

**Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet**

NJEGOŠEVI DANI 9

– Zbornik radova –

Tivat, 7–10. 9. 2022. godine

Nikšić, 2023.

Studijski program za crnogorski jezik
i južnoslovenske književnosti
Filološki fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore

Uređivački odbor

Prof. dr TATJANA ĐURIŠIĆ
Prof. dr RAJKA GLUŠICA
Dr NATAŠA JOVOVIĆ

Recenzenti

Prof. dr hab. BOGUSŁAW ZIELIŃSKI
Prof. dr VLADIMIR OSOLNIK
Prof. dr hab. LECH MIODYŃSKI
Prof. dr TATJANA ĐURIŠIĆ
Prof. dr IVO PRANJKOVIĆ
Prof. dr RAJKA GLUŠICA

NJEGOŠEVI DANI 9

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

Tivat, 7–10. 9. 2022. godine

Za izdavača
Prof. dr Igor Lakić

Glavna i odgovorna urednica
Prof. dr Tatjana Đurišić

Lektura i korektura
Mr Bojan Minić

Korice
Slobodan Vukićević

Tehnička obrada
Dalibor Vukotić

Izdavač
Filološki fakultet Nikšić
Danila Bojovića bb.
www.ucg.ac.me/fil

Štampa
Ras Press DOO

Tiraž
300

SADRŽAJ

POZDRAVNE RIJEČI

DR DRITAN ABAZOVIĆ , premijer Vlade Crne Gore	11
NJEGOVA EKSCELENCIJA RAMI REDŽEPI , ambasador Republike Sjeverne Makedonije	13
ŽELJKO KOMNENOVIĆ , predsjednik Opštine Tivat	15
DIJANA SINDIK , direktorica Centra za kulturu Tivat	17
PROF. DR RAJKA GLUŠICA , predsjednica UO Univerziteta Crne Gore	19
PROF. DR IGOR LAKIĆ , dekan Filološkog fakulteta	21
PROF. DR ROBERT HODEL , predstavnik Naučnog savjeta Njegoševih dana	23
PROF. DR TATJANA ĐURIŠIĆ , predsjednica Organizacionog odbora Njegoševih dana	25

PLENARNA IZLAGANJA

Sven MENESLAND (Oslo):

ISTRAGA POTURICA I ETNIČKO ČIŠĆENJE: ZLOUPOTREBA NJEGOŠA.....	29
---	----

Slobodan GRUBAČIĆ (Beograd):

O SMRTI AUTORA	37
----------------------	----

Академик **Радомир В. ИВАНОВИЋ** (Нови Сад):

ДАРОВИ И ДУГОВИ	49
-----------------------	----

Zlatko KRAMARIĆ (Osijek):

КАКО JE POČETAK ZAPRAVO BIO SAMO NASTAVAK... ..	65
---	----

NJEGOŠEVO KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO

Dorota GIL (Kraków):

NJEGOŠ – OVAPLOĆENJE ILI SASTAVNI DEO FUNDAMENTALNIH IDEJA.....	89
---	----

Tatjana ĐURIŠIĆ (Nikšić):

NJEGOŠ KAO CITATNI UZOR CRNOGORSKOG EPSKOG ROMANA	99
---	----

Miodrag LEKIĆ (Rim):

PARALELIZMI MOTIVA BOŽIĆNE POBUNE (ISTRAGE) U <i>GORSKOM VIJENCU</i> I <i>SICILIJANSKE VEČERNJE</i> U PALERMU 1282.	121
--	-----

Милош ЂОРЂЕВИЋ (Vršac):

ИСТОРИЧАР ИДЕЈА (Допринос Радомира Ивановића његошологији)	127
--	-----

Ana MINIĆ (Nikšić):
NJEMAČKI PUTOPISCI O ULOZI RATA U NJEGOŠEVOJ CRNOJ GORI..... 145

STVARALAŠTVO BLAŽA KONESKOG (stogodišnjica rođenja)

Leh MJODINJSKI (Katovice):
HUMANISTIČKA TOPOFILOJA PREMA LOGICI NAUČNOG OPISA –
МАКЕДОНСКИ МЕСТА И ИМИЊА BLAŽA KONESKOG 159

Јасмина МОЈСИЈЕВА-ГУШЕВА (Скопје):
ГРАДЕЊЕТО НА МАКЕДОНСКИОТ КУЛТУРЕН ИДЕНТИТЕТ
СОГЛЕДАН ПРЕКУ ДЕЛОТО НА БЛАЖЕ КОНЕСКИ..... 167

Весна МОЈСОВА-ЧЕПИШЕВСКА (Скопје):
ЛИРСКИОТ КВАРТЕТ
ЖИНЗИФОВ – НЕДЕЛКОВСКИ – РАЦИН – КОНЕСКИ..... 183

Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА (Штип):
КАКО СЕ КОМУНИЦИРА ВО ПРОЗАТА НА КОНЕСКИ..... 195

Иван АНТОНОВСКИ (Скопје):
ПРОСТАТА И СТРОГА ПЕСНА
ВО НАЈРАНАТА ТВОРЕЧКА ФАЗА НА КОНЕСКИ 209

Марина ДАНИЛОВСКА, Марина СПАСОВСКА (Тетово):
УМЕТНИЧКАТА ЕДНОСТАВНОСТ ВО ПРОЗНИТЕ ЗАПИСИ НА
КОНЕСКИ..... 219

Elka JAČEVA-ULČAR (Skopje):
AKTUALNOST KNJIŽICE “POVODOM NAJNOVIJEG NAPADA
NA NAŠ JEZIK” BLAŽA KONESKOG IZ 1948. (75 GODINA KASNIJE) ... 227

ANTIRATNI DISKURS U (JUŽNO)SLOVENSКИM KNJIŽEVNOSTIMA I KULTURAMA

Robert HODEL (Hamburg):
KRLEŽA: OD ANTIRATNE LIRIKE DO MARKSISTIČKE ESEJISTIKE 237

Boguslav ZJELINJSKI (Poznań):
POLITIKA U SRPSKOJ POSTMODERNISTIČKOJ PROZI:
POKUŠAJ SISTEMATIZACIJE 251

Gabriela ŠUBERT (Jena):
STANISLAV VINAVER O ZAROBLJENIČKOM LOGORU 271

Васко ШУТАРОВ (Скопје) МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА ДИПЛОМАТИЈА ВО ФУНКЦИЈА НА МИРОТ	281
Magdalena REKŠĆ (Łoď): ANTIRATNI DISKURS NA FEJSBUK GRUPI <i>RUSI, UKRAJINCI,</i> <i>BELORUSI I SRBI ZAJEDNO PROTIV RATA</i>	299
Vojćeh ŠĆEPANJSKI (Poznanj): KRITIKA PACIFIZMA, A ANTIRATNI STAV MEANDRI MISLI O. PROF. JOZEFA (INOĆENTIJA MARIJE) BOHENJSKOG (1902–1995).....	309
Tamara LABUDOVIĆ (Nikšić): ANTIRATNI DISKURS U ROMANU <i>HEROJ NA MAGARCU</i> MIODRAGA BULATOVIĆA.....	323
Bojana OBRADOVIĆ (Nikšić): VELIKI MEHANIZAM CIVILIZACIJSKOG ZLA U ROMANU „DOKLE GORA ZAZELENI“ MIHAILA LALIĆA.....	337
NAUKA O JEZIKU	
Rajka GLUŠICA (Nikšić): DRUŠTVENA ULOGA LINGVISTA – AKTIVISTIĆKA LINGVISTIKA	349
Svenka SAVIĆ (Novi Sad): DISKURS POLEMIKA OKO RODNO OSETLJIVOG JEZIKA	363
Margareta BAŠARAGIN (Rijeka): DISKURS MIZOGINIJE: RODNO OSETLJIV JEZIK U DISKUSIJI	371
Nataša JOVOVIĆ (Nikšić): KLASIFIKACIJA KOORDINIRANIH REĆENICA NA PRIMJERU LALIĆEVIH ROMANA.....	383
Jelena MRKAIĆ (Nikšić): LEKSIĆKO-SEMANTIĆKA I KONCEPTUALNA ANALIZA SOMATIZAMA U NJEGOŠEVOJ FRAZEOLOGIJI I PREVODNIH KORESPONDENATA U ENGLSKOM JEZIKU: KONTRASTIVNI PRISTUP.....	397
Jelena BAŠANOVIĆ-ĆEĆOVIĆ (Podgorica): SLOJEVITOST LEKSIKE U ROMANU <i>ILI KUĆ</i> I MOGUĆNOSTI NJENE LEKSIKOGRAFSKE OBRADE	433
Милена БУРИЋ (Никшић):	

СТАЛНИ ЕПИТЕТ *МИО* У НАРОДНОЈ ЕПСКОЈ ПОЕЗИЈИ И *ГОРСКОМ*
ВИЈЕНЦУ – ЛИНГВОСТИЛИСТИЧКА АНАЛИЗА 449

Danijela RADOJEVIĆ (Podgorica):
STILSKO-JEZIČKE KARAKTERISTIKE RAZLIČITIH TIPOVA TUĐEG
GOVORA U CRNOGORSKOJ MEĐURATNOJ PRIPOVJEDAČKOJ
PROZI 457

Марина СПАСОВСКА, Марина ДАНИЛОВСКА (Тетово):
ЗА СЛОЖЕНИТЕ ГЛАГОЛСКИ ФОРМИ ВО ЦРНОГОРСКИОТ
И ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК
(врз примери од романот „Хансеновите деца“ од Огнен Спахиќ)..... 467

Војан MINIĆ (Nikšić):
STILSKI POTENCIJAL ZADNJONERČANIH KONSONANATA U
SAMOSTALNOJ UPOTREBI I MEĐUSOBNOJ VEZI 479

POZDRAVNE RIJEČI

Uvaženi ministri, uvaženi poslanici, uvaženi profesori, uvaženi dekane, uvaženi gosti sa prestižnih univerziteta u Evropi i regionu, uvaženi građani i prijatelji, ljubitelji filozofije, književnosti i nauke,

Neizmjerne mi je čast što smo se danas okupili jednim jako lijepim povodom. Deveti Njegoševi dani dokaz su da se okupljamo oko onoga što nikad ne umire. Nikad ne umire lijepa riječ, nikada ne umire filozofija života i nikada ne umire ono što je univerzalna književnost. Njegoš je najuniverzalnija ličnost koja krase istoriju Crne Gore.

Drago mi je da ste u Tivtu, geografski nedaleko od Njegoševe rodne kuće, mjestu mediteranskog i kosmopolitskog duha, koje upravo univerzalnu filozofiju, kao majku svake nauke, čini besmrtnom. Njegoš je proslavio Crnu Goru, njegova besmrtnost, koja ima globalni karakter, proslavila je i našu malu i lijepu državu. Danas prisustvo svih vas, naročito, naših cijenjenih gostiju sa prestižnih univerziteta, govori da Crna Gora razvija kosmopolitski duh, da je spremna da čuje drugačija mišljenja, drugačije vizije i da kroz kulturu dijaloga, ozbiljnog i naučnog dijaloga, dolazi do zaključaka koji mogu pomoći svima i biti od koristi svima. Siguran sam da ćete kroz Njegoševe dane, koji su već tradicionalni i koji su zahvaljujući naporima organizatora svake godine veličanstveniji, uživati u debatama, u književnoj kritici, da ćete podijeliti svoja iskustva i mišljenja i za Njegoševa djela i za svjetsku književnost uopšte, da ćete iz Crne Gore poslati dobre poruke i vibracije kako u region tako i u Evropu.

Vlada Crne Gore usmjerena je da podrži sve projekte naučnog i edukativnog karaktera i da na taj način promoviše drugačiju budućnost. Smatram da smo to dužni i Njegošu i građanima Crne Gore i građanima regiona.

Dobro došli u našu državu, dragi gosti. Ne sumnjam da ćete imati dobre domaćine. U to ime zahvaljujem organizatorima na pozivu. Neka je vječna Crna Gora!

RAMI REDŽEPI,
AMBASADOR REPUBLIKE SJEVERNE MAKEDONIJE

Crnogorski vijenac je jezični i duhovni ulog u konstituisanju crnogorskog kulturnog identiteta koji se, suprostavljajući se vanjskim kolonizatorima, suprostavio i unutrašnjem, koji je podrivao tradicionalne, kulturne, religijske i etničke parametre

Njegoš nije bio samo genijalni pjesnik, već i filozof i državnik, svjetovni i duhovni vladar Crne Gore. Što je veća istorijska distanca, sve jasnije se vidi veličina njegovog sveobuhvatnog djela. On je u dobroj mjeri i postavio temelje crnogorske državnosti. Vjerujem da bi Njegoš bio ponosan na današnju Crnu Goru, koja poštuje svoje velikane, svoju slavu, kao i svoje tradicionalne prijatelje. O njemu ima mnogo toga da se kaže i piše. Preostaje de se naučnici pozabave njegovim djelima.

ŽELJKO KOMNENVIĆ,
PREDSJEDNIK OPŠTINE TIVAT

Уважени предсједнице Владе, чланови Организационог одбора *Његошевих дана*, даме и господо,

Од смрти највећег поете нашег говорног подручја протекла је 171, а од објављивања његовог најзначајнијег дјела 175 година. Након ове временске дистанце у којој су се дешавале небројене друштвене промјене, нестајале царевине, кнежевине и краљевине а на њиховом пепелу настајале нове државе, па и оне на крају нестале – чини се да смо од Његошевог завјештања извукли погрешне поуке.

Свих ових деценија смо му судили и пресуђивали, у складу са политичким обртима и велеобртима извртали и погрешно тумачили његове стихове, правили од њега оно што није био, наново тумачили и анализирали језик којим је писао, промијенили му и гробно мјесто које је себи намијенио. Када се све то сагледа, испада да смо у духу тривијалног материјализма гигантску Његошеву појаву свели спрам себе на ону величину која нам је лакша за конзумацију.

Велика Исидора Секулић у свом дјелу „Његошу – књига дубоке оданости“ цитира француског пјесника Шарла Пегија – „Закон космоса је ноћ; дан је скандал“.

„Највећу слободу има победилац, или деспот, или тиранин у класичном смислу; они могу успостављати извесне широке правде по цену смањених слобода. У том чвору, Владика је бирао слободу по цену неправде за себе и свој народ“, додаје Исидора.

Појам слободе је кључ за разумијевање Његошевог дјела, о коме Милован Ђилас у својој студији закључује да поезија зна више од историје.

Шта сметена садашњица у времену пост-истине, хроничног одсуства духовности, друштвених мрежа и ријалитија може научити од Његоша? Заиста мало или нимало.

Можда је довољно да се сјетимо да је 1832. године из Беча – поред билијара и „елетричне машине“ (Фарадејев електрични генератор) којом је у Биљарди „елетризирао шенатуре“ и друге главаре „да окуша ко је од кога јачи и да се и он има чему насмијати“ – донио нарочиту машину за прављење сребрних и златних Обилића медаља које је сам дизајнирао, али и сврдла „којима се тражи по сушним мјестима вода за пиће и којим је нашао и учинио три бунара

најбоље воде за себе и народ који живи на Цетиње!“ – пишу ондашњи хроничари о пјеснику *Луче*, који је знао продавати своје медаље да би свом народу обезбиједио брашно.

*Ал на судбу викати не смијем –
Надежда ми вољом Творца блиста.*

Нека Његошеви дани у Тивту пошаљу поруку да Његоша треба наново читати.

Можда ћемо га сви тако боље разумјети.

Dame i gospodo, dragi prijatelji,

Dobro došli u našu kuću. Čast nam je da smo domaćini ovogodišnjem, devetom Međunarodnom naučnom skupu *Njegoševi dani*, koji je došao kao jedan post-purgatorijski momenat, u kome su sažeta sva dosadašnja promišljanja kulture – sa filozofskog, duhovnog, poetskog i metafizičkog stajališta. Post-Purgatorije – post-sezona, stoga možemo reći da je ova manifestacija i od velikog turističkog značaja za grad.

U časti i s ponosom možemo reći da je Crna Gora kolijevka jednoj univerzalnoj ličnosti, vladaru, vladici, pjesniku i filozofu. Tvorcju vrlih knjiga, oko kojih se i danas vodi polemika u filozofskom, kulturološkom i političkom smislu.

Mala, a nesalomiva država. Na vijeke za čuđenje mnogima. A što će bolje predstaviti jednu državu – do umjetnost. Ko će bolje predstaviti umjetnost – doli sâm umjetnik.

Svi veliki umjetnici će vam reći kako ništa oni ne posjeduju; sve što stvaraju – crpe iz Univerzalnog izvora znanja, iskustva i življenja. Oni su medij, odnosno – tek instrument moćne riječi, vizije i znanja ovoga i onoga svijeta. Oni su žrtvenici svojih čula i iskustava, a sve u cilju preobražaja *naše* svijesti. Bez bojazni da žrtvuju, da prikažu strah i strast; snagu uma i krhkost života; jačinu svijesti, a težinu sile emocija. Tu je upravo i Njegoševa veličina. Od mladih dana težnja za znanjem i pokušajem ogolijevanja istine. Po meni, jedna od najromantičnijih poema, koja upravo prikazuje Njegoša u svom ovom svjetlu, jeste poema *Crnogorac svemogućemu Bogu* (1834), gdje nas jasno uči da je biti prožet sumnjama, strahovima, i strastima, ukoliko ovladaš – vrlina, a ukoliko poklekneš – mana. Jer – može li se biti vladar bez strasti? Ili – vladika? Strast – za više i za Višim.

Reći da si siguran u svoje znanje je početak smrti učenja i napredovanja. Samom evolucijom pitanja rušimo dosege znanja. A onaj koji zna više – ima više milosti; plemenit je, jer znanje oplemenjuje, što je i osnovna suština, a konačni cilj svakog umnog bića.

Dragi prijatelji, hvala vam na vašem dolasku. Idejnim tvorcima i organizatorima želim da Međunarodni naučni skup *Njegoševi dani* poži- vi koliko je jako i ime koje nose.

Ništa nije lako u realnom životu, pa tako ni borba za kulturu. Upravo zbog svoje snage i uticaja koji kultura ima na čovjeka, istorijski je gurana na stranu. Gušena. Ubijana.

Zato se uvijek prisjetim Njegoševe, koju želim i vama:

*Tvrd je orah voćka čudnovata,
Ne slomi ga, al' zube polomi.*

PROF. DR RAJKA GLUŠICA,
PREDSJEDNICA UO UNIVERZITETA CRNE GORE

Poštovani predsjedniče Vlade Crne Gore, Vaša ekscelencijo ambasadora Sjeverne Makedonije, poštovani dekane Filološkog fakulteta, uvaženi članovi Naučnog savjeta *Njegoševih dana*, draga predsjednice i članovi Organizacionog odbora, poštovane kolegice i kolege učesnici *Njegoševih dana*, dragi gosti,

Imam izuzetnu čast i priliku da vas ove godine pozdravim i u ime Univerziteta Crne Gore, kao predsjednica njegovog Upravnog odbora.

Univerzitet Crne Gore je najznačajnija visokoobrazovna crnogorska ustanova i njegova je sudbina, kao rijetko gdje drugo, čvrsto vezana za sudbinu države i naroda u čijem krilu je nastao. Od osnivanja (29. april 1974), Univerzitet u svojoj najvažnijoj misiji visokog obrazovanja omogućava Crnoj Gori da sama obrazuje svoj intelektualni vrh i da preko njega definiše svoj razvoj, pri čemu Univerzitet postaje i ostaje nosilac naučnih, prosvjetnih, emancipatorskih, slobodarskih i demokratskih težnji Crne Gore. Upravo takav Univerzitet, naučni i obrazovni temelj ove države, iznjedrio je i podržao međunarodni slavistički skup *Njegoševi dani* kao jedan od svojih najznačajnijih kulturno-naučnih projekata. Iako čedo Univerziteta, *Njegoševim danima* je menadžment ove institucije bio nekad majka, a nekad maćeha. Od početne svesrdne podrške i pomoći imali smo i periode, srećom prohujale, potpunog nerazumijevanja i ignorisanja *Njegoševih dana*.

Uprkos svemu, međunarodni slavistički skup *Njegoševi dani* postao je tradicionalna naučna i kulturna manifestacija i prepoznatljivi crnogorski naučni brend. Skoro deceniju i po *Njegoševi dani* (prvi skup je održan na Cetinju 2008) promovišu i unapređuju naučno utemeljene interpretacije Njegoševog stvaralaštva, crnogorske i drugih južnoslovenskih književnosti, jezika i kultura. Po rezultatima koje smo postigli u oblasti nauke i kulture, možemo slobodno reći da su *Njegoševi dani* umnogome afirmisali montenegriziku, nauku o crnogorskom jeziku, književnosti i kulturi, dok su komparativna izučavanja omogućila uključivanje crnogorske književnosti u širi slovenski kanon.

Do sada smo održali osam naučnih skupova na Cetinju, u Nikšiću, Kotoru, Perastu, Risnu, Herceg Novom i ove godine u Tivtu. Štampali smo osam zbornika radova u kojima je na preko 4000 strana (4056) objavljeno 237 naučnih radova od kojih je 69 posvećeno Njegošu i njegovom djelu. Tih novih 237 bibliografskih jedinica predstavljaju veliki naučni doprinos i nezaobilaznu literaturu za sve one koji se bave Njegoševim

djelom i naukom o jeziku i književnosti. Pored ovih 7 zbornika, štampali smo 2013. godine, kada smo slavili 200 godina od Njegoševog rođenja, zbornik *Njegošu u čast* sa 40 naučnih radova o najvećem crnogorskom i južnoslovenskom pjesniku.

Najveći uspjeh skupa *Njegoševi dani*, pored značajnih naučnih rezultata, jeste to što okuplja eminentne naučnike iz skoro svih evropskih zemalja sa poznatih slavističkih katedara i instituta, koji svoje interesovanje i naučnoistraživački rad vežu za Crnu Goru, njenu književnost, jezik, istoriju i kulturu. Njih 170 su svojim učešćem na devet dosadašnjih skupova učinili da *Njegoševi dani* imaju prestižni karakter i da se nađu na samom vrhu liste najuspješnijih međunarodnih slavističkih skupova. Sa druge strane, kroz *Njegoševe dane* Crna Gora i njena naučna zajednica su se u slavističkom svijetu afirmisale i kao uspješni organizatori i kreatori jedne ugledne naučne i kulturne manifestacije. Nema bolje internacionalizacije Univerziteta Crne Gore, kojoj inače težimo, od naučne saradnje sa brojnim slavistima iz različitih evropskih zemalja i naučno-istraživačkih instituta i univerziteta koji učestvuju u radu *Njegoševih dana*.

I ove godine, na devetim *Njegoševim danima* učestvuje 59 naučnica i naučnika, među njima je sedmoro akademika. Oni dolaze iz 13 evropskih zemalja, 27 gradova i sa 35 različitih naučnoistraživačkih i obrazovnih institucija. Sjeverna Makedonija je naš ovogodišnji počasni gost pa smo jednu čitavu sekciju, sa 9 referata, posvetili Blažu Koneskom, makedonskom književniku, utemeljivaču i reformatoru makedonskog jezika, povodom 100 godina od rođenja. U okviru devetih *Njegoševih dana* organizuju se dva koncerta koja ćemo večeras čuti, jedna pozorišna predstava, jedan okrugli sto sa temom: *Smrt autora* i tri književne večeri. Svoje književne večeri imaće najnagrađivaniji srpski pisac Aleksandar Gatalica, hrvatski književnik i novinar iz Splita – fantastični Renato Baretić i poznati makedonski pisac Tomislav Osmanli.

Pod okriljem i imenom najvećeg crnogorskog i južnoslovenskog pjesnika koji tako veličanstveno pjeva o slobodi, pravdi, pobuni i aktivnom otporu zlu, međunarodni slavistički skup *Njegoševi dani* svojom misijom i rezultatima piše istoriju. Hvala svima koji u toj misiji sa nama učestvuju, podržavaju je i doprinose da naukom i kulturom, naučnom istinom i dijalogom stvaramo nove vrijednosti i pokrećemo društvo naprijed.

U nadi da će *Njegoševi dani* trajati, povezujući ljude od nauke i kulture, devetom međunarodnom skupu *Njegoševi dani* želim uspješan i plodotvoran rad, a svim učesnicima i gostima prijatan boravak u Tivtu i prelijepoj Boki Kotorskoj.

PROF. DR IGOR LAKIĆ,
DEKAN FILOLOŠKOG FAKULTETA

Uvaženi gosti, kolegice i kolege,

Filološki fakultet Univerziteta Crne Gore, kao vodeća institucija u oblasti filologije u Crnoj Gori, ali prepoznata i van granica zemlje, s ponosom stoji iza skupa *Njegoševi dani*, najznačajnijeg događaja u oblasti njegošologije i montenegrizike i jednog od najznačajnijih naučnih skupova u oblasti slavistike. Možemo slobodno reći da su *Njegoševi dani* postali prepoznatljiv brend u oblasti književnosti i lingvistike.

Rijetkost je da se u jednoj osobi sjedini toliko talenata kao što je to slučaj sa Petrom II Petrovićem Njegošem – duhovnim i svjetovnim vladarom Crne Gore, pjesnikom i filozofom.

„Iz grmena velikoga / lafu izać' trudno nije, / u velikim narodima / geniju se gnijezdo vije“ su Njegoševi stihovi koji se mogu primijeniti i na njega samog. Ponikao je u brojno malom narodu i u siromašnoj zemlji, ali veličinu jednog naroda ne čini njegova brojnost, već njegova djela i tradicija na kojima je Rade Tomov izgrađivao svoju ličnost u mladim danima. Zauzvrat, Njegoš je svojim djelom potvrdio i na još veći nivo podigao veličinu Crne Gore i crnogorskog naroda, ali i nadmašio lokalne granice, uzdižući se do univerzalnih visina.

Došao je na presto vrlo mlad i, nažalost, umro vrlo mlad, ali je sebi još za svoga života obezbijedio vječnost.

Kao državnik, bio je u potpunosti posvećen razvoju države. Učvrstio je državu, ujedinjujući do tada razjedinjena crnogorska plemena. Uveo je poreze i zbog toga se suočio sa otporom crnogorskih plemena, ali nije odustao u svojoj namjeri da stvori temelje moderne države. Vodio je stalnu političku i vojnu borbu sa Osmanskim carstvom i zagovarao ideju jugoslovenstva. Osnovao je prve osnovne škole u Crnoj Gori i slao mlade ljude na školovanje u inostranstvo.

Kao duhovnik, vladika Rade je časno obavljao svoje dužnosti, ali je Crna Gora i njena čast za njega bila iznad svega.

U *Pismima iz Italije*, Ljubomir Nenadović daje opis jednog susreta sa Njegošem na Cetinju. Očekivao je da će Vladiku naći odjevenog u crnu mantiju, s kamilavkom na glavi i brojanicom u ruci, kakvog ga pamti iz njegovih mlađih dana. Vladika je, međutim, sjedio u crnogorskoj nošnji i sa crnogorskom kapom na glavi. Nenadović nastavlja: „Zatim se zamisli i učuta; pa iz tih misli, posle nekoliko trenutaka, jačim glasom uzviknu: ‘Ala se mi, Sloveni, narobovasmo!’ I kao neka srdnja ukaza mu

se na licu. Dok sam ja smišljao šta da mu kažem na to, on produži, posle kratkog ćutanja: „Ali mi, Crnogorci, boga mi nijesmo! Svakom slobodnom čovjeku možemo slobodno u oči pogledati. Ni pred kim se ne moramo zastidjeti.”

Prilikom posjete Crkvi Svetog Petra u Rimu, odbio je da poljubi lance kojima je sveti Petar bio vezan u Jerusalemu, izgovorivši one čuvene riječi: „Crnogorci ne ljube lance”. Ove riječi i dan-danas predstavljaju suštinu Crne Gore i Crnogoraca i šalju jasnu poruku o slobodarskom duhu crnogorskog naroda.

Nažalost, Njegoš se često zloupotrebljava i u političke svrhe. Izrastao je iz crnogorskog krša, ali je Njegoš danas jedako crnogorski, južno-slovenski, evropski i svjetski. Međutim, siguran sam da Petar II Petrović Njegoš nije želio da svojim djelom podstakne bilo kakve podjele među budućim generacijama, a kamoli da se njegove riječi zloupotrebljavaju u dnevno-političke svrhe. Naprotiv, njegov rad prevazilazi granice nacionalnog i vjerskog i prerasta u univerzalnu vrijednost.

Učesnici ovoga skupa govoriće o Njegoševom književnom djelu, o Njegoševom jeziku, ali i o savremenim tendencijama u književnosti i jeziku, a Njegoš se s pravom može smatrati ocem crnogorskog jezika, isto kao što je i Šekspir otac savremenog engleskog jezika.

Da “pokoljenja djela sude, što je čije daju sv’jema” pokazuju i *Njegoševi dani*, „sudeći“ Njegošu na najljepši mogući način, slijedeći neiscrpnu inspiraciju njegovim djelom.

Neka i ovogodišnji *Njegoševi dani* opravdaju očekivanja svih onih koji se bave Njegošem i neka nam pruže nove i savremene uvide u svu ljepotu i veličinu Njegoševog stvaranja i uticaje koje je ono ostavilo na sve nas, čak i u 21. vijeku.

U tom smislu, u ime Filološkog fakulteta, domaćina ovog skupa, želim vam uspješan rad i druženje.

ROBERT HODEL,

PREDSTAVNIK NAUČNOG SAVJETA NJEGOŠEVIH DANA

U ime Naučnog saveta pripala mi je čast da vam uputim nekoliko pozdravnih reči. Ove reči, međutim, ne mogu da izraze i opišu ono što nas trenutno sve zaokuplja. Napad na Ukrajinu potresao je slavistiku širom sveta; diskutuje se o tome da li ruske kolege još uopšte treba pozivati na naučne konferencije, da li cela ruska književnost (ne) širi imperijalizam, da li ruskim turistima treba još biti dozvoljeno da putuju u Evropu, da li je pacifistički stav odmah ravan saradnji sa Kremljom...

Onaj ko nije potpuno uveren u (samo) jedno određeno gledište, a sebe ubrajam među takve, oseća se nemoćno i sumnjičavo. S jedne strane znam da se užasne nepravde dešavaju ukrajinskom civilnom stanovništvu, ukrajinskim vojnicima, a onda se setim Krležine antiratne literature i shvatim da se ruski vojnici na koje se puca iz zapadnog oružja uglavnom regrutuju iz najsiromašnih regiona, iz na primer Burjatije, gde je plata ratnog dobrovoljca, prema istraživanju YouTube platforme „Živoj dožd”, sedam puta veća od plate nastavnika, da je ove godine više ruskog novca izneseno na sigurno u strane banke negoli u bilo kojoj od prethodnih godina, da taj tok novca iz Rusije (kao i iz Ukrajine) traje već tri decenije, da akcije naših oružanih kompanija rastu... I onda pomislim na pesmu Novice Tadića „Sedmi brat” i pitam se da li se iza sedmog brata ne nalazim i ja sam: **Sedmi brat** [2003, *Tamne stvari*]

Vratio se naš brat, sedmi brat.
Eno ga dole, na travnjaku,
pored žbuna ruža leži.

Drhti kao list,
dok ga jutarnje sunce greje.

Ne znamo šta je sve radio,
ni gde je bio, ni šta je trpeo.
Plaho nas samo odmerava.
Odaziva se na ime Pacov.

Zatvorili smo vrata i prozore
i na krov se popeli, da ga odozgo
s mukom i zebljom gledamo.

Zahvaljujem organizatorima što su predloženom temom „Antiratni diskurs” *Njegoševim danima* dali okvir koji omogućava da se nastavimo baviti naukom, a da se ne moramo pretvarati da je sve po starom.

PROF. DR TATJANA ĐURIŠIĆ,
PREDSJEDNICA ORGANIZACIONOG ODBORA NJEGOŠEVIIH DANA

Uvažene kolegice i kolege, dragi prijatelji, poštovani zvaničnici i predstavnici medija,

Svi pokušavamo da objasnimo poreklo zla, i zašto čovek, posle toliko prolivene krvi, žudi da proliva još.

A i ta istorija, kako se samo lažno predstavlja kao učiteljica života! Svi posegnemo za njenim istinama, pokušavajući da nešto o sebi naučimo, kad tamo – istine nema! Samo mastiljave utvare, kolone reči stavljene u službu ove ili one ideologije, ili pak lepih očiju istoričara. Da se iz istorije može što naučiti, onda bismo mi na Balkanu bili eksperti za mir, jer smo samo „rat za mir“ i vodili. Ko god pokreće rat, tvrdi da je to u svrhu mira, a kakav će vam biti mir sklopljen nad iskasapljenim telima, raznesenim drobovima, silovanim ženama, srušenim domovima... Kao i svaki do sada, mnogo klimav...

Ponekad se osećam kao da su mi odsekli jezik i bacili ga hijenama, ali dok gledam svoje drage prijatelje, kolege, slaviste, koji istu muku muče, reči se vraćaju izvoru sa koga su potekle, jeziku našem, obožavanom. Mi smo privilegovani jer proučavamo najlepšu čovekovu tvorevinu – jezik naš nasušni. Od njega je stvoren i Bog, jer nigde drugo ne postoji, nego u jeziku; ako ga tražite među ljudima, naći ga nećete. Među ljudima ćete naći krv, mržnju i rat. Zver rata, usred Evrope, već uveliko igra zavodljivi zverski ples, mnogi su plesači zainteresovani da ukrste noge, ruke, udove jezike svoje, opake, s njom, duboko verujući da će je nadmudriti, pokoriti, staviti u svoju službu, izvući iz nje, štetne – korist, uvući u nju sve svoje naoružanje, sveže, ispod čekića, i svoje rakete, koje raznose svako meso, bez diskriminacije, onako demokratski. I ko je kriv a ko nevin, pitaće se vaši jezici, a istina će zavisiti od drveta na kome ćete ponovo visiti, kao vaši divni majmunski preci, što ubijali su samo zubima i noktima; istina će vaistinu visiti s tog jabukovog drveta gorke spoznaje na koje vas je okačio vaš strah i vratio vaš rat – taj Treći a Poslednji. Još samo malo naoružanja stvorite, ukasite i dajte u ruke majmunu, koji uvek „gleda sebe u zrcalo“ i divi se... svojim klempavim ušima, zubatom zubalu, buljavim očima... i smeje se slatko, majmunski, tom čudnom zrcalu. Još samo jedna raketa... i ugasiće se žudnja, jer neće biti očiju što na zlo navode, jer neće biti ušiju da slušaju naredbu – pucaj, i neće biti ničega više pod suncem i njegove će žute oči poželjet ljudi, ali ljudi više neće biti. I tada će biti utoljena vekovna glad: glad za moći, za teritorijama, za novcem, za kontrolom... A sve počinje od onog ushićenog Ave,

Caesar! Heil Hitler! Živeo Staljin! Živeo Sloba!... a završava fašističkom nekrofilijom – Viva la muerte! Svi ti usklici, nesporno, vode do moći, ali i do smrti miliona. Međutim, kao i u svakoj bajci, nisu bitni milioni, nego On, jedan jedini – Vođa, Gospodar, Lider, koji naoružava i hrabri, ali sam ne gine. A i onaj majmun, što sebe gleda u zrcalo, mnogo voli Vođu svog čopora, alfa-mužjaka, koji mu je još juče prebrojao rebra, oteo ženu i ustoličio se... Ave, Majmune! Samo ti znaš kako se voli Čovek i Domovina! Tvojih deset prstiju stvaraju i ruše, očne orbite obuhvataju svet, nokti na prstima služe ti sad samo za mazanje, jer ubijaš noževima, puškama i raketama, lepoto majmunska. Kad god svoje suprotne palčeve usmeriš na Istok i na Zapad, izbije rat, i ti se raduješ, jer opet će biti krvi do kolena i opet će se deliti uloge dželata i žrtve a, Bože moj, uz dobrog reditelja, ti bi mogao opet igrati žrtvu, Majmune.

Njegoševi dani traju od 2008, već 14 godina, i to gde? Usred Crne Gore, a koliko je snage i upornosti potrebno da opstanete i trajete u sred Domovine, časne i poštene, treba se zapitati, jer lekovito je postavljati tako nezgodna pitanja. A sada moramo svečano obećati da ćemo svi biti ponovo ovde sledeće 2023. godine, u Njegoševoj zemlji – deseti jubilarni put, uprkos vetru, južnom i severnom, uprkos volji bogova i gospodara. Bićemo tu!

PLENARNA IZLAGANJA

Sven MENESLAND

Univerzitet u Oslu

svein.monnesland@ilos.uio.no

ISTRAGA POTURICA I ETNIČKO ČIŠĆENJE: ZLOUPOTREBA NJEGOŠA

Autor u ovom radu ukazuje na razne vrste zloupotrebe Njegoša i njegovog djela od strane političara i ideologa etničkog čišćenja i genocida nad muslimanima. Navodi veliki broj stranih i domaćih istraživača koji tvrde da je Njegoš bio inspirator zlodjela koji su se desili krajem XX vijeka na prostoru bivše Jugoslavije, najviše u Bosni i Hercegovini. I izvršioci etničkog čišćenja i njihovi politički i crkveni podržavaoci zaklanjali su se u veliku Njegoševu figuru i *Gorski vijenac* da bi opravdali svoja nedjela. Čak se i na Haškom sudu u procesima ratnim zločincima raspravljalo o uticaju Njegoševog književnog djela, starog 150 godina na savremene zločince. Autor zaključuje da Njegoševo djelo treba posmatrati kao književni tekst, čitati ga u kontekstu njegovog vremena i sačuvati ga od zloupotreba i politike.

Ključne riječi: Njegoš, istraga poturica, mit, etničko čišćenje, genocid, zloupotreba, politika, crkva, ratni zločinci.

1. Pojmovi

Njegoš opisuje u *Gorskom vijencu* kako Vladika Danilo naređuje da treba ubiti Crnogorce koji su prešli na islam, taj događaj je poznat kao *istraga poturica*. Riječ *istraga* ima (zastarjelo) značenje *istrebljenje, uništenje*. Prema predanju, istraga se desila na Badnje več 1702. Neriješeno je pitanje da li se istraga poturica zaista dogodila. Elisabeth Roberts diskutuje o ovoj problematici u poglavlju „The Christmas Eve massacre: Myth or history?“ Njen zaključak je da se vrlo vjerovatno radi o mitu.¹

Bez obzira na istorijske činjenice, istraga poturica postoji kao pojam, kod Njegoša povezan s herojstvom, ponosom i rodoljubljem, iako Njegoš opisuje i kolebanje. Čak se može tvrditi da je tema *Gorskog vijenca* ne istraga poturica, već kolebanje glavnog lica, vladike Danila, da li da naredi ubijanje ili ne.

Za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, pojam *etničko čišćenje* je postao opštepoznat i u svijetu. Izraz nije nov, a pogotovo ne sam čin.² U Drugom svjetskom ratu izraz *čišćenje* se upotrebljavao u smislu uklanjanja neprijatelja, čišćenja terena. Oba pojma, istraga poturica i etničko čišćenje (muslimana) imaju

¹ Elisabeth Roberts, *Realm of the Black Mountain. A History of Montenegro*. Hurst & Company, London, 2007, str. 132–136.

² Andrew Bell-Fiakoff, “A Brief History of Ethnic Cleansing”, *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3 (Summer, 1993), str. 110–121.

slično značenje. To ne znači da moraju biti povezani, iako su ih mnogi baš povezali.

Riječ *poturica* označena je u *Srpskom rječniku* Vuka Karadžića kao pogrdna, a znači „lažni Turčin“. U *Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika* (1971) *poturica* ima dva tumačenja: 1. poturčenik (čovjek koji se poturčio) i 2. otpadnik, odmetnik, izdajica.

General Ratko Mladić je upotrebljavao riječ *poturice* u intervjuu 1993. godine, u vrijeme kad su njegovi vojnici vršili masovne zločine protiv bosanskih Muslimana (Bošnjaka):

„Zna se što su Turci, odnosno ovi muslimani nisu ni Turci – to su Poturice. Oni su izdali srpski narod i davili ga 500 godina. To je bio najgori ološ srpskog naroda koji je promijenio vjeru. Promijeniti vjeru znači izdati svoj narod, izdati samog sebe.”

Tekst ovog intervjuja služio je u Hagu kao dokaz protiv Mladića.³ Tužilac je kao dokaz o Mladićevom odnosu prema Muslimanima citirao i njegove riječi iz 1994. godine da "Turci moraju nestati s naših područja".

2. Njegoševa krivica?

Je li Njegoš kriv za “etničko čišćenje“ 90-ih godina 20. vijeka? Mnogi strani posmatrači i autori tvrdili su da jeste. Smatraju da je čitanje *Gorskog vijenca* uticalo na ponašanje prema Bošnjacima za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini. Jedan od prvih koji su uputili na Njegoša u negativnom smislu bio je Michael A. Sells 1996. godine u knjizi o ratu u Jugoslaviji:⁴

„Prema standardu *Gorskog vijenca* svi Srbi su trebali biti hrišćanima, a svako preobraćanje u islam predstavlja izdaju srpske krvi. [...] Kako je predstavljeno u *Gorskom vijencu* pokazuje što se može učiniti prema onima koji su definisani kao neljudi, a što je pod izvjesnim uslovima djelo vjerske dužnosti i svetog čišćenja. U izvršenju genocida od 1992. do 1995. Radovan Karadžić i njegovi sljedbenici ugradili su kosovsku tradiciju, kakva je bila naslijeđena od Vuka Karadžića i preobraćena od Njegoša i Andrića u svakodnevne rituale etnoreligijskog čišćenja.“

Drugi primjer je Tim Judah, kad u svojoj mnogo čitanoj knjizi o Srbima tvrdi o spjevu: „Svojim pozivom na istrebljenje onih Crnogoraca koji su prešli na islam, pjesma je bila i hvalospjev etničkom čišćenju.“⁵ Ili Branimir Anzulović, koji u svojoj knjizi naziva *Gorski vijenac* „himnom genocida“.⁶

³ Prosecutor v. Ratko Mladic, Case No. IT-09-92-PT, 16 December 2001, exhibit no. Po7719, 42, 233.

⁴ Michael A. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, 1996.

⁵ Tim Judah, *The Serbs*, Yale University Press, New Haven and London, 1997, str. 65.

⁶ Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, 1999, str. 54.

Pisac Aleksandar Hemon piše 2008. godine: „Karadžićev model kao vođa predstavlja Njegoševa poema *Gorski vijencac*. [...] Mislio je da je on taj koji će završiti posao koji je počeo vladika Danilo.“⁷

I domaći pisci, prije svega Bošnjaci, slijedili su isti narativ. Enver Ćorović piše o *Gorskom vijencu* „kao inspiratoru genocida nad Bošnjacima“.⁸ Esad Bajtal je napisao tekst pod naslovom „*Gorski vijenac* kroz prizmu postgenocidnog iskustva Srebrenice“.⁹ On piše:

„I svim genocidnim udarima na taj narod u Prvom i Drugom svjetskom ratu, u Šahovićima, i u posljednjem ratu koji je prekinut Dejtonskim sporazumom, Njegoševa antiislamska poezija služila je kao propaganda i opravdanje za napad na nedužni narod i to se na neki način i danas produžava.“

Rusmir Mahmutćehajić piše o Njegošu: „Ko god je usvojio njegove ključne ideološke postavke, predstavljene teleologijom oslobođenja, bio je podstican i vođen u zločinima protiv muslimana.“¹⁰

Mirsad Sinanović ima tekst pod naslovom „Njegoš i genocid nad Bošnjacima“, gdje piše: „Tako ispada da od 1847. godine, kada je izašao, *Gorski vijenac* nadahnjuje sve generacije da kolju svoje komšije, kao da im je to u amanet ostavio Njegoš.“¹¹

I crnogorski pisac, univerzitetski profesor narodne književnosti i političar, Novak Kilibarda piše o „Njegošu i zločinu nad Muslimanima“, on kaže:

„Jer, mi moramo jednom priznati da u svim genocidima koji su vršeni nad narodom muslimana i Bošnjaka, pa bilo to u Šahovićima 1924. godine, bilo oko Foče u Drugom svjetskom ratu, bilo to u najnovijem ratu, Njegoš je bio na usnama tih koji vrše genocid.“¹²

Enes Durmišević ima članak pod naslovom „Turska krivica“ – jedan od motiva genocida nad Bošnjacima, gdje obrađuje kosovski mit u službi genocida.¹³

⁷ Aleksandar Hemon, “Genocide’s epic hero“, *The New York Times*, 27. 7. 2008.

⁸ Enver Ćorović, “Njegošev Gorski vijenac kao inspirator genocida nad Bošnjacima“, *Bošnjaci.Net*, 1. 11. 2012.

⁹ Esad Bajtal, “Gorski vijenac kroz prizmu postgenocidnog iskustva Srebrenice“, *Zbornik Orbis*.

¹⁰ Rusmir Mahmutćehajić, “Teološki i filozofski vidici pravde i praštanja“, *Zbornik radova sa naučnog skupa “Vakat zuluma“, Plav–Gusinje*, 9. mart 2013, *Almanah* 55–56, Podgorica 2013.

¹¹ Mirsad Sinanović, “Njegoš i genocid nad Muslimanima“, *Preporod*, 9. 8. 2015.

¹² Novak Kilibarda, *Dani* 248, Sarajevo 2002. <https://novakkilibarda.wordpress.com/intervjui>

¹³ Enes Durmišević, “Turska krivica – jedan od motiva genocida nad Bošnjacima“, *Novi Muallim*, 20 (77), 9–17, 2019.

3. Srpska pravoslavna crkva

Ima sveštenika Srpske pravoslavne crkve koji otvoreno opravdavaju istragu poturica, kao što to radi Mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije Radović (1990–2020), koji je izjavio 2. augusta 2014. godine da je istraga poturica značajan istorijski događaj:

„Mnogi i danas prigovaraju kako je to smio vladika Danilo. Jeste da je strašno pobiti ljude, međutim, još je strašnija duhovna smrt koju siju oko sebe ti lažni ljudi, sa lažnom vjerom. Zato je, blagodareći toj žrtvi, vladika Danilo spasio Crnu Goru. Da se to nije dogodilo, danas ne bi bilo pravoslavnog uva u Crnoj Gori, i to treba imati u vidu.”¹⁴

Mitropolit Amfilohije je 11. novembra 2014. godine izjavio i ovo:

„Prva bolest je poturčenjaštvo. Jedan dio našeg naroda, po onoj Njegoševoj: 'poturči se plahi i lakomi', promijenio je vjeru, odrekao se časnoga krsta i vjernosti nemanjićkoj i otišao u muslimane. I danas svako ima pravo da se opredijeli u svom životu, ali kad se opredjeljujemo, treba uvijek da biramo ono što je bolje od onog što je gore.”¹⁵

Mitropolit Amfilohije je smatrao „da je islam lažna vjera i otrovna bolest“.¹⁶ On je tokom rata u Bosni podržavao srpsko vođstvo, nije istupao protiv ratnih zločina, čak suprotno, hvalio je ljude koji su kasnije optuženi ili osuđeni kao ratni zločinci. Dva puta je pozvao Željka Ražnatovića Arkana u Cetinjski manastir. Prvi put su Arkan i njegovi Tigrovi došli u junu 1991, kad je Amfilohije bio postavljen kao mitropolita, a drugi put je Arkan u manastiru slavio Božić 1992, Amfilohije je izjavio: „Arkan je branilac Srbije.“ Arkan je izjavio: „Patrijarh Pavle je naš komandant.“ Amfilohije je dalje hvalio Biljanu Plavšić i uporedio je s Kosovskom devojkom. Poznata je i njegoza izjava o Slobodanu Miloševiću:

„Ostaće zapisan Slobodan Milošević zlatnim slovima u istoriji Crne Gore i Srbije, srpskog naroda, kao čovjek koji je do posljednjeg svog izdisaja sebe žrtvovao i žrtva njegoza je bila ona žrtva o kojoj, takođe, Njegoš govori o Milošu, a ime Miloš je sadržano u imenu porodice Miloševića. Žrtva njegoza je blagorodna žrtva.”¹⁷

U junu 2015, Amfilohije je odlikovao Šešelja ordenom Petra I za zasluge u ratu u Bosni. Kad jedan visoki pravoslavni episkop slavi i istragu poturica i

¹⁴ „IZCG: Amfilohije uvrijedio muslimane“, *Analitika*, 4. august 2014.

¹⁵ „Mitropolit Amfilohije: Poturčenjaštvo i brozomora su otrovne bolesti“, *in4s.net*, 10. 11. 2014.

¹⁶ „Mitropolit Amfilohije opravdava ubistva“, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini*, 5. 8. 2014.

¹⁷ „Dva ratna druga: Aleksandar Vučić i Amfilohije Radović“, *Aljazeera*, 24. 2. 2020.

izvršioce etničkog čišćenja, nije čudo što su neki posmatrači vidjeli sličnost s Njegošem.

I drugi visoki predstavnici Srpske pravoslavne crkve podržavali su ratne zločince. Patrijarh Pavle je izjavio: „Karadžić i Mladić vodili su naciju u njenoj borbi za opstanak.“¹⁸ Episkop Filaret u manastiru Mileševa odlikovao je Šešelja ordenom Bijelog anđela: „Šešelj je četnički vojvoda i pobjednik Haškog suda“ – izjavio je tada.¹⁹ Patrijarh Irinej je izjavio da je Haški sud „posao đavola“.²⁰ Episkop Anastasije se u Hercegovini izjasnio vrlo negativno o muslimanima, rekavši da „smrde“.²¹ Dva dana nakon masakra u Srebrenici, episkop zvorničko-tuzlanski Vasilije (Kačavenda) izjavio je: „Osjećamo da nas Božja ruka vodi. Zar nije Božje čudo da su srpski borci za tri dana oslobodili teritoriju koja je bila okupirana od osmanskog perioda?“²²

4. Njegoš pred Haškim tribunalom

U suđenju Radovanu Karadžiću u Hagu 2014. godine, Njegoš je postao meta. Tužiteljica Katrina Gustavsson opširno je citirala stihove iz *Gorskog vijenca* tokom unakrsnog ispitivanja svjedoka Gojka Kličkovića koji je u glavnom iskazu spomenuo da se Karadžić, tokom rata u Bosni, često pozivao na taj Njegošev spjev.²³ To je imalo za posljedicu niz naslova u domaćim i stranim novinama o suđenju Karadžića u znaku citiranja Njegoša: „Njegoš pred Haškim tribunalom“; „I Njegoš kriv za etničko čišćenje?“; „Hag optužio i Njegoša za genocid“; „Tužilaštvo u Hagu: I Njegoš kriv za ubijanje muslimana!“; „Njegoš slavio ubijanje Muslimana.“; „Karadžić: Njegoš je slavio ubijanje muslimana.“

Međutim, glavni tužilac Haškog tribunala, Brammertz je izjavio: „Književno djelo ne može služiti kao dokaz u pravnim postupcima pred Tribunalom.“²⁴ Jedan domaći novinski naslov glasio je: „Za Hag Njegoš nije kriv, iako je sumnjiv.“

5. Je li Njegoš bio genocidan?

Prilike u kojima je Njegoš živio toliko su se razlikovale od zapadnoevropskih da je bilo teško strancima da razumiju pravu situaciju. Strani posmatrači su se iznenadili kad su sreli vladiku, crkvenog dostojnika, koji je istovremeno bio vojno lice. John Gardner Wilkinson je 1839. napisao: „Baratao je puškom

¹⁸ *Druga deklaracija o obustavljenju postupka Haškog tribunala protiv dr. Radovana Karadžića*, Agencija “Doktor Radulović”, Beograd, 1996.

¹⁹ “Zbog čega je Filaret odlikovao Šešelja”, *Mondo*, 29. 1. 2015.

²⁰ “Patrijarh Irinej: Presuda Mladiću je djelo đavola“, *Oslobođenje*, 24. 11. 2017

²¹ “Tako je govorio Anastasije Jevtić: Muslimani smrde na loj, Karadžićeve ruke su čiste“, *Ana-litika*, 7. 3. 2021.

²² “60 minuta – Kako je Vladika Kačavenda slavio pad Srebrenice“, *Youtube*, 30. 9. 2012.

²³ *Blic*, 12. 2. 2014.

²⁴ “Brammertz: Hague does not interpret literature“, *RTCG*, 19. 2. 2014.

na vrlo vješt način i njegova ljubav za ratne poslove i za pravi rat podsjećaju na ratoborne biskupe iz srednjeg vijeka.“²⁵

Svi stranci koji su posjetili Cetinje u Njegoševo doba bili su zastrašeni kad su vidjeli da pored manastira postoji kula na kojoj vise odsječene turske glave. Za strance to predstavlja varvarstvo, ali Njegoš im je objasnio zašto on to podržava. Wilkinson opisuje kako je Njegoš opravdao sječenje turskih glava:

„Vi, koji dugo poznajete Turke, razumjećete kako je nama nemoguće napustiti takav običaj, ili predložiti da bude zabranjen, jer bi oni odmah tumačili naše humane namjere kao strah, pa bi nam, na svoj uobičajen način, nametnuli još veća stradanja.“²⁶

I engleskom putniku Pagetu Njegoš je objasnio zašto podržava odsjecanje glava: „Potrebno je ljudima koji su navikli na taj prizor i čija borbenost bude povećana kad uživo gledaju.“²⁷ Njegoš je živio u vrijeme i u okolnostima gdje je bilo moguće, čak i pozitivno, prihvatanje odsjecanja glava i ubijanje zemljaka druge vjere. Ova „tamna strana“ Njegoša često je bila izbjegavana ili prećutkivana.

6. Izbjegavanje neprijatnoga

Nesumnjivo je Njegoš bio izuzetan čovjek vrijedan poštovanja i pohvala. Wilkinson je ovako opisao svoj susret s njim 1839. godine:

„Mnogo me je impresionirala superiorna inteligencija i njegovi liberalni pogledi. Bilo je za divljenje da je jedan tako mlad čovjek, odrastao u okolnostima divljeg i barbarskog naroda, uspio razvijati sve pozitivne osobine koje je imao.“

Međutim, zbog pozitivnih crta ne treba zaboraviti negativne. U literaturi o Njegošu, tema istrage poturica često se ne spominje, eventualno kao borba protiv Turaka. Postojala je očita tendencija negiranja teme bratoubilačkog rata. Njegoš je najčešće predstavljen kao simbol jugoslovenstva, simbol jedinstva. Kralj Aleksandar je rekao za Njegoša: „Besmrtni apostol i vesnik jedinstva našega naroda.“

Istraga poturica je čak mogla biti predstavljena kao nešto pozitivno i progresivno. Miodrag Popović, u *Istoriji srpske književnosti. Romantizam*, piše: „Istraga je bič koji razgoni tamu, snop iste one progresivne, životodavne svetlosti kojom nas je Njegoš darivao i u *Luči Mikrokozma*.“

²⁵ John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, 1848.

²⁶ John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro*, 1848.

²⁷ Lord Clarence Edward Paget, admiral, kasnije član Parlamenta, posjetio je Crnu Goru 1844. i 1846; tekst je objavljen u *Blackwood's Edinburgh Magazine*, 1846.

Ovakvo jednostavno predstavljanje Njegoša je vrsta zloupotrebe. Treba ga vidjeti u svom vremenu, a prije svega u svom geopolitičkom i historijskom kontekstu. Istraga poturica nije herojsko djelo, već izraz zaostalosti u odnosu na razvijeni humanizam. Istraga poturica i odsijecanje glava nije bilo u skladu s evropskim humanizmom devetnaestog vijeka.

7. Kako čitati književno djelo

Gorski vijenac je književno djelo, i kao takvo ga treba i tumačiti. Jedno tumačenje nalazimo u knjizi Andrewa Barucha Wachtela.²⁸ On navodi:

„Lična tragedija Danilova je da bude pritisnut protivurječnim željama: na jednoj strani vjeruje da samo „vjersko čišćenje“ može dovesti do preporoda njegove zemlje, dok je istovremeno svjestan užasa građanskog rata. U ovom pogledu Danilo je prototip ne realnog čovjeka već romantične inkarnacije Hamleta, uvijek razapet između potrebe da djeluje i nemoći da to učini. Danilo može dakle biti shvaćen kao vrsta generičke izbjeglice iz romantične drame, koji je prisiljen živjeti u svijetu tradicionalne epike.“

Nije ovdje mjesto za analizu svih mogućih tumačenja Njegoševog djela. Samo treba istaknuti da Njegoševo književno djelo ne treba smještati u politiku. Njegoš je književnik, pjesnik, a ne političar.

8. Zaključak

U prethodnim podnaslovima ukazali smo na razne vrste zloupotrebe Njegoša i njegovog književnog djela:

– Strani i domaći istraživači koji tvrde da je Njegoš bio inspirator etničkog čišćenja i genocida.

– Izvršioc i etničkog čišćenja koji su upućivali na Njegoša da bi odbranili svoja djela.

– Haška tužiteljka koja smatra da je staro književno djelo relevantno za određivanje krivice aktuelnim ratnim zločincima.

Smatramo da je jedino ispravno čitati Njegoša u kontekstu njegovog vremena i kao izraz književnog stvaralaštva.

²⁸ Andrew Baruch Wachtel, *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*, 1998.

Svein MØNNESLAND

ERADICATION OF *POTURICE* AND ETHNIC CLEANSING:
ABUSING NJEGOŠ

Summary

The author of this work points to various types of abusing Njegoš and his work by politicians and ideologists of ethnic cleansing and genocide against Muslims. He cites a large number of foreign and domestic researchers who claim that Njegoš was the instigator of atrocities that took place at the end of the 20th century over the territory of the former Yugoslavia, mostly in Bosnia and Herzegovina. Both the perpetrators of ethnic cleansing and their political and ecclesiastical supporters took great liberties with the imposing figure of Njegoš and *The Mountain Wreath* in order to justify their misdeeds. The influence of Njegoš's 150-year-old book on contemporary criminals was even discussed at the Hague Court in the trials of war criminals. The author concludes that Njegoš and his work should be left to literature, read in the context of his time and protected from misuse and politics.

Keywords: Njegoš, eradication of *poturice*, myth, ethnic cleansing, genocide, abuse, politics, Church, war criminals.

Slobodan GRUBAČIĆ
 Filološki fakultet Beograd
 slobodan.grubacic@sanu.ac.rs

O SMRTI AUTORA

Priča o fiktivnoj smrti Autora shvatana je, začudo, i kao „teroristička“ hipoteza nastala kao deo filozofskog diskursa uperenog protiv „kapitalističkog, buržoasko-metafizičkog“ pojma subjekta u prošlom veku (Jean Ricardou). Zapravo kao nastavak društvenokritički nadahnutih, poststrukturalističkih pohoda protiv savremenog pojma subjekta. Tako su njihovi predstavnici, filozofi Gilles Deleuze i Félix Guattari, uvodeći pojam multiplog načina pisanja (*écriture multiple*) ili čak „dvojnika naracije“ (Robbe-Grillet: *doubles de la narration*) razarali tradicionalni pojam Autora. U istom duhu, njega je, autora, Roland Barthes zamenio bezličnim pojmom „čin pisanja“ koji je, kao u nadrealizmu, izjednačen s automatskim: „Pisanje je onaj neutralni, složeni, posredni prostor gde naš subjekt nestaje, ono negativno gde je sav identitet izgubljen“.

Cljučne reči: Postmoderna i razvoj teorija poput strukturalizma, semiotike, socijalne teorije, antropologije i poststrukturalizma.

Nas je postmoderna proklela dvostrukom kletvom: zabranila nam je da se bavimo autorom i lišila nas njegovih ispovesti, tvrdeći da pisca bolje razume nego što je on sebe razumeo. Potom je ustvrdila da se njegov pravi život ostvaruje tek posthumno – i samo u svetlosti *njenog* tumačenja. Ideja, međutim, nije nova. Duga je istorija satiranja autora, a mnogo kraća izuzetna svetska karijera ove sintagme koja najavljuje njegovu metaforičnu smrt. Jer, ni u književnosti ni u nauci o njoj, u teoriji, nema samoniklih ideja i samorodnih autora, pa tako ni onih koji su svoji vlastiti književni preci, kako je za sebe tvrdio Miloš Crnjanski.

I kao što je to već Fihte rekao za tekstove Rusoa (da ih „razume bolje od autora“), pominjući, usput, da čak ni Imanuel Kant samog sebe „uopšte nije razumeo“, tako su, u istom veku, Šlegel i Šlajermaher u svoju hermeneutiku ugradili ovaj stav o *boljem razumevanju* koji, u suštini, autora čini suvišnim. Nalazimo ga i u Hajneovom ironičnom poređenju piščeve glave sa ogromnom vavilonskom kulom u kojoj se stotine hiljada misli međusobno dogovaraju, dovikuju i svađaju, a da jedna ne razume drugu. A onda su to, nekih sto godina kasnije, Derida i Fuko formulisali nešto elegantnije, pa će i život autora pratiti jedan manje smrtonosan postskriptum. Nastojali su, kažu, da uklone duboke „nesporazume“ koje su Frojd i Niče imali sa samim sobom.

Posmatrano jednostrano, kao kroz monokl, reklo bi se da je postmoderna najpre upokojila autora, da bi nam potom, velikodušno, omogućila da prisustvuujemo njegovoj reinkarnaciji. Tačnije: nije dozvolila da ga se do kraja oslobodimo, vrativši ga u život prerušenog – pod često protivrečnim narativnim

maskama. Ličilo je to na njegovo, biblijski rečeno, *Drugo prispeće*, na drugi dolazak, pošto je bio žrtvovan za spas čitalačkog čovečanstva.

Ali kako izgleda ta žrtva, taj *Sacrificium auctoris*?¹ Da bi se odgovorilo na to pitanje, ne treba se obazirati na praksu postmoderne – i ne samo postmoderne – koja se ogleda u veštini da iz teksta izvuče i ono čega u njemu uopšte nema. Još manje na želju da iz se iz istorije književnosti izbaci autor – u skladu s tezom kojoj se, na kraju, priklonio i sam novovekovni „učitelj naracije”, Jurij Lotman.² Naime, s tezom da autora suvišnim čini sam tekst: njegovo očigledno i svima razumljivo značenje. I to uprkos činjenici da je čitanje savremene književnosti višestruko otežano.

Jer, pitamo se danas i mi: u kakvom stanju zatičemo literarni svet? Kritičari, profesori, publicisti – svi oni izgledaju kao velika ožalošćena porodica. U žalosti svojoj, duševnoj i metafizičkoj, ostaju neosvešteni, jer su opsednuti idejom da prisustvuju sahrani ne samo autora nego i one književnosti kakvu su dosad poznavali. Književnosti čiju „smrt“ takođe odbijaju da prihvate.

Videli smo da kritičar Rolan Bart nije bio prvi egzekutor, iako je najglasnije najavljavao smrt autora čuvenim rečima iz 1967. godine: „Rađanje čitaoca plaća se smrću autora“ (*La naissance du lecteur doit ce payer de la mort de l'auteur*),³ kojima se završava njegov poznati ogled pod naslovom *Smrt autora*. Bart koristi registar efektne, retoričke metafizike kako bi svom paradoksnom obrtu dao neslućenu dubinu. U nju je gurnut autor kao „mit koji treba raspršiti“ (*renverser*), ukloniti, odbaciti (*éliminer*).⁴

Bart postupa prema klasičnom obrascu stvaranja književne teorije kao *novog* mita, ili čak religije. Pronalaženje novog božanstva, Čitaoca, počinje prinošenjem žrtve. Sve se zato svodi na inscenaciju sumraka dosadašnjeg idola – autora. No, ako imamo u vidu da sam Bart ovde nastupa u dvostrukom svojstvu kritičara i književnog autora, to znači da njegov paradoks o autoru nužno pokreće i – paradoks o njemu kao čitaocu. Stoga Bartov kritički ogled možemo posmatrati i kao polemiku sa samim sobom i – protiv samog sebe. Kao antagonizam između krajnje senzitivne duše i krajnje racionalističkih stremljenja.

A znamo i da je već u trinaestoj glavi *Prve poslanice Korinćanima* svaki hrišćanski čitalac dobio mogućnost da božanstvo spozna kroz ogledalo i zagonetku. I on je to – kao sliku i kao pojam – prenosio i na „božanstvo teksta“, često veoma podrobno i temeljito, od baroka do postmoderne. Vidimo da je cela predstava koju danas imamo o tome u velikoj meri metaforična. Ipak, neka nam bude dozvoljeno da joj pridružimo još jednu sliku. Književni je svet, naime, sa strahopoštovanjem prihvatio novo „čitalačko božanstvo“. Priznao mu je sva vladarska obeležja i atribute, iako nijedan tiranin nije posekao toliko nevinih autorskih glava kao čitaoci.

¹ Bernhard Teuber: *Sacrificium auctoris: Die Anthropologie des Opfers und das postmoderne Konzept der Autorschaft*. In: *Autorschaft. Positionen und Revisionen*, hrsg. v. Heinrich Detering (Germanistische-Symposien-Berichtsbände; Bd 24, Stuttgart (Metzler) 2002.

² Predrag Palavestra, *Učitelj naracije*, Glas CDXIII, SANU, knj. 25, 17–37.

³ Roland Barthes, *La Mort de l'auteur*, *Manteia*, 4:5, 1968, no. 12–17. Up. i: Michel Foucault, *Qu'est-ce qu'un auteur?* Texte, présentation, et commentaire Éditions Honor Champion, Textes critiques français no. 2. 2019. 1 vol., 112.

⁴ Barthes, *ibidem*.

Možda će pojedinom čitaocu vedrog duha biti zabavno da posmatra kako mu oblače odelo junaka književne teorije. Istina se, po Bartu, ionako ne može dokazati, pa nema razloga za disciplinovanje mašte. Svi smo mi književni junaci, samo neki od nas toga još nisu svesni.

Ali je velika nevolja u tome što je bilo autora koji su najavljivali i – smrt kritičara. U svetu književnosti osveta se ne služi hladna. Na pitanje „Gde su danas veliki pisci“, smesta bi uzvratili pitanjem: „A gde su veliki kritičari? Ti carinici nacionalnih kultura?“ Na sceni su, govorio je već Šarl Bodler, samo puki „sekretari javnosti“ u čijim očima svaka nova knjiga predstavlja – sumnjivo okupljanje reči. I nema opravdanja ako to kažu nesmotreno, u žurbi. Jer, davno je rečeno: kritičar, to je opasan poziv, kao mašinovođa ili apotekar, tu izvinjenje ne вреди. On ih naziva živopisnim dokoličarima u koje, doduše, ubraja i naučnike i filozofe. Osuđuje njihova mišljenja kao nešto na granici suvišnog zbog uvreda kojima sviraju posmrtni marš grešnim autorima, zanemarujući činjenicu da se i njihove sudbine neretko završavaju tragično. Setimo se samo Bernharda Zuphana (Suphan), tvorca slavnog kritičkog izdanja Herderovih dela. Kada je objavio poslednju knjigu, Zuphan se popeo na sva 33 toma svog kritičkog izdanja i – obesio se.

Šta onda da očekuju ne samo pisci i kritičari nego i njihov čitalac, njihova senka, današnji *animal legente*? To jest, ona *čitalačka životinja*, onaj nedužni pojedinac koji čita, onaj anonimus, onaj *homo lector* kojem Bart dodeljuje stožerno mesto tekstualnog smisla, iako ga označava kao „bezličnog Nekog“, kao „biće bez povesti, bez biografije, bez psihologije“⁵

Naravno, Bartov opis njegovog rađanja fabularani je trik. Kao da je čitaoca najednom izvukao iz šešira: način na koji je ugledao svetlost dana odgovara bizarnom rođenju Rableovog Gargantue – iz ušne školjke. I dok je čin rađanja, po Frojdu, prvo iskustvo anksioznosti, pitanje je ovde, zapravo, prosto: šta za razliku od starogrčke *političke* životinje treba da očekuje savremena *čitalačka* životinja? Jer on je ujedno i poetska životinja, *zoon poeticon*, i *zoon logon echon*, biće koje poseduje logos. Moglo bi se reći da im je sudbina jednako nevesela. Naročito kada se i fiktivnom „Čitaocu“ kao glavnom liku Kalvinovih romana (*Lettore*), prepušta mogućnost da zajedno sa pravim, empirijskim čitaocem izabere sižejne odrednice priča i tako preuzme obe uloge.

Sa druge strane gledano, stvarni život autora zacelo je uzbudljiviji, intrigantniji od njegovih romana, mada i neizvesniji. Uvek je bilo velikana koje su savremenici nipodaštavali, a potomstvo ih uzdizalo, i onih drugih koje su poštovali, a potomstvo ih zaboravilo: velikom se Geteu činilo da neko gasi svetiljke u Bulevaru Književnosti. Ali tu su i oni treći, kojima se rado bavi *estetika recepcije*. Oni čija slava raste i tamni periodično, uvek u zavisnosti od konteksta i duha vremena.

Zato ne čudi što su današnji čitaoci anarhisti. Više i ne pitaju ko je autor. Gurnut u potpalublje, on je slepi putnik na vlastitom književnom brodu – manje živ i od svog junaka koji u poznatom romanu za sebe kaže: „Ja sam štampan u knjizi koja će trajati dok traje i papir.“

⁵ Ibidem, 17.

Kao skromni grafem, dakle, koji se semiotički tumači i kao bezlični dijadni jezički znak, živeće duže od svih smrtnika. Duže i od svog tvorca – od autora koji i sam, kroz autobiografski detalj, zna da poveruje u svoju besmrtnost bekstvom i skrivanjem u vlastiti tekst. Nekad kroz autofikciju, nekad zaklonjen iza zavese kao ličnost u komediji koja čeka svoj trenutak. Kao kad Tomas Bernhard preporučuje svom književnom junaku vlastitu knjigu na način nemačkih romantičara Tika i Grabea ("Čitajte tog sjajnog pisca!").

A nekad na način koji rado koriste filmski režiseri kada se pojavljuju u kratkim kadrovima u liku nekog slučajnog prolaznika – *cameo appearance*. Kao što to – spretno – čini Hičkok u filmu *Ptice* u liku slučajnog prolaznika koji pokušava da se ugura u autobus noseći – nespretno – svoj golemi kontra-bas.

O čisto literarnim nijansama dovoljno je upečatljivo, duhovit kao i uvek, govorio sam Rolan Bart:

„U svojoj priči *Sarrasine*, Balzak je, opisujući kastrata prurušenog u ženu, napisao i ovu rečenicu: 'Bila je to prava žena, s nenadanim strepnjama, iracionalnim hirovima, instinktivnim brigama, naglom smelošću, usplahirenošću, i sa finom osećajnošću'. Ko to govori? Je li to junak priče koji želi zanemariti da je kastrat sakriven ispod žene? Je li to Balzak, pojedinac, koji na temelju ličnog iskustva poznaje filozofiju žene? Je li to Balzak autor koji iznosi 'književne' pojmove o ženstvenosti? Je li to sveopšta mudrost? Romantična psihologija? Nikada to nećemo saznati zbog toga što je pisanje uništenje svakog glasa, svakog izabranog stanovišta. Pisanje je onaj neutralni, složeni, posredni prostor gde naš subjekt nestaje, ono negativno gde je sav identitet izgubljen, počevši od samog identiteta pisanja kao takvog.

Nema sumnje da je uvek bilo tako. Čim je neka činjenica *ispričana* bez želje da deluje direktno na stvarnost, nego intranzitivno, tj. na kraju krajeva izvan svake funkcije osim da deluje kao simbol, taj će prekid uslediti; glas gubi svoje poreklo, nastupa smrt samoga pisca, a počinje pisanje. Ali smisao te pojave se menja: u etnografskim društvima odgovornost za pripovedanje nikada ne preuzima neka osoba, nego neki posrednik, šaman ili prepričavalac čijem se 'izvođenju' – to jest, vladanju narativnim kodom – možda dive, ali nikada ne njegovom 'geniju'. *Autor* je moderna pojava, proizvod našeg društva koje je, izrastajući iz srednjeg veka, s engleskim empirizmom, francuskim racionalizmom i ličnom verom reformacije, otkrilo prestiž pojedinca ili, kako se to plemenitije kaže, 'ljudske osobe'. Zbog toga je logično da je u književnosti pozitivizam, taj sažetak i vrhunac kapitalističke ideologije, najveću pažnju posvetio 'osobi' autora. Autor još vlada u istorijama književnosti, u biografijama pisaca, u intervjuima, revijama, kao i u samoj svesti književnika kojima je stalo da ujedine svoju ličnost s vlastitim delom kroz dnevnik i memoare. Pojam književnosti na koji nailazimo u običnoj kulturi tiranski je usredsređen na autora, na njegovu ličnost, na njegov život, njegov ukus, njegove strasti, dok se kritika još uvek sastoji uglavnom od tvrdnji da je Bodlerovo delo neuspeh Bodlera čoveka, Van Gogovo njegovog ludila, a kod Čajkovskog njegovog poroka. Objašnjenje nekog dela uvek se traži u muškarcu ili ženi koji su ga proizveli,

takoreći uvek na kraju, kroz manje-više prozirnju alegoriju fikcije, glasa jedne osobe, *autora* koji nam se 'poverava'.⁶

Sve Bartove nedoumice, međutim, blede pred još direktnijim pitanjima onih radikalnih čitalaca. Jer, njihova su pitanja uistinu korenita, drastična i – subverzivna. Iz njih izbija nepoverenje prema umetnosti reči. Na primer: Čemu uopšte književnost? Da li književnost danas još predstavlja legitimno ispoljavanje života? Zar ono što čovek ima da kaže ne bi moralo sasvim drugim putem i mnogo življe delovati na vreme? I kome je danas potrebno književno dočaravanje? Postalo je suvišno, uspavljujuće. Ljudi traže činjenice. Jednako je, tvrdi se, jednolično kao i svi oni pomodni eksperimenti što nemilosrdno skidaju čaroliju s umetničkog teksta.

A moglo bi se reći i da je začaranost našeg *kritičkog* mišljenja u tome što se ne možemo osloboditi začaranosti. Da smo začarani zato što uopšte pribegavamo mišljenju, umesto da se lagodno prepustimo fikciji, iz čega se može zaključiti da je baš mišljenje naša najveća, ako ne i jedina začaranost.

Filozofi, kritičari i profesori, naročito oni, vole ova dubokoumna tumačenja. Čitaoci ih odbijaju. Prepuštaju nam ovakvu analizu književne fikcije kao privida stvarnosti koji se na kraju razotkriva kao stvarnost naših privida.

Zar nije mnogo lakše vratiti se staromodnoj predstavi o autoru? Onoj bogougodnoj predstavi koja se pokriva poznatim teološkim argumentom o transcendentnom biću koje je jednom davno „navilo“ svet kao sat? Treba samo zamisliti svet književnog dela koji radi samostalno, dakle i bez Tvorca, ali po njegovom nevidljivom obrascu. Stoga analogiju sa satom najviše i koriste oni što tvrde da se stvaralački proces odvija kao slepi nagon, sam od sebe, nesvesno i bez datog obrasca. A na pitanje zašto onda ima toliko loših tekstova, može se dati ciničan odgovor: upravo zato što je njihov tvorac poodavno „navio“ svoj književni svet i prepustio ga samom sebi.

Rado ćemo priznati i da se jedan od uzroka brojnih nesporazuma krije u tome što nije uvek lako razumeti tekstove savremenih autora. To se, međutim, neretko odnosi i na njihove tumače. Dovoljno je baciti pogled na nezvanični *Manifest postmodernizma* u 13 tačaka, koji su potpisale nekadašnje intelektualne ikone u Francuskoj: Bart, Derida, Fuko, Papini i Liotar.

Za ovaj dokument, pronađen u Deridinoj zaostavštini i predstavljen javno povodom velike izložbe o postmodernizmu u Londonu 2011. godine, moglo bi se cinično primetiti da je sročena kao neka vrsta *poetološkog dadaizma*. Kao sofisticirana doskočica oblikovana u neuništivom duhu koji je pariskoj intelektualnoj boemiji davao izuzetan čar. Nastala, reklo bi se, iz maglovitih vinskih isparenja u kojima su se rojile definicije i citati nad kariranim stolnjacima popularne pariske kafane *Le Deux Magots*.

Jer, šta može naći današnji čitalac u tom brevijaru postmodernog mišljenja? Najpre se cela postmoderna predstavlja kao „politički poduhvat, marksistički i frejdovski“ (tačka 3). Potom se daje definicija nove umetnosti koja ima „provokativan“ i „beskrajno ponovljiv“ narativ (tačka 10). Zbog ovoga se otpor

⁶ Ibidem, 12.

ovih slavnih potpisnika *Manifesta* prema zastarelim metodama tumačenja i sumnjivom inventaru njihovog zanata može smatrati očekivanim.

Reč je o neobičnom Jevanđelju koje, diskvalifikujući autora u ime autonomije teksta, diskvalifikuje dosadašnje tumačenje kao lažno javno dobro. Jer dok je sama umetnost definisana kao „hibridna“, „samosvesno dvosmislena“ i „beskrajno ponovljiva“, dotle postmoderni *tumačenje teksta* (tačka 13) zavisi, ni manje ni više, nego „od smišljanja novih reči nepoznatih i neprepoznatljivih za mase. Vive de Neologisme!“

Ako u svemu ovom osećamo dadaistički prizvuk, setimo se da su dadaisti na svoj način bili skriveni metafizičari. Dodajmo, takođe, da je posle anarhičnih teza i zadovoljstva u rušenju tradicije i razaranju ustaljenih vrednosti, lako naći analogiju sa stanjem u savremenoj književnosti. Više ne osećamo samo bolan raspad takozvanog „vrednosnog organona“, kako ga je osmislio i nazvao pisac Herman Broh, jer se i na teorijskom planu primećuje sukob estetskih i značenjskih odlika u tumačenju savremene književnosti.

A kakva je ona? Nećemo pogrešiti ako kažemo: i konvencionalna i moderna, ali i gotovo veštačka, s *identitetom* kojeg je teško odrediti. On je mnogolik jer se gradi na sve protivrečnijem narativu: na jeziku koji bi da bude nov i svoj, a koji, zapravo, uzima odasvud. To je gusarski jezik, pljačkaš svih obala književnog sveta, koji se sklanja u domaću luku da bi opet isplovio na svetsku pučinu, ali tako hitro i vešto, da je postalo nemoguće poznavati svetsku književnost, a da se ne uđe u domaću, i obratno.

Savremenu naraciju možemo posmatrati i kao laboratoriju, u kojoj nije lako praviti razliku između eksperimenata koji vode napred i onih što ne vode nikuda, pri čemu se, doduše, pokazuje da se ono najkreativnije nalazi upravo u onim zanimljivim tekstovima za koje se doskora mislilo da ne vode nikuda. To bi nam, uostalom, mogao posvedočiti lord Oliver Kromvel, vođa puritanske revolucije u Engleskoj. A rekao je da niko ne dospeva tako daleko kao onaj koji ne zna kuda se uputio.

U takvim tekstovima autor, tvorac tog jezika, sigurno ne skončava, ne umire, ali sa svojim interferencijskim konturama, svojim bledim obrisima i prugama pokazuje najveću sličnost sa onim „rođakom duhova“ – sa hologramom. Ili, u najmanju ruku, sa pukim „kalupom za reči“: sa čovekom bez svojstava. Živ je, ali ne kao čuvar trajnih poredaka životnih vrednosti: nevoljko se upušta u neko primamljivo, „divlje“ iskustvo, u iskričave dvosmislenosti; tu je više nalik na puko narativno priviđenje ili bezlični teorijski konstrukt sputan i zatočen u slovima.

Šta je onda današnji autor? On je algoritam, sintetička slika, sablast iz kutije olovnih slova dospela u digitalnu i književnu industriju. Svirač na čarobnoj fruli programiran da pleše na žici samo za one koji ne mogu samostalno da protumače njegov tekst. Ponekad mu, doduše, pripada čvrst redosled i rezervirano, uobičajeno mesto na javnim iskazivanjima Najviše blagonaklonosti. Najzad, treba i to reći: njemu se pripisuje i ono što će nerado priznati. On je kandidat nevidljive Kaste naučnika i književnih kritičara, figura kulturne dominacije i moći. Suprotan je, naravno, primer kada Tomas Bernhard zabrani da mu dela

posthumno budu štampana u Austriji, čime je pokrenuo dugotrajnu moralističku debatu i juristički haos. Zahtevao je, takođe, da bude shranjen u najužem krugu, našavši da posthumna „panteizacija” ne bi bila saobrazna duhu njegovog dela.

Sasvim je, opet, drugačije vrste svesno skrivanje iza pseudonima. Tako je „smrt autora“ izazvana nastojanjem na anonimnosti i tajanstvenosti imala bizaran efekat u slučaju B. Travena, autora romana *Blago Sijera Madre*, jednog od onih koji insistiraju na tome da je važno samo književno delo, tekst u kome će autor nestati i ne biti niko. Mediji su, naime, veću pažnju poklanjali potrazi za njegovim identitetom nego za njegovim romanima. Retki su bili oni koji su govorili da to može predstavljati razočarenje – kao kad ugledamo mađioničara koji je već odložio svoj čarobni štapić i skinuo cilinandar i frak.

Na šta nam onda, u toj naplavini naivnosti, liči teza prema kojoj Čitalac postaje glavni lik teorije književnosti? Izgleda najpre kao naličje poznate bolesti od koje boluju i neki slavni pisci. Oni što se, prema sopstvenom priznanju, poistovećuju sa svojim likovima, pokušavajući da budu neko drugi. Oni što tvrde da fiktivni književni likovi preuzimaju kontrolu nad fabulom i samostalno ispisuju svoju sudbinu. I pritom svojim tvorcima, autorima, koji više ne razlikuju ljude od krvi i mesa od likova na hartiji, ponekad izgledaju stvarniji od jave. Nije Flober bio jedini koji se poistovetio sa svojim glavnim likom (”Madam Bovari to sam ja”), budući da ga jedino on „poznaje iznutra”. Sve najzad poprima komični, ako ne i zabrinjavajući oblik kada pisci počnu da plaču nad nesrećnom sudbinom svojih književnih junaka.

Time, dakako, nije dovoljno osvetljeno autorovo mesto u stvarnom teorijskom promišljanju, iako nije mali broj onih što su s autorom na umu, ili u srcu, počinili greh teorijske misli. Problem se, na primer, može razrešiti onako kako ga vidi Kete Hamburger, koja je pokrenula lavinu radova o teorijskim aspektima fikcionalnosti. U razgovoru koji smo vodili pre više decenija, autorka LOGIKE KNJIŽEVNOSTI bila je jasna. Za nju je teorija – mašina za mišljenje.

Sa teorijom se, govorila je ona, upuštamo u posebnu avanturu. Saznajnu i konceptualnu. Teoriju ne zanima konktetan i jedinstven život autora, čak ni kada je, potresan i opojan, prikazan kao filmska istorija jedne duše ili kao hronika „jučerašnjeg sveta“ ispričana na način Štefana Cvajga. Njegovim će se likom i dalje baviti lekari, psihijatri, izdavači, biografi i arhivari.

Ona ne poriče ni da institucija autora već duže od dva stoleća predstavlja pravi majdan za ideološke i političke debate. Mi, međutim, moramo ostati izvan svega toga, svesno zanemarujući autorov životopis, njegova tumačenja vlastitog dela. Zanemarujući, najposle, njegove sugestije da je tekst uvek prerusena autobiografija pisca, koja upravo stoga predstavlja jedan čudesni spoj čijoj neodoljivoj čaroliji nijedan čitalac nije kadar da umakne. Jer, autor je nepouzdana varijabla. Od nje se nikad ne počinje. Sam tekst, tekst kao tekstura, kao tkanje dakle, jedina je pouzdana varijabla.

Danas nam je, međutim, postalo sasvim jasno da se već kod Martina Lutera mogao naći jedan od upečatljivih primera tzv. *immanentne interpretacije* teksta. Ona već od trećeg veka, od Porfirija i njegovog diktuma „Homer se samo

njegovim delom objašnjava“, posmatra tekst izdvojeno, nezavisno od biografskih, psiholoških i socioloških ispitivanja.

A već se i Luterov prijatelj–neprijatelj Erazmo Roterdamski našao između dve vatre. Kada je autor *Pohvale ludosti* oštro odvojio tekst od autora, Gete se nije umorio ismevajući to – kako ga je nazvao – „ludilo rascepa“. Ličio mu je na drevne polihistore koji ne bi priznali postojanje Jelene Trojanske ni kad bi se pojavila pred njihovim očima *živa* – ako za to ne bi pretodno našli potvrdu u pisanom tekstu. Niko, ipak, nije u tome otišao tako daleko kao Luter. Jer on je, slično savremenoj narativnoj kritici, smatrao da čitalac vernik zapravo i ne tumači sveti tekst. Nego da *tekst tumači čitaoca*. On razotkriva granice čitaočevog razumevanja i tako, u sebe, u sopstveni smisao, preobražava onog ko ga – uvažava.⁷

Pritom se ni besmrtni autor svetih reči, po logici stvari, ne može smatrati smrtnim autorom. Ali se barem, u svojoj neopisivoj uzvišenosti, u najmanju ruku može smatrati nesaznatljivim. Bitna je samo čvrsta vera. I nisu mu zato, uveren je Luter, potrebni ni crkva ni njeni sveštenici kao ovlašćeni tumači svetih spisa: „Moj papa je Biblija!“ Siguran je, međutim, da su sami sebi dovoljni. Sveti spisi tumače sami sebe: *scriptura sacra sui ipsius interpres*, stoji u njegovim komentarima spisa proroka Isaije.⁸

No, kako je sam tekst – čak i onaj „sveti“ – bez vlastite svesti, govoriti o „nameri“ nekog teksta, odnosno o nekoj *intentio operis*, kako je to činio Umberto Eko u *Otvorenom delu*, znači ponovo krišom uvesti *nameru pisca* kao čuvara tumačenja.⁹ Istina je da teorija tumačenja književnog teksta nema tako opojna sredstva kao hrišćanska nauka. Pravi ugao za njeno tumačenje mora imati drugačiju težinu i smisao. Nadu i optimizam svemu uprkos budi nešto drugo. To je svest o presudnoj ulozi koju u tumačenju igraju *metode* i njihova primena. Uprkos činjenici da je razvoj teorijske misli krajem 19. veka doveo do svojevrstne sholastike metodoloških pojmova.

Antička boginja Filologija postala je uvažena viktorijanska gospa u korsestu, sa desetoro dece. Istorija književne nauke nadenuće im komplikovana imena različitih metodskih »paradigmi«: najpre biografska, filološka i pozitivistička, potom psihološka, duhovnonaučna, fenomenološka i stilistička, i najzad sociološka, naratološka, dekonstruktivistička. Legitimnim i priznatim smatraće se, doduše, i neki drugi njeni potomci, blizanci i mešanci. Kada je otpočela ta teorijska denominacija? Ovo rastakanje i razdvajanje? Možda već sa stavom Talesa iz Mileta, da je sve prepuno bogova.¹⁰

Sećam se da je, uprkos svemu, autorka *Logike književnosti* imala jasno izraženu svest o nužnosti daljeg teorijskog razmišljanja i nekim neizbežnim posledicama. Navodim po sećanju: „Na trenutke ćete misliti da ste zalutali u neku

⁷ „Ne preobražava se spis u onoga koji ga proučava, već on preobražava u sebe i svoju moć onoga ko ga uvažava“, Up. S. Grubačić, Aleksandrijski svetionik, IKZS, Sremski Karlovci–Novi Sad, 2009 (2 izd.), 144.

⁸ Teza se može naći na više mesta u Luterovim spisima; najčešće citirano mesto nalazi se u: *Assertio omnium articulorum per bullam Leonis X.* 1520. Weimerer Ausgabe (Kritische Gesamtausgabe, Weimar, 1883–2009) 7, 97, 16–29.

⁹ S. Grubačić, *ibidem*, str. 114.

¹⁰ *Ibidem*, 467.

pustinju apstrakcije. U prostor beživotne terminologije koja je lišena svake čulnosti. Na trenutke, opet, da se samo vama ukazuju prava rešenja. Pogrešno je i jedno i drugo. I verujte, nećete imati mnogo argumenata da se branite, jer su argumenti kojima se branite deo te iscrpljujuće složenosti. Dobro došli u čistu teoriju, zemlju usamljenosti.“

No i dalje preostaje mnogo toga zagonetnog. Danas više nije sasvim jasno zašto bi stvarni život autora bio tako surovo proganjan iz teorijskog diskursa. Zašto umesto njega obavezno progovara „Duh pripovesti“? Zašto se analizira samo neki „nepouzdan“, „istureni“ ili „auktorijski“ pripovedač kao njegov skriveni „ventrilok“ – trbuhozborac. Pogotovo tamo gde upravo on, autor, prikazuje svet i prikazuje sebe i svoje prikazivanje istovremeno. Martin Hajdeger, koji je takođe hteo da Ničea razume bolje nego što je ovaj sâmog sebe razumeo, nije uvek ubedljiv kada objašnjava tekst u kome *ne progovara autor*, već „jezik bića“. I kod njega se, uostalom, kao već kod Kanta, pojavljuje *dekonstrukcija* kao ključna reč. A ni sam Žak Derida, koji se predstavlja kao novi vlasnik te reči ili tog pojma, ne otvara perspektivu u svetu koji kipti od diferencija kao sveobuhvatan i poslednji odgovor čovečanstva u raspadanju. A koji se i pored toga ne raspada.

Priču o fiktivnoj smrti autora valja shvatiti kao „terorističku“ hipotezu koja je nastala kao deo filozofskog diskursa uperenog protiv „kapitalističkog, buržoasko-metafizičkog“ pojma *subjekta* u prošlom veku.¹¹ Kao nastavak društvenokritički nadahnutih, poststrukturalističkih pohoda protiv savremenog pojma subjekta. Tako su njihovi predstavnici, filozofi Gatar i Delez, uvodeći pojam multiplog načina pisanja (*écriture multiple*) ili čak „dvojnika naracije“ (Rob-Grije: *doubles de la narration*) razarali tradicionalni pojam Autora. U istom duhu, njega je, autora, Rolan Bart zamenio bezličnim pojmom „čin pisanja“ koji je, kao u nadrealizmu, izjednačen s *automatskim*: „Pisanje je onaj neutralni, složeni, posredni prostor gde naš subjekt nestaje, ono negativno gde je sav identitet izgubljen“.¹²

Najpovršniji pogled na istoriju problema pokazuje da Bart, u suštini, nastavlja kritiku koju je pokrenula Julia Kristeva. Autor je sada razvlašten i mutiran. Postaje puki *presek* različitih diskursa u službi „povezanosti“ smisaonih elemenata u repertoaru tuđih govora. Kreativnost više nije data suverenom subjektu, pa tako ni samom autoru. Pasivnom autoru suprotstavljen je aktivni tekst koji ima samostalan život: on proizvodi sam sebe kroz ponavljanje i varijaciju drugih tekstova.

Da pojednostavimo. Svi su oni u Autoru videli negativnu šifru zatvorenog, zaokruženog sistema misli, simbol „centrirane strukture“, i pokrenuli žestok

¹¹ Jean Ricardou je otvorio drugi kolokvijum posvećen Rob-Grijeju (Colloque de Cerisy, 1975) predavanjem „Terrorisme, Théorie“, u kojem skicira svoje razumevanje „terorizma“ rečima Žana Polana (Paulhant): „La définition la plus simple que l'on puisse donner du Terrorisme, c'est qu'il est *misologue*.“ Mizologija, mržnja prema Umu i Nauci, koji su u poststrukturalizmu izjednačeni s buržoaskim idealom jedinstva i subjektivizma, čini pokretačku silu nove kritike („nouvelle critique“). Vidi: *Robbe-Grillet: Analyse, théorie*, Colloque de Cérisy, Paris, 1976, I, str. 16.

¹² Roland Bart, *La Mort de l'auteur*, nav. m., 12.

destruktivni diskurs protiv njegovog ujediniteljskog potencijala, njegovog duhovnog, misaonog jedinstva. Skromna uloga koja je za nevolju mogla pripasti subjektu u stvaranju teksta bila je „scripteur“: neka vrsta medijuma, čijom rukom jezik piše sam sebe.

Slika autora svrgnutog sa svog književnog trona javlja se, inače, u analognom likovnom motivu „upražnjenog prestola“, u kojem se spajaju crkva, istorija i duštvo. To je slika praznog trona koji iščekuje povratak svemogućeg vladaoca (*sedes sapientiae*), njegov Drugi dolazak. Sreće se redovno na crkvenim mozaicima nakon koncila u Efesu (431) – od starohrišćanske bazilike Santa Marija Mađore u Rimu do „intradosa“ iznad polukupole u beogradskom Hramu Svetog Save na Vračaru – a javlja se kao analogni motiv u sudbini autora koji sad i uvek odlazi u književno nebo. Ali se takođe sad i uvek vraća za *literarne vernike*, za čitaoce i tumače podjednako, za sve one koji očekuju povratak iz sterilne epruvete formalizma i estetizma u energetski centar istorijskog, moralnog i duhovnog smisla teksta.

I evo kako se na kraju, u toj višegaonoj i mnogolikoj prizmi, prelama ceo problem – barem u očima koje pretenduju da ostanu nepristrasne. *Prvo* i najvažnije: progonstvo autora uvek ide zajedno s pozivanjem na autonomiju teksta. Kad god se takozvano *imanentno tumačenje* proglasi za sveti lenjir i šestar književne geometrije. Drugim rečima, metafora o smrti autora proglašava se kad god se istorija – istorija teksta ili autora, svejedno – uklanja sa trona sveobuhvatnog davanja smisla.

Drugo: zablude je da su „ukinuće autora“ prizvale tek postmoderne varijante književne teorije. One koje nose etikete „analitičkog diskursa“, „kognitivne naratologije“, „intertekstualnosti“ ili „dekonstrukcije“. Lažna, metaforična smrt autora uvek je u vezi s okretanjem unutrašnjem prostoru teksta. Ali je i nepogrešiv odraz *Zeitgeista*.

Zašto onda, pitaju se mnogi, dolazi do povratka istih takvih slika i predstava ako se istorijski konteksti njihovog povratka ipak menjaju?

Teško je poverovati da se ideje mogu širiti vazduhom, kako je tvrdio Didro, ali je činjenica da su se slici o smrti autora vraćale mnoge umne glave. I da će se, po svemu sudeći, vraćati i u budućnosti. Enciklopedista Didro je tvrdio da se takve slike moraju razotkriti u svom prvobitnom, istorijski potvrđenom obliku, u trenutku nastanka: *ad fontes*. Zbog toga je imao konstruktivan, ali neobičan predlog: da se u predavanjima iz istorije počne od kraja. To jest od današnjice, i da se od nje „ide unazad, ka samim počecima, ka vremenima mitologije i naivnih priča. Predavati *istoriju unatrag* – ta ideja Denija Didroa, jednog od apostola prosvetiteljstva i pisca *Fataliste Žaka*, bila je, štaviše, vrlo popularna“,¹³ ali samo kao intrigantna, mada teško sprovodljiva ideja koja samo potvrđuje tezu o „večnom povratku“ ideja.

I treće: proglašenje smrti autora od pamtiveka označava bekstvo, izbavljenje od političke neuroze. Baš kao što je i bekstvo u tekst bio čarobni štapić koji rasteruje sablasti evropske ratne prošlosti i poratne socrealističke dogme. Pričom o smrti autora i društvena svest je odbijala, ponekad tiho i neupadljivo,

¹³ Up. S. Grubačić, *Izazovi književne historiografije*, predgovor knjizi F. Martinija „Istorija nemačke književnosti“, Beograd 2020, str.11.

ponekad burno i nepodmitljivo, da sklopi „ugovor sa đavolom ideologije“ na razvalinama totalitarnog nasleđa. Da bi se potom, kao što je to slučaj danas, sledeća generacija opet okrenula istoriji i tako pokrenula večni karusel.

Slobodan GRUBAČIĆ

ABOUT THE DEATH OF A WRITER

Summary

The story of the fictional death of the Author was surprisingly understood as a "terrorist" hypothesis, arising as part of a philosophical discourse aimed against the "capitalistic, bourgeois-metaphysical" concept of the subject in the past century (Jean Ricardou). In fact, it continued the socially inspired, post-structuralist assaults against the contemporary notion of the subject. Thus, their representatives, philosophers Gilles Deleuze and Félix Guattari, by introducing the concept of multiple writing (*écriture multiple*) or even the "double of narration" (Robbe-Grillet: *doubles de la narration*), were deconstructing the traditional concept of the Author. In the same spirit, Roland Barthes replaced him, the author, with the impersonal notion of "the act of writing" which, akin to surrealism, is equated with the automatic: "Writing is that neutral, complex, intermediate space where our subject disappears, the negative space where all identity is lost."

Keywords: Post-mortem and the development of theories such as structuralism, semiotics, social theory, anthropology, and post-structuralism.

Академик **Радомир В. ИВАНОВИЋ**

Филозофски факултет, Нови Сад

Црногорска академија наука и умјетности

ДАРОВИ И ДУГОВИ

(Есејистика Блажа Конеског као облик моделовања стварности и уметности)

Проф. др Рајки Глушици

*Но, секоја начитаност
има свои граници.*

Б. Конески

Поетолошка студија представља наставак расправе вођене у монографији – *Машта и мудрост (Поезија и поетика Блажа Конеског)*, 2004, као и одзив на изазовни прилог Марсела Моса „Оглед о дару. Облик и смисао размене у архаичним друштвима“. Она је подељена на два дела:

1. *Први*: „Филозофија и психологија стварања“ посвећен је мало разматраној тематици, проблематици и апоретици.

2. *Други*: „Продукциони и рецептивни модел“ посвећен је тумачењу и разумевању најпре аутопоетике, поетике и метапоетике, а затим анализи неких од глобалних постичких и естетичких идеја Блажа Конеског.

Кључне речи: Блаже Конески, дарови, уздарја, дугови, есејистика, поетика, естетика, филозофија, психологија, аксиологија, продукциони модел, рецептивни модел.

1. ФИЛОЗОФИЈА И ПСИХОЛОГИЈА СТВАРАЊА

Више пута и различитим поводима књижевник Чедо Вуковић тврдио је да су аутентични ствараоци *заслужници*, а реномирани мислиоци *дужници* (посебно у есејистичкој књизи *На бјелинама времена*, 1980). Потврду Вуковићевом мишљењу пронашао сам у „Огледу о дару“ социолога и антрополога Марсела Моса, који расправља о „систему тоталних пре-страција и противпрестрација“, као и у књизи филозофа Карла Јасперса *Филозофија*, у којој аутор без икаквих обрада тврди: „Истина почиње тек када је два бића заједно траже“.¹ Оваква становишта бранио је и образла-

¹ Реч је о шестом делу другог тома Мосове књиге – *Социологија и антропологија* (стр. 7–141), о чему сам више писао у студији „Даривање као активни принцип Његошевог етоса“

гао Блажо Конески (1921–1993) дуги низ година, показујући да његов начин моделовања стварности и уметности почива на два темелна принципа – *дијалектичности* мишљења и *дијалогичности* енергије поетског говора, посматрано са становишта филозофије и психологије стварања.²

О овој сложеној и тешко решивој проблематици и апоретици право-временно је писао Данило Киш као представник модерне стваралачке оријентације. У приповеци „Дуг“, посвећеној Иви Андрићу, као „мајстору приповедачу“, „естетичком узору“ и „учитељу енергије“ Киш искрено и исповедно потврђује анализирану поезику даривања и поезику ударја, резолутно тврдећи: „Што се духовних дугова тиче, њих никада није није дан човек вратио никоме: Богу, мајци, језику, отаџбини“. Киш, попут Михаила Лалића и самог Конеског, мисли да су најаутентичније књижевне умотворине само „подношљив облик несавршенства“.³

У обухватном а конзистентно писаном огледу „Лирата“ Конески пише:

„Од сета ова е јасно дека јас им се придружувам на Елиот, Блок, Есенин, Багрички и Милош, но јас не сум толко наивен да сметам дека вишиот разум њ гарантира еднаш за секогаш неприкосновеност на поезијата и воопшто на уметноста. Ке наступаваат пак периоди на налагање на доминантни идеи и општествени струи од најразличен карактер, од оние што влечат кон небото до оние што спуштат во калта на цинизмот и нихилизмот“ (књ. 4, стр. 385).

На основу сопствених стваралачких искустава и научних сазнања, слично Андрићу, Конески се залаже за улагање максималне животне, интелектуалне, емотивне и интуитивне енергије – да би створио дело блиско по неким својствима савршенству. У томе му, несумњиво помажу природни дарови које је стекао користећи туђе умотворе.⁴ Као прву поетску

(год. 1993, стр. 184–210). Не дуго потом објавио сам књигу студија и огледа – *Дарови и дугови* (Нови Сад, 2009, стр. 272), са поговором Душана Ичевића „Нови дарови и стари дугови“ (стр. 239–249). Милорад Јеврић је сачинио избор – *Дарови и ударја* (Подгорица, 2016, стр. 312).

² Јасперсову трилогију чине: 1. *Филозофска оријентација у свету*, 2. *Расветљавање егзистенције* и 3. *Метафизика* (Сремски Карловци, 1989, стр. 688). Предговор „Поводом Јасперса“ написао је познати филозоф и литературолог Сретен Марић (стр. 5–22), аутор многохваљене књиге – *Пропланци есеја*.

³ Библиограф Љиљана Ристевска је у посебан одељак издвојила три књиге есејистике Б. Конеског: *Беседи и огледи* (Скопје, 1971, стр. 130), *Ликови и теми* (Скопје, 1987, стр. 211), *Светот на песната и легендата* (Скопје, 1993, стр. 191). На српском језику, у оквиру ре-номиране едиције „Наши видици“ („Народна књига“, Београд, 1978, стр. 188) објављен је избор – *Огледи и беседе*. Избор је сачинила Цвета Котевска, а поговор „О овом издању“ написао је Зоран Гавриловић (стр. 179–186).

⁴ Као најзначајније монографије о Конеском Љ. Ристевска је издвојила: Слободан Мицковић – *Поетските идеи на Конески* („Наша књига“, Скопје, 1986, стр. 192), Георги Старделов – *Одземање на снагата: поезијата на Блаже Конески* („Мисла“, Скопје, 1990, стр. 271) и Радомира В. Ивановића – *Poetika Blaža Koneskog* („Partizanska knjiga“, Ljubljana–Beograd, 1982, str. 196). Исправније би ауторка поступила да је уместо наведених књига споменула моју монографију *Маишта и мудрост* („Змај“, Нови Сад, 2004, стр. 380).

идеју сложене поетике и ноетике Б. Конеског можемо узети његово инсистирање на „недовољној проучености“, што практично значи да свака нова генерација, свака за себе, мора читав комплет, који чине: *теза*, *анти-теза* и *синтеза* не могу ни под којим условима протумачити књижевно дело „без остатка“, како је исправно тврдио филозоф Ђерђ Лукач, доцније увелико подржан теоријом о *изологији* Умберта Ека.

Поетску идеју о томе да не постоји апсолутни смисао, као што не постоји ни потреба за њим, Конески је сажео у следећу апофтегму: „*Но, секоја начитаност има свои граници*“, коју сам узео као епиграф овом огледу. Наведену поетску идеју у есејистици Конески елаборира као сумарно искуство, искуство и сазнање које је примењиво на читав период његовог уметничког и научног сазнања (1938–1993), будући да је Конески усвојио мишљење филозофа Теодора Адорна који је тим поводом писао о природи есеја следеће:

„Есеј је оно што је одувек био, критички облик *par excellence*. Он разара теорије које су му блиске, он је еминентна критика духовних сподоба, суочавање оног што су оне својом појавом, критика идеологије. Есеј је облик критичке категорије нашег духа“.

Више од пет деценија Конески је као истински полиграф и полихисторик стицао реноме *заслужника* у значајним обрасцима духовних делатности као што су: македонистика, југославистика, балканистика и славистика. Служећи се Фраскатијевом поделом на већи број научних области, овом приликом издвојио бих групу хуманистичких наука у којој је Конески стекао веома високо позиционирано место (историографија, етнологија, филозофија, наука о језику, наука о књижевности, фолклористика, компаратистика и културологија), за разлику од групе дисциплина које припадају друштвеним наукама (педагогија, андрагогија, социологија, право, политикологија, психологија и информатика).⁵

Очигледно је, при крајњем резултату свођења глобалних етичких, поетичких и естетичких опредељења, да Конески припада оном типу стваралаца и мислилаца који доследно заступају идеју о интегралној визији свих људских делатности. Стога се, у том контексту посматрано, може закључити да се Конески више залаже за конвергенцију него за дивергенцију поменутих и непоменутих дисциплина, тако да његова дијада: *уметност–наука* може представљати непомирљиву бинарну опозицију, а у много већој мери та дијада у његовом начину певања и мишљења више представља комплементарну бинарну опозицију, у смислу који предлаже Паул Фајерабенд – *Наука као уметност* (1994). О томе веома прихватљиво и веома сугестивно пише Конески у есеју:

⁵ Прве и праве подстицаје у истраживању историје књижевне критике пружила су четири млада и тада недовољно афирмисана критичара (А. Климан, Р. Сиљан, В. Смилевски и С. Стојчевски), понудивши књижевној и културној јавности петотомни избор – *Македонска књижевност во књижевната критика* („Мисла“, Скопје, 1974).

„Уметност представља наш начин артикулисања, осмишљавања хаоса који напада сва наша чула и преко њих цело наше биће; уметност штити нашу личност од безличности. Са друге стране, наука реализује нашу потребу да се оријентишемо, да успоставимо некакав свој поредак у свету без бројних феномена откривајући, применом рационалних поступака и схема, узрочне везе које нам омогућавају да објаснимо и освојимо свет. У овом случају у стваралачкој личности се јавља осећање задовољства и релаксације због тога што постаје јаснија невиделица и што се сређује неразумност“.⁶

И у уметности и у науци Конески се јавља у трострукој улози: као учесник, као сведок и као интерпретатор у трима веома важним областима истраживања: „биографији доба“, „биографији писца“ и „биографији дела“. Постоје есеји без којих се не могу установити премисе поетике и естетике Конеског, као што су: више пута издаван и превођен „Еден опит“, потом „Совпагања“ (1985), „Националниот фон на поезијата“ (1985), „Двокатна песна“ (1985), „Очудување“ (1986), „Архитектонскиот принцип“ (1986), „Генерирање на една песна“ (1988), „Нагорени места“ (1989), „Антиципации“ (1992) и други.

Књигу Цана Андреевског *Разговори со Конески* („Култура“, Скопје, 1991) сматрам „матичном ћелијом“ у стварању рецептивног модела, с обзиром на то да она садржи највећи број информација и изјава саопштених са „личним акцентом“, како би рекао С. Винавер, у којој су најзначајније: главе I–VI, стр. 5–209 и главе VII–XVII, стр. 210–461). Андреевски сваким саопштеним дијалогом показује да је Конески *говорио* као да испред себе има најбројнији аудиторијум, а *писао* као да говори том истом аудиторијуму. Отуда постигнута сагласност његовог *певања* као „првог основа“ и *мишљења* као „последњег рачунања“, како каже у истоименој књизи Мартин Хајдегер (*Певање и мишљење*, 1982). У области психологије стварања. Конески највећу пажњу поклања *перцепцији* и *фиксирању*, о чему, без сувишног посредовања, аутор пише:

„Уметника, свакако, мора да карактерише изузетно јасна перцепција. Под тим подразумевамо не само јасно фиксирање одабраног предмета него истовремено и откривање одређеног реда повезивања

⁶ У књизи студија и огледа – *Књижевна критика као десета муза* („Змај“, Нови Сад, 2007, стр. 324) објавио сам оглед „Књижевно-историјски домети у српској и македонској науци о књижевности (Прилог теорији књижевне историје, 1970–2005)“, стр. 157–181, у којој сам детаљно образложио три поддисциплине историјске критике: „биографију дела“, „критику укуса“ и „критику текста“. Потом сам посебну пажњу посветио објављивању четири тома историје македонске књижевности:

1. *Усна народна књижевност* Тома Саздова (Скопје, 1997, стр. 465),
2. *Средновековната књижевност* Вере Стојчевске-Антић (Скопје, 1997, стр. 514),
3. *Македонската литература во 19. век (Прв дел)* Георге Сталева (Скопје, 2001, стр. 242) и
4. *Македонската литература во 20. век (Втор дел)* истог аутора (Скопје, 2003, стр. 230).

у који он ступа са другим предметима, а који остају недоступни опсерватору практичару“.⁷

*

Велики број ставова, мишљења и оцена о анализираној тематици, проблематици и апоретици саопштио сам у два монографијама – *Поетика Блажа Конеског* (1988, стр. 200) и *Говор пун дарова (Поезија Блажа Конеског)*, Никшић, 1988, стр. 191, као и у синтетичкој монографији – *Машта и мудрост (Поезија и поетика Блажа Конеског)*, Нови Сад, 2004, стр. 380. Њима припадају и два недавно написана огледа поводом стогодишњице пишевог рођења (1921–2021): „Мудрац македонског писма (Књижевно дело Блажа Конеског)“, објављен у часопису *Ријеч*, нова серија, бр. 18, Институт за језик и књижевност Филолошког факултета, Никшић 2021. стр. 9–25 и „Дарови и дугови (Есејистика Блажа Конеског као облик моделовања стварности и уметности)“, саопштен на међународном научном скупу *Његошеви дани 9, 7–9. септембра 2022.* у Тивту. Први од њих је посвећен процесу вредновања и превредновања махом продукционог модела, док је други у целости посвећен рецептивном моделу, започевши од занимљиво конципираног избора Георги Сталева – *Македонска књижевна критика и есеј* (Нови Сад, 1978) па до најновије *Историје македонске књижевности (Други део)* истог аутора (објављене у Скопљу 2003. године).

Књижевно-историјско и књижевно-критичко истраживање научних доприноса о Блажи Конеском започето је монографијом Миодрага Друговца – *Савремена македонска књижевна критика* (Врњачка Бања, 1974). Попут других аналитичара, монограф није довољно прецизно одвојио и дефинисао *критику* и *есејистику*, будући да Конески готово ниједном не спомиње појам *критику*, уколико она није употребљена као композитни појам. Друговац је критичко дело Конеског уврстио у „универзитетску критику“ (заједно са делом Х. Поленаковића, К. Пенушлиског, А. Спасова и других), запостављајући много прикладнији термин – „историјска критика“, који је предложио Павле Поповић и који је садржавао четири поддисциплине: „биографија критике“, „критика укуса“, „критика текста“ и „компаративна критика“.

⁷ Сви цитирани аналитичари пишу о Конеском са великим симпатијама и афирмативном методом. У томе предњачи естетичар и критичар Света Лукић. У предговору првом књизи *Изабраних дела* у четири књиге („Народна књига“, Београд, 1982), у студији „Блаже Конески – први човек македонске ренесансе“ (стр. 7–29), аутор пише:

„Укупним оствареним делом, књижевним и научним, Блаже Конески представља светски релевантну појаву, модерну стваралачку личност, подразумевајући под тиме ствараоца који води релевантан дијалог са целом епохом, јер има 'глобалну визију епохе' (...). Његов опус није традиционални метафизичко-академски корпус; обликован је у главном у мањим целинама. То је коначна потврда модерног мишљења и певања Блажа Конеског“ (књ. I, стр. 28–29).

При томе нимало пажње није придао типу „стваралачка критика“, који су предложили И. Секулић и Б. Лазаревић, у које *se in extenso* може уврстити и есејистика Б. Конеског. Друговац, између осталог, пише: „Ради се о томе да Конески уме интелигентно и интелектуално честито да искористи сваки, ма и најмањи неопходни податак, а да ипак његов *прилог* или *приказ* дела и личности, епохе и судбине ове књижевности, остави утисак једне срећно пронађене форме, да не кажем формуле, критичко-есејистичког пројцирања са свим атрибутима књижевно-историјске верификације и арбитраже“. Насупрот доста уздржаном ставу М. Друговца, Павле Ивић сматра да Конески својим укупним стваралаштвом представља „личност са карацићевсим контурама и димензијама“.

У избору *Македонска књижевна критика и есеј* (1978) Конески је, поред прилога Димитра Митрева, Александра Спасова, Александра Ежова, Милана Ђурчинова, Душка Наневског, Георги Старделова, Димитра Солева, Миодрага Друговца и Слободана Мицковића, заступљен књижевноисторијском студијом „Марко К. Цепенков“ (стр. 107–123). Два најзначајнија писца (Конески и Солев) добили су у предговору најмање простора. Након реченице: „Чистом књижевном критиком није се нарочито бавио“, Сталев је афирмисао следеће карактеристике Конеског–есејисте: „Блаже Конески врло срећно повезује научна сазнања са есејистичким приступом у расветљавању књижевних појмова и профила, тако да факта налазе своје место не само као суви податак већ служе као фундаменти, као срж садржаја, дају смер форми коју је Конески одабрао, градећи тако, поред осталог, и своје чврсте ставове“ (стр. 24). Ни једном једином речју, Сталев није образложио изостављање Гана Тодоровског из избора, знаменитог македонског и југословенског белетристе, литературолога, преводиоца и педагога.

У југословенској науци о књижевности мало или нимало пажње изазвао је веома занимљиво конципиран прилог „О овом издању“ естетичара и критичара Зорана Гавриловића, који је послужио као поговор књизи есејистике Б. Конеског – *Огледи и беседе* (1978) који је сачинила Цвета Котевска (стр. 179–186). Помно анализирајући осамнаест одабраних прилога (књижевно-историјске, критичке и есејистичке провенијенције), Гавриловић, између осталог, пише: „Али је зато његов есејистички и историјски рад на проучавању књижевности мање познат, па је једно овакво издање добро дошло. Оно представља неку врсту пресека кроз критички рад Блажа Конеског, омогућује изванредан увид у његово ванпоетско интересовање и тако пружа податке не само о њему, већ и о историји македонске културе којом се бави“ (стр. 179).

На крају, као финале проучавања југословенске есејистике на крају XX века долази волуминозни и инвентивно конципирани тротомни избор Жожа Погачника – *Sodobni jugoslovanski esej* („Mladinska knjiga“, Ljubljana, 1980). У књизи 3 објављен је, на сâмом почетку, „Sodobni makedonski esej“ (стр. 7–49) уврштено је седам македонских научника – есејиста: Д. Митрев, Б. Конески, А. Спасов, М. Ђурчинов, Д. Наневски, М. Друговац и Г. Старделов. У избору недостаје само *Sodobni slovenski esej*, који је само

годину дана раније (1979) објавио Јанко Кос, те је природно да се он инкорпорира у избор Ј. Погачника, да би на тај начин избор – трилогија био претворен у избор – тетралогију. О томе Погачник пише: „Antologija sodobnega jugoslovenskoga književnoga eseja opsega tri problemske celote, ki je pogojene s kulturološkimi, političko-upravnimi in zgodovinsko-genetičnimi razlogi“ (str. 649). У био-библиографској белешци о Конеском (на стр. 675) Погачник обавештава читаоце да се увелико послужио избором Г. Сталева *Македонска књижевна критика и есеј* (1978), чиме се привидно затвара круг елабориране грађе.⁸

* *

Синтетишући основне премисе филозофије и психологије стварања, закључио бих да се основе егзистенцијалног, етичког, поетичког и естетичког опредељења у најпознатијим студијама и есејима Б. Конеског могу свести на три доминантне идеје које евидентирам:

а) Као припадник „историјске критике“ и „стваралачке критике“ Конески, без икаквих дилема, предност даје *писању* (poesis) над *мишљу* (poesis). При томе инсистира више на елементима који доприносе интеграцији дијаде *певања* и *мишљења* него што инсистира на њиховој „бинарној опонентности“, која би временом све више удаљавала крајње полове опонентности. То исто значи да предност у есејистичком промишљању о књижевноуметничким феноменима и ноуменама добија *проблемско* над *системским* (Исидора је истим поводом тврдила да симболика *стирале* у свему има предност над симболиком *круга*).

б) Током дугог периода владавине „сциентистичког насиља“, Конески се чувао од аподиктичких судова и мишљења, потврђујући мишљење И. Секулић – да су сва решења привремена, а да је само проблематика вечна.

в) Активистичка филозофија и психологија стварања у научном раду Б. Конеског може се сажети у поетску и филозофску апофтегму *Чинити и бити!* Овладавши у довољној мери збором и избором, Конески сажима бројне дилеме, трилеме и полилеме сопствене филозофије и психологије стварања у *сredo* који гномски звучи:

„*Писање је увек избор између бројних могућности*“,

уз напомену да је наш писац одавно и свесрдно прихватио и следио Аристотелову апофтегму:

„*Могућности су увек нешто више од стварности*“.

⁸ Упутно је видети избор радова – *Филозофија науке* („Просвета“, Београд, s. a.), који је приредио Невен Сесардић. У избор су уврштени прилози: Р. Карнапа, К. Р. Попера, М. Лакатоша, П. Франка, Т. Куна, У. Ека, А. Компањона, Ж. М. Шефера, којима сам додао и књиге: *Филозофски основи науке* Михаила Марковића (1981), *Филозофија књижевности* Миљивоја Солара (1985) и *Психологија знања* Николе Милошевића (1989).

2. ПРОДУКЦИОНИ И РЕЦЕПТИВНИ МОДЕЛ

Као што је познато, Конески је објавио укупно 650 научних и књижевних прилога. Реноме знаменитог македонског писца и научника стекао је објављивањем 45 књига из тих области, 22 књиге превода и око 170 студија, огледа, чланака и приказа из књижевне и културне историје. Прве песме објавио је на српском језику у школским гласилима „Млади Шумадинац“ и „Подмладак“ (Крагујевац, 1938). У „Старом нотесу“ остало је сачувано још 19 песама. Прва објављена песма на српском језику – „Сонет“ датирана је 1. маја 1938, а прва написана песма на македонском језику – „Писмо на една мајка“ датирана је 10. марта 1939. у Крагујевцу. Последња написана песма, нађена на пишчевом радном столу – „Зимско јутро“ (29. XI 1993), а последњи есеј – „Една ситуација и едно лично становиште“ (половином новембра 1993. у Титовом Велесу) послао ми је писац у две верзије (на српском и на македонском језику). Наведени есеј чини други део споменутог пара са песмом „Отпор“, јер је у обе ове врсте елаборирао исте поетске идеје.

Најпознатија рана песма (из периода 1938–1941) насловљена је као „Во темна балканска ноќ“. Песник је од почетка свестан да поезија представља примарну област његовог креативног деловања, па тим поводом пише:

„Поезија заузима централно место у мом стваралачком раду. Континуирано, већ четири деценије, ја радим у области поезије и мислим да у њој налазим нарочито добар израз за своја размишљања, осећања, за своје дилеме, тако да она на својеврстан начин представља једну моју биографију“.

Претежност лирског осећања, тумачења и разумевања поезије увелико се осећа у процесу лиризације или поетизације есејистичких текстова, с обзиром на то да Конески у највећој мери инсистира на конвергенцији, а не на дивергенцији поезије и есејистике. О том настојању пише у есејима: „За поезијата“, „Поет со силината на сите чула“, „Уби ме прејака реч“ и, нарочито, у почетку слојевитог есеја „Во природата“, у коме пишчева мајка лирски проговара у песниково име: „Сношти Мајка праша: Зашто сега небо нема ѕвезди како некогаш? Ами некогаш, кога сме оделе на жетва, се гледа како кичери (гроздови – прим. Р. В. И.), – ти се чини дека со српот можеш да ги досигнеш“ (књ. 4, стр. 408).⁹

Пратећи стваралачку метаморфозу Б. Конеског током пет и по деценија уметничког и научног развоја (1938–1993), установио сам да се тај период може поделити у четири фазе:

⁹ Из дела нобеловца Чеслава Милоша Конески издваја песму „Arts poetica“ и њен катрен:

„Увек сам чезнуо за обухватном формом
која не би била ни превише поезија ни превише проза
и допустила би споразумевање не излажући никог,
ни аутора ни читаоца, мукама вишега реда“.

- *Прва фаза* обухвата почетни период (1938–1951).
- *Друга фаза* је изузетно важна за конституисање пишчеве поетике и критике, јер су у њој објављене репрезентативне књиге Конеског (1951–1961).
- *Трећа фаза* (1961–1985) послужила је за планирање врхунских вредности у свим областима стварања и промишљања о оствареном.
- *Четврта фаза* (1985–1993) послужила је писцу да засводи основна етичка, интелектуална и естетичка стремљења.¹⁰ Стваралачки процеси, уз чију помоћ настају значајна поетска, поетичка и есејистичка дела, подсећају Конеског на симбиозу „чуда и труда“, како каже Марина Цветајева у писму Борису Пастернаку, при чему је „чудо“ дар природе, а „труд“ плод свакодневног напора. Након тога, Конески је усвојио још један важан стваралачки процес – „очудувања“, како каже В. Б. Шкловски. У потпуној сагласности са реченим је и песма Антуна Бранка Шимића „Пјесници“ (збирка *Преображења*, 1920), коју више пута цитира Конески:

„Пјесници су чуђење у свијету.
Они иду земљом и њихове очи
велике и нијеме расту поред ствари

Наслонивши уво
на ћутање што их окружује и мучи
пјесници су вјечно трептање у свијету“.

У веома занимљиво конструисаном есеју „Очудување“ овај процес је дефинисан као одступање од норми и конвенција. То је онеобичајен приступ предмету литерарне обраде (као да је „први пут виђен“), да би на крају есеја наш есејист закључио: „Чудесноста на секидневното се храни и добива смисла од длабочинит на духот што ја открива, како што скриени рефлектори осветуваат феерично една сцена. Тоа мора да има покритие на његовата ризница“ (књ. 4, стр. 298–299). Сопствена становишта о овом процесу Конески поткрепљује становиштима других песника и мислилаца, почевши од Н. В. Гогоља („До едноставноста треба да се надрасне“). И. Андрића („Треба оперисати само суштинама“) и Ч. Милоша (који мисли да је Мицкијевичев *Пан Тадеуш* само „опредметена сказна“).

Конески је и теоријски и практично убеђен да се сва „скривена значења“ не могу до краја анализирати, ни у предметном свету, нити пак у свету имагинације, контемплације и инвенције. Као својеврстан феномен остаје да траје и даље процес „фосфоризације значења“, који Конески на-

¹⁰ Било да пише традиционалистичку, било модернистичку, махом рефлексивну поезију и есејистику, Конески има у виду веома широк регистар процеса и појава служећи се веома модерним поетикама, као што су: *Структура модерне лирике* Хуга Фридриха (Загреб, 1962) или *Читање поетике* Миливоја Солара (Загреб, 1961). Слично поступа и знатни број других значајних стваралаца (од Р. Јакобсона, преко М. М. Бахтина, до Ј. Лотмана).

жива „скривеним местима“ и „нагореним местима“. Мада у основи поштује однос детаља и целине, овај аутор је склонији елаборацији и дефиницији *детаља*. Он их проналази несвакидашњим естетичким чулом, тако да одабране теме и детаљи постају читаоцу двоструко занимљивим: и као *песничка слика* и као *поетска идеја*.¹¹

Познати процеси – „историзација свести“ и „теоретизација свести“ на књижевном и научном нивоу свесног могу се применити са доста огрлада. Први процес доминира у првом одељку четврте књиге – *Ликови*. Он садржи 18 прилога, међу којима се истичу они о К. Охридском, К. Пејчиновићу, Х. Ј. К. Циноту, Г. С. Прличеву, М. К. Цепенкову, Ђ. Пулевском, К. П. Мисиркову, К. Рацину и другима). У другом делу – „Беседе“, од девет заступљених прилога издвојио бих оне посвећене сликарском делу Николе Мартиноског и критичком делу Димитра Митрева. Процес „теоретизације свести“ доминира обимним одељком „Теми“. Он садржи 34 есејистичка прилога, који се могу поделити у неколико ужих целина.

– Они који припадају историографији и културологији: „Македонската поезија во медитеранска сфера“, „Излезе сеач да сеје“, „Архитектонскиот принцип“ (посвећен Витолду Гомбровичу и његовом *Дневнику*), „Проширено сеќавање“, „Вкусот на водата“ и, нарочито „Светскиот литературен процес“, „Во природата“ и „Автоматизација“, у ком аутор пише о сукобу Истока као аморфне и Запада као кристалне цивилизације.

– Они који су најбројнији и који припадају књижевној есејистици. Репрезентативни су они есеји који истовремено сведоче о литерарним симпатијама и о „учитељима енергије“ Б. Конеског. Такви су: „За македонската литература“ и „Уби ме прејака реч“ (о теорији Б. Миљковића). Остали су посвећени поезији К. Рацина, М. Крлежи, Лазару Поп Трајкову, Скендеру Куленовићу, И. Андрућу, критици Д. Митрева, Б. Миљковића и другим.

– Они који припадају ликовној критици и есејистици. Међу њима се истичу два таква прилога: о опусу Николе Мартиноског и Лазара Личеноског. Највише пажње Конески посвећује „руци мајстора“ који на својеврстан начин и лако препознатљивим стваралачким поступцима стварају аутентична дела. Конески је преузео водећа начела из Прашке лингвистичке школе (коју предводи Бохуслав Хавранек) – *актуелизацији* и *аутоматизацији*, при чему само први процес служи рушењу ликовних конвенција у корист ликовних инвенција.¹²

¹¹ На ту врсту доживљаја упућује Радослав Ђокић пишући: „Поезија је у неку руку филозофија. Она сама драгоценим средствима саопштава исту смисленост као и филозофија и у том погледу узајамно се допуњују“.

¹² Ради се о процесима *аутоматизације* и *актуелизације*. Други процес представља начин обогаћивања изражајних средстава новим и до тада неупотребљиваним значењима. Тај процес, по Конеском, иманентан је ствараоцу у свим периодима, те његову примену он сматра „трајном и неизбежном“, да би на крају расправе закључио: „Једино реч песникова спасава нешто више од тога живота, она нас у једном трену тако узнемири као да га сад преживљавамо“.

– Они који припадају групи есеја посвећених теорији превођења. Таква је „За поетскиот превод“, будући да је Конески истински полиграф (овладао је српским, руским, бугарским и немачким језиком, а лако се служио и свим словенским језицима).¹³

– Они који припадају компаратистичкој есејистици о којима сам својевремено писао исцрпно и систематично у монографији – *Маишта и мудрост* (Нови Сад, 2004, стр. 289–341). Навешћу их редом објављивања у периодици: „Симболика *светлости* у поезији Константина Миладинова, Косте Рацина и Блажа Конеског“ (стр. 289–302), „Књижевно-естетички проседеи у поезији Десанке Максимовић, Добрише Цесарића, Душана Костића, Блажа Конеског и Ивана Минатија“ (стр. 302–318), „Симболика *стерне* у истоименим умотворинама Јоргоса Сефериса и Блажа Конеског“ (стр. 319–325) и „Стваралачка определења и тематски паралелизми у поезији Десанке Максимовић и Блажа Конеског“ (стр. 326–341).¹⁴

У конституисању основних премиса поетике и естетике Б. Конеског као драгоцен извор грађе и инспирације послужили су ми бројни пишчеви разговори (у новинама, часописима, периодичним публикацијама и сл.). Огроман допринос остварио је Цане Андреевски у књизи – *Разговори со Конески* (Скопје, 1991, стр. 494), препуној пишчевих поетичких размисљања (најчешће у облику *коментара*). О томе писац резолутно сведочи:

„Во своите текстови за поезијата не одам кон неко боготворење на поетот и поезијата. Но сепак, чувствувам потреба себе да си ја објасним поезијата како една манифестација на духот, што некои дури многу ја подценуваат, нели. И да се прашам – каква е смислата на таа духовна активност. Ете, околу тоа, се движат моите размислувања. А јас, пишувајќи повеќе за песни за зборот, за поезијата, воопшто не се истакнувам ни себе си, нити другите поети над другите луѓе(...) Намерата ми е да си објаснам во што е потребата од едно такво искажување, каде не води едно такво искажување и да ли тоа е неминовно во животот, една неминовна наша духовна манифестација, јас така и мислам дека е неминовна духовна манифестација“ (стр. 251).

Најкраће речено, Конески је свесрдно усвојио мишљење италијанског филозофа и естетичара Бенедета Крочеа да „Напори духа у свему успевају!“

Као илустрацију процеса фосфоресценције Конески узима она аутентична поетска остварења којима у првом плану доминира *ејдетски* начин мишљења (у *сликама*), а у другим *логичко-дискурзивни* (у *појмовима*).

¹³ Стеван Раичковиќ је састављач веома значајне антологије – *Словенске риме*, у којој је Конески замишљен као представник македонске поезије, заједно са другим словенским песницима: Борисом Пастернаком, Максимом Риљским, Јанком Купалом, Јулијаном Тувимом, Витјеславом Незвалом, Лацом Новомјеским, Китом Лоренцом, Елисаветом Багрјаном и Алојзом Градником. Недостаје представник српске поезије, а то би могла бити Десанка Максимовић, по мом мишљењу.

¹⁴ О теорији превођења, измеѓу осталог Конески пише: „Кога се работи за поетскиот превод, основаниот и најопшти еквивалент е самата поезија“ (књ. 4, стр. 276).

У есеју „Двокатна песна“ најпре цитира прекрасну песму Добрише Цесарића „Воћка“:

„Гле малу воћку послѣ кише:
пуна је капи па их њише.
И блијешти сунцем обасјана
Чудесна раскош њених грана.

Ал нек се сунце малко скрије,
Нестане све те чаролије.
Она је опет, као прво,
Обично, мало, јадно дрво“.¹⁵

У области генологије, о којој ће још бити речи, Конески пажљиво прати настанак архетекста, генотекста, подтекста, надтекста, па и паратекста. У неким од песама показује како се архетекст изгуби у процесу рађања песме. О томе илустративно сведочи Д. Максимовић у мало анализираној песми „Катедрала“:

„Има у мени висока катедрала
прозора блиставих и уских као муња,
и стара, стара.
Неко њена врата
слободно отвара
и као по свом дому по њој хода;
покушам ли да је на дан изнесем,
сруши се као кула од карата“.

Као одговор на сва постављена и тешко решива питања, у којима иначе пребива суштина, песник је понудио као решење значењимапусту песму „Зборот“:

¹⁵ Као још један пример потврђивања наведене поетске идеје послужила је песма „Утес“ М. Ј. Љермонтова:

„Ночевала тучка золотая
На груди утеса –
великана;
Утром в путь она
умчалась рано,
По лазури весело играя;

Но осталс влажный
след в морщине
Старого утеса. Одиноко
Он стоит, задумался
глубоко,
И тихонько плачет
он в пустыне“.

„Од секогаш сум мислел за излишноста на зборот,
дека најмалку ко трога тој онога што му е упатен –
од каде тогаш таа потреба да се искажуваме
дури со ритам, дури со алитерации?
Туку види ја сега бесмисленоста на земните извори;
Било на кукур, било на вода, било на грлен извик.
Тоа е порив, и за смисла не прашува“ (подвукао Р. В. И.).¹⁶

Исцрпна расправа о књижевној есејистици Конеског неминовно као допу-
ну захтева – лингвистичку есејистику (као остале врсте и жанрове: егзи-
стенцијалну, ликовну, примењено уметничку и културолошку). Наиме,
Конески није свој целокупни есејистички опус прецизно дефинисао са
становишта савремене генологије (споменимо само књиге Стефаније
Скварчињске, Варшава, 1965, Павла Павличића, Загреб, 1983, и Тихомира
Брајовића, Београд, 1995). Посебно је тешко генолошки прецизно дефи-
нисати тзв. „уџбеничку литературу“, којој припадају: *Македонската ли-
тература и македонскиот јазик* (1945); *Македонски правопис и правопис-
ни речник* (1950), раџен заједно са К. Тошевим; *Македонскиот јазик во
развојот на словенските литературни јазици* (1968); као и капитална де-
ла: *Грамматика на македонскиот литературен јазик I–II* (1952, 1954);
Историја на македонскиот јазик (1965) и *Историја фонологије македон-
ског језика*, објављена најпре на енглеском језику у Немачкој (1985), а тек
потом и на македонском језику (2002), јер оне припадају тзв. „ученој есе-
јистици“, како тврди Зоран Гавриловић. Овом циклусу припадају још две
сродно конципиране књиге: *Македонски места и имиња* (1991) и *Светот
на песната и легендата* (1993), која је посвећена фолклористици. Сâмо се
по себи разуме да све оне неминовно захтевају обухватну и специјали-
стичку расправу.¹⁷

¹⁶ Као потврду поетске чаролије (истовременог настајања и нестајања песме) могао је
Конески да узме из дела Добрише Цесарића – песму „Слап“, вишеслојну и значењима
богату минијатуру:

„Тече и тече један слап;
шта у њему значи моја мала кап?

Гле, једна дуга у води се ствара,
и сја и дршће у хиљаду шара.

Тај сан у слапу да би мого сјати,
И моја капља помаже га ткати“.

¹⁷ Неке од периодичних публикација in extenso су посвећене делу Конеског (1984, 1995,
1999, 2001, 2002, 2003), за три часописа „Разглед“ (1981), „Македонски јазик“ (1981),
„Народно стваралаштво“ (1982) и друга. Занимљиво је конципиран избор Ташка Ширило-
ва – *Великанот од Небрегово* (Блаже Конески во светскита/књижевна критика (Скопје,
1994), као и избор – *По што го запаметив Конески* (2003). Велики је број одабраних ма-
гистарских и докторских монографија, као и студија и огледа које пишу: Б. Видоески, А.
Спасов, М. Јенихен, С. Тополинска, Р. П. Усикова, М. Томић, М. Блечић, Р. Виденовић,
А. Вангелов, Д. Наневски, Х. Поленаковић, Д. Митрев и други.

Да закључимо. По мишљењу Конеског, лингвистичка есејистика је ближа науци (науци о језику, науци о књижевности, фолклористици и компаратистици), док је књижевна есејистика ближа уметности (поезији, прози, поетској прози и ритмичкој прози). О тој подели Конески индиректно сведочи, највише у реторици наслова, поднаслова и међунаслова. Будући да је овај писац закleti противник болести зване „сциентистичко насиље“ (у његовој есејистици не постоје фусноте), употребом лексема и појмова који припадају тзв. „неутралној лексици“ Конески настоји да лакше приволи сараднике и придобије их за сопствена становишта.

На одрживост саопштеног мишљења упућује пишчево приређивање изабраних, сабраних и целокупних издања (настају још *Целокупна дела, критичко издање*). Навешћу као пример прво издање *Изабрана дела во седум книги* („Култура“, Скопје, 1967).

1. *Поезија* – 235 стр.
2. *Препеви* – 173 стр.
3. *Лозје* – 142 стр.
4. *За македонската литература* – 206 стр.
5. *За македонскиот литературен јазик* – 273 стр.
6. *Грамматика на македонскиот литературен јазик* (Дел I и II – стр. 548) и
7. *Историја на македонскиот јазик* – 211 стр.

Прво издање садржи укупно 1818, а друго јубиларно и допуњено издање (исти издавач, 1981) садржи 2189 страна.

Грешку издавача требало је исправити у оба издања: уместо *Изабрана дела* требало је да стоји *Сабрана дела*. Ова врста дела намењена је стручној и научној јавности. Међутим, издавање *Изабраних дела* у четири књиге на српском језику (сарајевска „Свјетлост“, београдска „Народна књига“, загребачка „Младост“ и титоградска „Побједа“, 1982) и *Изабраних дела* у четири књиге („Култура“ Скопје, 1990) на македонском језику, по пишчевом мишљењу требало је да послуже као репрезентативна и аманетна издања у свим обухваћеним, књижевним родовима и врстама.

Прво издање чине књиге:

1. *Поезија* – 252 стр.
2. *Проза. Песме у прози* – 143 стр.
3. *Есеји* – 207 стр. и
4. *О македонском језику и књижевности* – 219.

Друго издање чине књиге:

1. *Песни* – 408 стр.
2. *Песни и препеви* – 353 стр.
3. *Проза (Лозје, Дневник по многу години и Дневник од Нишка Бања)* – 320 стр. и
4. *Ликови и теми* – 429 стр.

У наднаслову првог издања пише – *Изабрана дела* у четири књиге (укупно 821 стр.), док у наднаслову другог издања нема сличне генолошке назнаке. Уместо тога написано је „Јубилејно издание“ (укупно 1514 стр.). По мом мишљењу, друго издање је морало да има поднаслов – *Сабрана дела* (судећи по обиму: 1514 шт. страна).¹⁸ Како то изгледа у аналитичкој пракси радознали читалац може видети у мојој студији „Мудрац македонског писма“ (Књижевно дело Блажа Конеског)¹⁹. У њему је Конески графитном оловком унео велики број нужних исправки.²⁰

Одбијањем генолошких одредница у сопственој подели Конески је хтео да избегне увођење других посредника, будући да и сâм, попут Андрића и Лалића, није био у потпуности задовољан савременом књижевном критиком. О свом незадовољству он обазриво и нерадо пише и говори, али и даље остаје при мишљењу И. Секулић да је „стваралачка критика“ једина права и потребна духовна делатност и да до тог закључка сâми морају доћи и читалац и стваралац, у дијалогу, да поновим, без сувишних посредника. На ту законитост његове есејистике упућује филозофска и поетска апофтегма преузета из песме у прози „Разговор“:

„Монолог не постоји, монолог је измишљена ствар“.²¹

¹⁸ Преостале песме у прози су мање репрезентативне: „Лептирица“, „Голубови“, „Крчење“, „Мајска ноћ“, „Успомена“, „Тренутак“, „Студен“, „Камиказе“ и „Рибар“.

На првој књизи другог издања Конески је руком написао посвету аутору овог рада:

„Драгом Радету од свега
Песничког срца.

Блаже
Осијек, 18. XI 1982.“

¹⁹ Студија је објављена у часопису за науку о језику и књижевности *Ријеч*, нова серија бр. 18. Институт за језик и књижевност Филолошког факултета, Никшић 2021. стр. 9–25.

²⁰ Конески је прихватио у потпуности мишљење М. М. Бахтина о дијалогичности говора, а одбацио мишљење В. Виноградова о његовој *монологичности*.

²¹ Студија је први пут саопштена на научној конференцији „Његошеви дани“, одржаној у Тивту, од 7. до 9. септембра. Посебан дан (9. септембар 2022) посвећен је стогодишњици пишевог рођења (1921–2021). За секцију о Блажу Конеском пријављено је укупно 9 учесника, из различитих културних центара и научних организација. То су: Лех Миодињски (Катовице), Јасмина Мојсјева-Гушева (Скопље), Весна Мојсова-Чепишевска (Скопље), Ангелина Бановић-Марковска (Скопље), Луси Караниколова-Чочоровска (Штип), Иван Антоновски (Скопље), Марина Даниловска, Марина Спасовска (Тетово) и Елка Јачева-Улчар (Скопље) и Р. В. Ивановић (Београд).

Академик Радомир В. ИВАНОВИЋ

ПОДАРКИ И ДОЛГИ
(эссеистика Блажа Конески как
форма моделирования реальности и искусства)
Резюме

Поэтологическое исследование является продолжением дискуссии, проведенной в монографии - *Воображение и мудрость (Поэзия и поэтика Блажа Конески)*, а также ответ на статью Марселя Мосса „Обзор дарения. Форма и значение обмена в архаичных обществах“. Оно разделено на две части:

1. *Первая*: „Философия и психология творчества“ посвящена мало анализируемой теме, проблемам и апоретике.

2. *Вторая*: „Производственно-рецептивная модель“ посвящена интерпретации и осмыслению аутопоэтики, поэтики и метапоэтики, а затем анализу некоторых глобальных поэтико-эстетических идей Б. Конеска.

Ключевые слова: Блаже Конески, подарки, сдержанности, долги, эссеистика, поэтика, эстетика, философия, психология, аксиология, продукционная и рецептивная модель.

Zlatko KRAMARIĆ

Sveučilište J. J. Strossmayer, Osijek

zlatko.kramaric3@gmail.com

KAKO JE POČETAK ZAPRAVO BIO SAMO NASTAVAK...¹

U ovom smo tekstu, analizirajući roman *Nadohvat* hrvatske spisateljice Ene Katarine Haler, pokušali prikazati neke nove tendencije u postratnoj hrvatskoj književnosti, koliko se one uklapaju u već postojeći imaginarij te književnosti, a koliko taj imaginarij dekonstruiraju uvođenjem nekih novih elemenata, od izbora tema do njihove obrade.

Ključne riječi: nacija, kultura, povijest, identitet, trauma, sjećanje

Tantum scimus, quantam memoriaa tenemus.

(Znamo (samo) ono što držimo u pamćenju.)

I. Kant

Poslije čitanja romana *Nadohvat*² prva nam je asocijacija bila da je velika šteta što jedan ovakav roman nije bio napisan u periodu između 1945. i 1990. godine.³ Naravno, to još uvijek ne znači da je kojim (sretnim) slučajem i bio

¹ Tekst *Kako je početak zapravo bio samo nastavak...* nastao je kao rezultat našeg, ali i nekih drugih čitanja, romana Ene Katarine Haler – *Nadohvat*: v/b/z, Zagreb, 2019. Isto tako, u ovome smo tekstu željeli problematizirati i “nultu točku” historijskog procesa, jer smo bili svjesni da uopće nije svejedno iz koje ćemo vremenske perspektive interpretirati socijalističku Hrvatsku/Jugoslaviju. A koliko je to bitno, pokazuje nam i “naivni optimizam” hrvatskog književnika A. Šoljana, kojem se, u jednom momentu, pred sam početak rata učinilo da će hrvatska tranzicija proći bezbolno: “Kad je počelo, već sam izgubio svaku nadu da ću to doživjeti. A tako je lijepo počelo. Razumna, uljuđena promjena vlasti, bez krvi, bez žrtava, bez revolucije. Kratko sam vrijeme bio sretan, ponovno pun nade. Mislili smo, kod nas se ne može ponoviti Poljska s Jaruzelskim, ne može se desiti Tiananmen, ne može se dogoditi Rumunjska. Ne, nismo mislili da će sad sve biti lako, da će odmah poteći med i mlijeko. Znali smo da smo srušili komunizam, ali ne i vlast onih koji su u njegovo ime vladali; da je vlast srušena simbolički, ne i stvarno – da će se struktura vlasti, totalitarizam u glavama, četrdesetogodišnje naslijeđe, samo postupno mijenjati prema nekakvom europskom, uljuđenom i demokratskom društvu – ali lijepo je počelo i povjerovali smo, po tko zna koji put, da za nas ima nade”. (A., Šoljan, *Prošlo nesvršeno vrijeme*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992: 164–173)

² Z. Kramarić, Ena Katarina Haler, *Nadohvat* se čita i pamti! (Glas Slavonije. <https://www.glasslavonije.hr/425064/11/na-Katarina-Haler-Nadohvat-se-čita-i-pamti>)

³ Zanimljivo je da Jurica Pavičić u svojoj umjerenom-pohvalnoj recenziji ovoga romana razmišlja na sličan način. Doduše, za razliku od nas koji se pitamo zašto jedan ovakav roman nije bio napisan odmah poslije 1945. godine, zašto ga nisu napisali M. Krleža, R. Marinković, V. Kaleb, J. Franičević itd., on se pak pita zašto poslije svih onih traumatičnih iskustava u 90-im godinama

napisan da bismo uspjeli izbjeći sve one tragedije koje su nam se u 90-im godinama prošloga stoljeća dogodile. Konačno, i te tragedije bile su samo nastavak nekih ranijih tragedija, koje – očito – u međuvremenu nismo na adekvatan način preradili, pa smo, opet, na najgori mogući način, morali svjedočiti “povratku nekih starih ratnika”, koji su pokušali namiriti neke “stare historijske dugove”.⁴ Tema “povratka ratnika” pripada književnom imaginariju koji M. Czerwinski, poljski kroatist, vezuje uglavnom uz srpsku književnost.⁵

Usprkos tome što su nas događaji iz 90-ih godina demantirali mi smo i dalje uvjereni da ne bi trebalo samo tako odustati od prakticiranja “pedagoškog optimizma”, pa i dalje tvrdoglavo ustrajavamo na stavu da bi naš svijet sigurno

prošloga stoljeća jedan ovakav “veliki povijesni roman” nisu napisali I. Aralica, S. Novak, N. Fabio... Naime, ovaj kritičar samo slijedi onu matricu mišljenja koja smatra da je i “u hrvatskoj književnosti, kao i u mnogim istočnoeuropskim književnostima, povijesni (...) roman bio i ostao najvažniji literarni žanr. U neku ruku može se reći da je povijesni roman žanr zbog kojeg nacionalna književnost uopće postoji. Tako je to u hrvatskoj književnosti (...), ali i u većini književnosti postkomunističkog Istoka. U svim tim kulturama svrha je pisca da bude nacionalni bard. Njegov je posao da u velikim, debelim tomovima opiše i ispiše sudbinu kolektiviteta. Taj kolektivitet može biti regija, zavičaj ili obitelj, a Veliki Nacionalni Pisac sudbinu tog kolektiviteta opisuje u kontekstu velikih, kompleksnih i obično tragičnih zbivanja nacionalne povijesti. Takvo djelo postaje Nacionalni Klasik: debeli, ako može i višetomni roman koji prati usud više generacija (jasna aluzija na romaneskni ciklus *Vreme smrti* Dobrice Ćosića, odnosno na *Zastave* Miroslava Krležu – op. Z. K.), bacajući ih od emigracija do holokausta, do fašizma do komunizma, od deportacija do kolonizacija. U takvoj književnoj kulturi aproksimacije željenog romanesknog ideala su Tolstoj i njegov “Rat i mir”. Što si bliži tom obrascu, veći si i važniji nacionalni pisac. Riječ je, ukratko, o književno-tržišnoj niši. U književnim kulturama istoka tu nišu zauzimaju vremenšni, bradati muškarci, ljudi koji redovno daju političke intervjuje, koje se pita za mišljenje o povijesnim prijemcima i političkim pitanjima. To je niša koja je, recimo, izrodila Aralicu i Dobricu Ćosića. Ali, u tu nišu spadaju nerijetko i stvarno dobri pisci, pisci kao Hugo Claus, Amos Oz ili Ismail Kadare”. (J. Pavičić, *Dogodio se veliki hrvatski povijesni roman. Nisu ga napisali ni Aralica, ni Novak, već jedna 24-godišnja studentica*, Jutarnji list: <https://www.jutarnji.hr/kultura/književnost/dogodio-se-veliki-hrvatski-povijesni-roman-nisu-ga-napisali-ni-aralica-ni-novak-vec-jedna-24-godisnja-studentica-10196836>). Isto tako, treba primijetiti da postoje i pisci koji ne žele pripadati niti jednom od službenih nacionalnih narativa, kao što je to npr. S. Šnajder, M. Jergović, D. Ugrešić, S. Drakulić...

⁴ Ivan Čolović, *Kad se vojska na Kosovo vrati*, Peščanik, 24. veljače 2023. U pjesmi *Kad se vojska na Kosovo vrati*, čiji je autor mitropolit Amfilohije, I. Čolović prepoznaje primjer u kojem “nacionalistički pesnik narodu pripisuje nostalgiju za Kosovom i onda kada su njegove misli okrenute na drugu stranu, jer pesnik polazi od toga da je njegov zadatak da sačuva idealan lik srpskog naroda, a u tom liku za nenacionalne misli i emocije nema mesta. Rađeći tako, pesnik daje prilog propagandi treniranja nacionalizma (...)”. Stoga je u pravu Ivan Čolović kada kaže da je ova “Amfilohijeva intervencija u tekst jedne narodne ljubavne pesme, kojom se očekivanje svatova pretvoreno u očekivanje vojske i ne može razumeti drugačije nego kao poziv u rat. Oni koji su stih iz Amfilohijeve pesme ispisali na zidu pored dečjeg igrališta postupili su u punom skladu sa *raison d’être* ove pesme. Njena vokacija – kao i vokacija nacionalističke poezije u celini – jeste da zove u rat, da najavljuje dolazak ili povratak vojske, u ovome slučaju povratak srpske vojske na Kosovo. Uvek su bili i uvek će biti u pravu oni koji je tako čitaju”.

⁵ M. Czerwinski, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi: (1945–2015)*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2018. U hrvatskoj će se književnosti “lik ratnika” pojaviti, ali vrlo stidljivo, tek u tekstovima koji su nastali poslije 90-ih godina. Pojavu jednog takvog lika dao je naslutiti Ante Stamać, hrvatski pjesnik i teoretičar književnosti, kada je u zagrebačkom „Vjesniku“ napisao: “Prošlo je vrijeme Sumatri i Jave“, s jasnom aluzijom na poeziju srpskog književnika Miloša Crnjanskog!

bio puno bolji samo kada bismo se na pravi, što će reći, iskreni način suočili sa svim onim negativnim epizodama iz naše nedavne prošlosti. Spram zla se svatko od nas mora, i kao pojedinac i kao kolektiv, odrediti! Ali, očito da je puno jednostavnije živjeti tako što će se sve te traumatične epizode naše povijesti sustavno potiskivati tako da što prije padnu u duboki zaborav.⁶ Nažalost, nismo u stanju ni sebi, ali ni drugima, priznati da su u našim prošlostima prisutna i ona ponašanja koja su bila suprotna i Božjim i ljudskim zakonima. Stoga je posve razumljivo što smo i kao kolektiv skloni stalnom i upornom ponavljanju svih ranije učinjenih pogrešaka. Tko iz svoje prošlosti ništa ne nauči, mora tu prošlost ponavljati! A takva papagajska vrsta ponavljanja prošlosti pojavljuje se ili kao tragedija ili kao farsa. I bez obzira što nam je ova životna “mudrost” poznata, mi se i dalje nadamo da nam se u budućnosti onaj najgori mogući scenario ipak neće dogoditi. Nadamo se da nećemo biti kažnjeni što izbjegavamo suočiti se i s onom mračnom stranom naše prošlosti. A kada se zlo ipak dogodi, onda smo strašno razočarani što su se naše projekcije pokazale pogrešnim, pa umjesto da jednom zauvijek shvatimo da je suočavanje sa zlom historijska nužnost, bez koje nema obećavajuće budućnosti, mi i dalje ne odustajemo od starih, pogrešnih praksi, koje se svode na jednostavnu kognitivnu operaciju: sve naše propuste, svu našu odgovornost jednostavno transferiramo prema onim “drugima”! I spremni smo učiniti sve kako bismo dokazali da su ti “drugi” odgovorni što smo u većini iznimnih historijskih trenutaka bili na “krivoj strani povijesti”! I tako, umjesto iskrenog i bolnog suočavanja sa svim epizodama naše prošlosti, mi uporno i tvrdoglavo biramo potiskivanje svih onih loših sjećanja. Pri tome, zaboravljamo da je i sam postupak “potiskivanja” jednako bolan, jednako traumatičan! Na ovim prostorima nitko ne smatra da bi se o ideji katarze uopće trebalo ozbiljnije razmišljati, a još manje prakticirati. Stoga i nije neobično što se nikako ne uspijevamo osloboditi svih tih loših emocija, koje bitno određuju naše ponašanje, djelovanje, razmišljanje. Upravo su te emocije glavni krivac što donosimo pogrešne odluke. Roman *Nadohvat* pisan je u dobroj namjeri da se neke od tih bolnih „praznina“ u našim životima, koje nisu i nikada ne mogu ni biti dio „velike povijesti“, donekle ispune. Nažalost, ni poslije toliko željenih demokratskih promjena 90-ih godina prošloga stoljeća, od te „loše“ prakse nije se odustalo, pa se „historija“ i dalje koristi isključivo u manipulativne svrhe. No, pri tome se olako ispušta iz vida da se i ti manipulatori / institucionalne elite mogu pretvoriti u žrtve vlastitih iluzija. Upravo su te “žrtve vlastitih iluzija” postali glavni junaci i najnovije hrvatske književne produkcije. Riječ je o književnicima koji su prihvatili istu onu shemu na kojoj se temeljilo i zajedničko pamćenje “narodnooslobodilačke borbe”, kao osnovnom narativu stvaranja “posleratne Jugoslavije (...) krećući se ekstremno zaoštrenom podelom između 'narodnog otpora fašizmu' i 'kolaboracionizma' svih

⁶ A. Assmann, *Oblici zaborava*, XX vek, Beograd, 2018. U ovoj studiji autorica navodi sedam mogućih oblika zaborava: automatsko zaboravljanje, odgođeno zaboravljanje, selektivno zaboravljanje, zaboravljanje koje kažnjava, defanzivno i sudioničko zaboravljanje radi zaštite počinitelja konstruktivno zaboravljanje i terapijsko zaboravljanje, str. 29–677.

vrsta.”⁷ Stoga djelomice i razumijemo ona razmišljanja koja smatraju da i hrvatska kultura pripada onim kulturama, koje se nepotrebno vrte oko uvijek istih ideoloških tema, naših vječnih prijepora, koji su dodatno usložnjeni, jer je “hrvatska nacionalistička ideologija pri tom (...) izgradila komplicirani samoviktimizirajući narativ o perpetuiranoj žrtvi, narativ koji kompliciranom operacijom ideološke samoposluge uključuje Zrinske i Frankopane, Jelačića, braću Radić, Stepinca, Hebranga i branitelje iz ‘91.”⁸ Ta nacionalistička konstrukcija povijesti ima sve što joj treba za etabliranje. Ima knjige, ima profesionalne historiografe, ima sate dokumentaraca HTV-a, ima školske udžbenike, čak i cijeli jedan institut specijaliziran za njeno kodificiranje. Samo jednu stvar nema: nema (...) ozbiljan povijesni roman”.⁹

Ova razmišljanja nisu ništa drugo nego kritička varijacija poznatog Hegelovog stava da su narodi bez države narodi bez povijesti. Jer, prema mišljenju ovog njemačkog filozofa, tek se u državi ozakonjuje običajnost i specifičnost nekog naroda, njegova sloboda, njegov duh i njegova volja. Samo ako postoji država, narod može stupiti na pozornicu opće povijesti i napretka čovječanstva. Ako je tome tako, onda je Hrvatska tek nedavno (ponovno) postala dio opće povijesti. Ako je tome tako, tek odnedavno možemo brojati i godine, rođendane i sl., jer prema mišljenju Hegela, “država svoju objektivnost stječe tuđim pri-

⁷ G. Đerić, *Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslovenski slučaj*, u: T. Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, str. 88.

⁸ A. taj „branitelj iz 91.“ nije ništa drugo nego ona figura ratnika-partizana, koji „sadrži u svojoj simboličkoj reprezentaciji ideju ustanika, ali, isto tako, u simboličkoj reprezentaciji on otjelotvoruje ideju komunističke revolucije, koja treba iz temelja izmijeniti tradicionalne kulturološke vrijednosti“, S. Musabegović, *Mit o pobjedi kao mit o revoluciji*, u: T. Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, str. 38.

⁹ No, umjesto ovih paušalnih objeacija bilo bi puno produktivnije kad bi svi ti kritičari hrvatske sadašnjosti pokušali potražiti neke suvislije odgovore na sva te hrvatske dileme, a ne samo hladno konstatirati da stvari ne idu u dobrom smjeru. Vjerojatno se u toj našoj nesretnoj prošlosti mogu pronaći neka dovoljno suvisla objašnjenja za sve ovo što nam se trenutno događa. Konačno, zar ta posvemašnja konfuznost nije bila obilježje i društva u periodu između 1945. i 1990. godine? Nije moguće da je onda baš sve funkcioniralo u najboljem mogućem redu?! Kada bismo bili cinični, onda bismo mogli primijetiti da nova vlast samo nastavlja (lošu) praksu bivše vlasti, koristi njihove metode, ista sredstva kojima se služila stara vlast, od medija, pa sve do državnih institucija. Stoga se uopće ne moramo čuditi što su u hrvatskoj povijesti dominantne one političke strategije koje se temelje na promicanju “politike žaljenja”. Naime, svako prakticiranje takvih političkih strategija zapravo znači da se unaprijed odustaje od prakticiranja bilo kakve ideje politike koja bi u svom programu inzistirala na reformama, radikalnim promjenama postojećih praksi, strategija... U nekim našim ranijim tekstovima zaključili smo da se tim “politikama žaljenja” „vjerojatno i kriju neki od odgovora na ključna pitanja hrvatske politike: zašto se ona, unatoč svojoj pretjeranoj fascinaciji već samom idejom vlastite države, odmah poslije uspostave te države, kako 1941., tako i 1991. godine, svim sredstvima okreće protiv te ideje, objekta žudnje, dovodi je u pitanja, osporava njene temelje, pronalazi joj ‘slaba’ mjesta? Zašto ta politika nepotrebno ‘uživa’ u prakticiranju privatnog njegovanja statusa žrtve (ali i nadmetanja za taj ‘sveti’ status), odnosno zašto se ta politika svodi na juridifikaciju javnog života? A sve su te ‘političke’ aktivnosti, u konačnici, zapravo, tipično apolitične aktivnosti“, u: Z. Kramarić, *Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike*, Meandar, Zagreb, 2014: 141.

znanjem”. Takvom jednom “priznanju” svjedočili smo u 90-im godinama prošloga stoljeća: drugi su, konačno, priznali i postojanje hrvatske države!¹⁰ Dođue, to nikako ne znači da se tek od tih godina može govoriti o povijesti hrvatske nacije: diskontinuitet u pogledu hrvatske državnosti nikako ne znači i diskontinuitet hrvatske povijesti/književnosti. I upravo će ova činjenica uspostave hrvatske države demonstrirati svu kompleksnost (bogatstvo) hrvatske povijesti, postojanja različitih i međusobno suprotstavljenih tradicija. Neke od njih, u novim društveno-historijskim okolnostima, iznova će postati aktualne, a samim time i djelotvornije od nekih drugih. „Autentično kulturno pamćenje – a autentično je kada se ostvaruje u praksi javne komunikacije – može naknadno proizvesti davno izgubljeno historijsko iskustvo, iskustvo imanentne nestabilnosti historije, to jest historije kao mjesta mijenjanja prakse, tvrdi C. Skribner.¹¹ Riječ je o potencijalu da se bude drugačiji, potencijalu koji u realnosti više naprosto ne postoji, a može se reaktivirati samo retroutopijski – na primjer, u obliku kulturnog pamćenja. Kulturno pamćenje može se dakle shvatiti kao instrument retroutopije. To implicira i da se značaj tog kulturnog pamćenja, a prije svega njegova društvena funkcija, može objasniti tek iz retroutopijske logike. Upravo se u pojmu kulturnog pamćenja formira onaj retropogled koji obećava da će postojeću stvarnost (bitno različitu od one prethodne – op. Z. K.) utopijski nadopuniti (sadržajima nekih davnih tradicija koje iznova postaju aktualne, jer možda nude prihvatljivije odgovore na trenutne društvene izazove – op. Z. K.) i tako iznova raskriliti sada zatvoren horizont historijski mogućeg. To se najbolje vidi u formi koji poprima retroutopijski karakter kulturnog, to jest kolektivnog pamćenja u takozvanim alternativnim pripovijetkama svijeta, nekoj vrsti “historijskog fictiona”, gde se historija predočava iz perspektive “šta bi bilo da je...”. Dakle, šta bi bilo da je Napoleon pobijedio na Waterloo, da je Lenjin ubijen prije Oktobarske revolucije, da je nacistička Njemačka otkrila atomsku bombu prije kraja rata (treba reći da je ovaj posljednji “historijski fiction” o fatalnom kašnjenju Njemačke da na vrijeme napravi atomsku bombu uvelike odredio i neke od najčešćih hrvatskih “historijskih fikcija”, jer da se tako nešto kojim “sretnim” slučajem dogodilo, onda bi valjda i Hrvatska bila na “pravoj strani historije“, a onda bi i smjer njene novije povijesti bio bitno drukčiji, povoljniji za “našu stvar”¹²... – op. Z. K.)? U svojoj trivijalnosti, ta forma retroutopijskog mišljenja objašnjava zašto institucije kulturnog pamćenja, to jest kolektivnog sećanja, koje bi valjalo uzeti za ozbiljno – na primjer, historijski

¹⁰ O tome više u našoj studiji *Strossmayer vs. makedonski identitet*, u: *Kultura i trauma. Pismo bugarskom prijatelju*, Meandar, Zagreb, 2020: 59–62. Tu smo, između ostaloga, uvažavajući stavove francuskog filozofa J. Derridae, pokazali koliko je bilo važno što je Hrvatska u prosincu 1990. godine donijela novi Ustav!

¹¹ C. Skribner, *Requiem for Communism*, The MIT Press, Cambridge, 2003: 73.

¹² Upravo zbog ovakvih nerealnih razmišljanja moramo reći da retrogradne i zločinačke političke prakse nikada ne mogu biti na “pravoj strani historije”. Ništa se ne bi promijenilo da je Lenjin kojim slučajem umro prije Oktobarske revolucije.

muzeji – danas bujaju“.¹³ Stoga su u pravu oni koji kažu da su muzeji¹⁴ mjesta traganja za identitetom, bio on skriven ili poznat, predstavlja promjenjivu i oblikovanju podložnu kategoriju. Naravno, nacionalna država sa svim raspoloživim silama nastoji ga učiniti fiksnim, nepromjenjivim... Kada je u pitanju “hrvatski slučaj”, onda možemo reći da su povijesnu prijelomnicu s početka devedesetih godina 20. stoljeća obilježila tri osnovne povijesne silnice: promjena društvenog sustava (uvođenje političkog pluralizma, koji se očitovao u odustajanju od jugoslavenskog komunističkog jednopartijskog sustava i prihvaćanju zapadnog modela liberalne demokracije),¹⁵ stjecanje samostalne i međunarodno priznate države i sukobi vezani uz raspad Jugoslavije, posebice ratovi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.¹⁶

Doduše, kod Jurice Pavičića ostaje nejasno zašto on taj “grieh” nepostojanja jednog takvoga romana vidi isključivo kao problem hrvatske književnosti u posljednjih trideset godina, a ne i one književnosti koja je nastajala u periodu između 1945. i 1990. godine. Želimo vjerovati da je i ta književnost bila jednako toliko hrvatska kao i ova u posljednjih trideset godina?! Ako tako postavimo problem, onda je legitimno postaviti pitanje: a zašto jedan takav roman nije napisao Miroslav Krleža? Tim više, što je riječ o piscu koji je već u jesen 1945. godine, u prvome broju “Republike”, časopisa za književnost i društvena pitanja, vrlo jasno definirao “svetu obvezu” nove, postratne hrvatske književnosti: sve ono što smo tijekom Drugog svjetskog rata doživjeli i preživjeli neće imati smisla ako to ne dobije svoju adekvatnu literarnu formu.

¹³ B. Buden, *Zona prelaska. O kraju postkomunizma*, Fabrika knjiga, Beograd, 2012: 203. Doduše, pravo je pitanje, zapravo, zašto je postkomunizam toliko fasciniran prošlošću? Naime, „očekivalo se da se svet oslobođen komunističke iluzije punom snagom okrene ka izgradnji budućnosti. Zašto se osvrutati za prošlim i propalim umesto u slobodi graditi novo? I to kada više nema prepreka, nikakve partijske diktature, birokratskog aparata, nikakvog Štazija ili KGB-a, dogmi planske ekonomije, a pre svega totalitarne ideologije paralizovane istorijskim determinizmom, koja je konfiskovala pogled u budućnost. Kuda bi to da krenu ljudi koji se stalno osvrću za svojom prošlošću?” Ibid., str. 179. Pa, mislimo da nije teško odgovoriti na ovo pitanja. Naime, razlozi su i više nego jednostavni: okrećemo se prošlosti, jer ta prošlost nije na pravi način prerađena! Sve one “bijele mrlje” (A. Michnik) prošlosti elegantno su bile potisnute pod tepih. Budući da nisu bile na adekvatan način prerađene, one su se jednostavno morale vratiti. Povijest nam je, zapravo, ponudila novu priliku da ispravimo ranije pogreške. No, to još uvijek ne znači da ćemo u tom novom pokušaju i uspjeti!

¹⁴ Z. Kramarić, *(Dis)kontinuiteti ili ponavljanje povijesti*, Meandar, Zagreb, 2023., P. Brebanović, *Avangarda krležijana. Pismo ne o avangardi*, Naklada Jesenski i Turk&Arkzin, Zagreb, 2016.

¹⁵ Prema mišljenju srpske sociologinje Vesne Pešić: “samo je Srbija na čelu sa Miloševićem i nedoraslom elitom (na jednom mjestu u tekstu tu elitu imenuje “pastoralnom”, a takvu retrogradnu/pastoralnu elitu predvode književnici, D. Ćosić i M. Bečković – op. Z. K.) krenula u suprotnome pravcu; u ekstremnu nacionalističku mobilizaciju, u ratove sa susjedima i strašne zločine na ruševinama Jugoslavije. Sam Vučić je priznao da nije shvatio pad Berlinskog zida, ali od jednog mladog radikala to je i bilo za očekivati”. V. Pešić, *Hoće-neće prihvatiti Predlog – pitanje je sad*, Peščanik, 23. veljače 2023.

¹⁶ Vlatka Kalafatić, *Hrvatsko ratno pismo, kultura i nacija*, disertacija, <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:236:609787>; repozitorij Doktorske škole Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku.

Nismo sigurni da bi nas rezultati¹⁷ svih tih literarnih deskripcija o tim “iznimnim i teškim vremenima”, ratnim i poratnim godinama, trebali nešto previše impresionirati. I sam M. Krleža ostao nam je veliki dužnik, jer nismo sigurni da je literarni zapis/opis jedne “pijane novembarske noći” iz davne 1918. godine, tekst koji bi nas svojim sadržajem nešto previše trebao uzбудiti.¹⁸ Naime, 1948. godine pisati o Slavku Kvaterniku,¹⁹ propalom potpukovniku jedne propale vojske i države, odnosno o veselim i pomalo raspojasanim zagrebačkim damama, koje su, u isto vrijeme, i žustre političke aktivistice i nedovoljno afirmirane umjetnice, a koje u jednoj zagrebačkoj kavani nestrpljivo iščekuju ulazak srpskih vojnika u Zagreb, a pri tome im društvo pravi i mladi književnik M. Krleža, i nije neki previše heretični poduhvat/čin! Doduše, mogli bismo se pitati a što je to mladi Krleža uopće tražio u jednom takvom opskurnom društvu, društvu propalih vojnika, dezorijentiranih i uplašanih hrvatskih političara, egzaltiranih žena i sl.? Teško da su njegovi motivi bili isključivo literarne provenijencije. Konačno, ostaje nejasno zašto je morao čekati punih trideset godina da opiše tu “pijanu novembarsku noć” i incident koji se tada dogodio, u kojem ne samo što je sudjelovao, već ga je i izazvao revoltiran prisutnošću Slavka Kvaternika, potpukovnika Austro-Ugarske vojske, koji mirno, kao da se ništa u proteklom periodu nije događalo, slavi ulazak jedne druge vojske u Zagreb. Tim više, što je Slavka Kvaternika, nova, socijalistička vlast brzo procesuirala i osudila, a i ostali sudionici te “pijane noći” odavno su pali u puni zaborav, pa nije bilo prevelike, ni političke, ni literarne potrebe podsjećati javnost na neke nevažne biografske detalje tih nesretnih likova ondašnje hrvatske političko-kulturne elite, čiji bismo smisao življenja mogli definirati kao želju da se uvijek bude blizu vlasti/kazana. Pa, tako ne vide nikakav problem što će jednu lojalnost (prema Austriji i Ugarskoj) zamijeniti drugom, onom prema Srbiji.

¹⁷ O tim „rezultatima“ više u knjizi M. Czerwinskog, *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945–2015)*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2018.

¹⁸ Doduše, 2007. godine Ivo i Tena Štivilčić adaptirali su ovaj Krležin tekst, koji je premijerno izveden na Brijunima u produkciji kazališta ‘Ulysses’ pod vodstvom Rade Šerbedžije i njegove supruge Lene Udovički koja je ujedno i redateljica predstave. Mogli bismo biti cinični i reći da je ova adaptacija puno bolja od predloška, jer teško možemo zamisliti da je 1948. godine, kada je napisan ovaj tekst, Krleža pomišljao da će jednoga dana doći do raspada te zajednice, iako je iz njegovog teksta i više nego jasno da je ono prvo ujedinjenje moralno upitno i da u mnogim svojim pojedinostima nije bilo korektno.

¹⁹ Slavko Kvaternik dobio je svoje mjesto u hrvatskoj povijesti samo zato što je 10. travnja 1941. godine proglasio uspostavu Nezavisne Države Hrvatske. Kao vojnik Austro-Ugarske imperije sudjelovao je u Prvom svjetskom ratu. Uspostavom Kraljevine SHS, 1. prosinca 1918. godine je umirovljen. Početkom Drugog svjetskog rata, u zrelim godinama – rođen je 1878. godine – iznova će se vojno aktivirati. Bio je jedan od sudionika “novembarske pijane noći” 1918. godine u Zagrebu, i upravo je njegovo prisustvo tom događaju, njegova zdravica srpskim staleškim kolegama, izazvalo burnu Krležinu reakciju. Naime, Krleža nije mogao prihvatiti činjenicu da osoba koja je, navodno, tijekom okupacije Srbije, prekršila Ženevsku konvenciju o ratovanju, sada, na kraju rata, slavi dolazak srpske vojske u Zagreb! Krleža nije mogao prihvatiti da S. Kvaternik kao ‘crno-žuta kreatura’ i ‘šef generalštaba Guvermana 1916’ nazdravlja ‘oficirima one iste Srbije u kojoj je još jučer vješao ljude! Tridesetak godina poslije, jedna druga vlast objesit će i Slavka Kvaternika!

Budimo iskreni, ni njegove *Zastave* nisu ispunile sva ona naša očekivanja da ćemo konačno dobiti jedno pravo djelo, jedan veliki povijesni roman u kojem bi se i rekapitulirala hrvatska povijest s kraja 19. i početka 20. stoljeća, ali i u kojem bi se objasnile sve one duboke diseminacije hrvatskog nacionalnog identiteta u tom periodu. Upravo zbog svih tih diseminacija nacionalnog identiteta u formiranju hrvatske kulture podjednako sudjeluju dva imaginarija, i hrvatski, i jugoslavenski: i A. G. Matoš, i A. Starčević, ali i M. Krleža, i J. J. Strossmayer! Pojava tog romana predstavljala je zakašnjeli i neadekvatni odgovor sujetnog hrvatskog književnika na svjetski uspjeh jednog drugog (hrvatskog, ali ne i samo hrvatskog) književnika, Ive Andrića i njegov roman *Na Drini ćuprija* Ali, i taj je roman, uostalom, kao i neke druge svoje romane, I. Andrić pisao u jednom mračnom vremenu, u dobrovoljnoj beogradskoj izolaciji, tijekom drugog svjetskog rata, o nekim drugim, podjednako mračnim i politički nesigurnim vremenima. I nepogrešivo je znao s kojom godinom njegova priča o jednom mostu mora završiti. Budući da ovaj roman Andrić piše 40-ih godina prošloga stoljeća on jako dobro zna da je poslije 1914. godine otpočela jedna “nova” priča u jednoj novoj političkoj zajednici, koja je, u međuvremenu, na brutalan način prekinuta i nije moguće znati kako će se sve to završiti! Stoga je priča o jednome mostu i morala završiti godinom početka jednog drugog rata, onoga koji je započeo 1914. godine. (Zanimljivo je kako naša kritika ima puno razumjevanja kada je u pitanju Andrićev opsesivni odnos prema jednome mostu,²⁰ ali kada takvu sličnu opsesiju primijete kod drugih pisaca, onda u toj opsesivnosti vide i ono čega u samome tekstu nema. Tako će J. Pavičić Eni Katarini Haler zamjeriti posljednju rečenicu u romana: “Ima li dostojnijeg spomenika od pedeset godina stare šume?”).

Naime, ovaj kritičar u toj rečenici nepogrešivo prepoznaje heimatovski, nacionalistički štih, svojevrstu odu podrijetlu i tlu. Za razliku od J. Pavičića mi ne samo u toj rečenici, već i u najvećem dijelu romana *Nadohvat*, vidimo, prije svega, samo jedan iskren odnos prema zemlji, zemlji koja onima koji je obrađuje daje život. U ruralnim sredinama, a mjesto Zrin je malo selo, i samo vlasništvo nad zemljom može jamčiti kakav-takav normalan život: “‘Onda zabije ruke u zemlju, ruje ispod blata, pa mi pruži dlan i kaže: ‘Gledaj zemlju, vlažna je, meka, gledaj kako se gnječi pod prstima’, a ja šutim, ne mičem se s mjesta. Pa onda kaže da je to zemlja koja će roditi, ovdje nema izgleda za siromaštvo’”, str. 53). I u tom stavu ne vidimo apsolutno nikakav “nacionalistički štih”. Konačno, takav heimatovski odnos prema zemlji moguće je vidjeti i kod mnogih

²⁰ U Andrićevoj metafori mosta kritika vidi isključivo pozitivne konotacije. Ali, jednako tako, uz most se mogu vezati i neke druge asocijacije, pa tako mostovi mogu biti i granice koje dijele. Tako most na rijeci Ibar dijeli srpsku od albanske Mitrovice, a most na Neretvi u Mostaru dijeli kršćanski dio grada od muslimanskog dijela grada. U nekim vremenima nije jednostavno prelaziti takve mostove. Ako se žele prijeći takvi mostovi, onda ti prijelazi uopće nisu stvar turističke rutine, lagane poslijepoodnevne rekreacije... Isti most u nekim vremenima može biti u funkciji spajanja dva različita, suprotstavljena svijeta, ali u nekim, pak, drugim, on može biti i čvrsta granica, koju nije moguće prijeći samo tako! Doduše, u Andrićevom imaginariju mostovi su prije svega estetske činjenice, artefakti vrijedni našega divljenja.

drugih književnika, a ne sam kod nesretnog Knuta Hamsuna.²¹ Upravo bi u neadekvatnom odnosu prema seljaštvu/zemlji trebalo tražiti razloge zbog kojih su popale sve naše političke revolucije! I ona 1848. godine, gdje odluke Sabora o ukidanju kmetstva u ondašnjoj feudalnoj Hrvatskoj, odluke koja nije bila praćena drugim ekonomskim i pravnim mjerama; nešto slično dogodit će se i 1918. godine, jer ni ondašnja vlast nije znala prepoznati moć seljaštva/zemlje, već je upravo taj društveni sloj platio najveću cijenu ujedinjenja. Da ne bude nikakve zabune, ova se objecka podjednako odnosi i na hrvatskog, i na srpskog seljaka. I sve ove političko-ekonomske promašaje ponovit će i socijalistička vlast poslije 1945. godine. Naime, ta se vlast prema seljaku ponašala kao prema najvećem neprijatelju naroda, pa je ta vlast jednima (kulacima) oduzimala zemlju da bi onda tu istu zemlju dodijelila nekim drugima (bezemljašima). I niti jednima ta voluntaristička raspodjela nije donijela sreću. Tu, jednom učinjenu nepravdu više nije bilo moguće samo tako ispraviti. Roman *Nadohvat* svjedoči o toj nemogućnosti da se jednom učinjena nepravda na adekvatan način popravi. Stoga završna rečenica u romanu *Nadohvat* predstavlja opori komentar svih tih anti-seljačkih politika na ovim prostorima.²² Upravo je opis sudbine seljaka jedna od najčešćih tema u svim jugoslavenskim književnostima.²³

²¹ A, ako im je ova asocijacija na K. Hamsuna prejako, onda ih upućujemo i na tekstove jednog slovenskog književnika, Prežiha Voranca, koji je, by the way, bio Titov protukandidat prilikom izbora za funkciju generalnog sekretara KPJ, koji se u svojim literarnim tekstovima na gotovo istovjetan način, kao i Hamsun, odnosi prema slovenskoj "zemlji". No, u ovoj intimizaciji aurorice/naratorice sa "zemljom" mi vidimo i jedan novi način definiranja prostora i odnosa unutar te kategorije u novijoj hrvatskoj književnosti. Tako poljska kroatistica M. Duras smatra da se radi o jednom novom projektu regionalizma, koji više nije „regresivni lokalizam“ utemeljen na zatvorenosti, svezi s korijenima i zemljom koji asocira na zakašnjelost i provincijalizam. Novi regionalizam nudi razumijevanje regije kao palimpsesta te kao stvarnost koja se stalno konstruira i ponire u nju u potrazi za do sada skrivenim smislom U potrazi za novim identitetom: naracije o hrvatskom identitetu u devedesetim godinama dvadesetoga stoljeća, *Kroatologija* 1 (2010)2: 57–66. Ovo razmišljanje samo je razrada teze da „svaka epoha stvara svoju vlastitu kartu granica i svoju zemljopisnu imaginaciju“ (Z. Chojnowski), a sve to, i vlastita karta granice, i vlastita zemljopisna imaginacija, ne samo što su vidljive u ovome romanu, već i sudjeluju u njegovom konstituiranju.

²² Ni nova hrvatska vlast uspostavljena 1990. godine nije uspjela pronaći adekvatnu formulu kojom bi se bivšim stanovnicima Zrina, „nevinim žrtvama“, nadoknadila učinjena šteta: „nevinna žrtva osuđena je na pasivno trpljenje, koje je samim tim nelegitimno, pa je već u pojmu nagoveštena pretenzija na odštetu“ (T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX. veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002: 428–429), koja se u romanu ovjerava sudskom dokumentacijom, koju podastire žrtva. Samim time što traži naknadu za oduzetu/otetu zemlju, šumu, žrtva sebe banalizira s obzirom nas to kako danas „status osvedočene žrtve obezbeđuje naročitu vrstu društvenopriznatog identiteta“ (isto). Doduše, slažemo se s onim mišljenjima koje smatraju da u ovome romanu nije došlo do banaliziranja žrtve, jer kada Katarina, pripovjedačica i njena sestra Julijana, prepoznaju trenutak uspostava nove, hrvatske vlasti, kada bi njihova žrtva mogla biti prepoznata kao dio društvenopriznatog identiteta, pripovjedačica ne inzistira na antagonističkom već na agonističkom pamćenju!

²³ Moderna makedonska književnost i započinje upravo tom temom, temom poslijeratnog makedonskog sela, neuspjelom kolektivizacijom, pauperizacijom i lumpenproleterizacijom makedonskog sela. Vidjeti, S. Janevski, *Selo iza sedam jasenova* (1952). Treba reći da S. Janevski nije bio zadovoljan ovim romanom, pa će desetak godina poslije napisati drugu verziju pod naslovom *Stabla*. U toj drugoj verziji revidirat će čitav niz svojih ideoloških stavova, koji su kontaminirali

I Krleža se u *Zastavama*, toj impresivnoj povijesnoj fresci, bavio onim temama koje odavno više nisu bile heretične i o kojima je službena/partijska historiografija dala svoj konačni sud, koji je uvelike predstavljao sumiranu reciklažu uglavnom ideoloških stavova samoga pisca o tim prošlim vremenima i njegovim nes(p)retnim akterima... Pisati o političko-emocionalnoj povijesti hrvatske obitelji Emerički, odnosima unutar te obitelji, promjenama političkih stavova, u 60-im godinama prošloga stoljeća, uistinu više nikoga nije mogla nešto previše impresionirati. To je vrijeme u kojem se jugoslavenska zajednica doživljava kao nešto najbolje što se južnoslavenskim narodima mnoglo dogoditi. U to vrijeme nikome ne pada na pamet da tu zajednicu dovodi u pitanje. No, već sredinom 60-ih pokazuju se prve velike pukotine, prvi politički nespoirazumi, unutar te “idealne zajednice”: Brijunski plenum, Deklaracija o položaju hrvatskog jezika, rasprave oko ustavnih amandmana, pojava “hrvatskog proljeća”, pad srpskih liberala itd., najbolji su pokazatelj da partija više nije u stanju kontrolirati političke, ekonomske i kulturne procese u zemlji. Ti procesi nisu bili nikakvi slučajni incidenti, oni su samo logični rezultat nedovoljno definiranih odnosa u socijalističkom društvu, u kojem od početka traju politički sukobi između “centralista”/“unitarista” i onih koji su za posvemašnju federalizaciju, odnosno decentralizaciju društva. Ti sukobi nisu bili nikakva tajna i, kao takvi, sigurno nisu predstavljali nikakvo iznenađenje. Ponajmanje za književnika kao što je to bio Krleža. Konačno, on je jedan od ključnih potpisnika Deklaracije o položaju hrvatskog jezika. Njegovi dnevnički zapisi²⁴ svjedoče da je on sve te procese pažljivo pratio i, nažalost, komentirao samo u svojim dnevnicima, za svoju dušu. No, iz nekih (mutnih) razloga u romanu se nije previše fokusirao na te “problematične” detalje, koje inače marno bilježi i komentira, posvema svjestan da upravo ti detalji pokazuju da odnosi u društvu uopće nisu tako idilični kao što to vlast želi da se misli. Najvjerojatnije je to učinio zbog korektnosti prema starome prijatelju Josipu Brozu. A da su političko-povijesne teme, koje se problematiziraju u romanesknom ciklusu *Zastave* i dalje aktualne, na najbolji mogući način, potvrđuje da su *Zastave* doživjele dvije dramatizacije, jednu početkom 90-ih godina, a drugu u prvoj desetljeću 21. stoljeća. Prvu potpisuje G. Paro, a drugu M. Međimurec! Naime, upravo su dramatizacije tog Krležinog romana nedvojbeno potvrdile da na ovim prostorima vrijeme stoji, a da se povijest ponavlja. I to, u pravilu, onim svojim lošijim dijelovima, ratovima, nasiljem, posvemašnjom destrukcijom društva...

Ovdje ne želimo spekulirati o svim mogućim razlozima zbog kojih su se hrvatski pisci izbjegavali upustiti u literarnu obradu svih onih mogućih tema rata i poraća, svega onoga što se u tom ratu i prvim godinama poslije njega

prvu verziju. Doduše, u međuvremenu, i Partija je odustala od svojih prvotnih, tvrdih staljinističkih stajališta vezana uz seljaštvo, zemlju, što je otvorilo mogućnost da i pisci promijene svoje poetike. Još jednom smo se mogli uvjeriti kako se iza svake teorije/prakse pripovjedanja krije određena političko-ideološka strategija!

²⁴ M. Krleža, *Hiljadu devetsto šezdesete. Fragmenti dnevnika*, izabrao i priredio Vlaho Bogišić, Bodoni, Zagreb, 2022. U Oporuci koju je pisac napisao 14. lipnja 1965., jasno je izražena želja da se ti njegovi neobjavljeni rukopisi, koje ostavlja u punom neredu, u kaotičnoj zbrci, jednostavno spale, “što bi mom dubokom uvjerenju bilo najmudrije...”!

uistinu događalo, ali mora se konstatirati da se u tom periodu hrvatskog/jugoslavenskog društva, koje naši yu-nostalgičari doživljavaju kao period autentičnog “oslobođenja”: za onaj dio hrvatskog iskustva kojem oni klasno, regionalno i identitetski pripadaju, 1945. je nesumnjivo bila – oslobođenje”. No, to “oslobođenje” nije značilo da se može pisati o svim temama. To je činjenica koju nije moguće osporiti! Doduše, ostaje nejasno zašto su i pobjednici bili tako sramežljivi te se nisu upuštali u literarnu obradu postojeće stvarnosti, ako je već povijest predstavljala “(pre)tešku temu”?! Tim više što smo uvjereni da su već tada svi znali sve, i pravu istinu o Jasenovcu, i o križnim putevima, i o noćnim egzekucijama, i o političkim suđenjima, i o “crvenom teroru”, i o logorima, i o Golom otoku, i o neuspjeloj kolektivizaciji, i o nesebičnoj američkoj pomoći, o “Trumanovim jajima”, o dvostrukom moralu partijske i državne elite itd., ali te teme nitko nije želio otvarati. I više je nego očito da su sadržaji tog “oslobođenja” bili prilično reducirani, svedeni isključivo na ona “lijepa sjećanja”, koja su integralni dio svakog školskog programa i, koja su “ovjerena” u svim partijskim dokumentima. Moguće je da naši yu-nostalgičari iskreno misle da je upravo ova soft-varijanta jugoslavenskog totalitarizma bila prava i jedina mjera koja je mogla, s jedne strane, jamčiti opstojnost tom “složenom društvu”, a s druge, pak, strane stvarala je nužne pretpostavke da se ta “složenost” (šest republika, dvije autonomne pokrajine, nekoliko nacija, tri vjere, jedna partija...) kontrolira! I takav stav predstavlja posvema legitiman pogled na ondašnje političke i ine (ne)prilike. Ali, upravo zbog toga, trebalo bi dopustiti da postoje i oni koji o svemu tome misle nešto drugačije. Naime, nevjerojatno je kako naši “ljevičari” imaju potrebu od drugih tražiti da na svijet moraju gledati i očima drugog, slabijeg subjekta, žrtve, ali kada je u pitanju njihov “pogled”, onda (o)lako zaborave na taj svoj “kategorički imperativ”. Štoviše, ne vide nikakav veći problem u tome što se i sami selektivno odnose prema činjenicama. Ovakvo ponašanje potvrđuje da je H. Dubil bio u pravu kada je ustvrdio da je nulta točka u historijskom procesu vrlo problematična, jer “ko govori o cezuri zapravo može da govori samo o odnosu između stvarnosti koju je iskusio i matrica kojima ova iskustva tumači. Ako se zbog velikih događaja, kakvi su revolucije i ratovi, institucionalni okvir jednog društva i raspadne, slike, simboli i mentalitet pomoću kojih je stari poredak vezivao ljude za sebe uglavnom uspeavaju da opstanu”.²⁵

²⁵ H. Dubil, *Niko nije oslobođen istorije*, Fabrika knjiga, Beograd, 2002: 58. O tome da je „nulta točka“ u historijskom procesu vrlo problematična misli i poljski kroatist M. Czerwinski, jer „nije (...) moguće razumjeti povijest bez sadašnjosti. Time dolazi do izražaja mehanizam koji je Hans Georg Gadamer nazvao sintezom ili stapanjem horizonata. Boris Uspenski pokušavao je riješiti pitanje načina na koji neki novum, koji automatski postaje zadnja karika u narativnom nizu, tzv. finale, utječe na interpretaciju starih događaja. (...) To znači da s prošlost razlikuje od naracije o prošlosti (priče) jednim fundamentalnim mehanizmom: dok *res gestae* teče od početka do kraja, od nekad do danas, *historia rerum gestarum* ide u drugom smjeru – od kraja prema početku. Paradoks je u tome da se interpretacija povijesti, npr. razdoblje komunističke Jugoslavije, ne ostvaruje više bez interpretacije njezinog raspada, što mijenja opću predodžbu o toj državi. Drugim riječima, interpretacija kraja nameće shvaćanje troga što je bilo ranije“, isto., str. 223. I, naravno, jedna takva interpretacija koja polazi od kraja može nesvjesno ignorirati i sve one dobre stvari koje se mogu vezati uz socijalističku Jugoslaviju.

Stoga nas uopće ne treba čuditi što neki kritičari,²⁶ ozbiljno misle da je najveći grijeh ovoga romana što se nije referirao na neke, prema njihovom mišljenju, važne događaje, pa tako u romanu “nema čitave 1941., nema etničkog čišćenja Srba, nema genocida ni glinske crkve, progona i ubijanja “Vlaja”. Moramo iskreno priznati da bi nam ovakvi “teorijski” pristupi književnosti bili zabavni da nisu tragikomični! Stoga bi bilo zanimljivo napisati jednu povijest književnosti u kojoj bismo se bavili isključivo onim čega u (kanonskim) književnim tekstovima nema. Srećom, i tim kritičarima je jasno da ovakva objecka nikako ne stoji, jer su i oni svjesni da je u pitanju ipak priča jedne dvanaestogodišnje seoske djevojčice, koja početkom 1942. godine uistinu ne može imati nikakav, a kamoli neki relevantniji uvid u sva ona ratna zbivanja. Ona je upućena isključivo na oskudne i filtrirane informacije,²⁷ koje su u to vrijeme kolale u njenom neposrednom obiteljskom okruženju. A da se tih vražjih ideoloških nedosljednosti ovi kritičari nikako ne mogu osloboditi, na najbolji mogući način, potvrđuje nam i njihove objeckije o polifoničnosti ovoga teksta. Kada konačno primijete da u ovome romanu postoji i ta polifoničnost koju cijelo vrijeme toliko prizivaju, onda im ni taj detalj više ne odgovara, pa će primijetiti da “Haler nije uvijek sigurna u točan ton vlastite pripovjedačice, pa ona katkad zvuči i rezonira kao dijete, a katkad “iskače iz uloge” kao prezrela, odrasla verzija sebe”.²⁸

²⁶ Tako Nataša Bobičić u svojoj recenziji ovoga romana (*Iz imaginarija revizionizma*, Booksa: <https://booksa.hr/kritike/iz-imaginarija-revizionizma>), vidi, ni manje ni više, nego imaginarij revizionizma. A, upravo roman *Nadohvat* predstavlja paradigmatičan primjer kako i “kućne slike”, privatna sjećanja žrtvi, ne moraju nužno biti revizionistička, već da se radi o sjećanjima koja samo popunjavaju “prazna mjesta” službene historiografije: „Sliku svijeta, skoro cijelu, ispunjavao je rat. Ali, bile su dvije, „kućna slika“, i slika „školska“, njihova. U njemu su rasle i popunjavale se svakodnevno, obje nemilosrdno jednostavne, i jedna drugu potirale. Kućna slika bila je intimno njegova, njihovu je mrzio (u ovome romanu taj “detalj” ne postoji – op. Z. K.). Ne samo što je poništavala smisao i gorku ljepotu kućne, nego je i oduzimala pravo na tugu, na grobove. Na kućnoj slici (zbirka prizora propasti!), ovo lice s fotografije bilo je pravedni mučenik, na njihovoj pripadalo je silama zla. Ni na jednoj ni na drugoj osim za naše i njihove nije bilo mjesta za bilo što treće, drukčije, za pojedinačno. (...) tada se već u njemu začelo najteže pitanje ovoga svijeta, to zna onaj koji bilježi: čovjekovo zlo je historija, njezino prvo ime je rat, drugo narod; kako u njoj sačuvati dušu?“, citirano prema Lovrenović, I., *Liber Memorabilium*, Durieux, Zagreb, 1994. To znači da su u pravu oni koji tvrde da je moguće povući paralelu između sjećanja i svjedočenja, odnosno da je svako sjećanje svojevrsno svjedočenje: „Mi upadamo u klišeje dobra i zla, skloni smo osuđivati jer se ne možemo usredotočiti na trenutak istinskog straha i samog svjedočenja. Mi ne želimo doista pogledati taj skandal i horor. Umjesto toga, mi nastojimo biti „politički korektni“. Ali biti i „politički korektan“ znači odbiti svjedočiti o čudovišnim dvosmislenostima suvremene povijesti za čije nam vlastite obmane o političkoj korektnosti danas ne jamči nikakva vlastita pravednost, citirano prema Felman, S., *Felman's Response Concerning her Recent Essay 'Paul de Man's Silence'*, *Critical Inquiry* 16, str. 690.

²⁷ Jedino otac pripovjedačice ima nešto širi uvid u tadašnja političko-vojna zbivanja u društvu. I ono što je nadasve zanimljivo – on ne pokazuje nikakvo pretjerano oduševljenje što je uspostavljena nova, hrvatska vlast. Dapače, s velikom zabrinutošću prati sve one vijesti koje iz (dalekog) svijeta dolaze do sela i koja unose dodatni nemir među njegove žitelje.

²⁸ J. Pavičić, isto. Ne treba posebice dokazivati da je ova vrsta primjedbi – nepostojanje polifoničnosti – ne samo nekorektna, već i s teorijskog stanovišta netočna. Dovoljan je već površni uvid u tekstove ruskog književnog teoretičara M. M. Bahtina, pa da se uvjerimo da je struktura

I tu negdje, zapravo, se i krije odgovor na njegovo čuđenje zašto hrvatska desnica još uvijek nije prepoznala ovu knjigu kao svoju. Odgovor je i više nego jednostavan: ova knjiga uopće nije pisana iz te nacionalističke vizure u koju je Pavičić od samoga početka nekritički “gura”, nasilno upisuje.²⁹ Isto tako, nije točno da smo u našoj recenziji ovoga romana,³⁰ kako nam se imputira, izbjegli neka od onih neugodnih tema od kojih hrvatska politika i historiografija sustavno bježi. Naime, ništa od onoga što bi pripadalo kategoriji “kontroverznosti” u tom romanu u našoj recenziji nismo prešutjeli. Sve smo spomenuli, i sva ona tragična zbivanja 1941. godine, i sve one nepotrebne retorizacije pobjednika prema srpskoj manjini, i svu insuficijentnost hrvatskih političkih strategija tijekom Drugog svjetskog rata, kao i onu nevjerojatnu glupost te politike koja je vlastiti narod, bez ikakve jasne ideje što poslije tog egzodusa namjerava činiti, pozvala da krene prema zapadu, prema saveznicima... Nisu li nešto slično u kolovožu 1995. godine učinili političko-vojni lideri jedne druge nacije?! Doduše, naši ljevičari o tom tragičnom događaju imaju svoje izdvojeno mišljenje, koje bismo i mogli prihvatiti samo kada bi ono u svim detaljima bilo dosljedno. Naime, ako za ponašanje pobjednika poslije 45. godine oni pokazuju puno razumijevanja, u pitanju su, kao i uvijek, neki “viši, državni interesi”, pa je moguća da poslijeratna vlast legitimira i sve one partizansko/četničke kolektivne odmazde, i Zrin, i Španovicu itd., onda bi jednako tako morali dopustiti da postoje i oni koji misle da su i neka od onih zbivanja poslije 45., kao i neka od onih poslije kolovoza 95. samo zločini i ništa više. O toj nesretnoj hrvatskoj “tihom, šutljivoj večini”, koja je do sada izgubila sve svoje političke utakmice, vrlo argumentirano pisao je Zoran Kravar, koji je hrvatsku povijest 20. stoljeća vidio kao nesretnu posljedicu činjenice da su na političkoj sceni, u pravilu, prevladali naši malobrojni, ali (pre)glasni i prenasilni politički ekstremi, kojima se upravljalo ili iz Berlina ili iz Moskve! S ovim stajalištem slaže se i poljski kroatist M. Czerwinski koji tvrdi kako se “fašizam i komunizam interpretiraju kao vanjske pojave u kojim Hrvati nemaju ništa zajedničko”, zahvaljujući čemu se otvaraju vrata,

romana *Nadohvat* itekako polifonična! A, o ulozu „nepouzdanog pripovjedača“ kao standardnom naratološkom postupku u novopovijesnom romanu upućujemo na knjigu C. Milanje, *Hrvatski roman 1945–1990. Nacrt mogućih tipologija hrvatske romaneskne proze*, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1996, u kojoj, između ostaloga, stoji: “Niti historiziranje romaneskne fikcije, niti fiktionaliziranje historiografije ne mogu se toga (nepouzdanog pripovjedača – op. Z. K.) osloboditi“ (str. 108). No, to ne znači da „nepouzdanog pripovjedača“, pa makar on bio i djevojčica od dvanaest godina ne može biti kritičan prema određenim društvenim pojavama. Kritičan se može biti i bez nekog većeg životnog iskustva i razumijevanja svijeta oko sebe.

²⁹ Zanimljivo da I. Cingel za razliku od J. Pavičića misli da je hrvatska ljevica, a ne desnica, trideset godina čekala jedan ovakav roman. Naime, on u tom povijesnom romanu, između ostaloga, prepoznaje i želju koju možemo naći u tekstovima mađarskog filozofa G. Lukacsa da se “sugestivno dočara koji su društveni i ljudski motivi tjerali te ljude da baš tako misle, osjećaju i djeluju, kao što su to u historijskoj stvarnosti zaista činili“. I, doista, u tom romanu moguće je pronaći čitav niz dokaza o izrazitim klasnim razlikama u ondašnjem NDH-društvu, o nepodudaranju mišljenja između seoskog stanovništva i ustaških vlasti... U ovome romanu nema niti jedne lijepe riječi o toj vlasti! Više: I. Cingel, *Ovo nije književna kritika*. URL.: <https://forum.tm/vijesti/ovo-nije-književna-kritika-7447>

³⁰ Z. Kramarić, *Nadohvat se čita i pamti*, Glas Slavonije.

kako ideologemima pomiridbe, tako i afirmaciji slabog junaka”³¹ I, gdje bi onda bio izlaz iz te shizoidne situacije? Koje sve pretpostavke treba ostvariti kako bi se konstruirao novi hrvatski identitet? Ruth Teitel smatra da je tako što nije moguće “bez promjene u zajedničkim javnim legitimacijskim modelima koji su u temelju političkog odlučivanja, te bez diskreditacije određenih aspekata ideologije (na ovaj nužni korak yu-nostalgicari nisu spremni – op. Z. K.) koju je promicao prethodni režim i bez legitimiranja ideoloških promjena koji čine temelj liberalizacije i tranzicije”.³²

Naravno, da taj “novi” hrvatski identitet nije bez grijeha. No, isto tako, nije korektno tu “nesavršenost” vidjeti isključivo u ovih posljednjih tridesetak godina. Poslije konstatacije da hrvatski nacionalizam očajnički treba roman kao što je *Nadohvat*, moralo bi slijediti ipak neka suvislija argumentacija od onih koje nam se nude: “Nema ga, jer su sve knjige koje su napisane u takvom ideološkom ključu bile jako loše. Nema i zato što su takve vebne kronike kolektiviteta – ako su katkad i bile književno dobre – pisali ljudi koji nisu bili vjernici nacionalističke ideologije, pa su njihovi Klasici stoga bili neupotrebljivi. Stoga se hrvatska konzervativna kultura već trideset godina pecka na tihoj vatri. Strašno joj treba jedan dobar, debeli roman o hrvatskoj martiriju”. To nije bio ni “Araličin ‘Četverored’”. Takav roman nije napisao ni S. Novak, ni N. Fabrio, jer se ‘Fabrio (...) odmetnuo i opus završio ‘Trimeronom’, romanom u kojem se opisuje Pakračka poljana. Muka jedna živa: od sto glasa glasa čuti nije. Povijesne knjižurine – ispada – pišu samo bezdomnici i žuti vragovi. (Nije li ova činjenica da se u romanu N. Fabrija opisuju i oni užasni zločini počinjeni nad srpskim civilima u Pakračkoj poljani najbolji dokaz da hrvatska književnost nema problema suočiti se i s nekim od svojih manje ugodnih povijesnih epizoda, nepotrebne retorizije prema građanima srpske nacionalnosti tijekom ovog posljednjeg rata – op. Z. K.).

I to je trenutak kad se događa veliki plot-twist, neočekivani obrat u književnom zapletu. U jesen 2019., naime, pojavio se baš takav “The Roman”, knjiga koja ima sve što hrvatskom nacionalnom biću treba. Sve je tu: i hrvatski martirij, i sudbina kolektiviteta, i partizanski zločini, i Bleiburg, i vlak bez voznog reda. K tomu, knjiga o kojoj je riječ nije nikakva hitrecovsko-tomaševska žvrljotina, nego dobar, a povremeno i vrlo dobar roman. A ipak, konzervativna hrvatska kultura taj roman nije niti spazila, niti pročitala”.³³ Ovu argumentaciju mogli bismo prihvatiti kada bi bila praćena onim što C. S. Meier zove “adekvatnim narativom”. “Reč je o prikazu prošlosti na osnovu kojeg bi građani mogli da shvate što je učinjeno u njihovo ime, šta se desilo njima i zajednici u kojoj

³¹ M. Czerwinski, isto, str. 118. I mi smo skloni da se povijest 20. stoljeća promatra isključivo iz pozicije „žrtve“. Jer, ako prihvatimo logiku „naših“ i “njihovih“ žrtvi, onda nikada nećemo izaći iz začaranog kruga mržnje! Nije moguće imati jedan odnos prema žrtvama Jasenovca, a posvema drugi prema žrtvama Bleiburga. Isto tako, nije moguće iz hrvatske perspektive ignorirati žrtve Golog otoka, jer kao one nisu dovoljno „naše“, a istovremeno tražiti da se respektira tragična sudbina hrvatskih političkih zatvorenika!

³² R. Teitel, *Transitional Justice as Liberal Narrative*, u: A. Sajo (ur.), *Out of and Into Authoritarian Law*, The Hague, 2003: 11.

³³ J. Pavičić, isto.

žive (...). ‘Adekvatni narativ’ klasifikuje događaje i njihova opravdanja tako što povlači razliku između onog što je bilo nekad, onog što je sad, te onog što želimo za budućnost ukazujući na neodrživost legitimacijskih obrazaca kojima se opravdavaju prošli događaji. Time se zasniva, opravdava i javno priznaje diskontinuitet s prošlošću. U pitanju je, naravno, samo normativni i simbolički diskontinuitet, koji ide k tome da legitimira prošlost, ali koji istovremeno odbacuje iluziju novog početka”.³⁴

No, za razliku od J. Pavičića, mi ne mislimo da je do toga došlo zbog toga što “taj roman nije napisao vremešni muški klasik”, već zbog toga što taj roman uopće nije pisan iz nacionalističke vizure. Naime, između svijeta jedne Ene Katarine Haler i svijeta hrvatskih suverenista, populista, hertz-konzervativaca a la Škoro, postoji svemirska udaljenost. Ti svjetovi između sebe niti na jedan način ne komuniciraju. Između liberalnog nacionalizma³⁵ i onoga kojem se, u našoj publicistici, tepe da je “ognjištarski” postoje nespojive teorijske razlike. Malo je čudno da tu činjenicu hrvatski yu-nostalgici ne primjećuju, jer teško nam je povjerovati da nisu pročitali *Moj slučaj V. Gotovca*. Riječ je o knjizi koja predstavlja katekizam hrvatskog liberalnog nacionalizma. Isto tako, u toj njihovoj nekritičkoj zaljubljenosti u ideju autentičnog “oslobođenja” poslije završetka Drugog svjetskog rata pokazuju apsolutno pomanjkanje svakog osjećaja za realnost, pa se iskreno čude, štoviše zgražaju nad činjenicom, što su

³⁴ N. Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Edicija REČ, Beograd, 2007: 244–245.

³⁵ Mi ne vidimo nikakve opravdane razloge da se svako očitovanje nacionalizma doživljava kao nešto “loše” samo po sebi, odnosno zašto bi bila nepristojna nečija zabrinutost za “opstanak” nacije kojoj zahvaljujući nekoj čudnoj konstrukciji izmišljanja tradicija i sami pripadamo (konačno, i jednom B. Brechtu uopće nije bilo strano takvo “nepristojno” ponašanje, jer ako mojem domu/domovini prijeti strana vojska, onda “biti nacionalist” postaje opravdana i logična reakcija na tu vanjsku prijetnju), tim više ako svojim djelovanjem ni na koji način ne dovodimo u pitanje postojanje svih onih “drugih”, svih onih koji su različiti od mene/nas. Na taj su način reagirali mnogi pojedinci koji su se prije tih ratnih prijetnji glede nacionalne pripadnosti odnosili krajnje indiferentno. Upravo zbog vojnih akcija jugoslavenske armije u ljeto 1991. godine poznati svjetski filozof S. Žižek postat će “ljuti” slovenski nacionalist, a prije toga je tvrdio da uopće i nije Slovenac. To će reći da jugoslavensko društvo do tih vremena i nije bilo izrazito nacionalno strukturirano društvo, jer je u takvim društvima “iskaz” nacionalnog identiteta verovatno jedini iskaz kojim se ostvaruje opšta hipoteza teorije ideologije, prema kojoj postoji strukturalno nužan odnos između situacije iskazivanja i iskaza. U situaciji “Slovenke”, “Slovenca” mogu da kažem: “Ja sam Slovenac, Slovenka”. Izricanje ovog iskaza moguće je samo u ovoj situaciji; a kad jesam u toj situaciji, onda taj iskaz moram iskazati. Ali, uz važnu rezervu: identitetski iskaz mogu da iskažem samo ako mi identitetska zajednica PRIZNAJE pravo da ga iskažem. Dakle, ako mi oni koji svako za sebe mogu da kažu “Ja sam P” dopustite da to isto kažem i ja. Usp. Močnik, R., *3 teorije: Ideologija. Nacija. Institucija.*, Centar za savremenu umetnost / Škola za istoriju i teoriju umetnosti, Beograd, 2003: 101–102 i tezu Anthony D. Smith, koji smatra da nacija i nacionalizam ostaju jedina realistična osnova slobodnog društva u suvremenom svijetu, više u: *In Defence of the Nation, Utvare nacije*, Beogradski krug, br. 3–4/1996 / br. 1–2/1997, str. 88–97. Nevjerovatno je kako u našoj političkoj i akademskoj javnosti tekstovi židovskih filozofa, sociologa apsolutno ništa ne znače. Tako je i knjiga Yorama Hazonyja, *Vrlina nacionalizma*, Školska knjiga, Zagreb, 2021., prošla posvema nezapaženo. Naime, ovaj autor smatra da nacionalizam ne predstavlja nikakvu prijetnju ljudskoj slobodi, već da on može poslužiti kao bedem protiv tehnokratске oholosti i imperijalističkog dizajna (Reihan Salam). Sličnu sudbinu doživjela je i knjiga Y. Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton UP, 1993.

Ljudi u nekim “vunenim vremenima” na zidove svojih domova stavljali sliku maršala, J. B. T. (U nekim drugim vremenima stavljale su se i slike Slobodana Miloševića, pa je Dragoš Kalajić, srpski publicist napisao tekst za zagrebačko tjednik “Start” u kojem je tvrdio da ta slika u zimskim vremenima grije one koji tu sliku drže u svojim domovima). Sve su to bile neke od uobičajenih egzistencijalnih strategija, koje su građanima omogućavale da što jednostavnije i bezbolnije kormilare kroz sva životna iskušenja u kojima je apsolutno sve bila politika: od toga koja se vrsta glazbe sluša, kako se oblačimo, pa preko toga za koji se klub navija, koje se novine kupuju, čije se vijesti gledaju (itekako je bilo važno na koju stranu svijeta je tv-antena na zgradama u miješanim sredinama bila okrenuta), pa sve do činjenice u koje se vrijeme kupovao bor, prije ili poslije Božića... Svi ti detalji bili su sastavni dijelovi surove jugoslavenske stvarnosti. Nekima ti detalji danas mogu izgledati kao puka trivijalnost, kao loše dosjetke konfuznih građana na nespretnosti najnižih, lokalnih razina vlasti, ali nema nikakve dvojbe da je u tim smutnim vremenima mnogima bilo prihvatljivo držati sliku J. B. T. u svojoj kući. Doduše, to još uvijek nije moralo značiti da su ti građani bili iskreni sljedbenici komunističke ideologije. Često su se na zidu kraj slike maršala nalazile i slike svetaca! I jedna i druga slika trebala ih je zaštititi od svih onih potencijalnih “nesreća” s kojima su se ti “mali ljudi” svakodnevno sudarali. Te slike, i maršala, i svetaca, trebale su tom “malom čovjeku”, s kojim se “velika historija” često zna poigrati, osigurati kakvu-takvu sigurnost, i onu duhovnu, ali i onu egzistencijalnu! Svi ti detalji pripadaju katalogu specifične koegzistencije između javnoga i privatnoga u jednoj soft-varijanti socijalizma!³⁶ Točnije, to su, zapravo, bile svakodnevne manifestacije onoga “života u laži” o kojem je tako nadahnuto pisao jedan Vaclav Havel.

I ovaj roman Ene Katarine Haler nije ništa ino nego rezultat objelodanjanja jedne velike privatne traume, koju je pripovjedačica ovoga romana pedesetak godina nosila u sebi, koju je ona potiskivala, jer je itekako bila svjesna da je sve vrijeme živjela u nekim vremenima u kojima nije bilo poželjno o toj svojoj traumi, nelagodi javno govoriti. Doduše, traume najčešće i nisu dio javnog diskursa! Pamćenje uvijek prepostavlja određenu selekciju. Unutar pamćenja nisu svi događaji jednako važni. Postoji hijerarhija njihove važnosti. Stoga se uopće ne moramo previše čuditi što mi uvijek sakraliziramo samo jedan dio prošlosti. To čine svi! Ali, kada to čine oni “drugi”, onda je to “griješ”: “njen prikaz obiteljske i nacionalne povijesti je (...) jednodimenzionalan i nesimpatično sektaški”. A da se samo malo više čita i ona dosadna teorijska literatura, onda bi se vidjelo da u teoriji odavno funkcionira razlika između “izbora prošlosti” i “težine prošlosti”. Ovu razliku dugujemo povjesničarki i teoretičarki sjećanja/pamćenja, Marie-Claire Lavabre, koja terminom “izbor prošlosti” želi

³⁶ U svojoj interpretaciji romana *Doba mjedi*, S. Šnajdera, Senka Savić komentirala je upravo ovaj ritual: “Pratimo li hronološki smenu mjedenih kumira, a Šnajder upravo to postiže u romanu, uočićemo da sliku Kralja zamenjuje Hitlerova, kao što će posle Hitlerove biti postavljena slika komunističkog vođe. “Maršal se sada, s pozlaćenim epoletama i svojim psom, pokazuje mnoštvu što klikće” (Šnajder 2018: 276), piše Šnajder i dalje, u trećem delu romana koji nosi naslov “Revolucija u doba mjedi” ukazuje na manifestaciju ekstremno drukčije ideologije, racionalističko-prosvjetiteljske, ali i njena u biti nepromenjena osnovna sredstva koja omogućavaju vladavinu (...)” (S. Savić, 2021: 82)

reći da su neki elementi naglašeniji od drugih. Na taj način političke odluke utječu na načine na koje se prošlost interpretira i restruktuiru. “Težina prošlosti”, s druge, pak, strane, stavlja naglasak na činjenicu da politički aspekti, odluke i izbori nisu neovisni, već da su formirani i uokvireni pomoću prošlih događaja koji se mogu biti u potpunosti manipulirani od strane političkih elita.

I u činjenici “objelodanjivanja” te potisnute traume,³⁷ koja je odavno prestala biti samo privatna stvar, privatna frustracija jedna mudre žene, već predstavlja integralni dio kolektivnog/nacionalnog identiteta, mi vidimo i jednu od najvećih vrijednosti ovoga romana. Želimo vjerovati da će roman *Nadohvat* pozitivno djelovati na formiranje takve kulture sjećanja u Hrvatskoj, kulture koja će se temeljiti na jasnoj spoznaji da se historijski teret SVIH (i onih nepotrebnih logora smrti, i sramnih diskriminacija svih onih “drugih” u društvu, i sustavnog zatiranja nekih mjesta/prostora u Hrvatskoj, i Bleiburga, i poslijeratnih križnih puteva, i nepotrebno protjerivanje neslavenskog življa, Nijemaca, Talijana, Albanaca, Mađara, poslije završetka rata, i nepotrebne i pretjerane retorizije “pobjednika”, kako onih na početku rata, tako i onih na kraju i poslije završetka ratnih djelovanja: “Ranka su ufatili u obrani, koji tjedan pred Bleiburg. Samo su pucali u njega i ostavili ga pred šumom.” (...) “Matej je ostao u Zrinu. Niko i tata ubijeni su prvih dana u Kostajnici. Josu nismo vidjeli od povlačenja, on je nestao”. “Tatu su odvucli u logor na putu nazad”, nastavila je Dora, “a Stipa i Grgur su ostali na putu u Zrinu.” (...) “Tatu su ubili u logoru u Mariboru”, obznanila je Andrijina sestra“, str.333) zbijanja u Drugom svjetskom ratu ne može izbrisati pukim zaboravljanjem. Na taj način sjećanja postaju naša etička obveza.³⁸ Mi, i da želimo, ne smijemo bježati od njih. I, upravo, na taj se način i ponaša Katarina/Kata, glavni narator romana *Nadohvat*. Ona ništa nije zaboravila, ona se sjeća i najmanjih sitnica iz života svoje obitelji, svojih susjeda/naroda, i odlučila je da pred kraj svoga života ta svoja potisnuta i bolna sjećanja podijeli sa svojom unukom. A unuka sve te “bakine priče” marno pamti, pedantno bilježi sve što joj baka priča, jer je svjesna da su te priče, između inoga, i svojevrsne moralne pouke. One nas uče kako se ponašati u

³⁷ J. Alexander tako jasno ističe da trauma “nije rezultat proživljene boli grupe, već je rezultat akutnog nemira i nelagode koja ulazi u srž naših kolektivnih identiteta.” Zbog toga ovaj autor kulturnu traumu određuje kao traumu koja se pojavljuje onda kada članovi grupe osjećaju da su proživjeli strašan događaj koji ostavlja neizbrisive tragove na njihovoj grupnoj svijesti. Takvo iskustvo zauvijek obilježava njihova sjećanja te mijenja njihovu budućnost. Više: J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. Smelser, P. Sztompka, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, 2004. Na sličnom tragu razmišlja i Cathy Caruth, koja smatra da je trauma objava glasa Drugoga kroz ranu. Trauma jednoga subjekta usko je povezana s traumom drugog, pri čemu postoji mogućnost objave tuđe rane. U traumama su isprepletene priče o životu i smrti jer je priča o traumatičnome događaju zapravo priča o izbjegavanju smrti i preživljavanju nakon toga. Tako nam trauma, istovremeno kao efekt destrukcije i zagonetka preživljavanja, postavlja pitanje: što to znači opstati, što znači postati svjesnim života, odnosno smrti. C. Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, Cornell University, John Hopkins University Press, Baltimore, 1996.

³⁸ U ovome romanu radi se o svojevrsnom “moralnom sjećanju”, koje se temelji na tri principa: a) suočavanju s prošlošću; b) dužnosti pamćenja; c) pamćenju iz perspektive žrtve. Više o tome: Lea David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge UP, 2020.

životu, kako razlikovati dobro od lošega, kada treba slijediti logiku srca, a kada pak logiku uma. U romanu, Katarina je usprkos svima odabrala Petra, a njen susjed Andrija Partiju! Katarina je birala srcem, a Andrija je slijedio “razum”, koji mu je sugerirao da u životu postoje situacije kada je “prilagodba” / društvena mimikrija poželjni način ponašanja u ne pretjeranom demokratskom društvu: “Čuj samo sam te htjela pitati, zamoliti zapravo, ako bi mogao... Ti znaš puno ljudi, Andrija, uspio si, evo tu će god sam pitala na hodniku, svi znaju ko si. Sigurno bi mogao saznat, nekog pitat... za mog Josipa, Andrija. Molim te. Evo, ja tu imam sve”, počela sam vaditi iz torbe, “tu su prepisana sva pisma koja smo slali, još dok je i Aleksandar bio živ. Di sam pisala sve što sam znala o njemu”. (...) “Ne znam kome bi to dao”, gurao mi je omotnicu natrag, “stvarno ne znam. Ja sam već pitao, misliš da nisam? Čim sam moga, još prije dvajst godina, ja sam pitao, uvijek za njega, i za sve koji su nestali. Ne zna se, nitko ne zna” (str.422).

A “bakine priče”³⁹ uistinu su fascinantne! Bez obzira na to što su (pre)duugo bile prepuštene procesima zaboravljanja (i to onog kojeg je A. Assamann definirala kao konstruktivno u funkciji novog političko-biografskog početka), one ništa nisu izgubile na svojoj aktualnosti. Isto tako, te priče samo dodatno pokazuju da nema smisla boriti se protiv narodnog pamćenja, jer je ono u “dugoročnoj perspektivi (...) jače od udžbenika ili knjiga”.⁴⁰ One su, u velikoj mjeri, i svojevrsne opomene što nam se sve u životu može dogoditi ako ljudsko zlo, zavist, mržnja nepravda, prevladaju. I poslije toliko godina i dalje ostaje nejasno zašto su SVI mještani Zrina morali biti kažnjeni zbog (ne)djela manjeg broja pojedinaca? Kako to da je komunistička vlast legitimirala ideju “kolektivne krivnje”? O tom “praznom mjestu” naše povijesti⁴¹ na najbolji mogući način svjedoče nekoliko dokumenata u ovome romanu. Upravo postojanje takvih dokumenata, pisanih u “ime naroda”, bez ikakve želje “tog istoga naroda” da se eventualno čuje i ona “druga” strana, može cijelu jednu zajednicu trajno neurotizirati, pa bi nam onda trebalo biti i razumljivo što su reakcije te zajednice, u prijelomnim povijesnim trenucima najčešće bile pretjerane, čak i nasilnije od perioda u kojima su i sami bili diskriminirani. Stoga je u pravu ruska historičarka Dina Hapajeva kada postavlja jedno posvema logično pitanje: “hoće li stvarno učenici, ako saznaju na satovima historije da je staljinski režim bio tragedija u historiji Rusije i jedna od najvećih humanitarnih katastrofa u historiji čovječanstva, neizbježno postati neurotici? (...) Naprotiv, upravo pokušaj da se na satovima u školi gulag predstavi kao efikasan način modernizacije ekonomije, a staljinizam – kao prirodna osnova ‘pozitivnog nacionalnog

³⁹ O važnosti “bakinih priča” u formiranju našeg odnosa prema prošlosti najbolje svjedoči mišljenje ruskog povjesničara Aleksandra Filipova, koji smatra da odnos „društva prema prošlosti zapravo ne formira samo historijska znanost. Teško je ocijeniti u procentima što tu unosi historija – a što bakine priče“.

⁴⁰ Usp. N. Kopasov, *Istorijska politika za vreme Putina*, u. *Druga Rusija*, ur. M. Subotić, XX. vek, Beograd, 2015: 125–153.

⁴¹ I inzistiranje na popunjavanju tih „praznih mjesta“ nikako se ne može podvesti pod bilo kakvu revizionističku strategiju. O tome više: Z. Kramarić, *(Dis)kontinuiteti ili ponavljanje povijesti*, Meandar, Zagreb, 2023.

identiteta' može izludjeti svakog normalnog čovjeka".⁴² Historija predstavlja nepovratni put u neurotizaciju cijele zajednice.

I zbog te "krivnje" (u knjizi *Pitanje krivnje* njemačkog filozofa, K. Jaspersa, ta vrsta krivnje mještana Zrina definirala bi se kao "metafizička krivnja", kao ona vrsta krivnje kada bismo se svi morali sramiti djela koje su navodno činjena i u naše ime) mještani Zrina bili su surovo kažnjeni. Neki su, slijedeći stupidnu i konfuznu hrvatsku politiku, krajem onoga rata krenuli put zapada/nepovrata, pa su, u najvećem broju, stigli samo do Bleiburga, a druge je nova, narodna vlast odvela do Slavonije i naselila ih u prazne njemačke kuće: "Dobro došli, kolonisti", rekli su i otišli iz sela" (str. 321). Jedni (Nijemci) su morali otići iz svojih kuća da bi neki drugi (Hrvati, Srbi, Crnogorci...) u te iste kuće ušli. A, i tim drugima su neki "treći" spalili njihove kuće, trajno ih otjeravši s njihove zemlje, tako što su im oduzeli pravo da se na tu zemlju ikada više vrate.⁴³ Na ovim su se prostorima jedne nepravde rješavale činjenjem novih nepravdi. Nevjerojatno koliko su se sve vlasti sudjelovale u proizvodnji tragedija, gdje se jedna tragedija kalemila na drugu, još veću, još bolniju, još besmisleniju... I to činjenje nepravdi traje sve do današnjih dana. Stanovnici Zrina i dalje se ne mogu vratiti na svoju zemlju iako je "nova" vlast poništila pravna rješenja one prethodne vlasti. No, i ta "nova" vlast očito ne razumije da se "nepravda i nedjela iz prošlosti moraju osuditi s jednakom odlučnošću kako se afirmira pravda i pravo".⁴⁴ Stoga je posvema razumljivo da u jednom takvom svijetu nema mjesta za bilo kakve herojske geste. A, izostanak tih "herojskih gesti" pokazuje da se i ovaj roman u potpunosti uklapa u onaj klasični "hrvatski imaginarij" – doživljaja rata kakav je uspostavio još M. Krleža u *Hrvatskom bogu Marsu!*⁴⁵

Nemamo iluzije da će ovaj sjajan roman, u mnogim dijelovima neponovljiv, tu lošu praksu samim svojim objelodanjivanjem nešto bitnije promijeniti. Već smo rekli da je njegovo objelodanjivanje, unutar povijesti hrvatske književnosti, u velikom zakašnjenju, ali zato u slučaju budućih tekstova autorice, pojava *Nadohvata* djeluje uistinu nestvarno i obvezujuće. Naime, zvuči nevjerojatno da tako mlada osoba, u dvadesetim godinama, može napisati jedan tako mudar roman, "bez politizacije, patetike i tekstualnih viškova", kako su to pojedini kritičari i prijete nas uočili. Naime, i mi smo mišljenja da je autorica velikoj

⁴² Tih "lijepih sjećanja" puna je povijest socijalističke Jugoslavije, pa se onda tako obračun s „klasnim“ i inim neprijateljem, otvaranje logora, tumači kao "povijesna neminovnost", koju nije bilo moguće izbjeći! I kada najviši državni i partijski funkcioneri na partijskom kongresu informiraju javnost da je poslije rata pobijeno preko pola milijuna ljudi, onda bi nas taj podatak, u najmanju ruku, trebao zabrinuti i prisiliti da se postavi jedno logično pitanje: zašto je to morala biti "historijska nužnost"?! Stoga T. Kuljić nije u pravu kada promjenu slike historije doživljava isključivo kao antikomunističku, odnosno revizionističku gestu.

⁴³ A dokumenti koje su sastavni dio ovoga romana samo dodatno pokazuju da sva ta nedjela nisu bili nikakvi privatni incidenti neodgovornih pojedinaca, već da je službena politika stajala iza jedne takve zločinačke prakse.

⁴⁴ A. Gutman & D. Thompson, *The Moral Foundations of Truth Commissions*, u: R. Rothberg & D. Thompson (ur.), *Truth v. Justice. The Morality of Truth Commissions*, Princeton, 2000., str. 33

⁴⁵ O nekim od razlika između hrvatskog i srpskog imaginarija vrlo je instruktivno pisao M. Czerwinski u knjizi *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945–2015)*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2018.

priči Povijesti/Politike suprotstavila male priče i zgode o pojedincima, o njihovim životnim historijama, koje su najčešće pojedinačne histerije, o njihovim intimnim željama, njihovim običnim, svakodnevnim, „malim“, ali jedino njihovim jednokratnim i neponovljivim životima, koji nigdje prije toga nisu bili zapisani, zabilježeni... U romanu *Nadohvat*, te male pojedinačne priče stavljene su u relaciju spram velike priče Povijesti/Politike. I upravo te male priče, skice iz svakodnevnog života, na najbolji mogući način dekonstruiraju sve one velike, historijske priče o velikim (vojnim i ideološkim) pobjedama, poslije kojih nužno dolazi „bolji život“. (Sjajan primjer ove dekonstrukcije predstavlja poglavlje romana „Vaš voljeni svijet“, dolazak Katarine u Zagreb i služba u kući neimenovanog ministra, koji se svojim ponašanjem, djelovanjem, uopće ne razlikuje od ovih današnjih ministara. Riječ je o paradigmatičnom primjeru klasične hrvatske političke insuficijentnosti (krivih političkih procjena, pretjerano inzistiranje na retrogradnim ideologijama...), ali i o skromnim dosezima hrvatskog (malo)građanskog društva, i to u svim njegovim segmentima, od onih koji se odnose na javno djelovanje, pa sve do onih koji pripadaju prvatnosti, intimi vlastitog doma. Autorica je uspjela bez velikih gesti dekonstruirati politiku i moral jednog bolesnog društva, koje kao takvo i nije moglo preživjeti revolucionarne promjene).

“Bakine priče” u ovome romanu na jedan posvema drugi način kod svojih čitatelja stvara osjećaj što je to, zapravo, “prava, autentična historija”. Naime, u ovome romanu, u prvome planu uopće nije bila korektna rekonstrukcija onoga što je nekim vremenima uistinu bilo, već je autorici bilo kudikamo važnije pokazati što i kako ljudi pamte, odnosno što je sve to njena baka uspjela, u svome nimalo lakom životu, zapamtiti i njoj ispričati!⁴⁶ Stoga ovaj roman ne upada u onu klasičnu zamku kopanja po prošlosti kako bi se ostvarila neka politička korist, koju je moguće ostvariti samo tako što će se iz prošlosti birati samo oni detalji koju mogu poslužiti našoj svrsi, tako što će se historija koristiti za oportunističke moralne lekcije. I bez obzira na svoju mladost, relativno skromno životno iskustvo, autorica *Nadohvata* svjesna je da bi, u konačnici, uporaba takvih političko-etičkih aktivnosti/narativnih strategija, rezultirala i lošim moralom i lošom historijom (T. Judt)!

Upravo iz tih razloga ovaj je roman kudikamo politički, a samim time i estetski korektniji i kvalitetniji od romana S. Šnajdera *Doba mjedi*, romana u kojem se neki dijelovi historije svjesno koriste u očuvanju pojedinih ideološko-historijskih stereotipova (genocidnosti Hrvata, Poljaka...) a pri tome se uspostavljaju neki novi narativi, kao što je to narativ o “dobrom Nijemcu”!⁴⁷

⁴⁶ “Artikulirati prošlost na historijski način ne znači spoznati 'što se uistinu dogodilo', kako to zahtijeva Ranke. To prije znači da bi trebalo ovladati sjećanjima onakvim kakvo se pojavi u trenutku opasnosti“, W. Benjamin, *Thesis on the Philosophy of History*, u.W. Benjamin, *Illuminations*, New York, 1988: 255.

⁴⁷ Z. Kramarić, *Dobar Nijemac*, Matica hrvatska. URL: <https://www.matica.hr/vijenac/592/dobarnijemac-26159/> Čak ni činjenica da je taj “dobri Nijemac” u ratu bio jedno vrijeme pripadnikom SS-vojnih formacija ni na koji način ne utječe na ovu atribuciju: on je i dalje “dobar”, “mali čovjek”, nevina žrtva “velike povijesti”... I taj stav bio bi prihvatljiv kada bi dopuštao da je i pripadnicima nekih drugih nacija izbor također bio sužen i da

Doduše, to još uvijek ne znači da će i naša oportunistička kritika uspjeti prepoznati sve vrijednosti ovoga iznimno kvalitetnog i poštenog teksta! I na pravi ga način klasificirati!⁴⁸

Na samome kraju, spomenut ćemo da je Vlatka Kalafatić u zaključku svoje disertacije *Hrvatsko ratno pismo, kultura i nacija*⁴⁹ skrenula pozornost na jedan vrlo koristan termin – “upotrebljiva prošlost” (“usable past”). Polazeći od činjenice da su gotovo sve osobne, obiteljske, skupne i nacionalne povijesti čudesna, a ponekad i zastrašujuća mješavina dobrih i loših vijesti, pozitivnih i negativnih priča i događaja, Henry Steele Commager⁵⁰ će zaključiti da nacionalna i državna mudrost zahtijeva otkrivanje i promicanje – u vlastitom narodu i u međunarodnoj zajednici – „upotrebljive prošlosti“. Ključne su teze autora da pojedinci, obitelji i narodi ne mogu graditi budućnost ako ne poznaju vlastitu prošlost i ako u njoj ne otkriju ono što je upotrebljivo i korisno kao nadahnuće ili poticaj za budućnost. On kaže: “za neki je narod biti bez povijesti ili ne poznavati vlastitu povijest jednako kao što je čovjeku biti bez pamćenja – osuđenom da vječno otkriva ono što je već u prošlosti otkriveno, da izmišlja poznate tehnike, da se hrva s istim problemima, da čini iste greške i da, također, osuđen na gubitak bogatog zadovoljstva sjećanja. Doista, kao što je teško zamisliti povijest bez civilizacije, jednako je teško zamisliti civilizaciju bez prošlosti.” Ta se prošlost ne smije izmišljati i umjetno fabricirati kao što su to činili komunisti, ali i ne samo oni, stvarajući lažne osobne i narodne revolucionarne i klasno-avangardne životopise. A da bi se tako što izbjeglo izuzetno je važno da se dominantni odnosi u postratnom hrvatskom društvu određuju sukladno načelima „tranzicione pravde“ kojima ne samo što se razotkrivaju/dekonstruiraju sva ona ideološka opravdanja (svih) zločina, već se građanima otvara mogućnost odbacivanja kompromitiranih vrijednosnih stavova, te se, na taj način, uklanjaju i svi oni instrumenti, akteri i posljedice masovnog nasilja iz javnog i društvenog života.⁵¹

su često, ne svojom slobodnom voljom, birali ona lošija rješenja. Nažalost, unutar političko-literarnog imaginarija S. Šnajdera ne postoji mogućnost da ustaša bude “dobar Hrvat”. To mjesto rezervirano je isključivo za pripadnike partizanskog pokreta. Taj stereotip pokušao je dekonstruirati S. Čuić u romanu *Orden*, a prije njega, početkom 70-godina i Ivo Štivilčić, kao scenarist dramske serije *Kuda idu divlje svinje*, u režiji Ivana Hetricha. Naime, u jednoj od epizoda te TV-serije pojavljuje se hrvatski legionar, koji se upravo vratio iz Sovjetskog Saveza, sudjelovao je u bitci za Staljingrad, na kraći odmor i, u međuvremenu, traži pouzdanu vezu koja bi mu omogućila odlazak u “šumu”, među partizane.

⁴⁸ Srećom, naš pesimizam nije bio opravdan, jer se o ovome romanu i dalje u Hrvatskoj pišu vrlo ozbiljni tekstovi, pa čak i diplomatske radnje. Vidjeti: David Časrapina, *Što je to prema Staljingradu? Kultura pamćenja na Drugi svjetski rat u suvremenoj hrvatskoj književnosti*, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:223703>.

⁴⁹ Vlatka Kalafatić, *Hrvatsko ratno pismo, kultura i nacija*, disertacija, <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:236:609787>; repozitorij Doktorske škole Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku

⁵⁰ Henry Steele Commager, *The Search for a Usable Past. The Search for a Usable Past and Other Essays in Historiography*, Knopf, New York, 1967: 3–27.

⁵¹ O tome više u: Dimitrijević, N., *Ustavna demokracija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007: 278. U ovoj knjizi “tranziciona pravda” shvaća se kao skup institucija, moralnih, pravnih, političkih i socijalnih procesa, mjera i odluka koje se donose i sprovode u procesu

Zlatko KRAMARIĆ

HOW THE BEGINNING WAS ACTUALLY JUST A CONTINUATION...

Summary

In this text, analyzing the novel *Nadohvat*, by the Croatian writer Ena Katarina Haler, we tried to show some new tendencies in post-war Croatian literature, how much they fit into the already existing imaginary of that literature, and how much they deconstruct that imaginary by introducing some new elements, from the choice of topics to their processing.

Keywords: nation, culture, history, identity, trauma, memory

demokratske tranzicije. Pored ove knjige o temi "tranzicione pravde" svakako bi trebalo konzultirati i knjigu R. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford, 2000.

NJEGOŠEVO KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO

Dorota GIL

Jagelonski univerzitet Krakov

dorotagil@interia.pl

NJEGOŠ – OVAPLOĆENJE ILI SASTAVNI DEO FUNDAMENTALNIH IDEJA

U radu se analiziraju različiti aspekti stvaralaštva i društveno-političke svesti crnogorskog vladike-pesnika koji svedoče o tome da je Petar II Petrović Njegoš ne samo kao ličnost, već i nosilac određenih misaonih ili duhovnih stavova personifikovao konkretne ideje osnovne za njegovo vreme i sredinu. Radi se između ostalog o srpskoj kao i o crnogorskoj nacionalnoj ideji, ideji teokratskog vladikata, ideji slobode, ideji herojske borbe sa tiranijom i ideji požrtvovane smrti, ideji antinomijskog kosmičkog poretka ili ideji veze sa precima. Pregled nije pokušaj tipologizacije, već uvodne sistematizacije zapaženih ideja političke, filozofske ili teološke vrste, koje se i najčešće prožimaju i spajaju u višeslojnom delu cetinjskog vladike i u samoj njegovoj ličnosti.

Ključne reči: Petar II Petrović Njegoš, crnogorska i srpska nacionalna ideja, ideja teokratskog vladikata, ideja slobode, ideja herojske borbe i smrti, ideja kosmičkog poretka, ideja veze sa precima

Predmet razmatranja u ovom referatu biće Petar II Petrović Njegoš (ličnost, a takođe njegova delatnost i dostignuća) koji funkcioniše kao personalno ovaploćenje nekih fundamentalnih ideja (kao što je na primer nacionalna crnogorska ideja) ili kao njihov intelektualno-misaoni ili duhovni sastavni deo. Iako tema formulisana na takav način može – barem za njegošologe – da se čini očiglednom, ona u stvari nije bila predmet sistematizacije¹, uz to vodi i ka nekim sasvim neočiglednim konstatacijama vezanim za instrumentalizaciju ideja, mitova i simbola tretiranih danas kao oruđe u službi politike. Takvo uverenje pratilo me je tokom izrađivanja odrednice *Njegoš kao ideja* u projektu posvećenom migraciji ideja na slovenskom Balkanu koji je bio realizovan u Poljskoj akademiji nauka pre nekoliko godina². Sažetost prilaza odrednici nije mi tada dozvolila da u potpunosti prikazem rezultate istraživanja u ovoj oblasti, prema tome ovaj referat predstavlja razvijeni oblik određenih problema koji su ranije bili formulisani na odrednički način, nadasve ipak pokušaj (nažalost, takođe ograničen) sinteze konstatacija u tom okviru. U centru pažnje naći će se, dakle, prepoznate kao najbitnije, sledeće ideje: crnogorska i srpska nacionalna ideja,

¹ Neku vrstu sistematizacije političkih ideja kod Njegoša predstavlja članak Dragana Simeunovića *Njegoševa politička misao*, u: *Njegošev zbornik Matice srpske, 2. Spomenica o dvestogodišnjici Njegoševog rođenja*, ured. M. Vuksanović i dr., Matica srpska, Novi Sad 2014, str. 367–385.

² Vidi o tome: *Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach (XVIII-XXI wiek)*, t. 1–10, urednici: G. Szwat-Gylybow, D. Gil, L. Miodyński, Instytut Slawistyki PAN – Fundacja Slawistyczna, Warszawa 2018–2020.

ideja teokratskog vladikata, ideja slobode, ideja herojske borbe sa tiranijom zajedno sa idejom požrtvovane smrti, ideja antinomijskog kosmičkog poretka, a takođe ideja veze sa precima.

Nepobitna je činjenica da u crnogorskom panteonu ličnost vladike i pesnika predstavlja središnju tačku bilo kojih potonjih – diskurzivnih, simboličkih i instrumentalno stereotipiziranih – polazišta, kao i najviši duhovni, nacionalno-organizatorski autoritet u mnogim sferama. Da ih ovde ukratko pomenemo: politički (zasluge u procesu stvaranja administrativnih osnova nezavisne države i ujedinjavanja teritorija, savladanje plemenske anarhije, integracija pravnog sistema [*Zakon otečestva*], propagiranje ideje zajedničkog (opšteg) dobra, aktivna spoljna politika u trouglu „Rusija – Srbija – Austrija”), vojni (vođenje uspešnih ratnih kampanja protiv Osmanlija, pokušaji podsticanja ustanaka u Hercegovini i spremnost za inspirisanje oružane antiturske akcije među drugim južnoslovenskim narodima, ambicije za trajno priključenje susednih krajeva – Boke Kotorske, severne Albanije i regije Brda), etnički (spajanje plemenskih jedinica i bratstava u protonacionalnu zajednicu vezom običaja i jezika), religiozni i etički (spajanje mesijanističko-misionističke nacionalne ideje sa moralnim aspektima pravoslavne doktrine, definiranje načela herojske etike časti putem popularizacije normativnih primera junaštva), mitološki (asimilacija i kodifikacija srpskog kosovskog mita i njegova aktualizacija u stvarnosti „patrijarhalno-homerske” Crne Gore, održavanje kulta predaka i idealističkog istorijskog rodoljublja, obrazloženje ideje borbe neprestane i „činjenja nemogućeg mogućim”), umetnički (autorstvo osnovnog dela kanona crnogorskog/srpskog romantičarskog pesništva – u prvom redu poeme *Gorski vijenac* i *Luča mikrokozma*) ili personalni (reprezentacija ličnih obrazaca koji bi personifikovali ideje progresivne vlasti, nepopustljive ratobornosti, prekaljenog duha, muškosti – kao poželjenih društvenih ideala, ali isto tako simptomi odlika poetskog genija, pustinjaštva ili razočaranja ljudskim zlom). Svi ovi aspekti njegovog ovozemaljskog i posmrtnog postojanja u crnogorskoj kulturi, politici i istoriji mogu se detaljno sagledati iz bibliografije, koja sadrži desetine hiljada jedinica na mnogim jezicima³. Oni su, zajedno sa višeznačnim tekstovima pesnika, razlog za brojne nadinterpretacije, terminološke zloupotrebe, a naročito za prisvajanje u ideološkom duhu – nacionalističkom, kvazireligioznom ili privremeno politizovanom. Sporovi – ne samo srpsko-crnogorski, već i između „crkvene” i „laičke” sredine komentatora, kao i predstavnika pojedinih naučnih disciplina (istoričara, pripadnika krugova nauka o književnosti, religiji ili politici koji su nezavisno vršili različito vrednovanje) – preplitali su se tokom više od jednog i po veka nakon smrti stvaraoca sa mnoštvom popularnih slika, kreiranih obično u maniru nekritične apologije ili dekontekstualizacije opisa. Njegoš – ličnost, a

³ Vidi npr. monografiju *Bibliografija Njegoš* koja ima 35.000 jedinica sabranih u pet tomova: *Njegoš u crnogorskim periodičnim publikacijama i zbornicima*, *Njegoš u južnoslovenskim kulturama*, *Njegoš u južnoslovenskim periodičnim publikacijama i zbornicima (1833–2012)*, *Njegoš na stranim jezicima (engleski, ruski, češki, italijanski, njemački...)* i *Njegoš u godini jubileja*, koje su izradili crnogorski bibliografi i koju je objavio 2014. g. Fakultet za crnogorski jezik i književnost. Oveći broj radova posvećenih Njegošu sadrži *Enciklopedija Njegoš*, t. I, ured. S. Tomović, Fondacija Njegoš – CID, Podgorica 1999.

takođe njegova delatnost i dostignuća – koji je funkcionisao kao ovaploćenje izvesnih ideja odnosno njihov sastavni deo, istovremeno se tom prilikom susretao sa jednoznačnom valorizacijom – najčešće pozitivnom, ali i više puta negativnom, zavisno od etničke perspektive, pogleda na svet ili različitih istraživačkih metodologija, uz to i pristupa izvorima. Poređenje dveju osnovnih nacionalnih ideja, crnogorske i srpske, ubedljivo to potvrđuje.

Crnogorska nacionalna ideja (kao politički slobodarska i povezana sa nezavisnošću) – personifikovana je ovde preko lika vladaoca koji je bio postavljen na čelo države smatrane *ex post* nacionalnom, što je uočljivo naročito kroz prizmu sticanja nezavisnosti 2006. godine. Iako Njegoš još nije dosledno koristio etničke pojmove, sam kao *gospodar slobodnog naroda*⁴ činio je uzajamno zavisnim kategorije naroda i slobode, shvatajući je na praktičnom i mističnom nivou. Na prvom od njih je postizao političko-vojne ciljeve (što je uopštavao u brojnim patriotski obeleženim tekstovima) navodeći konkretne etnoistorijske i jezičko-religiozne faktore, na drugom je oživljavao „epsku svest” u kojoj je *crnogorstvo* igralo (čak i u odnosu na muslimane slovenskog jezika) ulogu arhaično gledanog nasleđa krvi (naročito one prolivene) i mitsko-pesničke emanacije duha suparništva – zatvorenih u okviru patrijarhalnog mističizma ili vitalizma svojih zemljaka. Političke tekovine cele dinastije Petrovića-Njegoša bile su međutim čitane u ključu državnopravnog kontinuiteta „Njegoševе ideje” koja je vodila (sa prekidom u periodu 1918–2005) ka krajnjem trijumfu separatističke opcije u odnosu na Srbiju. Njen najradikalniji pristalica u međuratnim godinama, Sekula Drljević, za apsolutnu vrednost crnogorskog *separatum*-a proglasiće „duh *Gorskog vijenca*”⁵, premda etičku dimenziju zajedničke sudbine prikazane u njemu pokušavali su takođe da na svoj ideologiziran način čitaju ovdašnji komunisti – u dosta nesigurnom i konjunktornom potenciranju „revolucionarnih i humanističkih vrednosti” kultivisanih u novoj Titovoj republici posle 1944. godine (Milovan Đilas i drugi). Oni su tražili korene nastajanja naroda u epohi Njegoša⁶, ali njihovi naslednici i raznovrsni idejni oponenti nakon 1991. godine dovodili su to već u sumnju, polazeći od različitih istorijskih stavova (od dukljanske do Crnojevićeve etnogeneze).

⁴ Detaljnije o drugim sličnim odredbama: D. Ičević, *Oblikovanje crnogorske nacije u doba Petrovića Njegoša*, u: *Dinastija Petrović Njegoš: radovi sa naučnog skupa*, t. 1, ured. M. Dašić i dr., CANU, Podgorica 2002, str. 397–423.

⁵ S. Drljević, *Balkanski sukobi 1905–1941*, Zagreb 1944, str. 172, ovde koristim izdanje: https://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_izmedju_1_i_2_svj_rata/balkanski_sukobi_1_905_1941_sekula_drljevic.html. Na temu političke misli Drljevića vidi: R. Radonjić, *Politička misao Sekule Drljevića o crnogorskom nacionalnom pitanju*, u: Naučni skup *Dr Sekula Drljević. Ličnost – Djelo – Vrijeme*. Zbornik radova DANU, „DOCLEA” (posebno izdanje), 2011, str. 255–295.

⁶ Vidi Đilasovu studiju *Njegoš – pjesnik, vladar, vladika* koja se prvo pojavila na engleskom jeziku (1966; srpsko izdanje tek 1988). Pregled tadašnjih stavova: B. Batričević, *Bog našeg nacionalizma. Recepcija, reinterpretiranje i korišćenje Njegoševa lika i djela u političkoj propagandi i diskursu vlasti u Crnoj Gori od 1851 do 2013 godine*, Nova Pobjeda – Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje–Podgorica 2018; D. Papović, *Njegoš u socijalističkoj i nacionalnoj ideologiji 1945–1989*, „Matica” 2013, br. 55, str. 231–254.

Srpska nacionalna ideja – nezavisno od preuzimanja (verovatno pod učiteljskim uticajem Sime Milutinovića Sarajlije) kanonskih komponenti kosovskog mita – otkriva se, po mišljenju pobornika njenog primarnog prisustva u delu i političkoj delatnosti vladike, kako u njegovim autoidentifikacijama („Crnogorac i Srbin i Slavjanin”, „narodnost mi Srbinska” i slično)⁷, tako i etnonimički “srpskim” idejno-tematskim blokovima u njegovom stvaralaštvu (koji kao svoje karakteristike često imaju odredbe tipa *srpstvo* ili *srpstvovati*). Osim toga, ona se otkriva i u težnjama za dobijanje „bratske” podrške svojih poduhvata od strane Srbije ili u proglašenju izbacivanja iz istorije „Srba iz crnogorskih planina” od strane Turaka prolaznim „bezvremenom” kojem treba oružano učiniti kraj. Cela ova argumentacija, više puta obeležena misticizmom i selekcioniranom egzemplifikacijom, izostavlja činjenicu da se ovde najčešće radi isključivo o svesno podsticanom *političkom* „srpstvu” (čak i o celoj zajednici pravoslavnih Južnih Slovena pod osmanskom vladavinom) koje se učvršćivalo posle uspešnih nacionalnih ustanaka na severu. Na vodeću misao o crnogorstvu kao *elitnom srpstvu* nadovezivali su se mnogi autori već u drugoj polovini XIX veka – između ostalog zahvaljujući Vuku Karadžiću ili Miloradu Medakoviću⁸, a zatim u jugoslovenskoj monarhiji posle 1918. godine (identifikacijski naziv *odmetnuto srpsko pleme*)⁹.

Ideja teokratskog vladikata čiji je Njegoš bio poslednji i najistaknutiji zastupnik – u njegovom slučaju bolje reći ovenčavanje procesa promena ove institucije nego njena karakteristična reprezentacija (naslednik vladike – Danilo I Petrović – stekao je laičku titulu kneza) – od početka XVI veka zasnivala se na koncentrisanju duhovne i svetovne vlasti u rukama cetinjskog mitropolita koji je vršio simbolički nadzor nad plemenima u uslovima formalne zavisnosti od muslimanske Turske. „Crnogorsku teokratiju”¹⁰ od početka vladanja dinastije Petrovića-Njegoša karakterizirao je snažan element mirovne ingerencije u međuplemenske sporove, često pozivanje na božji autoritet u mobilizacijsko-vojnim ciljevima, snažno moralno delovanje na odluke donošene na *zboru* nezavisnih i nepokornih plemenskih poglavara. Dugo – sve do 1851. godine – održavanje tog sistema, uprkos višestrukim pokušajima njegove unutrašnje reforme, vodilo je postepeno u nestajanje religiozne strane rukovodilačke funkcije i njenog iskorišćavanja uglavnom za artikulisanje kolektivnog političkog interesa Crnogoraca koji su se u velikoj meri nalazili u stanju „sekundarnog paganstva”. U ličnosti Njegoša ove nasledene osobine dužnosti pridobile su svoj pragmatički i stvaralačko-pesnički izraz, kada je svoju svešteničku ulogu predredio

⁷ Opširnije na tu temu: Z. Lakić, *Srpstvo i jugoslovenstvo dinastije Petrovića u Crnoj Gori*, u: *Dinastija Petrović Njegoš: radovi sa naučnog skupa*, t. 1, ured. M. Dašić i dr., CANU, Podgorica 2002, str. 257–272. Upor. takođe: R. Radonjić, *Politička misao u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2006, str. 95–96.

⁸ V. Karadžić, *Montenegro und die Montenegriner*, Stuttgart 1837; M. Medaković, *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad 1860. U vidu idejnog manifesta učvrstio je taj motiv Jakov Ignjatović u svom tekstu *Slava crnogorstva* (1862).

⁹ U velikoj meri su tome doprineli Cvijićeви radovi u kojima je „dinarski tip” Crnogorca ekspoziran kao biće herojski preživelo između Kosovskog boja i Prvog srpskog ustanka u XIX veku.

¹⁰ Vidi: R. Radonjić, *Crnogorska teokratija*, DANU, Podgorica 2018.

oruđu borbe za slobodu („veri Obilića”), a sudbinu romantičarskog usamljenika uporedio u lirskim vizijama sa otuđenjem na nebesima vladara celog stvorenja – idealnim Apsolutom iznad snaga tame. Na ovaj paralelizam u rukovođenju narodom pozivaće se između ostalog neki kasniji mitropolit, pokušavajući još nakon pravnog regulisanja statusa Crkve u zemlji da utiču na njen politički život¹¹. U ovoj situaciji, obrazac držanja vlasti koji je instrumentalizirao celu crkvenu tradiciju pokazao se kao sastojak folklorizovane „herojske etike sudbine”, slično kao i mitologizacija samog Njegoša (sve do pokušaja njegove problematične kanonizacije u XXI veku). Kao filozof „duše naroda” i poklonik njene „svete istorije”, on je završio istoriju i tradiciju institucije vladikata njenom jedinstvenom u Evropi transformacijom.

Ideja slobode ovaploćuje se kod Njegoša (zajedno sa idejama tolerancije i egalitarizma) kako u smislu kolektivne/političke, tako i individualne/lične vrednosti, kao subjektivnosti „herojskog čoveka”. U oba slučaja ona ima konkretno svojstvo (crnogorsko – „gneздо junačke slobode” [*Slobodijada*; kao i čitav *Gorski vijenac*]) – i univerzalno, i jeste osnovni smisao postojanja koji treba postići svim mogućim sredstvima – takođe putem povećavanja prostora slobode već posedovane. Međutim, prostor slobode jedinke ograničavaju načela herojske etike (*čojstvo i junaštvo*), dok njen kolektivni ekvivalent predstavlja dinamički prostor mnoštva herojskih podviga. Prepreke na njihovom putu, nesloga i izdaja, uklanjaju se sa gvozdenom doslednošću, iako – u skladu sa prvim članom višepomenute binarne etičke strukture – sa razumevanjem se prihvata napr. motivacija promene veroispovesti ili vernost principima drugačijim od vlastitih. U potonjim pravnim kodeksima iz XIX veka, jednim od najvećih prestupa smatralo se prisvajanje tuđe slobode, u crnogorskom senatu dugo je deystvovalo načelo *liberum veto*, a u običajnom pravu pojam *junačka sloboda* označavao je dopuštenu nesaglasnost jedinke sa propisom koji bi subjektivno ograničavao njenu nezavisnost¹². Egalitarizam Crnogoraca koji je vodio poreklo iz nedostatka feudalnog iskustva imao je takođe do vremena Njegoša materijalno tlo (opšte nemanje zemaljskih dobara, glad i nestašica), na šta se oslanjala u XX veku lokalna verzija socijalističke doktrine, naglašavajući između ostalog „demokratski idealizam” vladike. „Iskra svetlosti/slobode” iz njegove poezije (*Luča mikrokozma*) shvatala se ne samo u aspektu božanstvenog elementa u čoveku, već i društvene pravde i jednakosti (otud potiče pojam „humanizma slobode” koji je uzvišeno odredio za ciljeve druge epohe Veljko Vlahović u govoru prilikom otvaranja mauzoleja pesnika 1974 godine). U fizičkoj dimenziji ona je uz to predstavljala kompenzaciju osećanja ugroženosti postojanja zemlje koja nikad nije posedovala bar minimalne uslove za samostalno egzistiranje. Motiv oslobađanja uklapao se takođe u politički program pijemontizma koji je funkcionirao isto tako posle smrti vladike i bio je usmeren na pridobijanje obližnjih zemalja ka „slobodi zlatnoj”. Prisustvovao je osim toga u retorici crnogorskih iseljenika posle gubitka nezavisnosti 1918. godine¹³.

¹¹ Na temu Njegoševog shvatanja vlasti i rukovođenja narodom opširnije vidi: R. Radonjić, *Politička misao u Crnoj Gori...*, str. 89–94.

¹² O tome vidi: R. Radonjić, *Politička misao u Crnoj Gori...*, str. 85.

¹³ Nav. delo, str. 184–185.

Ideja herojske borbe sa tiranijom i požrtvovane smrti – naredna ideja koja izrasta iz dvoglasa književne poruke i političko-ratne prakse – ima prvobitna antiturska/antiislamska obeležja u manihejskom i fatalističkom modelu (često beznadežnog) iskorenjivanja svakojakih inkarnacija zla i primenjivanja moralno opravdane osvete. Obrazlaganje ove norme običajnog prava njegovim tobože božanskim poreklom i sankcijom neminovnog kažnjavanja za poraz „na onom svetu” spojilo se ovde sa pojmovima poreklom iz etniziranog srpskog pravoslavlja – kruga kosovske mitologije i, u skladu sa mišljenjem dela interpretatora, mističnim gnostičkim, manihejskim i heraklitskim komponentama odnosno dualističkom etikom Starog zaveta¹⁴. Istorijski pesimizam u spoju sa moralom *čojstva i junaštva* (ubrajajući izbegavanje sramote) osobito u *Gorskom vijencu* formirao je mitsko-mističku (pagansko-hrišćansku) koncepciju *borbe neprestane*¹⁵ – jedinu koja bi tada mogla biti opšteshvaćena i opšteusvojena. Apokaliptičko izravnavanje računa sa tragičnom prošlošću počevši od Kosovskog boja („osveta pravde” i sud istorije) uzdiže tragom čina Miloša Obilića njegove podražavaoce u rang „kosovskih naslednika” koji bi trebalo da dovrše u eshatološkoj dimenziji niz žrtava krvi koje sakralizuju požrtvovanost jedinki i naroda¹⁶. Martirološki i militaristički aspekt kosovskog mita kodifikovanog zahvaljujući Njegošu dobio je prvorazredni – i tom prilikom antiislamski – značaj u celoj srpskoj kulturi, a borba do kraja u pravednom ratu javlja se ovde kao neophodnost izbora maksimalističkih ciljeva – potpunog uništenja protivnika. Njena funkcija glavne pokretačke sile sudbine društva i sveta suprotstavljena je tragičnoj ceni hrišćanske pravde i mira koji su uvek skupo plaćeni žrtvama u ime beskompromisnosti i plemenitih intencija. Poistovećivanje ličnosti stvaraoća sa tom idejom imalo je fundamentalno značenje u svim diskusijama o istorijskoj misiji naroda, metodama njegovog oslobođenja, izbavljenju preko uzvišenog čina, „permanentnom herojstvu”, kompromisu ili pacifizmu – kako u Crnoj Gori, tako i u Srbiji¹⁷.

Ideja antinomijskog kosmičkog poretka, zasnovana (naročito u poemi *Luča mikrokozma*) na opozicijama svetlosti i tame, a takođe dobra i zla, prenošena je najčešće na etički dualizam pametne i pravedne vlasti i njenog protivnika. Pesnik–gospodar izrazio je u njoj suštinu svog mišljenja o vladanju u simboličkom i realnom smislu: u njegovoj ezoteričkoj koncepciji *nebeskog poretka* – koja se razlikuje od hrišćanske tradicije viđenja onog sveta – Bog uzurpira sebi pravo na razdeljivanje svetlosti među izbavljene duhove, rukovodeći se stepenom njihove slobode od greha. Istovremeno, teži njihovoj relativnoj ravnopravnosti, ne narušavajući prava Sotone, a potencijal ponosa i moći treba da odlučuje o mestu u hijerarhiji neba, gde se takođe dominiranje meri snagom

¹⁴ Upor. A. Stojković, *Razvitak filosofije u Srba 1804–1944*, Slovo ljubve, Beograd 1972, str. 70.

¹⁵ Analizu tog motiva vidi: J. Radoš, *Borba kao suštastvo sveta u Njegoševom pesništvu*, u: *Njegošev zbornik Matice srpske...*, str. 333–345.

¹⁶ Detaljnu analizu elemenata kosovskog mita vidi: I. Čolović, *Smrt na kosovu polju. Istorija kosovskog mita*, Biblioteka XX vek, Beograd 2017.

¹⁷ Opširnije na tu temu pišem u knjizi *Dylematy identyfikacyjne w obrębie serbsko-czarnogórskiej kulturosfery. Dawne i współczesne modele (auto)refleksji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019, str. 307.

oružja. U paradigmi zemaljske politike to s jedne strane izražava neoborivost odluke apsolutnog vladara koji sudi „prema postupcima”, a s druge pravilno ocenjivanje napora „Adamove dece” u njihovom stremljenju prema važnosti i savršenstvu¹⁸. U praksi se ova neohrišćanska ideja u slučaju njegovog – „zatočenika slobode” – vladanja ovaploćivala u raznovrsnu delatnost koja je potcrtavala identitet snažnih subjekata i potcenjivala kolebljive, kunktatorske ili verolomne jedinice i kolektive. Pohlepan i demoraliziran neprijatelj (takođe unutrašnji) je istovremeno figura iz aksiologije epske pesme – koja zahteva uništavanje u skladu sa principom uspostavljanja nebeskog poretka. Na Njegoševu mudru i poštnu vlast – koju je on sam držao ponekad ipak na makijavelistički način – pozivala su se naročito njegova dva cetinjska dinastička naslednika, želeći da izvrše modernizaciju države koja za vreme Petra II još nije imala zadovoljavajuće teritorijalno zaleđe da bi autokratsku vlast pojačala odgovarajućim privredno-demografskim potencijalom. Kult vladike u ovoj dimenziji – doveden upravo do granice priznanja njegove vanprirodne moći – traje decenijama preko nekoliko faza prigušivanja crnogorske nacionalno-državne posebnosti, sa jednom od bitnih kulminacija za vreme idejnog spora oko izgradnje njegovog monumentalnog mauzoleja na Lovćenu¹⁹.

Ideja veze sa precima, ukupno sa predstavom iskupljenja njihovih istorijskih krivica i apologijom tradicije kao takve, spaja moć patrijarhalnog rodovskog svedočanstva sa idealiziranim opažanjem „prototipa heroja” (Miloša Obilića), kao i mitologizacijom kolektivnog junaštva. Slično kao u prethodnoj ideji, lebdenje „između neba i zemlje” asocira na večnu uspomenu herojstva – koja se konkretizuje u *klicanju predaka* za vreme bitke, što je prisutno kako u Njegoševim tekstovima, tako i u opšteprihvaćenom običaju onog vremena²⁰. Kolektivna tradicija priznata u krugu Njegoša ima legendarno-mitološki temelj sa snažnom emocionalnom obojenošću, a njenog nosioca predstavlja epska reč guslara koja iz istorijske faktografije stvara sistem patrijarhalno-borbenih vrednosti pripisivanih čitavoj galeriji konkretnih likova – mešajući žive sa mrtvima. Ovi „tekstovi tradicije” iskorišćavali su se potom u političke svrhe, slično kao i detaljna istoriozofska opažanja stvaraoaca iz njegovih poema. Sećanje na mitske heroje je ovde glavno tumačenje sakralnog aspekta bića u kojem, ponavljana u Obilićevo ime i sa božjim odobrenjem, soteriološka žrtva predaka nikad ne pretpostavlja oproštaj osvajačima. Poslanička misija naroda u takvom prilazu ostvaruje se preko iskustva krivice, greha i iskupljenja u celoj istoriji koja pripada domenu svetosti²¹. Folklorna i mitsko-mistička paradigma prekrili su u njoj faktografiju i prodrli u etnopolitičku idejnu sferu. Tako shvaćenu

¹⁸ Upor. D. Simeunović, *Njegoševa politička misao...*, str. 379–381 i S. Tomović, *Luča mikrokozma*, u: *Enciklopedija Njegoš...*, str. 375–376.

¹⁹ Na tu temu opširnije vidi: M. Popović, *Njegoševo nasljeđe*, Pobjeda – OKF, Podgorica–Cetinje 2013. Na temu kulta Njegoša upor. npr. M. Špadijer, *Na margini Njegoševih jubileja*, „Matica crnogorska”, br. 55 (2013), str. 557–586, <http://www.maticacrnogorska.me/matica55.html>

²⁰ Upor. D. Simeunović, nav. delo, str. 379.

²¹ Upor. D. Gil, *Istorija naroda kao misterija greha, kazne i iskupljenja. Mesto Njegoševih toposa u srpskoj istoriozofiji XX veka*, u: *Njegoševi dani*. Međunarodni naučni skup (Cetinje 27–29. 6. 2008), ured. T. Bečanović, Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić 2009, str. 85–94.

svetost istorije i njenu funkcionalnu prirodu u nacionalnoj ideologiji Njegoša primetio je u Srbiji između ostalog sveti episkop Nikolaj Velimirović (*Religija Njegoševa*) i razradio u tezi o *svetoj osveti*²². Vezu kulta predaka i korigovanja njihovih postupaka u narednim generacijama sa kategorijama pravednosti, žrtve i iskupljenja tražili su takođe neki crnogorski autori, usredsređujući se na iskaze romantičarskog pesnika posvećene komplikovanim vezama Boga sa njegovim narodom. S druge strane, posle 2006. godine na talasu antisrpskog raspoloženja mnogi su se trudili da dovedu u pitanje čitav autoritet „mistificirane tradicije” i „kosovske frustracije” XIX veka (na čelu sa njihovim korifejem), gledajući u njima opsesiju misionizma, glavnu nacionalnu iluziju i idejnu kočnicu u izgrađivanju savremenog društva (za što su impuls dali pre svega intelektualci povezani sa Dukljanskom akademijom nauka i umetnosti).

Obračuni sa Njegošem predstavljaju u ovoj perspektivi isečak šireg procesa revidiranja značenja cele romantičarske tradicije naroda koji se bori za politički i kulturni opstanak. Zbog ograničenog okvira ovog teksta pomenula sam jedino nekoliko glavnih idejnih sfera koje su najčešće podvrgavane reinterpretacijama i instrumentalizacijama u etničkoj (crnogorskoj, srpskoj ili srpsko-crnogorskoj) dimenziji. Gorenavedeni pregled trebalo bi, dakle, da se tretira ne kao iscrpna tipologizacija, već kao uvodna sistematizacija zapaženih ideja političke, filozofske ili teološke vrste koje se najčešće ne pojavljuju u čistoj formi, nego se prožimaju i spajaju u višeslojnom delu cetinjskog vladike i u samoj njegovoj slojevitoj ličnosti.

Literatura

- Batrićević B., *Bog našeg nacionalizma. Recepcija, reinterpretiranje i korišćenje Njegoševa lika i djela u političkoj propagandi i diskursu vlasti u Crnoj Gori od 1851 do 2013 godine*, Nova Pobjeda – Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje–Podgorica 2018.
- Bibliografija Njegoš*, t. I–V, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje 2014.
- Čolović I, *Smrt na kosovu polju. Istorija kosovskog mita*, Biblioteka XX vek, Beograd 2017.
- Dilas M., *Njegoš – pjesnik, vladar, vladika*, Autorsko-izdavačka grupa "Zodne", Beograd-Ljubljana 1988.
- Drljević S., *Balkanski sukobi 1905–1941*, Zagreb 1944, https://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_izmedju_1_i_2_svj_rata/balkanski_sukobi_1905_1941_sekula_drljevic.html.
- Enciklopedija Njegoš*, t. I, ured. S. Tomović, Fondacija Njegoš - CID, Podgorica 1999.
- Gil D., *Dylematy identyfikacyjne w obrębie serbsko-czarnogórskiej kulturosfery. Dawne i współczesne modele (auto)refleksji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2019.
- Gil D., *Istorija naroda kao misterija greha, kazne i iskupljenja. Mesto Njegoševih toposa u srpskoj istoriozofiji XX veka*, u: *Njegoševi dani*. Međunarodni naučni skup

²² N. Velimirović, *Religija Njegoševa*, Biblioteka “Pravoslavlje”, br. 5 (III izd.), Beograd 1969, str. 147.

- (Cetinje 27–29. 6. 2008), ured. T. Bečanović, Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić 2009, str. 85–94.
- Ičević D., *Oblikovanje crnogorske nacije u doba Petrovića Njegoša*, u: *Dinastija Petrović Njegoš: radovi sa naučnog skupa*, t. 1, ured. M. Dašić i dr., CANU, Podgorica 2002, 397–423.
- Lakić Z., *Srpstvo i jugoslovenstvo dinastije Petrovića u Crnoj Gori*, u: *Dinastija Petrović Njegoš: radovi sa naučnog skupa*, t. 1, ured. M. Dašić i dr., CANU, Podgorica 2002, str. 257–272.
- Leksykon idei wędrownych na słowiańskich Bałkanach (XVIII–XXI wiek)*, t. 1–10, urednici: G. Szwat-Gyłybow, D. Gil, L. Miodyński, Instytut Slawistyki PAN – Fundacja Slawistyczna, Warszawa 2018–2020.
- Papović D., *Njegoš u socijalističkoj i nacionalnoj ideologiji 1945–1989*, „Matica” 2013, br. 55, str. 231–254.
- Popović M., *Njegoševo nasljeđe*, Pobjeda – OKF, Podgorica–Cetinje 2013.
- Radonjić R., *Crnogorska teokratija*, DANU, Podgorica 2018.
- Radonjić R., *Politička misao Sekule Drljevića o crnogorskom nacionalnom pitanju*, u: Naučni skup *Dr Sekula Drljević. Ličnost – Djelo – Vrijeme*. Zbornik radova DANU, „DOCLEA” (posebno izdanje), 2011.
- Radonjić R., *Politička misao u Crnoj Gori*, CID, Podgorica 2006.
- Radoš J., *Borba kao suštastvo sveta u Njegoševom pesništvu*, u: *Njegošev zbornik Matice srpske 2. Spomenica o dvestogodišnjici Njegoševog rođenja*, ured. M. Vuksanović i dr., Matica srpska, Novi Sad 2014, str. 333–345.
- Simeunović D., *Njegoševa politička misao*, u: *Njegošev zbornik Matice srpske, 2. Spomenica o dvestogodišnjici Njegoševog rođenja*, ured. M. Vuksanović i dr., Matica srpska, Novi Sad 2014, str. 367–385.
- Špadijer M., *Na margini Njegoševih jubileja*, „Matica crnogorska”, br. 55 (2013), str. 557–586, <http://www.maticacrnogorska.me/matica55.html>
- Stojković A., *Razvitak filosofije u Srba 1804–1944*, Slovo ljubve, Beograd 1972.
- Velimirović N., *Religija Njegoševa*, Biblioteka “Pravoslavlje”, br. 5 (III izd.), Beograd 1969.

Dorota GIL

NJEGOŠ – EMBODIMENT OR CONSTITUENT PART OF THE
FUNDAMENTAL IDEAS

Summary

In this paper author analyzes various aspects of the creativity and sociopolitical consciousness of Montenegrin bishop / ruler and poet that prove that Petar II Petrović Njegoš personified concrete ideas basic for his time and environment – not only as a personality, but also as a host of the specific philosophical or spiritual attitudes. The matter in question is, among others, Serbian and also Montenegrin national idea, idea of the theocratic *vladika's* reign, idea of the heroic struggle against tyranny and idea of the sacrificial death, idea of the antinomy cosmic order or idea of the touch with ancestors. This review isn't an attempt to build a typology, but rather preliminary systematisation of the observed ideas of a kind of political, philosophical or theological that most commonly interpenetrate and blend in the multi-layered work of the ruler of Cetinje and in his figure as such.

Keywords: Petar II Petrović Njegoš, Montenegrin and Serbian national idea, idea of the theocratic *vladika's* reign, idea of the freedom, idea of the heroic struggle and death, idea of the cosmic order, idea of the touch with ancestors

Tatjana Đurišić
Filološki fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore
alexatjana@t-com.me

NJEGOŠ KAO CITATNI UZOR CRNOGORSKOG EPSKOG ROMANA

U radu se proučavaju citatni mehanizmi koji iz Njegoševih tekstova djeluju na organizaciju i semantičke procese u crnogorskom epskom romanu. S obzirom na povlašćeni položaj koji Njegoš zauzima u crnogorskoj kulturi, njegovi tekstovi funkcionišu kao uzorni i regulatorni, posebno u okviru epskog diskursa i herojskog modela svijeta i mišljenja, pa se u epskom romanu razvija isključivo ilustrativna citatnost. Stoga ćemo analizirati citatnu motivaciju koja kreće od epske kulture i mitologije prema Njegoševom *Gorskom vijencu*, čiji tekst potvrđuje, to jest ilustruje crnogorsku, plemensku i hrišćansku kulturu kao univerzalni i vlastiti kanon – uzor dostojan oponašanja. Naše proučavanje prati dalja intertekstualna previranja, u kojima Njegoševa drama postaje tekst-uzor crnogorskom epskom romanu, odakle on preuzima ključne kolonijalne ideologeme, tipizirane likove, hronotop megdana i kult *borbe neprestane*.

Epski roman se u crnogorskoj književnosti javlja početkom 20. vijeka, ali predstavlja svojevrsan rezime semiotičkih procesa 19. vijeka i njegovih ideologema te sažima antiislamsku aksiologiju, oslobodilačke težnje, identitetsku naraciju i prosvjetiteljsku tendencioznost, zbog čega možemo govoriti o njegovoj retrogradnoj poetici, skromnim estetskim dometima, kao i o slabom recepcijskom učinku.

U epskom romanu i u crnogorskoj kulturi toga vremena dominiraju semantički procesi u kojima determinacija ide iznutra, iz domicilne kulture i tekstualnosti, posebno iz *Gorskog vijenca*, koji se smatra riznicom značenja i ideologema, dostojnim oponašanja, sa svetom funkcijom odbrane Crne Gore i hrišćanstva od turske kolonijalne sile. Pritom se preuzimaju i citatno osnažuju ključne ideologeme koje je proizvela upravo kolonijalna situacija i njena agresivnost: rodoljublje, patriotizam, kult plemena, bratstva, soja, hrišćanske vjere, patrijarhalni moral, čojstvo i junaštvo, ksenofobija, turkofobija, ratnička aksiologija, *krst časni i sloboda zlatna*.

Uticaj Njegoševih tekstova, posebno *Gorskog vijenca*, proučavaćemo na primjerima romana: *Ili Kuć* Stevana Dučića, *Despa* Nikole I Petrovića, *Na prelomu* Mićuna Pavićevića i Mata Hanžekovića-Gabrijela, i *Uskok* Sima Matavulja.

Ključne riječi: Njegoš, *Gorski vijenac*, epski roman, ilustrativna citatnost, tekst-uzor, metatekstualnost, kolonijalna situacija, kanal Ja–Ja, mnemonički mehanizmi, semiotički procesi.

U doba nastanka crnogorskog epskog romana, na samom početku 20. vijeka, kanon crnogorske književnosti čine: Njegoš, Ljubiša i Marko Miljanov, a u žanrovskom smislu ratnička anegdota i epska pjesma, koje su poslužile kao citatna osnova *Gorskog vijenca*, *Pričanja Vuka Dojčevića* i *Primjera čojstva i junaštva*. Pod uticajem ovih moćnih uzora, taj vid metatekstualnosti, to jest usmjerenost na folklorni diskurs preuzima i crnogorski epski roman, u intenzivnom procesu autokomunikacije (Lotman 2004), odbacujući dijalog s „tuđim“

tekstovima i oslanjajući se na kodove i tekstove proizvedene u domicilnom semiotičkom prostoru, zbog snažnog osjećanja ugroženosti i straha od tuđeg uticaja, što je samo jedna od teških posljedica viševjekovne turske kolonizacije. Pritom se preuzimaju i citatno osnažuju ključne ideologeme koje je proizvela upravo kolonijalna situacija i njena agresivnost: rodoljublje, patriotizam, kult plemena, bratstva, soja, hrišćanske vjere, patrijarhalni moral, čojstvo i junaštvo, ksenofobija, turkofobija, ratnička aksiologija, *krst časni i sloboda zlatna*.

Epski roman se u crnogorskoj književnosti javlja početkom 20. vijeka, ali predstavlja svojevrsan rezime semiotičkih procesa 19. vijeka i njegovih ideologema te sažima antiislamsku aksiologiju, oslobodilačke težnje, identitetsku naraciju i prosvjetiteljsku tendencioznost, zbog čega možemo govoriti o njegovoj retrogradnoj poetici, skromnim estetskim dometima, kao i o slabom recepcijskom učinku.

U ilustrativnom citatnom modelu (Oraić Tolić 1990) *Luče mikrokozma, Gorskog vijenca* i *Primjera čojstva i junaštva* stvaran je kanon crnogorske kulture – riznica velikih citatno dostojnih autoriteta. Zajednički jezik omogućava crnogorskoj kulturi kontakt sa hrvatskom, koja u 19. vijeku takođe njeguje antikolonijalni oslobodilački diskurs, pa su u doba nastanka epskog romana kao citatni autoriteti u crnogorskom semiotičkom prostoru ustanovljeni Petar I, Njegoš, Mažuranić, Šenoa i Marko Miljanov.

Dakle, crnogorski roman kreće od visokog žanra epike i folklornog teksta, pa je sklon ilustrativnoj citatnosti a ne parodijskoj i humornoj, razgrađivačkoj i iluminativnoj, što je inače tipično za roman, koji Mihail Bahtin definiše kao antiepski žanr (Bahtin 1967). Ključni prototekst – epski diskurs, presudno utiče na konstituisanje svih elemenata dijegezisa u ranom crnogorskom romanu, što je motivisano njegovim naglašenim odbrambenim funkcijama. Naime, opšta hijerarhija crnogorske plemenske kulture podrazumijevala je da su tuđi tekstovi, posebno ako su turski ili u bilo kom smislu prijeteći, bili *a priori* odbacivani, dok je folklorni tekst zauzimao povlašćeno mjesto u kulturi i bio predmet citatnog snaženja upravo zbog otpora koji je pružao turskoj imperijalnoj sili, tuđoj vjeri i semiotičkim jedinicama kolonizatora. Stoga u epskom romanu i u crnogorskoj kulturi toga vremena dominiraju semantički procesi u kojima determinacija ide iznutra, iz domicilne kulture i tekstualnosti, posebno iz *Gorskog vijenca*, koji se smatra riznicom značenja i ideologema, dostojnih oponašanja, sa svetom funkcijom odbrane Crne Gore i hrišćanstva od turske kolonijalne sile.

Ilustrativna citatnost (Oraić Tolić 1990) podrazumijeva da autor koristi tuđi tekst i njegove citate kao uzor dostojan podražavanja i da tretira kulturnu tradiciju kao riznicu vrijednu oponašanja, uvažavajući horizont očekivanja i kulturne konvencije kojima raspolaže čitalac. Upravo stoga je u crnogorskom epskom romanu aktiviran taj tip citatnosti, jer folklorni tekst, *Gorski vijenac* i *Primjeri čojstva i junaštva* za njegove autore jesu uzori dostojni oponašanja, koji čuvaju kulturnu redundancu u vidu shematizovanih obrazaca ponašanja i ustaljenih vrijednosnih sudova. Dakle, semantičke strukture i aksiološki poredak tih tekstova-uzora treba osnažiti, pri čemu se sakralizacija ostvaruje ilustrativnim strategijama i postupcima mitologizacije, zbog čega im autori epskog romana daju vodeću ulogu u semiotizaciji i odbrani hrišćanske kulture

i njenih svetinja. Na proces mitologizacije koji zahvata epiku, a prenosi se i u epski roman, ukazuje i znameniti antropolog Mirča Elijade:

Valja se zaustaviti na položaju i ulozi književnosti, osobito onoj epskoj, koja ima veze s mitologijom i mitskim ponašanjem. Znamo da epski izraz i roman, kao i drugi književni rodovi, produžuju mitološku naraciju na neki drugi plan i u druge ciljeve. U oba se slučaja radi o pričanju jedne značajne priče, iznošenju niza dramatičnih događaja koji su se zbili u više ili manje čarobnoj prošlosti (Elijade 2004: 203).

Ilustrativne citatne strategije afirmišu kulturne zabrane i semiotičke konvencije, kao i tradicionalne aksiološke stavove, pri čemu glavni nosioci semioze postaju epske ideologeme, te čojstvo i junaštvo. Upravo zbog osnovne semiotičke namjene ilustrativne citatnosti u kulturi i tradiciji, autori epskog romana će njenu afirmativnu energiju usmjeriti na reprezentaciju hrišćanske kulture i njenih svetinja, pa se epski tip romana organizuje kao reprezentativni tekst koji u sferi intertekstualnih relacija ima naglašene semantizujuće funkcije, podređene snaženju epskog kulturnog poretka. U tom procesu reprezentacije, njegoševske ideologeme funkcionišu u adekvatnom, uzvišenom i mitologizujućem kontekstu koji intenzivira njihova značenja, čime je osnažena njihova semiotička funkcija čuvara crnogorske tradicije i kulture. Stoga semiotičke jedinice koje funkcionišu kao glavni čuvari crnogorske kulture u epskom romanu postaju osnovni mehanizmi ujedinjenja, pamćenja i odbrane hrišćanskog poretka, a pod uticajem apologetskog kodiranja bitno se učvršćuje kanski status hrišćanskih simbola u kulturi i intertekstualnoj komunikaciji.

Kulturni kontekst epskog romana čini veoma osobena (post)kolonijalna situacija koja u prvi plan stavlja odbrambenu funkciju teksta, pri čemu hrišćanska mitologija treba da posluži kao snažan bedem protiv islamske kulture, pa će u naraciji biti aktiviran veliki broj hrišćanskih simbola:

Promičući između gustoga hrašća, najedanput mladi arambaša dade rukom znak drugovima te zastadoše. Svi kao i on oslušnuše, a ledeni planinski povjetarac im iz uvale, što se pred njima prostirala, donese neko muklo brujanje koje se ječući gubilo u široku okolinu. To je bilo brujanje zvona dečanskoga manastira na večernju. Hajduci sad u šumskoj osami skidoše kape i, pobožno okrenuti crkvi, krsteći se šaputahu molitvu kako koji zna (Podvukla T.Đ.).

Jedno da bi pričekali mrak, a drugo da bi duže mogli čuti brujanje hrišćanskih zvona (Podvukla T.Đ.), koja su se rijetko mogla čuti u zemljama đe hrišćani stenju pod varvarskim igom, Ili Kuć predloži te sjedoše na travi po kojoj je obdan, ne samo kiša padala, no i po malo grada (Dučić 1997: 457).

Stoga u ovom tipu romana dolazi do reorganizacije citatnih predmetnosti na koje presudno djeluju epska aksiologija i (post)kolonijalne ideologeme, što utiče na osnovne modelativne principe likova, hronotopa i radnje, pri čemu se

koncept podjele prostora na hrišćanski i islamski pokazuje kao osnovni pokretač sižea. U epskom romanu prošlost se gradi na principu monumentalističkog koncepta istorije kao vremena nacionalnih heroja, a junak takvog romana njihov je citatni potomak, pri čemu romansijer ne uspijeva da prevaziđe ideološko kodiranje epičara.

U ranom srednjem vijeku, crnogorska kultura je pripadala zapadnoevropskom semiotičkom prostoru, i ugledala se posebno na venecijanski model, kolijevku zapadnoevropske kulture i pismenosti, o čemu svjedoče semiotičke aktivnosti dinastije Balšića i Crnojevića, a posebno osnivanje prve južnoslovenske štamparije na Obodu 1493. godine. Citatnost, kao osnov razvijene kulturne memorije, u crnogorskoj semiosferi slabije je razvijena, upravo zbog kolonijalne situacije i reaktiviranja mnemoničkih mehanizama iz epohe pretpismenosti (Lotman 2004), te uticaja folklornog teksta i usmene kulture, koja drugačije pamti. Crnogorska kultura se iz epohe razvijene zapadnoevropske pismenosti i citatnog kontakta sa mletačkom kulturom vraća, za vrijeme turskih osvajanja, ne decenije ili vjekove unazad, već čitavu jednu epohu – iz epohe pismenosti u epohu pretpismenosti.

Formotvorna i žanrotvorna snaga epskog diskursa povezana je, naravno, sa diskursnim kontekstom, a njega čini agresivna kolonijalna situacija u kojoj je crnogorska kultura vjekovima veoma ranjiva i podložna različitim deformacijama. Naime, u kolonijalnoj situaciji funkcije epskog diskursa se umnožavaju, pa on djeluje kao: mnemonički, epistemološki, ideološki, etički i odbrambeni proizvod kulture, koji postaje osnovna stvaralačka snaga crnogorske plemenske zajednice. Epska svijest ne poznaje relativnost prošlosti niti njenu ideološku uslovljenost, pa je predanje o prošlosti sveto i zasnovano na principima čvrstih i stabilnih mjera i vrijednosti. Nasuprot stabilnosti epike stoji roman koji određuju iskustvo, spoznaja i praksa, dakle, sadašnjost u najogoljenijem obliku, suprotstavljena epskom idealu prošlosti i predaka, tako da će se obje ove tendencije ukrstiti u crnogorskom epskom romanu. U procesu geneze crnogorskog romana, epski se materijal transponuje u romaneskni, pri čemu oba koda trpe određene modifikacije, što rezultira uspostavljanjem romanesknog tipa u potpunosti usklađenog s ratničkom kulturom u okviru koje nastaje. Naime, epski svijet može da se prihvati samo poklonički (Bahtin 1967), što podrazumijeva isključivo ilustrativni tip citatnosti prema kulturnim prototekstovima *Gorskog vijenca* i *Primjera čojstva i junaštva*. Taj semiotički proces rezultira uspostavljanjem reprezentativnih modela ponašanja, čija se obligatornost ne preispituje u plemenskoj zajednici, pa oni postaju osnov vrijednosnog sistema, kao i predmet podražavanja kako u epskom romanu, tako i u socijalnoj praksi.

Epski diskurs u crnogorskoj književnosti i kulturi toliko je moćan i uticajan da sebi podređuje čak i žanrovsko profilisanje Njegoševih tekstova, pa se najčešće i njegove drame *Gorski vijenac* i *Lažni car Šćepan Mali* definišu kao spjevovi, upravo zbog nesporne snage epskog prototeksta, posebno njegove aksiologije. Sposobnost metatekstualnosti da utiče na žanrovsko profilisanje teksta (Moranjak-Bamburać 2003) očigledna je upravo u crnogorskom epskom romanu, čija se organizacija podređuje moćnim prototekstovima – epskoj pjesmi, *Gorskom vijencu* i *Primjerima čojstva i junaštva*. U tom složenom semiotičkom procesu,

citatne jedinice dobijaju naglašene žanrotvorne i formatvorne funkcije u metatekstu epskog romana, o čemu svjedoči i njegov naziv koji se na semantičkom planu sukobljava sa antiepskom prirodom romanesknog žanra (Bahtin 1967).

Gorski vijenac u crnogorskoj kulturi funkcionise kao reprezentativni tekst-uzor, koji čuva u visokoj mjeri mitologizovane obrasce ponašanja što treba da posluže kao uzor za oponašanje i usvajanje socijalno prihvatljivih kodova ponašanja, tzv. konvencionalnih kodova (Janićijević 2000). U ovoj Njegoševoj drami, aktivan otpor zlu uspostavlja se kao osnovni etički princip, što je u skladu sa crnogorskom tradicijom i kultom *slobode zlatne*. Stoga crnogorski nacionalni mit izrasta iz epske i herojske patetike, koju proizvodi društvena paradigma, ratnička i plemenska, čiji je osnovni etički kanon čojstvo i junaštvo, pa se najveći broj sociokulturnih zapreka vezuje upravo za taj kult. Dakle, kulturni model je u cjelini podređen čojstvu i junaštvu, koji služe očuvanju crnogorskih svetinja: slobode, plemena i vjere – ciljeva koji nadrastaju individualnu egzistenciju, pa je u skladu s tim u aksiološkom sistemu *Gorskog vijenca* izdaja žigosana kao najveći grijeh. Takav grijeh zaslužuje najstrožu i najsiroviju kaznu, što glas kolektiva moćno artikuliše u kolima, uz žestoke riječi subjektivne ocjene, kletve, invektive i pejorative upućene na račun izdajnika, koje je uglavnom proizvela mitska svijest: *Velikaši, proklete im duše... velikaši, trag im se utro... velikaši, grdne kukavice,/ postadoše roda izdajice... Brankoviću, pogano koljeno,/ tako li se služi otačastvu,/ tako li se cijeni poštenje?*

Dakle, citatna motivacija ide od epske kulture i mitologije prema Njegoševom *Gorskom vijencu* da bi Njegoševa pjesnička tvorevina potvrdila, to jest ilustrovala crnogorsku plemensku kulturu kao univerzalni i vlastiti kanon – uzor dostojan oponašanja. U daljim intertekstualnim previranjima, Njegoševa drama postaje tekst-uzor crnogorskom epskom romanu, odakle on preuzima ključne kolonijalne ideologeme, tipizirane likove, hronotop megdana i kult *borbe neprestane*.

U *Gorskom vijencu* prikazano je kako se kultura ponaša u ekstremnim uslovima kolonizacije i porobljavanja, što dovodi do deformacije svih komunikativnih strategija, jer devijantni procesi zahvataju oba komunikativna kanala: Ja–Ja i Ja–On (Lotman 2004). Naime, u takvim uslovima je i odnos između adresanta i adresata bitno izmijenjen, jer disensni dijalog (Ivanetić 1995), na kome se temelji kolonijalna komunikacija, uslovljava i prenos poruka, što dovodi do još većeg zatvaranja kanala Ja–Ja, pri čemu će se autistična i u sebe zatvorena kultura okrenuti intenzivnoj mitologizaciji i kultu prošlosti, kao riznici identitetskih informacija, čije umnožavanje dovodi do jačanja samoidentifikacijskih procesa i egocentričnog govora. To je praćeno smanjenom aktivnošću kanala Ja–On, to jest odbijanjem „tuđih” tekstova i jezika kolonizatora. U tom defanzivnom, odbrambenom procesu dolazi do snaženja usmenih kodova i aktiviranja kulturnih i mnemoničkih mehanizama iz epohe pretpismenosti, jer je i Crnogorcima i raji, nemuslimanima na turskim teritorijama, pismenost teško dostupna, pa usmeni tekstovi služe za memorisanje kolektivnih istina i činjenica relevantnih za opstanak ugrožene sociokulturne zajednice.

Citatnost crnogorskog epskog romana takođe je pod snažnim uticajem kolonijalne situacije, pa je usmjerena na egzemplarni kolonijalni diskurs¹ – na *Gorski vijenac* i *Smrt Smail-age Čengića*, kojima se u crnogorskom semiotičkom prostoru pridružuju i *Primjeri čojstva i junaštva*. Budući da su upravo ovi tekstovi razvili najsnažnije odbrambene funkcije u južnoslovenskoj semiosferi, oni su obavijeni svojevrsnim sakralnim oreolom što im obezbjeđuje posebne semiotičke funkcije, zbog čega se intertekstualna komunikacija epskog romana zasniva isključivo na ilustrativnim citatnim strategijama:

Ili Kuč u smislu izreke besmrtnoga Mažuranića: 'gvožđa' trebaš Ture ti ga nosi, nekako ponosno reče:

– *Istinskome junaku je kod Turčina oružje* (Dučić 1997: 269)!

Dakle, u surovim uslovima kolonizacije zatvara se i izoluje domicilni kulturni prostor i štiti od dijaloga s tuđim tekstovima upravo radi svog opstanka, ali će taj samoizolacijski proces proizvesti konzervativnu, autističnu i u sebe zatvorenu kulturu, koja pokazuje znatno manje dinamičnosti nego što to zahtijevaju potrebe ljudskog društva. Ugrožena kultura aktivira sve raspoložive odbrambene mehanizme, a pošto kolektiv čuva sebe i svoj identitet preko tekstova, intertekstualnost se javlja kao mnemonički i odbrambeni mehanizam, pri čemu je svijest o sebi, pamćenje svog herojskog bića i nadmoći sopstvene kulture pohranjeno u kanonskim tekstovima, kao u svojevrsnim čuvarima kolektivnog identiteta. Stoga u trenucima ugroženosti sociokulturne zajednice postaje izuzetno važna *globalna kulturna funkcija što je tekst u cjelini svih svojih relacija obavlja u sklopu pripadnog kulturnog sustava* (Oraić Tolić 1990: 33), pa se u tekstovima u kojima su pohranjene indentitetske semiotičke jedinice javljaju antroponimi markirani u epskom diskursu (Miloš Obilić, Marko, Vuk, Vukašin, Lazar) – koji nose informaciju o otporu turskoj kolonizaciji, jer funkcionišu kao simbolički znakovi i aktiviraju čitav aksiološki i simbolički poredak epske balkanske kulture, čija je ključna ideologema otpor islamu. Pritom kosovska mitologija djeluje kao citatni fenomen koji spaja epski, guslarski tekst, Njegoša i epski roman u osobeni (post)kolonijalni diskurs, čiji su kohezioni elementi predmet analize u ovom radu:

– *Sestro draga, reče Despa, ja se Božijoj volji ne protivim, ali kćer careva, [a] supruge najprvog srpskog vlastelina, ja danas zavidim sreći koje drago moje podanice, jer koju je veći netalih od mene postigao? – Ti si videla tvoga oca na smrtnoj [pos]telji i na tvojoj je ruci mirno i [pobo]žno izdanuo sretno. (...) [...] ničari živa sasjekli, pošto je sve svoje izgubljeno vidio. Tvoja je majka još u životu, moja je u izgnanstvu umrla, još na koji način... Despot Stefan, brat moj, mlad, pun života i nâde da sve popravi i napravi, naprasno umrije, a i druga dva moja brata umriješe. Svâk moj, Obilić (Podvukla T. Đ.), kojega sam*

¹ Pod *egzemplarnim kolonijalnim diskursom* podrazumijevamo tekstove s naglašenim odbrambenim funkcijama, koji su proizvedeni u južnoslovenskom semiotičkom prostoru za vrijeme turske kolonizacije a koji su zbog svog estetskog kvaliteta stekli status kanonskih tekstova.

kao rođenoga brata ljubila, – pogibe i on. Sestra mi, Vukosava i Mara, u nekoliko vinovnice naše nesreće, ne znam ni đe su sad. Mileva, najmlađa i meni najmilija, danas je u sultanov harem. O, Bože! Bože! pa da ne poludim, da se ne ubijem! povika Despa oblivajući se sa suzama, – ali Balša, moj sin (Petrović 2008: 65–66)!

Crna Gora je u kolonijalnoj situaciji izložena stalnim napadima i ugrožena turskim imperijalnim pretenzijama, a Njegoš je zadužen za odbranu zemlje, tako da pjesnik-vladar odbrambene i klasifikacione funkcije, koje obavlja u realnom, istorijskom hronotopu, prenosi u svoju poeziju, što rezultira naglašenim odbrambenim funkcijama njegovog pjesničkog diskursa. Stoga se *Gorski vijenac* organizuje kao estetska poruka vrhunskog kvaliteta čiji je glavni cilj aktiviranje odbrambenih mehanizama crnogorske plemenske kulture, posebno mitologizacije i hrišćanske martiromanije, koji djeluju kao veoma moćni čuvari identitetskih obrazaca. Odbrana, kao kulturna kategorija čvrsto je povezana sa religijom, jer religija djeluje kao mehanizam odbrane određene kulturne paradigme, pa su njene funkcije analogne medicini, čija je osnovna svrha da odbrani organizam od naleta bolesti. Na isti način religija štiti kulturu od tuđeg uticaja zbog čega je, po pravilu, nesklona kulturnom poliglotizmu, a odbrana je po svojim formalnim obrascima po mnogo čemu obred koliko i religija (Hol 1976). Zato su po *Gorskom vijencu* rasuta znamenja hrišćanske vjere, pa se čak i kompozicija uređuje hrišćanskim temporalnim jedinicama, što formira gustu odbrambenu mrežu pod okriljem religije koja treba da sačuva crnogorsku plemensku zajednicu. Nosilac odbrambene i religijske funkcije, koji ih objedinjuje u jednoj instanci, jeste lik slijepog igumana Stefana, čije verbalne formule izuzetne perlokucijske snage, djeluju kao dilogični blagoslov na Crnogorce što se pripremaju za, etički vrlo problematičan, čin „istrage poturica”². Njemu će biti dodijeljene veoma značajne funkcije, posebno u motivacionom sistemu, jer je on ključni nosilac hrišćanske mnemonike, koji se izdvaja iz kolektiva i modeluje kao markantna ideološka instanca, čiji oratorski monolozi pokreću Crnogorce na akciju. O retoričkim kapacitetima igumana Stefana i izuzetnom perlokucijskom učinku njegovog govora svjedoče plemenici:

SERDAR JANKO

*Danu, oče, ono ka umiješ,
Ispriča' ni štogod amanati,
Priđe no smo legli i zaspali.
Ko te nije čuo đe govoriš,
onaj ne zna što u tebe spava (Njegoš 1962: 156).*

Zbog svojih odbrambenih funkcija i retoričkih kapaciteta, iguman Stefan postaje lik-uzor, po kome će se modelovati likovi sveštenika u epskom romanu. Upravo po tom uzoru građen je lik igumana dečanskog u romanu *Ili Kuč*, pri

² Sintagma *istraga poturica* ne javlja se u tekstu *Gorskog vijenca* nijednom. Ona je konstruisana u nješkoologiji i proglašena za temu Njegoševe drame.

čemu frazeološki plan, konkretno lajtmotivsko imenovanje tog junaka kao „sijedog bogomoljca“, te parafrazirani turnusi igumana Stefana koji se artikuliraju kao iskazi igumana dečanskog, jasno ukazuju na citatni kontakt ovog romana sa *Gorskim vijencem*, te na prestižno citatno porijeklo Dučićevog književnog junaka:

Igumana to pitanje stavi u pozituru čovjeka, koji duboko misli, a koji zna što misli, i kojega je krasno vidjeti kad misli. On se suhom ali ko list knjige bijelom rukom o kojoj su visile brojanice, dohvati za kao kuđelja bijelu bradu, pa za čitav komadić oprije pogled u jednu tačku, i sav se pretvori u misao.

Zamislite čovjeka sijedijeh vlasi, sa svetiteljskijem oblikom i onijem bla-gijem bogougodnijem pogledom, a slatkom riječi koja, i kad kara pada prijatno kao da miluje. Takav, i u svemu takav je bijo čovjek taj stari dečanski iguman. Pravičnost njegova je uvažavana kao jednoga apostola, i na nju su se, čak i Turci, mogli osloniti u dosta sporova između sebe i pristajali kako iguman pre-sudi. A što je opet znao lijepo pričati, pa još kako lagano, tiho i pristojno, to sad nema (Dučić 1997: 463).

Prizivanje hajduka iz usmene junačke poezije jeste oblik citatnosti koji presudno utiče na formiranje vrijednosnih stavova, ali i na modelovanje likova u epskom romanu. Tako će u trenutku mučenja, Ili Kuć prizvati starog Vujadina i njegovu epsku formulu kojom se zabranjuje izdaja drugova, jataka i svih onih što hajducima pomažu u skrivanju i preživljavanju:

Tad govori stari Vujadine:

*O sinovi, moji sokolovi,
vidite li prokleta Lijevno
đe u njemu bijeli se kula?
Onđe će nas biti i mučiti,
prebijati i noge i ruke,
i vaditi naše oči čarne.
O sinovi, moji sokolovi,
ne budite srca udovička,
no budite srca junačkoga;
ne odajte druga nijednoga,
ne odajte vi jatake naše
kod kojih smo zime zimovali,
zimovali, blago ostavljali;
ne odajte krčmarice mlade
kod kojih smo rujno vino pili,
rujno vino pili u potaji.*

(Narodna pjesma *Stari Vujadin*)

Na taj način se u epskom romanu promoviraju junački modeli ponašanja, oni koji treba da se nametnu kao poželjni i društveno prihvatljivi – egzemplarni, te da služe kao uzor čije usvajanje znači uključivanje u sociokulturnu zajednicu,

a kršenje podrazumijeva isključivanje ili ekskomunikaciju. U tom semiotičkom procesu uspostavljaju se konvencionalni kodovi domicilne kulture, obligatorni za sve pripadnike, što još jednom potvrđuje moć kolonijalne situacije i njenu sposobnost da presudno utiče na kulturu u cjelini, to jest da bude kulturogena i da proizvodi kodove, tekstove i znakove. Naime, većina zabrana u crnogorskoj patrijarhalnoj zajednici vezuje se upravo za odnos prema Turcima kao kolonijalnoj sili, pri čemu se pokoravanje i primanje islama oštro osuđuje, dok se pobuna i otpor veličaju i u pjevanju uz gusle sakralizuju, tako da je osuda izdajničkog ponašanja dio istog ideološkog (vrijednosnog) procesa koji se odvija u usmenom diskursu a kojim se izdajnici hrišćanstva i konvertiti smatraju otpadnicima, isključuju iz hrišćanske kulture i proklinju kletvom predaka, što predstavlja semiotički pokušaj zaustavljanja procesa islamizacije verbalnim formulama i krhkim estetskim sredstvima.

Ovi tekstovi, koje smo nazvali južnoslovenskim kolonijalnim diskursom, nastaju u doba reaktiviranja usmenih kodova i ritualne kulture pretpismenosti, a ti retrogradni procesi u južnoslovenskim kulturama predstavljaju jednu od najtežih posljedica turskih osvajanja i vjekovnog prisustva Osmanske imperije na Balkanu. Usmeni kodovi podrazumijevaju i magičnu funkciju riječi, sadržanu u kletvi, to jest vjerovanje da će riječ prizvati i imenovanu radnju, te da će se zbilja desiti ono što je artikulirano kao prijetnja u nekoj verbalnoj formuli. Za realizaciju takvih semiotičkih procesa neophodan je kontekst usmene kulture i mnogo veći prostor za djelovanje iracionalnih mehanizama vraćanja, začaravanja i proklinjanja, koji vraćaju riječima magijsku funkciju, do čega će dovesti upravo reaktiviranje ritualne kulture i njenih semiotičkih procesa u kolonijalnoj situaciji. Snaga riječi i pjesme, koja petrificirajući nagrađuje ili pak kažnjava određene modele ponašanja, najbolje je prikazana u spjevu *Smrt Smail-age Čengića*, što funkcioniše kao jedan od uzora crnogorskog epskog romana:

Gusle javorove sačuvala su u Brdima glas o čojstvu i čovještvu i čitava pokoljenja crpla su na posjedicima i kraj ognjišta slušajući narodne pjesme i anegdote – prvi odgoj srca i duše.

*Nije čudo da se po svijetu mnogo govorilo o nekom herojskom narodu koji se kao orlovi ugnijezdio na vrletima i čuvajući tradiciju svoga kosovskog porijekla kroz vjekove branio svoju slobodu od razorne ekspanzije Osmanlija. Slaveni su oduvijek bili ponosni na taj slobodan narod na jugu Evrope, a Hrvati su svoj pjesnički genij veličanstveno posvetili heroici Crnogoraca u Mažuranićevom epu *Smrt Smail-age Čengića*, jednome od najkласičnijih herojskih spjevova svih naroda i vremena. Vladika Njegoš ovjekovječio je svoje Brdjane divnim spjevom *Gorski Vijenac*, i tako se Crnogorci, najmanji slavenski narod diče najljepšim proizvodima pjesničkih genija (Pavićević/ Hanžeković-Gabrijel 1939: XIV).*

Na pragmatičkom nivou (odnos između znaka i njegovog korisnika), epski roman je orijentisan na pripadnika plemenske zajednice koji dobro poznaje nje-

ne kultove, svetinje i kodove ponašanja, kao i guslarski tekst, dakle, na recipijenta upućenog u opšte citatne uzore plemenskog sociokulturnog modela. Stoga se citatna orijentacija epskog romana kreće u istim semiotičkim sferama kao i *Gorski vijenac*, pa se na semantičkoj ravni ti tekstovi ugledaju na epske uzore, dok se na pragmatičkom aspektu usmjeravaju ka poznavaocima i korisnicima usmenih kodova, tada najvažnijih produkciono-receptivnih mehanizama. Naime, horizont očekivanja pripadnika plemenske zajednice kreće se u suženim granicama usmenog, posebno guslarskog diskursa i ratničke anegdote, pa prosječan crnogorski recipijent onog vremena nije spreman za tekstualnost i simboličke poretke koje Njegoš aktivira u *Luči mikrokozma*, ali je zato u stanju da, zahvaljujući opisanom horizontu očekivanja, lako komunicira sa *Gorskim vijencem* u kome prepoznaje svoju plemensku kulturu, njene svetinje i svoj idealizovani lik.

Na nivou sintaktike, Dubravka Oraić Tolić (Oraić Tolić 1990) prepoznaje dva tipa citatnosti: subordinirane, vertikalne i zatvorene sisteme, te koordinirane, horizontalne i otvorene citatne sisteme, kakva je npr. avangardna citatnost. Crnogorska kultura koja proizvodi epski tip romana i dalje je tradicionalna, plemenska i patrijarhalna a njome dominiraju usmeni kodovi, zbog čega se njen citatni sistem organizuje kao subordiniran, vertikalan i zatvoren. Dakle, epska citatnost, koja podrazumijeva čvrstu hijerarhiju tekstova, uređuje strukturu i sintaktiku epskog romana, što ograničava njegove citatne domete uglavnom na domicilne književne i kulturne kodove. Pošto je iz sintaktičke perspektive herojska, patrijarhalna kultura vertikalna i subordinirana, tekstovi i bića zauzimaju određena mjesta, a na vrhu vrijednosne piramide stoji folklorni tekst kao uzor, oslonjen na hrišćansku tekstualnost, prema kome se upravlja sistem kulture u cjelini, u čemu se osjeća tendencija i potreba vlastite nacionalne kulture da pred prijetećom turskom opasnošću samu sebe shvati i potvrdi kao hrišćansku. Naime, nepovjerenje prema tuđim kodovima i tekstovima je u kolonijalnoj situaciji ogromno, pa je kolonijalni citatni sistem zatvoreniji nego svi ostali, čemu doprinosi i pojačana aktivnost kanala Ja–Ja. Zbog toga je status *Primjera*, neupitnog teksta-uzora u crnogorskoj kulturi, kao i autoritet herojske ličnosti Marka Miljanova presudno uticao na oblikovanje čak dva epska romana: *Ili Kuća* i *Na prelomu*.

Crnogorski epski roman je anahron jer podliježe uticaju agresivnog folklornog diskursa, koji mu nameće svoje narativne modele i aksiološke parametre, a ne prati modernističke niti avangardne kodove, aktivirane u crnogorskoj lirici između dva svjetska rata. Naime, lirika se lakše otela kontroli i rigidnoj normi plemenske kulture, dok je naracija još uvijek dobro kontrolisana i usmjerena na uzvišene epske uzore, koji promovisu plemenske, kolektivne vrijednosti i narativne nukleuse, to jest priče o herojima kao uzorima dostojnim oponašanja, pa je roman *Na prelomu*, posvećen sakralizaciji junačke ličnosti Marka Miljanova, objavljen 1939. godine. Individualna i sentimentalna tematika, kao i psihološko nijansiranje likova javljaju se kao izuzetak i odstupanje od rigidne epske norme u epistolarnom romanu *Vrt izgubljenih* Vasilija Lekovića (1927) i *Nevidbogu* Rista Ratkovića (1933). Dakle, roman kao žanr u patrijarhalnoj

crnogorskoj kulturi toga doba nema dovoljno stvaralačke energije da uhvati korak sa avangardnim tokovima, koji zahvataju crnogorsku poeziju između dva svjetska rata, pa jedino odstupanje od tog anahronizma predstavlja *Nevidbog*, čija je poetika zasnovana na aktiviranju nadrealističkih kodova.

U skladu sa diktatom plemenske kulture, čojstvo postaje omiljeni citatni fenomen epskog romana, jer ono predstavlja ključni pojam etičkog sistema modelovanog u *Primjerima čojstva i junaštva*, čiji junaci radije biraju smrt nego život nedostojan čovjeka, pridržavajući se nepisanog zakona: *čuvaj i brani dva prsta obraza, a ne dvije užice krvi* (Miljanov 1967). U tom kulturnom prototekstu, čojstvo se uspostavlja kao sistem moralnih načela koji čine: velikodušnost, suzdržanost, samosavlađivanje, poštovanje zadate riječi, spremnost na praštanje, zahvalnost, častoljublje, pravičnost, skromnost, poštenje i druželjubivost, pa se hajduk, omiljeni lik epskog romana, etički kodira po ugledu na uzvišeni citatni uzor.

Aksiološki sistem epskog romana regulisan je djelovanjem uticajnog prototeksta i hrišćanskom mitologijom, pri čemu biblijska citatna magija maksimu kvaliteta, odnosno sposobnost govorenja istine dodjeljuje isključivo hrišćanskim likovima, koji se bore protiv tiranije kolonijalne sile. Naime, folklorni tekst, nastao u kolonijalnoj situaciji, nosilac je osnovnih semiotičkih funkcija *središnjeg modela hrišćanske kulture* (Oraić Tolić 1990), formiranog u srednjem vijeku, a na vrhu ontološke i semiotičke piramide srednjovjekovlja stoji Riječ božja i biblijski tekst, koji je građen po načelu ilustrativne citatnosti božje riječi:

Biblijska je citatnost ilustrativna jer je Riječ Božja apsolutni semantički uzor, jer je tekst, gdje je ta riječ zapisana, apsolutna citatna riznica za sva pitanja života i smrti, jer nisu važni oni koji citiraju (svećenici), nego oni kojima se citatno objavljuje božanska Riječ (vjernici) i jer se u citatnomu procesu (misa i drugi vjerski obredi) reprezentativno obnavlja i potvrđuje primarni, nepovredivi i jedinstveni Božji prototekst (Oraić Tolić 1990: 58).

Stoga se u epskom romanu Turci i islam negativno vrednuju sa superiorne ideološke pozicije hrišćanskih junaka i mučenika, pri čemu se osporava istinitost turskih argumenata i validnost religijske koncepcije.

Poput religije, medicine i pravne prinude, tekstovi proizvedeni u određenoj semiosferi funkcionišu kao veoma značajni odbrambeni mehanizmi kulture jer je njihova mnemonička funkcija presudna u očuvanju identiteta sociokulturne zajednice, koji je posebno ugrožen u uslovima kolonijalne situacije. U takvim uslovima pojačava se i aktivnost religijskih kodova, čiji tekstovi imaju naglašenu pragmatičnu vrijednost jer pretenduju na sakralnost i ukorijenjeni su duboko u filogenetskom pamćenju, pa su oni glavni nosioci otpora kolonijalnoj sili i svim oblicima kulturnog i identitetskog nasilja. Upravo s tim borbenim ciljem, u epskom romanu aktiviran je žanr ratničke anegdote, koji se zatim ulančava u niz tekstova crnogorske plemenske kulture, zasnovanih na sličnom sistemu kodiranja i uključenih u formiranje herojskog modela svijeta i mišljenja, kao najveće sociokulturne vrijednosti. Dakle, citatna imitacija folklornog teksta

u epskom romanu dovodi do reprezentacije svih tradicionalnih, ratničkih i plemenskih aksioloških i semantičkih struktura, pri čemu princip adekvacije i epsko kodiranje rezultiraju veličanjem i reafirmacijom hrišćanskih svetinja.

Pod uticajem procesa mitologizacije, sveta odbrana i sveta prošlost slave se u guslarskom tekstu, koji u balkanskom (post)kolonijalnom diskursu funkcionise kao osobeni mnemonički mehanizam, prilagođen deformacijama kolonizovane kulture. Odbrana je kodirana kao sveta dužnost i u Njegoševom *Gorskom vijencu* koji ima naglašene klasifikacione i reprezentativne funkcije u crnogorskoj književnosti i kulturi, što znači da propisuje pravila i normira ponašanje, pa se odatle kult odbrane i prošlosti, kao prestižnog epistemološkog sredstva, prenosi i u epski model romana:

IGUMAN STEFAN

*Obrana je s životom skopčana!
Sve priroda snabd'jeva oružjem
protiv neke neobuzdne sile,
protiv nužde, protiv nedovoljstva:
ostro osje odbranjuje klasje,
trnje ružu brani očupati;
zubovah je tušte izostrila,
a rogovah tušte zašiljila;
kore, krila i brzina nogah,
i cijeli ovi besporeci
po poretku nekome sljeduju (Njegoš 1956: 158–159).*

Koliko je Njegošev tekst uticajan i normativan, svjedoči i lik igumana dečanskog, čije citatno porijeklo obezbjeđuje njegovim vrijednosnim stavovima neupitan status istine, nepodložne preispitivanju, čak i od strane Turaka. Njegov citatni kontakt sa igumanom Stefanom, koji podrazumijeva preuzimanje citatnih signala u vidu parafraziranih verbalnih formula i ideoloških funkcija, obezbjeđuje mu etički superioran položaj u ideološkom sistemu romana *Ili Kuč*, kao i konstituisanje uzvišenog diskursa retorički moćne instance, čije se ideologeme, što glorifikuju odbrambeni rat i opravdavaju nasilje počinjeno u svrhu svete odbrane, bespogovorno prihvataju:

– E, onda pazi kako je potreba majki borbi, a iz borbe potiče zlo i dobro. Potrebu za opstanak je majka priroda uredila i vaseoni, i zemlji, i nebu, i svemu što na zemlji niče i po njoj gamiže. Zar ne vidiš kako je potreba učinila te se bori svjetlost s mrakom, dan s noćem, rijeka s obalama, more s bregovima, a vjetar s vjetrom i oblak s oblakom? Ne vidiš li kako je priroda dala srestva za borbu: nečemu oštar zub i nokat, nečemu kljun i pandže, nečemu rogove, nečemu kopito, nečemu žaoku, a nečemu štit za odbranu – kao na primjer ježu bodljike, pužu i žabi kornjači kore, a bumbaru i mirisavoj ruži draču. Pomisli samo kako kopriva opali onoga što se dotakne njenoga prava, kako drača ubode braneći cvijet i kako opet kvočka brani pilad. Dakle, potreba je, ukoliko se

tiče odbrane, sveta, a ukoliko se tiče napadanja prokleta. I to je čuvar zlu i dobu (Dučić 1997: 464).

U romanu *Ili Kuč*, citatni signali Njegoševog diskursa: *niko krupno ko Turčin ne laže i neka bude što biti ne može*, učestvuju u modelovanju glavnog junaka, osnažujući njegovu epsku strukturu i moralno ga uzdižući, tako da njegoševska frazeologija u epskom romanu ima prvenstveno ideološku (vrijednosnu) funkciju:

– Lažaće, Turčine, kome je laža u zanat, a to si ti! Suleman Koka će svojima očima gledat i kako mu se to zadovoljstvo da iz moiye usti čuje drugove i jatake s časa na čas i sa'ata na sa'at sve dalje izmiče. Viđećeš, Turčine, da ti sila pomoj neće. Sve će prije biti što biti ne može, no to što ti tražiš. Vjeruj da će se prije survati Vitomilica i Romanija, prije će Drim provret uz korito, prije će nestati Prizdren i Prilep, a isteći sunce od zapada, no što ćeš iz moijen usti doznati imena koja tražiš. Razumiješ li sad (Dučić 1997: 552)?

Isti frazeološki postupak koristi se u oblikovanju lika igumana dečanskog, pri čemu se parafrazira monolog igumana Stefana iz *Gorskog vijenca*, a snaga njegove riječi prenosi na novog junaka koji se u tom intertekstualnom kontaktu profilira kao citatni potomak mudrog pretka. Naime, iguman Stefan modeluje se kao osobena dramska instanca, izuzetne retoričke moći, čija ideološka tačka gledišta u Njegoševoj drami ima veliku težinu, pa je zadužen da upečatljivim verbalnim formulama, izrazite perlokucijske snage, Crnogorce pokreće na obračun s domaćim Turcima, pri čemu je i njegovo citatno porijeklo vezano za kult staraca, uspostavljen u epskom diskursu:

*– Dakako! Rekoh ti da je borba nastala kad i čovjek. Ona se s njim zajedno razvija u kući njegovoj. Tu se počne preotimati dijete s detetom – jedno kad nešto nađe, drugo veli moje je... Tu se sukobljava otac i sin, majka i šćer, žena i muž, a neka brat s bratom i snaha sa svekrvom. Još tu bi jedan htijo neka veća prava, a drugi se tome protivu, i odmah borba. Tako nekako vodi borbu susjed sa susjedom, kuća s kućom, brastvo s brastvom, selo a selom, pleme s pleme-
nom, grad s gradom, nahija s nahijom, nacija s nacijom, vjera s vjerom i država sa državom. Svak bi htijo da se uzdigne nad suparnikom, ako ništa drugo, bar da se reče jači je, bolji je. Ta vrsta sitne borbe neće i ne može prestati dok ja na zemlji tamnice, na nebu pakla, a u nebu groba, dok je sramote i ludosti, dok sviće i mrće, dok lista gora i pada list, dok voda roni brijeg, dok je na ružu drače, na ježa bodljike, u tice kljuna, u životinje zuba, roga, kopita, dok je zla i đavola, a to je dok bude svijeta* (Dučić 1990: 467–468).

Njegoševska frazeologija, između ostalog, služi i za motivisanje odbrambenog nasilja, koje se u (post)kolonijalnom diskursu promovise kao uzvišena moralna aktivnost. Nažalost, stilska imitacija Njegoševih postupaka ne daje u rezultatu istu količinu estetskog kvaliteta, što dokazuje da citati, ma koliko mo-

čan i upečatljiv bio prototekst iz koga su preuzeti, ne garantuju isti estetski kvalitet novoj književnoj strukturi, koja mora da se uspostavi kao autonoman umjetnički sistem, iako uključen u citatni lanac kulture, čije vrijednosti proističu iz njegove imanentne logike, koherencije, poetike i stila, pri čemu citati treba da funkcionišu kao nova semantička i sintagmatska vrijednost.

U visokoj mjeri mitologizovana historijska tematika čini narativne nukleuse epskog romana, što predstavlja svojevrsno zavaravanje čitalaca podmetanjem ideologizovanih „istorijskih činjenica“ u formi književnog djela, gdje se granica između historije i mita potpuno gubi. Njegoš je majstor upravo takvog „istoričeskog“ zavaravanja, pa njegošologija dugo nije odustajala od teze o „istrazi poturica“ kao o historijskom događaju koji se odigrao krajem 17. ili na samom početku 18. vijeka. Na taj način se priča o prošlosti, prilagođena potrebama autorske instance i njenoj ideologiji, nudi čitaocima zaogrnutu zavodljivim plaštom historijske i estetske činjenice, što je veoma kobno za čitaoce ograničenog horizonta očekivanja koji lako podliježu, često neskrivenim, manipulativnim postupcima autora, pa je tendenciozno promovisanje ideje o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji ključna ideološka nit romana *Na prelomu*.

Kad je u pitanju identitetska naracija, u epskom romanu formira se svojevrsna temporalno-ideološka distorzija, jer se pojam nacije uobličava tek u 19. vijeku, a početkom 20. vijeka uvodi se u crnogorski epski roman, čija je naracija zasnovana na dijalogu sa epskim diskursom koji, međutim, ne poznaje pojam nacije niti može učestvovati u njenom konstituisanju. Na ovaj način se u epskom romanu, retroaktivno, epski diskurs uključuje u izgradnju nacionalnog identiteta, pri čemu se kao sveti čuvari slavne prošlosti i nacionalnog identiteta modeluju tri „junačka“ zanimanja: guslar, hajduk (uskok) i kaluđer (pop), koji su svoje sudbine podredili svetom zadatku – misiji odbrane, što im obezbjeđuje monumentalnu epsku egzistenciju. U epskoj slici svijeta, koja se u crnogorskoj književnosti zasniva na (post)kolonijalnom diskursu, kao najuzvišenija djelatnost ustanovljena je odbrana, a preko tog svetog i uzvišenog zadatka likovi čija osnovna funkcija u dijegezi postaje odbrana domicilne kulture dobijaju svetački oreol, što predstavlja temelj epskog aksiološkog sistema:

Čuše se duboki uzdasi i škripnuše hajdučke kosti, a rane nebrojene, nevidane rane im briznuše.

Stari bogomoljac nastavi:

– Eto tako! Što je nekad bilo sile i veličine, slave i glasa našega, sad se zbito u nas tri sume čovjeka, pa noćas zajednički jadikujemo za našu slavnu prošlost.

Ljudi ga pogledaše, a Ili Kuč će kao da se iz sna trže:

– Kako to, oco, bogati?

– Tako bogme, sinko! Srpski guslar pjesmom budi uspavani duh svojoj napaćenoj naciji, i veličajući prošlost čuva joj usmenu istoriju, to je jedno, a Srbin hajduk iz gora i dubrava sledejući primjerima našijeh starijeh vitezova brani crkvu i nejač, a nesretni kaluđer u svojoj crnoj rizi, a još crnjoj sudbini, nešto perom a više slavom božijom, podržaje u narod vjeru. Sad sami recite bi

li sve naše propalo, i ovo jada što je ostalo, da još te tri reda ljudi da nije (Dučić 1997: 461–462)?

U crnogorskom epskom romanu srpstvo se promovise kao ključni identitetski model 19. vijeka, koji je služio homogenizovanju pravoslavnog stanovništva u borbi protiv Osmanske imperije. Međutim, semiotička aktivnost ove ideologeme u crnogorskoj kulturi dvadesetog vijeka pokazala se kao kobna, jer je unijela rascjep između dva identitetska modela – crnogorskog i srpskog, čiji se sukob sve više zaoštava i politički zloupotrebljava, uz emitovanje velike količine agresivnosti i sa veoma štetnim posljedicama koje se osjećaju do danas. Podređivanje estetskog kvaliteta promovisanju srpskog identitetskog modela u epskom romanu jedan je od njegovih ključnih nedostataka, koji narušava *immanentnu logiku i koherenciju književnog teksta* (Milošević 1984), pretvarajući ga u instrument u službi ideologije.

Intertekstualnost, kao osobeni mnemonički mehanizam, djeluje i u sferi prostornih kodova, jer kultura predaje tekstovima na čuvanje ono što je važno za njen identitet i opstanak. Stoga se u epskom romanu aktiviraju hrišćanski hronotopi, čija prostorna redundanca funkcioniše kao zaliha semantičke sigurnosti na kojoj se zasniva identitetska semioza. Naime, svaka kultura u reprezentativnim tekstovima uspostavlja sistem svetih mjesta, koji se dalje izgrađuje i usložnjava ilustrativnim tipom citatnosti, što podrazumijeva shvatanje Tradicije kao riznice istina, znanja i iskustava, pune egzemplarnih modela dostojnih oponašanja, zbog čega su sakralni hronotopi ustoličeni u kulturi kao čuvari prošlosti, etičkog kodeksa, nacionalnih i religijskih svetinja.

Prostorna semioza je način na koji prostor govori a predstavlja veoma složen i suptilan semiotički proces u kulturi, što predviđa uspostavljanje guste mreže zabrana i ograničenja prostornog tipa, te dozvoljenog i zabranjenog prostora. U tom semiotičkom procesu, kombinovanjem spacionema (oznake prostora) i temporema (oznake vremena) nastaju hronotopi od kojih se neki podvrgavaju intenzivnom procesu semiotizacije, pa postaju ključni za razumijevanje kulture u cjelini. Takav je slučaj sa kosovskim hronotopom, oko koga je formirana gusta mitološka mreža, koja djeluje kao ključni spacijalni, ali i etički regulator u okviru južnoslovenskog (post)kolonijalnog diskursa. Kolonijalna podjela prostora uslovljava kretanje likova i aktivno učestvuje u prostornoj semiozi, stoga će u epskom romanu osnovni regulatorni mehanizmi spacijalnog ponašanja, poput kinezičke i proksemičke komunikacije, biti prilagođeni kolonijalnoj i etičkoj podjeli prostora, te hrišćanskoj aksiologiji i kosovskoj mitologiji. Kao i svi ostali elementi narativne strukture u epskom romanu, i prostorni kodovi se podvrgavaju intenzivnom procesu mitologizacije, pri čemu nastaje osobeni jezik prostora, oslonjen na kolonijalnu prostornu semiotiku, u kojoj mjesta otpora kolonijalnoj sili dobijaju povlašćen status i postaju sakralni prostori kolektivnog pamćenja.

Za organizaciju (post)kolonijalnog diskursa od presudnog značaja su diskursni fenomeni koje smo nazvali kolonijalnim deiksama, a koje se mogu identifikovati na sva tri deiktička plana: personalnom (Mi hrišćani / Oni muslima-

ni), temporalnom (prije i poslije Kosova) i spacijalnom (naša i njihova teritorija). One u epski roman dospijevaju iz dubine kolektivnog pamćenja u obliku kolonijalnih znakova, kodiranih još u kosovskoj mitologiji i epskom diskursu. Stoga etički model prostora i hrišćanska aksiologija presudno djeluju na uređenje spacijalnih kodova koje proizvodi Kosovo kao sakralni hronotop, pri čemu se etički kodeks preslikava na prostor i reguliše kolonijalnu teritorijalnost, koja je jasno podijeljena na našu, hrišćansku i njihovu, islamsku teritoriju, te kolonijalnu temporalnost, sa jasnom granicom od koje se vrijeme dijeli na ono prije i na ono poslije Kosova. U tom semiotičkom procesu, pored prostorno-vremenske, postaju bitne i ideološka i kulturalna pozicija govornika, koje uslovljavaju upotrebu kolonijalne deikse. Pod kolonijalnim deiksama podrazumijevamo riječi čije se značenje utvrđuje u zavisnosti od religijske pripadnosti govornika, jer njegova ideološka pozicija utiče na semantičko polje verbalne jedinice ništa manje nego položaj govornika u prostoru i vremenu. Stoga smatramo da i takve riječi treba nazivati deiksama, a pošto ih proizvodi kolonijalna situacija, nazvali smo ih kolonijalnim deiksama, jer njihovo značenje zavisi od religijske, ideološke i kulturalne pripadnosti govornika. Time je uslovljena i njihova etička dimenzija, zbog čega kolonijalna spacijalna redundanca aktivno uređuje etički prostor epskog romana.

Kolonijalni spacijalni modeli jasno razgraničavaju književni univerzum na dvije prostorne podstrukture – tuđe i naše (to su kolonijalne deikse spacijalnog tipa), čija je komunikacija otežana zbog nejednake distribucije sociokulturne moći. Kolonijalna podjela prostora u Njegoševoj drami, a kasnije i u epskom romanu, dovodi do dopunske semantizacije prisvojnog determinativa naš/naše, koji kao oznaka kolektivnog načela treba da aktivira odgovarajući kulturni identitet, što će se odraziti na aksiološki sistem u cjelini, jer pozicija sa koje se vrednuje i gradi ideološki najispravnija slika svijeta jasno je locirana unutar hrišćanske, pravoslavne kulture. Učestala upotreba ovog determinativa treba da označi stopljenost jedinice sa ugroženim kolektivom i osnaži kolektivno načelo na račun individualnog, jer se svi članovi društva stavljaju u službu odbrane i snaženja kulturne kohezije. Zbog toga se *kolo* ili glas plemena u *Gorskom vijencu*, kao i narator – promotor kolektivnih kultova i svetinja u epskom romanu, grade kao ideološke instance, pa prevashodno emituju ideološku (vrijednosnu) i kulturalnu informaciju, što djeluje kao nametljiv okvir dijaloga i jako moćan, normativan kontekst u kome likovi govore, to jest uzimaju riječ svjesni da ih pleme budno posmatra i vrednuje njihovo ponašanje. Stoga niko ne želi da krene tragom Vuka Brankovića, a likovi su okovani plemenskom kulturom i njenom aksiologijom koja stalno opominje na pravila ponašanja i pritom najstrože zabranjuje i kažnjava izdaju, čiji je najviši stupanj primanje islama. U svakom društvu postoje konvencionalni kodovi ponašanja, koji su veoma važni za socijalnu zajednicu, jer regulišu ponašanje pojedinca, propisuju pravila i kažnjavaju prestupe. Kao najozbiljniji prestup i najveći zločin, odnosno ogrešenje o društveno propisanu normu u semantičkom sistemu *Gorskog vijenca*, a kasnije i epskog romana, ustanovljena je izdaja, pa napetu dramsku sekvencu pregovora između Crnogoraca i domaćih Turaka najavljuje kompozicioni rez i opomena kola, koje pjeva o najtežem obliku izdaje – primanju islama, i upozorava na kazne:

KOLO POJE:

*Ljuta kletva pade na izroda!
Prokle mati od nevolje sina,
te knjeginja Ivanbegovica,
prokle Mara svog sina Stanišu,*

.....
*Staniša je obraz ocrnio,
pohulio na vjeru Hristovu,
na junačko pleme Crnojevo,
obuka se u vjeru krvničku
i bratske je krvi ožednio (Njegoš 1956: 58–59).*

Kolo i mnozina modeluju se u *Gorskom vijencu* kao osobene dramske instance koje predstavljaju kolektivni diskurs – glas plemena, čija je osnovna funkcija da artikuliše plemenske ideologeme i rigidnu kulturnu normu, i da opominje pojedinca na rigorozne kazne. Naime, kazne spadaju u redundancu sistema, koja se automatski aktivira u slučaju ogrešenja o normu, kao moćna regulatorna sila podređena očuvanju plemenskog poretka i hrišćanske vjere, te suprotstavljena entropiji kolonizacije. Slijedeći primjer svojih citatnih predaka iz *Gorskog vijenca*, Ili Kuč odlučno odbija da prihvati „tuđu krvničku vjeru” i tako osramoti i sebe i porodicu, pokazujući kako svaki hrišćanin treba da se ponaša u sličnoj situaciji, što predstavlja svojevrsnu promociju upravo konvencionalnih kodova:

– *Ne šalim, dina mi i imama, no ti još dajem tvrdu besu da ćeš se učiniti zenđil, samo se poturči.*

Ili Kuč se gordo, mimo ikad, nasmeja:

– *Bre, ne mudruj, luda ti pamet, Turčine.*

– *More, elveriši se, bukova glavo, sreća te moli.*

– *Ne sramoti se, Turčine, jadan bijo, kad si i bez toga sramotan, – dodade Ili Kuč. – Zar ja, koji sam za svoj narod i moju lijepu vjeru pečen i svakija muka mučen, da pljunem svoju, a prifatim tuđu krvničku vjeru? Ne vala, Turčine, pa da bi car u Carigrad postanuo.*

– *I baš nećeš, je li? – razrogači oči Suleman Koka.*

– *Bože mi sačuva pamet, da čiste svijesti umrem, moleći našega Hrista spasitelja za pokoj duši, – odgovori slavni hajduk gordošću najvećega ritera.*

– *Zašto da nećeš tvrdoglavi hinajetu? – ciknu Turčin.*

– *Zato, Turčine, što znam da život čovekov na ovi svijet nije ništa drugo do jedna manja ali viša, bolja ali grđa priča, pa neću da u priču moga života ostane crna riječ. To žele i moji stari roditelji, koji nemaju drugoga sina. Eto pa i nji pita' bi li pristali i za kakvo blago da i' se doma mjesto Ilije vrati Alija.*

– *Bože sačuva, – jeknu Turo (Otac Ilijin, prim. T.Đ.).*

– *Daleko to Bog odao od moje kuće, – dodade hajdukova majka. Mi smo ljuta sirotinja, ali znamo da je bolje pošteno umrijeti no sramotno živjeti. Nama*

naš sin valja takvi kakav je sad, a ne sramotan. Ja i njegov otac smo vazda molili Boga da ga prije pokrije crna zemja, no da se živ osramoti (Dučić 1997: 577–578).

Pravoslavna, hrišćanska vjera i njene svetinje i u Njegoševoj drami i u epskom romanu modelovane su kao osnov identifikacije i prepoznavanja, kao moćna identitetska baza koja se suprotstavlja islamu i turskoj imperijalnoj sili. Budući da je Kosovo, kao intertekstualni znak, najvažnije mjesto kolektivne mnemonike na Balkanu, koje dijeli vrijeme na ono prije i poslije turske kolonizacije, Njegoš ugrađuje kosovski hronotop u svoju dramu i razuđenim simboličkim valerima znatno usložnjava jezik prostora u *Gorskom vijencu*. Naime, u balkanskim, a posebno u srpskoj kulturi dolazi do naglašene semiotizacije te geografske tačke, pri čemu se hronotop Kosova umjetničkim strategijama transformiše u prostorni i identitetski simbol, u koji je vjekovima taloženo značenje, podređeno intenzivnom procesu mitologizacije. Dopunska semiotizacija Kosova započeta je u usmenim kodovima, a u daljim intertekstualnim previranjima formiran je izuzetno složen simbolički znak, duboko urezan u filogenetsko pamćenje:

Geografija se izuzetno lako pretvara u simboliku. To se posebno primećuje kada ova ili ona geografska tačka postaje mesto stalnih ratnih operacija ili nacionalnih ili religijskih sukoba ili se različito ocenjuje kod sukobljenih nacionalnih tradicija (Lotman 2004: 270).

Ilustrativnim citatnim postupcima, epski roman preuzima opisanu semiotizaciju Kosova i ugrađuje ga u svoj siže kao spacijalno-temporalni, ideološki, identitetski i sakralni znak ugroženog hrišćanstva na Balkanu.

Lik Marka Miljanova u romanu *Na prelomu* modelovan je na principu *folklornog čovjeka*, a predstavlja egzemplarnog junaka kakav se u epskom romanu gradi kao njegova kompoziciona i ideološka dominanta:

Folklorni čovek za svoje ostvarenje traži prostor i vreme; on je sav i neprekidno u njima i u njima se oseća dobro. Folkloru je potpuno tuđe svako namerno suprotstavljanje idejne veličine fizičkim merama (u širokom smislu reči), oblačenje te idealne veličine u smišljeno jadne prostorno-vremenske odlike da bi se unizilo sve prostorno-vremensko. Pri tome se mora istaći još jedna crta izvornog folkloru: čovek je u njemu velik sam, a ne na tuđ račun, on je visok i snažan, on sam može pobediti čitavu neprijateljsku vojsku, on je direktno suprotan malom caru velikog naroda, on i jeste taj veliki narod, velik na svoj sopstveni račun (Bahtin 1967: 268).

Po modelu „malog cara“ i ključnog protivnika Marka Miljanova građen je lik kralja Nikole, koji je u romanu negativno vrednovan, jer je u semantičkom sistemu modelovan kao nosilac crnogorskog identiteta i državnosti. U realnom, istorijskom pak kontekstu, aktivnost kralja Nikole je izrazito prosvjetiteljska, jer je on svjestan ozbiljnog zaostajanja crnogorske kulture, pa pokušava da je

semiotički osnaži, okupljajući na Cetinju južnoslovenske intelektualce, koji svoje književne tekstove stavljaju u službu crnogorskog semiotičkog prostora. Na taj način nastaje i roman *Uskok*, čiji je autor jedan od najviđenijih i najuticajnijih tzv. „izvanjaca“ – Simo Matavulj. Naime, crnogorska kultura, oslabljena viševjekovnim nasiljem kolonijalne sile, ne može tako lako da proizvodi nove kodove niti da emituje tekstove, jer joj je funkcionisanje otežano i svedeno na puko preživljavanje, pri čemu je posebno postradalo učenje, kao primarni sistem poruka (Hol 1976), pa su u Crnoj Gori toga vremena pismenost i obrazovanje teško dostupni. Dakle, semiotička moć crnogorske kulture, to jest njena sposobnost da proizvodi znakove, kodove i tekstove ozbiljno je ugrožena, jer se vjekovima nalazi u stalnom odbrambenom stanju, što izaziva brojne deformacije, od kojih je najteža njena transformacija u ratničku kulturu, čiji se semiotički prostor zatvara da bi se zaštitio od tuđeg uticaja. Taj samoizolacijski proces je ostavio vrlo teške posljedice, kao što je sklonost monološkim komunikativnim modelima, oslabljeni racionalni kodovi a osnaženi iracionalni, koji pojačavaju mitologizaciju i proizvodnju fobija, čija sprega rezultira značajno usporenom dinamikom semiosfere. U okviru takve, epske kulture svakako je najvažniji kult ratnika, koji je zadužen za odbranu svetinja – *krsta časnog i slobode zlatne*, što je od presudnog značaja i za organizaciju epskog romana. Stoga će u njemu biti modelovan književni lik zasnovan na epskom trodimenzionalnom konceptu koji mora objediniti karakteristike ratnika, junaka i čovjeka, a tako monumentalno uobličen element narativne strukture postaje njena kompoziciona i sižejna dominanta, čija ideološka energija potčinjava sebi sve slojeve dijegetičkog univerzuma. Na tom principu građeni su likovi hajduka Ili Kuča u istoimenom romanu Stevana Dučića, uskoka Janka u romanu *Uskok* Sima Matavulja (Matavulj 1953), ali svakako najblistaviji primjer monumentalističkog trodimenzionalnog koncepta prepoznajemo u liku Marka Miljanova u romanu *Na prelomu*, koji je zamišljen i u sižeu realizovan kao inkarnacija moralnog kodeksa proklamovanog u *Primjerima čojstva i junaštva*.

Kao što je već rečeno, plemenska kultura se na intertekstualnoj ravni uspostavlja kao vertikalna, sa strogom hijerarhijom tekstova, pri čemu hijerarhijski niži tekstovi imitiraju po vrijednosti i položaju nadređene. U tom semiotičkom procesu, *Gorski vijenac* doprinosi kanonizaciji i semantičkom snaženju epskog diskursa, jer ga citatnim mehanizmima estetski afirmiše, pa se Njegoš uključuje u kanonizaciju folklornog teksta koja se u južnoslovenskim kulturama odvija u 19. vijeku, posebno kroz prikupljački rad Vuka Karadžića, Vuka Vrčevića i ostalih sakupljača. U tom čvrstom citatnom sistemu, kao njegov semiotički centar, izdvaja se i nameće *Gorski vijenac* koji je u ilustrativnom citatnom odnosu prema usmenoj poeziji, posebno epskoj junačkoj pjesmi. Upravo to citatno snaženje epskog teksta, odnosno herojskog modela svijeta i mišljenja, kao ključni semiotički proces Njegoševe drame, podvrgava se preispitivanju tek u drugoj polovini 20. vijeka, u poeziji Jevrema Brkovića, koji se strategijama iluminativne citatnosti obračunava s rigidnim i retrogradnim guslarskim supstratom crnogorske kulture, jer je on, između ostalog, neraskidivo povezan s kosovskom mitologijom i srpstvom kao identitetskim modelom.

Dakle, možemo zaključiti da intertekstualnost presudno utiče na organizaciju naracije u epskom romanu, posebno na izgradnju vrijednosnog sistema, pri čemu se epske istine i ideologeme, kao i njihov kanonski status u crnogorskoj kulturi i intertekstualnoj komunikaciji učvršćuju strategijama ilustrativne citatnosti. Naime, imitacija i sakralizacija prototeksta i njegovih ključnih ideologema u epskom tipu romana dovodi do reprezentacije *Gorskog vijenca* kao teksta-uzora, pri čemu se epska hrišćanska kultura uspostavlja kao Riznica znanja i iskustava, koja čuva tekstove dostojne oponašanja. Blistava estetska realizacija citatnog snaženja postojećeg poretka, u ovom slučaju – epske kulture i njenih ideoloških modela, uz pomoć žanrovske tradicije ratničke anegdote, kanonizovane u *Primjerima čojstva i junaštva* Marka Miljanova, dovešće do monumentalne reprezentacije epske tradicije i njenih mitova, posebno kosovskog, kao neophodnog uslova za stvaranje novih značenja, odnosno za realizaciju semiotičkih procesa. Autori epskog romana koriste stvaralačke obrasce automatizovanih poetika i žanrovskih kodova, jer oni čuvaju pamćenje o tradicionalnom sistemu kodiranja, koji se na taj način organski upisuje u novu, romanesknu strukturu, uključujući je u veliki ilustrativni dijalog na kome se zasniva kulturna redundanca, kao zaliha značenja formirana da zaštiti crnogorsku i hrišćansku semiosferu od upada spolja i uticaja tuđih kodova i tekstova. Tako će dominantna tema crnogorske ratničke anegdote – sukob i obračun s Turcima, vjerski i ideološki, verbalni i oružani, biti preneseni i u epski tip romana, a opisani semiotički procesi svjedoče o konstituisanju (post)kolonijalnog diskursa.

Semantičku afirmaciju i snaženje epske aksiologije autori ovog tipa romana prvenstveno postižu epskim kodiranjem teksta, ali i aktiviranjem žanra anegdote, kao književne forme najbliže usmenom diskursu, koja se organizuje kao scenski a ne narativni isječak iz ratničkog života, jer registruje trenutak sukoba i verbalnog ili fizičkog obračuna, što predstavlja osnovno dramsko načelo. Uprkos svojoj dramskoj strukturi, ratnička anegdota jača epski kod i njegove semiotičke funkcije, kao i plemensku kulturnu redundancu, hrišćansku i epsku aksiologiju, čija odbrana postaje osnovna funkcija koju epski tip romana obavlja u sklopu crnogorskog kulturnog sistema. Upravo stoga, autori epskog romana u naraciju uvode temeljne znakove epskog diskursa: simbole otpora turskoj kolonijalnoj sili – heroje (Miloš Obilić, „car“ Lazar, Stari Vujadin, Mali Radojica) i izdajnike (Vuk Branković), koji su proizvod mitske svijesti. Pritom je posebno funkcionalna kosovska mitologija u čijem je simboličkom potencijalu pohranjena informacija o (fiktivnoj) nadmoći hrišćanske kulture u kolonijalnoj situaciji, kao i značenja temporalne granice od koje se vrijeme mjeri na ono prije i poslije turske kolonizacije.

Literatura

- Bahtin 1967: Bahtin, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*. Beograd. Nolit.
- Dučić 1997: Dučić, Stevan. *Ili Kuč*. Podgorica. Kulturno-prosvjetna zajednica.
- Elijade 2004: Elijade, Mirča. *Aspekti mita*. Zagreb. Demetra.
- Hol 1976: Hol, Edvard. *Nemi jezik*. Beograd. BIGZ.
- Ivanetić 1995: Ivanetić, Nada. *Govorni činovi*. Zagreb. Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta.
- Janićijević 2000: Janićijević, Jasna. *Komunikacija i kultura*. Sremski Karlovci/ Novi Sad. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Lotman 2004: Lotman, Jurij M. *Semiosfera*. Novi Sad. Svetovi.
- Matavulj 1953: Matavulj, Simo. *Uskok*. Beograd. Prosveta.
- Moranjak-Bamburać 2003: Moranjak-Bamburać, Nirman. *Retorika tekstualnosti*. Sarajevo. Buybook.
- Njgoš 1962: Njgoš, Petar II Petrović. *Gorski vijenac*. Cetinje. Obod.
- Oraić Tolić 1990: Oraić Tolić, Dubravka. *Teorija citatnosti*. Zagreb. Grafički zavod Hrvatske.
- Milošević 1984: Milošević, Nikola. *Ideologija, psihologija i stvaralaštvo*. Beograd. Duga. Biblioteka XX vek.
- Pavićević/ Hanžeković 1939: Pavićević, Mićun M./ Hanžeković-Gabrijel, Mato. *Na prelomu*. Zagreb. Tiskara Stunković i Poljak.
- Miljanov 1967: Miljanov, Marko. *Primjeri čojstva i junaštva*. Titograd. Grafički zavod.

Tatjana ĐURIŠIĆ

NJGOŠ AS A QUOTABLE ROLE MODEL OF THE MONTENEGRIN EPIC NOVEL *Summary*

The epic novel appeared in Montenegrin literature at the beginning of the 20th century, but it represents a kind of summary of the semiotic processes of the 19th century and its ideologemes, so it summarizes anti-Islamic axiology, liberating aspirations, identity narrative and enlightened tendency, which is why we can talk about its retrograde poetics, modest aesthetic scope, as well as about the weak reception effect.

The general hierarchy of the Montenegrin tribal culture meant that the texts of the otherness, especially if they were Turkish or in any sense threatening, were a priori rejected, while the folklore text occupied a privileged place in the culture and was the subject of quotation power precisely because of the resistance it offered to the Turkish imperial force, Islam and semiotic units of the colonizer. In the colonial situation, the functions of the epic discourse multiply, so it acts as: mnemonic, epistemological, ideological, ethical and defensive product of culture, which becomes the basic creative force of the Montenegrin tribal community. Therefore, in the epic novel and in the Montenegrin culture of that time, semantic processes dominate, in which the determination comes from within, from the domicile culture and textuality,

especially from the *Mountain wreath*, which is considered a treasure of meanings and ideologemes, worthy of imitation, with the sacred function of defending Montenegro and Christianity from the Turkish colonial force.

The *Mountain wreath* in Montenegrin culture functions as a representative text-model, which preserves to a high extent mythologized patterns that should serve as a model for imitating and adopting socially acceptable codes of behavior, the so-called conventional codes. Therefore, the quotation motivation goes from epic culture and mythology to Njegoš's *Mountain wreath* in order for Njegoš's poetic work to confirm, that is to illustrate Montenegrin tribal culture as a universal and own canon – a model worthy of imitation. In further intertextual turmoil, Njegoš's drama becomes a text-model for the Montenegrin epic novel, from where it takes key colonial ideologemes, typified characters, chronotope of combat and the cult of endless struggle.

Keywords: Njegoš, *Mountain wreath*, epic novel, illustrative citation, text-model, metatextuality, colonial situation, I–I channel, mnemonic mechanisms, semiotic processes.

Miodrag LEKIĆ

Fakultet političkih nauka

Univerzitet Luiss Guido Carli, Rim

mlekić@luiss.it

PARALELIZMI MOTIVA BOŽIĆNE POBUNE (ISTRAGE) U GORSKOM VIJENCU I SICILIJANSKE VEČERNJE U PALERMU 1282.

U referatu se razmatraju paralelizmi motiva božićne pobune (istrage) u *Gorskom vijencu* i *Sicilijanske večernje* u Palermu 1282. Razmatraćemo koja je i kolika je motivska sličnost *Gorskog vijenca* i umjetničkih ostvarenja nastalih događajem tokom Večernje crkvene mise u Palermu. Osim hipoteza koje su zasnovane na uočljivim analogijama, nema pouzdanih saznanja da je Njegoš poznao pomenute istorijske događaje na Siciliji, niti da su oni mogli biti podsticaj za izbor određenih, pa i glavnih motiva u *Gorskom vijencu*.

Ključne riječi: *Gorski vijenac*, *Sicilijanska večernja*, motivski paralelizmi.

Dok je uobičajno objašnjenje da je *Gorski vijenac* istorijska drama književno interpretirana specifičnim dramskim žanrom uglavnom karakterističnim za epohe romantizma, sami istorijski događaji su podležni različitim, pa i polemičkim tumačenjima.

Često književno-estetskim svojstvima nekog velikog djela prethodi istorijski događaj, u svakom slučaju istorijski kontekst, nekada kao centralna inspiracija, nekada kao povod.

Velika djela vremenom pripadaju književnoj istoriji da bi kasnije komparativne rekonstrukcije te istorije omogućavale da se dublje sagledavaju i razumiju svi elementi konkretnog književnog ostvarenja. Svakako to važi i za razumijevanje – kako širokih duhovnih zamaha i horizonata *Gorskog vijenca*, tako i konkretnih dramskih radnji i epizoda u tom djelu.

Pritom, i kao još jedan elemenat uvoda u našu temu, treba podsjetiti da se široka optika Njegoševog djela kreće između dominantne originalnosti autora, preko uticaja istorijskih događaja, filozofskih refleksija, jezika narodne epike, sve do doticaja klasičnih umova evropske kulture Dantea, Milтона, Lamartina, ali i drugih. O uticajima navedenih velikana italijanske, engleske i francuske kulture na Njegoša su napisane značajne studije, izuzetno važne za razumijevanje formiranja i domašaja njegovog djela. Dakle, ravnotežom istorijske dimenzije, književno-filozofskih oblika, sve do onih kosmičko-metafizičkih komponenti u njima, moguće je cjelokupno sagledavanje Njegoševog djela.

Razumije se da određena pitanja iz istorijske dimenzije ostaju otvorenog, pa i dalje hipotetičkog karaktera, i zato su predmet daljeg izučavanja. Jedno od takvih pitanja, sa do sada različitim odgovorima, odnosi se na “istragu poturica” kao osnovni dramski motiv u *Gorskom vijencu*. Smatra se da motiv istrage ili odlučujuće borbe na neki sveti, u svakom slučaju poseban, mistični dan, zadire još u biblijsku i helensku istoriju koju je Njegoš dobro poznao, što potvrđuju između ostalog i djelovi iz *Gorskog vijenca*. Isti motiv je zatim prenesen u evropsku tradiciju, kako istorijskim događajima, tako i književnim interpretacijama. Najčešće pominjano djelo na temu renegata i uticaja na Njegoša je Šile-rova drama sa legendarnim švajcarskim junakom Viljemom Telom u glavnoj istorijskoj ulozi.

O evropskoj tradiciji renegata i uticajima na Njegoša pisali su mnogi njegošolozi, a od stranih slavista se posebno izdvajaju njemački slavista Alojz Šmaus i francuski – Mišel Oben. Obojica smatraju da je Njegošu u određenoj mjeri bila poznata tema konspiracije i pobune na božićni dan u evropskoj istoriji, kao i njihova umjetnička obrada.

Tema našeg osvrta jeste događaj iz 1282. godine na Siciliji, njegove kasnije književno- umjetničke interpretacije i mogući uticaj na kompoziciju *Gorskog vijenca*, posebno u dijelu izbora primarnog dramskog motiva. Radi se u osnovi o istinitom događaju sicilijanske pobune protiv stranog okupatora, čiji je naziv vremenom varirao, da bi u istoriju otišao pod naslovom *Vespri siciliani*. Među više prevoda onaj nešto bukvalniji glasi *Sicilijanska večernja*, ali i *Večernja misa* ili *Božja večernja služba*. Svi prevodi na neki način odražavaju originalni smisao naslova, koji je vrlo sličan onom francuskom *Les vepres siciliennes*.

U čemu bi mogli biti slučajni ili neslučajni paralelizmi između, s jedne strane, sicilijanske krvave pobune na Siciliji na uskršnji dan i “istrage poturica” na božićni dan u Crnoj Gori, a s druge strane – koja je moguća sličnost književnog djela *Gorski vijenac* i umjetničkih ostvarenja nastalih događajem tokom večernje crkvene mise 1282. u Palermu.

Italijanska historiografija se detaljno bavila burnim događajima sicilijanske pobune koja je krenula masakrom u crkvi *Santo Spirito* nad tada vladajućim Francuzima, kao i posljedicama koje su uslijedile u sicilijansko-italijanskoj istoriji. Iako je zbog značaja događaja, zapravo ustanka koji je započeo večernjom misom, sama tema vremenom dobila i dimenzije mita, istoričari, u prvom redu italijanski i francuski, detaljno su proučavali sve faze i činjenice “svete pobune” u Palermu, koja označava i početak daljih oružanih sukoba koji će rezultirati protjerivanjem francuske vladarske familije Anžuja sa Sicilije. Italijanska historiografija, od ugledne enciklopedije *Trekani* preko mnogih radova istoričara, i to u trajanju nekoliko vjekova, navode detaljne podatke o tom ustanku koji – i bez umjetničke obrade koja će zatim uslijediti – započinje prilično dramski, zapravo ugovorenim znakom zvonjave palermske Crkve Svetog duha na misi uskršnjeg ponedjeljka, 30. marta 1282 godine. Masakrom započetim te večeri tokom svete mise, kao i borbama u danima i nedjeljama koje su uslijedile, pobijeno je nekoliko hiljada Francuza.

Dugo će, a sve do ujedinjenja Italije 1861. godine, ovaj ustanak pod nazivom *Vespri siciliani* biti eminentan dio historije Sicilije i činiti značajan dio slavljene sicilijanske historije, ujedno bitan element sicilijanske samosvijesti. Kasnije će isti događaj postati također slavan i egzaltirano opjevan dio italijanske historije. Očevi italijanskog *Risorgimento* (Preporoda) – Kavrur, Garibaldi, Mazzini i Vittorio Emanuele II – posebno su nastojali da Sicilijansku pobunu inkorporiraju u veliku ideju i nasljeđe ujedinjene Italije.

Jednim od najpoznatijih radova o sicilijanskom ustanku 1282. smatra se monumentalno trotomno djelo Mikelea Amara objavljeno 1882. na jubilej – šest vjekova od oslobodilačkog događaja započetog na misi u sicilijanskoj crkvi. Ovo Amarovo djelo, kao uostalom i druga, između ostalih i slavna opera Đuzepa Verdija na istu temu, poslužiće kao motiv, sada već u savremenom periodu, velikom italijanskom piscu (Sicilijancu) Leonardu Šaši za knjugu *Il mito dei vespri siciliani da Amari a Verdi* (“Mit Sicilijanske večernje, od Amara do Verdija”).

Sicilijanska pobuna 1282. je imala ne samo mnoge interpretacije u, posebno italijanskoj i francuskoj historiografiji, već i evropskoj kulturi. Evropskoj dimenziji poznavanja i vrednovanja sicilijanskog događaja su doprinijela umjetnička djela, posebno ona dramsko-operskog karaktera.

Naime, veliki francuski pisac i dramaturg Kazimir Delavinj (Casimir Delavigne) je napisao dramu u pet činova, po žanru tragediju, o pokolju nad Francuzima na Siciliji, pod naslovom *Vepres Siciliennes* – prevedeno kod nas *Sicilijanska večernja služba*. Drama je premijerno izvedena 23. oktobra 1819. u pariskom pozorištu “Odeon”. Francuski slavista Mišel Oben, vjerovatno najpoznatiji francuski poznavalac Njegoševog djela, navodi da je ova drama, koja obrađuje temu povezanosti masakra i nacionalnog oslobođenja, po opštoj ocjeni imala najveći teatarski uspjeh u Francuskoj 19 vijeka. (Michel Aubin – *Visions historique et politique dans l’œuvre poetique de P. P. Njegos* – str. 237)

Da li ima osnova pretpostavka da je Njegošu mogao biti poznat događaj, zapravo krvavi obračun domaćeg stanovništva nad stranim upraviteljima na italijanskom ostrvu, kao i stvoreni mit o tome? Ili mu je možda bila poznata neka od umjetničkih obrada tog događaja?

Bez pouzdanog odgovora može se pretpostaviti da nije nemoguće da je Njegošu događaj na Siciliji u određenoj mjeri bio poznat. Recimo, njegovim čestim boravcima u Italiji, posebno u Napulju, koji je tada bio glavni grad Kraljevine Dvije Sicilije i gdje je crnogorski vladar imao susrete i sa tamošnjim zvaničnicima. Druga mogućnost Njegoševih saznanja o krvavom obračunu koji počinje misom u palermskoj crkvi je mogla biti preko drame i velikog teatarskog uspjeha predstave *Dlavanja* u Francuskoj. U svakom slučaju, osim hipoteza koje su zasnovane na uočljivim analogijama, nema pouzdanih saznanja da je Njegoš poznao pomenute historijske događaje na Siciliji, niti da su oni mogli biti podsticaj za izbor određenih, pa i glavnih motiva u *Gorskom vijencu*.

Dok je Njegoš, poznavalac u značajnoj mjeri evropskih kulturnih tokova i događanja mogao potencijalno znati za dramu Kazimira *Dlavanja* – jedno drugo slavno djelo, sigurno najpopularnija umjetnička obrada *Sicilijanske večernje*, opera Đuzepa Verdija, nastala je poslije Njegoševe smrti. Naime, velika

Verdijeva opera, sigurno najveća umjetnička popularizacija oslobodilačkog događaja na Siciliji, premijerno naslovljena francuskim naslovom *Les Vepres Siciliennes*, prvi put je izvedena 13. juna 1885. u Pariskoj operi. Zahvaljujući mnogim knjigama i umjetničkim djelima, događaj i mit krvavog obračuna koji je započeo na svetu misu u sicilijanskoj crkvi je nastavio da živi, prije svega operom Đuzepa Verdija koja se veoma često, pa i ove godine kada nastaju ovi redovi, nalazi na repertoaru milanske *Skale*.

Postoje mnogi likovni radovi visokog umjetničkog dometa na temu *Sicilijanske večernje*. Pod istim naslovom snimljen je igrani film 1949. godine. Treba istaći i da se sjećanja na sicilijansku večernju pobunu iz 1282. nalaze u sadašnjoj nacionalnoj himni Italije. U dominantno patriotski intoniranoj himni, čije je riječi napisao italijanski pjesnik i patriota Gofredo Mameli, u finalnom dijelu kompozicije se navode i “pozivi scilijanske večeri”, s porukom značaja večernih zvona sicilijanske crkva kada je domovina Italija ugrožena i kada se ona obraća svojim građanima.

U ovom prilogu komparativnoj analizi sa više hipoteza, osvrnuo bih se i na savremena tumačenja ili “nova čitanja” književnih i istorijskih interpretacija dva navedena motiva koji, bez sumnje, imaju određene zajedničke elemente, dostojne izučavanja. S jedne strane, iako kao efemerna i suštinski beznačajna pojava, mogu se u određenim sredinama sresti osporavanja *Gorskog vijenaca*, uglavnom i očigledno ideološko-političkim projekcijama, posebno u određenim sredinama i političkom životu. Osporavanja su uglavnom zbog motiva *istrage* u književnoj obradi. Iz istog – navodno – razloga, pojavljuju se osporavanja čak i samog autora *Gorskog vijenca*, utisak je, i kao manifestacija vrijednosnog poremećaja u sredinama gdje se one pojavljaju.

Tema, iako marginalna i beznačajna, pojavljuje se čak i u samoj Crnoj Gori, dakle osporavanja velikana crnogorske istorije i misli, koji je upravo svojim djelom dao smisao crnogorskoj istoriji. Drugim riječima, bez Njegoševog djela ta istorija bi bila bez vrijednosno-smisaonog značenja, sa svim mogućim posljedicama duhovne i druge degeneracije stanovnika i društvene zajednice na tom prostoru. Istraga – treba li to ponavljati – kao motiv književnog djela, istorijski nepostojeća ili možda postojeća u određenoj, najvjerovatnije manjoj mjeri, nije pretenzija borbe za viši društveni i moralni poredak, još manje mržnja ili negacija islama kao religije i Turaka kao naroda, već borba naroda za svoju slobodu protiv okupatora, dakle naroda koji ne pristaje da bude pokoren, tlačen, pretvoren u sluge i silom nametnutu drugu religiju. Razumije se, paralelno traju proučavanja i visoka vrednovanja ukupnog Njegoševog djela, posebno onog najvećeg, dakle *Gorskog vijenca*, ne samo na slavističkim katedrama svijeta, već i u drugim kulturnim sredinama.

S druge strane, nije poznato da je u Italiji neko negirao u bilo kojem smislu motiv krvavog obračuna na Siciliji 1282, niti da je osporavano neko umjetničko djelo inspirisano tim događajem. Naprotiv, događaj ostaje slavljjen kao oslobodilački, ostajući trajno kao patriotski dio italijanske istorije. *Večernja sicilijanska* nastavlja svoj život u nacionalnoj svijesti, mnogim umjetničkim dijelima i nacionalnoj himni koja se u Italiji i u svijetu s respektom sluša raznim povodima.

Nastavljaju se i komparativne analize glavnog dramskog motiva *Gorskog vijenca*, kao uostalom i sve druge komponente književnog, filozofskog, estetskog, jezičkog, etičkog i drugog karaktera Njegoševog djela sa istorijskim događajima i umjetničkim ostvarenjima u drugim kulturama.

Miodrag LEKIĆ

THE PARALLELISM OF MOTIFS IN THE CHRISTMAS UPRISING
(INVESTIGATIONS) IN "THE MOUNTAIN WREATH" AND "SICILIAN
VESPERS" IN PALERMO 1282

Summary

This paper examines the parallelism of motifs in the Christmas uprising (investigations) in "The Mountain Wreath" and "Sicilian Vespers" in Palermo 1282. We will consider the extent and nature of the motif similarity between "The Mountain Wreath" and artistic works inspired by the events during the Evening Church Mass in Palermo. Besides hypotheses based on observable analogies, there is no reliable information that Njegoš was familiar with the mentioned historical events in Sicily, nor that they could have influenced the selection of specific, even main motifs in "The Mountain Wreath."

Keywords: *The Mountain Wreath*, *Sicilian Vespers*, motif parallelism.

Милош ЂОРЂЕВИЋ

Visoka škola strukovnih studija "Mihailo Palov" Vršac
milosdjordj@yahoo.com

ИСТОРИЧАР ИДЕЈА

(Допринос Радомира Ивановића његошологији)

Рад анализира четири монографије академика Радомира Ивановића (1936–2022) које аспектски разматрају дело највећег јужнословенског романтичара: *Његошев поетски говор* (1991), *Његошева психологија и филозофија стварања* (1997), *Његошева поетика и естетика* (2002) и *Његош. Његошологија. Његошолози* (2017).

Како је Ивановић приредио више избора и зборника о Његошу и књигу *Његошове поеме* (2014), у том контексту рад осветљава допринос његошологији овог плодног историчара идеја.

Кључне речи: Радомир Ивановић, Његош, његошологија, његошолози, српски романтизам, критика, поетика, естетика, историја идеја, компаратистика

„Културне комплексе негујемо верујући да објективно негујемо себе. Реалиста тада бира *своју* (подвукао Г. Б.) стварност у стварности. Историчар бира *своју* историју у историји. Песник сређује своје утиске везујући их за одређену традицију. У свом рђавом облику, културни комплекс је школска навика немаштовитог писца“ (Башлар 1998: 27).

Из Башларове интерпретације следи да је комплекс психичка енергија и да културна сублимација продужава природну сублимацију. „У таквим условима, књижевна критика, која не жели да се сведе на статични попис слика, мора се удружити са психолошком критиком (која) следи везу између првобитних комплекса и културних комплекса“ (Башлар 1998: 27).

Из ове перспективе, следећи Ивановићев поступак непрестане примене и синтезе нових знања и метода, с циљем да продубимо домете критике и свесни да првенствено као књижевни критичар пишемо о историчару књижевности, разматрамо допринос његошологији овог плодног и значајног аутора који се његошологијом и науком о књижевности бави већ пуних шест деценија. Монографија *Његош. Његошологија. Његошолози* настала је као синтеза критеријумима хронологије, типологије и

аксиологије и показује како је он као реалиста критичар неговао себе и обликовао историју књижевности.¹

Током дугог научног рада Радомир Ивановић је Његошу посветио десетине посебних прилога и они су се претакли из књиге у књигу књиге: *Његошев поетски говор* (1991), *Његошева психологија и филозофија стварања* (1997), *Његошева поетика и естетика* (2002), *Петар Други Петровић Његош* (2003–2004) и *Стваралачки узори и изазови (Његош, Андрић, Лалић)* (2015). Последња монографија *Његош. Његошологија. Његошолози* (2017) представља синтезу историчара књижевности као историчара идеја и заузима средишно место наше интерпретације и вредновања. У ауторовом опусу разумевању и тумачењу чињеница она се кристалисала управо, по Башларовим захтевима, као природни и културни комплекс историје као стварности и свеколиких уметничких вредности. Јер, мало је сродних књига у нашој науци о књижевности које на једном месту пружају толику суму информација и аспектски различитих тумачења чињеница и историја идеја и доносе толико проверених судова.

1.

Као синтеза вишегодишњег проучавања Његошевог сложеног и драгоценог опуса, монографија *Његошева поетика и естетика*, допуњена трима новим монографијама и студијама, обједињује, проширује и богати новим информацијама, примерено новој реторици наслова и ауторовом потпуном окретању историји књижевности као главној грани науке о књижевности, проблемске огледе и студије штампане у *Његошевом поетском говору* и *Његошевој психологији и филозофији стварања*. Карактер истраживања и теме које осветљавају поетику као психологију и филозофију стварања илуструју наслови из првог дела огледа и студија под кључем: „Да је био у великим народима, живот би му био љепши, али му геније не би био већи, јер није ни могао бити већи“ (Душан Вуксан). Када је реч о поетици, дакле, индикативни су наслови: „Његошев поетски говор“, „Фотогонија као глобални симбол романтизма“, „Његошева космогонија и космологија“, „Генерирање поетске идеје и књижевног текста“, „Могућности алтернативних интерпретација“, „Структура Његошеве поеме“ и „Даривање као активни принцип Његошевог етоса“.

Сви наслови и поднаслови огледа и студија упућују на поетику као суштину критичког ангажмана Радомира Ивановића онако како на то упућују и наслов монографије о Његошу и наслови многих монографија о македонским и црногорским писцима.²

¹ Први прилог који се бави Његошем јесте Ивановићев приказ монографије Вида Латковић из 1963. године „Његош као литерарна симпатија“, „Стремљења“, год.V, бр. 4, Приштина, 1963, стр. 519–521.

² Такве су монографије: *Поетика Косте Раџина* (1979), *Поетика Блажа Конеског* (1983), *Поетика Аце Шопова* (1986), *Поетика Славка Јаневског I и II* (1989), *Поетика Риста Ратковића* (1990), *Поетика Душана Костића* (1994) и *Поетика Михаила Лалића* (1994).

Из другог дела монографије о психологији и филозофији стварања, који показују тежњу аутора да продуби поетичка истраживања укључујући у њих културу, реторику и етику и сродне науке које гравитирају око науке о књижевности индикативни су наслови: „Глобални симбол *тајни* у Његошевој поезији“, „Античко и хришћанско 'откриће духа' у раним умотворима“, „Поетска и филозофска рефлексивност“, „Апокалиптички мит у позном Његошевом умотвору“, „Страдање и стварање као вертикале хуманитета“ и „Молитва као завјетно писмо“.

И најзад, као југослависта, слависта и компаратиста, Ивановић *Његошеву поетику и естетику* заокружује, онако како је то учинио на примјеру тумачења поема у светлу теорије романтизма у којима су настале, компаратистичким истраживањем и осветљавањем глобалних идеја романтизма у делима Ф. Прешерена, П. П. Његоша, И. Мажуранића и Григора Прличева. У компаратистичком приступу, по већ означеном критичком методу, стилу и духу, он заузима јасну тачку гледишта и перспективу која омогућава да осветли историју идеја и развија књижевну критику као композитни појам:

„У књизи *Романтизам, револуција, марксизам* Марија Јањион с правом тврди да је романтизам извршио велика 'антрополошка открића'. Под том категоријом аутор подразумијева 'активан избор', односно оне идејне пројекте који нијесу окренути само садашњости него, у знатно већој мјери, будућности, те је схватљиво што у том контексту овај духовни покрет не треба сводити само на уске оквире одређене стилске формације. У свијетлу овако схваћене, глобалне идеје прошлог вијека лакше је појмити проширење оних значења и зрачења овог духовног покрета, поготову од оних историчара романтизма који тврде да ова стилска формација представља 'нову ренесансу'“ (Ивановић 2002: 341).

Из прегледа свих тема и проблема које Ивановић разматра закључује се да су сва истраживања тежила и водила ка књизи *Његош. Његошологија. Његошологи*. На то упућује приступ Његошевој поетици који, паралелно, у три реченице, региструје суштинске теме, лоцира песника у историјском и стваралачком времену, показује дар критичке синтезе и богат и узоран језик, метод и дух историчара књижевности и књижевног критичара:

„Поникао у наративној култури, у којој се његује култ ријечи, образован на класицистичкој реторици, а књижевно формиран у окриљу народног стваралаштва и раног неразвијеног романтизма или проторомантизма, Петар П Петровић Његош (1813–1851) од првих, почетничких покушаја па до краја дводеценијског бављења књижевним стваралаштвом, континуирано показује брижљив однос према свакој врсти говора, а особито према поетском говору, који сматра суштинским обликом егзистенције. Припадник дјелатне филозофије, филозофије која у моделу патријархалне културе изједначава *ријеч* и *чин*, Његош сва своја естетичка, поетичка и креативна одређења концизно формулише у складу са глобалним идејама времена којем припада

и у складу са сопственим филозофским и егзистенцијалним одређењима“ (Ивановић 2002: 9).³

Кругу тематских и проблемских разматрања Његоша и Његошевог дела припада и Ивановићева књига *Његошеве поеме*, објављена поводом два века од рођења, у којој истражује ову књижевну врсту, врши нека превредновања врхунских поетичких остварења великог романтичара и дубоко задире у поетику, естетику и генологију дела славног писца. Приређивач полази од чињенице да Милан Решетар, најбољи тумач Његошевог дела, тврди да писац има осамдесет и шест „малих пјесама“. Међутим Ивановић је први одвојио „мале пјесме“ од „великих пјесама“ које је назвао *поемама*. По њему, поема је лирско-епска врста обима преко сто стихова, а еп обима преко хиљаду стихова. Поеме је поделио у неколико група: рефлексивне, пригодне, митопоеме, панихиде, филозофске и евокативне и друге. Таква је, по њему, поема *Мисао* (1844, 141 стих), најлепша и боља од *Горског вијенца* и свега што је Његош написао. Ова поема је, по приређивачу, прологомена *Луче микрокозма* (2200 стихова), а епилог представља „Посвета“ Сими Милутиновићу (200 стихова) и заједно чине целину.

Као значајну рефлексивну поему, написану у једном дану (1844) Ивановић узима и „Посвету“ *Лучи Микрокозма* Сими Милутиновићу Сарајлији (две стотине стихова). *Мисао*, посвета Сарајлији и *Луча Микрокозма*, по његошологу Ивановићу, чине природну целину и естетички врхунац Његошеве интелектуалне, креативне и интуитивне стваралачке енергије. Овај суд паралелно задире у генологију и естетику Његошевог дела. Заснован је на основу теоријског начела Светозара Петровића, који, расправљајући о књижевним облицима, тврди да се они могу искористити као „нит у оном битном ткању континуитета и промјена у историји књижевности, као више или мање објективно средство провјеравања наших више или мање опћих утисака и наших не тако лако провјерљивих опћих хипотеза о опсегу, смјеру развоја и преобразби појединих књижевних традиција“ (Петровић 1986: 281).

2.

Све ове књиге биле су теоријске и истраживачке припреме за Ивановићеву централну књигу насталу поводом сто седамдесет година *Горског вијенца*.⁴ О Његошу, почев од пророчке најаве Вука Караџића у писму Л. Мушицком из 1833. године, у којем тврди да „прави и стихове лепе“, коју Ивановић узима као искон његошологије јер Вук у младом владици види и ствараоца Орфеја и прегатоца Ахилеја. Постоји 420 самосталних књига

³ Радомир Ивановић, *Његошева поетика и естетика*, Змај, Нови Сад, 2002, 9. У оквиру Ивановићевих Собраних дјела у седам књига, примерену духу историчара књижевности, ова монографија је објављена под насловом *Петар Други Петровић Његош*.

⁴ Ивановић је стваралац од духа и многе његове књиге, осим научне снаге, носе обележје неког датума из историје књижевности или везаног за име писца или културног догађаја.

и библиографија од око 22.000 библиографских јединица. У XIX веку објављено је око 1600 радова. Најзначајније су монографије П. А. Лаврова (1887), П. А. Ровинског (1889), Лазара Томановића (1896) и Павла Поповића (1900), којом његошологија доживљава свој врхунац у том веку. У репрезентативне прилоге Ивановић убраја и оглед Светислава Вуловића (1872) и коментаре М. Решетара (1890), укупно прештампане тридесетак пута до данас.⁵

Пошто у односу на теоретичара или естетичара, за историчара књижевности чињенице а не слике постају примарне, констатујемо их, јер оне, као такве, постају услов сваког нашег суда. „Велика дела увек имају свој двоструки знак; психологија проналази њихово тајно жариште, а књижевна критика оригиналан језик“ (Башлар 1998: 64). Доследан тог начела и педантан у покушају да увек документује историјско време у историји књижевности, Ивановић у књизи *Његош. Његошологија. Његошологи*, која је сабирно место свих његових знања и вредновања Његошеве личности и дела, налази три фазе у развоју његошологије, и то:

Прву фазу (1833–1851), која је у знаку „спорадичности јављања“;

Другу фазу (1851–1870), која је у знаку осеке „интересовања за његово дјело“ и

Трећу фазу (1871–1900), која је, примерена приливу знања у науци о књижевности, у знаку „пораства интересовања“ (Ивановић 2017: 15) за Његоша, песника српског, како га именује Радмило Димитријевић.

До таквог закључка, а он афирмише врхунског историчара књижевности и примарни смисао историје књижевности, монограф је дошао на основу увида у суму кардиналних чињеница. Такав је и суд да у критичкој рецепцији Његош као писац у свом времену готово да и не постоји. Прво интересовање креће од 1860. године, када Стефан Митров Љубиша пише коментаре о *Горском вијенцу* у предговору латиничном издању у Задру. Десет година касније Нићифор Дучић критички пише поводом Љубишиног издања и тврди да не коментарише и не тумачи исправно одређене стихове. Дучићеве грешке, много касније, исправља Јевто Миловић. Из те перспективе и у том контексту, у уводном тексту прилога из његошологије осветљава најзначајније монографије и коментаре као подстицаје њеног развоја у првој половини XIX века, већ означене историјске, књижевне и биографске монографије у којима доминирају позитивизам и метод филолошке критике као ознаке спољашњег приступа критике: магистарски рад П. А. Лаврова, историјско-књижевну монографију *Петар II Петровић Његош и његова књижевна дјелатност* (1877) монографију П. А. Ровинског *Петар II (Раде) Петровић Његош, владика црногорски (1813–1851)* (1889) које анализира као научни триптихон настао на темељу „истовјетног аналитичког метода“ (2017: 25), и монографију Лазара

⁵ Видети селективну библиографију Петра II Петровића Његоша на крају књиге која доноси преглед посебних издања, зборника и превода, укупно сто осамдесет библиографских јединица коју је саставило више библиотекара.

Томановића *Петар Други Петровић Његош као владалац* (1896), за коју каже да је вишеструко занимљива.⁶

У значајније прилоге његошологије, у делу под насловом „Промјена аналитичке парадигме (Решетар – Поповић)“ наравно убраја Решетарове коментаре, по којима је Његош стекао прво место међу српским песницима „захваљујући природној даровитости и пјесничкој души“. Значајан његошолог двадесет и првог века, Радмило Маројевић, мисли да Решетар „сам чини епоху у његошологији“. Као централну књижевноисторијску и критичку оцену Ивановић узима суд Павла Поповића да се они „с правом могу сматрати као коначна студија о *Горском вијенцу*, као последња реч литерарне критике о овом делу“ (2017: 28). Ту промену види у светлу доминације теоретизације над историзацијом свести, односно у светлу чињенице да је „анализа преузимала преимућство од синтезе“ (2017: 28). Решетарови коментари и Поповићева монографија у знаку су унутрашњег критичког приступа уметником делу.

Проширујући на изванредан начин поље његошологије и свог критичког духа обликованог новим сазнањима, Ивановић се бави и Андрићем као његошологом, сврставајући га заједно са Вуком Караџићем, који је пророковао његову песничку будућност, у Његошевог „учитеља енергије“. О два велика српска писца, Вуку и Његошу, Андрић је писао прилоге четврт века под мотом: „Памћење је човеку друга домовина“. Он мисли да десет Андрићевих прилога о Његошу имају изузетан значај. Матичну ћелију Андрићеве мисли о Његошу представља текст „Његош као трагични јунак косовске мисли“.

Изузетно познавање дела Стефана Митрова Љубише⁷, који је, као и Андрић, своје учитеље енергије пронашао у усменом стваралаштву, Вуку, Његошу и Марку Миљанову Поповићу⁸ послужило је Ивановићу као основа за осветљавање књижевног мита о Шћепану Малом у делима Стјепана Зановића *Шћепан Мали лажни Петар III цар Русије* (1784), Његошевог егзистенијално-драмског спева *Лажног цара Шћепана Малог* (1851) и приповедака *Шћепан Мали* (1868) и *Продаја патријаре Бркића* (1870) С. М. Љубише. Један од примарних Ивановићевих налаза је да се Љубиша

⁶ У њој нема ни једне мисли „са устима пуним фраза“, како би рекао Лалић. Ауторово бављење монтенегристичком обухвата 1339 библиографских јединица. Видети: Милорад Т. Миловић – *Био-библиографија академика Радомира В. Ивановића – Монтенегрина*, Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, Цетиње 2010.

Целину научног опуса доносе публикације: Бранко Јокић, Јелица Јововић – *Библиографија академика Радомира В. Ивановића – Македонистика*, Институт за српску културу – Приштина, Змај, Нови Сад, 2003; Бранко Јокић, Јелица Јововић – *Библиографија академика Радомира В. Ивановића*, Змај, Нови Сад, 2006. и Бранка Драгосавац – *Библиографија академика Радомира В. Ивановића*, објављена у књизи *Дарови и ударја (Критичари о дјелу Радомира В. Ивановића 2006–2016)*, Фонд за развој Куча, Подгорица, 2016.

⁷ Видети монографију Радомира Ивановића, *Стефан Митров Љубиша (Прилог поезици)*, Пегаз, Orfeus, Бијело Поље, Нови Сад, 2003.

⁸ Видети: Радомир Ивановић, *Реторика човјечности (Морфологија и семантика дјела Марка Миљанова Поповића)*, Нови Сад – Подгорица, 1993. и *Слово и вијек (Марко Миљанов у огледалу критике)*, избор, Фонд „Марко Миљанов“, Подгорица, 2016.

„напајао користећи у првом реду све облике народне предаје, потом постојеће историјске изворе, неправдазиђено Његошево дјело, као и дјело свог учитеља Антуна Којовића“ (2017: 81).

Други закључак се тиче чињенице да нису „пронађени веродостојни подаци о истрази потурица нити о поријеклу Шћепана Малог“ (2017: 83). Категоришући рад као „Прилог наратологији“, Ивановић показује своја широка теоријска знања и компаратистички метод отвара расправом о древној причи: левантинској и карипској, односно источном моделу културе као аморфне цивилизације и западном моделу културе као кристалне цивилизације. И овде се ослања на своје налазе у монографијама *Митеме и поетеме Томаса Мана* (2007) и *Лавиринти чаробног реализма Габријела Гарсије Маркеса* (2010), односно најновије Рикерово теоријско учење из наратологије по којем „један историјски догађај није само оно што се догађа већ и оно што може бити испрочано, или што је већ испрочано у летописима и легендама од којих су и сачињена дела о којима је реч“. А све се то заснива на Андрићевој идеји да у свакој легенди постоји зрнце истине, истине која налаже да се пише и верује у древне приче.

Осим што темељно изучава опус писаца којима се бави, Ивановић се учестало паралелно позива на европске научнике и своје налазе и тако их уграђује, са приливом нових сазнања, у нова радове и књиге.⁹ Монографији Павла Поповића (1868–1939) *О Горском вијенцу* (1900) приступа полазећи од своје књиге *Обнова поетског говора* (1995) у којој прихвата налазе Гистава Лансона и Клаудија Гиљена који пишу о научности науке о књижевности у контексту хуманистичких наука и преокрету у књижевнонаучној методологији на размеђу XIX и XX века. На размеђи тих векова стоји и као прекретничка књижевноисторијска монографија новог типа – Поповићева монографија *О Горском вијенцу*. Исходиште му је, по кључу који стоји на почетку рада, суд Предрага Палавестре, писца најзначајније историје српске књижевне критике, по којем ново доба тражи нове људе, нове идеје и нова мерила и налаз историчара критике да у српској критици егзистира седам типова критике: природна критика, филолошка критика, које припадају историји књижевности, и вредносна критика, естетичка критика, импресионистичка критика и стваралачка критика, које припадају књижевној историји. Историјска критика Павла Поповића, по њему,

⁹ Први прилог представља приказа монографије Вида Латковића „Његош као литерарна симпатија“, „Стремљења“, год. V бр. 4, Приштина, 1963, 519–521. Током шест деценија његов прилог његошологији нарастао је на више монографија. Све значајније прилоге из претходне три књиге објављене су у монографији *Петар Други Петровић Његош* (Бијело Поље, Нови Сад, 2002) као први том изабраних дела у седам књига међу којима су и монографије о Стефану Митрову Љубиши, Марку Миљанову Поповићу и Николи Првом Петровићу Његошу. Реч је о писцима који ће послужити као костур неких радова у монографији *Његош. Његошологија. Његошолози*. Тако, на пример, рад „Компаративно проучавање Његошевог и Љубишиног дјела“ (Годишњак Факултета за културу и медије: Комуникације, Медиј. Култура, Универзитет Џон Незбит, Београд, год. VIII, бр. 8, 2016, стр. 279–299) био је део монографија *Његош, Његошологија. Његошолози* његов последњи компаратистички рад о Његошу.

интегрише све претходне типове, јер се залаже за „интегративни принцип“ књижевне историје, теорије и критике.

3.

Последња у низу монографија *Његош. Његошологија. Његошолози*, за сада, доиста представља синтезу историчаревог дуготрајног рада. У њој нема ни једне мисли „са устима пуним фраза“, како би рекао Лалић. Вредности Његошевог дела приступа се критички одмерено, у лепези судова и оцена налазе се они који су преживели време и све оно што се, по Андрићевој филозофији стварања, у времену неумитно троши и осипа. Индикативно је Ивановићево навођење примера Риста Стијовића који је, повлачећи се са војском преко Албаније, понео пресвлаку, колут хлеба и Његошев *Горски вијенац* и да би се на том путу радије одрекао хлеба него ли *Горског вијенца*. Дакле, у поступку вредновања Ивановић једначи естетске и егзистенцијалне потребе човековог стваралачког духа, оног Андрићевог стваралачког духа којем је памћење отаџбина.

У светлу Поповићеве расправе са Решетаром, Ивановић закључује да је основна вредност његове монографије, а има на уму „бочна осветљавања“ у његових десетак других прилога, у томе што је „аутор *унутрашњи приступ* (‘критику текста’ и ‘критику укуса’) претпоставио *спољашњем приступу* (‘биографској критици’), док се, нажалост, веома мало бавио ‘компаративном критиком’ за коју је имао све потребне предиспозиције. Другу вредност види у Поповићевим одабраним циљевима, јер се усмерио на „предмет, јединство радње, актуелност идеја, сродност са античком трагедијом, лирику, композицију, ликове и естетске валере“ (Ивановић 2017: 124).

Ивановић је вредновао и допринос Исидоре Секулић (1877–1958) његошологији и њене критичке идеје у чувеној естетичкој, поетолошкој и психолошкој монографији песничког наслова *Његошу – књига дубоке оданости* (1951). Та монографија је једнако надахњивала научнике и обичне читаоце великог романтичара и песнике-мислиоце у процесу осветљавању моћи, дејства и поруке Његошеве речи и дела. Имајући на уму њена глобална опредељења и методолошки приступ, Ивановић феномен тумачи полазећи од чињеница да она, као најзначајнији репрезент, припада стваралачкој критици. Као и о другим његошолозима, и о овој историјско-биографској-поетичкој монографији пише пошто претходно темељно изучи целину и суштину опуса критичара: од монографија до приказа и од зборника до новинских текстова.¹⁰ Шифру за разумевање и тумачење нашао је и Исидориној идеји да „мисао носи циљ, емоција креће енергију“ (Ивановић 2017: 142). Из те тачке гледишта она је посматрала и оцењивала књижевно-естетске вредности спева и генерирање поетских идеја и књижевног текста ловћенског Прометеја, генијалног слободара, мисли-

¹⁰ Од 420 самосталних издања о Његошу, Ивановић је навео више од половине, као и најновија издања зборника поводом Његошевог јубилеја.

оца и песника којег су обликовали пустиња и сиромаштво, највећег „откако је српство“ (Ивановић 2017: 158). Једна њена вредносна оцена, занимљиво је, саопштена у напоменама: „Требало би делове *Горског вијенца* у камен урезати, као што су Римљани у камен урезивали своје елегije од особите лепоте и вредности. Ако би неки наши даљи потомци, ко зна, пали опет у неко стање цивилизованог почетка, нашли би се без писане и уметничке речи. Хијероглифи *Горског вијенца* родили би им писменост, мисленост, уметност“ (Секулић 1961: 360).

Поповићева и Исидорина монографија повод су за Ивановићев глобални суд о рецепцији Његошевог дела који сматрамо међу најзначајнијим који доноси његова монографија:

„У првих неколико деценија након Његошеве смрти (1851) његошологија је прошла кроз три фазе књижевнонаучне метаморфозе: фазу ишчекивања аутентичних његошолога, фазу провјере естетичких критеријума и афирмативну фазу, која ће већ почетком наредног вијека прерасти у апологију Његошевог стваралачког генија. Прву фазу одликује извесна равнодушност према писцу и дјелу, другу бројне дилеме и оспоравања (Ђ. Малетић, на примјер), као и доминација спољашњег приступа проучавања над унутрашњим, док у трећој фази, од Поповићеве монографије, може се говорити о фази примјене махом афирмативне критике“ (2017: 131).

Афирмативну и апологетску критику илуструју три суда: Слободана Јовановића: „У нашој књижевности постоји смо један горостас – и то је Његош“, Исидоре Секулић, која га диже до ранга највећих светских песника, јер се „дигао до неба и дотакао звезде“ и Павла Поповића који га вреднује „као високи песнички дух“, као „образац бескрајне форме“, високе „технике“ и „узвишене рефлексije“ и „изазива истинско дивљење и саосјећање“ (Ивановић 2017: 131). То је повод да се Ивановић позове на сатиричну песму Милорада Митровића у којој песник, у име Његоша, моли Поповића да га остави на миру епским катреном:

*О поноћи владика се буди,
Па у звучну он удара лиру:
Богом брате Поповићу Павле,
Остави ме једанпут на миру.*

Осветљавајући појединачни допринос његошолога, а предмет су најзначајнија имена из славистике и најзначајније монографије, Ивановић истиче Јевта Миловића (1908–1991) као полихисторика који прати развојне путеве „наука и умјетности“ (2017: 161) и који се доказао на пољу историје, германистике, славистике и компаратистике. Његов опус траје шест деценија и започиње студијом о утицајима, дотицајима и подстицајима *Велики утицај Гетов на Његоша* (1934) а завршава се шестом књигом грађе о Петру II Петровићу Његошу (1990) у чијем је средишту осветљавање свих бочних услова и узрока дела ауторове личности, почев од

изворног рукописа. Познавање Његошевог времена и личности и црногорске историје Миловић је, користећи се универзалним методом германославистичких истраживања, и свестан да припада „савременој верзији позитивизма“, показао у монографији *Његош у слици и ријечи* (1974). Оцењујући сваког од његошолога. Ивановић тврди да Миловић припада кругу оних који су веровали да традиција непрекидно траје, делује и обнавља се (2017: 173). Као и Павле Поповић, посао је радио поштено и предано и на начин којим је остваривао своју судбину.

Сродство по избору – суштинска је одредница утицаја Његоша на критику и белетристику Михаила Лалића (1914–1992), налази Ивановић, анализирајући три његова књижевно-критичка текста о Прометеју са Ловћена у естетичкој сфери неупоредивог с другим писцима, као што је Марко Миљанов Поповић неупоредив у етичкој сфери. Лалић естетику види у Његошевој формули: *И збори и твори*. Наш његошолог, на пример, доследан историји књижевности и компаратистици, доказује, аутопоетичким и критичким коментарима Лалићевим да је *Лелејска гора* надахнута Његошевом традицијом и јунацима које је већ опевао. Његошевој апологији светлости Лалић је бројним цитатима учитеља енергије супротставио апологију таме. Зато он брани и Његошеву и Андрићеву косовску идеју и мит, прихватајући их као „учитеље енергије“. Карактеристичан и питеорскан је Ивановићев аргумент о Лалићевој спознаји значаја и значења Његошевог дела: „Његоша смо цитирали три пута више него Маркса и Енгелса“ (2017: 193), јер противуречи времену и идеологији коју је наш његошолог прихватио и којој и данас припада.

Његошевски интонирана традиција за Лалића је „проницљиви наговештај о збивањима што долазе и подаци о држању људском и нељудском“. Истрага потурица се наставила покољем и у последњем светском рату и у рату на крају прошлог века. Осим бројних других, то је основни разлог што његошолог закључује да је Лалић у Његошу „препознао тип прегаоца, ствараоца и мислиоца који заслужује апсолутно признање поштовалаца умјетности“ (2017: 197). И тако у неисцрпном резервоару чињеница о његошологији, који красе историчара књижевности, налазимо и идеје које афирмишу културолога и историчара идеја који у уметничком тексту и интерпретацији чињеница сугерише трајне унутрашње поруке дела. У осветљавању односа Лалића према учитељима енергије: Његошу и Андрићу, та идеја изражена је у Андрићевој идеји „свуда нас је пратио Његош“, односно сазнању да је он „порастао и био више и виши у нама него икада до тада“, која стоји као мото рада у осветљавању Лалићеве стваралачке инспирације.

Свестан чињенице да се у овој фази његошологија развила до „неслућених граница“ (Ивановић 2017: 208), сублимиријаући дух и домете његошологије током деветнаест деценија (1828–2017) после објављивања *Горског вијенца* у периоду од 1975–2017. године, почев од предговора Стефана Митрова Љубише „Читаоцем“ (1868) и Нићифора Дучића „Коментаром *Горског вијенца*“ (1870), укључујући и појаву антињегошолога, појаву која прати и Ива Андрића, Ивановић специјалистичку монографију

као својеврсну хрестоматију заокружује „сводном студијом“ (написаном специјално поводом – 170 година од првог издања коју одликују три тематска и проблемска круга) – прегледом одабраних коментара и критичких издања овог дела у интерпретацији Вида Латковића, Николе Банашевића, Слободана Томовића, Александра Младеновића и Радмила Маројевића. Он коментаре сматра значајним делом његошологије јер су их најчешће „писали зналци анализираних тематике, проблематике и апоретике (а), да су прилози мултидисциплинарни по својој природи (б), да представљају покушај овладавања цјелокупном сумом знања коју теоретичари идеја називају биографија времена, биографијом писца и биографијом дјела (в), да су аутори веома заслужни за развој његошологије (г), и да су својим достигнућима знатно допринијели уравнотежењу центрифугалних и центрипеталних сила у науци, уопште узето (д) (2017: 200). Природно међу коментарима из четрдесетак научних дисциплина доминирају они који се тичу науке о језику и књижевности, фолклористике и компаратистике, док је мањи број оних који осветљавају филозофска, антрополошка, религијска психолошка, социолошка, педагошка, етичка, естетичка, културолошка, астрофизичка и друга питања.¹¹

Ивановић је представио историографски и текстолошки аспект у критици Латковића и Банашевића, чији је методолошки циљ „утврђивање историје текста и његовог аутентичног вида“ (Д. Живковић), јер је то основа за било какав рад на критичком издању.¹² Избегавајући замку понављања карактер Ивановићеве синтезе и природу анализе илуструјемо судом о Банашевићевим коментарима, „истраживача наглашене интелектуалне радозналости и широког спектра образовања“ (Ивановић 2017: 222) јер је он узорни пример стила, елаборације чињеница, уравнотежене оцене, аргументације и дидактичког усмерења младих критичара, који се суочавају са чињеницом да истраживањима о великим писцима нема краја:

„Банашевићевом научном егзегезом доминира већи степен толеранције према опонентима, у зависности од тога да ли се ради о доминантним поетским

¹¹ Ипак, као прави историчар књижевности он пружа преглед таквих монографија насталих после Поповићеве прекретничке књиге *О Горском вијенцу*. Најпре набраја битна дела везана за религију, филозофију, етику и поетику, а потом монографије из друге половине прошлог века, међу којима се истичу: М. Флашара *Античко наслеђе у песмама Његошевим* (1959), Ј. Деретића *Композиција Горског вијенца* (1969), Д. Калезића *Етика Горског вијенца* (1969), С. Томовића, *Његошева Луча и Вјечна зубља Његошева* (1972), монографије М. Стевановића *Речник језика Петра Петровића Његоша* (1976), посвећене лингвистичкој проблематици, Ј. Стрковића *Путевима Његошеве психоанализе* (1980), Ј. Миловића *Стазе ка Његову* (1983), М. Поповића *Цетињски боник* (1984) и М. Ђиласа *Његош. Пјесник, владар, владика* (1988).

У наставку је дат преглед и монографија насталих током последњих тридесет година, међу којима су *Његошево почело* Д. Ичевића, (2006), критичко издање *Горског вијенца*, *Луче микрокозма* и *Лажног цара Шћепана Малог* (ЦАНУ 2004–2007), *Енциклопедија Његош I* (1999) С. Томовића и друге, као и преглед најновијих зборника.

¹² Аутор има на уму идеју Д. С. Лихачова да „текстологија проучава текст са тачке гледишта његове историје“ (2017: 202).

идејама или успјелим пјесничким сликама. Банашевић не инсистира на тешко одрживим закључцима, мишљењима и претпоставкама, јер је свјестан 'процеса треперења' или фосфоресценције значења пјесничких слика, опализације или опалисценције, потом постојања великог броја 'идеографских чворишта' или 'тамних мјеста', при чему обилато користи елементе паралела са усменим народним стваралаштвом, као и богату ризницу коју је Вук понудио другим издањем Рјечника (1852). Једно од најљепше коментарисаних мјеста је тужбалица сестре Бстрићеве (стр. 335–342), потом монолог Игумана Стефана (стр. 356–365) или полагање црногорске заклетве (стр. 373–376) и томе слично“ (Ивановић 2017: 206).

У одељку „Филолошки и гоносеолошки аспект“ разматра допринос његошологије енциклопедијског духа полихисторика Слободана Томовић (1929–2016), аутора десет специјалистичких монографија, његошолога који у *Енциклопедији Његоша I* тежи да оствари интегралну слику света и инсистира „на трима премисама: обухватности сазнања, новим искуствима и релативно великом броју открића којима аутор илуструје не само универзалност новооткривених истина него, истовремено, и њихову примјенљивост у пракси!“ (2017: 210). У наставку Ивановић даје документарне приказе дела Александра Младеновића (1930–2010) и Радмила Маројевића (1949) и то је период експанзије његошологије. Њихов однос према Његошу одређује његов суд: „За разлику од Маројевића, познатог његошолога, слависте, русисте, компаратисте, политиколога, културолога и преводиоца, чији коментар „тежи ка екстензивном опису, у Младеновићевом коментару аутор тежи ка интензивном опису“ (2017: 213).

Сажет приказа Ивановићевог доприноса његошологији показује да у њеном развоју он заузима посебно место. „Он је Његошево песничко дело“, налази М. Јеврић, „анализовао првенствено са поетичког и естетичког становишта и на тај начин проширио лепезу приступа и метода овом песнику. Бавио се и филозофијом стварања и психологијом стваралачког процеса. Упражњавао је различите методе, аналитичку, компаративну, генеричку, расправљао о родовима и врстама, прецизно изводио своје закључке на бази плурализма метода примењених на вишезначно уметничко дело. Овде се потврдило старо правило да, што је неко књижевно дело сложеније, на њему је могуће применити и већи спектар књижевних метода и посебних поступака. Његошев песнички опус је најпроучаванији комплекс књижевности у нашој литературологији, који све више шири и открива нове углове посматрања, превредновања и систематизација укупних знања о њему. Ивановић даје крупан допринос овим темељним истраживањима“ (Јеврић 2016: 102–132).

4.

О развојном путу нашег његошолога, вреднујући његов допринос, аналитички прегледно и исцрпно пише историчар књижевности Милорад Јеврић:

„Међу истакнутим литературолозима који континуирано и у дугом временском периоду посвећују своју радозналу аналитичку пажњу делима овога песника, државника и филозофа, свакако спада и Радомир Ивановић, чије књиге о Његошу настају крајем XX и почетком XXI века, па се он може сврстати у оне групе писаца (и дела) која повезују трећу и четврту скупину назначених аутора – посвећеника песничким творевинама овог нашег највећег песника и визионара. (...) Године 2013. појавила се најновија Ивановићева књига, *Сунчаном страном књижевности*, у којој се, поред бројним радова о другим писцима појављује и посебан прилог посвећен Павлу Поповићу као његошологу („Монографија Павла Поповића као прекретница у развоју његошологије“). Поред назначених књига и појединачних радова, у стваралачком раду Радомира Ивановића налази се још неколико радова посвећених Његошу и Његошевом делу, расутих по разним листовима и часописима наше књижевности“ (Јеврић 2016: 102).

Та Јеврићева оцена сагласна је и са његовом оценом о доприносу Радомира Ивановића савременој науци о књижевности у целини, јер је, осим старе књижевности, обухватио све периоде свих југословенских књижевности, а у последњој деценији обрадио и највеће светске писце: Т. Мана, М. Шолохова, У. Ека и Г. Маркеса. Он налази да је Ивановић плодан научник дугог трајања, првенствено историчар књижевности и књижевни критичар а нешто мање књижевни теоретичар.¹³ Позитивизам је преточио у критички поступак који упућује, како налази Предраг Палавестра, најбољи историчар српске књижевне критике, „у нове поетичке теорије“ ослоњене на „живу критику и смирену књижевну историју“ (Палавестра 2008: 664). Књижевнокритичко, теоријско и историографско дело Радомира Ивановића је „веома обимно и значајно, по неким својим особеностима и донетима надилази наше уобичајене и очекиване представе када се има у виду вредновање, квантификовање и сумирање неког научног опуса“ (Јеврић 2016а: 44).

Ивановићев допринос науци о књижевности и сами смо већ оценили у више радова, разматрајући спољашњи и унутрашњи приступ његове критике и процес анализе и синтезе у бројним монографијама. У његовом делу су, наш је сводни суд, „обједињене две енергије личности чије су претпоставке *ученост* и *обученост* – и то сведочи о лакоћи стварања у процесу сазревања једног историчара књижевности који *увек* тежи синтези и свеобухватном тумачењу књижевних феномена, ноумена, писаца и дела; *увек* полази од историјског сазнања да је уметничко дело неисцрпно у значењу; *увек* читаоцу нуди највећи могући број чињеница као услов и могућност тумачења или нових тачака гледишта“ (Ђорђевић 2016: 11).

¹³ О Ивановићу критичару на свој начин говори реторика наслова бројних књига, од којих наводимо илустративне: *Могућности речи* (1970), *Искушење књижевне анализе* (1972), *Критички методи* (1975), *Тумачење савременог романа* (1976), *Књижевне паралеле* (1985), *Поетика и критика* (1988), *Стварање и сазнање* (2006), *Књижевна критика као десета муза* (2007), *Обнављање лепоте* (2016) и други.

Све те квалитете критичког метода, аналитичког чина и духа и научног стила, заснованог и кристалисаног на темељу домета најзначајних уметника и научника о којима је писао, налазимо, показује наш пресек, и у књигама о Његошу, његошологији и његошолозима. Они нису остали изван одјека у јавности, јер је Ивановић подједнако бринуо о свом научном развоју и успеху, о педагошким обавезама и задацима одгајања младих научника и афирмацији и доступности дела које ствара.¹⁴

Следећи логику поговора којим смо закључили избор *Критика критике*, где смо утврдили да се у средишту критичког опуса Ивановићевог налази „природни човек и његов хоризонт културе“ (Ђорђевић 2010: 241) и Башларову идеју да природна сублимација подржава културну сублимацију, којом смо отворили преглед књига о Његошу и његошолозима, иако стоји чињеница да се више бавио књижевном историјом и књижевном критиком, мишљења смо, а то показује и као његошолог, да је, ако би се латио задатака, способан да конституише теорију књижевне критике и теорију књижевне историје, које би на националном плану биле незаобилазне. Дело у целини, као и допринос његошологији, анализа и синтеза и освојена и примењена методологија дају основ за овакав закључак. Све показује да је културне комплексе неговао објективно верујући *себе* и да је као реалиста изабрао *своју* стварност у стварности а као историчар књижевности „*своју* историју у историји“ везујући их за одређену традицију, историју идеја и културу.¹⁵

Као пост скрипtum дописујем ове редове, употребљавајући прошло време.

Наш историчар идеја је био ревносан научник међу ревносним научницима. Писао је о Андрићу и Вуку као учитељима енергије код Срба, а свима је увек даривао, поуком и саветом, властиту енергију.

Оно што Радован Самарцић (1922–1994) писао о историчару Владимиру Ђоровићу (1885–1941) да је „стваралаштво (...) једна од првих човекових дужности“ (Самарцић 2006: 298) вреди и за Радомира Ивановић.

¹⁴ О Радомиру Ивановићу су објављена три зборника радова седамдесет три научника различитих методолошких и критичких опредељења на девет стотина четрдесет страна: *Liber amicorum* (приредио Миодраг Радовић, 2001), *Критика критике* (*Критичари о делу Радомира В. Ивановића*), (приредио Милош Ђорђевић, 2010) и *Дарови и ударја* (*Критичари о делу Радомира В. Ивановића*) (приредио Милорад Јеврић, 2016). О његова 1584 оригинална рада објављена до 2006. године писано у 221 публикацији. Његови научни прилози објављени су на двадесетак језика: на српском, словеначком, македонском, бугарском, русинском, словачком, румунском, албанском, турском, италијанском, шпанском, француском, енглеском, немачком, руском, јерменском и јапанском језику.

¹⁵ Упутно је видети Ивановићев недавно објављен избор радова у књизи *Методe и домети савремене науке о књижевности (студије и огледи)*, ЦАНУ, Подгорица, књ. 32, 2021, објављене поводом 85. годишњице живота и 60. годишњице научног и педагошког рада.

Без књига које је читао и књига које је написао његов живот не би постојао, а камоли имао смисла. Живео је и стварао као да је имао на уму Теслину мисао о судбини проналазача.

Сматрао је да га дар стварања, који му нико није могао одузети, чини једним „од оног привилегованог реда људи без којих би људска раса давно пропала“ (Тривунац 2006: 308). И то се види не само на примеру његовог доприноса његошологији.

Пред највећим открићима која су се јављала у магновању и белом усијању маште и мисли, дакле, поезије и стварности и поезије и истине, Тесла је казао: „Ја не могу да улазим у описивање свога узбуђења“ (Тривунац 2006: 311).

Поводом смрти Радомира Ивановића могао бих да кажем: „Ја не могу да улазим у описивање своје празнине“.

Ово је био мој последњи рад који сам написао о њему, и који је он, пред смрт, видео, и не слутећи да ћу из њега узети елементе за некролог који сам исписивао у дану када је кремиран.

Тада сам му поновио стару идеју, у намери да склопим књигу о његовом научном делу. Тражио сам „тестаментарни разговор од двадесетак страница“.

Написао сам му: „Уз предговор, био-библиографију, грађу, рукописе, била би то лепа књига од сто педесет страница, а поводом неке годишњице“.

Била је то заправо замена за ранију понуду да направимо разговор за читаву књигу поводом препоруке да од својих стотину књига и више стотина радова напише „теорију критике и теорију историје књижевности која се може кристалисати“ из његовог обимног научног дела, како стоји у једном од поновљених питања.

Сматрао сам да се у њему, као и у самом језику, налази архива сећања на догађаје, друштвене и историјске процесе и сусрета са људима – архива коју треба отворити и тако оставити записе и чињенице значајне за славистику, српску културу и науку о књижевности. Део тих питања доставио сам му пре више година, али он није намеравао да одговори, па сам одустао.

Када сам му у једном од последњих сусрета то поновио и подсетио га на идеју, рекао је: „Имаш право“.

Нажалост ту се све завршило.

Умро је и последњи и најмлађи критичар из „приштинског круга“, како је написао Предраг Палавестра у *Историји српске књижевне критике*. Иако је он прерастао тај критички круг, ваља га вредновати како би се видело место и духовни простор из којег је поникао. Најстарији и први из тог круга, Владета Вуковић (1928–2003), из Врњачке Бање донео је у Приштину српски господски грађански дух који су комунисти затирали а људи на Косову као заостале средине, како би рекао И. Андрић, тешко могли да разумеју и прихвате. Други, по годинама средњи, био је полиграф Вук Филиповић (1930–1990), свакако најкреативнији у књижевној критици и најзначајнији у српској култури на Косову и Метохији.

Најмлађи и најпродуктивнији, по дугом трајању и дометима најдубљи, био је Радомир В. Ивановић (1936 –2022). Они који су на катедрама за српскохрватски језик и југословенску књижевност (потом српски језик и српску књижевност) настали из њихових шињела, иако је прошло шест деценија, још им се, ни у једном сегменту, нису ни примакли.¹⁶

Последње што сам му, у дугогодишњој сарадњи, размени идеја и узајамног подстицања и помоћи, издиктирао била је последња Андрићева песма „Ни Богова ни молитава“, коју сам анализирао за пројекат о поезији Иве Андрића. Учинило му се да је песма добра за књигу *Молитве и бројанице* Станоја Ивановића, чије је друго издање опремао. Андрић је, као да је пројектовао и његову смрт, пред пре последњег путовања записао:

*Ни богова ни молитава!
Па ипак бива понекад да чујем
Нешто као молитвени шапат у себи.*

*То се моја стара и вечно жива жеља
Јавља однекуд из дубина
И тихим гласим тражи мало места
У неком од бескрајних вртова рајских,
Где бих најпосле нашао оно
Што сам одувек узалуд тражио овде:
Ширину и пространство, отворен видик
Мало слободног даха.*

Радомир Ивановић је заиста живео ведро и оптимистички, тражећи ширину, пространство духа и отворени видик. Отворени видик је за њега била слобода коју је имао бавећи се критиком и професорским послом а дух је била уметност.

Уживао је у животу и из сваког догађаја извлачио задовољство, имајући на уму да другог живота нема, да никоме ништа не дугује и да нико ништа њему не дугује.

Као тибетански мудрац, знао је да је наспрам љубави све узалудност и да окружење само по себи није ни добро ни зло јер је окружењу свеједно да ли је он ту или није.

Имао је и слободног даха до свог последњег корака и даха.

И зато нека нађе места у неком до бескрајних вртова рајских.

Ивановић је био ведар и стваралачки дух и онда када је организовао научне скупове, припремао зборнике о преминулим и живим колегама, задавао магистарске и докторске теме, примао, у свом стану, старе и младе колеге, у соби пуној књига од пода до тавана, подизао споменике и спомен обележја знаменитим људима или обележавао датуме и јубилеје из историје културе.

¹⁶ Једна лична напомена: Отишао је Радомир Ивановић, последњи из комисије у саставу Јован Деретић (1934–2002) и Мирослав Егерић (1934–2016), пред којом сам бранио докторску тезу у Новом Саду, 1994. године, јер, заиста, стварност не уме да чека.

Увек је, спонтано, био у средишту пажње, и када је говорио о озбиљним књижевним решивим проблемима, и када је указивао на нерешиве апорије, и када је причао и домишљао ведре анегдоте и догодовштине, своје и туђе. Умео је вештом реториком да окупља и придобија људе за своје идеје и бројне пројекте. И о тој плодној активности, која је остала у сенци његовог научног дела, могла би се написати значајна и садржајна књига.

Из широког регистра наслова његових монографија и књига огледа и студија, да овде проширимо суд са доприноса његошологији не књижевноисторијски суд о целини критичког дела историчара идеје, под руком ми је она која носи симболички наслов *Дарови и дугови* (2009). Симболичког и богатог значења је и наслов зборника критике о њему *Дарови и ударја* (2016), који је приредио Милорад Јеврић. Ивановић је науци о књижевности даривао и завештао преко осамдесет књига, од тога тридесетак монографија, и то је доста за његов дуг и плононосан рад. Подсећамо на монографије о Андрићу, Лалићу, Његошу, Десници, Ускоковићу, Ратковићу, Марку Миљановом Поповићу, Шопову, Конеском, Јаневском, и светским писцима: Ману, Маркесу, Шолохову и Еку.

Од капиталног значаја су и његове студије и огледи о водећим српским критичарима и делима најзначајнијих светских историчара и критичара, чије су идеје уткане у његову истраживачку и синтетичку мисао: П. Поповићу, Б. Лазаревићу, Ј. Скерлићу, И. Секулић, П. Палавестри и другима.

Писао је непрестано као стваралац који је испуњавао свој дуг позиву професора и научника. О томе сведоче лозинке његових књига и радова. Суд илуструјемо из једне од последњих књига *Књижевна проблематика и апоретика* (2021) у којој је, решавајући решиво и указујући на нерешиво у уметности, ишао трагом Томаса Мана: „Уметност је најлепши, најстрожији, најрадоснији и најскромнији симбол свег надразумног људског стремљења за добрим, за истином и за савршеношћу“.

Он је тако стварао, тумачио и вредновао.

Тежио је добру, лепоти и истини.

Када би завршио рад или књигу, говорио би, радостан што је посао „опослио с анђелима“. Може се поуздано тврдити да ником ништа није остао дужан. То илуструје и Гетеова лозинка управо испред књиге *Дарови и дугови*: „Што више напредујемо у искуству, то се више приближавамо ономе што је неистражено“. Тако је остварио, приметио је један критичар, три захтева које је пред критичаре поставила мудра Исидора Секулић: да буде „човек ретко пробране духовне грађе, оне која спаја у себи велику културу и редак радни капацитет читања и учења“; да има „снажну имажинацију способну да открије сугестије стваралачког акта“ и да буде „јединство имажинације и рефлексije, стварања и свести о стварању“.

У једној од последњих шетњи, непосредно пред смрт, износио ми је толико планова и идеја за нове књиге, као да ће живети још сто година. Све је изгледало тако нестварно да сам се, док сам га слушао и посматрао, уплашио.

Он је био један од оних привилегованих стваралаца који је имао дуг живот и умро практично на радним задацима, Дан пре смрти вратио из Црне Горе, где је имао и научни скуп и промоцију своје књиге и одбрану доктората.

Преспавао је у свом дому и у зору пао.

А да је стигао да заврши све планове, рекао би, знам, сигурно, духовито, онако како је завршавао многе своје књиге и радове:

*Све је свето и честито било
И миломе Богу приступачно.*

И заиста, показао је то и овај рад, у научном раду историчара идеја Радомира Ивановића све је честито било, и свима приступачно.

Литература

- Радомир Ивановић, Његошева поетика и естетика, 341.
Радомир Ивановић, Његошеве поеме, Народна библиотека „Данило Киш“, Врбас, 2013.
- Светозар Петровић, Облик и смисао, Матица Српска, Нови Сад, 1986, 280–287. Радомир Ивановић, Његош. Његошиологија . Његошолози, ЦАНУ, Подгорица, 2017. Сви наводи су по овом издању, а страница означена у загради.
- Видети: Милорад Т. Миловић – Био-библиографија академика Радомира В. Ивановића – Монтенегрина, Централна народна библиотека Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, Цетиње 2010.
- Исидора Секулић, Из домаће књижевности (II), Сабрана дела, књ. V, Матица српска, Нови Сад, 1961, 360.
- Милорад Јеврић, „Општи приступ Његошовом делу“, у: Дарови и уздарја (Критичари о делу Радомира В. Ивановића), приредио и предговор написао Милорад Јеврић, Фонд за развој Куча „Марко Миљанов“, Подгорица, 2016, 102–132.
- Предарг Палавестра, Историја српске књижевне критике, Београд 1768–2007, Матица српска, Нови Сад, 2008, 664.
- Милорад Јеврић, „Доприноси Радомира Ивановића савременој науци о књижевности“, у: Дарови и уздарја (Критичари о делу Радомира В. Ивановића) приредио и предговор написао Милорад Јеврић, Фонд за развој Куча „Марко Миљанов“, Подгорица, 2016, 44.
- Милош Ђорђевић, *Дух синтезе историчара идеја (поетолошка монографија о приповедачком умећу Душана Ђуровића)*, у: Дарови и уздарја (Критичари о делу Радомира В. Ивановића), приредио и предговор написао Милорад Јеврић, Фонд за развој Куча „Марко Миљанов“, Подгорица, 2016, 11.
- Милош Ђорђевић, „Књижевна критика као композитни појам (Валоризовање критике о делу Радомира Ивановића) у: *Критика критике (Критичари о делу Радомира В. Ивановића)*, (приредио Милош Ђорђевић, 2010), Филозофски факултет, Змај, Нови Сад, 2010, 241.

Радован Самарцић, „Створио је дело чије је размере готово немогуће одредити“, у: Јован Пејчић *Антологија српских похвала (XIII–XX век)*, Београд, Драслар партнер, 2006, 298.

Светозар Петровић, *Облик и смисао*, Магица Српска, Нови Сад, 1986.

Miloš ĐORĐEVIĆ

HISTORIAN OF IDEAS

(Radomir Ivanović's contribution to *njegoshology*)

Summary

The article analyzes four monographs by academician Radomir Ivanovic (1936–2022) that consider the work of the greatest South Slavic romanticist: *Njegošev poetski govor* (1991), *Njegoševa psihologija i filozofija stvaranja* (1997), *Njegoševa poetika i estetika* (2002) i *Njegoš. Njegošologija. Njegošolozi* (2017).

As Ivanovic has prepared the selection and anthology about Njegoš and the book *Njegoševe poeme* (2014), in that context the work illuminates the contribution of this fruitful historian's idea to *njegoshology*.

Keywords: Radomir Ivanović, Njegoš, *Njegoshology*, *Njegoschologists*, Serbian romanticism, criticism, poetics, aesthetics, history, idea, comparatistics

Ana MINIĆ
 Filološki fakultet Nikšić,
 Univerzitet Crne Gore
 amijovic@ucg.ac.me

NJEMAČKI PUTOPISCI O ULOZI RATA U NJEGOŠEVOJ CRNOJ GORI

Crna Gora Njegoševog doba predstavljena je u njemačkoj putopisnoj književnosti u snažnom antitetičkom odnosu prema njemačkoj kulturi i gotovo sve teme koje su pisci obrađivali isticale su prije svega crnogorsku drugost. U mnoštvu tema ističe se uloga rata u crnogorskom društvu i ratnička priroda Crnogoraca. Odnos njemačkih posjetilaca prema tim neizostavnim elementima crnogorskog bića ondašnje Crne Gore bio je dvojak. Crnogorske ratničke običaje odsijecanja glava neprijateljima i njihovo izlaganje na kuli Tablja, njemački putopisci smatrali su varvarskim činom. Akcentujući varvarstvo, zaostalost, prljavštinu i sujevjerje putopisci njeguju balkanistički diskurs čime su uspijevali da Crnu Goru prikažu kao suštu suprotnost Evropi koja je na značajno višem stepenu kulturnog razvoja. Međutim, sa ovim diskurzivnim pristupom preplitao se i junački diskurs prema kome se Crnogorci idealizuju predstavljajući otjelovljenje ideje o slobodi. Vladajući diskursi u njemačkoj putopisnoj literaturi nijesu se samo smjenjivali od starijih ka novijim tekstovima, nego su postojali uporedo i čak se smjenjivali od početka do kraja jednog djela, zahvaljujući boljem upoznavanju društvenih prilika u Crnoj Gori Njegoševog doba.

Ključne riječi: njemački putopis, rat, ratnički običaji Crnogoraca, balkanistički i junački diskurs

Uvod

Procvat njemačke putopisne književnosti o Crnoj Gori u vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša nije neobičan fenomen, ali da bi se otkrila nagla naklonost njemačkih pisaca i putopisima i Crnoj Gori neophodno je razmotriti dvije pojave. Naime, u bogatoj istoriji njemačke književnosti putovanje je dva puta izazvalo „promjenu poimanja umjetnosti i stvarnosti“ i oba puta su se generacije pisaca našle pod tim presudnim uticajima, a oni se u njemačkoj književnosti obilježavaju kao „početna i krajnja tačka“ (Höhn, 2004: 180). Početnu tačku predstavlja Geteovo putovanje u Italiju koje je bilo koliko prekretnica u Geteovom životu i radu i preobrazilo ga od „mladog zanesenjaka iz epohe Sturm und Drang u klasicističkog privrženika“ (Glušćević, 1962: 9), toliko je u njemačkoj književnosti ovo putovanje izazvalo preokret koji je doveo do „prelaza od zanošenja prirodom do oduševljavanja umjetnošću“ (Höhn, 2004: 181). Krajnju tačku, koja je donijela neke od ključnih promjena i u njemačkoj književnosti, predstavlja „evropski događaj i nemački skandal“ – Hajne! (Grubačić, 2009: 357). Njegova pojava značila je „početak nove epohe“ kod Njemaca, a

Hajneovo putovanje u Harc dovelo je do „prelaska sa oduševljavanja umjetnošću na zanošenje slobodom“ (Höhn, 2004: 180). Njegovo putovanje je ubrzo iznjedrilo djelo koje se treba posmatrati kao „fenomen književno-istorijskog pokreta“ (Grubačić, 1975: 8) i teklo je paralelno sa predmartovskim periodom (Vormärz), a segmenti su objedinjeni i objavljeni 1829. i 1830. godine kada je Hajne odveć poznat pisac (Minić, 2022: 64). Njegovim putopisima ovaj žanr je uveden u pravu modu kod Njemaca. Pod ovim uticajem i interesovanjem koje je postajalo sve prisutnije, a ogledalo se u sve većem broju priloga u novinama i časopisima koji su se pojavili tridesetih i četrdesetih godina XIX vijeka porasla je zainteresovanost za putovanje u Crnu Goru, nepoznatu i egzotičnu zemlju, pa su se u to vrijeme mnogi njemački ljudi od pera – putopisci, naučnici i književnici dali na put da lično istraže njene prostore i upoznaju se sa kulturom, istorijom, književnošću i svim onim elementima crnogorskog bića koji su mogli biti važni ovim strancima (Minić, 73). Druga pojava koja je uticala na sve češće dolaske njemačkih posjetilaca bila je politički motivisana, a to je bilo ponovno otvaranje *istočnog pitanja* i problema oko raspodjele posjeda Osmanskog carstva na Balkanu i utvrđivanja interesnih zona velikih sila (Popović, 2015: 59).

Politično djelovanje i promjena poimanja uloge književnosti dovele su do profilisanja pozicije putopisa i pisca koji imaju moć da oblikuju i utiču na način na koji doživljavamo svijet (Lisle, 2006: 11). Njemački putopis za vrijeme Njegoševe vladavine imao je cilj da prikaže razlike između crnogorskog društva toga vremena i civilizovanog Zapada, što je prema definiciji putopisa i jedna od njegovih pet glavnih karakteristika (Minić, 64). Razlozi otkrivanja Crne Gore i Crnogoraca, njihovog načina života, kulture i običaja kod Njemaca su bili naučnog, političkog i kulturnog karaktera, a formiranju slike o njoj doprinijela je i aktuelna literatura iz koje su se putopisci informisali prije odlaska na putovanje (Minić, 144). U tom smislu, presudan uticaj izvršio je putopis „Crna Gora i Crnogorci“¹ Vuka Stefanovića Karadžića koji je u Štutgartu objavljen 1837. godine kod Kote, jednog od najpoznatijih njemačkih izdavača.

Rat i ratnički običaji u crnogorskom društvu Njegoševog doba

Predstave o Crnoj Gori bile su uglavnom ujednačene i sa neznatnim odstupanjima, a zastupljenost istih tema gotovo pravilo (Minić, 144). Uloga rata u

¹ Pod naslovom „Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes“ (Crna Gora i Crnogorci. Prilog poznavanju evropske Turske i srpskog naroda) Vuk Karadžić je 1837. u Štutgartu objavio stotinu četrnaest stranica dug rukopis, kao jedanaestu knjigu zbirke „Reisen und Länderbeschreibungen der älteren und neueren Zeit“ (Putovanja i opisi zemalja starijeg i novijeg doba) koja je izlazila u izdanju Kote, a potpisani urednici ovog izdanja su urednik časopisa „Das Ausland“, Eduard Widenman (Eduard Widenmann) i izdavač časopisa „Morgenblatt“ Herman Hauf (Hermann Hauff) (Krauze 1988: 11). Karadžićevo ime izostavljeno je na koricama knjige, a smatra se da je njemački prevod priredio Wilhelm Hope (Wilhelm Hoppe) (Konstantinović 1960: 82). Ovaj rukopis je ipak samo dio Karadžićevog djela o Crnoj Gori i Boki Kotorskoj koje je napisao za vrijeme boravka u ovoj zemlji tokom 1834. i 1835. godine, a druga dva poglavlja rukopisa pod naslovom „Srbi svi i svuda“ i „Boka Kotorska“, objavljeni su u Beču dvanaest godina kasnije na srpskom jeziku, dok se objedinjeni rukopis pojavio tek 1922. pod naslovom „Crna Gora i Boka Kotorska“ u izdanju Srpske književne zadruge u Novom Sadu (Knežević 2012: 124).

Njegoševoj Crnoj Gori bila je jedna od nezaobilaznih tema i u skladu sa njom naše istraživanje se oslanja na monografske publikacije putopisa, a riječ je o putopisima Hajnriha Štiglica (Heinrich Stieglitz) *Posjeta Crnoj Gori*, Vilhelma Ebela (Wilhelm Ebel) *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, Johana Georga Kola (Johann Georg Kohl) *Putovanje u Crnu Goru* i putopis Johana Ferdinanda Najgebaura (Johann Ferdinand Neugebauer) *Die Süd-Slaven Und Deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur Und Verfassung*.

Prema utvrđenom obrascu, svi putnici su opisivali nadljudske napore koje je trebalo uložiti da bi se stiglo do Cetinja, jer je putna infrastruktura bila na vrlo niskom nivou u cijeloj zemlji ili je uopšte nije bilo, a Njemci crnogorske staze nijesu smatrali putevima. Međutim, kada bi jednom prispjeli u Crnu Goru, ona bi bila predstavljena u snažnom antitetičkom odnosu prema njemačkoj kulturi i sve na šta bi se pisci osvrtni bi isticalo, prije svega, crnogorsku drugost (Minić, 145).

U tom maniru Hajnrih Štiglic² otvara svoj putopis i prvi susret sa Crnom Gorom za njega je slika Tablje u noći. Ovim simbolom varvarstva i prikazom „džinovskih pojava“ koje su „držale stražu oko sivih kamenih šanaca“ otvara put „u jedan sasvim drugačiji svijet omeđen strmim i surim kamenim liticama“ među kojima su „stravično djelovale na plavom nebu obasjanom mjesecinom ove visoko uzdignute glave sa razbarušenim čupercima kose“ (Štiglic 2004: 70–71), pisac postiže zastrašujući efekat i tipičnom romantičarskom jezovitošću na samom početku skreće pažnju na crnogorsku ratničku prirodu koja će i u svim narednim putopisima biti obilježena ovim varvarskim običajem. Štiglic

² Hajnrih Štiglic (22. februar 1801 – 23. avgust 1849), po rođenju Hari Štiglic, sin jevrejskog trgovca i osnivača prvog arolzenškog instituta za pozajmljivanje novca Fridriha Jakoba Štiglica, pokršten je 1815. godine. Kretao se u građanskim liberalnim krugovima, ali je održavao i kontakte sa nekim plemićkim porodicama. Njegova odanost antifeudalnim težnjama dovela ga je u vezu sa Fridrihom Jakobsom, profesorom klasičnih jezika u Goti, koji je i sam bio pripadnik opozicione građanske inteligencije, a njihovo prijateljstvo ima i potvrdu u prepisci, a Štiglic mu je iz zahvalnosti posvetio svoje najuspjelije djelo „Posjeta Crnoj Gori“. Tokom studija na Univerzitetu u Getingenu bavi se književnošću. Studije nastavlja u Lajpcigu potiskujući interesovanje za društvena zbivanja i aktivnosti studentskih pokreta, a počinje da se bavi književnom kritikom. U Lajpcigu se susreće i sa Ludvigom Tikom i intenzivno se upoznaje sa romantičarskom književnošću i slikarstvom i pritom se upušta u duboke studije tog slikarstva koje glorifikuje građanske ideje o nacionalnoj veličini i jedinstvu Njemačke. Tih godina (1821–1822), njemačku inteligenciju zaokuplja grčki ustanak protiv Turaka i nailazi talas helenofilstva koji zahvata i mladog Štiglica koji tada počinje da sanja bijeg na jug iz feudalno-apsolutističke Njemačke. Ta čežnja za jugom, proizašla iz stalne nesigurnosti u njemačkim prilikama, odveće ga u Crnu Goru, gdje su njegovi snovi o borbi za slobodu bili stvarnost. Na putovanja se otisnuo nakon tragične smrti svoje žene, Šarlote Vilfart, koja je izvršila samoubistvo, vjerujući da će bol za njom u njemu probuditi velikog pjesnika, što se nije desilo. Pisac više nije nastojao da se ostvari kao veliki pjesnik, već je pisao u prozi, a mir je našao u Veneciji, odakle ga je put i odveo u Crnu Goru. Up: Olga Elermajer-Životić, „Štiglicov život i rad“ u: *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrih Štiglic (1801–1849)*, Srpska akademija nauka i umetnosti, posebna izdanja, knjiga DCVIII, Beograd, 1991, str. 1–59; Tomislav Bekić, „Njemački književnik i putopisac Hajnrih Štiglic i njegovo djelo „Jedna posjeta Crnoj Gori“, Pogovor u: *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004, str. 191–197; Ana Minić, *Njemački putopisi o Crnoj Gori za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša*, doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu, 2022, str. 73.

ovim ne otkriva samo krajnju necivilizovanost crnogorskog naroda, nego predstavlja i jednu od osnovnih prepreka na njihovom putu razvoja. Ako bismo iz piščevo rukopisa izuzeli ovaj surovi običaj i običaj krvne osvete koji čvrsto stoje na talasu balkanističkog, odnosno polu-orijentalističkog diskursa i ističu ništa do zaostalost i varvarstvo, mogli bismo ustvrditi da ostatak putopisa služi ničemu drugo do idealizovanju Crnogorca. Ovi „brdski sinovi“ se u očima Štiglica odlikuju „naočitim stasom“ i „svaka bi glava mogla da posluži slikaru kao motiv za sveca, nekog hajduka ili nekog junaka“ (Štiglic, 49) i u skladu sa junječkim diskursom koji je preovladao ostatkom putopisa pisac ni oružje kao stalni epitet koji ide uz Crnogorca ne doživljava zastrašujuće, već su mu njihova „blistava oružja sa ukrašenim rukohvatima djelovala više svečano i dobroćudno nego prijeteći i opasno“ (Štiglic, 75–76). Ratničku prirodu Crnogoraca na pojedinim mjestima opravdava istaknutim patriotizmom, spremnošću svakog pojedinca da zemlju brani ognjem i mačem, ističući i žaleći što moć zajedništva koja toliko krase crnogorski narod u potpunosti nedostaje Njemačkoj.

Nepune dvije godine poslije Štiglica, u Crnu Goru je 20. maja 1841. godine krenuo Vilhelm Ebel³. Trenutak u kome se pisac otiskuje na putovanje radi upoznavanja ove nepoznate i prilično izolovane zemlje nije bio najpovoljniji⁴ prema mišljenju Ebelovog mentora, profesora Petera – uvaženog poznavaoaca crnogorskih prilika, sa kojim se susreo dan prije dolaska u Kotor. Kako su on i njegov lični doživljaj dominantni u tekstu – „princip autopsije“ (Elermajer-Životić, 1991: 299), kod Ebela izostaju iscrpni opisi Kotora, jer je piscu mnogo veće uzbuđenje predstavljalo spremanje i putovanje uz crnogorska brda. Ipak, pisac ne propušta priliku da na samom pragu putopisa oslika razliku između civilizovanog, pitomog predjela Boke Kotorske i prijetećeg u koji tek treba da ode i to ističe opisom prostora koji metaforički predstavlja granicu između dva svijeta (Minić, 89).

„Na visokim okolnim brdima, amfiteatralno raspoređenih jedna iznad drugih, izdizale su se palme; po obroncima su se na maslinova i smokvina stabla nadovezivali vinogradi između kestenova i oraha, te razno listopadno i zimzeleno drveće, sve dok zelene površine nisu počele da se gube u neplodnom, golom krečnjačkom stijenju, koje je sasvim gore još bilo pokriveno snijegom.“ (Ebel, 2006: 26)

³ Vilhelm Ebel (1815–?) je bio prirodnjak i profesor na Univerzitetu u tadašnjem Kenigsbergu i osim tih podataka koji su se našli na koricama njegove knjige o Crnoj Gori drugi nijesu dostupni ni u najopremljenijim bazama podataka. (Minić, 88).

⁴ Utvrđivanje granica između Habsburške monarhije i Crne Gore bilo je jedno od najvažnijih pitanja u odnosima ovih zemalja i Monarhija je još 1817. godine pokrenula to pitanje, tim prije što su na njoj teritoriji bili manastiri koji su pripadali crnogorskom vladaru Petru II. Njogoš je pod pritiskom iz Beča prodao manastire Austriji – Maine 1837, a Stanjeviće dvije godine kasnije, pa su Austrijanci kao protivuslugu 1837. pokrenuli pitanje razgraničenja. Ugovor o graničnoj liniji između Crne Gore i Habsburške monarhije, na prostoru Krivošija, Boke Kotorske i Paštrovića, potpisan je u julu 1841. Knez Meternih je ovim dobio mir na svojim granicama, ali je faktički uvažio i crnogorski državni subjektivitet, što mu je odmah prigovoreno iz Carigrada. Kancelar Meternih nije sporio da Crna Gora formalno pripada Osmanlijskom carstvu, ali nije sporio ni da je ona potpuno nezavisna, jer Turci nad njom nijesu imali vlast. Up: Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Atlas fondacija: Vukotić media, Beograd, 2016, str. 147–148; Ana Minić, *Njemački putopisi o Crnoj Gori za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njogoša*, doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu, 2022, str. 89.

Gotovo svaka stopa puta koja ulazi u njegov vidokrug data je čitaocu na način na koji je on doživljavao svijet oko sebe, a doživio ga je „tegodno“, i to je najblaža Ebelova kvalifikacija za ovo teško putovanje (Ebel, 40; Minić, 90). Sve neprijatnosti koje je doživio, Ebel koristi da bi sebe prikazao kao istinskog istraživača koji je spreman da podnese sve napore zarad višeg naučnog cilja, dok sam čin preseljenja iz urbane, pitome sredine u ruralnu provinciju ima cilj da kreira ideološki kontekst o odnosu zapadnjačke naprednosti nasuprot seljačkoj kulturi, to jeste imperijalne raskoši naspram provincijalne zaostalosti (Minić, 91). Ovom piscu je štošta ulivalo strah dok je bio crnogorski gost, a prvu nelagodu izazivalo je stalno puškaranje, čak i kada je to bio znak međusobnog pozdravljanja Crnogoraca (Minić, 91). U skladu sa krajnje negativnim viđenjem Crne Gore, Ebel je razočaran Cetinjem i ne smatra ga nikakvom kneževskom rezidencijom, „nego je to više jedan vojni bivak, jedno sabirno mjesto ratnika i četovođa, koji za tili čas mogu da se okupe na savjetovanje“ (Ebel, 58), a sinonim za crnogorsku prijestonicu piscu je bila kula Tablja, jer je prilikom prvog dolaska po njoj shvatio gdje je stigao, a i u povratku s juga Crne Gore, dok se primicao Cetinjskoj dolini, ugledao je najprije nju i manastir. Ova dva objekta su apsurdno pripadala istoj slici, jer je na brdašetu izdignuta kula, sa izloženim glavama, čak i za vrijeme mira, kao opomena visila nad svim ostalim kućama. Ona, međutim, nije bila samo dio cetinjskog pejzaža, nego potvrda neiskorijenjenih starih običaja i nivoa kulturnog razvoja ove zemlje (Minić, 93). Tablja, kao živi trag „najsurovijih i najsirovijih neljudskih običaja“, u piscu je rasplamsala osjećaj „strave“ i do kraja teksta ostaje u negativnoj slici uvijek skopčana sa topovskom paljbom i pucnjavom, dakle i kao sinonim za rat i zaostalost (Ebel, 48; Minić, 93). U opisima ovog običaja pisac ne pribjegava romantizovanju ili doživljaju egzotičnosti, već postaje eksplicitan u zgražavanju nad necivilizovanošću i okrutnošću. Ratničku prirodu Crnogorca Ebel vidi čak i načinu odmaranja, jer je to „tipično crnogorski način“ – sa rukom u kojoj je pištolj pod glavom (Ebel, 84–92). Crnogorci su za Ebela ljudi koji su uvijek u ratu, oružje je dio obaveznog dekora, pa je i odjeća prilagođena takvom životu i pojas na narodnoj nošnji kod muškaraca ne služi ničemu drugom do mjestu za handžar ili pištolj i oni se nikad, čak ni pri odlasku na pazar, ne odvajaju od njega (Minić, 93). Međutim, ovakva Ebelova predstava lagano se nijansira, balkanistički diskurs se ublažava i postepeno sklizava u junački, a pisac priznaje da snaga i sloboda Crne Gore „nikada ne može biti ugrožena“ i da leži upravo u „smjelosti i hrabrosti, odvažnosti i srčanosti“ njenih branitelja (Ebel, 92). Crnogorac je za Ebela čovjek koji ljubi slobodu, jer za njega nema „ničeg mrskijeg“ nego da ga nešto sputava i ograničava (Ebel, 87). Stoga je sa Crnogorcima „teško voditi rat, a još teže ih pobijediti“ (Ebel, 92). Iako se tokom putopisa mogao steći utisak da je pisac razočaran svojim putovanjem, on je putnik koji saznaje i upoređuje „druge“ sa vlastitom kulturom, ali u njegovom slučaju ne samo da bi otkrio mane „drugih“, nego da bi kritikovao i svoj narod (Minić, 100).

Godine 1850, kada su se po Boki i Dalmaciji već raspitivali o Njegoševoj bolesti, Johan Georg Kol⁵ stigao je u Crnu Goru. Opis svog putovanja ovom zemljom pridružio je zabilježkama o drugim zemljama i 1851. objavio dvotomni putopis pod nazivom „Putovanje u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru“, dok je kod nas objavljen pod nazivom „Putovanje u Crnu Goru“ (Minić, 123). Putopis Johana Georga Kola je rukopis u kome sve vrvi od mnoštva istinitih podataka, sastavljen u prosvjetiteljskom duhu. U njemu je vidljivo i piščevo široko obrazovanje koje je u doprinijelo tome da putopis o Crnoj Gori možemo posmatrati kao komparativnu studiju i to u dva pravca. Pisac za glavnog junaka svog obimnog djela bira Crnogorca koga upoređuje sa svim drugim junacima svijeta – njemačkim, švajcarskim, grčkim i rimskim, a svoje opservacije nerijetko poredi i sa stavovima putopisaca koji su već posjetili Crnu Goru i o tome ostavili pisani trag. On pritom zauzima stav prema prethodno iznesenim mišljenjima pominjući, direktno ili indirektno, njihove tvorce u tekstu (Minić, 124). Prva kvalifikacija Crnogoraca u Kolovom putopisu je negativna i ona se javlja već u prvom poglavlju o Kotoru. Pisac tom prilikom ističe ratničku i rušilačku narav ovog naroda koji se od davnina pokazuje svijetu kao osvajački ostavljajući za sobom „mnoštvo tužnih ruševina, napola ili posve srušenih vila nekada bogatih Dubrovčana“, što i nije bio slučaj samo sa tim „plemenitim gradom“ (Kol, 2005: 7). Napade Crnogoraca pisac upoređuje sa erupcijom Vezuva, a Crnu Goru kao „vulkan koji povremeno izbacuje svoju lavu i naokolo sve pretvara u ruševine“ (Kol, 8). Iza crnogorskih pohara u predjelima raskošnih kuća i lijepog okoliša ostaju „rugobne ruševine nastambi ili crkava koje svojim izvaljenim prozorima i urušenim krovovima djeluju kao kakve mrtvačke glave; te ruševine se u ovom ljupkom, kulturnom priobalskom području dojmaju kao kakve ružne brazgotine na nekom lijepom licu ili kao kakva rugobna oštećenja na nekom predivnom šarenom krznu tigra“ (Kol, 8). Cjelokupnoj slici i otkrivanju polu-orientalističkog pogleda na ovu zemlju najbolje doprinosi isticanje predjela Njeguša koje autor smatra ne samo kolijevkom ove zemlje, nego i „najvišim i najnedostupnijim brdskim gnijezdom“, što služi karakterizaciji Crne Gore kao

⁵ Johan Georg Kol je jedan od značajnijih njemačkih putopisaca i geografa. Rođen je 28. aprila 1808. u Bremenu i već kao dječak pokazao je sklonost ka putovanjima i otkrivanju geografskih i topografskih osobenosti svoga kraja. Kako je i sam govorio, razlozi za njegova putovanja bili su dijelom individualnost, dijelom nacionalnost, a najviše odgoj. U Getingenu je 1828. upisao prava. Iz Getingena odlazi u Hajdelberg, a poslije jednog semestra napušta Hajdelberg i odlazi u Minhen. Zbog očeve smrti prekida studije i 1830. počinje da radi kao kućni učitelj, kada bilježi i svoja prva manja literarna djela. U tom periodu je uslijedilo i prvo putovanje u Rusiju, a po povratku se nastanjuje u Drezdenu. Inspirisan Rusijom, objavljuje svoje opsežne studije „Peterburg in Bildern und Skizzen“, „Reisen in Südrußland“ i „Reisen in Inneren von Rußland und Polen“. Dvije decenije nakon toga, Kol provodi vrijeme na putovanjima po Evropi i Sjevernoj Americi i stiče titulu uglednog putopisca. Po povratku iz Amerike boravi u Berlinu, Parizu i Londonu, da bi se ponovo vratio u Ameriku i živio tamo četiri godine. Po povratku iz Amerike, nastanjuje se u rodnom Bremenu gdje radi kao bibliotekar. Bio je korespondentni član brojnih naučnih udruženja, a od Univerziteta u Kenigsbergu i jednog američkog dobio je titulu počasnog doktora. Umro je 28. oktobra 1878. godine u Bremenu. Up: Allgemeine Deutsche Biographie <https://www.deutschebiographie.de/sfz44097.html#adbcontent>; Ana Minić, *Njemački putopisi o Crnoj Gori za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njeguša*, doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu, 2022, str. 123.

izdvojene oblasti od ostatka Evrope (Minić, 125). Međutim, u susretu sa ondašnjim narodom Kol značajno mijenja ustaljenu stereotipnu predstavu o Crnogorcima iz evropskih krugova i počinje da ih posmatra kao mnogo finiji svijet koji je društvenim i političkim prilikama umnogome natjeran da se predstavlja kao ratoboran i divalj (Minić, 126). Po pitanju crnogorskog junaštva, Kol ovim ljudima ne spori junačka djela koja do punog izražaja dolaze u odbrani domovine, ali u drugu ruku kritikuje Sipriena Robera⁶, čiji je putopis preplavljen junaštvom i koji crnogorsku istoriju naziva velikom junačkom pjesmom. Johan Georg Kol Crnogorcima ne zavidi na njihovom lovorovom vijencu, ali ne pokušavajući ni da umani njihovu slavu bilježi da kod ovog naroda možda nije u pitanju toliko junaštvo koliko mnogo češće „jedna surova borba za goli opstanak“ (Kol, 153). Oštrica njegovog zapažanja o hrabrosti Crnogoraca se tupi kada iznosi činjenice o bezrezervnoj odanosti naroda svom vladaru, koji dvadeset godina sa svojom vojskom odolijeva Turcima, pa priznaje da bi se situacija mogla promijeniti ukoliko bi se Vladika zbog zdravstvenog stanja povukao sa trona, ne strahujući samo za Crnu Goru, već za cijelu Evropu (Minić, 127). Pisac se ovdje opet udaljava od prethodno iznesenog stava o Crnogorcima kao varvarima i približava se junačkom diskursu koji crnogorskog ratnika otkriva kao borca za slobodu. U tom ključu su Crnogorci hrabri i odani vojnici uvijek spremni za odbranu od spoljnog neprijatelja. Njihova zemlja se nalazi na mjestu na kojem se ukrštaju različiti interesi, i oni su sa ostalim Ilirima doprinijeli da se turska vlast ne raširi po cijelom Jadranskom moru. Oni su se velikim dijelom zaštitili od „invazije polumjeseca“ koja uvijek prijete da sve „zgrabi svojim čeljustima“ (Kol, 138). Tipično za ovaj diskurs, Kol predstavlja Crnogorce kao „dragocjeni zaštitni bedem o koji se razbijaju divlji napadi Turaka“, a Crnu Goru sa svojom neprestanom borbom protiv turske vladavine kao ostvarenje evropske ideje slobode (Kol, 138). U tom smislu, zaključuje da bi svi susjedi mogli da se zabrinu i da strahuju ako bi se u Crnoj Gori ugasio ratnički duh i zatajila želja za odbranom domovine (Minić, 127). Tablja se lajtmotivski javlja u svim putopisima, pa i u ovom, a Kol je opaža kao najvišu tačku „koja sve nadvisuje“ i predstavlja samo staru kulu, a koju su Crnogorci uobičavali da ukrašavaju turskim glavama, ali koja sada predstavlja samo simbol starih običaja, jer u njegovo vrijeme na njoj nema „ukrasa“ (Kol, 88; Minić, 131).

Iako kod prethodnih putopisaca predstava o crnogorskom ratniku i ulozi rata u njegovom životu varira od krajnje negativne do sasvim pozitivne, Johan

⁶ Rober Siprien je bio francuski filolog i slavista, a bio je korespondentni i dopisni član Srpske akademije nauka i umjetnosti. Rođen je 1807. u Anžeu, a godina smrti se u svim dostupnim izvorima smatra upitnom i pretpostavlja se da je umro 1865, ali je mjesto smrti nepoznato. Jedan je od osnivača slavističkih studija u Francuskoj i pripadao je prvoj generaciji francuskih slovenofila u XIX vijeku. Proveo je dugi niz godina na Balkanu, a od 1842. do 1854. objavio je niz članaka koji se bave pitanjem Slovena u ondašnjem časopisu „Revue des Deux Mondes“. Više o Siprienovom životu i radu u: Leszek Kuk, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 99–4, 505–515, 1992. https://www.persee.fr/doc/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

Ferdinand Najgebaur⁷ ni u jednom trenutku ne pokušava da shvati ili opravda ratničku narav Crnogorca i do kraja svog spisa se drži istog, balkanističkog odnosno poluorijentalističkog diskursa. Najgebaurov Crnogorac je onaj kod kojeg i dalje važe varvarski običaji i to je čovjek koji ne može da se navikne na stanje mira, zbog čega je „njegov najljepši ukras oružje“ (Najgebaur, 65). To je narod koji se nikad ne odvaja od svog oružja i svaki čovjek i mladić od šesnaest godina „je naoružan do zuba“ (Najgebaur, 66; Minić, 137). Pošto je jedina želja ovih ljudi da ratuju, oni se zbog stalnog četovanja malo zadržavaju u kući, pa zbog toga trpe žene i djeca (Minić, 137). Najgebaur ne doživljava Crnogorce samo kao ratnike, već kao osvajače koji posvuda predstavljaju prijetnju i to mišljenje potkrepljuje opisom arhitekture u pograničnim mjestima koja postojanjem ogromnih utvrđenja i zidina potvrđuje stalnu prijetnju od crnogorskih osvajača (Minić, 136). Veliki dio putopisa zauzima opisivanje istorijskih prilika, bitaka sa Turcima, kao i odnos sa Bokeljima prema kojima, prirodno, izražava određene simpatije⁸, pa kontrastiranjem „ljupke“ Boke i „prijeteće“ Crne Gore pisac dodatno nastoji da izazove nelagodu pripovijedajući o brdskom narodu, jer je i „kapija koja vodi u crne planine uvijek zatvorena kad padne mrak“ (Najgebaur, 136).

Zaključak

Period Njegoševe vladavine donio je različite promjene u crnogorskom društvu, a njegovu eru označilo je i snažno interesovanje evropskih naučnika, pisaca, pa i državnika, a putopisi koji su nastajali na njihovim putovanjima, bili su sredstvo za informisanje, obrazovanje, ali i oblikovanje mišljenja i formiranje slike o Crnoj Gori kod njemačke čitalačke publike. Tome je dakako išla u prilog i prevodilačka djelatnost koja je pratila aktuelne događaje sa tla Crne Gore (Minić, 149). Predstave o Crnoj Gori, do procvata njemačke putopisne literature o ovoj zemlji koji se dogodio u Njegoševo vrijeme, bile su uglavnom

⁷ Johan Ferdinand Najgebaur, koji se zapravo prezivao Najgebauer rođen je 1783. u Ditmasdorfu. Od 1813. bavi se pravom i počinje da radi u državnim pravnim službama u Ahenu, Minsteru i Vroclavu, a od 1835. do 1842. kada se penzionisao, radi kao komesar u službi za upravljanje granicama između Pruske i Poljske. Kada se penzionisao, počeo je da putuje po cijeloj Evropi i sve do smrti ostao je neumorni pisac. Sa nepreglednom listom publikacija brojao se u najplodnije i tada najčitnije autore. Na tom spisku se nalaze putopisi, priručnici iz prava, istorijske studije, beletristika, parodije itd. Bio je simpatizer italijanskog nacionalnog pokreta i veliki kritičar pruskog plemstva. Up: Allgemeine Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz70974.html#ndbcontent>; Ana Minić, *Njemački putopisi o Crnoj Gori za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša*, doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu, 2022, str. 135.

⁸ Političko stanovište koje je uočljivo kod Najgebaura je proizvod aktivnog učešća u političkom životu predmartovskog doba i on se, kao i Štiglic, oduševljavao idejama za italijansko ujedinjenje. Kako je njegova simpatija u odnosu na Slovene morala pripasti primorskim oblastima kojima je nekada gazdovala Republika, to je ujedno i objašnjenje za sve istorijske preglede koje daje u vezi sa Dalmacijom i Kotorom, a vezu sa Italijom ne propušta da potraži i na teritoriji Crne Gore tragajući za ostacima starog Rima. Up: Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, Verlag O. Oldenbourg, München, 1960, str. 90; Ana Minić, *Njemački putopisi o Crnoj Gori za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša*, doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu, 2022, str. 139.

krajnje negativne. Gotovo svi putnici koji su dolazili u Crnu Goru bavili su se istim korpusom tema, pa i temom rata i ratničkih običaja kod Crnogoraca, a ono što je važno na kraju istaći je činjenica da su putopisci u Crnu Goru dolazili sa djelimično formiranom slikom o crnogorskom društvu koje je u svakom pogledu predstavljalo drugost na mapi Evrope. Nekoliko diskursa koji su funkcionisali pod okriljem balkanističkog diskursa otkrivali su Crnu Goru kao zaostalu zemlju sa varvarskim običajima koje je nemoguće iskorijeniti (Minić, 149). Međutim, zajednička karakteristika svih putopisa bio je i opis crnogorskog ratnika koji je prkosio velikom Otomanskom carstvu koje se u svojim naletima razbijalo o bedeme crnogorske hrabrosti (Minić, 149), pa je takvo viđenje doprinijelo djelimičnom razbijanju stereotipa i negativnih predstava, o čemu svjedoči promjena diskursa u okviru jednog djela, pri čemu pisci od balkanističkog diskursa koji otkriva prljavštinu, sujevjerje, varvarstvo i zaostalost, prelaze na junački diskurs prema kome se Crnogorci idealizuju, predstavljajući otjelovljenije ideje o slobodi. Samo se Najgebaur nije upustio u dublje razumijevanje crnogorskih ratničkih običaja i odnosa prema ratu, a razlozi za to leže kako u njegovoj političkoj opredijeljenosti, tako i u pisanju djela za kratko vrijeme, zbog čega i sadrži određene pogreške i nedosljednosti (Minić, 136).

Literatura

- Allgemeine Deutsche Biographie <https://www.deutschebiographie.de/sfz70974.html#ndbcontent>
- Andrijašević, Živko, *Istorija Crne Gore*, Atlas fondacija: Vukotić media, Beograd, 2016.
- Bekić, Tomislav, „Njemački književnik i putopisac Hajnrih Štiglic i njegovo djelo „Jedna posjeta Crnoj Gori“, Pogovor u: *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004.
- Ebel, Wilhelm, *Zwölf Tage auf Montenegro*, Verlag von I. H. Bon, Königsberg, 1841. (prevod Tomislava Bekića: Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2006).
- Elermajer-Životić, Olga, *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrih Štiglic (1801–1849)*, Srpska akademija nauka i umetnosti, posebna izdanja, knjiga DCVIII, Beograd, 1991.
- Glušćević, Zoran, „Italija i prvi plodovi preokreta u Geteovom mišljenju i shvatanjima“, u: Johan Volfgang Gete, *Putovanje po Italiji*, Prosveta, Beograd, 1962.
- Grubačić, Slobodan, *Istorija nemačke kulture*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2009.
- Grubačić, Slobodan, *Heines Erzählprosa*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1975.
- Höhn, Gerhard, *Heine-Handbuch, Zeit, Person, Werk*, Dritte, überarbeitete und erweiterte Auflage, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2004.
- Knežević, Jelena, *Njemačka književnost u Crnoj Gori do 1945*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Kohl, Johann Georg, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851. (Dio o Crnoj Gori preveo Tomislav Bekić: Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, CID, Podgorica, 2005).
- Konstantinović, Zoran, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, Verlag O. Oldenbourg, München, 1960.

- Krauze, Fridhilde, *Crna Gora. Literatura na njemačkom jeziku, bibliografija*, Centralna biblioteka, Cetinje, 1988.
- Kuk, Leszeck, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 1992. https://www.persee.fr/doc/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459
- Lisle, Debbie, *The Global Politics of Contemporary Travel Writing*, Cambridge University Press, New York, 2006.
- Minić, Ana, *Njemački putopisi o Crnoj Gori za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša*, doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu, 2022.
- Neigebaur, Johann Ferdinand, *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Costenoble und Kimmelman, Leipzig, 1851.
- Popović, Olivera, *Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori*, neobjavljena disertacija iz italijanske književnosti, odbranjena na Filološkom fakultetu u Nikšiću, 2015.
- Stieglitz, Heinrich, *Ein Besuch auf Montenegro*, J. G. Cotta'schen Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1841. (prevod Tomislava Bekića: Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004).

Ana MINIĆ

GERMAN TRAVEL WRITERS ON THE ROLE OF WAR IN NJEGOŠ'S MONTENEGRO

Summary

The Montenegro of Njegoš's time was presented in German travel literature in a strong antithetical relationship to German culture, and almost every single topic that the writers dealt with emphasized Montenegrin otherness before all. Among many topics, the role of war in Montenegrin society and the warrior nature of Montenegrins stand out. The attitude of the German visitors towards those indispensable elements of the Montenegrin being of the then Montenegro was twofold. German travel writers considered Montenegrin warrior customs of cutting off the heads of enemies and displaying them on the Tablja tower as a barbaric act. Emphasizing barbarism, backwardness, impurity and superstition, travel writers nurture the Balkanist discourse, which succeeded in portraying Montenegro as the exact opposite of Europe, which was at a significantly higher level of cultural development. However, this discursive approach was intertwined with the heroic discourse according to which Montenegrins were idealized, representing the embodiment of the idea of freedom. The prevailing discourses in German travel literature did not just change from older to newer texts, but existed side by side and even changed from the beginning to the end of a work, thanks to a better understanding of the social circumstances in Montenegro during Njegoš's time.

Keywords: German travelogue, war, warrior customs of Montenegrins, Balkanist and heroic discourse

STVARALAŠTVO BLAŽA KONESKOG
(STOGODIŠNJICA ROĐENJA)

Konecni

Leh MJODINJSKI

Šleski univerzitet

Humanistički fakultet Katovice

lemi8@wp.pl

HUMANISTIČKA TOPOFILIJA PREMA LOGICI NAUČNOG OPISA – МАКЕДОНСКИ МЕСТА И ИМИЊА BLAŽA KONESKOG

U članku se prikazuju lajtmotivi zbirke toponomastičkih studija iz 1991. godine makedonskog lingviste i pesnika u kontekstu humanističkih teorija sredine. Ovi članci, poreklom iz različitih godina i sa izdiferenciranom naučnom težinom, predstavljaju naredan dokaz toga kako u izlaganju Koneskog funkcionalno koegzistiraju dve perspektive: egzaktna naučna i emocionalna/subjektivna. Čisto lingvističke analize sprovode se ovde na metodološki perfektan način, ali istovremeno na mnogim mestima pojavljuju se sižea psihološke, nostalgичне или fabulativne/književne prirode – izvrsni primeri identifikacije spoznajnog subjekta sa kulturnom „simboličkom topografijom” Makedonije.

Ključne reči: Blaže Koneski, naučna i književna naracija, makedonska toponomastika, humanistička geografija, simbolika sredine.

Prošlo je već više od dvadeset godina od objavljivanja u Skoplju 1999. godine prvog interdisciplinarnog toma, prilikom petogodišnjice smrti velikog pokrovitelja makedonske književnosti, lingvistike, akademskog i kulturnog života – sinteze koja je obuhvatala pola hiljade stranica komentara njegovih dostignuća na polju mnogih naučnih subdisciplina i književne umetnosti¹. Od ovog trenutka (ne računajući prigodne monografije iz 1995 godine)² bibliografija posvećena pojedinim aspektima delatnosti Blaže Koneskog sistematski je narastala, povećavajući se naročito u jubilarnim godinama, ali takođe ovim koje su bile povezane sa bitnim prevrednovanjima zadataka nacionalne identitetske politike, metodologije humanističkih nauka ili sa rezimiranjima uzastopnih etapa razvoja jezičko-umetničkih pesničkih konvencija na makedonskom tlu. Uzimajući u obzir ceo ovaj već ogroman teret znanja o čoveku po prirodi skromnom i marljivom, čiji um je mnogo puta sasvim zasluženo nazvan renesansnim, a uloga u formiranju suvereniteta savremenog naroda presudnom, koncentrišemo se samo na nevelik prostor njegovih interesovanja u kojima se izrazito

¹ Придонесот на Блаже Конески за македонската култура. Меѓународен научен собир, 17 и 18 декември 1998 година, ур. А. Поповски и др., Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје 1999.

² Зборник на трудови посветени на академик Блаже Конески, ур. кол. одбор, МАНУ, Скопје 1995.

ocrtava dualistička priroda ličnosti ovog neuobičajnog pojedinca: s jedne strane u nauci je perfektno određivao karakter jezičkih činjenica i, s druge strane, subjektivno – čak i emocionalno – zauzimao stav prema ispitivanoj građi kao sferi psihološki njemu bliskoj. Takvu tendenciju jasno možemo da opazimo na primeru relativno malobrojnih studija iz oblasti toponomastike, ne uvek uređivanih od strane njihovog autora sa potpunom filološkom tačnošću, ponekad upravo u esejističkom duhu. Iako je to proizlazilo iz samih spisateljskih predispozicija, ne može ovde do kraja da se isključi delovanje u drugoj polovini XX veka manje formalne atmosfere u evoluciji mnogih nauka o čoveku u kojima su, na primer, mehanicizam i redukcionizam u opisu njegovog okruženja u mnogim teorijama ustupali mesto kategorijama egzistencije, doživljavanja, osećaja i interakcije sa sredinom³.

Koneskog je takav ambivalentni stav pratio od rane stvaralačke mladosti – skoro paralelno je objavljivao prve važne zbirke pesama (1949, 1953, 1955) i temeljna gramatička dela (na čelu sa deskriptivnom gramatikom iz 1952. godine) u kojima je, međutim, ambicija striktno normativizacije maternjeg jezika išla uporedo sa dijalektološkim istraživanjima koja su se trudila da vrednuju i sačuvaju kao skupoceno nasleđe ove lokalne pojave koje bi u novoj jezičkoj stvarnosti trebalo da se posveti u ime homogenizacije kreirane pismene norme (ovde je važna uloga pripala makar prvoj posleratnoj dijalektološkoj monografiji iz 1952. godine *Прилепскиот говор*). Dilemama povezanim sa izborom dijalekatske baze normativnog obrasca formiranog u njegovom istraživačkom kolektivu – koji je potiskivao u drugi plan mnoge zapadno- i istočnomakedonske fenomene – često je međutim suprotstavljao afirmaciju lokalnih elemenata, izražavanu na sasvim drugom nivou objektivizma, i tretirao ih sa gotovo očinskom, pesničkom nežnošću u obrazlaganju njihovog prava na prisutnost u prostoru dijasistemu makedonske onomastike ili kulturne semantike, u vremeprostoru brojnih dodirnih etničkih i civilizacijskih uticaja. Takođe, takav pristup je bio karakterističan za one pravce u humanistici koji su stavili akcenat na uslovljavanja pamćenja u osećaju prostora egzistencije, kao i na fenomenološku trijadu čoveka, mesta i regije u njihovim dinamičkim vezama.

Koneski nije proučavao istorijsku i savremenu toponimiju Makedonije na sistematizovan način, u principu radi se o seriji usamljenih sitnih radova objavljivanih od početka pedesetih godina, sa izvesnom intenzifikacijom tek pri kraju života. Iz 1991. godine potiče jedini izbor studija ove vrste *Македонски места и имиња*, u velikoj meri posvećen uostalom samo ličnim imenima. Dvanaest tekstova sakupljenih u prvom delu knjige autor otvoreno kvalifikuje kao esejističke (prvobitno su oni bili štampani 1990. godine u časopisima „Разгледи” i „Лик”), preostalih jedanaest može da se uvrsti u naučni diskurs (prvo su ih objavljivali skoropljanski „Македонски јазик” i „Прилози на МАНУ”). Autor ovde više puta osporava svoje prethodne stavove koje je zauzimao u ranijim

³ U okviru percepcijskih i hermeneutičkih koncepcija zapadnoevropske i američke humanističke geografije već od šezdesetih godina stavlja se akcenat na forme predstave sredine u svesti, a u istraživanjima antropogeografa isturalo se u prvi plan delovanje ritmike sredine i predstavljenih mesta.

raspravama, ali pre svega izražava subjektivan i nostalgičan odnos prema mnogim složenim problemima čije jednoznačno rešavanje se tada činilo malo verovatnim. Lično angažovanje, podvlačeno na mnogim mestima prikazivanog toma („со лично живување во него се кажува за местата“)⁴, povezano je u njemu ne samo sa egzistencijalnim i personalnim upućenjima prema znacima toposfere, već i sa radikalnom – i danas dosta diskutabilnom – promenom prilaza njima u rezultatu prihvatanja nove naučne ideje. Koneski je, naime, u devedesetim godinama na oštar način revalorizovao svoj odnos prema genezi većine makedonskih toponima pod uticajem proučavanja turskih poreskih popisa stanovništva Makedonije iz XV–XVI stoljeća, ostajući pod utiskom bogatstva značenja sadržanog u njima, poput registra ličnih imena – i trebalo je da baš ona od tada u njegovoj oceni predstavljaju većinsku osnovu lokalnih mesnih imena, zajedno sa mikrotoponimima. Ovoj reorijentaciji je pripisana reinterpretacija sopstvenih ubeđenja od ranije koja će kao „istraživačku intuiciju“ povezanu sa nepodesnim pretpostavkama početi smatrati naivnim i prekomerno oslonjenim na narodnu sliku sveta. Ne čini to ipak u duhu suvog scijentizma, shvatajući koliko nestabilne bi mogle da se pokažu promenljive dijagnoze stručnjaka filologa u poređenju sa relacijama običnog čoveka sa njegovom najbližom okolinom koje traju stolicima i nalaze odraz u praksi emocionalnog davanja imena njemu poznatim mestima. Vrednost i trajnost makedonske toponimije u službenim i – stabilnijim – narodnim formama izražava naime hijerarhizovane, prvorazredne odlike ovih mesta, ali takođe izaziva stereotipizirane psihološke, etičke i estetske reakcije kod pažljivog putnika koji doslovno i u imaginaciji pretražuje prostore svoje etničke teritorijalne svojine. Ove se reakcije ugrađuju u psihološki model opisane u krugu rane humanističke geografije iz sedamdesetih godina *topofilije* koja predstavlja intencionalnu i hermeneutičku privrženost mestu – uočljivo u njegovom redefiniranju, novom nazivanju i izražavanju preko ljudskog iskustva (čovek se ovde pokazuje kao funkcija mesta)⁵.

U programskom eseju *Читач на имиња* koji otvara zbirku članaka, Koneski motiviše svoje kasne onomastičke fascinacije upravo dopiranjem do pomenutih osmanskih dokumenata, u svojoj sintetičnosti bližih već njemu kao nešto malo umornom iskusnom čitaocu nego svakojaki naučni i književni kontinuirani tekstovi. Utisci izneseni iz čitanja ove devetotomne publikacije izdane u Arhivu Makedonije dozvoljavaju mu euforično da konstatuje postojanje u njoj korpusa starinskih ličnih imena, u većini zaboravljenih, u broju uporedivim sa onim koje se nalaze u romanu *Rat i mir* Lava Tolstoja. Njihovo monotono, nećujno ponavljanje („ги мемолиш безгласно за себе, гледаш и недогледуваш, прескокаш и запираш [...] без страв дека ја загубиш нишката“)⁶ pruža osetljivom filologu tipično estetske utiske, udaljene od bestrastnog osmatranja

⁴ Б. Конески, *Македонски места и имиња*, НИО „Студентски збор“, Скопје 1991, стр. 5.

⁵ Исп. Yi-Fu-Tuan, *Topophilia: a Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1974, kao i *Humanistic Geography: Prospects and Problems*, eds. D. Ley, M. Samuels, Maaroufa Press, Chicago 1978.

⁶ Б. Конески, *Македонски места...*, стр. 9.

структуре reči: „Слично задоволство сум почувствувал читајќи го оној пасус во *Романот за Лондон*, каде што Црњански [...] реди комбинации од имињата на градиштата, каде што минал неговиот главен јунак [...]. Полузагадочните или сосем темните значења на имињата [...] се прелеваат и преклопуваат една во друга онака, како кога сме заслушани во некоја музичка творба”⁷. Upoređujući zvučanja takvih verbalnih obeležavanja mesta sa akordima klavirske pratnje sopstvene „monofoničke“ lektire, autor spominje takođe svoj nekadašnji razgovor uz čaj sa makedonskim iseljenikom u Istanbulu, kada je taj u senci Bajazitove džamije sravnjivao cele generacije ljudskih jedinki sa lišćem koje redom pada s drveća – i to bi se isto tako odnosilo na ljudska imena koja izumiru, kao i nazive njihovih bezbrojnih prebivališta u Bogom i ljudima zaboravljenim provincijama.

Takav iz osnova filozofsko-pesnički pristup nije ipak sprečio Koneskog u sprovođenju kritičkih lingvističkih analiza ovog odabranog materijala, a uz to polazeći od specifikacije drevnih ličnih imena (na primer prestižnih, koja su bila izraz kompenzacije niskog društvenog statusa – kao *Десном* ili *Царе* i magijskih / apotropijskih – *Малеш*, *Тиквеш*, *Овчица* i sl.), po pravilu je pokušavao da dokaže da su ona na asocijativan ili utilitaran način generisala u patrijarhalnoj stvarnosti cele lance naziva mesta, iako u savremenoj makedonskoj toponomastičkoj nauci – kao tvrdi na primer Marinko Mitkov – ova teza nije nimalo opštoprihvaćena⁸. To ima veze sa poznatim dugotrajnim sporom između tzv. antroponimista i topografista. I pored toga, za Koneskog će se ponekad ispostaviti da je u njegovom očaranju glasom i semantikom odrednica zabeleženih pre petsto godina odrednica važniji vanfilološki argumenat, „muzičnost” šuma Heraklitove „reke imena” koja na osi vremena nailazi naizменично na „kamenu” ili „peskovitu” podlogu, izvlači oštre ili blage zvukove, a na kraju krajeva uvek ih izravnava i ujedinjuje u simboličkoj harmoniji. Ova ujedno naturalistička i personalizirana tačka gledišta dozvoljava dakle da se pročita geneza toponima *Могил*, *Дреново*, *Крушево* ili *Куманово* u imenima *Могил*, *Дрен*, *Крушо*, *Куман*, a ne u vezama sa lokalitetima, biljkama ili ljudskim zajednicama koje se preko svoje nametljive homonimije čine očiglednijim. To je utoliko iznenađujuće da se često sam Koneski u svojim ranijim dijagnozama odlučivao za fiziografske, socioekonomske ili čak simboličko-religiozne interpretacije, a ovde je reč o dominirajućem tumačenju ličnog porekla – i otuda za oronim *Турчин* osnova bi trebalo da bude slovensko ime životinjskog tipa *Тур*, za planinski vrh *Бистра* – sličно *Бистре*, za selo *Облаково* – muško ime *Облак* (značenjski analogno srpskom *Пуниша*), a *Магарево* – *Магар* (a ne atribucija magarca), čak i odredba planine *Караорман* potiče od tobožnjeg imena *Црногор*. Najuočljivija je uravnoteženost naučnog i lično-nostalgичног stava Koneskog u fragmentima knjige posvećenim toponimiji njegovog rodnog

⁷ *Isto*, str. 9.

⁸ М. Митков, *Блаже Конески и феноменот преосмислување во македонскиот топонимски систем*, у: *Придонесот на Блаже Конески...*, стр. 117. То има такође значај у контексту решења из бројних стручних радова самог Миткова, али осим тога на пример Олге Иванове, Трајка Стаматоског или Лјубице Станковске. Исп. такође К. Пеев, *Блаже Конески и македонската дијалектолошка и ономастичка наука*, *Isto*, стр. 77–82.

Nebregova kod Prilepa. U pozadini ovih razmišljanja nazire se, čak i za filološki um teška za savladanje, antinomija racionalne spoznaje i draži narodnih etimologija, što ilustruju sledeći iskazi koji se tiču ovih poslednjih: „Учениот лингвист на ова широко се усмевнува [...]. Па сепак, народното етимологизирање [...] се крепи на една многу подлабока основа што, ако не може да го одбрани оправданиот подбив, може да го заштити како неминовна потреба на човековата душа”; „да пристапиме од психолошката страна кон изучувањето на оние духовни сили и настроенија што го нагонат човека постојано да етимологизира“⁹.

Semantičke sugestije koje proističu iz takvog čitanja treba da asociraju na povezivanje prostornog elementa sa vremenskim, da ovekoveče preko anonimnih jedinki svoj trag, kao lica koja misle o svojoj okolini kao o univerzumu šifriranih znakova, često manje banalnih nego ove ostavljene u minuloj stvarnosti. Istorijski sastavni deo, kao reprezentant društvene kolektivne prošlosti, takođe je bio jedan od osnovnih uslova postojanja kategorije mesta u istraživanjima humanističkih geografa (na primer u koncepciji Freda Lukermanna)¹⁰. Sačinjene uz pomoć starovečnih mesnih informatora rekonstrukcije imenoslovlja okoline rodnog naselja (sa nazivom koji je, u skladu sa prihvaćenom pretpostavkom, poreklom od imena *Heбpez*) dale su dakle Koneskom priliku za osmotrenje mehanizma dijahroničkog kumuliranja kulturnih značenja – spojenih na primer sa nekadašnjim prisustvom albanskih katolika u mikrotoponimu *Латинска Црква*, sa mestom sazivanja na molitvu od strane monaha manastira Treskavec u denominaciji *Клепало* ili sa maršrutom progona i selekcije stada vlaških stočara u slučaju zaselaka *Тараџија*. Manifestacije empatične topofilije u vezi sa oživljavanjem u sećanju pejzaža detinjstva ređaju se zajedno sa uspomename iz višestrukog osvajanja vrha planine Mukos sa članovima porodice i prijateljima (ubrajajući u njih prozaistu Vlada Maleskog). U privatnoj memorijskoj topografiji se ovde odražavaju kako slike najbližih saputnika, tako i reminiscencije sadržaja manastirskih povelja Treskavca ispunjenih imenima njegovih poseda, a takođe maglovite rekonstrukcije putanje kretanja hiljada vlaških ovaca. Uostalom, opisujući njihov verovatan pravac, Koneski upotrebljava termin *izdig* i podvlači da se radi takođe o pojmu korišćenom u Crnoj Gori (*izdig stoke na katune*).

Pomenuta ravnoteža između prostornog i vremenskog faktora je za njega osnovan uslov pune dešifracije oznaka sredine: „Еден од најдлабоките извори на носталгијата е во тоа што туѓите предели ни се откриваат предимно како простор, без вградена временска компонента, без која ние не можеме да ги доживееме нив интимно”¹¹. Upravo zbog toga zapise sa putovanja i geografska iskustva Jordana Hadžikonstantinova-Džinota iz polovine XIX stoljeća on tretira kao naivnu i nevinu „igru duha” na kojoj mu ipak uprkos svemu zavidi kao piscu prošle *belle époque* pionirskog otkrivanja vrlina svog zavičaja

⁹ Б. Конески, *Македонски места...*, стр. 28, 54.

¹⁰ Isp. na primer F. Lukermann, *Geography as a formal intellectual discipline and the way in which it contributes to human knowledge*, „Canadian Geographer” 1964, No. 8, str. 167–172.

¹¹ Б. Конески, *Македонски места...*, стр. 34.

(„Во времето кога Цинот го шетал Тиквеш, сокол пиел вода на Вардара”)¹². Tikveš i Kavadarci, takođe preko etimološke polemike sa Džinotom, pronašli su se između omiljenih toponima makedonskog lingviste čije je veze sa slovenskim supstratom i vizantijskom tradicijom dokazao efikasno i na osnovu brojnih verodostojnih izvora (isto tako turskih). Ovde mora da se potcrta da se danas smatra da su baš takva otkrića Koneskog probijala put argumentaciji u korist priznanja prvenstva slovenske komponente u mnogim sumnjivim slučajima, kada su dolazili u obzir mogući raniji pred-slovenski (između ostalog grčki) slojevi u makedonskoj toponimiji¹³. Istovremeno nisu narušavala opštepriznatu istinu da je ogroman deo paleobalkanskih denominacija bio uz posredništvo antičkih zapisa preuzet i prisvojen od strane srednjovekovnih naseljenika. Ova su otkrića često takođe podrivala mnoge važeće geokulturne stereotipe – na primer ovaj za osnivanje manastirskih zadužbina većinom u nenaseljenim mestima, dok su, predstavljene od strane istraživača, teze iz oblasti lingvistike i istorijske geografije dokazivale važnu funkciju ovih objekata isto tako na saobraćajnicama prometnim u dalekoj prošlosti. Posezanje za nametljivim popularnim asocijacijama, a zatim njihovo dekonstruisanje je takođe jedna od posebnih odlika mišljenja Koneskog – bar tada kad obilazi pirinski Melnik spektakularnog položaja, kad dovodi u pitanje zoomorfnu podlogu naziva vrha *Пелистер* i ikoničku *Попова Шанка* ili razmatra mogućnost porekla aromanskog toponima *Durmitor* od slovenskog *Спанчо* (uzgred rečeno, ovde se takođe pojavljuje interesantan motiv etnolingvističke i geokulturne korespondencije među zapadnomakedonskim područjem i crnogorskim Primorjem – preko severne Albanije). Svako od sličnih zapažanja dokazuje da je naziv tretiran kao nosilac vrednosti i osećaja koje je anonimni *homo nominans* zatvorio u nematerijalnom sloju koja identifikuje određeno mesto.

Što više ovde razmatrane studije imaju specijalističku prirodu, to je u njima veći opseg citiranih izvora i njihovo geografsko prostranstvo, koje široko upućuje na dostupnu slavističku literaturu (Vladimir Mošin, Afanasij Seliščev, Stojan Romanski, Đura Daničić, Zdzisław Stieber, Witold Taszycki, Mięczyśław Karaś, Włodzimierz Pianka, Max Vasmer i drugi). Znatno više se u njima pojavljuje sižea iz istorije jezika, posebno podržanih dokumentima (poveljama ili letopisima) iz ranog srednjeg veka (razmišljanja o toponimima *Струмица*, *Охрид*, *Битола*, *Прилеп*, *Дрембица*, *Велика*, *Пресна*). Ipak, isto tako u ovom čisto lingvističkom delu naći ćemo interdisciplinarnu studiju *Берзиту–Брсјацу* koja osporava smisao transformacije slovenskog plemenskog imena potvrđenog u VII veku u *Čudima svetog Dimitrija Solunskog* u onomastičku odredbu savremene etnografske grupe iz zapadne Makedonije, koja u

¹² *Isto*, str. 35.

¹³ Isp. M. Митков, *Блаже Конески и феноменот...*, стр. 117. Опширнији pregled: Т. Стаматоски, *Блаже Конески како ономастичар и Најновите ономастички проучувања на Блаже Конески*, у: Т. Стаматоски, *Мислата на Блаже Конески*, Фондација за македонски јазик „Небрегово“, Скопје 2006, стр. 128–138, 139–146. Isp. takođe M. Коробар-Белчева, *Митологијата во ономастичките истражувања на Блаже Конески*, у: *Делото на Блаже Конески. Остварувања и перспективи. Меѓународен научен собир по повод 80-годишнината од раѓањето на Блаже Конески*, ур. М. Ѓурчинов, З. Тополињска, О. Иванова, МАНУ, Скопје 2002, стр. 447–452.

stvari predstavlja protezu znatno mlađeg porekla i povezana je isključivo sa mesnim društveno-ekonomskim realijama. Ovo je jedan od mnogih primera korišćenja elemenata verifikovanog znanja u nameri blage društvene intervencije, korekture kolektivne svesti i obnovljenja puteva magijskog mišljenja koji su doveli u prošlosti do brojnih pseudonaučnih zabluda. Otkrivanje mehanizama konotacije, stigmatizacije i valorizacije, prisustva imaginativnih orijentacionih slika u vremeprostoru pokazuje se ovde nekad čak važnijim nego dijahronička lingvistička analiza koja registruje postojeće rezultate etimoloških radova i suočava ih sa terenskom realnošću ili svakodnevnim formulacijama. Samim tim, sledeći put se potvrđuje teza da je anoniman korisnik prostora izlaže fragmentaciji preko kulturne segmentacije koja se ispoljava upravo preko dodeljivanja naziva toponimskog tipa, šta je u stvari vrsta humanizacije ovog prostora¹⁴.

Za fenomen ličnosti Blaža Koneskog bilo bi teško da se u svetu južnoslovenskih filologija i književnosti XX veka pronade ekvivalent – iz razloga za koje se već više puta sa uvažavanjem pisalo u kontekstu kodifikatorskih dostignuća koja su pratila standarizacijsku delatnost u mnogim granama mlade makedonske lingvistike, a takode književne aktivnosti koja je imala apsolutno inovatorski karakter. U višeopisanoj zbirci tekstova radi se o osobitom primeru takve izuzetnosti – imamo naime posla sa dva lika stvaralačke individualnosti: naučnikom obdarenim sposobnostima kreiranja izlaganja visokog stepena tačnosti (autorom između ostalog temeljne *Istorije makedonskog jezika* [1965], dijalektoloških radova ili članom Komisije za onomastiku Međunarodnog komiteta slavista) i istovremeno oduševljenim poklonikom folklora, kao i tvorcem takvih „toposimboličkih” dela kao *Кале, Марковиот манастир, Стерна, Троја, Носталгија, Скопје, Калемегдан, Штип, Куманово* ili *Караорман*. Dimenzije percepcije „spektakla prostora“ kod naučnika i pesnika dopunjuju se u ovom slučaju uzorno jer – kao što je on sam pisao u studiji *Иднината на поезијата* (1978) – poeziji je dana moć spoznajne aktualizacije, osveženja opažaja koje nauka samo kodifikuje i automatizuje, šta je ilustrovaо sledećom ubedljivom slikom: „Прилеп од нашето детство [...]. Влегувате во мал ресторан и седнувате на некоја маса. Ви пристигнува келнерот, ве поздравува, а в раце веќе носи чист чаршав, го истава стариот и го спростира новиот, чистиот. Пак момент на актуализација”¹⁵. Tako shvaćena estetika neposrednog doživljaja od samog početka, još valjda od četrdesetih godina određivala je dva pola kognitivnog temperamenta istaknutog filologa – jedan intelektualni, koji je iznuđivao disciplinu najvišeg stepena preciznosti i logičnosti, a drugi mitološko-emocionalni i potčinjen vrednostima „čudesne jednostavnosti“, kao i usmene književne tradicije u kojoj je sam Koneski imao svoj privatni rodoslov. I u jednom i u drugom slučaju, on je uspeo uverljivo da pokaže kako se vrednosti mesta kumuliraju u kulturi, postajući trajni sastavni delovi njenih tekstova, takođe u lingvističkom podsistemu.

¹⁴ Ovu pojavu je u sedamdesetim godinama opisao Edward Relph: E. Relph, *Place and Placeness*, Pion, London 1976.

¹⁵ Б. Конески, *Иднината на поезијата*, „Годишен зборник на Филолошкиот факултет на Универзитетот Кирил и Методиј во Скопје“ 1978, кн. 4, стр. 173-174.

Literatura:

- Зборник на трудови посветени на академик Блаже Конески*, ур. кол. одбор, МАНУ, Скопје 1995.
- Конески, Б., *Иднината на поезијата*, „Годишен зборник на Филолошкиот факултет на Универзитетот Кирил и Методиј во Скопје“ 1978, кн. 4, стр. 171-175.
- Конески, Б., *Македонски места и имиња*, НИО „Студентски збор“, Скопје 1991.
- Коробар-Белчева, М., *Митологијата во ономастичките истражувања на Блаже Конески*, и: *Делото на Блаже Конески. Остварувања и перспективи. Меѓународен научен собир по повод 80-годишнината од раѓањето на Блаже Конески*, ур. М. Ѓурчинов, З. Тополињска, О. Иванова, МАНУ, Скопје 2002, стр. 447-452.
- Митков, М., *Блаже Конески и феноменот преосмислување во македонскиот топонимски систем*, и: *Придонесот на Блаже Конески за македонската култура. Меѓународен научен собир, 17 и 18 декември 1998 година*, ур. А. Поповски и др., Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје 1999, стр. 115-118.
- Пеев, К., *Блаже Конески и македонската дијалектолошка и ономастичка наука*, и: *Придонесот на Блаже Конески за македонската култура. Меѓународен научен собир, 17 и 18 декември 1998 година*, ур. А. Поповски и др., Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ – Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје 1999, стр. 77-82.
- Стаматоски, Т., *Блаже Конески како ономастичар i Најновите ономастички проучувања на Блаже Конески*, и: Т. Стаматоски, *Мислата на Блаже Конески*, Фондација за македонски јазик „Небрегово“, Скопје 2006, стр. 128-138, 139-146.
- Humanistic Geography: Prospects and Problems*, eds. D. Ley, M. Samuels, Maaroufa Press, Chicago 1978.
- Lukermann, F., *Geography as a formal intellectual discipline and the way in which it contributes to human knowledge*, „Canadian Geographer“ 1964, No. 8, str. 167-172.
- Relph, E., *Place and Placeness*, Pion, London 1976.
- Yi-Fu-Tuan, *Topophilia: a Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1974.

Lech MIODYŃSKI

HUMANISTIC TOPOPHILIA TOWARDS LOGIC OF SCHOLARLY
DESCRIPTION – BLAŽE KONESKI' S МАКЕДОНСКИ МЕСТА И

ИМИЊА

Summary

In this paper author presents leitmotifs of the collection of toponomastic studies – written by Macedonian linguist and poet – in the context of humanistic theories of environment. These articles have their origin from different years and represent various scholarly gravity – however, they are proof that in Koneski' s elucidations two perspectives functionally coexist: strict academic and emotional / subjective. Purely linguistic analyses in methodologically perfect way are performed herein, buy at the same time in many places appear the topics of a psychological, nostalgic or narrative / literary nature – excellent examples of the identification of the learning subject from Macedonian cultural „symbolic topography”.

Keywords: Blaže Koneski, scholarly and literary narration, Macedonian toponomastics, humanistic geography, symbolism of environment

Јасмина МОЈСИЕВА-ГУШЕВА
Институт за македонска литература – Скопје
jasminamg@gmail.com

ГРАДЕЊЕТО НА МАКЕДОНСКИОТ КУЛТУРЕН ИДЕНТИТЕТ СОГЛЕДАН ПРЕКУ ДЕЛОТО НА БЛАЖЕ КОНЕСКИ

Трудот е посветен на ликот и делото на современиот македонски поет Блаже Конески и на неговиот придонес во градењето на македонскиот културен идентитет. Во повеќе посебни делови од трудот се нагласува неговото прифаќање и препознавање на важноста на културно-историските предизвици од времето во кое тој живеел. Се зборува за неговата творечка активност која е во цврста хармонија со чувството за македонската самобитност. Во светски рамки тој е познат како истакнат лингвист, како значајна личност за современата македонска култура, како човек со визионерски способности, како учесник во кодификацијата и стандардизацијата на македонскиот литературен јазик, како иницијатор на формирањето на многу клучни културни и научни институции во Р. Македонија. Истакната е неговата сестрана личност која подеднакво успешно работи во повеќе области балансирајќи помеѓу лингвистичката наука и литературата, граматиката и историјата на јазикот, поезијата и прозата, литературната историја и литературната критика и есеистика, преводот на поезијата и теоријата на превод. Посебни делови се посветени на неговиот поетски опус објаснувајќи ја неговата еволуција од првата негова поема „Мостот“ до последната збирка поезија „Црн овен“, како и на неговите бојни преводи, признанија и награди кои ги добива од македонската и светската научна и уметничка фела. На крајот се заклучува дека тој е централна личност на македонската понова културна историја со огромна творечка енергија и цврст национален дух.

Клучни зборови: Блаже Конески, национален културен идентитет, современиот македонски литературен јазик, книжевно – историски текстови, поезија, препеви и преводи, втемелувач на македонска самобитност, национален мислител

Вовед

Сестраната творечка личност на Блаже Конески која на македонскиот народ во наследство му остави низа авторски литературни остварувања (поезија и проза) преводи на значајни светски писатели, но исто така литературно историски студии, толкувања, записи, многу редакции на текстови, а пред сè „Правописот на македонскиот литературен јазик“, „Грамматиката на македонскиот литературен јазик“, „Историјата на македонскиот јазик“, „Речникот на македонскиот јазик“, со право ја вбројуваме во една од најзаслужните фигури за градењето на македонскиот културен идентитет.

Разногласјето на неговата творечка активност е во цврста хармонија со чувството на македонската самобитност што кај него се развива и не-

гува уште од младешките денови. Никнувајќи од плодното тло на Небрегово, се извишува како неприкосновена фиданка, која пркосејќи на сите ветришта, уште во цутот на својата младост ќе даде раскошни плодови. Потпирајќи се на своите корени и милениумската традиција во писменоста, растегната низ времето од Св. Климент до создавањето на современата македонска држава, тој одново ќе им вдахне живот на некогашните писмени знаци осмислувајќи ги во поинакви форми. Со подеднаква страст и доблест му се посветува и на поетскиот збор, со кого како што самиот вели е „судбински поврзан“ и на кого секогаш одново со радост му се препушта. При тоа, со голема прецизност и строгост го изнедрува секој збор од дамариите на историското јазично богатство на својот народ. Таа насоченост кон традицијата во комбинација со силата на еруптивната творечка страст создаваат возбудливи поетски емоции кои во континуитет повеќе од педесетина години извираат од неговото писателско перо. Преку уникатниот творечки процес тој во нераскинливо единство ги сплотува белезите на времето, средината и единката.

Надарен со огромен креативен потенцијал, со енциклопедиска ерудиција (стекната по пат на долго систематско образование), со творечка мисија да ја возобнови гордоста на „своето смачкано племе“, тој остава силен печат на своето време. Затоа, него, со право, повеќе проследувачи на македонската и научна и поетска мисла го ословуваат со епитетите „национален мислител“ (Тодоровски 2002,79), „голема фигура на македонската поезија“ (Gaucheron 2002,59), „стожерна личност на епохата“ (Гурчинов 2002,37).

Културно-историски предизвици

На почетокот на својот творечки пат Блаже Конески заедно со генерацијата на своите сонародници (Крум Тошев, Михаил Петрушевски, Харалампие Поленаковиќ, Славко Јаневски, Ацо Шопов и други) се нашол пред предизвикот да учествува во основањето и креирањето на политиките на некои од научните, образовните и културните институции на македонската држава. Во тој контекст, ќе истакне дека со голема посветеност го прифатил предлогот да биде прв претседател во ново основаното Друштво на писателите на Македонија, функција која ја извршувал во два мандата (1947–1948, 1951–1952). Од голема полза е неговото учество во основањето на скопскиот Филозофски факултет и несебичното вложување во улогата на декан (1952–1953); која подоцна се заокружува со функцијата ректор на Универзитетот „Свети Кирил и Методиј“ (1958–1960). Долги години со голема страст бил посветен на професијата професор на Филолошкиот факултет во Скопје – институција која од 1997 година со гордост го носи неговото име. Го вложил својот научнички кредибилитет и во основањето на Македонската академија на науките и уметностите и бил избран за прв нејзин претседател (1967–1975). Дал прилог за развојот на македонскиот културен идентитет и со уредувачкиот анга-

жман во списанијата „Нов ден“ и „Македонски јазик“. Сите овие одговорни функции ги извршувал со возвишено достоинство, многу напорен труд, целосна предаденост и верба дека неговата животна мисија е да му служи на својот народ.

Градењето на македонскиот идентитет преку лингвистиката

Конески стекнува македонска национална свесност и поттик за работа на полето на лингвистика уште од средношколските денови во Крагуевац запознавајќи се со поезијата на Коста Солев Рацин објавувана на македонски јазик во некои од тогашните списанија за литература (Андреевски, 1991:80). На студии во Белград и Софија тој веќе ги чита расказите на Цепенков, поезијата на браќата Миладиновци, Никола Јонков Вапцаров, Коле Неделковски, Венко Марковски со кого лично се познавал, разменува мислење и „заедно бил во посета на гробот на Ѓорче Петров и други места што се важни за нашето минато“ (Андреевски 1991, 111). Дурри по Втората светска војна тој доаѓа во допир со сфаќањата на Ѓорѓија Пулевски за посебноста на македонскиот јазик и со книгите и текстовите на другите македонски просветители од почетокот на 19 век (Јоаким Крчовски, Кирил Пејќиновиќ, Теодосиј Синаитски) пишувани на македонскиот народен јазик, од кои подоцна црпи извесни практични решенија во формулирањето на одредени букви во новата македонската азбука и правопис. Како што самиот вели за работата на Комисијата: „имаше дилеми околу означувањето на буквите Ќ и Ѓ. И тука, јас во прво време бев за тоа да се земат оние букви што ги викавме обично српски. Јас се определив за тие букви не поради некаков стремеж да биде нашата азбука поблиска до српската. Тој избор не го направив без да земам предвид еден историски факт. А, имено претходно читајќи стари наши текстови од осумнаесетиот век, од почетокот на деветнаесетиот век јас видов дека слични букви се употребувале. На пример во кодикот на Трескавечкиот манастир, па кај Пајчиновиќ. Па према тоа тие за мене не беа српски букви. Меѓутоа јас наскоро морав да видам дека превидувам една работа ... А превидувајќи дека таквиот избор кај една поширока средина во Македонија социолошки се врзува со други редакции. И од тоа отстапив. Така што дојде до обележувањето на тие букви со акцент, со Ќ и Ѓ, што веројатно пак беше по мој предлог, затоа што јас знаев дека во лингвистичката транскрипција тоа е обичај, со такви знаци, мекоста да се обележува“ (Андреевски 1991, 148–149).

Сознанието дека создавањето на посебен македонски литературен јазик е од пресудна важност за националната консолидација на Македонците, го поттикнува Конески да ги посвети првите години од својата научна кариера на лингвистиката. Преку својата работа како член на Комисијата за конечната кодификација и стандардизација на современиот македонски јазик, азбука и правопис (1944–1945) тој дава значаен придонес во таа насока, надоврзувајќи се при тоа на дејноста Крсте Петков Мисирков и неговите ставови за првата стандардизацијата на современиот македонски

јазик изнесени во книгата „За македонските работи“ (1903). Иако Конески (како што самиот тврди) не бил во директен контакт со книгата на Мисирков¹, спонтано ги прифаќа неговите ставови² за основа на современиот македонски јазик да се земат: „централните говори што во најголем степен ќе ги поврзат сите наши говори и ќе бидат лесно приемливи за луѓето од сите наши краишта; Речникот на литературниот јазик да се обогатува со зборови од сите наши дијалекти, да се изградуваат нови зборови со живи наставки, и само колку што е потребно да се усвојуваат и туѓи заемки; Македонската азбука да биде составена од толку букви колку што има гласови во литературниот јазик. Правописот да се изработи врз фонетскиот принцип“ (Конески, 1952: 46–47). Совпаѓањата на неговите гледишта и решенија за правописот со тие на Мисирков (без непосредно негово користење³) најверојатно како што самиот подоцна ќе заклучи се производ на еден процес „што во одредени моменти на својата колуминација доведува до слични решенија“ (Андреевски 1991, 146).

Конески се јавува во својство на коавтор на „Македонски правопис со правописен речник“ (со Крум Тошев 1950), а подоцна и како автор на „Граматика на македонскиот литературен јазик“ (1952 – прв дел; 1954 – втор дел) и главен редактор на Речникот на македонскиот јазик чии автори се Тодор Димитровски, Благоја Корубин и Трајко Стаматоски (1961 – прв том; 1965 – втор том; 1966 – трет том), со што создаде услови за непречено и објективно развивање на македонистиката како дел од светската лингвистичка наука. Од странската и домашната научна фела посебно е ценето капиталното дело „Историја на македонскиот јазик“ (1965) во кое тој со целосна веродостојност и точност го определува местото на македонскиот јазик во балканската јазична карта. Помеѓу бројните негови статии посветени на јазичните теми како особено значајни за истакнувањето на посебноста на македонскиот јазик ги посочуваме изборот од статиите објавени под насловите: „Јазикот на македонската народна поезија“ (1971) и „Од историјата на јазикот и словенската писменост во Македонија“ (1975) во кои преку научно издржана лингвистичко-историска анализа извлекува многу важни заклучоци за денешниот македонски јазик. Тој во повеќе наврати се занимавал и со проучувањето на делото на неговиот претходник Крсте Петков Мисирков и прв во Македонија ја преобјавува неговата капитална книга „За македонските работи“ (1974). Постхумно е објавена

¹ Види во книгата на Цане Андреевски. 1991. Разговори со Конески. Култура. Скопје. стр.124-125.

² Ставовите на Мисирков за создавањето на македонскиот литературен јазик се застапени во книгата „За македонските работи“ издадена во Либералниот клуб, София во 1903 година каде на страна 145 децидно се посочува: „1. Прилепско-Битолицкото наречие за литературен јазик, као еднакво далеко и од србскиот и бугарскиот јазичици, и централно во Македонија. 2. фонетичниот правопис со употребените во таа книга писмени знакови и со мали отстапки на етимологијата и 3. речничниот материјал да јет собрај’е от сите македонски наречии“.

³ За ова повеќе во статијата на Ристовски Блаже. 2002. Мисирков во истражувачката визија на Конески (Обид за споредбено видување). Во Делото на Блаже Конески (остварувања и перспективи), Меѓународен научен зборник по повод 80 – годишнината од раѓањето на Блаже Конески. МАНУ, Скопје.

и научна монографијата која се однесува за проучувањето на неговиот роден дијалект „Прилепскиот говор: Историска фонологија на македонскиот јазик“ (2001).

Конески е стожерната фигура во македонската лингвистика пред сè затоа што со неговото име се поврзани крупните остварувања како што се кодификацијата и стандардизацијата на современиот македонски литературен јазик која се базира врз богатото културно-историско наследство на говорот на македонците многу векови наназад.

Идентитет базиран врз литературно-историската научна мисла

Конески целиот свој работен век го посветува на едно длабинско историско резонирање и автентично коментирање на феноменот на македонската нација и на нејзиното опстојување. Тоа не го прави само преку расветлување на основните белези, својства, карактеристики и суштини на јазикот, туку и преку проникливите толкувања и уверливите коментари за литературното наследство на својата земја создавано во долг временски период. Од неговата обемна библиографија можеме да согледаме дека тој е автор на стотици научни прилози од најразлични области и со најширок временски дијапазон. Особено цитирани се текстовите кои се однесуваат на периодот на средновековието како што се студиите за „Охридската книжевна школа“ (1956), приреденото издание на „Вранешкиот апостол“ (стари текстови, 1956), статиите за „Словата на Јоана Егзарха“ (1957), „Белешки за Добромировото евангелие“ (1976), за „Седмочислениците“ (1976), „За Станиславовиот пролог“ (1977), предговорот на изданието „Тиквешки зборник“ (1987).

Конески дава значаен придонес за македонската книжевна историја преку првичните изданија на кратките прегледи и текстови за „Македонските учебници од 19 век“ (1949 – прв дел; 1959 – втор дел), и „Македонската литература во 19 век“ (1950 – прв дел; 1952 – втор дел) посветени на претставниците на нашата културно-национална преродба од деветнаесетиот век. Не помалку важни статии за развојот на македонската се поединечните прилози за Партенија Зографски, Ѓорѓи Пулевски, Григор Прличев, Јордан Хаџи Константинов Цинот, Кузман Шапкарев како и одделните монографии како што се „Слово за празниците“ (1956) и „Писмата на Пејчиновиќа до кнез Милош“ (1956), „Избраните текстови: Крчовски - Пејчиновиќ“ (1963).

Проучувањето на македонскиот фолклор е исто така посебно научно поле во кое Конески дал свој придонес и од аспект на лингвистичките толкувања на богатиот фолклорен јазик и од аспект на восхитот кој го изразува кон богатата народна ризница и нејзината примена во креацијата на сопствената поезија. Негова поезија, особено циклусот за Крале Марко, некои истражувачи на неговото творештво ја определуваат како „интертекстуална во својата основа“ (Кулафкова 1999, 245) бидејќи „самиот тој повеќе пати потврдил дека е свесен за важноста на цитатите и

другите елементи од митовите и фолклорот токму во насока на остварување на комуникацијата помеѓу колективот, авторот и читателот” (Мартиновска 2012,157). Фолклорното творештво уште од неговите зрели години е во фокусот на неговите интереси, затоа не е ни малку случајно што едни од првите негови публикувани монографии се „Збирка на македонски народни песни“ (1945) и „Сказни и сторенија“ (1954) од Марко Цепенков, преку кои тој ја доближува до македонската публика богатата културна традиција на својот народ.

Конески со подеднаков интерес се впушта во интерпретацијата на нашето литературно минато, но и во проследувањето на творештвото на авторите кои припаѓаат на современата македонска книжевност. Тој објавил повеќе студии за делото на основоположникот на современа македонска поезија – Коста Рацин (врз чиј поетски фон и тој самиот се воздигнал како поет), кои постхумно се собрани и преобјавени во монографијата „За Рацин“ (1994). Автор е и на повеќе изданија кои се однесуваат на најразлични теми, ликови и места поврзани со културно минато и сегашност на македонскиот народ од кои би ги издвоиле: „За македонската литература“ (есеи, 1961), „Беседи и огледи“ (1972), „Ликови и теми“ (есеи, 1987), „Македонски места и теми“ (есеи, 1991), „Светот на песната и легендата“ (есеи и прилози, 1993).

Прегледувајќи ја архивата на неговата богата научна, книжевно-историска и есеистичка дејност можеме да изведеме заклучок дека Конески дал свој забележителен придонес во истражувањата на пространиот македонски културно-историски хронотоп започнувајќи од средновековната проблематика, фолклорот, продолжувајќи преку просветителството па се до дејноста на претставниците на современиот XX-ти век, давајќи уверливи коментари, одредени одговори и разјаснувања на повеќе невралгични точки во нашата литературно-историска наука.

Поетиката на Конески на браникот на македонското национално достоинство

Покрај големиот придонес што го има дадено Конески како научник во доменот на лингвистиката и книжевната историја (поконкретно во македонистиката) неговиот нескроглива творечка дарба дошла до целосен израз во областа на поезијата, која за него претставува прва и најголема љубов. Тој не е само еден од втемелувачите на современата македонска поезија туку и нејзин еминентен претставник од првата генерација македонски поети (заедно со Славко Јаневски и Ацо Шопов) кои во практика го применуваат штотуку кодифицираниот македонски литературен јазик. Иако, со квантитативно не многу обемно литературно творештво (кое изнесува петнаесетина поетски збирки и две збирки кратка проза) тој сепак остава значаен и неодминлив белег во македонската современа литературна средина со своето континуирано присуство во сите нејзини развојни фази, започнувајќи од 1945 година со објавата на поемата „Мост“

се до последна поетска збирка „Црн овен“ (1993) објавена неколку месеци пред неговата смрт.

Во целата негова поетика поделена на повеќе развојни фази (од неговите ревносни проучувачи Митрев, Спасов, Ѓурчинов, Сталев, Друговац, Ивановиќ, Тодоровски, Мицковиќ, Вангелов) Блаже Конески ја одбегнува директноста на националната патетика, но ја задржува онаа мисловна⁴ димензија што како основен белег ја карактеризира неговата поезија. Поетската рефлексивност и атмосферата на интимизмот се насетуваат уште во првата негова развојна фаза, иако во тоа време во јужнословенските литератури доминира социјалистичкиот реализам во чиј манир се напишани и првите творби на Конески како што се поемата „Мостот“ (1993) и некои песни од збирката „Земјата и љубовта“ (1948). Од оваа збирка како најрепрезентативно остварување се izdelува песната „Тешкото“ со својата „длабоката медитација за животот“ и умешното „соединување на личното со општото страдање на македонскиот народ“ (Ивановиќ 1982, 39–40). „Тешкото“ истовремено претставува амблем на неговото поетско творештво, особено ако се земе во предвид успешната употреба на симболи, метафори, ефектите од спојот на зборот, музиката, сликата и антиципација на новите модернистички текови на македонска почва.

Во втората развојна фаза на творештвото во која спаѓаат збирките „Песни“ (1953), „Везилка“ (1955, дополнето издание 1961) и збирката кратки раскази „Лозје“ (1955) Конески го усовршува својот поетски израз доближувајќи се до модерниот сензибилитет на нему својствен начин со истовремена примена на строга рационалност и едноставност. Во тој поглед особено значење има насловната песна од збирката „Везилка“ (поточно вториот стих од неа „проста и строга македонска песна“) која можеме да ја сфатиме и како програмска песна за целата негова поетика „толку сложена во своите подробности и толку проста во својата целост“ (Вангелов 1981, 10). Едноставноста на строгиот поетски израз на Конески е само „привидност“ која на крајот прозвучува со „необична хармонија на внатрешна поетичност и стројна убавина“ (Бошковски 1954, 7).

Специфичната природа на исказот на Конески била во средиштето на вниманието на многу негови толкувачи кои неизоставно во него го препознаваат сегментот на „транспозиција на оригинални изрази од народниот јазик и народната поезија врз една современа изразна материја“ (Митрев 1970, 17) при што како „основна карактеристика на јазикот во неговата проза и поезија“ го посочуваат „длабокиот национален карактер“ (Пановска 1975, 11). Односно, една од суштинските особености на поетиката на Конески лежи во остварената „синтезата помеѓу народната традиција и архетипската основа на современиот поетски израз“ (Ѓурчинов 2002, 42–

⁴ Слободан Мицковиќ на димензијата на мисловноста на Конески ја посветува книгата „Поетските идеи на Конески“ во која анализирајќи ја поезијата на Конески од аспект на неговата мисла доаѓа до сознание за нејзината длабочина која допира до „дното на човечкото припаѓање кон животот“.

43) преку процесот на „литературната фолклоризација“⁵, при што се создава една нова необична поетика која во себе ги интерферира карактеристиките и на усниот и на писмениот модернизиран модел. Во тој манир се напишани циклусот песни за „Крале Марко“ (Одземање на силата, Стерна, Кале, Марковиот манастир, Песјо брдце) и песната „Болен Дојчин“ за кои можеме да кажеме дека претставуваат парадигма на комплексно поетско творештво и поради присуството на уште еден карактеристичен сегмент од неговата поетика, а тоа е односот помеѓу емотивното и рефлексивното, помеѓу интимното и универзалното.

Третата развојна фаза од поетското творештво на Конески ги опфаќа поемата „Ракување“ (1969), поетските збирки „Записи“ (1974), „Стари и нови песни“ (1979) „Места и мигови“ (1981) во која поетот продолжува по старите насоки настојувајќи да ги продлабочи, доработи и заокружи некои од веќе постојните творечки остварувања. Во тој контекст ги споменуваме збирките „Записи“ и „Стари и нови песни“⁶ во кои некои од песните според тематско – мотивски карактеристики се мошне блиски до интимистички ориентираните песни од првата негова фаза, како и доработката на некои сегменти од циклусот за Крале Марко. Во оваа развојна фаза лирското избива на преден план, пред сè заради поетовата изострена способност за воочување на ситните нешта кои со својата минорност ја провоцираат кривката лирска душа.

Последната развојна фаза е неговиот најплоден творечки период, иако го опфаќа времето од само една деценија, во која Конески објавува повеќе поетски книги „Чешмите“ (1984), „Послание“ (1987), „Средба во рајот“ (1988) „Црква“ (1988), „Златоврв“ (1989), „Сеизмограф“ (1989), „Небеска река“ (песни и препевы, 1991) и последната „Црн овен“ (1993) како и прозата „Дневник по многу години (1988). Во оваа фаза Конески ја заокружува својата поетика преку специфичната веќе добро препознатлива експресија особено по јазичниот материјал, по речта на колективот, по сублимираното историското паметење, по лирската мелодичност, по визионерската мисловност, по емотивната исповедност, по интровертната возбуда и конечно по националната душевна болка.

Сумирајќи ја неговата поетика можеме да кажеме дека Конески создал безвременски стихови за нашата национална самобитност и достоинството кои ќе останат како инспирација на наредните поколенија македонци. Неговата поетска мисла е патоказ и доказ за нашето постоење. Впрочем, оваа своја функција тој и самиот ја потврдил во текстот со на-

⁵ За литературната фолклоризација во петиката на Конески пишува Ана Мартиноска во монографијата „Конески и фолклорот“ (ИМЛ. Скопје. 2012:161), според која овој сложен културолошки феномен првенствено означува „преплетување на поетиките на оралната и писмената традиција, но и комплексен сооднос на фолклорот, литературата и сите други области на животот“.

⁶ Оваа збирка е значајна затоа што во нејзиниот предговор насловен „Еден опит – есеј за лична поетика“ Конески ја формулира сопствената поетика искажувајќи ги своите ставови за иднината на поезијата, за пристапот кон темата, за пораката на поезијата, за јасноста на својот израз, за уметничкиот резултат и друго.

слов: „Една ситуација и едно лично становиште“ (диктиран на акад. Зузана Тополињска, кратко време пред неговата смрт) објавен постхумно во списанието „Стожер“ во кој тој децидно ја објаснува целта на својот творечки пат и своето цврсто становиште по однос на афирмацијата на македонскиот јазик. Во него се вели: „Првите мои песни на македонски јазик датираат од 1939 година. Имав тогаш осумнаесет години. Веќе во една од тие најрани песни ја искажувам горчината од реалноста, во која требаше да настапи нашата генерација. Тика во мене маката – се вели таму – дека сум роден во смачкано племе’. Но, за жал, никој не избира кога и каде ќе се роди. Нашата земја, Македонија, беше најрано христијанизиран словенски регион. Но, во XIX век тој регион стана периферен спрема центрите на националната диференцијација на Балканот... Така, по силата на историските околности, се случи да станеме мал, оспоруван народ“ (Конески 1998, 38).

Но, според неговите убедување припадноста на мал народ воопшто не е пречка да се создава врвна поезија токму на јазикот на кој говори тој народ. Таа негова припадност никогаш не го поколебала во намерата да се откаже од идејата да создава поезија на својот мајчин јазик, туку напротив го поттикнала во намерата да се посвети во службата на својот народ. „Ние, мојата генерација, тогаш млади и неопитни, тргнавме во животот посветени на македонската идеја, готови да ѝ служиме како на нешто свето и светло, загрижени за судбината на својот народ“ (Конески 1998, 38). И таа борба за докажување и афирмација на македонскиот национален идентитет траела целиот негов живот. Без трошка сомнеж дека прави нешто непотребно или пак неважно, тој ревносно и се посветува на својата цел. Константно одново поттикнуван од потребата да застане на браникот на македонското национално достоинство, му пркоси на времето и на бројните предизвици, како што се гледа понатаму од текстот во кој тој продолжува да ги објаснува мотивите и причините за својата истрајност во работа: „Цели педесет години подоцна јас бев принуден да се вратам пак на мотивот од својата спомната рана песна и дури со иста болка да изјавам дека ‘уште рика маката во мене дека сум роден во смачкано племе’, а на друго место да речам дека ние, македонските поети, ја вршиме можеби ‘најзалудна работа на светот’. Сепак не се предавав. И мојата вера најде во истата песна израз во зборовите: ‘Но сепак, се надевам, дека не е туку така / што сум бил подложен на таков искус / и на таква мака’ ... Како што гледате, мене многу ме преокупираше прашањето за смислата да пишував поезија на јазик на мал народ ... И мене не еднаш ми се обраќале со прашање зошто не пишувам на еден од веќе афирмираните јужнословенски јазици. Во мојата ситуација не беше можна ни помислата за таква преориентација. Зошто? Затоа што за мене едно такво решение би значело интимен пораз. Јас би го доживеал тоа како изневера кон својата генерација, кон своите вршници, понесени од македонската национална идеја“ (Конески, 1998:38). Без оглед на сета мака, притисоци, прашања, тој никогаш не искажал сомнеж, ниту пак разочарување за својот животен

пат бидејќи бил длабоко уверен дека поинаку и не можел да постапува освен да ја следи својата наметната судбина.

Доближување на светското културно наследство кон македонското

Преводот и препевот е уште еден сегмент од творечката преокупација на Конески која придонесува за збогатување на македонската култура со книжевното наследство од другите светови. Со препеви, на неколку песни од Шандор Петефи и Димчо Дебелјанов, Конески започнува уште во училишните денови, за да продолжи со посериозни остварувања (во рамките на своите работни обврски во Македонскиот народен театар) како што се препевите и преводите на „Горски венец“ од Петар Петровиќ – Његош (1947), „Избрани раскази“ од Иво Андриќ (1951), „Лирски интермецо“ од Хајнрих Хајне (1952), „Отело“ од Вилијам Шекспир (1953). Со право, некои од овие преводи направени со голема умешност подоцнежните преведувачи ги сметаат за ремек-дела и трајни урнеци за преведување на македонски јазик.

Преку преводите Конески не само што му остава во наследство на својот народ значајни книжевни остварувања од другите средини, туку и самиот тој добива можност да учи од туѓите творечки искуства и да ја совршува својата поетска вештина. Дека е тоа така, открива самиот тој кога посочува дека поезијата на Хајне имала свој удел во создавањето на „Везилка“. Во есејот со наслов „Излезе сејач да сее“ Конески проговорува за процесот на литературното влијание од еден автор на друг нарекувајќи го „процес на духовно оплодување“ кое успева само кај оној што е способен „да го асимилира туѓото по творечки пат“ (Конески 1993а, 21).

Во богатата пререјувачка активност на Конески се вбројуваат и препевите на делата на некои од светските класици како и некои не толку познати автори од повеќе јазици. Ќе ги споменеме само препевите на поезијата на Владимир Мајаковски, Александар Блок, Валериј Брјусов, Едуард Багрицки, Леонид Мартинов од руски јазик; Јохан Волфганг Гете, Фридрих Шилер, Фридрих Хелдерлин Фридрих Готлиб Клопшток од германски јазик; Јулијан Тувим, Јулиуш Словацки, Адам Мицкиевиќ, Зигмунд Крашињски, Казимјеж Тетмаер, Леополд Стаф, Тадеуш Ружевиќ од полски јазик; Јан Неруда, Јиржи Волкер, Витислав Незвал, Петар Безруч, Карел Хинек Маха и Карел Јаромир Ербен од чешки јазик; Вјекослав Калџиќ и Мирослав Крлежа од хрватски јазик, Десанка Максимовиќ од српски јазик, Франце Прешерн од словенечки јазик, Лазар Поп Трајков, Н.Ј. Вапцаров од бугарски јазик (Којунџиски, 2003).

Како и на сета творечка активност, на чинот на препев Конески му приоѓа темелно и го крева на рамниште на оригинална креација со максимална слобода во пренесувањето на поетскиот збор. Во многу од неговите препеви не само што се чувствува неговиот карактеристичен творечки израз, туку за нив може да се каже дека прозвучуваат како сосема нови дела кои користат само мотиви од оригиналните творби. Затоа некои од

нив со право се поместени во неговите збирки каде што стојат без никаква мета текстуална назнака дека се работи за препеви. Таков е случајот со циклусот песни „Пораки од Исток“ од неговата последна збирка „Црн овен“ каде среќаваме четири наслови на песни кои потекнуваат од Далечниот Исток. Исто така во циклусот „Тажачка“ од збирката „Небеска река“ дадени се пет песни од петмина германски класици. Очигледно за Конески подеднакво биле важни и неговото оригинално творештво и препевите од другите поети кои оставиле видлива трага врз неговата поезија. Исто како што и неговата поезија, која била преведувана на германски, англиски, француски, турски, руски, украински, романски, грчки, унгарски, полски, дански, италијански и на други јазици, влијаела врз поетиките на авторите од другите културни средини, што е и сосема природен процес на меѓусебно влијание кај поетите.

Друга генерална придобивка од преводите е тоа што преку нив се постигнува голем напредок во развојот на еден јазик, зошто треба да се најдат или создадат адекватни зборови за да се изразат прецизно сите нијанси на звучност, семантика и идеи на поетската творба што се преведува. Секако, во тој процес на помакедончување на одредени содржини Конески секогаш наоѓал и адекватен македонски збор од широкиот арсенал на народната лексика.

Од друга страна, она што се присвојувало преку процесот на преведувањето од другите јазици дало значителна поткрепа во напорот за усовршувањето на јазикот. И од таму доаѓа и богатиот колоритен јазичен израз на Конески кој се карактеризира со една лепеза од архаични и нови зборови присвоени од разновидната лексика на многуте автори што ги препејувал. Затоа може да се рече дека, особено првите преводи на Конески се од големо значење за развојот и примената на македонскиот литературен јазик не само во литературата туку и во различните области на живеењето.

Лична и национална меѓународна афирмација

Истрајноста, осаменоста⁷, чистата мисла и трудољубивоста се основните карактерни особености на Конески кои придонесуваат тој да остварува врвни резултати во сите области во кои се ангажирал и кои секако биле забележани од неговите соработници, колеги и пошироката општествена јавност. Блаже Конески за својот исклучителен ангажман во научното поле бил избран за почесен доктор на Универзитетот во Чикаго (1968) и на Универзитетот во Вроцлав (1973) и бил дописен член на Југословенската академија на науките и уметностите во Загреб (1962), на Српската академија на науките и уметностите во Белград (1963), на Словенечката академија на науките и уметностите во Љубљана (1968), на Академијата на науките и уметностите на Босна и Херцеговина во Сараево,

⁷ Оваа карактерна особина ка Конески се одразува и во неговото творештво како тематика во повеќе негови песни за што во повеќе наврати пишувала и авторката на овој текст - Јасмина Мојсиева- Гушева.

на Црногорската академија на науките и уметностите (1981), на Австриската академија на науките и уметностите во Виена, и на Полската академија на науките и уметностите во Лоѓ.

За да може поточно да се потврди профилот на творечката личност на Блаже Конески и благодарноста која македонскиот народ, но и останатите културни субјекти во тогашната заедничка држава СФРЈ и пошироко ја чувствуваат и искажуваат кон неговото дело ќе споменеме некои од неговите награди. За својата литературна и научна дејност Блаже Конески добил многу македонски и меѓународни признанија и награди како што се: „Годишната награда“ на ДПМ (1953), наградата на Сојузот на писателите на Југославија (1956 – за стихозбирката „Везилка“), некогашното највисоко сојузно признание АВНОЈ (1966), наградата на Сојузот на писателите на СССР за преведувачка дејност (1968), Хердеровата награда за литература (1971), како и наградите „11 Октомври“ (1961 – за редакцијата на првиот том на „Речникот на македонскиот јазик“; 1965 – за делото „Историја на македонскиот јазик“; 1974 – за стихозбирката „Записи“; 1979 – за животното дело; за поетската книга „Записи“ ги добил и наградите: „Браќа Миладиновци“ на СВП-1974, „Кочо Рацин“ (1974) и „Његошева награда“ (1975); исто така, бил лауреат на наградите „Кирил Пејчиновиќ“ (1976 – за преведувачки опус), наградата за книжевен опус на книгоиздателството „Мисла“ (1980), „Златен венец“ на СВП-1981, „Бранко Миљковиќ“ (Ниш), „Скендер Куленовиќ“ (Приедор, 1985), „13 Ноември“ (1986 – од областа на науката, за книгата „Македонскиот 19. век“), „Вуковата награда“ на КЛЗ на Србија (1987), „Рациновото признание“ (1988 – за „Дневник по многу години“), како и на наградата „Книга на годината“ (1989 – за стихозбирката „Сеизмограф“). Сите овие признанија говорат за личната, а пред сè за националната афирмација на авторот кој преку своето дело и ангажман достоинствено ја претставува својата земја.

Заклучок

Длабејќи со просто и строго интелектуално глето по дамарите на историјата Конески се појави во вистинско време поставувајќи се како еден од втемелувачите, создателите и толкувачите на македонската современа култура. Со својот интелектуален капацитет, работливост и проникливост допира до народниот бит на македонскиот народ, навлегувајќи длабоко и компетентно во толкувањето на јазично-историските теми; на темите од литературната историја од средновековието до современоста, на есеистиката, на теоријата на преводот.

Водечкиот претставник на македонската национална култура исто така е присутен со значаен влог и во сферата на уметноста преку своите поетски збирки, препеви и прозни остварувања. Тој е човек со голема едноставност, скромност, благородност, доследност и строгост која се одразува и во севкупното негово творештво, особено во поезијата која иако поседува богата мисловност, прозвучува доста едноставно.

Сепак, најголемата негова заслуга се состои во градењето на македонскиот културен идентитет преку доменот на лингвистиката. Тој е стожерна личност во нашата понова културна историја со неизмерна творечка енергија преку која излегоа на виделина националните потенцијали на македонскиот дух, неговата упоритост и стаменост. Сепак самиот тој длабоко е убеден дека тој е само еден од многуте творци и борци од својата генерација кои неуморно работат за признавање и зачувување на македонската самобитност.

Литература:

- Андреевски, Цане. 1991. *Разговори со Конески*. Култура, Скопје.
- Андрик, Иво. 1951. *Нови раскази*. превел Блаже Конески. Кочо Рацин, Скопје.
- Бошковски, Јован. 1854. Песна строга и проста. *Разгледи*, Скопје. год. I, бр. 5, 7.
- Вангелов, Атанас. 1981. Поезијата на Блаже Конески. (предговор во Конески. *Места и мигови*). Мисла, Скопје. 7–42.
- Gaucheron, Jacques. 2002. Une grande figure de la poesie macedonienne – Blaže Koneski la poesie populaire. во *Делото на Блаже Конески (остварувања и перспективи)*, Меѓународен научен зборник по повод 80 – годишнината од раѓањето на Блаже Конески. МАНУ, Скопје. 59–64.
- Ѓурчинов, Милан. 2002. Блаже Конески, стожерна личност – белег на епохата. во *Делото на Блаже Конески (остварувања и перспективи)*, Меѓународен научен зборник по повод 80 – годишнината од раѓањето на Блаже Конески. МАНУ, Скопје. 37–50.
- Ивановиќ, Радомир. 1982. *Поетиката на Блаже Конески*. Македонска ревија. Скопје.
- Избрани текстови / Крчовски – Пејчиновиќ*. 1963. приредил и предговор Блаже Конески. Кочо Рацин, Скопје.
- Којунџиски, Жарко. 2003. Конески како текстовен преведувач и заведувач. март–април, бр. 31. Блесок, Скопје. Retrieved from: <http://blesok.mk/mk/литература/блаже-конески-како-текстовен-преведу/>
- Конески, Блаже. 1948. *Земјата и љубовта*. Државно книгоиздателство на Македонија, Скопје.
- Конески, Блаже. 1949. *Македонските учебници од 19 век : еден прилог кон историјата на македонската преродба*. Главен одбор на Народниот фронт на Македонија, Скопје.
- Конески, Блаже. 1952. *Грамматика на македонскиот литературен јазик, дел I*, Државно книгоиздателство на НР Македонија, Скопје, 46–47.
- Конески, Блаже. 1956. Охридската книжевна школа. *Литературен збор*. Скопје, III, 1, стр. 1–19.
- Конески, Блаже. 1961. *Везилка*. Култура, Скопје.
- Конески, Блаже. 1967. *За македонската литература*. Избрани дела во седум книги. Култура, Скопје.
- Конески, Блаже. 1981а. Од историјата на јазикот на словенската писменост во Македонија. во *Јазични теми*. Мисла. Скопје. 9–144.
- Конески, Блаже. 1981б. Јазикот на македонската народна поезија. во *Јазични теми*. Мисла. Скопје. 145–279.
- Конески, Блаже. 1986. *Историја на македонскиот јазик*. Култура, Скопје.
- Конески, Блаже. 1990. *Ликови и теми*. Јубилејно издание IV. Култура. Скопје.

- Конески, Блаже. 1993а. *Светот на песната и легендата (есеи и прилози)*. Гоце Делчев, Скопје.
- Конески, Блаже. 1993б. *Црн овен*. Култура, Скопје.
- Конески, Блаже. 1994. *За Рацин – есеи, беседи, прилози*. Култура, Скопје.
- Конески, Блаже. 1998. Една ситуација и едно лично становиште. *Стожер*, ДПМ: Скопје, год. II, бр. 28. 38.
- Мартиноска Ана. 2012. *Конески и фолклорот*. Институт за македонска литература, Скопје.
- Македонски текстови. 10–20 век*. 1966. составил Блаже Конески и Оливера Јашар-Настева. Сојуз на Друштвата за македонски јазик и литература, Скопје.
- Македонската литература во 19 век : краток преглед и текстови*. 1950. редактирал Блаже Конески. Државно книгоиздателство на Македонија, Скопје
- Мицковиќ, Слободан. 1986. *Поетските идеи на Конески*. Наша книга, Скопје.
- Митрев, Димитар. 1970. Оглед кон поезијата на Блаже Конески. Во *Избор* т. 3. Наша книга, Скопје. 7–31.
- Мисирков, Петков, Крсте. 1974. *За македонските работи*. предговор Блаже Конески. Институт за македонски јазик, Скопје. стр. 7–12.
- Мојсиева-Гушева, Јасмина. 2018. Толкувањето на идејата за осаменоста во поезијата на Блаже Конески. Во *Спектар*, ИМЛ, Скопје. 133–143.
- Његош, Патар, Петровиќ. 1955. *Горски венец*. превод Блаже Конески. Култура, Скопје.
- Пановска, Ружа. 1975. Јазикот во прозата и поезијата на Блаже Конески. *Предавања на VIII семинар за македонски јазик, литература и култура*. Универзитет „Кирил и Методиј“, Скопје. 30–45.
- Ристовски Блаже. 2002. Мисирков во истражувачката визура на Конески (Обид за споредбено видување). Во *Делото на Блаже Конески (остварувања и перспективи)*, Меѓународен научен зборник по повод 80 – годишнината од раѓањето на Блаже Конески. МАНУ, Скопје. 95–110.
- Тиквешки зборник*. 1987. (превод и предговор Блаже Конески; коментари Вера Стојчевска - Антиќ). Мисла, Скопје.
- Тодоровски, Гане. 2002. Блаже Конески како национален мислител. во *Делото на Блаже Конески (остварувања и перспективи)*, Меѓународен научен зборник по повод 80 – годишнината од раѓањето на Блаже Конески. МАНУ, Скопје. 77–94.
- Ќулафкова, Катица. 1999. Интертекстот во песните од циклусот Марко Крале на Блаже Конески. Во *Придонесот на Блаже Конески за македонската култура*. Меѓународен научен собир, 17–18 декември 1998, Филолошки факултет „Блаже Конески, Скопје. 243–251.
- Хајне, Хајнрих. 1991. *Одбрани песни* (препев Блаже Конески и Гане Тодоровски). Мисла, Скопје.
- Цепенков, Марко. 1954. *Сказни и сторенија*. редактирал Блаже Конески. Кочо Рацин, Скопје.
- Шекспир, Вилијам. 1964. *Отело*. препев Блаже Конески; приредил Јован Бошковски. Кочо Рацин, Скопје.

Jasmina MOJSIEVA-GUŠEVA

THE BUILDING OF THE MACEDONIAN CULTURAL IDENTITY
VIEWED THROUGH THE WORK OF BLAZE KONESKI

Summary

This article is dedicated to the contemporary Macedonian poet Blaze Koneski whose work has greatly contributed to the construction of Macedonian cultural identity. The emphasis is put on his acceptance and recognition of cultural-historical challenges of his time. His creative endeavors are harmonious with the sentiment of Macedonian independence. Globally, he is remembered as a prominent linguist, an important figure in contemporary Macedonian culture, a visionary, a contributor to the codification and standardization of the Macedonian literary language and as the initiator of many important cultural and scientific institutions in the Republic of Macedonia. Moreover, special emphasis is put on his versatile character, as he successfully contributed to numerous areas, balancing between linguistics and literature, grammar and lingual history, poetry and prose, literary history and criticism, translation of poetry and theory of translation. For this reason, there is a description of his poetic opus, explaining the evolution from his first poem "The Bridge" to his last poetry collection "Black ram", as well as numerous translations, recognitions and awards he had received in the Macedonian and global scientific and artistic field. In conclusion, he is renown as a focal point in contemporary Macedonian cultural history for his tremendous creative energy and determined nationalistic sentiment.

Keywords: Blaze Koneski, national cultural identity, modern Macedonian literary language, literary-historical texts, poetry, translations, founder of Macedonian self-sufficiency, national thinker

Весна МОЈСОВА-ЧЕПИШЕВСКА

Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје

vesnamojsova@hotmail.com

ЛИРСКИОТ КВАРТЕТ

ЖИНЗИФОВ – НЕДЕЛКОВСКИ – РАЦИН – КОНЕСКИ

(Зошто Конески им напиша поеми на своите претходници?)

Претставата за Блаже Конески како исклучителен лирничар и виртуоз на пократките песни-метафори, некако неправедно ги фрла во сенка неговите поеми. Овој труд е во правец на реактуализација (поим позајмен од Конески) на двете поеми „Средба со Жинзифов“ пишувана во 1946. и допишувана до/во 1953. и „Ракување“, која (според означеното од самиот автор) е пишувана во 1951. Двете се дел од циклусот „Монолози и дијалози“ од збирката „Песни“ (1953). Дали Конески преку овој лирски дијалог, во првата со Жинзифов, а во втората со Неделковски и Рацин, остварен уште во тие рани години на неговото творештво не сакаше да ни покаже дека токму нивните песни се моделите на песни од кои треба да учи, дека нивните песни се моделите на песни од кои треба да ја изгради својата „проста и строга песна“? Дали Конески преку овие поеми и преку лирските ракувања и пресретнувања сакаше да ни даде знак уште тогаш дека добрата песна лежи во теоријата за плетката/текстурата во која содејствуваат традиционалното, од една (како кај Неделковски и Рацин), и модерното/иновативното (како кај Жинзифов и Рацин), од друга страна? Впрочем, на таа идеја, толку целосно ѝ припаѓаше во текот на сиот свој живот и како лирничар, и како книжевно-теориски истражувач.

Клучни зборови: песна, модел на песна, традиција – иновација, традиционално – модерно

Во македонската современа поезија (почнувајќи од Рациновиот период), а и во нашата романтичарска поезија (периодот на Константин Миладинов), **лиризмот се налага како основна и задолжителна матрица**. Од една страна, тоа е резултат на поврзувањето на поетското творештво со народната традиција, која на нашите простори најеклатантно се манифестира како лирска по природа, а од друга страна, тоа е резултат на еден процес од пошироки (европски) размери, на кој не останува имун дури и Константин Миладинов, заразен преку контактите што ги остварува со лириката на Тјутчев, а веројатно, и со лириката на Хајне. Од неговите стихови, а особено од неговата „Т’га за југ“ започнува современата македонска лирика т.е. **модерната македонска лирика** што се идентификува со поетичното. Зашто лиризмот не е една спонтанна насоченост што оди по постојните, доминантни литературни угледи. Лиризмот на одреден начин е и дел од една поетска програма во која доминира свеста за сраснатоста со почвата, со нејзините културни и творечки традиции на што постојано укажува(ше)/ покажува(ше) и Блаже Конески. Но, претставата за Конески

како исклучителен лирничар и виртуоз на пократките песни-метафори, некако неправедно ги фрла во сенка неговите поеми. Иако и некои други укажуваат на неговиот интерес за другите поетски форми, освен за чистата лирска песна, како кога Марија Ѓорѓиева Димова го истакнува тој негов „творечки интерес за поетските видови што се резултат на **амалгамирањето меѓу епските, лирските и драмските елементи**, како што се поемата и баладата, жанрови во кои се напишани дел од неговите песни (*Мостот, Ракување, Сончева колона, Средба со Жинзифов*)“ (Ѓорѓиева Димова, 2022: 512, означеното е мое). Сепак, попродукчени исчитувања нема. Затоа и овој труд е мал прилог кон реактуализација (поим позајмен од Конески) на двете негови поеми „Средба со Жинзифов“ пишувана во 1946. и допишувана до/во 1953. и „Ракување“, која (според означеното од самиот автор) е пишувана во 1951. А двете поеми (и овде ја почитуваме определбата што ја дал самиот автор) се дел од циклусот „Монолози и дијалози“ од збирката „Песни“ (1953).

Дека овие две поеми се **посебна варијанта металирика** што како своја метатема ја имаат **социјалната функција на поезијата и поширокиот општествен ангажман на поетот** зборува и Марија Ѓорѓиева Димова во својот труд „Металирски варијации во поезијата на Блаже Конески“. „Во теориските дескрипции на металириката не само што се зема предвид саморефлексивната поезија која третира барем еден аспект на својата поетика, како свој примарен тематски интерес, туку и песните што се занимаваат со поетот – со неговата позиција и со функцијата во културата и во општеството на неговото време. Во *Ракување* го следиме дијалогот помеѓу двајца поети, Коле Неделковски и Кочо Рацин, воден непосредно пред трагичната смрт на Неделковски.“ (Ѓорѓиева Димова, 2022: 506). Впрочем ова и не е нешто ново, зашто веќе претходно и самиот Конески дава свое толкување на поемата во есејот „За поезијата“ при што вели: „Во *Ракување* јас говорам и за судбината на поетот во еден мал и обесправен народ, во немирно време што освен силината на зборот бара и потврда во личната жртва. Јас говорам за Кочо Рацин и Коле Неделковски, наши непосредни претходници, на кои од минатото им подавале рака Миладинов, Жинзифов и Прличев“ (Конески, 1990: 162).

Дали Конески преку овој лирски дијалог, во првата со Жинзифов, а во втората со Неделковски и Рацин, остварен уште во тие рани години на неговото творештво (зашто дотогаш ги има објавено како одделни книги само поемата „Мостот“ 1945. и збирката „Земјата и љубовта“ 1948., како и заедничката збирка со Славко Јаневски, Ацо Шопов, Гого Ивановски и Лазо Каровски, „Песни“, 1946.) не сакаше да си/ни покаже дека токму нивните песни се **моделите на песни од кои треба да учи**, дека **нивните песни се моделите на песни од кои треба да ја изгради својата „проста и строга песна“?**

Дали Конески преку овие поеми и преку лирските ракувања и пресретнувања сакаше да ни даде знак уште тогаш дека добрата песна лежи во теоријата за плетката/текстурата во која содејствуваат традиционалното, од една (како кај Неделковски и Рацин), и модерното/иновативното

(како кај Жинзифов и Рацин), од друга страна, на што толку целосно ѝ припаѓаше во текот на сиот свој живот и како лиричар, но и како книжевно-теориски истражувач?

„Песната на Блаже Конески е смирена и густа, нејзините текстуални движења се бавни и одмерени, со својот препознатлив пулс и подредени на процесот на супстанцијализацијата на поетскиот јазик. (...) Оттука не е пресилена констатацијата дека **песната** на македонскиот поет е **освоена слобода**.“ (Смилевски, 2021: 18–19, означеното е мое)

Дали оваа освоена слобода, Конески не ја прочита/ не ја доживеа и во стиховите на Жинзифов, Неделковски и Рацин?

Имено, меѓу два значајни датума за македонскиот јазик (5 мај 1945, кога се усвојува македонската азбука и 7 јуни истата година, кога излегува првиот Правопис на македонскиот јазик), Конески го одржува **своето прво предавање** под наслов „Македонската литература и македонскиот литературен јазик“ и тоа на 26 мај таа 1945. на тогашниот Народен универзитет во Скопје (од кој потоа, во 1949. ќе произлезе и денешниот, „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје). „Ова предавање, веднаш потоа во јуни 1945 година е издадено во посебна книшка од Книгоиздателството КУЛТУРА Скопје на формат Б6 во обем од 38 страници.“ (А. Конески, 2021: 87) и тоа токму на тој веќе усвоен правопис на македонскиот јазик. Уште од ова предавање кое се отвора со македонската литература и тоа и со онаа пишувана на јазикот кој „во основата си е македонски, без да се има од друга страна јасна представа дека тој треба да се развие во одреден правец како литературен.“ (Б. Конески, 2021: 45), Конески прецизно ги исцртува своите интереси за оние претходници кои нему ќе му бидат вистински книжевни/духовни татковци, а нивните песни/книги исклучителни дела „отворени“ за дијалог (според Умберто Еко). Затоа Конески, овие поеми им ги посветува токму на Рајко Жинзифов, Коле Неделковски и Кочо Рацин. Во нивните поетски слики, во нивните песни открива „дело во движење“ кое се карактеризира со повик или апел упатен до читателот, кој, пак, преку своето читање треба да го создава делото заедно со авторот, треба да го прифати, продолжи и приведе до крајот делото како можност што не ја остварил самиот автор (Еко, 1965: 55). Во двете поеми, Конески поведува еден интимен разговор со своите по перо и душа претходници и тоа на три теми: **улогата на поетот, судбината на поетот и песната на поетот**. Поведувајќи пријателски разговор со нив, Конески става акцент и на сознанието дека не треба да се заборава и улогата на субјектот во оваа дијалогизација. Така и Харолд Блум, кој се заложил за враќањето на субјектот во литературата како творечка инстанца, потенцираше дека интертекстуалноста не подразбира анонимност, туку реакција на поетот на неговиот поетски татко (претходник). И токму една таква реакција значи/означува и една **креативна корекција** преку која се остварува читањето на песната-родител од страна на вториот поет (следбеникот).

Она што Конески на прва го привлекува кон Жинзифов¹ е дека тој, како што вели и самиот, е „најизразит наш славјанофил“ (Б. Конески, 2021: 68). „Од славјанофилите Жинзифов ја прими и лјубовта кон народниот бит, народните обичаи и преданија, гледајќи во нив не само остаоци од едно изминато време, туку здрави елементи за моралното зацврстување и преродба на својот народ.“ (Б. Конески, 2021: 68) Сепак, уште повеќе Жинзифов го привлекува Конески со своето **тегобно чувство на самотност и нерадост** што го измачува и Константин Миладинов. „Нивната судбина беше многу еднаква. Зашто Жинзифов исто така, премина болен, сиромашен, туберкулозен живот, предавајќи се при тоа за утеха и на алкохол.“ (Б. Конески, 2021: 69) За Конески, провокација се и различните мислења за Жинзифов како поет, па така едните ќе ја му ја оспоруваат неговата дарба, а другите ќе ја почитуваат, а понекогаш и несоодветно ќе ја издигнуваат. Она што за Конески е битно и очигледно, тоа е дека овој наш растргнат деец на македонскиот XIX век „носеше во себе згустено чувство“ кое „на места го изразуваше силно“ (Б. Конески, 2021: 72). **Дали му е близок токму по ова чувство?** Притоа вистинската причина зошто не успева да даде ниту една цела добра песна ја открива во неговиот јазик. И додека Константин Миладинов му останува верен на родниот говор, Жинзифов свесно искажува стремеж да го доближи својот јазик до бугарскиот. „... Јазикот на Жинзифов стана голема мера искусвена мешаница од елементи македонски, што лежеа во основата, и елементи бугарски и, освен тоа, руски, што се изрази како во речникот и формите, така и во акцентот, и во зависност од тоа, во метриката на неговата поезија. Лишен од онаа свежина што ја носи народниот збор со себе, од музикалната складност што се открива во системата на еден жив јазик, Жинзифов само на места успеваше да постигне поетска експресија, а инаку остануеше закован во прангите на својата конструкција. И така поезијата му излегуеше мртва, искршена.“ (Б. Конески, 2021: 73)

Согледувајќи ги причините за слабоста на поезијата на Жинзифов, Конески покрај сè, му пишува поема. „На ниту една друга своја поетска творба, покрај поемата *Мостот*, Конески не ѝ посветил толку труд и време околу нејзината преработка и извршените измени до нејзиното конечно обликување, како на поемата *Средба со Жинзифов*. Нејзината прва верзија е објавена во *Нов ден*, бр. 1–2 за 1947 година. Таа започнува со *Мото* од 18 стихови земени *Од песните на Рајко Жинзифов*. Станува збор за три одломки при што првите осум стиха се од песната *Глас*, вторите шест од песната *На чуждина* и последните четири од песната *Безсонница*. (Гурчинов, 2011: 384) Не е воопшто случаен изборот и на песните, но и на одломките од самите песни Жинзифови. И овде, како и во други подоцнежни

¹ Конески на поетот Жинзифов му се оддолжува со трудот што ја третира неговата поема излезена во 1870 година во Браила сопоставувајќи ја со онаа од 1864 година под ист наслов на Јован Сундетиќ (Конески, Блаже. „Крвава кошула“. *За литературат и културата*. Скопје: Култура..., 1981, 309–314.) од што произлегува природно и прашањето: „дали Жинзифов ја знаел поемата на Сундечиќ? (Конески, 1981: 312). Но, Конески вистински не посветува целосен труд за поезијата на Жинзифов.

песни на Конески се интерполирани цитати првенствено од книжевните предлошки, демонстрирајќи ја „интрасемиотичката цитатност“, според Дубравка Ораиќ од нејзината книга „Теорија на цитаноста“ (Zagreb: 1990). Така, и поемата „Ракување“ започнува со два стиха од македонската народна песна „Момето одит на езерото,/ Да ми налеит бисерна вода...“, преземена од Зборникот на браќата Миладиновци, а подолу е вметнат и стихот „Да видам Охрид, Струга да видам“ од „Тга за југ“ на Константин Миладинов. Тоа се, според Конески, стиховите што ја дефинираат поетска душа, но и поетика (и стилски и мотивски) во едната на Жинзифов, а во другата на Неделковски и Рацин. **Дали заради ова му се блиски на Конески?**

Во своето предавање „Македонската литература и македонскиот литературен јазик“ од 1945, Конески вели дека новата епоха „во нашата културна историја ја запечатија со своите иминја поетите Кочо Рацин, Венко Марковски и Коле Неделковски.“ (Конески, 2021: 76)². Оваа нова епоха ја препозна пред него и поетот Кочо Рацин (1908–1943) и за тоа прецизно/стручно пишуваше во својата статија „Развитокот и значењето на една нова наша книжевност“ од 1941 година. Токму во неа Рацин ја истакнува свртеноста на тогашната нова култура кон традиција пришто под таа **нова култура во рамките на тогашното Кралство Југославија** тој ја подрабира **македонската култура**. Неговата стихозбирка „Бели мугри“ (Самобор: 1939) остварена низ средбата на традицијата и модерниот сензибилитет е потврда на тие ставови. Од денешен аспект, **неговата проста и строга песна** е веќе традиција врз која се создаде новата, модерната поезија на стандарден македонски јазик. Од друга страна, овој модел на „**проста и строга македонска песна**“ го прегрна и Коле Неделковски

² Конески остави неколку трудови кои ја третираат поетиката и значењето на Рацин меѓу кои треба да се истакнат „Личноста на Кочо Рацин“ (Конески, Блаже. *За литературата и културата*. Скопје: Култура... , 1981, 133-138) во кој поентира со: „Рацин е за нас **монолитна личност**. Како таква личност тој од своја страна станува **наш идеал**.“ (Конески, 1981: 136, означеното е мое) и „Песната *Ленка* од Кочо Рацин (Обид за стилистичка анализа“ (Конески, Блаже. *За литературата и културата*. Скопје: Култура... , 1981, 203-208) каде истакнува: „Преминувајќи на македонски јазик, а тоа значи и во една друга традиција, Кочо Рацин се ориентира спрема **поетиката на македонската орална поезија**, што доведе до суштествена трансформација на неговиот израз.“ (Конески, 1981 203-204, означеното е мое). Во овој контекст треба да се истакне и трудот „Како работел Рацин над *Белите мугри*“ (Конески, Блаже. *За литературата и културата*. Скопје: Култура... , 1981, 328-352).

(1912-1941)³, кој многу наликува на неговиот претходник Рајко Жинзифов⁴. Впрочем нивната блискост е и во фактот дека во македонската книжевна историја како што Рајко Жинзифов седи во сенка на Константин Миладинов, така и Коле Неделковски е во сенка на Кочо Рацин. Но, за разлика од Жинзифов кој сиот свој живот останува меланхолик, Неделковски успева да ги надмине своите душевни неспокојства, и тоа благодарение пред сè на силната љубов кон поезијата и кон македонското народно творештво.

А Конески истакнува дека токму тие (мислејќи на Рацин, Марковски и Неделковски) тргнувајќи од народната поезија која станува особено видлива во XIX век преку излегувањето од анонимност со собирањето и публикувањето на македонските народни песни, со својата поезија успеаја да ги сврзат двете епохи во развојот на нашата литература. „Со делото на овие наши поети, што денеска уште не може доволно да се оцени во сета своја голема важност, се даде **народна основа на македонската литература**, блиска до копнежот и борбата на нашиот народ. (...) Со нивната поезија дефинитивно се утврди централното македонско наречје во основата на македонскиот литературен јазик.“ (Конески, 2021: 78–79, означеното е мое)

³ Конески во текот на својот богат истражувачки порив не напиша ниту еден текст/труд за Коле Неделковски. Освен во есејот „За поезијата“ каде неговото име стои заедно со она на Кочо Рацин: „Јас говорам за Кочо Рацин и Коле Неделковски, наши непосредни претходници, на кои од минатото им подавале рака Миладинов, Жинзифов и Причев. Меѓутоа, пред сè со усната народна поезија се одржуваше во нашата средина врската на генерациите преку поетскиот збор. Тука доаѓаме до прашањето за улогата на традицијата во поетското творење. Веднаш да кажам дека ги имам на ум живите елементи на традицијата, оние што можат да се вклучат во нови стилски синтети, и што затоа неминовно водат и до иновации.“ (1990: 162). Дали затоа што Конески кај Рацин позна повеќе живи елементи на традицијата што можеа да се вклучат во нови стилски синтеза, го поттисна Неделковски?

⁴ Во 1932 година, на 20-годишна возраст, по повод смртта на еден другар, тој ја пишува песната „Простално писмо“ која, за жал, не е зачувана. Веќе наредната (1933), крајно разочаран од неможноста за духовен развој на македонскиот национален индивидуалитет, поради репресијата на тогашната власт во Кралството Југославија, по кратко задржување во Атина емигрира во Бугарија. Но и таму го заплискува големо разочарување, особено од положбата во која се наоѓа македонската емиграција таму, но и противречностите на некои македонски средини. Така емотивниот Коле Неделковски се повлекува во себеси и паѓа во **длабока депресија**. Во таквите мигови многу наликува на неговиот претходник Рајко Жинзифов. Имено, во векот пред векот на Неделковски, Жинзифов живее **еден длабок внатрешен живот исполнет со меланхолија, остри болки и трајно чувство на лична несреќа**. Некои негови стихови кои пеат за трајното чувство на потиснатост и осаменост, на предвремена умора од животот, а понекогаш и вистински очај, како оние од неговата песна „Глас“: „Ја сја расхождам, но на душа ми тешко / И јадни мисли мене борат, / И мене стават то студено, то жешко / И чувства то гаснат, то горат. / Ја искам сенка, ја искам прохлада, / Душевна ја искам тишина, / Че клето ми срце доста вече страда, / И сја нагледа всекаква злина“, како да водат сериозен дијалог со познатата песна на Неделковски „Скитник“: „Везден одам, везден траам, / везден судни маки чмаам... / Глава веднам... С’лзи леам / и сред лути рани тлеам. // Блиска рода нигде немам, / ни при живи дел да земам: / Немам либе... Гори младост... / Дни се нижат в страшна гладост. // Лејте очи, с’лзи жешки, / гини срце, в рани тешки! / Роб ќе стане, ден ќе светне, / младост пушта в крв ќе летне!

„Поемата *Ракување* е комплексен жанровски микс во кој се оголени основните конвенции и постапки на испреплетените (лирски, епски, драмски) жанрови. На влезот, во драмско-експозициска рамка се даваат информации за хронотопот и за ликовите; песната е пишувана како дијалог помеѓу двајца соговорници, така што пред секоја реплика во дијалогот се именува и говорителот, а дидаскалично-парентетично се пренесени и невербалните постапки на соговорниците...“ (Ѓорѓиева Димова, 2022: 512)

Конески во оваа своја поема „Ракување“ создава ситуација на **поетска прегратка** меѓу двајца (пријатели) кои никогаш не се прегрнале. И така се прегрнуваат Рацин и Неделковски, а потоа се прегрнуваат Рацин и Неделковски со Миладиновци. Конески ги прегрнува сите, исто онака како што го прегрнува и Жинзифов во поемата „Средба со Жинзифов“. Во пригодната кратка „Беседа за поезијата“ што Конески ја одржува кон крајот на август 1981., годината кога го добива и „Златниот венец“ на „Струшките вечери на поезијата“, тој истакнува дека зад самиот поет „не стојат никакви виши сили, ами стои **јазикотворечкиот колектив**, со сета своја традиција која еден нов креативен чин го вклучува во еден траен, непрестаен тек“, на што Атанас Вангелов дополнува: „Очигледно, тоа е глас на кротка и дискретна апологија на ‘јазикотворечкиот колектив’ (Вангелов, 2020: 144, означеното е мое)“. Очигледно е дека Рајко Жинзифов, Коле Неделковски и Кочо Рацин (како и некои други кои се инспирација за Конески, како во песната „Григор Прличев“) се дел од тој негов **јазикотворечки колектив**. Впрочем, на Конески му се покажа како неопходност **вживувањето со своите претходници** како што пишува Димитар Пандев во својата книга „Времето на Конески“. Тој ги истакнува сите оние кои оставиле печат врз неговата душа како универзитетски учител, учебникар, говорник, поет и писател притоа поентирајќи: „Се вживеа и во Димитрија Миладинов и во братата Константина, и во биографот нивни Рајко Жинзифов, и ја заскита ноќна Москва, и исто како Григора Прличев ги одржа своите најпламени говори и предавања, токму во Охрид, во градот на свети Климент“ (Пандев, 2021: 268).

Двете поеми нудат една своја историја на „мислата“ и тоа онака како што тоа го подразбира Цветан Тодоров. Тој ја поттиснува историјата на „идеите“ зашто за него самите идеи се „неотелотворени“ и како такви „се лизгаат од еден автор кон друг“. Тодоров претпочита да зборува за самата „мисла“ зашто таа „се враќа секогаш кон еден субјект, кон личност со биографија, кон тело, кон збир на интереси“ (Тодоров, 2004: 151). Вака сфатената „мисла“ е во основата и на овие две пеења посветени на оние кои му помогнаа на Конески да ја изгради својата поетика на „проста и строга песна“, поетика која станува нулта точка и на македонската култура.

Користена литература:

- Вангелов**, Атанас. *Лрската биографија на Конески*. Скопје: Слово, 2020.
- Ѓорѓиева Димова**, Марија. „Металирски варијации во поезијата на Блаже Конески“. *XLVIII Меѓународна научна конференција на LIV Летна школа на Меѓународниот семинар за македонски јазик, литература и култура*. Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје, 2022, 498–515.
- Ѓурчинов**, Милан. „Коментари и прилози“. Конески, Блаже. *Поезија. (Целокупните дела на Блаже Конески: критичко издание во редакција на Милан Ѓурчинов, книга прва)*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2011, 315–430. (<http://koneski.manu.edu.mk/wp-content/uploads/2021/11/1-tom-KONESKI.pdf>)
- Еко**, Umberto. *Otvoreno djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1965.
- Конески**, Атанас. „Македонската литература и македонскиот литературен јазик национален идентитет и континуитет“. Конески, Блаже. *Македонската литература и македонскиот литературен јазик*. Скопје: Култура, 2021, 87–89.
- Конески**, Блаже. *За литературата и културата*. Скопје: Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга, 1981.
- Конески**, Блаже. *Ликови и теми*. Скопје: Култура, 1990.
- Конески**, Блаже. *Македонската литература и македонскиот литературен јазик*. Скопје: Култура, 2021.
- Конески**, Блаже. *Поезија. (Целокупни дела на Блаже Конески: критичко издание во редакција на Милан Ѓурчинов, книга прва)*. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 2011. (<http://koneski.manu.edu.mk/wp-content/uploads/2021/11/1-tom-KONESKI.pdf>)
- Пандев**, Димитар. *Времето на Конески*. Скопје: Панили, 2021.
- Смилевски**, Веле. *Арс-поетичките компоненти во творештвото на Блаже Конески*. Скопје: Дијалог, 2021.
- Тодоров**, Цветан. *Должности и наслади*. Скопје: Фондација за македонски јазик „Небрегово“, 2004. 151.

Vesna MOJSOVA-ČEPIŠEVSKA

THE LYRIC QUARTET
ZHINZIFOV – NEDELKOVSKI – RACIN – KONESKI
(Why Koneski Wrote Poems to his Predecessors?)

Summary

The representation of Blazhe Koneski as an exceptional lyricist and a virtuoso of short poem-metaphors, somehow thoes his poems in the shadow unfairly. This paper is in the direction of reactualization (term borrowed by Koneski) of the two poems “Meeting With Zhinzifov” written in 1946 and refined until 1953 and “Handshake” which (as indicated by the author himself) is written in 1951. Both of them are part of the cycle “Monolgues and Dialogs” from the poetry book “Poems” (1953). Did Koneski through his lyrical dialogue in the first poem with Zhinzifov and the second with Nedelkovski and Racin, achieved in those early days of work, not want to show us that specifically their poems are the models from which he had to build his “simple and strict poem”? Did Koneski through these poems and through the lyrical handshakes and interceptions not want to give us a sign that even then the good poem lays in the theory of texture in which the traditional, from one side (like in Nedelkovski and Racin poems) and the modern/innovative (like in Zhinzifov and Racin poems) on the other side cooperate? He belonged to that idea so completely throughout his life both as a lyricist and as a literary-theoretical researcher.

Key words: poem, poem model, tradition-innovation, traditional-modern

Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА
Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип
lusi.karanikolova@ugd.edu.mk

КАКО СЕ КОМУНИЦИРА ВО ПРОЗАТА НА КОНЕСКИ

Во оваа статија се осврнуваме кон комуникациските аспекти во прозата на Конески од интертекстуална и семантичка перспектива, што пак се во тесна врска со теоријата на менталитетот. Откако ќе се укаже на развојот на дијалогот, односно комуникацијата од антиката, преку средновековието, па сè до новиот век, според историјата на европскиот менталитет, анализата се сосредоточува на дијалозите, монолозите и невербалната комуникација на ликовите во четири раскази на Конески: „Лозје“, „Пречек“, „Изложба“ и „Песна“. Се разгледуваат дијалошките релации: маж : маж, маж : жена, жена : жена, жена/маж : дете, но и односот на некои од ликовите спрема себе самите и спрема одреден предмет, конкретен или апстрактен. Анализата ги опфаќа и значенските аспекти на овие релации, кои со ретки исклучоци, речиси секогаш подразбираат разнебитување на еднката тогаш кога таа се оддалечува од земјата, односно „напојување“ со сила, тогаш кога таа е блиску до роднокрајната грутка.

По таков начин, уште еднаш и по којзнае кој пат се покажува и докажува исконската поврзаност на литературата на Конески со Македонија.

Клучни зборови: комуникација, дијалог, монолог, невербална комуникација, земја, Македонија.

1. ПРИСТАП

Во оваа статија чие заглавие делумно носи прашален призив се обидуваме да го елаборираме и интрпретираме феноменот – какво е комуникативното однесување на машките и женските ликови, на возрастите и децата, на градското и селското население и на конфесионалните заедници во некои раскази на Блаже Конески.

Прашањето за комуникабилноста, односно дијалогичноста го разгледуваме пред сè од позициите на теоријата на интертекстуалноста. Ги имаме предвид ставовите на Михаил Бахтин за дијалогизмот и на Јулија Кристева за интертекстуалноста, како појдовна точка преку која ги анализираме неколкуте дијалошки релации - маж : маж, маж : жена, жена : жена, жена/маж : дете, но и односот на некои од ликовите спрема самите себе и спрема одреден предмет, конкретен или апстрактен. Овие односи ги демонстрираме во четири раскази на Конески: „Лозје“, „Изложба“, „Пречек“ и „Песна“.

Во согласност со нашиот долгогодишен афинитет спрема теоријата на менталитетот, оваа анализа ја адаптираме и на ставовите на австрискиот социолог на културата Питер Дилкенбахер по однос на категоријата – комуникација, хронолошки следејќи го нејзиниот развој од грчко-римската антика, преку европското средновековие, па сè до новиот век.

Анализата ни допушти да „создадеме“ еден хибриден модел (поврзувајќи ги категориите комуникација – дијалогичност – менталитет) кој ни овозможи, по изолацијата и своевидниот субспецијалистички третман на односните релации, заедно со сиот семантички багаж што обилно го распостилаат, да дојдеме до едно сознание кое воопшто не е спектакуларно. Имено, резултатот е таков што повторно ја допираме/се соочуваме/ја наоѓаме значенската константа што е впрочем и доминанта во интегралниот опус на Конески, а која подразбира разнебитување на единката тогаш кога таа се оддалечува од земјата, односно „напојување“ со сила, тогаш кога таа е блиску до роднокрајната грутка.

По таков начин, уште еднаш и по којзнае кој пат се покажува и докажува исконската поврзаност на литературата на Конески со Македонија.

2. ХРОНОЛОГИЈА

Феноменот комуникација, што историјата на европскиот менталитет ја определува како интеракција, во смисла да се говори, да се прави, да се дејствува, заедно со подоцнежната потребата говорот да биде китнест за да допре до страста на адресатот, својот зародиш го има во грчкиот полис (град-држава). Информациониот систем во античка Грција бил таков што нужно произлегувал и се развивал во согласност со потребите на граѓанството: „Интеракциите се упатени кон разбирање, посредување, поврзување и општење: (...) вербално да се расправа со човекот пред себе – било вообичаено, на политичките собири, во судовите, во филозофските школи, на улица, на плоштад, (...), па и во театар, кој не бил само место што сите го ценеле и каде луѓето се среќавале и забавувале, туку се посредувале пораки во вербален и невербален облик (Dilcenbaher, 2009: 313, 314). Кога отприлика во 8 век п.н.е. почнала да се шири писменоста и кога во грчкиот полис се наметнува потребата од образование, поточно требало да се знае да се чита и пишува, пораките, кои претходно биле пренесувани од гласници, почнале, како што вели Дилкенбахер да се магационираат и по таков начин да совладуваат временски и просторни дистанци (такви биле законите на Дракон и Солон во 5-4 век п.н.е., кои пак биле бележани на дрвени таблици и, за да бидат видливи за сите, се поставувале на главните градски згради).

Значаен удел во омасовувањето на заемната комуникација во античкиот грчки град-држава имал процесот на препишување кој станал и професија – се појавиле професионални препишувачи познати како *librari*. Така, Хомеровите епови кои, ако претходно биле усно пренесувани од професионални пејачи, веројатно некаде околу 6 век п.н.е. почнале писмено да се бележеат и умножуваат како „главно образовно средство на

нацијата“. Комуникацискиот систем во античкото општество доживува натамошен развој – преминува во надрегионален, а притоа бил главно условен од нужноста за водење војна, политиката и земјоделството. Во таа смисла, била добро разработена и организирана и државната пошта, „(...) со користење коњи, камили и гласници – пешаци (...) Хеленистичкиот систем на известување, како и подоцна *cursus publicus* на Римјаните, речиси исклучиво им служел на државните интереси“ (Dilcenbaheg, 2009: 315, 316). Римската антика познава и т.н. *acta urbis* (=populi Romani), што претставувал еден вид билтен, преку кој на војската и во провинциите им се соопштувале дворските настани, дневните новости и сенатските одлуки. Функција на насочен, тенденциозен информатор имале и кованите пари, кои во римското доба на царевите „(...) имале улога на посредник на важни вести“ (Dilcenbaheg, 2009: 316).

Античкото грчко, односно римско општество уште познавало и еден вид берза на вести, некаде во 5 и 4 век п.н.е. во Грција, која подразбирала договарање за цените на производите и размена на информации за тешкотиите во земјоделството и паричните работи. Треба да се има предвид и градиозната римска мрежа на патишта од која и денеска има остатоци во нашите краишта, а која овозможувала, заедно со транспортот на луѓе и стока, уште и пренесување вести. Всушност, токму римскиот сообраќаен систем, кој ќе го олесни патувањето претставувал „(...) олеснување за раното христијанство, кое било упатено на комуникации (...) Мисионерски патувања на апсолотот Павле се изразит пример за тоа“ (Dilcenbaheg, 2009: 316, 317).

Најсигурен и најбогат извор на информации за средновековното европско секојдневие кога станува збор за начинот и видовите комуникации е книжевноста. Преодот од усна кон писмена култура во бележењето на јуначките епови, кои се, како што е познато мошне присутни во европската средновековна книжевност, претставувал прогресивен чекор во развојот на комуникацискиот систем. Ако во раниот среден век политичките заедници не ги тематизирале сталешките граници, веќе во развиениот среден век, постоеле ексклузивни комуникациони заедници, коишто се одвојувале од другите општествени класи. Елитистичката свест закрепнала преку јазичната комуникација: „Она што дворската поезија го постигнала не било ништо друго освен развиток, увежбување и конкретно пренесување на општествените вредности и идеали какви што се ценеле барем во благородничките кругови“ (Dilcenbaheg, 2009: 320). Францускиот јазик е доминантен во Европа, сè до 14 век, дури и во Англија, кога ќе биде потиснат од народниот, кој се двои на дијалекти. Почнувајќи од 12 век, се оформува релативно хомогена комуникативна заедница, во која, образовани научници и дворски поети заемно се обраќале на латински јазик. Тоа е време кога: „(...) сите официјални разговори, во областа на правото, воспитанието, теологијата и сл., биле водени на латински“ (Dilcenbaheg, 2009: 321), за дури после периодот на реформацијата (16 век), нашироко да се распространи мајчиниот јазик (иако латинскиот како научен и управен, официјален јазик со тоа уште долго не го губел своето влијание). Во

9 век, како што нотира и европската историја на менталитетот, благодарение на Моравската мисија на Кирил и Методиј, старословенскиот јазик станува писмен (=официјален) јазик меѓу словенскиот свет. „За верска настава секогаш се користеле народните јазици (...), а почнувајќи од позниот среден век, латинскиот почнал да го губи своето значење, иако до длабоко во новиот век, ќе ја задржи својата важна функција во црквата и на универзитетите“ (Dilcenbauer, 2009: 321). И ако во раниот среден век писменото комуницирање било ексклузивитет на службените и црковните лица, веќе во 13 и 14 век јазичното разбирање станува егзистенцијална нужност, за во доцниот среден век, потребата од описменување да го зафати и градското население, а не само привилегираните класи. Улогата на речниците и енциклопедиите во јакнењето на образованието и комуникативната свест е битен фактор уште во 6 и 7 век, а од 12 век интензивно почнува процесот на развивање народни зборови од латинскиот јазик. Тоа значело дека, латинскиот јазик подигнал бариери, за кои веќе дошло време да се уриваат.

Според историјата на европскиот менталитет, се чини дека „(...) средновековниот човек бил многу повеќе заинтересиран за воспоставување контакт со други светови отколку што обично се претпоставува“ (Dilcenbauer, 2009: 322). Во прилог на тоа се зачестените поклоненија на Божјиот гроб, на кои патувале и жени, во придружба на мажи, веќе во 12 век. Комуникацијата во оваа смисла сфатена како патување подразбира и отвореност на европскиот средновековен свет кон други култури.

Имајќи предвид дека за еволуцијата на јазикот и комуникабилноста податоци се црпат речиси исклучиво од литературата, посебно внимание во средниот век предизвикува поезијата: „(...) раните книжевни епови биле пишувани на стандардизираното јазично богатство, во што спаѓаат обилната употреба на готови формули, стереотипни обрасци на опишување (топоси), повторувања и јасни ритмички расчленувања, најчесто иста структура на дејство и раскажувачки шаблони“ (Dilcenbauer, 2009: 323). Усната поезија била носител на комуникативноста и таа, заедно со богатиот европски фолклор може да се третира како „усна комуникација во вид на поезија“.

Средниот век е време кога се случува преодот од усна кон писмена култура, но и почеток на епохата на печатарството. Историјата на европскиот менталитет го дефинира точното говорење како конституент на темелот на културата на едно општество, а лингвистичкиот код како израз на општествениот идентитет.

Интелектуалната комуникација во средниот век се развивала благодарение на ракописот, кој за разлика од антиката кога се пишувало на папирус, сега се користел пергаментот. И, ако во раниот среден век ракописот бил создаван исклучиво во црквите и манастирите, веќе во 11 и 12 век низ Европа се отвораат и световни канцеларии – писарници, кои меѓутоа не ги потиснуваат манастирските работилници. „Ракописот и подоцна печатениот текст понудиле многустрани можности за комуникација, но истовремено почнале да ги истиснуваат сведоците на усната култура и да

ги чинат излишни“ (Dilcenbaher, 2009: 327). Како куриозитетен може да се смета податокот дека жените се истакнувале како експери во препишувањето.

Во подемот на информациониот систем во европскиот среден век голем простор ѝ припаѓа и на невербалната комуникација, „(...) онака како што се изразувала со симболика, гестови и мимики“ (Dilcenbaher, 2009: 328). Така на пример, доминантни симболи на германското патувачко царство биле: кралската круна, царскиот жезол (скиптар), царското јаболко, „светот копје“, прстенот. Гестовите пак, како што се изјаснил Тома Аквински, се прават за со нив нешто да изразиме. Честопати се применувал бакнежот, како знак за помирување, склопување договор или мир, како израз на заедништво во литургијата или како гест на потчинување. Така на пример со бакнувањето на лепрозниот, свештениците покажувале и докажувале дека целосно му се оддадени на Христа, политичкиот бакнеж значел гест на мир, итн.

Задача за пренесување на информации преземала и средновековната музика, во кралските дворови, во црквите или на бојното поле. Комуникативна функција имала и ликовната уметност (фреските, сликите на олтарот, минијатурите).

Европското средновековното искуство во развојот на комуникацијата го покажува процесот на усно и писмено разбирање и размена на информации со симболичко општење, гестови и мимики.

Ако се знае дека промените во комуникацијата се најтесно поврзани со процесот на општествени преобразби, тогаш јасно е дека новиот век во таа смисла носи најголеми и најинтензивни промени – допушта да се прави разлика меѓу т.н. интерперсонална комуникација (што подразбира комуникација меѓу човечки единки или општење во мали групи) и масовна комуникација (весници, списанија, телевизија, интернет).

Според историјата на менталитетот, во новиот век, до диференцирање на овие два типа комуникација се доаѓа преку реализирање на три процеса:

А) Развитокот и стандардизацијата на националните јазици, која се случува заради конституирањето на одделните национални држави, како резултат на повлекувањето на латинскиот јазик како јазик на науката и францускиот како говорен јазик во кралските дворови, а во корист на националните јазици. По таков начин, националниот јазик како средство за комуникација стекнува идентитетски интегритет.

Б) Описменувањето како процес што покажува повисоко и поинтензивно ниво на комуникација меѓу заемно поврзаните народносни групи тече заедно со процесот на конституирање на националните јазици. Најголемиот дел од Европа, со отворањето основни училишта бил трајно и речиси потполно описменет веќе во 19 век.

В) Технолошкиот развој, што подразбира силен подем, почнувајќи од поштенскиот сообраќај, преку печатарството и пронаоѓањето на телефонот, а во поново време со сè позачестената употреба на компјутерот и интернетот, мошне многу влијае на интерперсоналната комуникација. Тоа

влијание кое бездруго се дефинира како негативно по однос на човековиот менталитет, критиката го образложува со паролата „наркотизирање“, со тенденција да прерасне во „некротизирање“ на *homosapiens*-от...

3. ТЕОРИЈА

Теориска платформа за нашата анализа на дијалогичноста и комуникацискиот потенцијал во прозата на Конески од перспектива на менталитетот претставуваат ставовите за интертекстуалноста на Јулија Кристева и дијалогичноста на Михаил Бахтин. Интертекстуалноста, според Кристева е „(...) текстуална интеракција која се произведува во внатрешноста на еден текст (...), зашто во една конкретна текстуална структура, различните секвенци (кодови) се сфаќаат како трансформации на секвенци (кодови), преземени од други текстови“ (Кристева, 2003: 39). Интерпретирајќи ја теоријата на дијалогичноста на Бахтин во книгата „Проблеми на поетиката на Достоевски“ и барајќи потврда за своите сфаќања на интертекстуалноста, односно дијалогичноста, Кристева потенцира: „Лингвистиката го проучува јазикот за себе, неговата специфична логика и неговите суштествености кои ја прават можна дијалогската комуникација, но таа прави апстракција од самите дијалогски односи. Дијалогските односи не се сведуваат ни на односите на логиката и значењето, кои сами по себе се лишени од дијалогскиот момент. Тие мораат да бидат покриени со зборови, да станат искази, изрази со зборови, позиции на различни субјекти, за меѓу нив да се појават дијалогски односи. Дијалогските односи се апсолутно невозможни без односите на логиката и значењето, но тие не се сведуваат на нив и имаат своја специфичност“ (Кристева, 2003: 13, 14). Затоа, „(...) најмалата единица на поетскиот говор е најмалку двојна (не во смисла на дијадата означител – означено, туку во смисла на едно и друго“ (Кристева, 2003: 16). Иманентниот дијалогизам, според резимирањето на Кристева, подразбира дека „(...) субјектот на раскажувањето, со самиот чин на раскажување, се обраќа на некој друг, и токму во однос на тој „друг“ се структурира раскажувањето (Кристева, 2003: 21). Многу едноставно, процесот на интерпретација на интертекстуалноста до ниво на дијалогичност, Ранко Младеноски го определува на следниов начин: „(...) интертекстуалноста не е ништо друго освен воспоставен „дијалог“ меѓу два дискурса – еден нов (хипертекст) и еден стар (хипотекст) (Младеноски, 2022: 29).

Третирајќи ја по ваков начин една прозна текстовна структура, може да се рече дека сè во раскажувањето е дијалог и дијалогично, односно се „покорува“ на Бахтиновото поимање за дијалогичноста: почнувајќи од авторот, преку ликот и дијалозите на ликовите (репликите), читателите, како рецепиенти на тоа и такво раскажување, а потоа дијалогот меѓу хипотекстот (како културна и идеолошка матрица на „новото“ раскажување) и хипертекстот (кој треба да ја претстави актуелната култура и менталитет), кои и не се ништо друго ами логика и значење на раскажувањето.

Познатото за опитниот читател лингвистичкото поимање за дијалогот, што и не е многу далеку од дијалогичноста меѓу текстовните единици, онака како што ги дефинираат Кристева и Бахтин, а ќе послужи во нашата анализа, го пренесуваме преку ставовите на Јуриј Лотман и Емил Бенвенист. Имено, Јуриј Лотман, толкувајќи го механизмот на дијалогот, подвлекува дека: „(...) Учесниците во дијалогот, најизменично, од позиција на ‘предавање’ преминуваат во позиција на ‘примање’, а предавањето се одвива во дискретни дози, со прекини меѓу нив (...) За да биде дијалогот можен, неопходен е уште еден услов: заемната заинтересираност на учесниците во ситуацијата за пораката и способноста да се совладаат неизбежните семиотички бариери“ (Лотман, 2006: 154). Според Бенвенист, пак, „(...) субјективноста е инстинктивна и од неа не може да се избега при креирањето на беседата (...) ‘јас’ добива значење само кога некој кој ја држи беседата ќе го изговори; тоа ‘јас’ станува друго ‘јас’ кога некој друг ќе земе збор (...) штом ќе се појави заменката ‘јас’, таа, ако не експлицитно, тогаш имплицитно подразбира и едно ‘ти’ и едно ‘тој’; тоа значи дека беседата е секогаш управена кон ‘вториот’ (комуникант, адресат) и ‘третиот’ (оној кој е тема на комуникацијата“ (Андоновски, 2011: 43, 44).

Имајќи ги предвид овие синтетизирани теоретски гледишта што се извлечени за потребите на нашата анализа, го афирмираме ставот дека сè е во една книжевна структура е дијалог, секој наративен сегмент, поголем или помал, има тенденција и афинитет да „комуницира“ со друг, сличен или различен, според својот просторно – временски опфат, според својот семантички капацитет и поставеност во наративниот контекст. Тоа се обидуваме да го покажеме (и не мора да го докажеме) преку демонстрација на дијалошките аспекти во расказите на Конески, што треба да го илустрираат и менталитетот на македонскиот човек, но и на човекот, воопшто.

4. ДЕМОНСТРАЦИЈА

Моделот за третман на дијалошките карактеристики во четири раскази од Блаже Конески: „Лозје“, „Изложба“, „Пречек“ и „Песна“ подразбира: поставување на дијалошките релации меѓу ликовите, утврдување на предметот на разговор (во некои случаи е монолог или пак ментално обраќање на ликот кон самиот себе), невербалната комуникација, потоа определување и елаборација на интертекстуалниот дијалог меѓу одделни сегменти во текстот, комуникацијата на релација автор: рецепиент, од која најчесто произлегува и можноста за увид во дијалошкото рамниште на „општење“ меѓу хипотекстот (стариот текст) и хипертекстот (новиот текст), што, како што веќе се кажа, претставува одраз на општествената, идеолошката и културната заднина на текстот. Кон ваквиот пристап, се надоврзува и третманот на менталитетот што се подразбира низ целото раскажување и кое е можеби највидливо или произлегува од комуникациските активности на ликовите (но и интертекстуалното „дијалогизирање“), а е поврзано со начинот на комуникација.

Во расказот „Лозје“ вербалната комуникација се одвива исклучиво на релација маж – маж, поточно неименуваниот домаќин и гостинот Марко, и двајцата студенти. Предмет на разговорот е лозјето на домаќинот, неговата разграденост и интелектуалните лозја што „ги градат“, оформувајќи го своето факултетско образование. Невербалната комуникација го подразбира „неверството“ на Елена, девојката на домаќинот (Елена е отсутна од текстот) и „забранетото“ милување на ногата на Елена од страна на Марко, една ноќ во возот. Вербален монолог нема, но затоа има внатрешен монолог на Марко, кое произлегува од неговото колебање и интимно измачување – како да му каже на другарот за непланираното, спонтано неверство негово и на Елена.

Кон динамизирање на интертекстуалноста, во овој расказ се пристапува преку дијалогичноста на релацијата автор – рецепиент. Имено, ако централен предмет на разговор е лозјето и неговата разграденост, кое и како такво има егзистенцијално и животно значење за домаќинот, зашто имено: „(...) јас ќе се лекувам овде, на сонце“ (Конески, 1990 : 7) и „Го разградиле. Зар некој ќе го чува? Чудна е таа потреба кај луѓето – да се овековечат. Но пак фала му на стариот – барем во свое лозје го печам колков“ (Конески, 1990: 8), тогаш имаме можност, на едно подлабоко текстовно ниво, да му пристапиме на ентитетот лозје како на симбол. Во таа смисла, во културната меморија на народите во светот, „ (...) Лозјето пред сè е имот, па според тоа претставува осигурување на животот и она што го прави вреден: едно од најдрагоцените човечки добра (...) Затоа што се жртвувал наместо Израел, Христос исто така ќе биде спореден со со лозјето, бидејќи неговата крв е виното на Новиот Завет (...) Лозјето е важен христијански симбол, особено затоа што дава вино, симбол кој е слика на спознанието. Не случајно се вели дека Ное, кој стои на почетокот на новиот циклус, прв засадил лозје. Во текстовите на евангелието, лозјето е симбол на кралството небесно (...) Во иконографијата, лозјето е често сликовит приказ на стеблото на животот (...) Онака како што лозјето било растителен израз на бесмртноста, така и виното, во архаичните преданија, останал симбол на младоста и вечниот живот: вода на животот“. (Chevalier/ Cheerbrant, 1983: 359,360). Оттука, можноста на лозјето да се гледа како на симбол на домот, на имотот, на таткоимовината, на кои единката секогаш има можност да се врати. Затоа и болеста на колкот на домаќинот – студент може да се асоцира со разграденоста на лозјето, но и како потреба да се врати дома, за да се излекува.

Дијалогот за лозјето се споменува и во еден интелектуален контекст: кога гостинот Марко ќе му предложи да го загради лозјето, неименуваниот домаќин ќе рече: „ – Знаеш ти Марко, какви лозја градам јас сега. Ајде нив да ги кроиме. – И почнува провлечено: – Лозје имаше Соломон во Валамон (...)“ (Конески, 1990: 8). Можеби овој текстуален фрагмент значи своевидно надоградување на лозјето од таткоимовината со свој, интелектуален чеиз, така што се неутрализира во извесна смисла првичната информација за разграденоста на лозјето, нешто што пак, од друга страна би значело отуѓување од татковото. Но, во интегралниот впечаток по

однос на значенските компоненти на овој расказ, „разграденоста“ на лозјето е безмалку кобна – таа се доведува во врска/дијалогизира со семантиката на „малите лисици“ кои го разградуваат лозјето: тие се штетни, но можат да бидат и кобни. Една таква „мала“ лисица (која без разлика што е мала, сепак е лисица) е и другарот Марко – тој си дозволува да се оддаде на моменталното искушение и, покрај намерата да биде искрен – го премолчува двојното неверство спрема другарот (негово и на Елена) кој го примил дома, во своето лозје. И присуството на таквите мали лисици го разградуваат домот и таткоимовината. По таков начин, фрагментите од ова длабинско, семантичко ниво, кои очигледно дека меѓусебе дијалогизираат, нè носат до последното, идеолошко рамниште на општење: меѓу хипотекстот – нужноста да се чува татковото, татковинското, домот и хипертекстот – оддалечувањето од домот и многуте „мали лисици“ кои го разградува лозјето – читај татковото и татковината!

Каде го препознаваме и менталитетот кој треба да произлезе од комуникацијата, вербална и невербална? Во потребата да се дојде дома, во инсистирањето да за „загради“ лозјето (читај: таткоимовината и таковината!), во нужноста од интелектуално надградување, што го донесе „новото“ време, но и во неверството (читај: предаството!) на ближниот.

Во расказот „Изложба“, комуникацијата на ниво на текст се сведува на дијалошките релации: маж – маж, поточно уметник со студенти од ликовна академија, придружувани од молчалива другарка, еманципирана и образувана градска девојка, потоа жена – дете, поточно мајка (најверојатно вдовица) и ќерка (најверојатно сираче) и еден примерок на невербална комуникација (кратка средба на погледи) меѓу маж – жена, или меѓу уметникот и мајката (во која отсутствува сетилна иницијација). Предмет на разговор е уметноста, односно детските цртежи поставени на изложба во една градска изложбена сала. Интимното монологизирање на уметникот е основната интертекстуална предлошка од која почнува да се развива интертекстуалното дијалогизирање меѓу површинските и длабинските текстовни структури. Елементарниот дијалог на ниво автор – рецепиент пак, во овој расказ на Конески ги доведува во допир хипотекстот и хипертекстот.

Имено, разговорот меѓу етаблираниот уметник и амбициозните студенти и нивната молчалива, а бездруго инилигентна другарка се однесува исклучиво на уметничкиот капацитет на детските цртежи. Дијалогот пак, меѓу мајката и ќерката се сведува на потрагата по двата цртежа на девојчето, кои уметникот, нем сведок на нивниот разговор не дозволил да се постават, бидејќи не ги задоволувале критериумите на изложбата. Интертекстуалното дијалогизирање почнува токму тука – кога се отвора дилемата – дали било воопшто нужно, по секоја цена да се задоволи професионалната принципиелност, за сметка на насушно потребната лична сатисфакција на едно сиромашно сираче. Ова е и дилемата на уметникот, неговото внатрешно монологизирање, заправо дијалогизирање меѓу уметникот професионалец и уметникот човек. И сè останува премолчано, нерешено,

заедно со отворената дилема. Уметникот во погледот на мајката ќе го препознае прашањето – Каде се цртежите на детето?, но нема да најде сила да проговори, иако ќе биде свесен за ненамерно нанесената болка, која веројатно ќе остане во меморијата на девојчето сираче, како уште еден товар на и онака обременетото секојдневие.

Комуникацијата на релација автор – читател е многу јасна. Таа е содржана во интимното прекршување на уметникот. И од неа се изродува јасната дистинкција меѓу хипотекстот – уметност и професионална етика и хипертекстот, чие средиште ја чини токму дилемата со прашален призив – зарем е поважно задоволувањето на професионалната праведност од една трајна болка во детската душа?

Овие длабински фрагменти на текстот кои се резултат на интертекстуалниот дијалогизам на овој расказ многу природно кореспондираат со категориите кои го определуваат човековиот менталитет воопшто. Него го наоѓаме во настојувањето да се остане принципиелен во својата професија, во себепрекорувањето за ненамерните грешки и поуката – следниот пат на време да се постапи поинаку, во неможноста да се сокријат сиромаштијата и болката (кај нас Македонците, во нашата традиција има и таква поговорка) и сл. Всушност, текстовните структури и нивната имплицитна семантика речиси се поистоветуваат со белезите на менталитетот. Сродноста се постигнува токму со дијалогичноста (и монологодичноста).

Општ е впечатокот дека расказите на Конески не изобилуваат со многу дијалози, затоа што лирскиот тоналитет, толку иманентен на неговата творечка постапка, присутен е и во прозата. Но, во расказот „Пречек“, квантитативниот биланс од дијалозите е нешто побогат – вкупно 20 реплики од сите ликови, на четири страници печатен текст. Дијалозите се одвиваат на релација жена – жена и жена – дете, а предмет на разговор е емигрантката Мими, која за својот петминутен престој во татковината, на аеродром е пречекана од своите сестри и десетгодишниот внук Владо. Невербалната комуникација е својствена за Мими и се однесува на нејзината свесност за физичката убавина, начинот на движење, облеката, шминката. Дијалозите меѓу сестрите имаат носталгична нота и се сведуваат на жалење што Мими не ги посетува почесто (веќе десет години се немаат сретнато) и што барем сега не останува подолго, но и прекор кон дојденката што не купила барем мал подарок за внукот. Сосема малку прозборуваат и за сопругот на Мими, констатирајќи ја неговата подостареност, заедно со оправдувањето на Мими дека тој е многу добар и многу работи. Бидејќи во овој расказ нема внатрешни монолози, кои би ја поттикнале динамиката на внатрешните текстовните структури, интеракцијата на текстовните елементи надвор од дијалозите се однесува најмногу на информацијата – зошто тетката што живее во туѓина не му донела ништо на своето десетгодишно внуче, нешто што во неименуваната татковина (Македонија) не би му се случило речиси никому. Сестрата, мајката на Владо скоро и да не може да ја прикрие лутината, наспроти третата жена, која се обидува да го неутрализира тој очигледен конфликт, иако разговорот и кратката средба не дозволуваат да ескалира. Релацијата пистаел – читател е исто така

фокусирана, освен на обидот да се опише емигрантката Мими, со сите нејзини стекнати манири на екстравагантно надворешно однесување кои не се својствени за нејзините сестри, уште и најмногу на отсуството на внимание кон внукот. Впрочем, мајката на детето Владо е лута на својата сестра, колку за очигледното непочитување кон неа и нејзиниот син, толку и за фактот што сестра ѝ ги заборавила, ги напуштила домашните, семејните манири и обичаи на однесување. И најпосле, ваквиот дијалогизам придонесува да се дефинира смислата на хипотекстот, што подразбира традиција и проширено татковинска традиција, додека хипертекстот пак е своевидна негација на својот предтекст – отуѓеност од домот, од традицијата кои нè носат до сознанието дека туѓината го отуѓува човека.

Роднокрајната, татковинска па и мајчинска предлошка во прозата на Конески се осознава, се разбира имплицитно на самиот крај на расказов: Мими последна од патниците ќе се качи во авионот, а сзнаечкиот наратор ќе го извести читателот дека таа чувствува силен умор. Во тој, на ниво на текст потенциран умор на хероината ја наоѓаме и логиката на значењето на ова четиво, дека имено, оддалеченоста од домот и отуѓеноста на единката од роднокрајното, татковинското и мајчинското (родната грутка кај Конески има мајчинска улога, во смисла на извор на сила и закрилничка), резултира со латентна несреќа, со перманентен умор.

Белези на менталитетот, очигледно македонски (и балкански), се всушност податоците што површинското текстовно рамниште експлицитно му ги „нуди“ на читателот: домашната, роднокрајната средина е податна за чување и зачувување на традицијата, на семејните односи, обичаи и практики.

Расказот „Песна“ е можеби најпоетичниот прозен текст на Конески. Поетот Конески едноставно, како да не се ни обидува да се прикрие, па и го озаглавува своето четиво со прост поетски наслов. Овде нема ниту еден, класичен вообичаен дијалог, интерпункциски означен со тире или наводници. Комуникацискиот (=дијалогски) биланс се сведува на сè на сè четири примероци. Тие четири т.н. дијалогски единици или фрагменти претставуваат замислен дијалог на Петре со Богдановото девојче, односно негово интимно монологизирање; истовремено, тие се и фиктивен дијалог на Петре со неговата гајда, а може да се примат и прифатат и како обид на авторот, односно сзнаечкиот наратор да комуницира (=дијалогизира) со рецепиентот (=читателот). Може да се рече дека постои уште еден дијалогски фрагмент, на крајот на расказот, што подразбира своевидно двојно обраќање на Петре спрема себе, императивно („Свири Петре-е-ј“) и спрема земјата, како мајка – закрилничка и штитеничка („Тој се притиснува на земјата, и му се чини дека не свири, ами како мало дете цица една јадра и слатка боска) и спрема својата гајда („Свири гајдо, свири душо“) (Конески, 1990: 42).

Определувањето на дијалогските релации овде се сведува на дијадата маж – маж, поточно маж спрема самиот себе или маж со самиот себе, општење што едновременно ја подразбира и релацијата маж – предмет,

односно Петре – неговата гајда. Се чини мошне битна, според своите место и значење во овој квантитативно многу мал, но исклучително комплексен дијалогски контекст и оној финален фрагмент, од самиот крај на расказот, кога Петре телесно општи со мајката – земја. Тогаш, во антејски манир бара/наоѓа сила, се напојува со сила, која му е одземена од неговата опседнатост (за него љубов) спрема Богдановото девојче. Токму љубовта на возрастниот Петре спрема Богдановото девојче е предмет на дијалогот (читај: различните нивоа на монолог) во овој расказ.

Наоѓаме за потребно да потенцираме дека, мајчинската функција на родната земја има многу моќна улога во интертекстуалниот дијалог во расказот „Песна“. Таа е лечебна за јунакот, утешителка, закрилничка и, иако е тоа премолчано, антејски напоителна – зашто Петре има семејство, има и ќерка врсничка со Богдановото девојче и тој, според напишаните правила на јавното мислење, нема право нејзе да ја љуби! Ваквата мајчинска улога/функција на земјата, која е бездруго земјата македонска (и по таков начин се стекнува со татковски и татковински легитимитет) кореспондира со семантиката на дијалозите, кои, како што се рече и реално се монолози, или интимни изблици на Петре гајдацијата, чија душа е научена да се обраќа со песна: „Бог да ја бие мајка ти, зошто те роди убава!“ (Конески, 1990: 39). Дијалогизирањето меѓу хипотекстот и хипертекстот е општење или сооднос меѓу традицијата и јавното мислење од една, и забранетата љубов на Петре спрема Богдановото девојче, од друга страна.

Карактеристики на македонски (може да се рече и балкански) менталитет во овој расказ има многу. Тие се однесуваат на обичајот за значаен верски празник да се оди на целодневен или повеќедневен престој во манастир, да се свири, пее и игра оро, да се јаде грав од манастирски казан (ова обично се прави за време на православниот празник Голема Богородица, на 28 август). Белег на менталитетот е и силното влијание на јавното мислење, кое, според вкоренетите практики доминира над личните чувства и доживувања на единката.

Анализата на предметните за нашата статија четири раскази на Конески е спроведена безмалку унифицирано, според утврден и дефиниран модел, што подразбира (навидум хибридна) комбинација на категориите комуникација, дијалогичност и менталитет. Демонстрацијата на дијалогизирањето на текстовните структури на ниво на дијалог и длабинско (=семантичко) рамниште, задолжително нè носи кон уточнување или синтетизирање на семантичкиот биланс во една базична релација меѓу хипотекстот и хипертекстот, како негова идеолошка заднина. Таа пак, безмалку совршено и многу природно, во сите случаи кореспондира со белезите на менталитетот, кој најпосле, без особен напор се препознава како македонски.

5. КОМЕНТАР

Во своите сè на сè десет раскази од книгата „Лозје“ (1955) и во кратките прозни белешки собрани во збирката „Дневник по многу години“

(1988), поетот Блаже Конески не престанува да биде поет. Тоа е познато, барем во македонистиката, така што интензивната лирска обоеност на неговите раскази, нивната нагласена поетичност ја наоѓаме како причина, или можеби подобро повод за слабиот квантум од експлицитни дијалози. Анализата на од нас одбраните четири раскази: „Лозје“, „Изложба“, „Пречек“ и „Песна“, покажа дека тоа воопшто не претставува пречка да се развие богата дијалогичност на интертекстуално ниво, што пак, од своја страна е загарантирана со интензивноста на поетското во нив.

Она што паѓа во очи во оваа и мноштвото други прилики при пристап кон прозата (па и поезијата) на Конески е фактот што авторот/поетот, со многу ретки исклучоци (ги сведочиме во белешките од книгата „Дневник по многу години“), што пак го потврдуваат правилото, воопшто не ја споменува Македонија.

Имајќи ја предвид доминацијата на поетското кај Конески, впечатокот дека безмалку сите негови прозни записи се лично доживевани или барем засведочени, или пречуени и прекажани, ја констатираме во нив сеприсутната, латентна тегобност и болка, веројатно нему именентни како на човек посветен на науката и уметноста, но и на човекот и луѓето од неговото поднебје, каде што твореше и живеше. Сакаме да подвлечеме (иако тоа е познато во научниот свет), дека сиот творечки опус на Конески е посветен на неговата средина, на неговата матица, на неговиот дом, татковина и (нека ни биде дозволено во оваа прилика да го употребиме терминот) мајковина. Имаме потреба сето ова да го потенцираме зашто тоа како Македонци и опитни читатели на Конески ние не само што го чувствуваме, туку го носиме како неопходност и сушност, како уникатна надградба на нашата, македонска ДНК. Исто така, неопходно е да се истакне дека ликовите од прозата на Конески и конкретно, оние од расказите што во оваа прилика ги ставивме на увид, се ликови што го претставуваат македонскиот човек, во нив го гледаме нашиот роднина, нашиот сосед, колега, пријател, обичен минувач. Ги препознаваме во тие ликови начините на општење и дијалогизирање на Македонците, некогаш порано и сега, а го „читаме“ преку нив и нашиот, македонски менталитет.

И затоа, одговорот на прашањето загатнато во заглавието – Како се комуницира во прозата на Конески, гласи – НА МАКЕДОНСКИ (ЈАЗИК И НАЧИН) И ЗА МАКЕДОНИЈА!

БИБЛИОГРАФИЈА:

- Андоновски, Венко: *О(А)бдукција на теоријата том I: Жива семиотика*, Галикул, Скопје, 2011;
- Dincelbaheer, Peter: *Istorija evropskog mentaliteta*, Службени гласник – ,CID Podgorica, 2009;
- Караниколова, Луси: *Техники на усно и писмено комуницирање*, ЕУРМ, Скопје, 2010;
- Караниколова/Чочоровска, Луси: *Антејскиот потенцијал во прозата на Конески*, СПЕКТАР бр.78, Институт за македонска литература, Скопје, 2021, стр.143–157;
- Конески, Блаже: *Проза, Култура*, Скопје, 1990;
- Крестева, Јулија: *Речта, дијалогот и романот*, во Теорија на интертекстуалноста, приредила Катица Кулафкова, Култура, Скопје, 2003, стр. 9–39;
- Лотман, М. Јурј: *Семиосфера*, Издавачки центар ТРИ, Скопје, 2006;
- Младеноски, Ранко: *Дијалогизмот и интертекстуалноста во македонскиот роман*, во книгата: *Низ лавиринтите на книжевното писмо*, Македоника литература, Скопје, 2022, стр. 29–34;
- Кулафкова, Катица (приредија): *Теорија на интертекстуалноста*, Култура, Скопје, 2003;
- J. Chevalier, A. Cheerbrant: *Rjecnik simbola*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1983

Lusi KARANIKOLOVA-ČOČOROVSKA

HOW TO COMMUNICATE IN KONESKI'S PROSE

Summary

In this article, we review the communication aspects in Koneski's prose from a semantic perspective, closely related to the social mentality theory. After pointing out the development of dialogue, i.e. communication, starting from antic times, through the Middle Ages to the new century, in line with the history of the European mentality, the analysis focuses on the dialogues, the monologues, and the non-verbal communication of the characters in the four short stories by Koneski: "Vineyard", "A Welcome", "Exhibition" and "Song". The following dialogic relations are considered: man:man, man:woman, woman:woman, woman/man:child, as well as the relations of some of the characters with themselves and towards a certain object, whether concrete or abstract. Moreover, the analysis covers the semantic aspects of these relations, which, with rare exceptions, almost always imply the destruction of the individual when she/he distances themselves from the homeland, i.e. the opposite effect of accumulating force when she/he is close to the homeland. In this way, once again and after a countless number of times, the primordial connection of Koneski's literature with Macedonia is shown and proved.

Keywords: communication, dialogue, monologue, non-verbal communication, country, Macedonia.

Иван АНТОНОВСКИ

Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје

i.antonovski@gmail.com

ПРОСТАТА И СТРОГА ПЕСНА ВО НАЈРАНАТА ТВОРЕЧКА ФАЗА НА КОНЕСКИ

Трудот е посветен на поезијата од најраната творечка фаза на Блаже Конески (1938/9–1941), односно на неговите први поетски обиди остварени во раната младост, при што како примарен извор се користи архивска граѓа од неговата оставнина. Посебно внимание во трудот се посветува на поезијата на Конески од овој период којашто е создадена на македонски народен јазик, започнувајќи од неговата прва песна напишана на македонски јазик „Писмо на една мајка“, датирана на 10 март 1939 година. Целта на истражувањето е да се анализираат поетичките особености на поетските почетоци на Конески во контекст на поетичките особености на неговото натамошно поетско творештво. Притоа се отвора прашањето дали поетичките специфики коишто ја дефинираат *простата и строга македонска песна* е одлика и на оваа фаза од творечкиот пат на великанот, при што се анализира и колку неговото поимање на актуализацијата и следствено иновацијата се препознава во неговите најрани поетски текстови. Констатациите од анализата упатуваат кон согледба дека и во оваа најрана творечка фаза на Конески се забележуваат поетички особености коишто потоа ќе ја дефинираат поетиката на *простата и строга македонска песна*, како на тематско-мотивски план, така и во однос на стилот. Едновремено се доаѓа до согледба и дека овие песни (барем оние коишто се зачувани) се исто така клучни за реконструкција на *лирската биографија на Конески*. Значењето на оваа творечка фаза на Конески за неговиот творечки опус, во трудот се оценува и преку присуството на дел од песните од најраниот период во негови книги, пред сè во збирката „Песни“ (1953).

Клучни зборови: Блаже Конески, рана творечка фаза, македонска поезија, проста и строга македонска песна, поетика.

Неспорно е дека со опусот на речиси секој знаменит поет, нераскижливо и асоцијативно се поврзани поими, фрази и/или синтагми кои најчесто произлегуваат од неговите тематско-мотивски преокупации, кованите во поетскиот јазик и/или воопшто од доминантите на неговата поетика. Но, и дека кога станува збор за опусот на Блаже Конески, таква *функција* има синтагмата „проста и строга македонска песна“ од стиховите на неговата песна „Везилка“ објавена во истоимената поетска книга (1955). Ама зад оваа синтагма, во случајот на Конески не е само асоцијативната, дури и синонимна поврзаност која би се темелела на некои од причините заради кои одредени поими, фрази и/или синтагми вообичаено се поврзуваат со творештвото на одреден автор, туку и севкупниот *систем* на неговата поетика, кој се одликува со специфична простост и строгост на поетскиот израз. Осврнувајќи се на својот текст „Еден опит“, Блаже

Конески има напоменато: „...како научен работник, знам дека треба многу труд за да се домисли докрај една таква материја. А јас немав време. Немав ни можност такво време да најдам за едно домислување на овие прашања до самиот крај, до создавање на некаков кохерентен систем. Сè што можеше да понудам, до тука одев, е изнесување на некои впечатоци.“ (Андреевски, 1991: 213) Оттука, неспорен е веќе констатиранiot факт дека на книжевната наука ѝ остануваат задачата и предизвикот да го оствари она за што Конески немаше време – да го домисли, односно реконструира и едновремено деконструира тој систем на неговата поетика, анализирајќи го поетскиот опус на Конески.

Но, притоа треба да се има предвид дека таквата реконструкција, а едновремено и деконструкција на *системот на „простата и строга македонска песна“*, не е само анализа на поетиката на Конески, туку преминува и во реконструкција/деконструкција на поетички одлики на севкупната современа македонска поезија. Затоа што како што веќе констатира Весна Мојсова-Чепишевска, *Конески е нулта точка на македонската култура* (2021), но едновремено, неговата поезија, во голема мера е и нулта точка и на натамошната метафорична и на натамошната метонимиска линија на развој на современата македонска поетска реч. Поконкретно, „проста и строга македонска песна“ е синтагма којашто не само што е асоцијативна за поетското творештво на Конески, туку и го еманира севкупното македонско, современо поетско искуство, во кое е инкорпорирано и наследството од претходните фази на развојот на македонското поетско писмо, особено од Рациновата, но во којашто клучен е и модернитетот, на кој секако не му е туѓ ниту фолклорот, колку што не му е туѓ ни космополитскиот поетички поглед кон поетските достоинства на оној дел од европската книжевност којшто не кореспондира со т.н. брз развој на македонската книжевност во средината и во првите децении на втората половина на минатиот век.

Сепак, во најголемиот дел од досегашните критички осврнувања кон поетскиот опус на Конески, основата на поетиката на *простата и строга македонска песна* се бара во неговите поетски објави од педесеттите години на минатиот век, кога особено со поетската книга „Везилка“ започнува и нова развојна линија на неговата поетска реч во споредба со претходните објави. Забележливо е дека и во изборите од неговиот поетски опус објавени во текот на неговиот физички живот, со исклучок на песната „Тешкото“ објавена претходно, почетна точка на приказ на опусот на Конески се песни од оваа поетска книга. Но, доколку неговиот опус се анализира интегрално и ако се исчитаат и неговите песни пишувани пред Втората светска војна, кои се дел од неговата отавнина што претставува одделен фонд во Македонската академија на науките и уметностите, се доаѓа до заклучок дека на неговите песни од педесеттите години на минатиот век, со кои Конески и постанува канонски поет во македонската книжевност им претходат нивни верзии за/напишани пред 1941 година и сочувани во ракопис. Оттука, неминовно е при интересирањето за поетиката

на *простата и строга македонска песна*, една од почетните точки на натамошните осврнувања на поезијата на Конески да биде и можеби најмалку коментираниот, најрана негова творечка фаза, со посебен акцент на неговата поезија на македонски јазик. Затоа што токму во неа можеби треба да се бара извориштето на Блажевата проста и строга пена.

И при таквото осврнување, очекувано е да се јави дилемата на кое од двете рамништа на песната коишто ги разликуваше Конески, првенствено треба да се задржи анализата – на рамништето на описот, на подборот на подробности или на рамништето на пораката преку поентата на песната. Веќе е забележано дека во досегашните обиди за толкување и вреднување на неговата поезија, доминантно е настојувањето анализата да се оствари преку второто рамниште, но задржувањето само на него може да доведе и до конструкција, а не до реконструкција или деконструкција на лиризираната авторска интимност (Мојсова-Чепишевска и Антоновски, 2023). Затоа, и при прочитот на овие песни, неопходна е аналитичка посветеност и на првото рамниште – на подборот на подробности, како што би рекол Конески, односно неопходно е насочување на интересот и кон прашањето зошто е избран конкретниот податок којшто го детерминира односот меѓу лирскиот објект и лирскиот субјект и води до пораката, бидејќи како што објаснува Конески, „од тука трга создавањето на песната, од тој момент на фиксирање на релевантни податоци“ (Андреевски, 1991: 220). Компаративното исчитување на песни од најраната фаза на Конески со песни објавени од него во педесеттите години на минатиот век кое доведе до согледба дека станува збор за варијанти на исти песни (првична верзија и верзија објавена по авторско самокритичко навраќање кон на/запишаниот текст), упатува кон согледбата дека и при прочитот на неговите поетски текстови во ракопис, анализата треба да е на одредено меѓурамниште на песната – да се интересира за избраниот податок, за мотивот да се избере мотивот од првото рамниште, а да ја има предвид и пораката со којашто песната постанува автономна значенска сфера. Со ваков пристап настојуваме да го исчитаме најраното поетско творештво на Конески, во него препознавајќи почетна точка на поетичко извориште коешто е трајно врежано и во македонскиот поетски код, имајќи предвид дека токму тој дел од кодот е оној којшто е присутен и во најновите поетски во македонскиот книжевен простор. Поконкретно, јасна е одредницата дека новите тенденции неретко подразбираат дистанцирање од претходниците, но оној дел од македонскиот поетски код којшто е вграден од Конески, по анализа на различните поетски се издвојува и како сврзувачка точка на сите натамошни поетички дострели.

Клучно, ако направиме нов обид за периодизација на поетското творештво на Конески и негова поделба по развојни фази, одново ќе дојдеме до заклучок дека клучниот, прествен миг во творештвото на Конески се случува во педесеттите години на минатиот век. Но, треба да се има предвид дека токму во таа фаза се рефлектираат неговите први творечки обиди од периодот до 1941 година. Конкретно оваа согледба се однесува пред сè на песните од ракописната „Збирка песни“, пишувани во Крагуевац,

Белград, Софија и Прилеп, во периодот од почетокот на 1939 до есента 1941 година. Првите четири песни од оваа ракописна збирка се напишани на српскохрватски јазик (при што песната „Недеља“ е недовршена), додека другите се на македонски народен јазик, со забележливи особености на прилепскиот говор.

Во потрагата по можните *никулци* на поетиката на *простата и строга македонска песна* треба да се има предвид дека за први свои поетски обиди (на српскохрватски јазик), Конески ги смета песната „Лебед“ и една друга песна чиј наслов не го наведува, но која завршувала со рефренот земен од македонска народна песна: „Оздола идат сејмени“. Според сведоштвата на Конески, двете песни биле прочитани со голем успех пред литературната дружина во која тој членувал од првиот свој ден во гимназијата во Крагуевац, при што активно учествувал и во двете гимназиски списанија „Млади Шумадинац“ и подоцна „Подмладак“ во кои биле и објавени неговите најрани поетски творби. Според самиот Конески, неговата најрана поетска фаза започнува со песните од 1938 година, при што, како што посочува Милан Ѓурчинов, најверојатно мислел на неговите дебитантски песни „Сонет“, „Одломак из исповести“ и „Опроштај с летом“, објавени, првата во „Млади Шумадинац“, бр. 1, 1938 година, другите две во „Подмладак“, бр. 1, 1938 година, на српскохрватски јазик (2011: 326). Веќе во тие први, средношколски поетски обиди за искажување на своето Јас, кај Конески се насетуваат дел од одликите на поетиката на *простата и строга македонска песна*. Пред сè поврзувањето на традицијата на поетската реч со модернитетот (иако во овие песни, модернитетот не е во развиена форма како во натамошните творечки фази на Конески), при што она што е „преземено“ од фолклорот добива ново, инакво значење од првичното, кое е повеќе од интерпретација/исчитување на интертекстот, со забележлива тенденција локалното да постане универзално, односно со претставување на она што е негова суштина во нов поетски облик кој ги разоткрива неговите универзални, нелокални димензии. Во исто време, поетиката на *простата и строга македонска песна* се насетува и преку натојувањето за јасен, на првично интерпретативно рамниште нехерметичен поетски израз кој е и во дослук со народната лирика и зад кој може да се препознаат и подлабоки интерпретативни рамништа.

Неспорно, во оваа рана творечка фаза на Конески, пресуден момент бил преминот кон македонскиот јазик во остварувањето на неговото поетско Јас. Неговата прва песна на македонски јазик (тогаш нестандардизиран, народен јазик), „Писмо на една мајка“, напишана на 10 март 1939 година, иако не е вреднувана високо во доегашните осврнувања, всушност и разоткрива дека основата на поетиката на *простата и строга македонска песна* е во оваа рана творечка фаза на Конески. Како што ќе забележи Милан Ѓурчинов: „песната е несомнено пишувана по углед на познатата песна на Сергеј Есенин со ист наслов, но со нешто подруга содржина.“ (Ѓурчинов, 2011: 325) Ама како што ќе нагласи самиот Конески „...мојата песна беше веќе писмо до една македонска мајка. Таа работи тутун, сите реалии се земени од македонскиот живот...“ (Андреевски 2009) Мора да

се нагласи дека во овој поетски проблесок на Конески на македонски јазик не станува збор за епигонство, туку за веќе насетно еманирање на законмерности на поетички достоинства остварени и надвор од македонскиот книжевен контекст, кое се изразува со македонски јазик и во *македонски книжевен хронотоп*. Уште во оваа песна на Конески се согледува неговото настојување македонската поетка реч да се остварува во рамките на естетската вертикала на поезијата воопшто, но клучно – таа да е одраз на внатрешниот свет на македонскиот поет и израз на неговата потреба од поетска опсервација на она што го детерминира неговиот светоглед. Оттука и се отвора прашањето колку уште со оваа песна, Конески поетски и поетички укажува дека во поезијата, едновремено, универзалните, анационални теми може да бидат и македонски, додека македонските може да бидат универзални, при што македонското искуство ќе биде во дослук со вредностите и на другите национални книжевности со инаква традиција и развој, но не како нивно пресликување, туку како поетско и поетичко надоврзување. Евидентно е неговото настојување, самиот израз да е на меѓурамниште – меѓу *синтаксата на стихот* од македонскиот фолклор и онаа на модернитетот, остварено на македонски јазик. Во оваа песна, се чини дека можеби не само што се насетува, туку веќе и се остварува поетиката на *простата и строга македонска песна*, при што евидентна е и строгоста – како во рамките на структурирањето на песната, така и во директното обраќање на лирскиот субјект до лирскиот објект, кое потоа постанува една од поетичките доминанти во поетскиот опус на Конески. Следствено, препрочитувањето на оваа песна и ја отвора дилемата дали уште со „Писмо на една мајка“, во 1939 година, директно преку својот творечки опит, Конески трагал по поетичко решение кое како творечки резултат ќе биде одговор на прашањето како да се роди проста и строга македонска песна. Притоа, македонското во песната се одразува и преку изразот, и преку темата, со тенденција да биде разбирливо и надвор од македонската читателска рецепција. Клучно, оваа песна ја сметаме за можен официјален почеток на градењето на поетиката на *простата и строга македонска песна*, и заради јазикот на кој е напишана, имајќи ја предвид натамошната целоживотна определба на Конески да пишува поезија исклучиво на македонски. Поконкретно, покрај содржинските елементи кои овозможуваат песната покрај тоа што е проста и трога, да е и македонска, несомнено, за Конески се чини беше исклучително важно и таа да е напишана на македонски јазик, заради што до крајот на својот физички живот и остана доледен на определбата за стихотворување исклучиво на македонски. Оттука, имајќи предвид дека во „Писмо на една мајка“, покрај содржинските *одредености* кои ја одразуваат *простата и строга македонска песна*, посебна одлика е и јазикот на кој е напишана, заради што неа може да ја сметаме и за почетна точка на создавањето и отваравањето на поетиката која се крие за Блажеконеваката синтагма што е обединувачка за севкупното натамошно македонско поетско искуство.

Компаративното исчитување на песните од раната творечка фаза на Конески со оние од педесеттите години на минатиот век, особено упатува

на збирката „Песни“ објавена во 1953 година, која содржи 60 поетски текстови, поделени во два циклуса: „Лирски записи“ и „Монолози и дијалози“, а покрај нив се објавува и поемата „Буната Карпошова“. Значајно е што непроменета, оваа збирка е инкорпорирана во сите изданија со избрани дела на Конески, заклучно со последното во текот на неговиот фиички живот, од 1990 година. Поконкретно, во „Белешките“ на крајот од книгата, Конески напоменува дека повеќето од песните од циклусот „Лирски записи“ се редат по временски ред, при што првите од нив потекнуваат уште од 1940 година, а во изданието од 1967 година, тој и конкретно напоменува дека во периодот пред 1945 година. спаѓаат првите дваесет песни (од „Зов“ до „Песна“). Ова и упати кон нашата теза за раната творечка фаза на Конески како почетна точка на *простата и строга македонска песна*.

Впрочем, меѓу овие поетски текстови на Конески се и две од неговите поетски молитви кои се дел од поетскиот ораториум што го зафаќа сиот негов опус, негови поетски текстови кои се соодветни и за детска рецепција иако првенствено не се наменети на деца, но клучно – опфатени се тематско-мотивски доминанти кои потоа се (до)развијат во неговото натамошно творештво. Притоа, евидентно е дека токму во овие песни, по стандардизацијата на македонскиот јазик, Конески ги поставува закономерностите на своето пеење на кои останува доследен до неговата последна поетска книга, при што забележливо е дека во слична форма и од аспект на структурата на песната и *синтаксата на стихот* се остварени песни кои заземаат најголем дел од неговиот опус. Токму во овие песни, Конески и за првпат ја претставува едноставноста на неговата поетика која е зад синтагмата синонимно поврзана со неговото име и опус. Остварена со јазик кој ја претставува едноставноста, која овозможува задржување на читателот и на првото интерпретативно рамниште, но едновременно и поливалентно отворена за други интерпретативни рамништа, на кои доаѓа до израз поетовата строгост, сепак присутна и пр првичната интерпретација во завршната поетска слика од песните. Клучно, во нив се препознава поимањето на Конески за актуализацијата и следствено за иновацијата, која покрај како остварување во својата поезија и теориски ја образложи во текот на натамошниот свој творечки пат.

Не треба да се пренебрегне фактот дека меѓу дваесетте поетски текста од „Песни“ чишто први верзии се настанати до 1941 или до 1945 година, е и оној во кој Конески порача: „Да лажеш не е можно, / те мори вистина бесна – / срамот и тагата своја / скриј ја во нејасна песна.“ Зарем и самиот Конески, тагата (а можеби и срамот, не од себе туку од дел од она што го окружувало) не го скри и изрази во песна? И тоа во *проста и строга македонска песна*!

Во преписите на своето рано творештво што ги направил самиот Конески во ракописна збирка од деветнаесет песни се наоѓаат поетски текстови од првиот дел на „Лирски записи“. Седум од нив се објавени во конечни верзии во „Од стариот нотес“ и „Песни“, што упатува кон констатација дека од раната творечка фаза на Конески има(ло) и песни кои не ни

се познати. Впрочем, и самиот тој, пред крајот на својот физички живот нагласи дека повеќе негови ракописи се загубени во периодот 1943 и 1944 година. Но, меѓу оние што се сочувани и ни се познати, посебно се издвојува песната „Спомен“, зашто забележливо е дека на неа ѝ посветил посебно внимание и преработка, до нејзиното објавување во циклусот „Монолози и дијалози“. Според нашиот прочит, токму оваа песна, „Спомен“, внатрешно го еманира сето она што се рефлектира во поетовиот светоглед во севкупниот поетски опус на Конески – судбината на родениот во згазено племе, од возот што бега во неврат во родниот крај и татковината до повторното враќање во песочливата земја, со спомен длабоко во душата, за белите магли по нашите полиња.

Одделно внимание заслужува и анализата какви/кои измени ги има направено Конески меѓу првичните верзии на песните настанати во неговата рана творечка фаза и верзијата во која се објавени. Па така, „Зов“, во ракописната „Збирка песни“ има пандан – педна без наслов, при што во финалната верзија последните два стиха: „Исти луѓе да гледаме / Облаци исти д’ испраќа“ се изоставени. Во песната „Пролет“, која се јавува со ист наслов и во ракописната збирка, извршено е забележливо скратување, додека за песната „Рамнина“ е укината поделбата по строфи, а два стиха (вториот од првата и првиот од втората строфа) се удвоени. Во песната „Очај“ измените се помали и потешко забележливи.

Но, настојувајќи да дојдеме до логично објаснување зошто се направени овие измени во поетските текстови од раната фаза на Конески пред нивното објавување во педесеттите години на минатиот век, доаѓаме до согледба која и ја потврдува појдовната теза дека во овие текстови може да се препознае почетната точка на *простата и строга македонска песна*. Конкретно, извршените измени се остварени токму во функција на засилување на простоста и строгоста на неговиот, македонски поетски израз. Но, забележливо е дека дури и без тие измени, конкретните песни ќе ја одразуваа Блажеконеваската поетика која е одлука на сиот негов поетски опус и прерасна во нулта точка на македонската поетска реч, а преку неа на македонската култура.

Во ова осврнување кон раната фаза на поетското творештво на Блаже Конески, не може, а да не се потсетиме и на идејата, заедно со Коле Чашуле, во летото на 1941 година да објават заедничка стихозбирка „Тополи крај реката“, но за жал, заради заминувањето на Чашуле во партизани останала неостварена. Збирката, според Конески, „стоеше извесно време кај мене, а потоа пропадна во војната“, нешто од неа беше зачувано, а некои од 20-те песни кои ги напишал Конески се оние што подоцна биле вклучени во стихозбирката „Песни“ од 1953 година. Оттука, пред нас се отвора дилемата и каква ќе беше доминантната поетика на македонската поезија во четиресеттите години на минатиот век по Втората светска војна, ако овие песни на Конески беа објавени и претходно. Дали текот на развојните процеси ќе беше поинаков? Иако може да е само теза-претпоставка, на ова прашање би дале потврден одговор.

Сепак, клучно и резимирано, се чини се потврдува тезата дека основата и почетната точка на поетиката на *простата и строга македонка песна* може и треба да се бара и најде токму во раната творечка фаза на Конески, додека во фазите потоа се развива и надградува. Но, тоа само води кон нови прашања, од кои едно е и прашањето за продолжување на реконструкцијата/деконструкцијата на она што Атанас Вангелов го нарече „лирска биографија на Конески“ (2020) – што ни укажува нејзиното прво поглавје препознато во раната творечка фаза на Конески од која се и неговите први две поетки молитви, но и песни кои се важни за целосно разбирање и соодветно интерпретирање и некои од тематско-мотивските доминанти (и) во неговото натамошно поетско творештво?

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Андревски, Цане. 1991. *Разговори со Конески*. Скопје: Култура.
- Андревски, Цане. 2009. „Кажувања (4)“. *Окно*. <https://okno.mk/node/2884> [Пристапено на: 12.7.2022]
- Вангелов, Атанас. 2020. *Лирската биографија на Конески*. Скопје: Слово, 2020.
- Ѓурчинов, Милан, 2011. „Прилози“. Блаже Конески: *Поезија. Книга прва*. Приредил: Милан Ѓурчинов. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 325–326.
- Конески, Блаже. 1967. *Поезија*. Скопје: Култура.
- Конески, Блаже, 1981. *Поезија*. Скопје: Култура, Македонска книга, Мисла, Наша книга.
- Конески, Блаже, 1990. *Песни и препеви*. Скопје: Култура.
- Конески, Блаже. 2011а. *Поезија. Книга прва*. Приредил: Милан Ѓурчинов. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Конески, Блаже. 2011б. *Поезија. Книга втора*. Приредил: Милан Ѓурчинов. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Конески, Блаже. 2018. *Светот на песната и легендата*. Приредил: Милан Ѓурчинов. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Мојсова-Чепишевска, Весна. 2021. *Конески како тестамент*. Скопје: Матица македонска.
- Мојсова-Чепишевска, Весна и Антоновски, Иван. 2021. „Простата и строга македонска песна како современо житие“. *Спектар*, бр. 78, 117–126. https://spektar.edu.mk/sp/wp-content/uploads/2022/01/v.mojsova-cepishevskaja_spektar-78-117-126.pdf [Пристапено на: 10.8.2022]
- Мојсова-Чепишевска, Весна и Антоновски, Иван. 2023. „Проста и строга македонска песна како лирска биографија на Конески.“ *Меѓународен научен собир 100 години Нлаже Конески и 75 години Филолошки факултет*. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“, 367–376. <https://flf.ukim.mk/wp-content/uploads/2023/03/100-godini-Koneski-1.3..pdf> [Пристапено на: 10.6.2023]
- Старделов, Георги. 1990. Одземање на силата – поезијата на Блаже Конески. Скопје: Мисла.
- Фонд „Блаже Конески“. Архив на Македонската академија на науките и уметностите „Харалампие Поленаковиќ“.

Ivan ANTONOVSKI

THE SIMPLE AND STRICT POEM
IN KONESKI'S EARLIEST CREATIVE PHASE

Summary

The paper is dedicated to the poetry of Blazhe Koneski's earliest creative phase (1938/9–1941), that is, to his first poetic attempts made in his early youth, while archival material from his legacy is used as the primary source. The paper pays special attention to Koneski's poetry from this period, which was created in the Macedonian vernacular, starting with his first poem written in the Macedonian language, "Letter to a Mother", dated March 10, 1939. The purpose of the research is to analyze the poetic peculiarities of Koneski's poetic beginnings in the context of the poetic peculiarities of his further poetic creation. At the same time, the question is raised whether the poetic specifics that define the *simple and strict Macedonian poem* is also a feature of this phase of the Koneski's creative path, while analyzing how much his concept of actualization and consequently innovation is recognized in his earliest poetic texts. The findings from the analysis point to the perception that even in this earliest creative phase of Koneski, more ethical peculiarities are noticed, which will later define the poetics of the simple and strict Macedonian poem, both on the thematic-motive level and in terms of style. At the same time, one comes to the realization that these poems (at least those that have been preserved) are also crucial for the reconstruction of *Koneski's lyrical biography*. The significance of this creative phase of Koneski for his creative oeuvre is evaluated in the paper through the presence of some of the poems from the earliest period in his books, above all in the poetry collection "Poems" (1953).

Keywords: Blazhe Koneski, early creative phase, Macedonian poetry, simple and strict Macedonian poem, poetics.

Марина ДАНИЛОВСКА

Филолошки факултет, Универзитет во Тетово
marina.danilovska@unite.edu.mk

Марина СПАСОВСКА

Филолошки факултет, Универзитет во Тетово
marina.spasovska@unite.edu.mk

УМЕТНИЧКАТА ЕДНОСТАВНОСТ ВО ПРОЗНИТЕ ЗАПИСИ НА КОНЕСКИ

„Ги пуштив реките да течат
дека се матни, дека мислат гласно,
и може негде некому да речат
што не сум знаел да изразам јасно.“

(Блаже Конески „Реки“¹)

Во рефератот ќе се осврнеме на прозните текстови на Конески, објавени во периодот од 1955 до 1988 година со коишто даде свој придонес во осовременувањето на македонската литература. Предмет на анализа ќе ни бидат расказите од збирката раскази „Лозје“ (1955) и прозната книга „Дневник по многу години“ (1988), која содржи кратки прозни скици и сеќавања. Конески е одмерен во изразот, јасен во кажувањето, сугестивен во откривањето на податоците. Тој сигурно чекори во просторот на нарацијата, реалистично сликајќи ги времето, настаните и ликовите.

Клучни зборови: литература, Конески, проза, дневник, расказ.

Великанот Конески остави траен печат во литературата, лингвистиката, во историјата на јазикот. Тој е претставник на првата генерација македонски поети „континуирано присутен во сите нејзини развојни фази од 1945 г. сè до неговата смрт во 1993 година“ (Ѓурчинов, 2002: 41). Рожбите на Конески се карактеризираат со внимателен одбир на зборовите, со мудрост, ненаметливост, вредност, а во поезијата „кај него се одигрува едно симултано проникнување на лирското и интимното со колективно-епското и национално-историското“ (Ѓурчинов, 2002: 42). Друговац го нарекува „поет на *модерната едноставност*“, кој „од песна во песна постојано го уверува својот читател дека неговата *леснотија на јазикот*, доколку го парафразираме Итало Калвино, е *обдарена со тежина (...)*“ со „многу споменувана а никогаш докрај разбрана *едноставност* на лирскиот исказ,

¹ Конески, Б. (2011). *Поезија. Книга прва*. Скопје, МАНУ, 204.

често езотеричен, флуиден, пердувест (...)“ (Друговац, 1990: 388–389). Друговац забележува дека принципите на „модерната едноставност“² Конески ги применувал и во неговите прозни остварувања на коишто ќе се осврнеме во текстот. Предмет на анализа ќе ни бидат расказите од збирката раскази „Лозје“ (1955) и прозната книга „Дневник по многу години“³ (1988), која содржи кратки прозни скици и сеќавања. И Иван Антоновски воочува дека „клучната одлика на расказите од „Лозје“ и тоа и на кусите и на подолгите раскази е поетичката, комплексна едноставност, којашто е прозен пандан на комплексната едноставност на „простата и строга песна на Конески“ (Антоновски, 2021: 134).

Збирката раскази „Лозје“ е прво прозно остварување на Конески, за кое самиот автор вели: „(...) Не сум имал никогаш некоја намера посериозна да се бавам со проза. И таа збирка на некој начин случајно настана“⁴ (Андреевски, 1992: 327). Оваа збирка „во развитокот на современата македонска литература претставува бележита појава, иако можеби, од друга страна, таа нема извршено толкаво влијание во прозното творештво кај нас, како што е тоа случај со поезијата на овој автор“, посочува Благоја Иванов во Предговорот на оваа книга во изданието од 1974 г. (Конески, 1974: 143). Во текстот „Прозното деби на Конески“, Ѓурчинов истакнува дека расказите „разбудуваат еден несекојдневен и жив интерес кај читателот и недвосмислено укажуваат за вонредните можности за прозаистот дебитант – Конески“ (Ѓурчинов, 2008: 81).

Оваа мала прозна книшка вдомува 10 раскази во кои авторот раскажува за животот на луѓето вешто сликајќи ги просторот и времето за кои говори, па Ѓурчинов вели дека „никој од Конески не ни дал посугестивна и поверна слика на тој амбиент (...)“ (Ѓурчинов, 2008: 90). Авторот дава

² Види повеќе во: Друговац, М. (1990). *Историја на македонската книжевност XX век*. Скопје: Мисла, 389.

³ „Станува збор за десет кратки раскази објавени (првпат во 1955 година) во збирката Лозје, за опус од 91 дневнички запис (од коишто 72 записи припаѓаат на *Дневник по многу години*, а 19 на *Дневник од Нишка Бања*) и за една мистификација (1993). Вкупно 102 текста, од коишто два имаат форма на записи во стих, а другите имаат форма на *книжевна проза* во широка смисла на зборот“ (Конески, 2014: 7).

⁴ „(...) Не сум имал никогаш некоја намера посериозна да се бавам со проза. И таа збирка на некој начин случајно настана. Интересен е поводот. До 1954-та година јас бев уверен дека ништо прозно не сум напишал. Кога, претресувајќи некакво сандаче со стари ракописи, открив една тетратка, пишувана со моја рака и во неа гледам околу шеесет страници испишани со проза. И кога погледав, тоа беше расказот „Крчмите“. Всушност, јас сум го напишал тој расказ – потоа во своето сеќавање целата работа ја реконструирив – некаде летото 1944-та година. Потоа дојдоа сите настани, промени, и сум заборавил дека такво нешто сум напишал. Тотално сум заборавил. Десет години тој текст останал така настрана. Кога го открив, го прочитав и видов дека со извесни корекции тој може да се објави. Јас тие корекции ги направив. Не беа тие многу... Не во композицијата толку, колку во некои епизоди. Исфрлање на нешто, додавање на нешто. Не беа тие големи исправки. Тогаш се заинтересирав за тоа, и некои други мотиви што ми се вртеа во главата, да ги обработам во раскази. И така, во доста кратко време настанаа уште оние девет текста. Збирката има вкупно десет раскази“ (Андреевски, 1992: 327).

опис и на ликовите, ги претставува нивните размислувања, чувства, нивниот внатрешен живот. Тоа можеме да го согледаме во следниве цитати: „Двете се облечени во црни кецели – ластовица и ластовиче. Мајката е слаба, висока, сосем неусетно подведена (...) Уште е млада, но бледилото на нејзиното лице одава нешто вдовичко (...) Девојчето може да има десетина години (...)“ („Изложба“⁵); „Тој самиот знае дека таквите ситни случки остануваа долго во душата и одвреме на време како песочинки ја глочкаат“ (Изложба“⁶); „На никого не би му кажал тој дека на моменти го фаќаше вистински ужас од заостанувањето. Тоа беше заправо кај него старо, испитано чувство, тој ужас, но сега се будеше по нов повод“ („Потез“⁷). Емоциите можат да побудат и чувство на неспокој, на тегобност, а преку ликот на Петре од расказот „Песна“ и на Соколе од расказот „Љубов“ се насираат љубовните чувства на осамениот кои се јавуваат подоцна во животот, како и мечтата за убавото: „Да знаеја само што мислеше тој, умниот, што носеше тој во душата, што си шепотеше кога беше сам (...)“ („Песна“⁸) и „Само тој ќе знае дека сега внатре нешто му гори, му причинува често сладосни тревоги, но и го гони на луѓи помисли“ („Љубов“⁹). Конески реалистично ги слика настаните, раскажува мирно и спокојно, и „постапно го формира, го разложува го најавува податокот како повод за размисла (...) оставајќи да се формира сознанието за него (...)“ (Иванов, 1974: 144–145). Тој се стреми кон скромното, а во нарацијата ја претпочува „обичната врваница на секојдневност“¹⁰.

Збирката раскази „Лозје“ се отвора со истоимениот расказ, а потоа се нижат и останатите („Прочка“, „Изложба“, „Пречек“...), коишто го задржуваат вниманието на читателот претставувајќи го човекот засегнат од болката и од радоста. Важно е да се истакне дека расказите кои ја сочинуваат збирката „раскинуваат со тематската унифицираност и естетичките предилекции на социјалистичкиот реализам“, а авторот „ја согледува потребата и темите од НОБ и Револуцијата раскажувачки да се проникнуваат со нови постапки, реалистички верно, но и со подлабоки навлегувања во човековиот внатрешен свет (...) со лирски и психолошки нијансирања на оние миговни, само на прв поглед ефемерни состојби на т.н. *мал човек*, чиј животен торзо крие многу вистини за лузните на времето и на неговата незавидна егзистенцијална ситуација“ (Друговац, 1990: 389–390). Веле Смилевски истакнува дека расказите на Конески „ни предаваат реалистична слика на тој свет: неговите надворешни облици, амбиентот, личностите, атмосферата во која тие егзистираат“ (Смилевски, 1988: 127). Ќе додаде дека „економични во исказот, но словити во своите значења, ра-

⁵ Конески, 1990: 20.

⁶ Конески, 1990: 23.

⁷ Конески, 1974: 32.

⁸ Конески, 1974: 43.

⁹ Конески, 1974: 63.

¹⁰ Види повеќе во: Спасов, А. (1973). „Книжевното творештво на Блаже Конески“, во *Македонската книжевност во книжевната критика III*, Мисла: Скопје, 422.

сказите на Конески претставуваат своевидни студии за човековиот стремеж за убавината, добрината и среќата“ (Смилевски, 1988: 128). Освен реалистичното, во расказите притаено се откриваат хуморот и иронијата.

Во прозното творештво на Конески честа тема е детето, а тоа го забележуваме во расказите „Прочка“, „Изложба“ и „Чевли“ од збирката раскази „Лозје“, и во „Јоргован“, „Питачи“ и др. во книгата „Дневник по многу години“. Во расказот „Прочка“¹¹ се забележува автобиографскиот елемент. Во него се опишува светот на детето на кое му се рушат сонот и надежта, на детето кое ја губи радоста. Корилче нестрпливо го очекува празникот Прочка со сета негова радосна необичност, но наместо да почувствува радост, тоа ја доживува големата болка по загубата на блискиот, на неговата помала сестричка Ленче: „Детето сега за првпат чувствува дека во душата може да настане една студена празнина, од допирот на нешто непознато, страшно и бесмислено (...)“ (Конески, 1974: 16). Тука е претставен контрастот на жалоста и веселоста, на оплакувањето и празнувањето, а таа „трагична двојственост на чувството за што воопшто не е свесно детето, предадена е во расказов суптилно, со придушени тонови, со свесно одбегнување експлицитно да се покажат сите последици од настанот“ (Иванов, 1973: 432). Па така, и покрај тагата која се вгнездува во срцето на малото момче, сепак, него го привлекува шаренилото на рингшпилот и маскираните луѓе кои се движат низ градот: „Корилчета само нозете го водат таму. Влегува меѓу децата и гледа како се врти вртелешката (...) Мечките се облечени во кожи спуштени до петици (...) Тие ги запираат луѓето (...) Само Корилче изостанува, се колеба дали да тргне и тој по нив, се колеба само за час, зашто тој знае дека денешниот ден е тажен за нивната куќа“ (Конески, 1974: 13–14). Во расказот „Изложба“ се зборува за надежта на девојчето дека на изложбата ќе ги види и своите слики, но се соочува со неочекуваното: „Можеби е подобро да си излезат веднаш и да останат со надежта дека двата цртежа се поставени на тоа парче од сидот што тие не знам зошто не го погледаа“ (Конески, 1974: 22).

Друговац ќе истакне дека „во сите раскази на Конески се чувствува духот и душата на поет, но и на раскажувач кој со неколку потези, со крајна економичност на раскажувачките средства, знае многу пластично да долови атмосфера на човековиот судир со себеси и со надворешниот свет“ (Друговац, 1990: 390).

¹¹ „Тоа е автобиографски текст. Тој би можел сосем слободно да се вклучи во „Дневник по многу години“. Се работи за смртта на мојата најмала сестра во Прилеп. Тоа точно на една Прочка стана и тој впечаток останал кај мене. Долго време тој мотив сум го носел. Ми се вртел во главата, па сум се потсеќавал на подробностите, па сум заклучувал каква била ситуацијата на одделните таму личности што се појавуваат во расказот, на возрасните, на децата, и така натака (...) јас барем сум уверен во тоа, дека го пренесувам тоа што јас како дете сум го чувствувал во тој момент (...) Заправо, едно свое сеќавање јас развивам, или еден свој впечаток од тогаш, кога сум го доживеал тоа. Откривам нешто што во моментот, главниот јунак на тој расказ, независно што е дете од девет, десет години, го чувствува“ (Андреевски, 1992: 336).

Во прозната книга „Дневник по многу години“ (1988) се вдуваат дневничките¹² записи и песните во проза. Од неа, како од стерна се излеваат сеќавањата и искусеното, кои со лирска нишка го обликуваат везот. Конески во Предговорот на оваа книга пишува дека во неа ги собрал сите негови кратки прозни скици, претходни објавените и оние сè уште необјавени (Конески, 1990: 133). Во нарацијата го споделува личното искуство, а приказната ја раскажува низ меморијата. „Дневник по многу години“ е книга која повикува на разговор со неуморниот читател, каде што раскажувачот ги споделува животните искуства. Смилевски истакнува дека ова дело е структурирано како „низа од одделни записи на интенционални сеќавања и нивни интерпретации од страна на авторот“, и „во себе носи, од една страна, силен автобиографски карактер, а од друга страна (...) претставува негов обид да проговори за извесни феномени на индивидуалното и колективното постоење, и да го пренесе својот личен став за нив“ (Смилевски, 2021: 45). Авторот е свесен дека спомените од минатото предизвикуваат колебање, па и тој самиот во разговорите со Андреевски вели: „Се случува дури и моето сеќавање да ме излагало. Дури ми обрнаа внимание на два-три такви момента и луѓе засегнати. И јас, бидејќи очекувам сега да излезе второто издание на *Дневникот* ги исправив тие работи“ (Смилевски, 2021: 47). Во „Отсечен од светот“ и „Малиот човек“, Конески раскажува за неговата младост: „Бев снеснителен, неснаодлив, некомуникативен, такашто веќе почна да ме фаќа паника (...) Бев малечок, уште неизраснат, но моето знаење ми прибави неочекувано респект меѓу другите сопатници на платформата“ (Конески, 1990: 214–215); „Во древната барака на школската поликлиника во Прилеп, наследена од Првата светска војна, се врши систематски преглед на учениците од вториот клас на нижата гимназија (...) На вагата стапува едно слабичко момченце“ (Конески, 1990: 216). Сеќавањата на детството и детските игри, на првиот распуст како ученик во тукушто отвореното основно училиште во Небрегово, се вгнездени во текстот „Прасиња и корито“. Децата со ситни камчиња гаѓале во големиот белутрак и во нозете на прасињата: „До брестот имаше голем камен белутрак. Тогаш и тука почнуваше нашата игра. Целото сокаче беше послано со ситни камчиња, остри кремении, што ги пластеле со денови и години водјето. Ние мававме со такви камчиња во големиот белутрак и се радувавме кога од него ќе прснеа искри. Но ние знаевме во себе дека тоа е само увод (...) Тогаш нашите камења се свртуваа остро и

¹² Во дигиталниот речник на македонскиот јазик стои објаснувањето дека дневник е „книга во која се запишува што се работи секој ден или се забележуваат настани и впечатоци од текот на денот“ (<http://drmj.eu/show/%D0%B4%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA/%D0%BC>). „Во Оксфордскиот речник, зборот „дневник“ е преведен како "книга во која се врши дневно бележење на настаните и искуствата". Според Concise Oxford Companion to the English Literature, дневникот е "секојдневна хроника на настаните", а луѓето кои пишуваат дневници најчесто ги забележуваат личните и интимни настани и мисли, па според тоа дневниците можат да бидат поделени во две категории: интимни и анегдотски“ (Денкова, 2014: 27).

што може побрзо кон нозете на прасињата“ (Конески, 1988: 60). За сеќавањата на преселбата во градот и за заминувањето од родната куќа раскажува во текстот „Преселба“¹³. Во книгата „Дневник по многу години“ ни ги претставува и спомените за родителите, за баба Дунавка, за вујко Крсте¹⁴ во истоимениот текст, за братучедите, за другарите Тошке и Максим кои решиле да ја пропешачат родната земја во „Хождение по земјата македонска“¹⁵, за пазарот во Прилеп во „Симфонија“¹⁶, за дијалектолошката екскурзија во Кратово и за игуменот Виталиј во „Тихиот Дон“¹⁷. Во оваа книга раскажува и за средбите со други луѓе кои останале во неговите сеќавања, за средбата со Иво Андриќ¹⁸, Мирослав Крлежа¹⁹, Десанка Максимовиќ, Исак Самоковлија²⁰, Илја Еринбург²¹, Сергеј Бородин, Пол Елиар, Луј Арагон и неговата сопруга Елза Триоле, Жан Пол Сартр и Симон де Бовоар, но и за Волче Наумчевски, Јован Бошковски, Владо Малевски и др. Говори и за градовите и местата во кои живеел, престојувал и кои ги посетил: родното Небрегово, Прилеп, Дојран, Цариград („Носталгија“), Индија, Париз („Средба во рајот“), Софија, Белград („Разминување“), Лоѓ, Москва, Кукуш, Загреб, Словенија и др.

¹³ „Обземен од тој страв, препален, неколку дена не излегував надвор од дворот, заграден со висок ѕид. Потоа сепак се осмелив да ги направам првите чекори во тој нов свет (...) Во животот сум имал потоа многу ситуации што ме тревожеле и што требало да ги совладувам. Сум се адаптирал кон огромни градишта во различни земји, прашајќи се како ќе издржам. Но средбата со Прилеп остана мое најголемо искушение, како тогаш да се решаваше дали ќе се сломам или ќе издржам. Си мислам сега каква мака тргаат девојчињата кога ги пресадуваат“ (Конески, 1990: 197–198).

¹⁴ „Тој ѝ беше заправо вујко на мајка ми, но и јас навикнав да го викам вујко (...) Тој беше стамен човек: крупен, претставителен, облечен по старски во шајак. Широката румена лика му ја красеа бујни бели мустаќи“ (Конески, 1990: 199).

¹⁵ „Така студентите по право Тодор Павлов-Тошке од Дурачка Река кај Крива Паланка и Борис Саздов-Максим од Штип направија план да ја изодат едно лето пеши земјата македонска сè до Охрид (...)“ (Конески, 1990: 218).

¹⁶ „Сончев септемврски саботен ден. Време кога пазарот во Прилеп врие“ (Конески, 1990: 158).

¹⁷ „Еден пролетен ден 1950 година, мала група, ние двајца наставници и неколку студенти, на дијалектолошка екскурзија во Кратовско, пристигнавме во Лесновскиот манастир. Тука останавме и да преноќеваме“ (Конески, 1990: 170).

¹⁸ „Андриќа го сретнав првпат негде во 1945 година, кога тој го водеше Иницијативниот одбор за организирање на Сојузот на писателите на Југославија (...) 1947 година, Андриќ настапи во Скопје со предавања (...) Повеќе пати сум се среќавал потоа со Андриќа, но главно на состаноци во Сојузот на писатели (...)“ (Конески, 1988: 96 и 98).

¹⁹ „Тој беше за мене фасцинантна фигура, иако, треба да признаам, не сум го читал многу. Подоцна, кога понекогаш и се среќававме, разбрав дека него го мачи токму тоа прашање: колку го читаат?“ (Конески, 1988: 101).

²⁰ „Никогаш немав можност да се запознаам подлабоко со литературното дело на Исак Самоковлија, иако неговите текстови сум ги читал веќе во своите гимназиски денови. Уште ми е пред очи изданието на неговите раскази во црвената подврзија на Современикот на Српската книжевна заедница“ (Конески 1988: 109)

²¹ „Меѓу првите, ако не и прв, дојде Илја Еренбург. Тој доаѓаше преку Албанија (...) Неколку дена се задржа во Скопје Сергеј Бородин (...) Пол Елиар го чекавме цели три дена во Гевгелија (...) Потоа дојдоа во Скопје Луј Арагон и неговата сопруга Елза Триоле (...) На пропатување се задржува кратко во Скопје Жан Пол Сартр и сака да се сретне со некои македонски писатели. Кога отидов, веќе имаше два-тројца од нашите. Со Сартр беше дојдена и Симон де Бовоар.“ (Конески, 1988: 118, 119, 121).

На крајот ќе заклучиме дека Конески во неговите текстови реалистично го слика секојдневието, јасен е во кажувањето, а неговиот исказ е едноставен, чист. Едноставно „Конески пишува како што душата и умот му наложуваат, ни бомбастично кога е пред темата на средба со големи луѓе, ни накитено и барокно кога е обземен со сеќавањето на детството (...)“ (Друговац, 1990: 391).

Користена литература:

- Андреевски, Ц. (1992). *Разговори со Конески*. Скопје: Култура.
- Антоновски, И. (2021). „Лозје“ на Конески (не)случаен настан во македонската книжевност“. Во: *Зборник на трудови од тркалезната маса Делото на Конески постојан извор на истражувања во науката за јазикот, литературата и културата*. Битола: Универзитет „Св. Климент Охридски“, 132–139.
- Денкова, Ј. (2014). *Реалистична македонска проза за деца и млади*. Штип: Универзитет „Гоце Дечев“.
- Друговац, М. (1990). *Историја на македонската книжевност: XX век*. Скопје: Мисла.
- Ѓурчинов, М. (2002). „Блаже Конески, стожерна личност – белег на епохата“. Во: *Делото на Блаже Конески (остварувања и перспективи) – Меѓународен научен собир од 80-годишнината од раѓањето на Блаже Конески*. Скопје: МАНУ, 37–48.
- Ѓурчинов, М. „Прозното деби на Блаже Конески“, <http://manu.edu.mk/wp-content/uploads/2017/10/gjurchinov-kritiki-za-koneski.pdf> (Пристапено на 15. 8. 2022. г.).
- Ѓурчинов, М. (2008). „Прозното деби на Блаже Конески“. Во: Ѓурчинов, М., *Време и израз / Присутност – избрани дела т. 1*. Скопје: Матица македонска.
- Ѓурчинов, М. (1973). „Сјај и сенки на озарените поврвнини“. Во: *Македонската книжевност во книжевната критика III*. Скопје: Мисла, 408–412.
- Иванов, Б. (1973). „Кон „Лозје“ од Блаже Конески“. Во: *Македонската книжевност во книжевната критика III*. Скопје: Мисла, 429–435.
- Иванов, Б. (1974). „Поговор“. Во: *Лозје*. Скопје: Македонска книга.
- Караниколова, Л. (2012). *Наратоструктурни – читања*. Скопје: Галикул.
- Конески, Б. (1988). *Дневник по многу години*. Скопје: Македонска книга.
- Конески, Б. (1974). *Лозје*. Скопје: Македонска книга.
- Конески, Б. (1990). *Проза*. Скопје: Култура.
- Конески, Б. (2014). *Проза*. Том IV, Скопје: МАНУ.
- Ристевски, Д. (2002). „Светот на „малите луѓе“ кај Конески и Чехов“. Во: *Делото на Блаже Конески (остварувања и перспективи), Меѓународен научен собир по повод 80-годишнината од раѓањето на Блаже Конески*, Скопје: МАНУ, 255–260.
- Смилевски, В. (1988). Блаже Конески „Лозје“, Во: Конески, Б. *Лозје*. Скопје: Детска радост.
- Смилевски, Г. (2021). *Сеќавањето како дијалог: Дневник по многу години од Блаже Конески*, Скопје: Спектар, бр. 78, https://spektar.edu.mk/sp/wp-content/uploads/2022/01/g.smilevski_spektar-78-45-52.pdf (Пристапено на 15. 8. 2022. г.).
- Спасов, А. (1973). „Книжевното творештво на Блаже Конески“. Во: *Македонската книжевност во книжевната критика III*. Скопје: Мисла, 413–428.

Marina DANILOVSKA, Marina SPASOVSKA

THE ARTISTIC SIMPLICITY IN KONESKI'S PROSE WRITINGS

Summary

In the article, we will refer to Koneski's prose texts, published in the period from 1955 to 1988, with which he contributed to the modernization of Macedonian literature. The subject of our analysis will be the ten short stories from the short story collection "Wineyard" (1955) and the prose book "Diary for many years" (1988), which contains short prose sketches and memories. Koneski is measured in expression, clear in telling, suggestive in revealing data. He certainly walks in the space of the narration, realistically painting the time, events and characters.

Keywords: literature, Koneski, prose, diary, short story.

Elka JAČEVA-ULČAR

Institut za makedonski jazik “Krstе Misirkov” – Skopje
elka.jaceva.ulcar@gmail.com

AKTUALNOST KNJIŽICE “POVODOM NAJNOVIJEG NAPADA NA NAŠ JEZIK” BLAŽA KONESKOG IZ 1948. (75 GODINA KASNIJE)

U ovom se članku daje paralela između napada bugarske državne politike prema makedonskom jeziku i mladoj makedonskoj socijalističkoj državi unutar bivše Socijalističke Federativne Države Jugoslavije i napada koji danas dolaze iz Bugarske, usmjerenih na samostalnu i nezavisnu makedonsku državu i makedonski jezik. Temeljeno na knjizi Blaža Koneskog “Povodom najnovijeg napada na naš jezik” pratimo genezu “problema” koji Bugarska ima s Makedonijom i Makedoncima, sve do danas kada kao članica Evropske unije koristi svoje pravo veta i postavlja neprihvatljive uslove kojima direktno napada temeljno identitetsko obilježje Makedonaca – makedonski jezik.

Кljučне riječi: Makedonija, makedonski jezik, Bugarska, Evropska unija, veto, uslovi

Kada sam prije mnogo godina, kao mlada studentkinja grupe za makedonski i južnoslovenske jezike, prvi put čula za ovu knjižicu-odgovor od našeg velikog učitelja Blaža Koneskog, za kojeg sam nedavno u filmu posvećenom njemu¹ rekla – “da ga nijesmo imali, morali bismo ga izmisliti” – nijesam mogla ni sanjati da će, gotovo šest desetljeća kasnije, ova knjižica pod naslovom “Povodom najnovijeg napada na naš jezik”, – slučajno nađena na policama stare obiteljske biblioteke, čiji vlasnici nijesu bili ni jezikoslovci ni književni znanstvenici, nego učeni ljudi u tom makedonskom poratnom vremenu – izaći iz okvira nekog davno prošlog završenog vremena i naseliti sadašnjost, u navodno i samo prividno visokocivilizovano 21. stoljeće.

Zašto ovo govorim? Ovo govorim jer je MAKEDONSKI JEZIK, a preko njega i Makedonci, čiji je temeljni identifikacijski stub upravo makedonski jezik, ponovo napadnut od strane velikobugarske politike. Ovako je Blaže Koneski kvalifikovao ovu politiku na prvoj stranici već spomenute knjižice, kada je rekao: „...sadašnji odnos bugarskih vođa prema našem jeziku ima svoje duboke

¹ Riječ je o 100-minutnom filmu pod nazivom “Strepnja” (u originalu *Jansa*) (2022) u produkciji Contrast Filma Skoplje, redatelja i scenariste Nikole T. Kalajdžiskog, snimatelj Dejan Dimeski, montažer i asistent redatelja Aristid Filaktov, autor muzike Zlatan Milivojević. U filmu koji je nastao pod motom koji sadrži Blaževе riječi: “Ne zanima me prošlost. Mislim na budućnost. Kako će tumačiti moje danas”, učestvuju 25 savremenika, kolega, profesora, akademika, učenika, nasljednika i sljedbenika velikog djela Blaža Koneskog, iz zemlje i inostranstva.

korijene u velikobugarizmu“. Ovim riječima on počinje svoju odbranu od napada organizacionog sekretara Bugarske radničke partije (komunista) Georgija Čankova, svojim člankom pod naslovom „Izdajnici socijalizma i makedonskog djela“, objavljenom 5. listopada 1948. u listu „Radničko dijelo (Работническо дело)“ iz 1948. godine. Samo godinu dana ranije, isti taj Georgi Čankov je u istom časopisu od 9. listopada 1947. u tekstu pod naslovom „Nacionalni praznik makedonskog naroda“ napisao: „Makedonski narod izborio je svoje zakonsko pravo da bude poštovan kao slobodan i ravnopravan narod, po cijenu skupih žrtava. Pokazao je svim neprijateljima – velikobugarskim, velikosrpskim i grčkim šovinistima, koji mu uskraćuju pravo na samostalnost – da je to sposoban narod, vrijedan urediti svoj dom, kako mu to interesi nalažu. On je stvorio svoju makedonsku državu u okvirima Federativne Jugoslavije i stvorio svoju materijalnu i duhovnu kulturu neviđenim herojskim naporom. Što se tiče makedonskog naroda u Pirinskoj Makedoniji, prema njemu treba razvijati takvu ispravnu politiku, u duhu OF-a, što dati tamošnjim Makedoncima sva prava: da se odgajaju kao dio makedonskog naroda, koji već ima svoju državu, da proučavaju svoju istoriju, da uče pisati i govoriti na svom maternjem makedonskom jeziku, da imaju svoju književnost i da razvijaju svoju nacionalnu kulturu“.

U produžetku, naš učitelj Blaže Koneski, koji će drugom prilikom za naš makedonski jezik reći da je on naša i jedina cjelovita domovina (ako se uzme u obzir da je Makedonija nakon balkanskih ratova 1912–1913. bila podijeljena na tri dijela, od kojih je Pirinska Makedonija pripala Bugarskoj, Egejska Grčkoj, a Vardarska, od koje je kasnije nastala moderna makedonska država, potpala je pod srpsku upravu) donosi kratku istoriju tog velikobugarizma, koji je rođen u neuspješnom ruskom projektu iz 1878. za sanstefansku Bugarsku, koja je trebalo da uključuje cijelu današnju Makedoniju, s djelovima današnje istočne Albanije. Završetkom Drugog svjetskog rata Makedonci će po prvi put stvoriti vlastitu državu i prvi put kodifikovati svoj jezik, za što makedonist i slavist Reginald de Bray kaže da je ironija povijesti, naroda čiji su preci dali Slovenima prvi književni jezik, da bi posljednji dobili svoj jezik kao poseban slovenski jezik, različit od susjednih bugarskog i srpskog (De Bray, 1951).²

Čini se da je ovim činom kodifikacije makedonskog jezika 1945. konačno zatvorena svaka netrpeljivost prema makedonskom narodu. Ali, nažalost, nije tako! „Oblikovanje našeg književnog jezika došlo je kao pojava koja se najmanje sviđala velikosrpskim i velikobugarskim šovinistima. I za jedne i za druge to je značilo buđenje makedonskog naroda, a time i najveću opasnost da im iz ruku isklizne plijen na koji su dugo gledali.“ (Koneski 1948: 4). Spomenuti Georgi Čankov, koji je 1947. godine sam napisao da je „makedonski narod izborio svoje zakonsko pravo uz cijenu skupih žrtava [...] i (time) pokazao svim velikosrpskim, velikobugarskim i grčkim šovinističkim neprijateljima da je sposoban za život. Ljudi koji marljivo uređuju svoj dom kako nalažu njegovi interesi“ (str.10), da bi godinu dana kasnije napisao da nema makedonske na-

² A.R.De Bray. *Guide to the Slavonic languages*. New York & London, 1951.

cije, makedonskog jezika i da je on sam izmišljotina, ali za razliku od veliko-bugara, on to čini na jedan uvrnuti, latentan način – kako konstatuje Koneski. Naime, sam članak ne odbacuje postojanje makedonske nacije, ali poriče postojanje zasebnog makedonskog jezika, tako da glavni napad u članku Čankova usmjeren je na makedonski književni jezik, u čiju obranu Koneski staje kada kaže:

„Ne, mi kažemo, nije tako!“ To nije jezik nastao ni pod kakvim diktatom, dakle vještački, mrtav. To je živi jezik kojim makedonski narod snažno govori o svojoj slobodi. To je jezik izvanredno bogate i lijepe narodne književnosti. Danas se on snagom našeg narodnog razvoja uzdigao do savremenog književnog jezika, danas je postao jezikom umjetničke književnosti, danas se dalje razvija i umnožava svoje funkcije. To je jezik koji se učvršćuje vezom zajedničke kulture makedonskog naroda. A oni-ma koji, udarajući protiv našeg jezika, licemjerno tvrde da on nije protiv naše nacije, odgovorit ćemo da su prava nešto više: zadiru u svetinje makedonskog naroda.

Tako stoji pitanje u vezi našeg književnog jezika, koji nije i ne može nastati po nekom diktatu, nego je prirodno rođen kroz nacionalni razvoj našeg naroda. Oni koji tvrde suprotno, tj. da je makedonski književni jezik nastao po diktatu iz Beograda, nema razloga da se protive, poput Čankova, jer se takav njihov stav u Skoplju „potpuno proizvoljno tumači kao odbacivanje makedonskog jezika uopšte“. (Koneski, 1948: 26).

Na poznati bugarski stav da je makedonski jezik srpska varijanta bugarskog dijalekta pisanog na „srpskoj pisačkoj mašini“ i jezik koji obilato koristi lekseme posuđenice iz srpskog jezika, Koneski odgovara:

„Kako književni jezik može obogatiti svoj rječnik?“ Jasno je da se to, prije svega, odnosi na sve ono što se može upotrijebiti iz rječnika narodnih govora. Ali u narodnom jeziku nećemo naći sve što nam je potrebno za oznaku onih pojmova koje bi književni jezik trebalo da izražava. Tada ostaje dvosmjerni put: ili će se potrebne riječi posuđivati iz stranih jezika koji ih imaju, ili će se iznova skovati u duhu danog jezika. Oba su načina u osnovi prirodna i opravdana. Ovdje nema niti načelne razlike između književnog i narodnog jezika – jer se potonji upotrebljava i posuđenicama i inovacijama. U bugarskom književnom jeziku danas je, kako tvrde, popisano oko 2000 ruskih riječi, koje su vrlo korisne, kao što u njemu nalazimo i niz riječi novostvorenih u duhu jezika. I naš se književni jezik danas diže takvim putem. Oživljavamo za novu upotrebu niz do tada nepoznatih riječi iz naših narodnih govora, stvaramo iznova (ne ulazeći u besmisleni purizam) i posuđujemo. Ako uzmemo u obzir odakle posuđujemo, ostavljajući po strani opštepoznate internacionalne riječi, reći ćemo da posuđujemo prvenstveno iz naprednijih slovenskih jezika: srpskog, bugarskog i ruskog. U svom eseju na II kongresu Fronta, drug Lazar Koli-

ševski³ je naglasio, karakterizirajući kao manifestaciju neiživljenog velikobugarizma sve tvrdnje o navodnoj redukciji našeg jezika, da on „mora pretrpjeti uticaj srodnih i susjednih jezika, prije svega od srpskohrvatskog i bugarskog, a da pritom ne izgubi osnovne karakteristike svog nacionalnog identiteta...“

Nismo pratili koliko smo riječi preuzeli iz srpskog, koliko iz bugarskog, a koliko iz drugog jezika. Još je rano za takve studije kod nas, jer treba proći neko vrijeme dok se vokabular našeg književnog jezika potpuno ne usvoji. Ipak, čini nam se da sa sigurnošću možemo tvrditi da za ovo vrijeme iz bugarskog jezika nismo preuzeli manje nego iz srpskog jezika. Razumije se da je naša unutarnja makedonska stvar što ćemo i kako unositi u svoj jezik, pa nam u tom pogledu ne trebaju nikakvi tutori, pred kojima ćemo polagati račune, iako ima takvih koji sebi odnekud pripisuju pravo da se predstavljaju većim dušebrižnicima našeg jezika nego što smo mi sami. Ali mi to iznosimo da pokažemo da njihova bezočnost ide tako daleko da pretenduju da imaju monopol na makedonski jezik.” (Koneski 1948: 29–30)

Gotovo 80 godina kasnije, Republika Bugarska ne vrši pisane ili kvazi-znanstvene napade na Makedoniju, Makedonce i makedonski narod. Ne! Ovaj put ona postavlja uslove u vezi s početkom pregovora za ulazak Republike Makedonije u Europsku uniju. Nažalost, velikobugarizam ne samo da se nije stišao u ovih sedam desetljeća, nego se rasplamsao u posljednje tri godine, posebno potpisivanjem Prespanskog sporazuma kojim je promijenjeno ime naše države, a time i Ustav Republike Makedonije (11. 1. 2019). Ohrabrena ustupcima koje je Makedonija učinila Grčkoj prethodno spomenutim sporazumom, u oktobru 2019. u bugarskom parlamentu u Sofiji usvojena je Deklaracija⁴ u kojoj se navodi niz uslova i prijetnji blokadom Skoplja na putu u EU.⁵ U ovoj se deklaraciji, između ostalog, kaže: „(...) da se u dokumentima EU nigdje ne pojavljuje 'makedonski jezik', odnosno, ako je potrebno, treba koristiti izraz 'službeni jezik Republike Sjeverne Makedonije'“. Ako, kako je navedeno, „postoji apso-

³ Lazar Koliševski (12. februar 1914 – 6. jul 2000) bio je dugogodišnji vođa makedonskih komunista i moćan čovjek u Makedoniji u razdoblju od oslobođenja zemlje do pada komunizma.

⁴ <https://sdk.mk/index.php/makedonija/bugarskiot-parlament-usvoi-deklaratsija-za-pregovori-na-eu-so-makedonija-vladata-na-borisov-poddrshkata-ja-uslovi-so-nespomnucene-makedonski-jazik-i-bugarski-fashistichki-okupator/>, pristupljeno 10. 12. 2020.

⁵ Deklaraciji je prethodio Sporazum o dobrosusjedstvu s Republikom Bugarskom koji je potpisan 1. kolovoza 2017.

(https://vlada.mk/sites/default/files/dogovori/Dogovor_Za_Prijateljstvo_Dobrososedstvo_Sorabotka_Megju_Republika_Makedonija_I_Republika_Bugarija.pdf, pristupljeno 10. 12. 2020.), što je i prije potpisivanja ozbiljno kritikovano od strane velikog broja makedonskih historičara. Za mene, kao jezikoslovca, najkontroverzniji dio ovog sporazuma je član 11, posebno stav 5 ovog člana, kojim se Makedonija praktički odriče makedonske manjine u Pirinskoj Makedoniji, čije je postojanje 2020. Europski parlament priznao Rezolucijom (Rezolucija Evropskog parlamenta o makedonskoj manjini u Bugarskoj. (<https://www.24.mk/details/evropskiot-parlament-ja-povikabugarija-celosno-i-bezuslovno-da-gi-pochituva-vrednostite-na-eu-1>, pristupljeno 10. 12. 2020.)

lutna potreba za korištenjem termina ‘makedonski jezik’ u dokumentima i stavovima EU, treba pojasniti sa zvjezdicom da je to ‘u skladu s Ustavom Republike Sjeverne Makedonije’ (...) i da „treba biti jasno da je jezična norma koja je proglašena ustavnim jezikom u Republici Sjevernoj Makedoniji povezana s evolucijom bugarskog jezika i njegovih dijalekata s njegovom kodifikacijom 1944.“; 2. „[...] odricanje od pomoći ili zahtjev za priznavanje makedonske manjine u Republici Bugarskoj“.

Makedonska javnost i makedonske nacionalne institucije uglavnom su odgovorile na ove zahtjeve bugarske strane, ali je, nažalost, aktualna makedonska politička elita ostala odsutna čak i kada je u proljeće 2020. godine Bugarska akademija nauka objavila knjigu pod naslovom „O službenom jeziku Republike Sjeverne Makedonije“⁶, u kojoj se lažima, insinacijama, izvrtanjem historijskih činjenica negira postojanje makedonskog jezika, koji se kvalifikuje kao „zapadnbugarski dijalekt“, te da je to vještačka tvorevina stvorena uz blagoslov „diktatora Tita“. Odgovori⁷ Instituta za makedonski jezik i Makedonske akademije nauka i umjetnosti (MANU) pojavili su se u brošuri koju je izdala MANU, u obliku dužeg reagovanja, odnosno monografije pod naslovom „Makedonski jezik – kontinuitet u prostoru i vremenu“.⁸

Nažalost, ova status quo situacija se nastavlja do kraja 2021. kada Bugarska konačno nakon tri izborna ciklusa formira vladu iz koje do Makedonije stiže ista poruka: odnos Bugarske prema Republici S. Makedonije ostaje nepromijenjen. I tako je bilo sve do sredine ove godine, kada je Bugarska konačno formalno povukla svoj veto za početak pristupnih pregovora Republike Makedonije sa EU, ali je svoje zahtjeve zapravo uspjela uvrstiti u pregovarački okvir (tzv. francuski prijedlog), tako da veto nije povučen, već je proširen na cijeli pregovarački proces koji će se odvijati u budućnosti, odnosno Makedonija neće moći napredovati u pregovorima s EU, ako ne udovoljava istodobno zahtjevima Bugarske. Što je najironičnije, na tako nešto pristala je i sama država Makedonija, potpisivanjem bilateralnog sporazuma s Bugarskom, koji je prpratni dokument pregovaračkog okvira. Službena Makedonija nije pokušala ispraviti ionako nepovoljnu situaciju svojom jednostranom izjavom o makedonskom jeziku, koja bi trebala odgovarati bugarskoj jednostranoj izjavi o makedonskom jeziku.

Dakle, prema bugarskoj jednostranoj izjavi, kaže se da bugarski književni jezik ima šest regionalnih pisanih normi, od kojih se tri temelje na dijalektima, a tri na književnom bugarskom jeziku. Stvaranje makedonskog jezika 1944–

⁶ За официалния език на Република Северна Македонија. https://drive.google.com/file/d/1yFZM_CRY539B9d64SVg5RT7TQLaX71FK/view, pristupljeno 10. 12. 2020.

⁷ Jedina od slavenskih zemalja koja je otvoreno stala na našu stranu je Republika Slovenija, odnosno Institut za slovenski jezik SAZU „Fran Ramovš“. Naime, u rubrici Stališče u br. 2 iz 2020. u listu Jezikovni zapiski, kolege su na 4 jezika (bugarski, makedonski, ruski i engleski) iznijeli svoj stav kojim su stali na našu, a time i na stranu europskih vrijednosti, rekavši: „Neznanstveno, neprofesionalno, nehumano, neetički a protivno svim normama je tražiti od bilo koga da se odrekne imena svog jezika koji ga definira i jezične zajednice kojoj pripada. V: <https://ojs.zrc-sazu.si/jz/issue/view/800/329>, pristupljeno 20. 8. 2021.

⁸ Македонски јазик – континуитет во простор и време. http://manu.edu.mk/wp-content/uploads/2020/07/Makedonskiot-jazik_kontinuitet-vo-prostor-i-vreme_kolektivna-monografija.pdf, pristupljeno 10. 12. 2020.

1945, prema bugarskom gledištu, bio je čin sekundarne kodifikacije, odnosno rekodifikacije na temelju bugarskog književnog jezika, dodatno obogaćenog lokalnim oblicima, čime se simulira prirodni proces koji se temelji na dijalektalnom obliku. Svako pozivanje na službeni jezik Republike Sjeverne Makedonije u službenim/neslužbenim dokumentima/stavovima/izjavama itd. EU i njezinih institucija, tijela, službi i agencija trebalo bi shvatiti strogo u skladu s ustavom ove zemlje i ni u kojem slučaju se ne smije tumačiti kao priznanje makedonskog jezika od Republike Bugarske. Nažalost, makedonska jednostrana izjava, po mom mišljenju, ali i po mišljenju svih govornika makedonskog jezika, s izuzetkom nekolicine članova vladinog savjetodavnog tijela Savjeta za makedonski jezik, umjesto da predstavlja makedonski autentični stav, komplementarna je bugarskoj. Naime, u makedonskoj jednostranoj izjavi, s jedne strane, kaže se da makedonski jezik ima svoj kontinuitet u prostoru i vremenu, a već u narednim redovima taj prostorni i vremenski kontinuitet je ograničen samo na državne granice Republike Makedonije, a vremenski je smješten od 1945. godine, čime se briše njegov višestoljetni povijesni kontinuitet. Bugarska je takvom izjavom praktički postigla svoje ciljeve, svodeći makedonski jezik, koji čak i ne naziva makedonskim, već službenim jezikom Republike Makedonije, na povijesno i dijalektološki osakaćen jezik.

Želim vjerovati da će ovakvi stavovi bugarske politike i nacional-šovinističkih jezikoslovaca iz Bugarske završiti na smetlištu istorije, jer sami po sebi, osim što su potpuno nenaučni, oni su i rigidni, fašistoidni, protivni elementarnim ljudskim pravima, a neprimjerni su za dvadeset i prvi vijek. Takođe smatram da je, bez obzira na sva njihova osporavanja i poricanja, makedonski jezik vitalan, postavljen na zdravim temeljima, uz obogaćivanje leksike iz narodnih govora, koji se koristi u svim državnim institucijama i postojaće sve dok bude govornika koji svoj maternji jezik nazivaju makedonskim. Iskreno se nadam da me budućnost neće demantovati.

Literatura:

Конески, Блаже. *За најновиот напад на нашиот јазик*. Скопје: Земски одбор на народниот фронт на Македонија, 1948.

De Bray, A.R.. *Guide to the Slavonic languages*. New York & London, 1951.

<https://sdk.mk/index.php/makedonija/bugarskiot-parlament-usvoi-deklaratsija-zapregovori-na-eu-so-makedonija-vladata-na-borisov-poddrshkata-ja-uslovi-sonepomnuvane-makedonski-jazik-i-bugarski-fashistichki-okupator/>, pristupljeno 10. 12. 2020.

https://vlada.mk/sites/default/files/dogovori/Dogovor_Za_Prijatelstvo_Dobrososedstvo_Sorabotka_Megju_Republika_Makedonija_I_Republika_Bugarija.pdf, pristupljeno 10. 12. 2020.

<https://www.24.mk/details/evropskiot-parlament-ja-povika-bugarija-celosno-i-bezuslovno-da-gi-pochituva-vrednostite-na-eu-1>, pristupljeno 10. 12. 2020.)

https://drive.google.com/file/d/1yFZM_CRY539B9d64SVg5RT7TQLaX71FK/view, За официалния език на Република Северна Македония, pristupljeno 10. 12. 2020.

<https://ojs.zrc-sazu.si/jz/issue/view/800/329>, pristupljeno 20. 8. 2021.

http://manu.edu.mk/wp-content/uploads/2020/07/Makedonskiot-jazik_kontinuitet-vo-prostor-i-vreme_kolektivna-monografija.pdf, Македонски јазик – континуитет во простор и време, pristupljeno 10. 12. 2020.

Elka JAČEVA-ULČAR

RELEVANCE OF THE BOOKLET "ON THE MOST RECENT ATTACK
ON OUR LANGUAGE" BY BLAŽE KONESKI FROM 1948
(75 YEARS LATER)

Summary

This article draws a parallel between the assaults of the Bulgarian state policy on the Macedonian language and the young Macedonian socialist state within the former socialist federal state of Yugoslavia and those coming from Bulgaria nowadays, which are aimed at a sovereign and independent state of Macedonia and the Macedonian language. Based on Blaže Koneski's book "On the most recent attack on our language", we follow the genesis of the "problem" that Bulgaria has displayed towards Macedonia and the Macedonians until the present day when, as a member of the European Union, it uses its right of veto and sets unacceptable conditions to directly attack the fundamental identity feature of the Macedonians – the Macedonian language.

Keywords: Macedonia, Macedonian language, Bulgaria, European Union, veto, conditions

**ANTIRATNI DISKURS
U (JUŽNO)SLOVENSKIM KNJIŽEVNOSTIMA**

Robert HODELUniverzitet Hamburg, Historijski fakultet
fs8a023@uni-hamburg.de

KRLEŽA: OD ANTIRATNE LIRIKE DO MARKSISTIČKE ESEJISTIKE

Krležina „ratna lirika“ spaja više antiratnih motiva: 1. Rat je klanica koja prezire ljude. S obzirom na beskrajno prolivanje krvi, gube na značenju kategorije kao što su prijatelj-neprijatelj, napadač-branilac, strani-domaći, tuđina-domovina, 2. Rat je prije svega žalost preživjelih za mrtvima. S obzirom na gubitak najbližih blijeđe sve kategorije kolektivnog identiteta, 3. Rat odslikava odnose moći između siromašnih i privilegovanih. Dok jedni gledaju i bijedno i jadno umiru, drugi slave herojske pobjede, raduju se slavi i moći, bogate se i vode razvratan život, 4. Religija i crkva stoje u službi sila koje vode rat, one sankcioniraju mrtve i varaju žrtve utjehama o zagrobnom životu, 5. Ratna propaganda: štampa i cenzura propagiraju i motivišu mobilizaciju, precjenjuju pobjede i umanjuju poraze i gubitak.

Svoja kasnija približavanja marksističkoj slici istorije Krleža je izložio u više eseja, koje je sabrao u zbirci *Deset krvavih godina. Pacifističke refleksije između 1914–1924*. U njima autor preuzima centralne motive svoje „antiratne lirike“ ponovo tako što ih nudi u jednom ekonomskoteoretskom okviru.

Ključne reči: pacifizam, antiratna lirika, ratna propaganda, religija rata, Karl Liebknecht

Krleža je već 1912, kao učenik budimpeštanske vojne akademije Ludovicum, pokušao da se priključi srpskoj vojsci. Kao i za mnoge intelektualce njegove generacije Srbija je za devetnaestogodišnjaka koji se oduševljavao romantičnim jugoslavenstvom Ivana Meštrovića bila Pijemont buduće južnoslavenske države. Patriotska avantura se doduše završila već u Beogradu. On je tamo optužen za špijunažu i isporučen austrijskim vlastima, koje su u njemu opet sa svoje strane vidjeli srpskog špijuna te ga u Zemunu strpali u zatvor. Nakon njegovog otpuštanja trebalo je da u Zagrebu apsolvira vojno obrazovanje da bi kasnije bio upućen u rat u Galiciji. Iz zdravstvenih razloga, međutim, mogao je prekinuti vojnu službu i stupiti u službu kao prevodilac pri zagrebačkom zapovjedništvu.

U jednoj *napomeni* u zbirci *Hrvatski bog Mars* Krleža (1923: 102) o ovim ratnim godinama piše:

Ja lično nikada nisam bio u vatri niti u opasnosti. [...] Na mene su uvijek i topovi i vojnici djelovali smiješno i mislim da se nikada nisam toliko nasmijao ljudskoj gluposti koliko baš u Galiciji za Brusilovljeve ofenzive 1916. [...] odbacio sam sablju i postao književnikom. Ali tko je ostao u kasarni i tko nije riješio ništa? Masa mojih drugova, dobrih mladića s kojima sam ja bio zaljubljen u iste djevojke, kartao,

plesao, jašio iste konje, i streljao iz istih pištolja, šetao po onim dugim polurasvijetljenim ampir hodnicima Ludoviceuma i sanjao o životu oni nasmijani mladi ljudi ostali su u kasarni; kako su glasovi o tim njihovim nevinim smrtima stizavali do mene, ja sam sve više stao da osjećam važnost same sudbine, koja je ležala nad nama svima.

Ratne godine čine i vremensko žarište njegove prve stvaralačke faze. Wierzbicki (1980: 46) je postavlja u vrijeme između 1913. i 1917. godine. Krleža u ovo doba piše modernistički pod uticajem F. Nietzschea, H. Ibsena, G. Strindberga, A.G. Matoša i O. Wildea prije svega drame (*Maskerata, Legenda, Saloma*), poeme, koje naziva „simfonije“ (*Pan, Tri simfonije*), kao i lirske proze (*Zaratustra i mladić, Fragmenti*). Ova djela tematiziraju emancipaciju čovjeka od boga u konfliktu između svjetla i tame i celebriraju herojski vitalizam i „artiistički kosmopolitizam“, koga Frangeš (1995: 337) karakterizuje između etičkog solipsizma i objektivizma.

I Krležina ratna lirika, koju on piše u godinama između 1915. i 1918. (Krleža 1983: 258), pod uticajem je ove prve faze, a koju Wierzbicki (1980: 47) pripisuje već drugoj, ekspresionističkoj fazi (1917. – 1919.), u kojoj nastaju i drame *Kraljevo, Hrvatska rapsodija, Michelangelo Buonarroti, Kristofor Kolumbo* kao i *Adam i Eva*, „simfonija“ *Ulica u jesenje jutro* (1919), pripovijest „Veliki meštar sviju hulja“, te prvi publicistički tekstovi (npr. „Hrvatska književna laž“, *Plamen*, 1919). Od ljeta 1917., autor izvještava redovno o ratnim dešavanjima za nedjeljnik *Sloboda* (odn. *Pravda*, kako se tjednik nazivao od početka 1918. do kraja rata), dnevne novine *Hrvatska riječ* (5. 8. – 9. 11. 1918.) kao i različite druge organe, kao npr. *Narodna zaštita* ili *Hrvatska njiva*.

1. Ratna lirika

<p>Miroslav Krleža: PIETÀ (Krleža 1989: 11–12)¹</p> <p>Glazba modrih nevidljivih sfera. Na polituri starog šifonera zelene boje dršću mladog dana i jedna svijeća plamti blijedim plamom, i jedna jadna žena, nad bijelim lešom krvavim i nagim, nariče kô roditelja što više nad plodom srca, srca plodom dragim. Obrisi se njeni biju s polutamom, a jedna svijeća plamti blijedim plamom. „Ja Ti nosim balzam, paome i mir!</p>	<p>I čini se da mrtvi stjegonoša govori: „Po laži miriše u našem stanu, tu, mati, po laži miriše, i demon neki diše, i dira moju ranu. O, mati! To danas strašno lažan Uskrs svanu.</p> <p>Mi smo se klali, mati moja draga, i srce tvoje sedam puta zaklano krvari. Mi smo se klali, kô pijani barbari, za stvarnost crne tvrdoglave stvari. A sve je Laž, Laž grozna, ni crna ni bijela, Laž barikade, knjige, riječi i</p>
--	---

¹ Iz djela Miroslav Krleža. *Poezija*. Sarajevo, 1989, u nastavku citiramo samo uz navode godine i broja stranice.

<p>Mir s Tobom, tužni sine moj!“</p> <p>Tih jecaj zvona i pobjednički poj. Na barikadi negdje teče krv, i gori plam, tutnji boj, i crveni se smije sti- jeg u modrini visina, a jedna mati oplakuje stjegonošu sina.</p>	<p>raspela, i ničega nema, ni boga ni vraga. O, zašto smo se klali, mati moja dra- ga?“</p> <p>Glazba modrih nevidljivih sfera. Na polituri starog šifonera zelene boje dršću mladog dana i jedna svijeća plamti bljedim pla- mom.</p>
--	--

Pjesma „Pietà“ je objavljena 1918. u zbirci *Pjesme I* u Zagrebu. Izvan ove zbirke, Krleža posvećuje dva daljnja poetska ciklusa ratnoj tematici, koje on naslovljava *Pjesme II* (1918) i *Pjesme III* (1919).

„Pietà“ spaja više motiva, koji su karakteristični za Krležinu ratnu liriku. Ovdje ćemo ih u sljedećim razmatranjima – uzimajući u obzir daljnje poetske tekstove – pobliže rasvijetliti.

1.1. Rat kao klanica

Rat je klanica koja prezire ljude i barbarstvo bez smisla i cilja. On širi strah, bijedu, siromaštvo i smrt. S obzirom na beskrajno prolivanje krvi, gube na značenju i kategorije kao što su prijatelj-neprijatelj, napadač-branilac, strani-domaći, tuđina-domovina.

Krleža slika ratna dešavanja u duhu ekspresionizma, često u snažnim i prodornim bojama i slikama. U „Pietà“ su takve slike npr. „leš krvavi i nagi“, „krv na barikadi“, „drhtanje“ „mladog dana“ i bestijalnost ubijanja: „Mi smo se klali, kô pijani barbari, / za stvarnost crne tvrdoglave stvari“.

Ovo klanje i patnje su naročito prisutni u Krležinim *Pjesmama I*, provlače se, međutim, kroz sve tri zbirke poezije. U prvoj zbirki u pjesmi „Kiša“ čitamo: „Milijarda ljudska ranjava, prokisla, / kune Tajnu prokletog Besmisla [...] i grmi bronca pijane baterije, / jecaju negdje trube, urliču čete“ (1989: 16, 17), u pjesmi „Naša kuća“: „U kući se našoj ljudi bodu ko otrovne ose“ (1989: 21), a u „Razdrti psalam“: „ko izbijene kuje kad ližete svoje rane, / kad meso vašeg mesa / i krv vaše krvi / loče glupa zemlja, / sijeku mač i tane“ (1989: 25). Čovjek postaje strašilo i sablast ne samo za sopstvenu vrstu nego i za svakolike kreature i stvorenja: „Đurđica i sjene, čahure i pčele, / i popci, i bube i zaljubljeni hrušti / sakrili su glave pred olovnom kišom tanadi što pljušti / ko jesenja bura, pa sve kida grane. / Sve su stvari osjetili tremu: / to je Čovjek došo s vatrom, / u kacigi, u šljemu“ („Svibanjska pjesma“; 1989: 38).

U pjesmi „Badnja noć“ iz zbirke *Pjesme II* spuštaju se magle kao „ko mrtvačke ptice“, a „iz mesnica se puši topli vonj leševa i goveđe krvi“ (1989: 44). U pjesmi „Rat“ iz zbirke *Pjesme III* uvukla se krv do u zadnji ugao ljudske psihe: „Noć. Sad kraljuje Tmina, / i ljudi tužno viču u krvavom snu“ (1989: 77).

1.2. Žalost za mrtvim

Rat je prije svega žalost preživjelih za mrtvima. S obzirom na gubitak najbližih blijeđe sve kategorije kolektivnog identiteta.

U pjesmi „Pijeta“ je to majka, koja oplakuje svog sina, u „Razdrtom psalmu“ je to majka i žena: „Mati i Žena na krilu cjeliva mrtvoga sina“ (1989: 24), u pjesmi „Kiša“ je to „djevojče bolesno bijelo“ te jedna „dama u crnini“ (1989: 16), u „Nedjeljnoj pjesmi“ majka, supruga i sestra: „O, da mogu pasti u krilo / materi, / ženi, / sestri“ (1989: 19), a u „Podne“ supruga, pas i biljke: „za nas kojima je tužni pogled Žene i pseta i biljke katastrofa“ (1989: 15).

Od posebne važnosti nije samo to *ko žali*, nego i *ko ne žali*. Oplakivana smrt je naglašeno privatna stvar. Zvanične zajednice koje žale se kao takve uopšte ne pojavljuju. Ratna smrt nema nikakvog nadređenog značaja za državu, narod ili neku religioznu zajednicu – dakle za one kolektive koji su primarni za ratnički mentalitet.

1.3. Socijalna hijerarhija rata

Rat odslikava odnose moći između siromašnih i privilegovanih. Dok jedni gladuju i bijedno i jedno umiru, drugi slave herojske pobjede, raduju se slavi moći, bogate se i vode razvratan život.

Krleža vidi ljudske odnose u vrijeme rata od samog početka u jednom širokom socijalno-političkom, državotvornom okviru.

U pjesmi „Pietà“, koja na zub uzima prije svega ulogu religije, u sintagmi „pobjednički poj“, tek se naslućuje državna težnja za vlašću, koja ovdje, doduše, snažno kontrastira materinskoj patnji. Već je istaknuta zla kob državne moći u pjesmi „Nedeljna pjesma“, u kojoj se masovna smrt prekriva i obavija državnim amblemima: „i cijeli božji dan su tutnjali sanduci / prekriveni crno-žutim tkaninama [...] Kraljevi umiru, Kraljevi se krune, / i zvona zvone na mrtvačke mise [...] Grmjeli su bubnjevi, svirale i trube [...] Gruvale su salve“ (1989: 17–18), ili u „Pjesmi hromog đavola“, u kojoj „despotska ruka“ „sveđ nove žrtve kosi“ (1989: 30). U pjesmi „Razdrti psalam“ se ono što stoji nasuprot ratnim žrtvama otkriva kao „strašno ludilo i Vlast“ (1989: 24), a u „Pjesmi novinara“ kao negativno konotirana „domovina“ („O, proklete laži bogova i domovine“, 1989: 63), u pjesmi „Hiljadu devet stotina i sedamnaesti katolički Uskrs“ stoje nacije koje vode rat kao nadređeni kolektivni subjekti, koje na kraju sve sustiže ista sudbina: „Sve je razoreno / i panorame viču i vuci laju, / i Talijani s pijemonteškom zvijezdom, / i Madžari s kletvom madžarskom, / i Rusi s laži slavjanskom, / i naši domaći od Dvadesetipete...“ (1989: 99–100).

Već u ranijim pjesmama Krleža konfrontira ratno nasilje sa državnom moći, pa ipak njegov socijalnokritički pogled ostaje u odnosu na njegove kasnije tekstove manje izražen. Njegov osnovni udarni pravac ovih godina jeste konfrontiranje sa religijom.

1.4. Rat u ime jedinog (pravog) boga

Religija i crkva stoje u službi sila koje vode rat, one sankcioniraju mrtve i varaju žrtve utjehom o zagrobnom životu.

Krleža se ispočetka otvoreno bori ne samo protiv instrumentalizacije vjere u ratu nego i protiv same religije. Njegove antiratne pjesme time nastavljaju Ničeanski diskurs („Bog je mrtav“) iz njegove prve faze stvaranja.

Više pjesama naglašava već u naslovu ateističku dekonstrukciju. U „Pietà“ je poginuli taj koji poduzima jedno drugačije tumačenje. „O, mati! To danas strašno lažan Uskrs svanu. [...] A sve je Laž, Laž grozna, ni crna ni bijela, / Laž barikade, knjige, riječi i raspela, / i ničega nema, ni boga ni vraga“ (1989: 9). Patnja majke božije, čiji žrtvovani sin treba da donese spas hrišćanstvu, kontrastira ovdje sa besmisлом ratne žrtve. Na kraju se ispostavlja da je ne samo majka „stjegonoše“ nego i Marija u svojoj „pobožnosti“ (*pieta*) prevarena: „A sve je Laž“.

Ni „Nedjeljna pjesma“ ne govori o miroljubivom prazniku, kako bi se iz naslova dalo naslutiti: „pred podne su zvonila zvona na mrtvačke mise, / o podne su zvonila zvona kišno jesenje Podne, / po podne su zvonila zvona na Ukop, / naveče su zvonila zvona krvavi Suton“ (1989: 17). U penetrantnom ponavljanju leksema „zvon“ manifestuje se napadna pobožnost i besmislena sveprisutnost smrti.

U pjesmi „Razdrti psalam“ opet pjeva lirski subjekat jedan „užasan, očajan, grozan, bolestan, krvav, nervozan“ psalam: „Psalam razdrtih uda, plamena, krvi i mina“ (1989: 23–24). Jedina nada oslovljenih žena („O, žene...), koju one očekuju „iz etera i visine“ se raskrinkava kao „bolesna laž popa“. U pjesmi „Hiljadu devet stotina i sedamnaesti katolički Uskrs“ konačno će se uskršnji običaj poklanjanja „jaja i kolača“ u crkvi preobraziti tako da se hrana i kotlovi ne odnose na kuhanje nego na morbidne ratne kotlove: „O, sada / kad se u prokletim kotlovima luđačke Evrope / kuhaju krvava srca [...]“ (1989: 99).

Navešćemo još dvije pjesme u kojima se Krležin pogled na religiozne institucije i religiju posebno jasno prepoznaju: U „Pjesmi hromoga đavola“ se biblijska božija vojska sakupila u svjetovnim vojskama pod zastavom Vatikana: „I to je vojska Tvoja, Gospodine! Gospodine! Gospodine! [...] Hej! Čuješ li? Gospodine! Ti prvi generale / kom ljudi biju bubnjeve i voštanice pale [...] pod stjegovima papinskih amblema / i mačevima Tvojih generala, / pjeva vojska Tvoja pjesmu ludila i zala / i ječi silno bojni zov u trubama (1989: 29–30), a u „Podne“ kuje sam Gospod Bog oružje: „za nas kacige kuje, šljemove i koplja kljasti bog!“ (1989: 15).

Ove dvije pjesme pokazuju da Krleža vjeru ne razdvaja od crkve. Naprotiv, žrtvovanje u ime jedne više sile nalazi svoju osnovanost u religiji.

1.5. Ratna propaganda

Važan instrument država koje vode ratove jesu štampa i cenzura. One propagiraju i motivišu mobilizaciju, precjenjuju pobjede i umanjuju poraze i gubitke.

U pjesmi „Pietà“, u prevari koju razotkriva mrtvi stjegonoša, osim crkve učestvuje još i štampa: „A sve je Laž, Laž grozna, ni crna ni bijela, / Laž bari-kade, knjige, riječi i raspela“ (1989: 12). Nešto drugačije se doima „Pjesma iz godine devet stotina i sedamnaeste“. Ovdje se čini da se lirsko „ja“ i sâmno oduševljava ratom i da želi da trulu Evropu ostavi iza sebe:

Prati nas topot kletava mračnih ko topot konjanika, / u nama kipi
tamna snaga evropskog bika, / i sve je zastava krvavih lepet i poplava
pobjednih slika [...] mi smo vihora fijuk kroz gnjilu evropsku šutnju!
/ Nas zanosi pjesma u zanosu bitke kad grmi kopita topot (1989:
410).

U ovoj pjesmi se osjeti još dašak onog Krleže koji dijeli oduševljenje za radikalnim preoravanjem i krčenjem² modernističko-avangardističkih pokreta, koji su u južnoslavenskom prostoru razvili jaku neoprimitivističku komponentu (za to se mogu se navesti npr. „barbarogenij“ Ljubomira Micića ili Crnjanskijev *vitalizam* u *Dnevniku o Čarnojeviću*³). Ipak kod Krleže preovladava i u ovim pjesmama protivljenje ratu, prezir malograđanskog života evropske civilizacije. O tome latentno govore atributi poput „topot kletava mračnih“, „tamna snaga“, „zastava krvavih lepet“ te „poplava pobjednih slika“. Ovi atributi doživljavaju, prije svega u kontekstu drugih pjesama, jednu jasnu negativnu usmjerenost.

1.6. Pjesnik kao savjesni protivnik rata

Pjesnik postaje moralna instanca u svojim tekstovima tako što se suprotstavlja zagovaranju rata, a zastupa jedan drugi, civilno-društveni svijet. On istrajava na ljudskim vrijednostima, koje u jednoj prosvijećenoj državi u mirnodopskim uslovima treba da važe same po sebi.

Kao i humanistički mislioci tog doba poput Romaina Rollanda ili Bertranda Russella i Krleža se bavi mišlju o univerzalnoj ljudskosti. Kod njega se ona, doduše, manifestuje manje u sveobuhvatnoj samilosti, nego u lirskom subjektu koji se odlučno distancira od strana koje zagovaraju rat. Naročito očigledno i jasno je to u pjesmi „Svibanjska pjesma“. Lirski subjekt se ovdje prebacuje preko bojnog polja doslovno u kosmičke visine:

² Modernistički pokret uvodi od samog početka militantnu metaforiku. 1890. zahtijeva Hermann Bahr, čiji se uticaj na Hrvatsku modernu (na npr. Milana Begovića, Gustava Krkleca ili Miroslava Krležu) skoro nikako ne može dovoljno ocijeniti: „Ne smije nijedno staro mišljenje ostati u nama, nikakva prevara stare škole [...]. Mora se iskorijeniti, da jutarnji vjetar može pomilovati slobodu [...]. Sjekira mora ubilački preko grmlja.“ (cit. prema Grimminger 1995: 21). Kako to oduševljenje ratom mnogih modernista (odnosno avangardista) pokazuje, ovaj jezik je direktno pretočen u ratničku liriku. Markus Huebner, autor u različitim ekspresionističkim časopisima, posmatra 1914. rat kao „dovršitelja avangardističke umjetnosti“ (Anz/Vogel 1982: 226). Romain Rolland u svom eseju „Pro aris“ u *Journal de Genève*, koga je on napisao u septembru 1914. povodom bombardovanja katedrale u Reimsu, citira iz pjesme Thomasa Manna: „Jer čovjek zakržlja u miru, / Dokona mimoća je grob hrabrosti. / Zakon je drug slabića, / (On) sve hoće da izravna, / Želio bi svijet da poravni, / Ali rat pokazuje snagu [...]“ („Denn der Mensch verkümmert im Frieden, / Müßige Ruh ist das Grab des Muts. / Das Gesetz ist der Freund des Schwachen, / Alles will es nur eben machen, / Möchte gern die Welt verflachen, / Aber der Krieg lässt die Kraft erscheinen [...]“ (Rolland, 1915).

³ Za poređenje ratnih pjesama Krleže i Crnjanskog pogledaj Kovač (2016).

U kasarni i smradu, balegi i gadu, / kad knuta zviždi i bliješte bajoneti, / ja pjevam Čovjeka koji leti, / ja pjevam pjesmu Genija koji svijeti / nad lažima i bogom na zvjezdanoj meti. [...] sve te grozne talase armeja, / i topove, i krv, i kacige, i mrtve, [...] o, sve to svladat će Čovjek i Ljudi koji lete (1989: 39).

Ovog novog čovjeka, koga on namjesto Boga piše velikim slovom, predstavljaju u pjesmi „Kiša“ *svitanje* kao i jedan nadređeni *pojam života*: „O, kada će zavjese kiše i bola i tmine / zapaliti oganj crvenog Svitanja? [...] kada će sinut ko Luč / Sveživotni Pojam?“ (1989: 17)

Da se ovdje *svitanje* već čita kao simbol komunističke revolucije, čini se u kontekstu sintagme „Sveživotni Pojam“ neutemeljeno i malo vjerovatnim. Ova misao dobiće svoj oblik tek u kasnijim poetskim i proznim tekstovima.

2. Daljnji razvoj autora: Marksistička esejistika

Krleža 1919. piše u spomen na Karla Liebknechta pjesmu, koja se u tonu i svojom slikovnošću približava ratnim pjesmama, ali ipak poduzima značajno pomjeranje svoga fokusa. Lirsko „ja“ antiratnih pjesama, koje odaje još zaratustričke zvuke, uzima u pjesmi „Veliki petak godine hiljadu devet stotina i devetnaeste“ u liku Karla Liebknechta konkretnu formu i oblik.

I ova pjesma daje hrišćanskoj metaforici drugo značenje i protiv njene intencije: „U borbi s krdom lažnih i krivih bogova / pao je Čovječji Sin. / Krstove svoje je golgotski prenio cirkus / iz gubave Judeje u carski Berlin“ (1989: 103). Dan ubistva Liebknechta jeste „crni Evropski Veliki Petak“, a i ovaj ateistički spomen-dan nudi nadu jednog uskrsnuća. Autor polaže ovu nadu u usta jednog običnog „hrvatskog čovjeka“: „Jedna je glava opet ko krvavo sjeme pala. / Na jarbolu lađe su opet pribili admirala. / Al' Ništa! Sviće. Internacionala“ (1989: 104).

Četrnaest godina kasnije Krleža u eseju „Moja ratna lirika“ označava svoje rane ratne pjesme kao „bespomoćnu, pasivnu i nihilističku“ književnost. One su sada za njega, jer on zastupa „nešto ljevlje pomaknute perspektive“, izraz jedne idealističke filozofije:

U kriminalnoj vrevi i krvavoj gunguli onih dana, ta je lirika idealistička, platonska, šopenhauerovska, pisana na metafizički motiv poricanja svega što postoji: [...] te je prema tome bliža budizmu nego marksizmu, fascinirana smrtonosnom besmislenošću zbivanja mnogo više nego bilo kakvim stvaralačkim voluntarizmom (Krleža 1983: 258).

Pa ipak formulacija „nešto ljevlje pomaknute perspektive“ predočava da pjesnik u svojoj ratnoj lirici prepoznaje nešto više od samo jednog šopenhauer-skog nihilizma. Ona posjeduje već socijalnokritičku srž.

Svoja kasnija približavanja marksističkoj slici istorije Krleža je izložio u više eseja, koje je sabrao u zbirci *Deset krvavih godina. Pacifističke refleksije između 1914-1924* (Krleža 1957, sv. XIV i XV). U ovim esejima preuzima

autor centralne motive svoje „antiratne lirike“ ponovo, tako što ih nudi u jednom ekonomskoteoretskom okviru. Slikovitost njegovog jezika ostaje pri tome i ovdje ekspresionistički obilježena.

U tekstu „Prvi dani apokalipse, panika i politika puna rodoljubnih nada“ boje kojima se slika masovno ubijanje su još oštrije i prodornije i podsjećaju na zbirku proze *Hrvatski bog Mars* (1922)⁴:

Po gimnazijama, gdje su đaci pred mjesec dana čitali Platona i Ovidija i Marka Aurelija, ležali su ranjenici, a u fizičkom kabinetu, na stolu za pokuse, sjekli su liječnici ljudima glave, ruke i noge (Krleža 1957: 26–27).

Najsirovijim nasiljem bavi se i esej „Karolina slatko dijete žena Hanibala smionog“. U etnografskom muzeju u Berlinu objašnjava autoru ratni invalid „komu su obje ruke bile odrezane u laktovima“, kako jedan polinezijski narod istrajava „u sumraku čovječnosti“ i vodi barbarske ratove (1957: 46):

Obično pero za kacigom znači jednog mrtvog neprijatelja, a podrezano vodoravno, neprijatelja sa prerezanim grkljanom. Trokut u peru urezan desno, prerezani grkljan i skalpiranu lubanju [...] Koliko urezuckanih trokuta, toliko prerezanih grkljana i skalpiranih lubanja, a koliko perja na glavi više, to je rang ratnika viši, a dotičnik u očima žena i omladine svoga plemena uživa veći ugled (1957: 43).

Ovaj jezivi opis preobraća se ipak vrlo brzo u alegoriju onog ratovanja koga se „u znaku Crvenog Krsta ženevske konvencije“ povremeno označavalo kao „kulturni evropski način“ (1957: 43). (Ovdje se ne možemo oteti misli da se i u 21. vijeku opet jedan strani „ljudskoprezirujući“ i „kukavički“ način ubijanja želi razlikovati od sopstvenih „operacija“ – kako američko-evropskih tako i ruskih ili turskih koje se, najčešće, poduzimaju sa sigurne visine, s posadom ili bez nje, i ako dođe do bližeg kontakta sa neprijateljskom stranom, onda su obavezno umiješani vojnici-plaćenici iz siromašnih krajeva). I otimanje žena polinezijskih ratnika dobija kod Krleže svoj evropski pandan: Karolina, „nasmijana bijela ženka natporučnika X“ (1957: 44), nakon herojske smrti njenog k.u.k. muža udaje se za jednog srpskog pukovnika tako da svoje omiljene vožnje kočijama može radosno i dalje upražnjavati. Čak je i kočija ostala ista.

Sposobnost prilagođavanja njegovih sunarodnjaka, koja po Krleži generalno karakterizira zemlje koje se nalaze u zoni uticaja raznih velikih sila, višekratno je predmet njegovih žučnih kritika. Ona se podrobno pojašnjava u eseju „O našoj inteligenciji. Scene iz života jednog našeg hrvatskog odroda“ na osnovu jednog „prosečnog hrvatskog inteligenta“. Ovaj „bečki valcerkozmpolita“ se 1912–1913, u vrijeme kada autor kao „entuzijasta Meštrovićevog Vidovdanskoeg Ciklusa“ (1957: 70) posvuda izaziva sablazan, toliko oduševljava „austrijskom superiornosti“ (1957: 86) da on „raison d’être“ hrvatskog naroda dovodi

⁴ Znakovita je sudbina ove knjige u fašističkoj državi NDH. Tako Kovač (2016: 133) piše: „Zagrebačke ratne godine provodi u izolaciji, što svojevrijedno što u strahu od režima koji je dao spaliti sve njegove knjige, pa i onu poznatu ratne tematike – *Hrvatski bog Mars*, koja je svjedočila o ratu na sarkastičan, ekspresionistički i brutalno antimilitaristički način.“

u pitanje (1957: 76). U ratu, međutim, kada je autor već otriježnjen od svog južnoslavenskog nacionalizma, sreće ga ponovo kao „oberlajtnanta“ sa k.u.k. krstom za zasluge u jednom vojnom sudu. On je „votant“ u smrtnoj presudi, koja se izriče trojici dezertera. Njegova jedina briga pri tome jeste, kako to autor u sudu posmatra, da ne „uprlja svoje bričese crnim masno naviksanim kamašnama“ (1957: 80). U ovom momentu vjeruje njegov zemljak već u „trijalizam“. Kada se rat završi i o sudbini Hrvatske odlučuje „Beograd po versailleskim direktivama“ (1957: 107), mutira(će) oficir konačno u jednog jugoslavenskog nacionalistu koji se zanosi „misijom jugoslavenske Rase“:

Vidovdanski Misterij, Meštovićeve proročka genijalnost, Narodna Pjesma i Rasni Heroizam, to su njegove parole, u koje on danas vjeruje kao što je jučer vjerovao u sentištivanske, a sutra, ako se stvar tako okrene, on će opet vjerovati u što danas ne vjeruje, to jest u neke nove Misije i Mesije [...] (1957: 69).

Esej tematizuje i ulogu ratne propagande. Jedna autorova poznanica – „gospođa jednog uglednog visokog činovnika“ – saopštava mu „dostojanstveno patetično kao rimska matrona“ da će da klavir ponovo otvoriti i svirati tek „poslije pobjede“. Njen patos pokazuje autoru jasno neizrecivu moć štampe, koja iznenada zastupa i druge pravne predstave:

Javile su se prve brončane plakete u spomen Rata, a ja sam se sa svojom dvadesetiprvom godinom prvi put osvjedočio da je štampa doista Velevlast. Do rata u to nisam vjerovao. Uopće: šta sve nismo naučili za nekoliko prvih ratnih dana: da su građanske slobode samo naivno plandovanje robijaša na uslovnom dopustu, da nema zakona koji garantiraju civilnu sigurnost, da paljenje vještica nije pojava daleke, srednjovjekovne prošlosti... (1957: 75).

I u njegovom „Pokušaju pedesetvijekovne sinteze“, jedne male scene naslovljene sa „Finale“, pojavljuje se štampa na markantnom mjestu. U jednom (streljačkom) rovu su okupljeni „vojnici u svim kostimima posljednjih stoljeća“. Njih štite „egzotična božanstva od brončanoga Budhe do drvenog Krista“, a obavijaju ih „zastave sviju ratujućih narodnosti“ (1957: 51–52). Dok se jedni mole svom Bogu, a drugi igraju karte i lumpuju, a treći zazivaju „kupleraj“, četvrti su pokošeni usred rova. Između svega se čuje uvijek iznova glas jednog telefoniste:

Položaj nepromijenjen! Tri mrtva, sedam ranjenih! Pošaljite nam što više propagandnog materijala! Moral je u opadanju! [...] Molimo svježije narkotike! Nestaje ruma i molitvenika! (1957: 53–54)

I kritika religije dobija ovdje kao i u ratnoj lirici mnogo prostora: Sentencije sa igračima karata „Tref as! Karo as!...“ čine skupa sa „Zdravo Marijo, milosti puna...“ te obavještenjima o palim vojnicima kostur komada. Njihovo penetrantno ponavljanje otkriva stupidnost neumoljive ratne mašinerije.

U eseju „Dvije istorije“ se autor bavi pitanjem kako uopšte dolazi do spremnosti čovjeka za rat. On pri tome pripisuje važnu ulogu pisanju istorije i razlikuje dvije vrste historiografije. Jedna vrsta koju on označava „ptičja perspektiva“ (1957: 14) svjesno postavlja pogrešne prioritete. Da li je „Njegovo Veličanstvo blagoizvoljelo nekoga odlikovati Redom željezne krune trećega stepena [...] ili naredilo da se mobilizira sedam milijuna ljudi“ (1957: 12), to u ovoj istorijskoj slici ima jedno te isto značenje. Ovo „generalsko gledanje, koje promatra zemlju kao zemljopisnu kartu 1:200.000, koja postoji jedino zato da bi generali mogli u nju zabadati igle sa crvenim i modrim zastavicama”, prodire na kraju u svaku školsku učionicu, da bi se ovdje razlilo u frazama kao što su: „Cezar je osvojio Galiju u pobjedonosnome pohodu ili: Varšava je pala u ruke pobjedonosnih cezaro i kraljevskih četa“ (1957: 13).

Ovaj epski pogled na istoriju ima hiljadugodišnju tradiciju i zasniva se dobrim dijelom na biblijskim narativima (npr. ubistvom djece u Betlehemu):

[...] jer ti su biblijski tekstovi od uvijek bili komponovani s očitom i više-manje prozirnom namjerom, da ne djeluju svojom istinitošću, nego legendarnom bombastikom, kojoj nije svrha da bude vjerodostojno svjedočanstvo, nego da širi strah i trepet oko faraonskih pojmova (1957: 12).

Otuda autor drži da je dosljedno da se crkva zalaže za mobilizaciju i moral vojnika:

[...] biskupi su javno u crkvi lagali sa propovjedaonice da je vjernicima koji padaju na fronti bolje mjesto osigurano na drugom svijetu, uz oprost grijeha i razne vjerske olakšice svima mobiliziranima (1957: 29).

Dok ova prva „istorija“ preuzima Krležinu polemiku iz ratne lirike, „druga istorija“ se ne pojavljuje u ranim pjesmama: „Jedino je samo nepobitno jasno, da rat i historija ovih pijanih i poganih Patricija, ovih Cezara i Cezaromana, nije historija našega Roba. To su dvije historije“ (1957: 16).

Sada ga interesuje samo ova „druga istorija“. Krleža pri tome ubraja i samoga sebe u red onih koji tek treba da se oproste od „prve istorije“. Nakon što je on pred Prvi svjetski rat osamostaljenje južnoslavenskih naroda entuzijastično pozdravljao i Kumanovsku bitku 1912. protiv Osmanskog carstva doživio kao oslobođenje od „naše uklete turske, mletačke i austrijske prošlosti“ (1957: 437), dovode ga drugi Balkanski rat, Prvi svjetski rat te nova Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca do ubjeđenja da „vidovdanske fraze“ i slavenski „kult nacionalne energije“ (1957: 20) nisu doveli do temeljnih promjena životnih uslova, nego naprotiv:

Jedni lutaju svijetom očajni kao bradati utopljenici [...] a drugi [...] skalupili svoje vidovdanske ustave i t. zv. „jugoslavensku“ ideologiju, izbacili austrijske policajce iz ureda i automobila, vozikaju se tim istim automobilima te mašu izvoznicama i cilindrama. (Velika gospoda! Državnici!...) (1957: 21).

Ovu „marksističku stvarnost“ Krleža je po prvi put susreo, kako kasnije piše (1957: 437), kada su „na Bregalnici, godine 1913. početkom srpnja“ jedni naspram drugih stajali Bugari i Srbi:

[...] u tom tragičnom južnoslovenskom pokolju, mi smo prvi put iskustvom provjerili, što zapravo znači polukolonijalna sudbina malenih i bijednih seljačkih naroda, koji su pred našim očima ginuli u ovoj balkanskoj ouverturi prvog svjetskog imperijalističkog rata (1914) za račun viših financijskih, međunarodnih interesa. [...] Saldakonto evropskih banaka između Sanktpetersburga, Berlina i Pariza, Beča i Budima lombardirao je vidovdanske simbole u svoju korist, a nama se engelsovski racionalno objasnilo, da svijetom ne vladaju sopocanske freske ni Meštrovićeva skulptura, nego banke, kraljevi i topovi (1957: 436–438).

U jednom osvrtu iz godine 1950. on ovu misao zaokružuje sa nadom u Oktobarsku revoluciju, koju su on i njegova okolina tada gajili i koju bi on konačno želio ostvariti u Titovoj Jugoslaviji:

Možda je samo marseljeza u vrijeme bitke kod Valmyja, jeseni godine 1792, odjeknula Evropom tako intenzivno kao lenjinski poziv proleterima čitavoga svijeta da se ujedine i da odbace puške i topove, oktobra godine 1917 (1957: 440).

Zaključak

Ako se u odnosu na Krležinu esejistiku prisjetimo njegove *ratne lirike*, onda možemo utvrditi da ona lebdi između kosmologično-antropocentričnog i socijalističko-materijalističkog stava. Protest lirskog „ja“ protiv masovnog ubijanja i klanja jeste grčevito suprotstavljanje čas protiv čovjeka čas protiv struktura vlasti, koje običnog čovjeka koriste samo kao topovsku hranu. Iako Krleža u svom osvrtu unazad već 1913. sa sviješću o srpsko-bugarskom ratu govori o „marksističkoj stvarnosti“, ona u ratnim pjesmama nije još uvijek prisutna. Karl Liebknecht ili njemu srodne duše pojavljuju se tek u kasnijim pjesmama. Pobuna i protivljenje ratu ne doživljava još marksističku interpretaciju, iako njegova kritika u većini aspekata ne protivuriječi marksističkoj slici svijeta.

Kako bi Krleža komentarisao nedavne oružane sukobe na Balkanu, u Iraku, Čečeniji, Libiji, Siriji ili u Ukrajini? Pokušaj da se dâ odgovor na ovo pitanje je već i zbog toga bespredmetan pošto je sasvim dovoljno čitati Krležu. Jer čini se da se od tada do danas malo toga promijenilo: ista degenerirajuća brutalnost rata, isto tiho žalovanje (u nekim „regionima“ i „provincijama“) rodbine, ista heroizacija palih, ista hijerarhija ratne mašinerije (s unajmljenim plaćenicima, paravojnim jedinicama koje se ne smatraju pripadnicima regularne vojske, te ratnim profiterima i oligarsima čija su djeca dobro zbrinuta i nalaze se na sigurnim mjestima), ista instrumentalizacija vjere (a ako se radi o istoj vjeri, ona biva podijeljena), ista ratna propaganda koja tjera ljude da vjeruju, da djeluju na

strani pravde, i konačno: opet samo pojedinci koji se pokušavaju pobuniti protiv vladavajućeg mišljenja i rizikuju da budu zatvoreni ili ubijeni u tom procesu. Nema sumnje da Krležu danas u pojedinim zemljama treba čitati intenzivnije, ali ga zapravo treba čitati (po)svuda.

Prijevod: Sead Porobić

Bibliografija

- Anz, Thomas, Vogl, Joseph. „Nachwort“. // Anz/Vogl. *Die Dichter und der Krieg. Deutsche Lyrik 1914-1918*. München: Carl Hanser Verlag, 1982, 225–248.
- Frangeš, Ivo. *Geschichte der kroatischen Literatur*. Köln, Wien: Böhlau Verlag 1995.
- Grimminger, Rolf. „Aufstand der Dinge und der Schreibweisen. Über Literatur und Kultur der Moderne“. // R. Grimminger, J. Murašov, J. Stückrath (Hg.). *Literarische Moderne. Europäische Literatur im 19. und 20. Jahrhundert*. Hamburg 1995, 12–40.
- Kovač, Zvonko: „Crnjanski i Krleža – njihova ratna lirika, Panonija“. // Zvonko Kovač. *Interkulturene studije i ogledi. Međuknjiževna čitanja, mentorstva*. Zagreb: FFpress, 2016, 145–169.
- Krleža, Miroslav. „Napomena o Hrvatskom bogu Marsu“. *Književna republika*, 2–3, 1923.
- Krleža, Miroslav. „Deset krvavih godina“. *Sabrana djela Miroslava Krleže*. Sv. XIV i XV. Zagreb: Zora 1957.
- Krleža, Miroslav. „Moja ratna lirika“. // M. K. *Plamen vjetar*. Zagreb: Nakladni zavod MH 1983, 257–263.
- Krleža, Miroslav. *Poezija*. Sarajevo: Oslobođenje, 1989.
- Rolland, Romain. *Au-dessus de la Mêlée*. Paris: Société d'Éditions Littéraires et Artistiques, Librairie Paul Ollendorff, 1915.
- Wierzbicki, Jan. *Miroslav Krleža*. Zagreb: Filozofski fakultet, 1980.

Robert HODEL

KRLEŽA: VON DER ANTIKRIEGSLYRIK ZUR MARXISTISCHEN
ESSAYISTIK

Inhalt

Krležas Antikriegslyrik enthält mehrere Leitmotive: 1. Krieg als Gemetzel. Der Krieg ist eine menschenverachtende Schlächtereier und Barbarei ohne Sinn und Zweck. Er verbreitet Angst, Elend, Armut und Tod. Angesichts des uferlosen Blutvergießens verbleichen Kategorien wie Freund-Feind, Angreifer-Verteidiger, fremd-eigen, Ausland-Heimat. 2. Trauer um die Toten. Der Krieg ist vor allem ein Trauern der Hinterbliebenen um ihre Toten. Angesichts des Verlusts der nächsten Angehörigen verblasen jegliche Kategorien kollektiver Identität. 3. Sozialhierarchie des Krieges. Der Krieg spiegelt die Machtverhältnisse zwischen Armen und Privilegierten wider. Während die einen hungern und erbärmlich umkommen, feiern die andern heroische Siege, ergötzen sich an Ruhm und Macht. 4. Krieg im Namen des wahren Gottes. Religion und Kirche stehen im Dienst der kriegführenden Mächte, sanktionieren das Töten und betrügen die Opfer mit der Aussicht auf ein jenseitiges Lebens. 5. Kriegspropaganda. Wichtiges Instrument der kriegführenden Staaten sind Presse und Zensur. Sie propagieren und motivieren die Mobilmachung, überhöhen die Siege und reden die Niederlagen und Verluste klein. 6. Der Dichter als Kriegsverweigerer. Der Dichter wird in seinen Texten, indem er sich dem Kriegstreiben verweigert und eine andere, zivilgesellschaftliche Welt vertritt, zur moralischen Instanz. Er beharrt auf den menschlichen Werten, die in einem aufgeklärten Staat in Friedenszeiten als selbstverständlich gelten.

Seine spätere Annäherung an das marxistische Geschichtsverständnis, das prägnant in das Karl Liebknecht gewidmete Gedicht „Karfreitag 1919“ eingeht, hat Krleža in mehreren Essays dargelegt, die er im Band „Zehn blutige Jahre. Pazifistische Reflexionen 1914-1924“ zusammengefasst hat. Er nimmt darin die zentralen Motive seiner Antikriegslyrik wieder auf, stellt sie nun aber dezidiert in einen politisch-ökonomischen Rahmen.

Schlüsselbegriffe: Pazifismus, Antikriegslyrik, Kriegspropaganda, Kriegsreligion, Karl Liebknecht.

Boguslav ZJELINJSKI
 Univerzitet Adam Mickjevič, Poznanj
 zielbog@amu.edu.pl

POLITIKA U SRPSKOJ POSTMODERNISTIČKOJ PROZI: POKUŠAJ SISTEMATIZACIJE

Tekst se poziva na mišljenje Jacquesa Rancièrea, koji je doveo u pitanje legaliziranu očiglednost radikalnog razdvajanja ovih disciplina. Politika književnosti proizlazi iz shvaćanja književnosti kao faktora u kulturnom dijalogu koji konstituise svijet kao skup nejednakih narativa i koji može promijeniti ovaj svijet dovodeći u pitanje te narative. Pozivajući se na teoriju modela moći, Stevan Lukes razlikuje jedno-, dvo- i trodimenzionalne teorije. Jednodimenzionalne teorije prepoznaju moć kao institucionalnu superiornost jednog subjekata nad drugim, dvodimenzionalne teorije ukazuju na važnu ulogu stavova, odnosno vjerovanja i sistema vrijednosti, kao i procedura i rituala koji štite interese određenih društvenih grupa. Unutar trodimenzionalnih teorija, moć je prisutna u svim društvenim interakcijama i, kroz ideje i jezik, određuje vjerovanja, formira potrebe i želje. U okviru trodimenzionalnih teorija moći, odnos između književnog predstavljanja i moći može imati oblik tri modela: pakt o direktnom književnom predstavljanju, pakt o indirektnom književnom predstavljanju i pakt o prikrivenom književnom predstavljanju. Pakt neposrednog književnog predstavljanja uključuje odnose: pisac – javni autoritet – primalac. Primeri indirektnog književnog predstavljanja nalaze se u književnim strategijama postmodernog neorealizma, autobiografskim i antiutopijskim narativima brojnih srpskih pisaca na prelazu iz 20. u 21. vek. Primjeri semantike prikrivenog političkog predstavljanja književnog djela – prema autoru ovog teksta – mogu imati oblik modela književnosti kao politike estetskog posredovanja (Gorana Petrovića, *Opsada crkve svetog Spasa*), književnosti kao politike etičkog posredovanja (Kiš, Albahari) i politike kulturnog posredovanja (Gatalica, *Veliki rat*).

Ključne riječi: književnost i politika, srpski postmodernistički roman, Goran Petrović, David Albahari, Aleksandar Gatalica.

1

Politika i književnost su radikalno odvojene oblasti ljudske aktivnosti. Pod politikom, viđenom "iz sociološke perspektive [podrazumevaju se – B. Z.] procesi jednog kolektiva, zahvaljujući kojima pojedinci ili grupe osvajaju vlast, služe se njome i ostaju bez nje. Takav pojam politike tesno je povezan s pojmom vlasti koja, u skladu s klasičnom definicijom Maksa Vebera, znači sposobnost kontrolisanja ili uticaja na delovanja drugih, bez obzira na njihovu saglasnost"¹. Veza književnosti i ideologije je vrlo vidljiva i može se primetiti u nekoliko ravni, uglavnom u načinu postojanja umetničkog dela i društvenim

¹ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*. Oficyna Naukowa, Varšava, 2003, str. 397.

funkcijama. Ideologije "su takvi skupovi ili sistemi ideja koji donose obrazloženja, legitimizaciju, podršku nekim partikularnim grupnim interesima, ili jačaju grupni identitet. Sadrže takođe mahom negativna uverenja o drugim grupama koje se doživljavaju kao opasnost po interese ili identitete. Definišući ideologiju na taj način, ne izjašnjavamo se unapred o njenoj istinitosti ili neistinitosti. [...] Po našem mišljenju, ideologija može sadržavati istinska vjerovanja (npr. adekvatno opisani herojski događaji iz historije date nacije kao element nacionalne ideologije). Međutim, instrumentalna, legitimirajuća uloga ideologije čini je posebno podložnom svim patološkim oblicima mišljenja – stereotipima, praznovjerjima, idealizacijama, konfabulacijama – o kojima će biti riječi posebno²".

Književno delo pod prividom umetničke novine reprodukuje uzore dominantne ideologije. Ono umnožava mehanizam ideološke interpretacije, maskirajući ga iluzijom pluralizma i slobodnog izbora. Institucija književnosti dio je kulturno-ideološkog aparata države, jer je kao takva historijski uvjetovana praksom, čije je postojanje vezano za specifične jezičke i interpretativne prakse. Književnost proizvodi efekte stvarnosti pretvarajući se da je referent "izvan" iskaza. U međuvremenu, sam referentni objekat je diskurzivan, jer književni jezik uvodi efekat stvarnosti, jezik kao društveni sistem, sistem reprezentacije reprodukuje obrasce dominantne ideologije itd.

Prostor između ideologije i politike je sasvim iskorišten. Stavovi i ideološka uverenja artikulirani su na različite načine. Direktno ih formulišu politički programi, partijske deklaracije, manifesti, pamfleti, publicistika, a ponekad velike doktrine. Ideološku funkciju mogu posredno vršiti druge tvorevine ljudskog uma. Legitimizacija vlastitih i delegitimizacija stranih grupa je često poruka književnosti. Vrlo snažne ideološke sadržaje prenose književno, pozorišno i filmsko stvaralaštvo³.

2

Jacques Rancière potpuno izokreće tu perspektivu, konstatujući da književnost i politika nisu posmatrane kao dve zasebne sfere i da se njihovi opsezi međusobno preklapaju⁴. Polje umjetnosti i polje politike preklapaju se kao mjesta uspostavljanja spora koji dovodi u pitanje legaliziranu očiglednost podjele. Književnost pregovara i dovodi u pitanje sheme koje uređuju naša iskustva, narušava strukture vidljivosti i demistifikuje njihov apsolutni karakter, postajući samim tim oruđe otpora prema vlasti⁵.

Strukturalističke, semiološke i postmodernističke teorije poetike definišu književnost kao autonomnu tvorevinu koja se ne može svesti na ideologiju ili

² Piotr Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Wydawnictwo Znak, Krakov, 2002, str. 296.

³ Up. P. Sztompka, op. cit., str. 296–297.

⁴ Jacques Rancière, *Dzielenie postrzegalnego. Estetyka i polityka*, prev. I. Bojadžijewa i J. Sowa, Krakov, 2008, str. 29–31.

⁵ Jerzy Franczak, *Literatura i władza*, op. cit., str. 476.

skup političkih uverenja, a književna reprezentacija predstavljenog sveta radikalno se odvaja od empirijske stvarnosti. Međutim, u postmodernizmu, pojam umetničkog dela kao zatvorenog, samodovoljnog, autonomnog objekta čije jedinstvo proističe iz formalnih uzajamnih povezivanja njegovih delova, podlegao je evoluciji⁶. Postmodernizam najpre određuje karakteristične pokušaje očuvanja estetske autonomije, kasnije ipak okreće tekst ka „svetu“, potvrđuje i istovremeno opovrgava formalističku viziju. To ne zahteva povratak u „običnu stvarnost“, budući da evolucija postmoderne koncepcije umetnosti vidi „svet“ u kojem se tekst nalazi kao „svet“ diskursa, „svet“ tekstova i interteksta. Taj "svet" spajaju neposredne veze sa svetom empirijske stvarnosti, ali on nije empirijska stvarnost⁷.

Kulturološke studije, koje su domen kulturoloških istraživanja, zamenile su primat estetske perspektive višestrukom kontekstualizacijom kulturnih činjenica u različitim političkim i društveno-ekonomskim uvjetima. Književno delo u diskursu kulturne kritike je glas u društvenom sporu, a sukob mišljenja uvek ima politički podtekst⁸. Književnost problematizuje političnost, otkriva njene mehanizme, skrivene pod površinom diskursâ i životnih poredaka. Otkriva različite vrste nasilja, kamuflirane ozbiljnošću autoriteta ili tradicije. Vršiti verifikacijsku funkciju, dovodeći u pitanje krajnost razlika i neizbežnost poredaka, potiče samokritičko razmišljanje i potragu za novim oblikom međuljudskih odnosa⁹.

Odnosi između politike i književnosti, kao i refleksija o politici srpske postmodernističke proze koja je predmet ovog teksta, u skladu s kulturnom kritikom, povezani su sa širom definicijom politike. Ovako shvaćen odnos književnosti i politike, ili višestrukost politika, sastoji se u otkrivanju antagonizma koji prikriva estetska ideologija i konsenzualna vizija kulture. Politika književnosti proizlazi iz shvatanja književnosti kao faktora u kulturnom dijalogu koji konstituiše svet kao skup nejednakih narativa i koji može promeniti taj svet dovodeći u pitanje te narative¹⁰.

Mogu se razlikovati poetike ili strategije pisanja koje odgovaraju različitim konceptima politike i intencionalnog učešća. Na prvom mestu treba spomenuti tekstualne prakse koje bi trebalo da se koriste da se izražajno odabere jedna strana spora (njihova odlika je diskurzivizacija, što znači iznošenje specifične vizije događaja, ponekad šematizam i jasna aksiologija)¹¹. Vredi naglasiti da ne samo da organizacija sveta predstavljena u romanu daje političku semantiku

⁶ Up. L. Hutcheon, *Historiografska metapowieść: parodia i intertekstualność historii*, prev. J. Margański, [in:] *Postmodernizm. Antologia przekładów*, ur. R. Nycz, Krakov, 1998, str. 382.

⁷ *Ibid.*, str. 382–383.

⁸ Up. S. Chwin, *Polityka jest piękna*. „Tygodnik Powszechny” 2002, br. 38.

⁹ Up. P. Czapliński, *Literatura i słabość*, „Tygodnik Powszechny” 2002, br. 41.

¹⁰ P. Czapliński, *Polityka literatury, czyli pokazywanie języka*, w: *Polityka literatury*, Varšava, 2009, str. 31–39.

¹¹ *Ibid.*, str. 482.

književnog izraza, već je i njegova recepcija ponekad zapetljana u kontekste političkih očekivanja i planova¹².

U ovom tekstu oslanjam se na teoriju modelâ vlasti koje je izdvojio Stevan Lukes, kao jedno-, dvo- i trodimenzionalne teorije¹³. Jednodimenzionalne teorije shvataju vlast kao institucionalnu nadređenost jednih subjekata u odnosu na druge, svodeći ovu pojavu na procedure odlučivanja i formiranja institucija, na sukob interesa i borbu za funkcije odlučivanja. U odnosu na ove teorije, promišljanje odnosa književnosti i moći prvenstveno će se ticati odnosa: pisac – subjekat političke moći – primalac. U prvom planu se nalaze pitanja političke orijentacije i idejnog angažovanja stvaraoca, ideologizovane recepcije, kao i specifične književne komunikacije (cenzura). Dvodimenzionalne teorije ukazuju na bitnu ulogu stavova (sklonost), odnosno uverenja i sistema vrednosti, kao i procedura i rituala koji štite interese određenih društvenih grupa. Takav pristup omogućava da se na interesantan način problematizuje pitanje ideološkog uticaja, persuazije, propagande i uticaja autoriteta. U okviru trodimenzionalnih teorija, vlast je prisutna u svim društvenim interakcijama; posredstvom ideja i jezika determiniše uverenja, formira potrebe i težnje. Otkriće „trećeg lica moći“, vezano za nivo dominacije na kojem podređeni prihvata nejednakost kao prirodnu, omogućava nam da analiziramo ulogu neprimetnih obrazaca koji određuju formulisanje interesa i grupnih, a takođe individualnih identiteta, načine sagledavanja i razumevanje sveta. Unutar trodimenzionalnih teorija, proučavanje odnosa između književnosti i moći više se ne fokusira na stavove pošiljalac–primalac (izbori pisca o svetonazoru, načini čitanja čitaoca), već na ogromnu sferu posredovanja, što je domen implicitnog posredovanja¹⁴.

U ovom tekstu predlažem sistematizaciju jednog dela srpske postmodernističke proze, koristeći koncepciju trodimenzionalnih teorija u okviru odnosa između književnosti i moći. Ovaj pakt političke reprezentacije književnosti¹⁵ je trostepeni sistem, koji čine sledeći elementi političke ekspozicije u književnom delu: neposredna politička reprezentacija, posredna politička reprezentacija i skrivena politička reprezentacija. Pravac kritike srpske književnosti iz perspektive njene ideološke i političke upletenosti, kojom se između ostalih bavio Dragan Žunić, ovoga puta ću izostaviti¹⁶. Navodim ipak nekoliko primera neposredne i posredne političke reprezentacije u kulturi.

¹² Zgodan primer su dva temeljna romana o Velikom ratu. Jakovljevićeva trilogija, koja je objavljena već 1937. pod zajedničkim naslovom *Srpska trilogija*, u ideologizovanoj recepciji opravdavala je srpsku hegemoniju u novoj državi, Kraljevini SHS, podržavajući državotvornu misiju Aleksandra Karađorđevića, dok je tetralogija *Vreme smrti* (1972–1979) Dobrice Ćosića u ideološkoj recepciji bila kriptu-osporavanje Broz Titove Jugoslavije. Ćosićeva epska serija revidirala je sećanje na Veliki rat, dovodeći u pitanje i evropski poredak Kraljevine Jugoslavije posle Versaja, kao i dogovor velikih sila u Jalti, čiji je rezultat u izvesnom smislu bila SFRJ pod diktatom Tita.

¹³ S. Lukes, *Power: A Radical View*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2005.

¹⁴ Jerzy Franczak, *Literatura i władza. Rekonesans*, str. 441.

¹⁵ Up. Ph. Lejeune, *Pakt autobiografczny*. „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacje”, br. 5 (23), 1975, str. 31–49.

¹⁶ Između brojnih radova up. Alida Bremer, *Nacija u prozi*. „NIN”, br. 2174, 28 VIII 1992; Dragan Žunić, *Nacionalizam i književnost. Srpska književnost 1985–1995*, Niš, 2002.

Pakt neposredne političke reprezentacije u književnom delu označava ispunjavanje nekoliko uslova. Prvi je literarnost teksta, drugi: fabularizacija sudbine pojedinaca ili zajednica, treći – istovetnost autora i pripovedača, četvrti – istovetnost pripovedača s glavnim junakom u retrospektivnom pripovednom toku. Taj politički pakt označava sklapanje ugovora između autora i čitaoca koji poštuje jedinstvo tih triju subjekata istovetnosti, ali se mogu pojavljivati dvojice na nivou sličnosti, odnosno vernosti književne reprezentacije¹⁷. Neposredna politička reprezentacija eksponira idejnu orijentaciju i političku angažovanost autora–pripovedača–junaka, a domen književne poruke može biti i ideologizovana recepcija ili opseg i specifika cenzorskih ingerencija. Neposredna veza književnosti i politike izrazita je u stvaralaštvu Mome Kapora. Strategiju demaskiranja je koristio Momo Kapor, predstavnik eksponiranih političkih pogleda, posebno u autobiografskim naracijama (*Blokada 011, 100 nedelja blokade, Poslednji let za Sarajevo*), koristeći raznolik repertoar strategija (razotkrivanje, demaskiranje, optuživanje, ironija, groteska i satira). Polje uticaja posredne političke reprezentacije su autorske ideološke medijacije, npr. persuazija ili autoritet. Prostor ideološke medijacije je instrument brojnih srpskih postmodernističkih romana koji otkrivaju vezu politike i književnosti. Ispoljavaju se u književnim strategijama postmodernističkog neorealizma, autobiografskim i (anti)utopijskim naracijama. Neorealistička slika opustošenja prostora i zajedno s njim psihička degradacija, koji su element političke književne strategije, može se pronaći u stvaralaštvu brojnih pisaca s kraja XX i početka XXI veka: Mihajla Pantića (*Novobeogradske priče*), Vladimira Arsenijevića (*Potpulublje*), Vladimira Pištala (*Milenijum u Beogradu*), Lasla Blaškovića, Srđana Valjarevića, Dragana Velikića, a brojna grupa pesnika izražava raspad sveta i jezika (Jovan Zivlak).

Radoje Domanović bio je majstor groteske, satire i utopije, ali očigledan nedostatak političkog protivnika opravdava stavljanje njegovih dela (*Voda, Danga*) u polje istraživanja reprezentacije političke indirektnosti. Svesne književno-političke projekte karakterizira ne samo izlaganje prikazanog svijeta kao slike empirijske stvarnosti, već i jezički ekvivalent književne reprezentacije. Kao rezultat toga, vrednost političkog karaktera književnosti pomera se s pola angažovane književnosti prema specifičnosti kritičke književnosti, koja, doduše, ne beži od dijagnostikovanja tenzija i formulisanja pozitivnog projekta, ali izbjegava konfrontaciju, odustaje od indikacije izvora ugnjetavanja i pravaca mogućih reformi¹⁸.

U brojnim naracijama, posebno s kraja XX i početka XXI veka, prepliću se, s jedne strane, perspektiva postmodernističkog neorealizma, koja često degradira prostor, a s druge strane (anti)utopijske naracije. Znak političke medijacije književnosti je regres, stagnacija i devastiranje stvarnosti. Figuru grada–pakla koriste u brojnim pripovetkama Mihajlo Pantić, Dragan Velikić, kao i Radoslav

¹⁷ Up. Ph. Lejeune, *Pakt autobiografczny*, ibid.

¹⁸ Up.. Jerzy Franczak, *Literatura i wladza*, op. cit., str. 482–483.

Bratić (*Trg soli*). Nostalglična Pula u romanima *Via Pula* i *Astragan* Dragana Velikića postaje protivteža za demoralisan i lišen svih vrednosti Beograd. Bratić prezentira svet i Beograd kao stvarnost u haosu i krizi: *To je džungla a ne grad*¹⁹; *ludilo i besnilo se šire na sve strane*²⁰. Stanovnici Beograda vide zlo u apokaliptičkim razmerama: *Ne vidite da dolazi kraj čovečanstva, da je đavo u sve umešao prste*.²¹ *Svet je danas načisto poludeo*.²² Akvatičnu semantiku, koja je vezana za Beograd ali ne označava čišćenje, nego sinonim potopa i greha koriste M. Pantić, V. Pištalo, D. Velikić. U romanu *Severni zid*, povezanim s postjugoslovenskim ratom, Beograd funkcioniše kao "podvodni grad" koji gubi svoj supstancijalni i duhovni identitet²³. Stanovnici beogradskog prostora ne mogu da napuste svoj grad, postaju subjekti obrnutog motiva Odisejevog putovanja, krećući se u potrazi za izgubljenom, ali "obrnutom", "potonulom Atlantidom" (Pištalo). Klaustrofobični motiv povezan je sa tragičnim doživljavanjem sveta, defetizmom, pasivnošću i apatijom.

*Sad, početkom 1999. godine, nisam se nadao nikakvom čudu. Umoran od života u tunelu bez kraja, očekivao sam novi rat*²⁴. *Nie mam dokąd uciec. Zostałem i obserwuję Belgrad od strony wody...*²⁵.

Nisu ljudi ti koji traže Atlantidu, već Atlantida ima u svom posedu ljude. *Ljudi su smešteni u zaslepljujuću stvarnost stvari. [...] Stvari pomeraju ljude*²⁶. U Arsenijevićevom romanu *U potpalublju*, Beograd simbolizuje brod koji plovi u nepoznatom pravcu, van kontrole, noseći svoje putnike *paralelnog sveta*, ispruženog između stvarnosti i sna.

(Anti)utopijske naracije pojavljivale su se kao suprotnost strategije postmodernističkog neorealizma, označavajući bekstvo u drugačije ili sasvim izmišljene svetove, spajajući se često s egzotikom, mitološkim reperima ili univerzalizacijom ličnog iskustva. Roman Svetislava Basare *Ukleta zemlja* (1995)²⁷ smešten je u antiutopijski prostor Estracije, s brojnim reperima na savremenost, roman *Velika ludnica* je slika antiutopije, organizacijska forma globalne zavere koju su pripremili „lažni ljudi” kako bi ostvarili utopiju civilizacijskog napretka²⁸. *Velika ludnica* je pojam rođen i u *Fami o biciklistima* i romanu *Na Gralovom tragu*, ali zauzima svoje mesto i u kasnijim piščevim delima. To znači trajnost političke literarnosti pisane poruke. Basara provodi dosta

¹⁹ R. Bratić, *Žena iz kontejnera*, [u:] *Zima u Hercegovini*, Beograd, 1995, str. 64.

²⁰ R. Bratić, *Silazak u podrum*, [u:] *Zima...*, str. 11.

²¹ R. Bratić, *Priča o događaju koji se nije zbio*, [u:] *Zima...*, str. 22.

²² R. Bratić, *Događaj u zoološkom vrtu* [u:] *Zima...*, str. 42.

²³ D. Velikić, *Severni zid*. Beograd 1995, str. 93.

²⁴ *Ibidem*, str. 198.

²⁵ M. Kapor, *Blokada Belgradu*, prev. E. Cirić, Varšava, 2001, str. 78.

²⁶ D. Velikić, *Dantenov trg*, op. cit., str. 260.

²⁷ S. Basara, *Ukleta zemlja*, Beograd, 1996. Svi citati sa ovog izdanja.

²⁸ H. Janaszek-Ivaničkova, *Paradoksalny żywot postmodernizmu w krajach słowiańskich Europy Środkowej i Wschodniej*, [u:] *Postmodernizm w literaturze i kulturze krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, ur. D. Fokkema i H. Janaszek-Ivaničkova, Katowice, 1995, str. 77–87.

vremena opisujući ovaj hrabri novi svet koji će svojim stanovnicima pružiti apsolutno sve što žele i trebaju, pa čak i sve protiv njihove volje. *Velika ludnica* nije ništa drugo nego svet lišen Boga i predat ljudima–falsifikatima²⁹. U skladu sa usvojenim principima sekularizacije i političke korektnosti, tamo će biti odbačene sve stare religije i uveden potpuno novi demokratski kult, zasnovan na dostignućima psihoanalize. *Velika ludnica* bi trebalo da štiti od svega što još nije uništeno u ljudima. Glavna bolest koja se leči u ovom modernom kompleksu je da bude najveća pošast čovečanstva do sada – kajanje.

Politički diskurs romana *Ukleta zemlja* označava svesnu postmodernističku igru s nacionalnim mitovima i nacionalističkim kategorijama, uključujući propagandni stereotip Zapada. Otvoreno ismevanje stvarnosti, toliko apsurdne da je nestvarno, Etrascije, misteriozne države na samoj ivici verovatnoće, raja neautentičnosti, obećane zemlje za osumnjičene, nestale osobe i izmišljene pojedince (str. 33) i besceremonialno ismevanje njenog predsednika, čoveka sa istorijskom misijom da stvori veliko carstvo u kojem sunce nikada neće zaći (str. 56).

Basara kreira antiutopijsku – nakaradnu i opasnu, istovremeno komičnu i tragičnu – viziju *uklete zemlje*, države koliko proklete, toliko i začarane, koja čeka na volšebno skidanje čari. Sve misli i radnje koncentrisane na ideju stvaranja Velike Etrascije kao da su determinisali i obeležili podjednako heterostereotipi, kao i autostereotipi. Slika Zapada, svedena na figuru Drugog/Tuđeg/Neprijatelja, neprekidno je konfrontirana sa vizijom države i etraskog naroda, dakle sa slikom Svoga.

Postmodernističkim žongliranjem autostereotipima i heterostereotipima, kao i nacionalnim mitovima bavi se takođe Mileta Prodanović u kratkom romanu *Ovo bi mogao biti Vaš srećan dan (kolateralna knjiga opšte nekorektnosti)*³⁰ (2000), svojevrsni groteskni dnevnik bombardovanja Beograda u proleće 1999.³¹ Na tragu Vesne Goldsvorti, koja je u svojoj knjizi *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam imaginacije*³² analizira metamorfozu slike Balkana stvorene u anglosaksonskoj književnosti 19. veka u savremenu, stereotipnu sliku Poluostrva kao evropskog „Divljeg istoka“, Mileta Prodanović stvara imaginarnu

²⁹ Ilić Dejan, *Svetislav Basara jako pisarz religijny*, prev. Joanna Pańczyk, „Projektor”, 2003, br. 12–13. URL: [http://katalog.czasopism.pl/index.php/ProjektOR_12-13_\(2003\)](http://katalog.czasopism.pl/index.php/ProjektOR_12-13_(2003))

³⁰ M. Prodanović, *Ovo bi mogao biti Vaš srećan dan (kolateralna knjiga opšte nekorektnosti)*. Beograd, 2001. Svi citati sa ovog izdanja.

³¹ *Trag sluđenosti*, sa M. Prodanovićem razgovara S. Ćirić, „Vreme”, 25. 3. 2000, br. 481 URL: http://www.vreme.com/arhiva_html/481/16.html

³² Koristim srpski prevod: V. Goldsvorti, *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*, preveli sa engleskog V. Ignjatović, S. Simonović, Beograd, 2000 (V. Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of Imagination*, New Haven 1998). Naslov knjige odnosi se na nepostojeću, imaginarnu zemlju, Ruritaniju, iz šašavog avanturističkog romana Anthonyja Hopea *Zarobljenik Zenda* (1894) [Anthony Hope *The Prisoner of Zenda*], zemlju sa prostora negde u istočnoj Evropi koja je postala (posebno nakon pada komunizma 1989) u očima Britanaca i Amerikanaca simbol ili metafora stvarnog Balkanskog poluostrva ili konkretne balkanske države, koja još uvek nije ili više nije identifikovana sa Evropom (izmišljena Ruritanija je „Evropa koja to još nije” ili „ono što je Evropa nekad bila”). Pridev "Ruritan" se koristi kao sinonim za pridev "balkanski", obično u pežorativnom smislu (str. X; 57–59).

zemlju Primoruritanije, simbolizirajući u očima stranih posmatrača necivilizirani, prokleti, mračni kut Evrope, ali prije ne-Evropu, prije anti-Evropu, gde se krše ljudska i životinjska prava, a Primoruritanija je krajnje preteran, alegorijski kostim koji skriva Srbiju.“, „humanitarna intervencija“, „ekološka misija“, „jezičke igre (reka Trofime, Gleb Žar-Govorkin), te demaskiranje političkih mehanizama vidljivih u evoluciji herojevih pojmova (krvoločni tiranin, vlasnik nesrećne Primoruritanije (str. 22) ili ljudožder (str. 23)) otkriva prirodu realne politike.

Politika književnosti u ključu posredne reprezentacije realizovana je primenom kategorije Centralne Evrope. Kiš je naglašavao svoju pripadnost jednako Evropi, kao i Srednjoj Evropi. U nekom smislu, pisac je bio spona između Balkana i Centralne Evrope.

*Ja sam se, dakle, u duhovnom smislu iz Jugoslavije **preместio** [podvukao B. Z.] u Centralnu Evropu. Zanimljivo je opoziciono pozicioniranje Jugoslavije i Srednje Evrope izraženo glagolom „preместio“. Na efekat odvojenosti ova dva geokulturna područja Dragan Velikić ukazuje kroz stanje suspenzije, „između“. *Mi ne možemo tek tako niz Dunav otići u drugi svet. Stalno smo **negde između**, i zujimo kao muve okruženi izbečenim očima sa obe strane stakla*³³ [podvukao B. Z.]. U eseju *Varijacije na srednjoevropske* teme, Danilo Kiš uočava prisustvo izvesne „srednjoevropske poetike“, zbog čega oseća njihovu bliskost³⁴. Dragan Velikić konstatuje impresivnu trajnost i vitalnost mita o srednjoj Evropi, koji je preživeo podizanje *gvozdene zavese* i njegov univerzalni karakter, jer je – kako navodi – Srednja Evropa je prva multinacionalna i multikulturalna državna zajednica koja je *nametnula toleranciju*:*

*Malo je prostora na zemaljskom globu čiji mit toliko dugo traje. Možda razlog popularnosti i aktuelnosti Srednje Evrope leži u činjenici da **njena egzistencija postoji transponovana u literaturu** [podvukao B. Z.]. Njena koheziona snaga je i u literaturi. [...] I zato Srednja Evropa preživela ratove, mirovne konferencije i gvozdene zavese. [...] Za mene je Srednja Evropa literarna domovina³⁵.*

Centralna Evropa, kao rezultat diskursa svog i tuđeg i centralna kategorija debate o supranacionalnom identitetu u odnosu na evropski Istok i Zapad, predstavlja konstruisano i raznovrsno područje. Poljske naracije koje mitologizuju Centralnu Evropu proširuju njen prostor terenima istočno od matice: Podolje, Galicija, Bukovina, pa čak i područje Viljnusa – a sve se nekada nalazilo na rubovima K. und K. monarhije. Mitologizacije Centralne Evrope u savremenoj srpskoj prozi poprimaju, čini se, tri obrasca. Kao prvo, Jadransko-Podunavske Federacije, koju u prozi Dragana Velikića oličava trougao triju gradova: Pu-

³³ D. Velikić, *Severni zid*. Beograd, Vreme knjige, 1995, str. 61.

³⁴ D. Kiš, *Wariacje na tematy środkowoeuropejskie*. Prev. Kazimierz Żórawski, [u:] „Res Publica“, III: 1, Izabelin, 1989, str. 21–29.

³⁵ D. Velikić, *Dankesrede anlässlich der Verleihung des Mitteleuropa-Preises*. (Rukopis obezbeđio autor).

le/Rijeke–Beča–Beograda; kao drugo, leksikona Sredozemlja Radoslava Petkovića i kao treće različitih modela književnog predstavljanja Holokausta, što vodi ka stvaralaštvu Danila Kiša, preko proze Aleksandra Tišme, Davida Albaharija i Judite Šalgo. Velikićeva proza, protest protiv amnezije i negiranja germansko-rimske tradicije iz srpskog kolektivnog pamćenja i zvaničnih narativa seže po paradigmu egzistencionalnih putovanja s aktualizovanom figurom srpskog Odiseja, porodičnih, nostalgичnih i mentalnih putovanja i konsekventno gradi prostor multikulture, realne, ali i bivše i žive jedino u pamćenju, fiktionalne centralnoevropske Jadransko-Podunavske Federacije (Federacija Jadran–Beč–Beograd). Jadransko more i Dunav igraju važnu ulogu u uređenju prostora ove Federacije, jer je Dunav njena kičma, ali istovremeno funkcioniše i kao granica.

4

U okviru trostepenog sistema koji stvaraju elementi političke ekspozicije u književnom delu, pored već spomenute neposredne političke reprezentacije i posredne političke reprezentacije, sada ćemo se baviti primerima skrivene političke reprezentacije. Ovaj treći stepen u relacijama između politike i književnog dela označava razdvajanje sfere ideologizovanih interpretacija, persuazije i autoriteta, kao i semantike koju sadrže mitske, utopijske ili arhetipske primene, jer tumačenje poruke sadržane je u estetskoj sferi književnog djela. Koristeći inspiraciju Jacquesa Rancièrea u nastavku predstavljam tri modela semantičke reprezentacije skrivene sfere književnog dela (treći stepen političke ekspozicije dela). To su model književnosti kao medijacijske politike estetike (Gorana Petrovića *Opsada crkve svetog Spasa*), model medijacijske politike etike (Kiš, Albahari) i model političke kulturne medijacije (*Gatalica Veliki rat*).

Proza Gorana Petrovića smeštena je u krug dela Milorada Pavića i tradicije Borhesa. Lavirintska kompozicija romana Gorana Petrovića *Opsada crkve svetog Spasa* objavljena je 1997. godine i sastoji se od devet knjiga, koje na jasan način prikazuju narativne prikaze četrdeset dana i umnogome se odnose na tradiciju pravoslavne duhovnosti. Pretposlednji, 39. dan parastosa (*mnimosinona*) posvećen je srpskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini, pogođenom NATO napadima u ratu 1992–1995. godine, što predstavlja kontekst za ostale radnje, smeštene u duboku prošlost Srbije. Roman eksponira istoimenu naslovnu opsadu manastira Žiča od strane bugarskog cara Kalojana, ali se romaneskni i metaforički „srpski plan“ povezuje i sa Četvrtim krstaškim ratom (1204), koji je predvodio mletački dužd Enrico Dandolo, koji je završio osvajanjem Carigrada (1295), (a ne Jerusalima) i putovanjem Sv. Save, sina Stefana Nemanje, 1219. godine u Nikeju, čime je Srpska pravoslavna crkva donela autokefalnost. Model medijacijske politike estetike gradi atmosfera čarobnosti, neobičnosti, bajkovitosti, a mnoštvo iskorištenih sredstava (kreacionizam, slikovitost, konceptualizam, prostornost) čine da je Petrović često poistovećivan s vrstom barokne³⁶ ili

³⁶ S. Nowak-Bajcar, pozivajući se na istraživanje Elżbiete Dąbrowske, navodi prisustvo određene vrste svesti u Petrovićevoj prozi, što bi bio istorijski barok. Por. S. Nowak-Bajcar, *Mapy czasu*.

čak manirističke tradicije³⁷. Ključna metafora lavirinta u Petrovićevoj prozi, za razliku od Borhesove metafore sveta kao Vavilonske biblioteke³⁸ – predstavlja prostor diskursa s čitaocem, prostor dijaloga i medijacije. Bajkoviti svet Petrovićevog romana, uzvišena estetika, konstrukcija predstavljenog sveta koji je metafora stvarnosti, opravdavaju kvalifikovanje tog romana u ključu realizacije modela književnosti kao medijacijske politike estetike. I drugi romani mogu biti uključeni u ovu široku kategoriju, npr. *Hazarški rječnik* Milorada Pavića.

U ključu posredne političke reprezentacije trebalo bi navesti da opsada manastira Žiča i opsada Carigrada ilustruju nivo dominacije koji je vekovima određivao sudbinu Srbije. Izbor Četvrtog krstaškog rata i Šišmanove ratne ekspedicije kao materijala zapleta višestruko je referenciran. Carigrad kao cilj krstaša odaje mržnju Latina prema pravoslavlju, surovost i imperijalne namere Kalojana otkrivaju bugarsko-srpsko rivalstvo na regionalnom nivou. Žiča i Carigrad su simboli srpskog, pravoslavnog i evropskog identiteta. Žiča je sedište prve srpske arhiepiskopije, ali je istovremeno i hram koji je najčešće rušen i obnavljan. (Izgradnja je počela 1206. godine, a završena je 1217. godine). Simbol je osam vekova istorije srpskog naroda, njegovog duhovnog i verskog života, prosvete i kulture, državnosti i sećanja. Žiča je mesto krunisanja osam srpskih vladara, ali se uglavnom vezuje za ličnost Stefana Prvovenčanog, ali i Rastka Nemanjića, odnosno Svetog Save.

Osnovna poruka Petrovićevog romana izražava paradigmu duhovnosti koju predstavlja motiv leta, levitacije, drvo svemira, koje simbolizuje čovekov uspon ka svetosti i Bogu, ali je prati i ekvivalentna vertikalna paradigma, koja simbolizuje lokacija manastira Žiča i Spasove crkve na istoj udaljenosti između tadašnja dva centra moći – pravoslavnog istoka i rimokatoličkog zapada. Crkva čije je mesto odabrao Sveti Sava postaje *axis mundi*, a njen smisao stvaraju religiozni, fantastični, mitsko-magijski i folklorni motivi. Postignuti balans između ovih vektora znači nekada sadašnje stanje stabilnosti Srbije između prošlosti, budućnosti i sadašnjosti, a selektivni odabir elemenata nacionalne istorije otkriva nameru pisca za stvaranje alternativnog istoriografskog diskursa i traženje odgovora koji bi povezao slavnu prošlost sa sadašnjošću razbijenom sudovima istorije. U ovom posredovanju, namerno je izostavljen ključni događaj dosadašnjeg kosovskog boja u etnonacionalnom diskursu, traženje odgovora, kojim se, međutim, pisac ne smešta u brojne i raznovrsne simbole, ideje i metafore. Sv. Sava dobija od cara Vizantijskog carstva Teodora Laskarisa anđeosko pero, koje čuva iguman Spasiteljeve crkve, koje simbolizuje moć reči, pisanja, teksta, pa i sudbine. Takođe, prozori koje je poklonio Laskaris, koji omo-

Krakov, 2010, str. 160–161. Osnova sličnosti leži u "filozofskoj klimi epohe, u viziji zamršenog svijeta, u kretanju i promjenjivosti baroknog čovjeka tragično osjećanog, u njegovoj usamljenosti, u modelu tragačkog stava". Por. E. Dąbrowska, *Teksty w ruchu. Powroty baroku w polskiej poezji współczesnej*. Opole, 2001, str. 32.

³⁷ G.R. Hocke, *Świat jako labirynt. Maniera i mania w sztuce europejskiej w latach 1520-1650 i współczesnie*. Prev. M. Szalsza, Gdanjsk, 2003.

³⁸ Up. M. Głowiński, *Labirynt, przestrzeń obcości*, [u:] *Mity przebrane*, Krakov, 1990, str. 185.

gućavaju uvid u prošlost, budućnost, sadašnjost i – četvrto – u dubine sadašnjosti, ugrađeni su u Spasiteljevu crkvu, a takođe i moć molitve koja tera crkvu da levitira u vreme opasnosti – to su drugi elementi fantazije koji određuju prostor posredničke estetike u sukobu vektora moći i autoriteta sa elementom istorije, ali polje tog sukoba je fantastični svet mašte pisca.

Recepcija Petrovićevog romana takođe ima struju ideologizovanog tumačenja. Književna kritika je zauzela dve suprotstavljene pozicije u odnosu na Petrovićev roman, koje možemo označiti kao metafizičku³⁹ interpretaciju i ideološku⁴⁰.

5

Neobično jak pravac srpske savremene proze koji dolazi iz kruga pisaca jevrejskog porekla ima istaknutog predstavnika – Davida Albaharija. Ostavljajući po strani pitanje lociranja rada Danila Kiša u krug "postmodernih trendova"

³⁹ Metafizičko tumačenje ukazuje na duhovni kontekst Petrovićevog dela, ukorenjen u pravoslavnoj duhovnosti i pun intertekstualnih biblijskih referenci. (J. Алексић, *Duhovne vertikale Gorana Petrovića*, „Zbornik Matice srpske za knjizevnost i jezik”, 2012, knj. 60, sv. 2, str. 523). Persida Lazarević objašnjava misteriju Sv. Simeona u romanu s teološkim konceptom pravoslavne ideje samospasenja. Персида Лазаревић Ди Ђакомо [Persida Lazarević Di Giacomo], *Слова као камен чврста: узајамни однос језика и књижевно-језичког наслеђа у савременој српској књижевности (на примеру „Опсаде цркве Светог Спаса“ Горана Петровића)*, [u:] *Международни научни симпозиум „Славјанске језике и културе у савременом ми­ре“*, сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров, Москва: МАКС Пресс., 2009, 665].

Sličnim putem ide i Ahmetagić, koji navodi da poetika fantazijskog sloja romana počiva na duhovnosti pravoslavne crkve. (J. Ahmetagić, *Fenomen čuda u romanu Opsada crkve Svetog spasa Gorana Petrovića*, „Baština”, 2007, sv. 23, Priština-Leskovac Ahmetagić 2007, str. 103). Vera koja pomera planine i zida zidove hrama Svetog Spasa vezuje se za svetost Žiće. Marko Nedić na poseban način definiše fenomen fantazije u Petrovićevoj prozi, nazivajući je *knjigom lirske fantazije*. (M. Nedić, *Poetska fantastika Gorana Petrovića. Obnova i priča: ogledi o savremenoj srpskoj prozi*. Nedić 2002, str. 323). Aleksandar Jerkov naziva Petrovića najvećim stilistom savremene srpske proze, ističući da se ona približava lirskoj (S. Jerkov, *Ime umetničke istine*, NIN, broj 2811 (11. 11. 2004) Jerkov 2004, str. 49).

⁴⁰ Ideološka recepcija Petrovićevog romana naglašava bombardovanje srpskih ciljeva od strane NATO-a u Bosni 1995. godine i s tim povezanim pretnjama međunarodne zajednice, koja zahteva okončanje etničkog čišćenja na Kosovu. Metaforizacija kolektivnog života korišćena u Petrovićevoj prozi, formula otvorenog dela paradoksalno je favorizovala preterano tumačenje ideološke prirode, suprotno klasičnoj formuli da postmodernizam znači fundamentalni antifundamentalizam. Ideološka interpretacija skreće pažnju na činjenicu da su u romanu sa naslovnom figurom opsade ponovljeni razlozi poznati iz propagandne poruke režima Slobodana Miloševića. One koje je ceo svet urotio protiv usamljene, nevine i napuštene Srbije, verne tradiciji pravoslavlja i Carigrada. Ideologizacija stvaralaštva Gorana Petrovića povezuje se i sa optužbama na račun pisca da je upleten u „sistem“, jer je prihvatio predlog vlasti kreiranjem drame *Skela* objavljene 2004. godine), a svrstavan je i u neke krugove kritike kao učenik Milorada Pavića. „Otac srpskog postmodernizma” zvanično je podržavao režim Slobodana Miloševića, a u brojnim književnim izjavama lično je ekstremno politizovao sopstveno delo, na primer u knjizi *Hazari ili obnova vizantijskog romana* (1990) došao je do zaključka da je Slobodan Milošević „Sv. Sava našeg vremena”, i takođe javno objasnio da je i sam Hazar, a njegova knjiga predstavlja priču o sudbini Srba rasutih u tri konfesije. S. Ilić, *Opsada srpske književnosti juče, danas, sutra*, „beton – kulturo-propagandni komplet”, 21. 6. 2006, br. 1, str. I; J. Алексић, *Duhovne vertikale Gorana Petrovića*, „Zbornik Matice srpske za knjizevnost i jezik”, 2012, R: 60, sv. 2.

(*postmoderna strujanja*)⁴¹ ili postmodernističkih umetnika⁴², treba priznati da je pitanje etičke odgovornosti jedna od najvažnijih kategorija vezanih za staljinizam ili holokaust. Veza estetsko-formalne sfere s etičko-egzistencijalnom porukom opravdava kvalifikovanje Kišovog dela u ključu književnosti kao mediјacijske politike etike. Etičnost, katarzičnost Kišovog dela primetili su i kritičari⁴³.

Eksperimentalizam, intertekstualnost, dokumentarizam, lirizacija, autobiografizam polje su Kišovog književnog posredovanja da prikaže ljudsku opoziciju smrti, zlu i zločinu. Rekonstrukcija lika oca, uloga nesavršenih dokumenata i materijalnih tragova njegovog postojanja su znakovi na polju književne politike čiji je cilj odbrana vrednosti i optuživanje zločina. Aleksandar Jerkov put srpskog postmodernizma vidi kao „transformaciju kognitivnog metoda od indukcije – unutar narativne strukture – do dedukcije. [...] otkriće činjenice da se temeljni zaokret koji se dogodio u savremenoj [srpskoj – B. Z.] prozi sastoji u prelasku sa indukcije na dedukciju, što znači odustajanje od iskustva kao primarnog izvora naracije u korist opšteg znanja, oblikovano u priči zaključkom”.

Svet Kišove proze formiran u granicama *mimesis* podleže procesima fantastičke transformacije, čovek je definisan između racionalnosti i iracionalnosti, ali poruka porodičnog antitotalitarnog ciklusa je arena književne politike nepokolebljive mediјacije etike, vernosti imponderabilijama, nepromenljivim univerzalijama. U suprotnom ekstremu je proza Milorada Pavića, kome dajemo distinkciju predstavnika književnosti kao politike estetike, jer se svet predstavljen u *Hazarskom rečniku* ne odnosi na neknjiževnu stvarnost, već je možda parodija ili pastiš određene konvencije⁴⁴.

Književna politika etike usko je povezana s temom Holokausta, smrti i protoka vremena, prolaznosti, stalnog ponovnog rađanja, kao i simbolikom krvnih veza i porodičnih korijena. Dva plana koji se preklapaju – vjerski i mučenički – pokretačka su snaga etičke politike.

Univerzalnost modela politike etike čini da istorijski plan književne reprezentacije biva podvrgnut transformaciji, podležući mitizaciji kao pokušaju prevlađivanja vremena (u Kišovoj prozi) ili izjednačavanju istorije i smrti (u Albaharijevoj prozi). U romanu *Göetz i Meyer* etička politika implementirana je u prostor historiografije uz dodatak autobiografskog iskustva historiografskoj konvenciji. Funkcionalizovana kategorija autobiografizma opravdala bi stvaranje kategorije književne politike autobiografizma. Autor vodi igru sa čitaocem, čiji je cilj da spreči punu identifikaciju autorovog identiteta (identifikaciju autora sa pripovedačem) i nedvosmisleno određivanje genološkog „identiteta“ dela.

⁴¹ Up. A. Jerkov, *Prigovori postmodernom dobu*. „Književnost” 1994, br. 12, str. 1286–1290.

⁴² Up. Davor Beganović, *O kulturalnom pamćenju u djelu Danila Kiša*. „Letopis Matice srpske” 2006, br. 2, 187–199.

⁴³ [...] Zar se sam Kiš, uprkost snažnom defetizmu, nije deklarirao kao onaj koji, „uprkos sve-mu”, a naročito uprkos saznanju da su svi konstruktivni pokušaji u rodu ljudskome unapred osuđeni na poraz, ne želi da odustane. Jer pisanje daje dostojanstvo tom porazu, i metafizički ga iskupljuje”. M. Pantić, *Kiš*, Beograd, 2002, str. 76.

⁴⁴ Up. J. Kornhauser, *Kiš i Pavić – poetyki pastiszu*, [u:] *Świadomość regionalna i mit odrębności*. Krakow, 2001, str. 199.

Albaharijeva autobiografska konvencija ukazuje na široku konvencionalnost autobiografske konvencije⁴⁵. Ta konvencionalnost sadržana je u činjenici da autobiografska konvencija problematizuje pitanje referencijalnosti (identiteta pisca) i „iskrenosti“ njegovog iskaza, što se ispostavlja kao konvencija⁴⁶. Naravno, ovi razmotreni primeri mogu se posmatrati iz perspektive recepcije postmodernizma kao transformacije od autoreferencijalizma do angažmana koja se dogodila na Zapadu 1970-ih, kada je postmodernizam pripojio francusku filozofsku misao zajedno s poststrukturalizmom, i kada je došlo do zaokreta ka naraciji⁴⁷.

6

Slika Velikog rata u romanu Aleksandra Gatalice *Veliki rat*, nagrađenom prestižnom NIN-ovom nagradom (2012), književni je primer političke kulturne medijacije, jer težište diskursa autor prebacuje sa političke, vojne i nacionalne istorije (a posebno geopolitičkog diskursa) u ravan postmodernističkog književnog diskursa. Narativ Gatalice o Velikom ratu filtriran je kroz čitav sistem korektivnih mehanizama, interkulturalnih pristupa, proširen na globalni plan i uklopljen u potpuniju dimenziju univerzalne istorije, ne sprečava prethodne narrative da ostanu jedan od glavnih čvorova srpske nacionalne i kulturne svesti, ali trenutno – u postmodernom svetu gde su sve izvesnosti poljuljane – više ne predstavljaju konačnu i jedinu instancu koja određuje percepciju vrednosti zajednice.

Gatalica zauzima potpuno drugačiju, antropološku perspektivu, odustajući od tretiranja rata kao glavnog elementa istorije čovečanstva, stavljajući kulturu iznad i ispred rata. Prema postmodernističkoj paradigmi, on zamenjuje veliki narativ modernističkom temom uzvišene, slavne istorije običnim pričama pojedinačnih ljudi. Čak i usputni nadvojvoda Ferdinand i njegova žena Sophie, Lenin, Jean Cocteau i drugi, bili su lišeni osobina izuzetnih i velikih, pa čak i jednostavno posebnih karaktera.

To čak demonstrativno okretanje od rata u romanu s naslovom *Veliki rat* ogleda se pre svega u tome da pisac svoju pažnju ne zadržava na heroizmu vojnika, junacima ratnog bojišta, a čak, paradoksalno, zaobilazi „vojnu istoriju“ Velikog rata (opis bojišta, situacija na frontu, snabdevenosti i naoružanja). U većoj meri se koncentriše na naličje rata – špijune, slabosti komandanata, obične događaje ili igre slučaja. Prolegomena partikularne antropologije Velikog rata neodvojiva je od dekonstrukcije tradicionalnog i kanonskog oblika istorije prve velike hekatombe moderne Evrope s početka 20. veka.

⁴⁵ S. Nowak-Bajcar, *Mapy czasu*, op. cit., str. 120.

⁴⁶ M. Dąbrowski, (*Autor-*)*biografia, czyli próba tożsamości*, [w:] *Autobiografizm – przemiany, formy, znaczenia*, red. H. Gosk, A. Zieniewicz, Varšava, 2001, str. 51–53.

⁴⁷ Up. S. Nowak-Bajcar, *Mapy czasu. Serbska powieść postmodernistyczna wobec wyzwania epoki*. Krakov, 2010, str. 105–106. Ova tranzicija, tvrdi S. Nowak-Bajcar, dogodila se u srpskoj književnosti 1990-ih godina, a iako je nesumnjivo bila vezana za raspad Jugoslavije i izbijanje rata, odražava i situaciju koja se dogodila u recepciji američkog postmodernizma. Ibid., str. 106; Por. L. Hutcheon, *Poetyka postmodernizmu...*, str. 238.

Gatalica nudi postmoderni roman pun raznovrsnih igara sa istorijom, roman koji ima za cilj razbijanje ustaljenih etnokulturnih slika i načina njihovog književnog predstavljanja. Gataličin „Veliki rat” je dakle roman o ratu, a još više roman o narativima o Velikom ratu, prikaz novog tipa književne i istorijske imaginacije i nove osetljivosti. Neminovno, roman Gatalice asocira na to da pisac napušta pijedestal rezervisan za barda, oslobađa viziju nacionalne istorije od imperativa herojstva, napušta apoteozu nacionalnih kvaliteta i rastaje se od mitologema pesimističkog tumačenja nacionalne sudbine.

Politički prostor Srbije u Ćosićevoj prozi zapetljan je u preplet interesa velikih sila i susedne sredine početka 20. veka, koji obeležavaju najbolnji, konfliktni i najkomplikovaniji period moderne istorije ovih prostora. Civilizacijski prostor Srbije u prozi ovog pisca je pre komunikacijski koridor, veći magistralni put za prenos kultura i civilizacija, a nasleđe Srbije je realno i suštinsko biće, usmereno na sadržaj i trajanje, predstavljeno kao nasleđe koje treba braniti. Aleksandar Gatalica nije apostrofirao (na poseban način) nijedan nacionalni prostor. Takođe, kategorija nacionalne istorije i nacionalne sudbine ga ne zanima. Ratnu stvarnost pisac pretvara u narativnu stvarnost, satkanu od brojnih niti, digresija i narativnih pasusa. Ovaj roman svesno odustaje od verističke ili homologne reprezentacije stvarnosti, jer teži suštinski drugačijim ciljevima. Pre svega, on crpi snagu iz svoje sposobnosti da svoj vlastiti ontološki status iznese u prvi plan i postavi pitanja o svetu oko nas i njegovoj prošlosti.

Veliki rat je deo velike narativne freske koja izranja iz mnoštva planova koji se odvijaju po celoj Evropi, a obuhvataju kulturu, civilizaciju, vojsku, nauku i umetnost. Pojedine discipline reprezentuju manje ili više poznate osobe, često doajeni umetnosti: muzika (Paul Wittgenstein, koji je zaista u I svetskom ratu izgubio desnu ruku), poezija i proza (Guillaume Albert Vladimir Alexandre Apollinaire de Kostrowitzky, pravo ime Wilhelm Apolinary Kostrowicki, Vladislav Petković-Dis, Jean Cocteau, Frederik-Luj Soze, orig. Frédéric-Louis Sauser, Stanisław Witkiewicz, Ilija Erenburg); slikarstvo (Leonard Foujita, orig. Tsuguharu Fujita, Pablo Picasso), fotografija (Man Ray), hemija (Fritz Haber), vojska (Svetozar Borojević von Voјna, Влади́мир Алекса́ндрович Сухомли́нов i njegova druga žena Екатерина Викторовна Бутович, рођена Гошкевич), avijacija (Manfred Albrecht von Richthofen), okultizam (Franz Hartmann, Hugo Vollrath, Karl Brandler-Pracht), vidovnjak i iscelitelj (Grigorij Jefimowicz Rasputin). Gatalica posvećuje opsežne narativne niti „tamnoj strani“ rata, špijuna i zaverenika. Dragutin Dimitrijević, ps. Apis, Mata Hari, zapravo Margaretha Geertruida McLeod rođena Zelle, Oswald Rayner i izmišljeni likovi. Ovu paletu likova upotpunjuju vladari (kralj Petar I Karađorđević, Nikola II Romanov, Karlo I Habzburg), vođe, revolucionari (Lenjin, Lav Trocki, Karol Radek, zapravo Karol Sobelson).

Navedena lista, naravno, nepotpuna, stvarnih prototipova književnih likova može izazvati netačne asocijacije, kao da je roman Gatalice – uz učešće ovih likova – predstavljao interdisciplinarnu i međunarodnu sliku Velikog rata. Ništa više zbunjujuće. Slučajno nastali likovi upleteni su u mrežu različitih ovisnosti, čija svrha nije opravdanje slike, pa čak ni konteksta Velikog rata, već dočara-

vanje atmosfere tog doba, njegove specifičnosti, ali pre svega – zakon postmoderne estetike – pružiti eruditsku zabavu u kojoj je kultura u glavnog ulozi. U romanu se prožimaju slojevi dokumentarnog i fantastičnog, stvarnosti i snova, realnog sveta i mita, stvarajući alternativnu stvarnost lišenu metafizičkog opravdanja i lišenu vere u napredak. Veliki rat je u romanu čorsokak civilizacije koji su izazvali ljudi Starog kontinenta. *Sila se vojna digla na vojnu silu – ljudi na ljude, konji na konje, čelik na čelik – i to beše najveći boj u istoriji ratovanja* (A. Gatalica, *Veliki rat*. Beograd, 2013, str. 287). Fantastični sloj je u romanu izuzetno opsežan, ispunjavajući različite funkcije: anticipaciju sledećih događaja (posthumni razgovori između nadvojvode Ferdinanda i njegove supruge Sophie), provođenje pravde ili kazne (cenzor Tibor Veresz ubijen vlastitim perom, ili Clara Haber, koja umire od slučajnog oblaka iperita nošenog vetrom), prikaz sveprisutne smrti u ratu i nemoći lekara protiv njega (Dr Mehmed Graho kao „Dr Smrt”). Snovi obavljaju sličnu funkciju, jer nisu samo vrsta intelektualnog ludizma, već i prefiguracija kasnijih događaja u kojima se prošlost vraća u degradiranom i često, kao u slučaju cara Nikolaja II, zločinačkom obliku.

Ne samo da kultura igra važnu ulogu u romanu, već i umetnost, koja je suprotan pol u odnosu na rat i militarizam, stvarnost koja izražava duboke ljudske potrebe i suštinu čovečanstva. Nije slučajno da su centralnu ulogu u romanu imali avangardni pokreti koji su ne samo nastali tokom Velikog rata, već su izražavali i antiratna osećanja. Gatalica ne pada u patos i nijedna utopija ne progovara kroz njega, pa tako ni utopija spasavanja sveta kroz umetnost. U nje-mu dominiraju ironija, sarkazam i podsmeh, koji je usmeren i na ljude umetnosti. Možda je lik inferiornog umetnika, neostvarenog majstora umetnosti, od kojih mnogi listaju po stranicama romana, najrečitiji simbol zamke u koju se Evropa uplela u Velikom ratu. Kič operski pevač Hans Dieter Uis i vojnici s fronta, koji se zabavljaju referencama na *commedia dell'arte*, simboli su kiča u koji kulturu vodi rat. Rat uništava, sakati i uništava sve i svakoga. Ikona ratom osakaćene kulture može biti lik jednorukog pijaniste Paula Wittgensteina, privatnog brata istaknutog filozofa Ludwiga Wittgensteina, koji koncertira i nakon što je ostao bez desne ruke. Roman Gatalice otkriva u kojoj meri je kultura Evrope nakon Velikog rata bila osakaćena, osiromašena i degradirana. I u kojoj meri je to postalo propagandno oruđe.

7

Politička ekspozicija književnog dela u svetlu skrivene političke reprezentacije sadrži semantičke poruke isključivo u estetskoj sferi književnog dela. Petrovićev roman *Opsada crkve svetog Spasa* je metatekst o istoriji i njenim vektorima moći, koje izazivaju naracija, jezik i kultura. Roman postavlja granice unutar kojih se tumač može kretati, ali istovremeno dopušta mogućnost stalne reinterpretacije značenja. Posle pada Žiće, pripovedač romana izgovara značajne reči: *Na vama je sušte reči da spasete!* Narativ koji Petrović stavlja iznad istorije znak je vere u moć kulture i njenih vrednosti. Opstanak može se ostvariti samo u narativu, kulturi i njenim vrednostima.

Model književnosti kao arene politike etike i model književnosti kao sfere politike estetike razlikuju se po poimanju statusa književnosti i stvarnosti. Ta prva veruje da je istina vrednosti trajnija od vrednosti reči, a druga je zagovornik stava da je istina književnosti važnija od istine života. Strategija književnosti kao sfere politike estetike ide tragom Ničeove kritike „viška istorije“, jer po tom filozofu istorija može biti bolest, a njeno suzbijanje je povezano sa zaboravom ili terapijskim delovanjem umetnosti⁴⁸. Književnost kao prostor sukobljavanja politike i etike u stvaralaštvu Kiša, Albaharija vidi istoriju kao rezultat sveta, trag neohegelovske misli, s ugroženom metafizičkom perspektivom. Autobiografski karakter proze Kiša i Albaharija, gde se prepliću porodična i biblijska tradicija, ima različite oštrice politike etike. U Albaharijevom slučaju to je bilo povezano sa simbolizacijom krvnih veza, korenima, porodicom i narativnom strategijom čija je dominantna bila paradigma identiteta i pamćenja. Međutim, splet biblijske i porodične tradicije u Kišovoj prozi simbolizuje neizbežnost i svirepost Holokausta.

Kultura u romanu *Gatalice* je autonomna vrednost koja prelazi nacionalne, vjerske i istorijske granice. Uprkos tome što *Gatalica* prevazilazi suprotnost oba dela Evrope (Istočne i Zapadne), suprotnost intuicije i iskustva s jedne strane, te simbola i apstrakcije s druge strane, Evropa semiotičkog znaka i međuljudskih odnosa i Evropi simboličkog, apstraktnog logoa, u oba romana, kulturi prijeti rat, posebno Veliki rat. Rat koji je potkopao, doveo u pitanje i uklonio još trajnije i dublje slojeve na kojima je počivao identitet Evrope oba plućna krila.

Literatura:

- Ahmetagić, J., 2007, *Fenomen čuda u romanu Opsada crkve Svetog spasa Gorana Petrovića*, „Baština”, sv. 23, Priština–Leskovac.
- Алексић, Ј., 2012, *Duhovne vertikalne Gorana Petrovića*, „Zbornik Matice srpske za književnost i jezik”, knj. 60, sv. 2.
- Basara, S., 1996, *Ukleta zemlja*, Beograd.
- Beganović, D., 2006, *O kulturalnom pamćenju u djelu Danila Kiša*. „Letopis Matice srpske”, br. 2, 187–199.
- Bratić, R., 1995, *Zima u Hercegovini*, Beograd.
- Bremer, A., 1992, *Nacija u prozi*. „NIN”, br. 2174.
- Czapliński, P., 2009, *Polityka literatury, czyli pokazywanie języka*, w: *Polityka literatury*, Warszawa.
- Dąbrowska, E., 2001, *Teksty w ruchu. Powroty baroku w polskiej poezji współczesnej*. Opole.
- Dąbrowski, M., 2001, *(Autor-)biografia, czyli próba tożsamości, [w:] Autobiografizm – przemiany, formy, znaczenia*, red. H. Gosk, A. Zieniewicz, Warszawa.
- Franczak, J., 2012, *Literatura i władza. Rekonesans*, [w:] *Kulturowa teoria literatury. Poetyki, problematyki, interpretacje*. Red. Teresa Walas, Ryszard Nycz. Kraków.
- Głowiński, M., 1990, *Labirynt, przestrzeń obcości*, [w:] *Mity przebrane*. Kraków.
- Goldsvorti, V., 2000, *Izmišljanje Ruritanije. Imperijalizam mašte*, preveli sa engleskog V. Ignjatović, S. Simonović, Beograd.

⁴⁸ F. Nietzsche, *Niewczesne rozważania*, prev. L. Staff, Varšava–Krajkov, 1912, str. 98–104. Up. takode T. Sławek, *Morze i ziemia. Dyskursy historii*. „Facta ficta”. Z zagadnień dyskursu historii, ur. W. Kalaga i T. Sławek.

- Hocke, G. R., 2003, *Świat jako labirynt. Maniera i mania w sztuce europejskiej w latach 1520-1650 i współcześnie*. Prev. M. Szalsza, Gdańsk.
- Hutcheon, L., 1998, *Historiograficzna metapowieść: parodia i intertekstualność historii*, prev. J. Margański, [w:] *Postmodernizm. Antologia przekładów*, red. R. Nycz, Kraków.
- Ilić D., 2003, *Svetislav Basara jako pisarz religijny*, prev. Joanna Pańczyk. „Projektor”.
- Ilić, S., 2006, *Opsada srpske književnosti juče, danas, sutra*. „Beton. Kulturo-propagandni komplet“, br. 1.
- Janaszek-Ivaničkova, H., 1995, *Paradoksalny život postmodernizmu w krajach słowiańskich Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] *Postmodernizm w literaturze i kulturze krajów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. D. Fokkema i H. Janaszek-Ivaničkova. Katowice.
- Jerkov A., 2004, *Ime umetničke istine*, NIN, br. 2811.
- Jerkov, A., 1994, *Prigovori postmodernom dobu*. „Književnost”, br. 12.
- Kapor, M., 2001, *Blokada Belgradu*, prev. E. Cirlić, Warszawa.
- Kiš, D., 1989, *Wariacje na tematy środkowoeuropejskie*. Prev. Kazimierz Żórawski, [w:] „Res Publica”, III: 1, Izabelin.
- Kornhauser, J., 2001, *Kiš i Pavić – poetyki pastiszu*, [w:] *Świadomość regionalna i mit odrębności*. Kraków.
- Лазаревић П. Ди Ђакомо [Persida Lazarević Di Giacomo], 2009, *Слова као камен чврста: узajамни однос језика и књижевно-језичког наслеђа у савременој српској књижевности (на примеру „Опсаде цркве Светог Спаса“ Горана Петровића)*, [у:] *Международни научни симпозиум „Славјански језици и културе у савременом мунре“*, сост. О. В. Дедова, Л. М. Захаров, Москва: МАКС Пресс..
- Lejeune, Ph., 1975, *Pakt autobiograficzny*. „Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacje”, br. 5 (23).
- Lukes, S., 2005, *Power: A Radical View*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Nedić, M., 2002, *Poetska fantastika Gorana Petrovića. Obnova i priča: ogledi o savremenoj srpskoj prozi*. Beograd.
- Nietzsche, F., 1912, *Niewczesne rozważania*, prev. L. Staff, Warszawa-Kraków.
- Nowak-Bajcar, S., 2010, *Mapy czasu*. Kraków.
- Prodanović, M., 2001, *Ovo bi mogao biti Vaš srećan dan (kolateralna knjiga opšte nekorektnosti)*. Beograd.
- Prodanović, M., 2000, *Trag sluđenosti*, sa M. Prodanovićem razgovara S. Ćirić, „Vreme”, br. 481 (http://www.vreme.com/arhiva_html/481/16.html) .
- Rancière, J., 2008, *Dzielenie postrzegalnego. Estetyka i polityka*, przeł. I. Bojadżijewa i J. Sowa. Kraków.
- Sławek, T., 1992, *Morze i ziemia. Dyskursy historii*. „Facta ficta”. Z zagadnień dyskursu historii, red. W. Kalaga i T. Sławek. Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego.
- Szacka, B., 2003, *Wprowadzenie do socjologii*. Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Sztompka, P., 2002, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Velikić, D., 1998, *Dantenov trg*. Beograd
- Velikić, D., *Dankesrede anlässlich der Verleihung des Mitteleuropa-Preises*. (Tipkopis obezbedio autor).
- Velikić, D., 1995, *Severni zid*. Beograd.
- Žunić, D., 2002, *Nacionalizam i književnost. Srpska književnost 1985-1995*. Niš.

DIE POLITIK DER SERBISCHEN POSTMODERNEN PROSA: EIN
VERSUCH DER SYSTEMATISIERUNG

Zusammenfassung

Der Text stützt sich auf die Erkenntnisse von Jacques Rancière, der behauptete, dass sich das Feld der Kunst und das Feld der Politik als Orte der Auseinandersetzung überschneiden und stellte damit die legalisierte Selbstverständlichkeit der radikalen Trennung dieser Disziplinen in Frage. Die Literatur verhandelt und hinterfragt die Muster, die unsere Erfahrungen ordnen, und wird so zu einem Instrument des Widerstands gegen die Macht. Die Politik der Literatur erwächst aus einem Verständnis von Literatur als Akteurin in einem kulturellen Dialog, der die Welt als eine Reihe ungleicher Narrative konstituiert und diese Welt verändern kann, indem er diese Narrative in Frage stellt. Der Autor des vorliegenden Textes bezieht sich auch auf die Theorie der Machtmodelle von Stevan Lukes [*faces of power*], der zwischen ein-, zwei- und dreidimensionalen Theorien unterscheidet. Eindimensionale Theorien verstehen Macht als institutionelle Vormachtstellung bestimmter Akteure gegenüber anderen und reduzieren dieses Phänomen auf Entscheidungsverfahren und die Bildung von Institutionen, auf Interessenkonflikte und Kämpfe um Entscheidungsfunktionen. Zweidimensionale Theorien verweisen auf die wichtige Rolle von Einstellungen (Parteilichkeit), d. h. von Überzeugungen und Wertesystemen, sowie von Verfahren und Ritualen, die die Interessen bestimmter sozialer Gruppen schützen. Dieser Ansatz trägt dazu bei, die Frage der ideologischen Beeinflussung, der Überzeugung, der Propaganda und des Einflusses der Autorität zu problematisieren. In den dreidimensionalen Theorien wird gezeigt, dass Macht in allen sozialen Interaktionen präsent ist und durch Ideen und Sprache Überzeugungen bestimmt sowie Bedürfnisse und Wünsche formt.

Im Rahmen der dreidimensionalen Theorien der Macht kann die literarische Repräsentation die Form von drei Modellen annehmen: die des Paktes der direkten literarischen Repräsentation, des Paktes der indirekten literarischen Repräsentation und des Paktes der verdeckten literarischen Repräsentation. Im Hinblick auf die direkte literarische Repräsentation geht es bei der Beziehung zwischen Literatur und Macht in erster Linie um die Beziehung: Autor - öffentliche Macht - Empfänger. Der Einflussbereich der indirekten literarischen Repräsentation sind die Narrative des Autors durch Überzeugung oder Autorität. Sie tauchen in den literarischen Strategien des postmodernen Neorealismus, den autobiografischen und anti-utopischen Erzählungen zahlreicher serbischer Schriftsteller an der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert auf (Mihajlo Panticia, *Novobeogradske price*, Arsenijević, *Potpalublje*, Vladimir Pištalo, *Milenijum u Beogradu*, sowie Laslo Blašković, Srdjan Valjarević, Dragan Velikić. Die Literaturpolitik dieses Paktes wird auch durch die Kategorien Mitteleuropa und Holocaust umgesetzt (Danilo Kiš, Aleksandar Tišma, David Albahari, Judita Šalgo).

Beispiele für die Semantik der verdeckten politischen Repräsentation eines literarischen Werkes - so der Autor des vorliegenden Textes - können die Form eines Modells der Literatur als Politik der ästhetischen Vermittlung (*Opsada crkve svetog Spas von Goran Petrović*), der Literatur als Politik der Ethikvermittlung (Kiš, Albahari) und der Politik der kulturellen Vermittlung (*Gatalica Veliki rat*) annehmen.

Das Modell der Literatur als Schauplatz der Politik der Ethik und das Modell der Literatur als Sphäre der Politik der Ästhetik unterscheiden sich in ihrem Verständnis des Status von Literatur und Wirklichkeit. Ersteres glaubt, dass die Wahrheit der Werte beständiger ist als die Beständigkeit der Worte, während letzteres die Ansicht vertritt, dass die Wahrheit der Literatur Vorrang vor der Wahrheit des Lebens hat. Kultur hat in Gatalicas Roman den Status einer autonomen Wertwirklichkeit, die nationale, konfessionelle und historische Grenzen überschreitet. Das Europa des semiotischen Zeichens und der menschlichen Beziehungen und das Europa des symbolischen und abstrakten Logos sind vom Krieg bedroht, der die Identität und die Existenz seiner beiden Lungenflügel bedroht.

Schlüsselwörter: Literatur und Politik, serbischer postmoderner Roman, Goran Petrović, David Albahari, Aleksandar Gatalica.

Gabriela ŠUBERT

Filozofski fakultet, Institut za slavistiku
Univerzitet Fridrih Šiler u Jeni
gabriella.schubert@gmx.de

STANISLAV VINAVER O ZAROBLJENIČKOM LOGORU

Pisac i intelektualac Stanislav Vinaver (1891–1955) je kao rezervni oficir Kraljevine Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu, 1941. g., pao u zarobljeništvo nacističke Njemačke i narednih pet godina proveo je po „oflazima“ u Osnabriku, u specijalnom logoru inteligencije Jugoslovenske kraljevske vojske. U svojim sjećanjima pod naslovom „Godine poniženja i borbe: Život u nemačkim ‚oflazima““ (1945), Vinaver piše kao svjedok, znalac ali i kao žrtva nacističkih sila, insistirajući na objektivno-analitičkom svojstvu svojih sjećanja.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, „oflag“, „nedicevci“, „ljoticevci“, „dražinovci“, „dangu-baši“, „švaleri“, „vojvode“, partizanski pokret, logor u Osnabriku, Nirnberška deklaracija

Uvod

Pisac i intelektualac Stanislav Vinaver (1891–1955) je Drugi svjetski rat dočekao kao penzionisani činovnik Centralnog pres-biroa Kraljevine Jugoslavije. Riješio je da kao rezervni oficir Kraljevske vojske stupi u borbu kako bi branio svoju zemlju i „poginuo kao oficir“ – rekao je jednom prijatelju. Međutim, nije poginuo na frontu nego 1941. godine, poslije aprilskog sloma i nakon kapitulacije Jugoslavije, pao je u zarobljeništvo Nijemaca. Narednih pet godina sa hiljadama drugih oficira bio je zatvoren u „oflazima“ nacističke Njemačke u Osnabriku, u specijalnom logoru za ratne zarobljenike – „oflag“ je skraćenica za „Offizierslager [logor za oficira] vojnih snaga Trećem rajhu suprotstavljenih zemalja. O stradanju i bolnim doživljajima u logoru, počinjući od osjećanja stida zbog sramnog poraza, svjedoči Vinaver u svojoj knjizi „Godine poniženja i borbe, Život u nemačkim ‚oflazima““¹.

Logor zarobljenika u Osnabriku

Logor u blizini Osnabrika je bio rezervisan za jugoslovenske ratne zarobljenike: za vojnu inteligenciju, oficire koji nisu se mirili s porazom u Aprilskom ratu, pored univerzitetskih profesora, bivših ministara i poslanika, sudija,

¹ Stanislav Vinaver: *Godine poniženja i borbe. Život u nemačkim ‚oflazima‘*. Beograd, 1945. Up. i Damjanov, Sava (2013): *Između ratnog Beograda i ‚radnih‘ logora Nemačke*: Branko Lazarević i Stanislav Vinaver. 10.17234/Desnicini_susreti2012_1.dio.5.

generala i poznatih intelektualaca. Prvi transport sa više od 1500 ljudi je stigao u logor u Osnabriku 26. aprila, drugi sa 3410 vojnika u maju 1941. godine. Među njima je bilo 1108 aktivnih i 1800 rezervnih oficira, a vojnika je bilo 502. Stizali su u taj oflag i oficiri iz drugih logora, tako da se u maju 1942. godine u Osnabriku nalazio drugi najveći logor zarobljenika posle Nirnberga (Nürnberg). Kasnije se ovaj broj još povećao do preko 6000 oficira i vojnika. Među njima je bilo oko 200 Jevreja.² Stanislav Vinaver je bio jedan od njih. Položaj Jevreja u oficirskim logorima bio je otežan time što su stalno imali osjećanje da ću oni biti „prvi na meti“. Zbog toga su mnogi Jevreji prikrili svoje jevrejstvo.

Zarobljenici su bili smješteni u pedesetak baraka opasnih bodljikavom žicom i kontrolisanih Nijemcima sa stražarskih tornjeva načičkanih mitraljezima. U jednoj sobi barake je bilo smješteno dvadesetak oficira; svakom zarobljeniku je bio određen prostor od četiri kvadratna metra. Vinaverov logor je bio „Oflag 6 c“.

Po Ženevskoj konvenciji iz 1929, zarobljenici su bili oslobođeni od fizičkog rada u logoru i van njega tako da su pravili plan kako bi njihov zarobljenički život bio izdržljiv i vremenski ispunjen: organizovali su predavanja, jezične kurseve, fizikulturu, stručne diskusije, fudbalske utakmice, pozorišne predstave i slične aktivnosti. Vjersku službu je vršio jedan sveštenik, oficir Milan Jovanović.

Britanska avijacija 6. decembra 1944. godine je bombardovala Osnabrik. Tom prilikom je u logoru poginulo 116 oficira Jugoslovenske kraljevske vojske, a šezdesetak ih je bilo ranjeno. Za vrijeme bombardovanja zatvorenici je bilo zabranjeno da izlaze iz svojih baraka jer bi njemački stražari odmah otvarali vatru. Malo kasnije su Englezi ponovo bombardovali Osnabrik i tada je poginulo još 14 jugoslovenskih oficira. U proljeće 1945. godine, Englezi su oslobodili preživjele oficire i vojnike. U znak sjećanja na stradanje zarobljenika, ovdje je podignut 1966. godine hram, a u blizini hrama se nalazi vojno groblje.

Sjećanja Stanislava Vinavera

U svojim sjećanjima o godinama zarobljeništva u njemačkom koncentracionom logoru, Stanislav Vinaver piše kao svjedok, znalac i žrtva. Prije svega se trudi da suzbija pristrasnost i da daje objektivne informacije, kritične prema drugima, ali kritične i prema sebi.

Na početku reflektuje mutno političko stanje u Kraljevini Jugoslaviji koje se razvilo prije 1941. godine: sa „nedićevcima“ pod profašističkom komandom generala Milana Nedića; „ljotićevecima“ Srpskog dobrovoljačkog korpusa koji su saradivali sa njemačkim okupacionim snagama i „dražinovcima“ odnosno četnicima, pod komandom Kralja Petra II Karađorđevića. U tom kontekstu piše:

² Up. Josip Presburger: *Oficiri Jevreji u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj*. [u:] Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja (JIM) = Jewish studies, 1975, 3, 225–275.

„Zarobljenici pak koji su docnije došli u nemačke žice („dražinovci“, „dangubaši“, „švaleri“, „vojvode“, „ljotićeenci“) teško su se menjali. Na njihovom čelu – mnogima od njih – bio je krvav Kainov žig prosute bratske krvi.“³

Kapitulacije vojnika Kraljevine Jugoslavije se sjeća kao sramotne pojave, up.:

„Vojnici su nas od dana kapitulacije prezreli, a naredbe o predaji oružja nisu uopšte shvatili. Nisu shvatili da se tako nešto sme reći, izgovoriti, kao što ima stvari o kojima se možda sme misliti, ali glasno govoriti ne sme: da zlo ne čuje, da se ne obesveti pojam čoveka i njegova dostojanstva. Narod je zanemio od čuda.“

U njemačko zarobljeništvo vojnici su, po Vinaverom svjedočanstvu, pali bez pripreme, up.:

„Ako smo nestručno vodili rat – tehnički, psihički, propagandno nepripremljeni – još smo nestručnije ušli u ropstvo. Nijedan od naših komandanta ne zna Ženevsku konvenciju, koja nam garantuje živote i prava. Po Ženevskoj konvenciji niko ne može naterati oficire da rade za neprijatelja! A, eto, oni sami, po ličnoj pobudi, za neprijatelja rade, a starešine agituju za takav rad“.

Vinaver nastavlja:

„Tek u logoru se jasno vidjelo da su nedićevci i dražinovci isti, dva Janusova lica.“

Zarobljenički logor

Vinaver detaljno opisuje prilike i svakodnevni život u njemačkom zarobljeničkom logoru. U logoru zarobljenici su bili odvojeni jedni od drugih, up.:

„Zatim, došla su odvajanja iz naše sredine: Nemaca, Hrvata, Bugara, Talijana, Mađara, Crnogoraca, Slovenaca, Rumuna. Stalni spiskovi, prebrojavanja i kontrolisanja. Poneki su izmislili da pripadaju za nas egzotičnim narodima Severa i Juga, Istoka i Zapada, i tako su se izmigoljili iz logora.“

³ Navedeni u ovom radu tekstovi su citirani iz verzije rada koja je objavljena u nastavcima u *XXZ magazinu* na internetu:

<https://www.xxzmagazin.com/zasto-smo-propali-u-aprilu-1941-godine>;

<https://www.xxzmagazin.com/nacisti-su-na-zarobljenicima-ostri-mlaznjak-narodnih-masa>;

<https://www.xxzmagazin.com/nase-staresinstvo-nije-imalo-pojma-o-zenevskoj-konvenciji>;

<https://www.xxzmagazin.com/molba-nacistima-pustite-nas-u-srbiju-da-potamanimo-komuniste>;

<https://www.xxzmagazin.com/cetnicki-plan-poklati-sve-hrvate-muslimane-manjine-i-srpsku-inteligenciju>; <https://www.xxzmagazin.com/drazinovci-nedic-evci-i-ljoticevci-bi-poklali-sve-koji-drukcije-misle>.

Bekstvo je njima bilo nemoguće; Vinaver piše:

„kad je u bekstvu, vija ga, prati i dostavlja svaka žena, svako uniformisano i neuniformisano dete po službenoj dužnosti nemačkog deteta.

Na zarobljenicima se i oštri mržnja narodnih masa. Sprovode se ulicama radi hrabrenja masa i izivljavanja njihovih nagona. Koliko li su puta u početku kraj nas, sprovedenih zarobljenika, izazivački paradno maršovala plava deca iz Hitlerjugenda, pevajući prkosno svoje bezlične koračnice i ratne pesme! Prikazujemo se odrpani i svirepi, kao pećinski ljudi, po ilustracijama i u filmu koji je uvek doteran foto-montažom.“

Njegovala se, po riječima Vinavera, „gotovo baštovanskom veštinom“ mržnja njemačkog stanovništva prema zarobljenicima. Po ulicama Nirberga svuda su bile izlepljene plakate protiv njih. Nijemcima je bilo zabranjeno da kontaktiraju sa zarobljenicima. Onoga ko je to radio očekivala je drastična kazna, a kazna se objavljivala u novinama. Vinaver zaključuje:

„Tako zarobljenik ne može da pričini veliku štetu. Njegova zavera sa stanovništvom nemoguća je. Zavađaju se zarobljenici sa narodom.“

Vinaver detaljno opisuje logor, organizaciju svakodnevnog života zarobljenika i personala koji je bio postavljen da to kontroliše. Transport zarobljenika u logore je bio krajnje nehuman. O tome između ostalog čitamo:

“Sama putovanja po Nemačkoj bila su prava kazna: duga, sa slabom ishranom, nisu nas danima puštali radi vršenja nužde, neizlaženje, nemanje vode, vožnja u mračnim, hladnim, pa i zagađenim vagonima, docnije i okivanje! Posle je dolazilo uvek ono očajno: gubila se pošta i veza sa našima, paketi izostajali i lutali, prolazili bi meseci dok bi se to uskladilo. Naši „vrhovni“ rukovodili su svima seobama i davali spiskove sumnjivih. Kartoteka je bila obilata, lični kartoni načičkani podacima kao istorija teške bolesti”.

Pošto je Vinaverov logor bio oficirski logor, metodologija u njemu je bila drugačija nego u običnim koncentracionim logorima, ali nimalo humana i daleko od pravila Ženevske konvencije. Ono što Vinaver sa pravim zaprepašćenjem registruje, to je činjenica da su sami zarobljenici – zapostavljajući minimum oficirske etike, a kamoli oficirsku zakletvu – bili najsavršeniji kapoi: što višeg zvanja u nekadašnjoj vojsci, to drastičniji i grozniji su bili u raznim njihovim metodama. Umjesto da su zaštitili svoje oficire, išli su naruku Nijemcima i pedantno sprovodili njihove naredbe; po riječima Vinavera, davali su Nijemcima moralno pravo na njihovo ponašanje i nisu se zauzimali gdje je to bilo čak i lako učiniti. Svakodnevnica u logoru je bila mučenje, up.:

„Ishrambene, smeštajne prilike bile su očajne, ponašanje Nemaca izaziva juće, pretnje i poniženja svakim povodom pojava stalna. Nastalo je kod mnogih utrki vanje ko će Nemcima više da se dodvori. Visoki, ogromnoga rasta general, naš komandant, savijao se pred majušnim nemačkim podoficijom-kepecom ili pred „zonderfirerom“, kao da mu to još čini naročitu čast. Kolika su poniženja oko jela i sačekivanja „dodatka“, oko grubih, neoficirskih poslova, čišćenja, iznošenja đubreta, redarčenja oko nužnika! Vikalo se na nas i pretilo. Koliko je u upotrebi bio izraz „srpske svinje“! Ponašali su se s nama kao da smo varvari koji ne razumeju ni upotrebu klozeta.“

Vinaver piše o strahovitim stvarima i o mučenju u jednom tonu očajanja s jedne i sarkazma s druge strane. Nijemci su stalno držali zarobljenike pod svojom eksperimentalnom prismotrom; stražare su huškali na zarobljenike kojima nisu ni dali dovoljno hrane. Vinaver piše:

“Konvencija traži za nas ishranu trupa iz pozadine, a nama kradu i ono malo kalorija neophodnih za vegetiranje. Mnogi po ceo dan leže u postelji kao pretučena zver u ležištu da ne gube kalorije i izvlače se samo na „apele“ (prebrojavanje). Nemci su mogli mnogo štošta od ovoga da poprave, bar su mogli da ublaže rdav ton, teške stambene prilike i svakojake šikane. Oni su u početku rata imali i dosta hrane. Ali nemačko vođstvo rukovodi se drugim planom, ne humanošću. Ono planski ide da nas u početku robovanja izgladni i snizi nam vitalitet, a docnije da nas drži u polusnu, u zimskome snu kakvih opasnih guštera. Prvih meseci, po pravilu, sve se nacije drže bez paketa, da se postigne sniženje životne temperature. To je bilo sa oficirima svih nacija. Govorilo se čak da nam daju i brom i malo je ko u to sumnjao. Slično je pravilo ponižavanja. Ono se sprovodi odmah u početku po nekoj naročitoj pedagogiji, da se moralna kičma zarobljenika slomlje. Docnije se održava tako, gleda se da se ne ispravi i ne „pobesni“... Iz tog razloga paketi iz zemlje dozvoljeni su bili tek po izvršenom višemesečnom i obaveznom krajnjem gladovanju, uz kontrolu lične težine.”

Uprkos svim lišavanjima, zarobljenici su imali neku vrstu kulturnog programa, u granicama koje je njemačka kontrola dopuštala. Organizovali su predavanja iz raznih struka, kurseve stranih jezika, gimnazijske tečajeve, pa čak i skraćeno trgovačku školu. Imali su književne priredbe, čitanja, recitacije i diskusije koje su bile omiljene. Među zarobljenicima su bili i pesnici; oni su čitali iz svojih djela. Stvarali su horove i orkestre; davali su koncerte; priređivali su pozorišne predstave, ali u svakoj priredbi i na svakom predavanju prisustvovali su cenzori i često su ga ometali. Unaprijed su sve kontrolisali – tako i tekstove u njemačkom prevodu. Organizaciju kulturnog života u logoru Vinaver opisuje na sljedeći način:

“Instrumente i muzikalije u prvi mah kupovali smo preko logorskih vlasti, u Nemačkoj, za novac od naših plata, koje smo dobijali u logorskim markama. Docnije je sve stizalo iz Ženeve, kad više, kad manje. Udžbenici, rečnici, naučne knjige, beletristika, učila, dobijani su u prvo vreme istim putem iz Nemačke, a zatim iz naše zemlje i Ženeve. Dobijali smo pretplatom nemačke novine, i beogradsku štampu, kao i hrvatske i mađarske listove. Ostalo je bilo zabranjeno.

Prva predavanja kretala su se oko teme: zašto smo propali? Zatim, davane su vesti, pregled štampe, vojni pregled. Docnije su došle i zabavne i poučne i velike kulturne teme, najzad nauka i istorija, poglavito u svetlosti socijalističkog gledanja na svet.

U logorima je bio nemački radio sa zvučnicima koji su gremeli nadaleko. Ta propaganda, strahovito bučna i za nas demorališuća, išla je u početku na to da omalovaži učešće Engleske i Amerike, i da nagovesti brzi kraj pohoda protivu Rusa.“

Intelektualna svakodnevica je pozitivnija strana Vinaverovih iskustava u logoru. Vinaver je sam držao predavanja o raznim temama. Piše:

“Ja sam držao mnogobrojna predavanja i usmene novine namenjene najširim krugovima. Imao sam pod vedrim nebom i po nekoliko hiljada slušalaca u Nirnbergu. Moja je novinarska tendencija bila da budem aktuelan, to jest čim na radiju bude govor Hitlera, Gebelsa itd., da odmah, ne časeći časa, to prikazem i anališem. I ja, kao i drugi, držao sam svaki dan po raznim barakama predavanja. U prvim godinama postizavao sam rekordne cifre, u teškim časovima. Posle je sve to bila dečja igračka.”

On ne insistira previše na svojoj ljevičarsko-antifašističkoj orijentaciji, mada ne propušta da povremeno istakne kako je na logorskim predavanjima i diskusijama zastupao stav da su jedini autentični heroji ovog rata u Jugoslaviji – to su partizanski pokret, narodna vojska i njen komandant Tito: on ih sagledava i kao prave nastavljače epskoherojske tradicije hajduka, uskoka, pa čak i žrtvenih kultova (tipa „vidovdanskog zaveta”).

U njegovim izvještajima o svakodnevnom životu u logoru, Vinaver se poneki put poziva na uzorne primjere iz istorije, od staroga svijeta i antike, preko srednjovjekovlja i renesanse pa sve do novijih, pa i najnovijih vremena, a posebno na modernu antropološku literaturu Frejzera, Malinovskog i drugih koji istražuju primarne modele kulture i koji su njemu vrlo bliski.

Dakle, spoljašnja ratna zbivanja ovdje imaju svoje unutrašnje odjeke: u „oflageru” kao u jednoj eksperimentalnoj retorti, precizno sve iskazuje u beskrajnim intelektualnim i kvaziintelektualnim debatama zatočenika. Na taj način, čitaocu se pruži mala istorija ideja, on postaje učesnik debata o političkoj filozofiji i moralno-etičkim shvatanjima.

Druga strana života zarobljenika u logoru je bila patnja i strah od gubitka života i ljudskog dostojanstva. Zarobljenici su bili i kamuflaža od bombardovanja.

Sam Vinaver je fizički bio najbrutalnije zlostavljan kao neistomišljenik jednoga eksgenerala ekskraljevske vojske i njegovog logorskog (eksjugoslovenskog!) klana: prebijanje i izivljavanje nad njim, uz stručni veterinarsko-ljekarski pokušaj škopljenja, zaustavljen je samo zato da Nijemci – kao upravnici „oflaga” u kojem se sve zbivalo – ne bi bili nezadovoljni radikalnim mjerama, sprovedenim bez njihove izričite zapovijesti. O tome piše:

„Pukovnik Pantić pozvao me je na raport u svoj štab. Bio je u pratnji svoje telesne garde. Napao me je najgorim rečima što donosim nemačke vesti precizno. Rekao mi je da se smatra da se nemačke novine nikako nisu otresele jevrejskog uticaja. Čestitao sam mu na tome pronalasku i uputio ga da to saopšti pravome Gebelsu. Zatim mi je pretio smrću, istina u daljoj perspektivi, u otadžbini, što veličam „onu bitangu Tita“. Odgovorio sam mu – isto onako povišenim tonom kao i on – da je to najveći naš junak ovoga rata, a da je narodnooslobodilački pokret sprao ljagu sa nas. On mi je rekao da je to pokret bandita, ološa i pravih robijaša, i da se ja već sad igram glavom, a da se u Jugoslaviju nikada neću vratiti. Ceo se logor skupio da sluša ovu svađu, kao atrakciju. Telohranitelji su se spremali da me smrve, ali na jedan mig Pantićev oni su se uzdržali.“

Time napadi na Vinavera još nisu bili završeni. Nastavljeni su na još brutalniji način. O tome detaljnije:

„Prilikom jedne veće tuče koja je bila upravljena protivu mene i gde sam zadobio teške povrede (pa i bolest srca) išlo se na to da se uskopim nekim poznatim veterinarskim načinom. Tu kaznu za partizane propovedao je veterinar kapetan Toša Sikulski, koji je tvrdio da ju je i na terenu primenio. ... Meni je u ovoj tuči tupim oruđem razbijena vilica. Pomoć iz drugih soba bila je sprečena. Koridor je bio pun „udarnika“ i tada smo videli ko je sve „udarnik“. Ali posle ove tuče nemački komandant lično je došao u logor, pozvao me na saslušanje i tražio od mene da mu iznesem pojedinosti tuče, i imena. Ja sam odbio da mu zadovoljim radoznalost. (...) Nemački komandant – za koga se govorilo da je lud i da je baš kao takav likvidirao jedan ruski logor i poslat i nas da likvidira – urlao je na mene, ali ja sam ostao pri svome. Onda je poslat logorski oficir, koji mi je pretio ratnim sudom. (...) Mada obliven krvlju i ufačlovan, ja sam odsudno odbijao da ma šta „krivično“ izjavim. Ovaj događaj nešto je zaplašio Pantića i njegove, videli su neke simptome koji im se nisu svideli. Ipak, mene nisu pustili u bolnicu, a po ličnoj naredbi pukovnika Pantića morao sam ići i na zbor. Na zboru nemački komandant izdao je, i lično pročitao naredbu, da ne može o poznatoj tuči da dođe ni do kakve svetlosti, jer sâm zainteresovani neće da se žali. Mržnja pantićevaca na mene što sam se ovako držao pred Nemcima, za razliku od njihovog bednog tužakanja i anonimnog dostavljanja, u koje veruju kao u jedini mogući sistem – dostigla je vrhunac. Bio sam i drugi put domamljen, prevaren, ali mi je samo razbijena glava dok nisu dohrlili sa sviiju strana prijatelji.“

Dakle, „svoji” su bili gori okupatori od njemačkih okupatora. Stanislav Vinaver samo mjestimice pominje konkretna imena „unutrašnjih zlostavljača”, pošto je znao da je u vrijeme kada je njegova knjiga izašla, u novoj komunističkoj Jugoslaviji svaka konkretizacija te vrste mogla biti jedna vrsta denunciranja, ali i razlog za realnu optužnicu pred sudovima. Zato on pred kraj knjige iskazuje izvjesno razumijevanje za posrnuća svojih sapatnika; on tumači to emotivnim, fiziološkim (glad i bolest), pa i političkim (neinformisanost i dezorijentacija) razlozima koje je logorski sistem nametao.

Potpis takozvane *Nirnberške deklaracije* je, po rečima Vinavera, ostao najbolnija tačka njegovog robovanja. Naredba o tome je došla od generala Kalafatovića, načelnika generalštaba, koji je zahtevao da svi zarobljenici do posljednjega moraju potpisati deklaraciju. Prijetio je da će taj koji deklaraciju ne potpiše platiti svojom smrću i smrću svoje porodice u Srbiji i da se ispred zajednice logora optuži kao izdajnik. U deklaraciji se mole njemačke vlasti da zarobljenike pošalju u Srbiju da pomažu konstruktivni rad generala Nedića, da potamani komuniste. Poslije obavljenog posla bi trebalo da se vrate u logore. Vinaver o tome piše:

“Ovu sramnu deklaraciju potpisao je najveći broj oficira iz ogromnog Nirnberškog logora od sedam blokova. Po drugim logorima, ali u sasvim malom obimu, stvarane su slične „poklonstvene“ izjave radi odlaska u zemlju. Prilikom repatriranja bolesnika i drugih takođe je potpisivan sličan tekst. Nirnberšku deklaraciju potpisivali su u Nirnbergu čak i Jevreji, pod užasnom pretnjom, mada je njih ta ista propaganda zvala vinovnicima boljševizma. Mali je broj nas zarobljenika iz Nirnberga koji nismo potpisali. U naše kartoteke to je ušlo kao najveći zločin. ...

Nirnberškom deklaracijom izgubili smo i u očima Nemaca, koji su nas prezreli što smo se tako lako predali. Izgubili smo pred sobom, pred našim vojnicima – ko da im pogleda u oči? Ta deklaracija dala je rđavo svedočanstvo o moralu jednog oficirskog kora koji bi morao biti iznad svakidašnjeg političkog podvaljivanja, ostavljajući „makijavelizme“ drugim staležima.

Nirnberškom deklaracijom pogažena je zakletva jasno i određeno, bilo da su je iskreno potpisali, bilo neiskreno. Stavili smo se nedvosmisleno u službu neprijatelju (odnosno oni koji su se potpisali). ... Mi smo najpre u ratu kapitulirali na bojnopolju, sada smo kapitulirali i moralno. Odrekli smo se svega, čak i časti, onoga što nam niko nije mogao oduzeti.“

Vinaver postavlja sebi pitanje: „Šta smo videli, šta smo naučili?“ i daje nedvosmislen odgovor: „Videli smo vrhovni značaj slobode za svakoga čoveka“. Tek u zarobljeništvu se vidio pravi značaj i vrijednost slobode, kao i razlika između onih kojima je sloboda bila potrebna kao hljeb svagdanji i onih drugih koji su se povinovali ropstvu. Nastavlja:

„Oduvek sloboda bila je najveće blago. Ali samo zarobljenik zna to, do kraja. Baš zato što se među zarobljenicima pojavljivalo tvrđenje da je

glavno puko živeti. Tu smo slobodu morali da ostvarimo iznutra. Mi koji smo se opredelili za narodnoslobodilački front, za front bezuslovne slobode, front koji odbacuje kompromise, postali smo onoliko slobodni koliko se to moglo. Inače, logično. Ko nije bio slobodan i iznutra, ostajući pritisnut ropstvom, nije više imao atoma slobode: on je duhovno trunuo, ako već nije istrulio. Videli smo značaj ponosa, moralne gordosti, svega onoga za šta su nam pričali da nije važno, nego je samo važno jesti i spavati. Ali bez morala nije se čak moglo ni jesti i spavati. Bilo ih je koji su robove hteli učiti da budu i ostanu samo robovi da bi se održali. Međutim, rob samo živi nadom o slobodi, i samoodricanjem ideje da je rob do kraja. Ko toga nije imao u sebi, on je venuo, i sparušio se.“

Pogovor

Vinaverova sjećanja su poruka: poruka koja poziva na mir. Trebalo bi ih prevesti u sve jezike svijeta.

Gabriella SCHUBERT

STANISLAV VINAVER ÜBER DAS KRIEGSGEFANGENENLAGER
Zusammenfassung

Der serbische Schriftsteller und Intellektuelle jüdischer Herkunft Stanislav Vinaver (1891–1955) meldete sich 1941 als Freiwilliger im Zweiten Weltkrieg als Reserveoffizier des Königreichs Jugoslawien für den Kriegsdienst und geriet im Kampf der jugoslawischen Armee gegen das nazistische Deutschland in die Gefangenschaft. Die darauf folgenden fünf Jahre verbrachte er im Gefangenenlager für Offiziere und die Führungsschicht der jugoslawischen Armee in Osnabrück. In seinen Erinnerungen an diese Zeit unter dem Titel „Godine poniženja i borbe: Život u nemačkim ‘oflazima’“ [Jahre der Erniedrigung und des Kampfes: Das Leben in den deutschen Offizierslagern], erschienen 1945, berichtet er über die Verhältnisse und Leiden im Gefangenenlager als Zeuge, Sachverständiger und Opfer. In seinen Analysen ist er um Objektivität bemüht.

Schlüsselwörter: Zweiter Weltkrieg, Oflag, *Nedićevci*, *Ljotićevci*, *Dražinovci*, *Dangubaši*, *Švaleri*, *Vojvode*, Partisanenbewegung, Lager in Osnabrück, Nürnberger Kodex.

Васко ШУТАРОВ

МИТ Универзитет Скопје
Факултет безбедносних наука
vaskoshutarov@yahoo.com

МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА ДИПЛОМАТИЈА ВО ФУНКЦИЈА НА МИРОТ

Културната дипломатија е повеќе од еден век неодвоин дел од модерните дипломатски практики, незаменлив модул за препознавање, приближување и соработка на блиски и подалечни култури. Ненаметливата привлечна сила на културата и културната дипломатија се наречени мека моќ во надворешно-политичките односи. Меката моќ и во поширок политичко-социјален контекст има можност за создавање трајни односи на доверба, наклонетост, пријателство и партнерство. Културата, културните политики и културната дипломатија во 21 век стекнуваат статус на стратешка политичка одредница, како на внатрешно-политички план така и во рамките на надворешните политики. Културата е компонента на градење односи на доверба и зближување, но и основа врз која се случуваат недо разбирања и конфликти помеѓу различни култури и религии. Културната дипломатија може да биде исклучително корисен инструмент за превенирање на конфликти и кризи, посебно таму каде политичко-економските конфликти ги следат и верско-културолошки конфронтирања и кризи. Неспорна е улогата на културната дипломатија во ревитализирањето на нормалниот општествен живот во реоните зафатени од војни и вооружени судири. Мирот како највисока и највредна цивилизациска придобивка никогаш не била трајна и за секогаш освоена глобална реалност, а за одредени региони и подрачја одсуството на мир со децении станува нивна најдефицитарна одредница. Ако културната дипломатија има моќ во превенирање и санирање на сериозни нарушувања на мирот и мирната меѓународна коегзистенција меѓу народите, државите и нивните религии, таа со сигурност може да биде една од најважните компоненти и инструменти во градењето претпоставки за траен и одржлив мир на современата меѓународна сцена. Оваа студија преку конкретни примери за градење претпоставки за одржлив мир, се осврнува на карактеристични акции на македонската културна дипломатија.

Клучни зборови: културна дипломатија, македонска културна дипломатија, мека моќ, меѓународна перцепција, траен и одржлив мир

Вовед

И во четвртата деценија од крајот на Студената војна, која што беше главно политичко обележје на втората половина на 20-от век, големите прашања од дневниот ред на глобалната политичка сцена изобилуваат со теми кои се сериозна закана и за физичкиот опстанок на светот. Глобалното затоплување и климатските промени, големите миграциски бранови, национализмите и верските исклучивости и фанатизми, дискриминација-

та по сите основи, економскиот јаз помеѓу богатите и сиромашните, новите и старите неизлечиви болести и епидемии, организираниот криминал и корупција од меѓународни размери, меѓународниот тероризам, граѓанските војни и мноштвото регионални конфликти и војни, а посебно руско-украинската војна, го обременуваат не само светскиот мир и слободен развој, туку и го загрозуваат постоечкиот ред и поредок, постојано менувајќи ги врвните приоритети на политиката на меѓународен план. Ако во овој контекст го земеме в предвид и глобалното информатичко и медиумско реструктурирање на светот, моќниот транснационален и корпоративски капитал кој ги креира сите поважни глобални процеси, трансферот на суверенитет од државите кон меѓународните организации и асоцијации, можеме слободно да констатираме дека светот се движи во една непрекината динамична линија на постојани промени, од кои некои се надвор од каква било организирана и функционална меѓународна контрола. Сите овие глобални процеси, имаат своја поголема или помала рефлексивност во општествено политичките констелации на односи, како на внатрешно-политички план, така и во надворешно-политичките односи.

Системот на вредности, ставови, идеи и претстави кои ги промовира, чува или афирмира дипломатијата на една држава, можеби најилустративно можат да се набљудуваат преку акциите на културната дипломатија. Методологијата за работа, содржините и формите, како и инструментите на традиционалната или класична дипломатија остануваат во голем дел непроменети и кога се одвиваат динамични внатрешно-политички или надворешно-политички процеси и појави. Но, затоа формите, содржините и инструментите на поновите дипломатски области, како што се јавната и културната дипломатија, преку нивните активности, промените можат да ги следат и подобро и повидливо, а и да делуваат врз нив. И јавната и културната дипломатија или меѓународната културна соработка, се обраќаат кон јавностите во други држави, со цел афирмација на своите системи од вредности, идеи, претстави, ставови или стил и култура на живеење. Во насока на афирмација или подобрување на имиџот или брендот за одредена земја или во рамки на подобрување или зацврстување на веќе постоечките заемни односи, јавната и културната дипломатија можат на многу поедноставен и ненаматлив начин да постигнат цели кои ни традиционалната дипломатија или класичните форми на принуда, уцена или каква било манифестација на сила, не секогаш успеваат.

Што е тоа културна дипломатија

Културната дипломатија е стара колку што е и старата и самата дипломатија. Културни вредности и подароци од културната традиција, отсекогаш биле предмет на размена или промоција помеѓу дипломатите. Но, како организирана, добро осмислена и сериозна дипломатска акција, своите специфики ги стекнува во најголем дел во текот на 20 век, со основањето на првите француски културни центри во поранешните колонијални земји и држави со франкофонско влијание во 1895 година а во Европа преку

постојаното функционирање на првиот Француски културен центар во Фиренца уште во 1907 година¹. Менувањето на принципите на дејствувањето на дипломатијата, како исклучително затворена и предодредена политичка акција само за мал привилегиран круг дипломати, му се припишува на американскиот претседател Вудро Вилсон, кој настојувал мировните преговори по завршувањето на Првата светска војна, да се водат отворено за пошироката јавност преку медиумска вклученост и информираност. Моќната фашистичка пропаганда во сите свои манифестации вклучува културни содржини, а како одговор на тоа, Велика Британија одлучува да отвори Британски совети², насекаде каде оценува дека има потреба за тоа. Поранешната советска културна дипломатија, максимално ги користи предностите на својата богата и светски позната книжевност, музика, балет, но и наука, за да стекне симпатии и допадливост меѓу јавностите во странство. Во Втората светска војна веќе се користат сите можни начини за превласт и победа над непријателски завојуваните страни, а културата и културната акција се ставени максимално во функција на пропагандната машинерија. Американската филмска уметност и индустријата за забава, која уште после годините на рецесија доживува подем и во воени услови функционира моќно и посветено во насока на придобивање симпатии и влијание насекаде низ светот, својата најголема моќ и поткрепа ја доживува за време на Студената војна, со тогашниот СССР и државите од Варшавскиот блок. Сите сè уште актуелни форми и содржини на културната дипломатија се потврдени и докажани со своите резултати, уште за време и на таа, наречена уште и „Студена војна во културата“³, преку организирање книжевни гостувања, цез концерти од страна на Американците или балет во организација на Русите, големи и значајни ликовни изложби, но и моќните медиуми, во тогашно време радио станиците Гласот на Америка и Радио Слободна Европа. Телевизиите и моќната филмска индустрија, систематски се ставени во функција на промоција на културата на живеење, слободата на изразувањето, комуникацијата и правата на слободен избор. Модната и музичката индустрија, посебно американската и британската поп и рок музика, се силно средство за влијание, посебно помеѓу младата публика во државите од тогашниот Варшавски блок. Со падот на Берлинскиот ѕид, симболички одбележан и со сите погоре наведени начини, средства и содржини на културната дипломатија, започнува ерата на полна афирмација на оваа област од дипломатијата и преку нејзина примена од сите современи дипломатски практики, преку нејзино изучување на сите поважни светски универзитети. Од културно-дипломатската пракса значајно е да се издвојат: француските културни центри, руските културно-информативни центри, чешките, полските, унгарските и италијанските културни центри и институти, Британските совети, а во текот на Студената војна и моќните Гете институти. Евидентна е тенденцијата, како со порастот на економската моќ на една држава, а со

¹ Достапно на <https://www.alliancefr.org/en/> (прегледано 18. 8. 2022)

² Достапно на <https://www.britishcouncil.org/> (прегледано на 31. 5. 2018)

³ Sounders, S.F. (1999) *The Cultural Cold War*, The New Press, New York

тоа и моќта на одредена политичка владејачка номенклатура, да расте интересот за културната дипломатија која најчесто служи како претходница на економската дипломатија и зголемување на политичкото влијание на одредени држави, што е посебно евидентно со промоцијата на Конфучиј центрите и подемот на кинеската економска моќ во светот.

За културната дипломатија се вели дека е најдобра, не само затоа што функционира како мека и ненаметлива сила во меѓународните односи⁴, уште повеќе затоа што може да биде флексибилна и адаптабилна, во кратки рокови, со многу помали финансиски издатоци, отколку која било друга надворешно-политичка акција, од традиционално-дипломатска, воена, до економско-санкциска. Во годините на сеопшта глобализација, посебно во ерата на новите информатички технологии и масовни медиуми, културната дипломатија веднаш ги препознава овие важни промени на меѓународната политичка мапа, маркирајќи ги како свое средство, но со својата проактивност и антиципирањето на новите можности на новите технологии, кои и во моментот се актуелни. Несомнено, новите информатички технологии и мас-медиумите, коренито го променија и светот и функционирањето на државите и нивните политички елити. Јавноста и јавното мислење како никогаш порано не биле толку важни, а достапот до вистинска и благовремена информација стана една од најважните и приоритетни работи и тоа не само за политичките елити, дипломатиите туку за севкупното општество. Со пристапноста до интернет на милијарди луѓе, информацијата станува еден исклучително важен ресурс, не помалку важен од енергенсите, златото и другите природни богатства.

Предизвиците на меѓународната културна соработка или културната дипломатија во новиот милениум и ерата на новите информатички технологии се навистина исклучително комплексни. Новите задачи со кои неминовно е збогатена како дејност, посебно во услови на верска и национална исклучивост и нетрпеливост е можеби еден од најсериозните предизвици, со кои останатите инструменти на државите и владите (барем до моментот), не најдоа соодветно и трајно решение. Како на квази-културните, провокативни и немирољубиви пораки и содржини полни со негирање, омаловажување и омраза кон другите култури, да им се спротивстави еквивалент со висока културна естетика и универзални културни вредности, кои би биле прифатливи на глобален план, меѓу демократскиот и прогресивен свет? И како силата на универзалните културни акции и пораки за културно-социјална кохезија, да ги совлада современите предизвици на културни акции за подвојување, конфронтирање и екстремно негирање на културата на другите, то ест културата на различните?

Културната дипломатија на современите држави, претставува добро осмислена културна акција, која може да ефектуира посакувани резултати, најмногу на среднорочен или долгорочен план. Предноста на културно-дипломатските акции е во нејзината привлечна сила и допадливост,

⁴ Nye, J. (2004) *Soft Power: The means to success in the world politics*, Public Affairs, New York

нејзината заводливост. Нејзината сила е во нејзината флексибилност и ненаметливост. А нејзината убавина, во емпатијата или емоцијата која ја предизвикува, како ниедна друга форма на организирана државна или меѓународна дипломатска активност. Или поедноставено кажано, како нежната сила (soft power) и неодоливата сила на привлекување (power of attraction) создаваат контекст во кој преовладува моќта на довербата (the power of trust) и силите на интеграцијата (power of integration), а довербата и интегрирањето се најважни фактори на секое трајно пријателство, кое се гради само преку лични односи. Во години на постојано генерирање нови социо-политички процеси и промени, културната дипломатија успева да одржи високо ниво на активност и ефективност, во услови и на несоодветно или неснаодливо однесување и реагирање на останатите инструменти и форми на државно дејствување и влијание.

Држејќи се до зборот на старите добри практики, културната дипломатија на средни и долги временски рокови, може да постигне посакувани резултати и во најкомплексните и најконфликтните општествено-политички услови и односи. И во современиот миг и во иднина, културната дипломатија ќе биде еден од основните потпорни столбови на надворешните политики на сите држави, како и мост за совладување на пречки во комуникацијата, недоразбирањата и пред-конфликтните политички ситуации. Предизвиците со кои културната дипломатија ќе се соочува во иднина, се исклучително комплексни и може да бидат од чисто културолошка природа, но може тоа да бидат и проблеми и предизвици кои на прв поглед немаат многу допирни точки со културата, како што се глобалното затоплување или тероризмот, на пример. Потребно е високо културно ниво на комуникација, за да може културната дипломатија да остане на високото ниво на респект кое го стекна во минатиот век. Ненаметлива, допадлива, флексибилна, отворена, двонасочна, партнерска и пред сè, култура на високи и вистински вредности, тоа е формула, со која можеби и нема да се совладаат сите модерни предизвици наеднаш, но тоа е сигурна формула со која може да се гарантираат развој и промени, а посебно претпоставки со кои ќе се креира еден меѓународен систем на односи базиран на поголема доверба, препознатливост и наклонетост, што заедно чинат корпус од претпоставки за градење мирна коегзистенција помеѓу народите и државите во светот.

Специфики на македонската културна дипломатија

Македонската културна дипломатија во 31 годишнината од осамостојувањето на државата од поранешната југословенска федерација, има свои забележителни специфичности кои ја чинат препознатлива на мапата на културни настани во регионот, но и пошироко, во европски и светски рамки. Струшките вечери на поезијата⁵ (основани на 15 јули 1961 година,

⁵ Достапно на <https://svp.org.mk/mk/> (прегледано на 20. 8. 2022)

како иницијатива на група видни писатели од Македонија), е поетски фестивал кој уште од времето на Југославија се здобива со статусот на еден од најпрестижните светски фестивали на поезијата, а неговата полна афирмација продолжува со несмален интензитет и во годините на создавање самостојна македонска културна политика. Еден од лауреатите на Струшките вечери на поезијата, славниот бугарски поет Љубомир Левчев, во својата поздравна реч ја претстави Република Македонија, како Република на поезијата, а за една мала култура не постои поголем комплимент кога станува и на меѓународен план така препознатлива и моќна преку моќта на зборот и стихот. Континуитет во постоењето има и „Охридското лето“⁶ (кој исто така постои од август 1961), културна манифестација во Охрид (Град на УНЕСКО), која со претставување на врвни музички и театарски презентации, успева да го задржи, но и подигне нивото на една од позабележителните манифестации од таков карактер и во регионот, но и пошироко. Македонскиот филм „Пред дождот“ на режисерот Милчо Манчевски станува добитник на бројни светски филмски награди, меѓу кои и на една од најпрестижните награди како што е „Златниот Лав“ во Венеција во 1994 година⁷, а документарниот филм „Медената земја“ во 2020 г. за Атице Муратова, последната жена одгледувач на диви пчели во Европа влегува во најтесен избор во трката за филмската награда „Оскар“.⁸ Театарски претстави од македонски автори се играат на бројни театарски сцени во регионот (Г. Стефановски, Д. Дуковски, Љ. Георгиевски, Ј. Плевнеш), а македонското културно наследство (средно-вековни икони и фрески, теракотни икони од Винаца) се претставени во најголемите европски културни престолнини. Тоше Проески, Есма Реџепова, „Танец“, Влатко Стефановски, се бренд-имиња од македонската култура, кои на најдобар можен начин ја репрезентираа културата на својата земја, ширум светот. Македонската култура, својата прва поголема европска и светска промоција ја имаше токму преку музиката, автентичниот 7/8 такт, препознатливите песни и ора, кои преку настапите на Танец во 50-те години од минатиот век⁹ во Велика Британија, Франција, САД и Германија, создаваа слика за Македонија во светот, како за земја на посебно убави песни и ора, во кои најмногу се опеваат љубовта, тагата и разделбите, отпорот и опстојувањето на македонскиот бит и покрај вековните тенденции за политичка и културна асимилација, па оттука опевањето на слободата е еден од најчестите лајт-мотиви во музичкото наследство и фоклор од македонското културно наследство, во кое, ни во траги нема да се пронајде ни стих, ни нота, во кои се загрозуваат слободите, благостојбата и мирот на кој било од соседите. Каква е музиката, таква е и книжевноста, такво е и ликовното

⁶ Достапно на <https://ohridskoletto.com.mk/> (прегледано на 20. 8. 2022)

⁷ Достапно на <https://vardarfilm.mk/pred-dozhdot-igran-film-zlaten-lav-za-najdobar-film-1994-venecija/> прегледано на 20. 8. 2022

⁸ Достапно на <https://www.imdb.com/title/tt8991268/> (прегледано на 21. 8. 2022)

⁹ Достапно на <https://tanec.mk/> (прегледано на 21. 8. 2022)

и архитектонско творештво, таква е драмската и филмската уметност, новите креативни и културни индустрии и културниот израз на независната културна сцена.

Она по што македонската културна дипломатија во своите културни акции специфично се разликува од културните дипломатии на државите кои исто така произлегоа од поранешна Југославија е секако искуството со функционирањето на културните центри во странство. Македонската култура во светот континуирано се претставува преку својот Културно-информативен центар во Софија и со Македонскиот културен центар во Њујорк, а од 2019 година и со својот Културен Центар во Истанбул, Р. Турција. Сепак, најголемо и најзначајно искуство, македонската културна дипломатија може да црпи од работата на својот КИЦ во Софија. Културно-информативниот центар на Р.Македонија во Софија е основан на 27 април 2005 година со Одлука на Владата на Р.Македонија донесена врз основа на Спогодбата помеѓу Владата на Р.Македонија и Владата на Р.Бугарија од април 2003 година.¹⁰ Од своето основање до денешни дни, во овој македонски храм на културата во Софија, свое учество имаат забележано скоро сите позначајни имиња од книжевноста, ликовните и музичките дејности, театарот, филмот, операта и балетот, археологијата. Бројни контакти и партнерства од културата помеѓу македонските и бугарските автори и институции од културата се воспоставени токму во рамките на активностите на овој македонски центар во Софија, дури и во периоди на заладени политички односи помеѓу двете држави (спорот околу македонскиот филм „Трето полувреме“, од 2012 година, на пример). Преку 500 проекти од културата од 2005 година до оваа 2021 година, се во директна или посредна организација на македонскиот Културно-информативен центар во Софија, со претставување на програми и културни содржини и во други поголеми градови и создавање на бројна публика ширум Бугарија. Преку европски проекти од културата, како што се „Европската Ноќ на литературата“ и „Европскиот ден на јазиците“, кои се реализираат во соработка со странските културни институти и центри (кои како и нашиот Центар имаат свое седиште во Софија), македонската култура е вмрежена во агендата од културни активности на EUNIC –Европска Асоцијација на културни институции.¹¹

За разлика од центарот во Софија, Македонскиот културен Центар во Њујорк е отворен на 22 септември 2004 година, но на иницијатива на Здружение на граѓани кое остварува соработка со Министерството за култура на Р. Македонија преку договори за соработка со кои се финансира програмата на овој културен центар. Програмски и двата културни центри се врзани со Годишниот конкурс за меѓународна културна програма, врз основа на кој Министерството за култура избира и предлага Годишна програма за работа на двата македонски културни центри.¹²

¹⁰ Достапно на <https://www.kic.com.mk/> (прегледано на 22. 8. 2022)

¹¹ Шутаров, В (2019) Културната дипломатија на СФРЈ и културните дипломатии на државите-наследнички, Печатница Софија, Богданци

¹² Достапно на <https://kultura.gov.mk/> (прегледано на 23. 8. 2022)

Македонскиот културно-информативен Центар во Истанбул, Р.Турција за кој е обезбеден простор и именуван директор, своите програми започна да ги реализира во втората половина од 2019 година. Овој Центар е основан согласно Договор помеѓу Р. Македонија и Р. Турција за основање и активности на културните центри кој беше потпишан на 21 декември 2012 година. Овој Договор е ратификуван од страна на Собранието на Р. Македонија и од страна на Големото собрание на Турција на 14 ноември 2014 година. КИЦ Истанбул беше официјално отворен и започна со работа на 18 декември 2020 година.

Македонскиот културно-информативен центар во Тирана е основан согласно Спогодба помеѓу македонската и албанската влада потпишана во април 2019 во Вашингтон а истата е ратификувана и влезе во сила на 1 април 2020 година. Македонскиот КИЦ во Тирана започна со работа во јуни 2021 година. Македонскиот КИЦ во Загреб е основан по иницијатива на македонската страна, со добиена согласност од страна на Владата на Р. Хрватска и истиот е планирано да започне со работа во ноември 2021 година. На 29 јануари 2013 година во Москва беше потпишана Спогодба меѓу Владата на Република Македонија и Владата на Руската Федерација за основање и условите за работа на културните центри, која стапи во сила на 28. 5. 2013 година. Културните центри ќе бидат отворени по создавање на финансиските и другите предуслови, а истите ќе претставуваат одлична можност за континуирана промоција на македонската култура во Руската Федерација, како и промоција на руската култура во нашата држава.¹³

Македонската културна дипломатија во функција на мирот

Преку три комплексни културно-дипломатски акции од поновата македонска културно-дипломатска практика, ќе биде илустрирана мировната концепција која се препознава како една од основните карактеристики на македонската култура и дипломатија. Првиот таков пример се однесува на четирите светски конференции за меѓурелигиски и меѓуцивилизациски дијалог (2007 и 2010 год. во Охрид, 2013 год. во Скопје и 2016 год. во Битола) кои се реализирани благодарейќи на потесната соработка и интегрирана акција на Министерството за култура, Комисијата за односи со верските заедници и религиозни групи, верските заедници на Република Македонија, Кабинетот на Претседателот на Владата на Република Македонија, Кабинетот на Претседателот на Република Македонија и Министерството за надворешни работи. Сите четири конференции третираа актуелни теми во периодот кога се одржуваа а беа организирани и посебни теми на панелите.

¹³ Достапно на <http://arhiva.kultura.gov.mk/index.php/odnosi-so-javnost/soopstenija/411-potpisana-programa-za-sorabotka-vo-oblasta-na-kulturata-obrazovanieto-naukata-i-sportot-pomegu-vladata-na-ruskata-federacija-i-vladata-na-republika-makedonija> (прегледано на 30. 8. 2022)

Темата на **првата конференција** која се одржа во 2007 година беше **„Придонесот на верата и културата кон мирот, заемната почит и соживот”** и всушност претставуваше продолжение на неколкуте значајни регионални форуми и конференции одржани во Република Македонија: Регионалниот форум на ниво на претседатели на држави „Дијалог помеѓу цивилизациите“ под покровителство на претседателот Борис Трајковски и копретседателство на генералниот директор на УНЕСКО, г. Коициро Мацура (2003 год. - Охрид); балканската конференција „Балкански меѓурелигиски дијалог“ (2006 год. - Охрид) и Третата регионална конференција на министри за култура Културното наследство: мост кон споделена (заедничка) иднина (2006 год. - Охрид). Конференцијата се реализираше во рамките на Декадите на ООН и УНЕСКО „Декада за дијалог помеѓу цивилизациите” и „Декада за култура на мирот”, а финансиски беше поддржана и од УНЕСКО, Македонскиот центар за меѓународна соработка - МЦМС и Меѓународната конференција за религии за мир како партнер.¹⁴

Втората светска конференција за меѓурелигиски и меѓуцивилизационски дијалог на тема **„Религијата и културата - нераскинлива врска меѓу народите“** финансиски беше поддржана од УНЕСКО, шпанските фондови за остварување на Милениумските развојни цели на Обединетите нации во рамките на програмата „Подобрување на меѓуетничкиот дијалог и соработка меѓу заедниците“ и Фондацијата на холокаустот на Евреите во Република Македонија, а се реализираше во рамките на Декадата на ООН и УНЕСКО за култура на мирот, 2010-та Меѓународна година на зближување на културите и Глобалната агенда на ООН за дијалог меѓу цивилизациите.¹⁵ Со реализацијата на оваа конференција беа одбележани и три јубилеи на значајни личности и настани: 100 години од раѓањето на светската хуманистка Мајка Тереза, 1100 години од упокојувањето на Св. Наум и 1400 години од почетокот на објавувањето на Куранот. Конференцијата во рамките на програмата, пред светската јавност ги отвори темите: „Религијата и културата – фактори на мирот“, „Улогата на религијата и на културата во трансформацијата на општеството“, „Почитувањето на верските права и разликите на културите – темел на мирот и просперитетот“.¹⁶

Темата на **третата конференција** беше **„Слободата и достоинството - основни вредности во меѓучовечките, меѓурелигиските и меѓукултурните односи“**, а како и претходните се реализираше во рамките на Глобалната агенда на ООН и УНЕСКО за дијалог меѓу цивилизациите. Учесниците говореха на подтемите: „Плуралистичките општества и религиската толеранција”, „Да се живее заедно со почит кон различностите“ и

¹⁴ Достапно на <https://mcms.mk/mk/za-nas/nasata-istorija/709-msm203-svetska-konferencija-za-megureligiski-dijalog-2007.html> (прегледано на 31. 8. 2022)

¹⁵ Достапно на <https://mk.voanews.com/a/ohrid-93063649/451551.html> (прегледано на 31. 8. 2022)

¹⁶ Достапно на <https://www.slobodnaevropa.mk/a/2035227.html> (прегледано на 28. 8. 2022)

„Придонесот на медиумите за меѓурелигискиот и меѓукултурниот дијалог“. Во рамките на оваа конференција беа одбележани три јубилеи на значајни настани и тоа: „313 година – 1700 години од добивањето слобода на Христијанството“, „70 години од Холокаустот на Евреите“ и „10 – годишнина од Самитот „Дијалог меѓу цивилизациите“ на шефовите на држави од Југоисточна Европа во рамките на УНЕСКО и Охридската покора за мир. Важно е да се истакне дека се одржа и Форумот за млади на тема „Улогата на религиите во градењето на толерантна младина“, со подтемите: „Социјалните мрежи, младите и духовноста“, „Улогата на младинските невладини организации во создавањето на вредносни системи кај младите“ и „Практики и искуства за работа со млади во мултирелигиозни, мултиетнички и мултикултурни средини“.¹⁷

Четвртата светска конференција се одржа во Битола на актуелната тема во тој период „**Миграцијата и предизвикот на интеграцијата преку дијалог помеѓу религиите и културите**“. Во рамките на оваа конференција беше одбележан јубилејот „1100 години од упокојувањето на словенскиот просветител Св. Климент Охридски (830 – 916)“, кој беше вклучен и во Програмата на УНЕСКО за одбележување на јубилеи на значајни личности и настани за 2016–2017 и Форумот на Катедрите на УНЕСКО од Југоисточна Европа со наслов „Погледите на Катедрите на УНЕСКО од ЈИЕ кон миграциите, бегалските кризи и тероризмот како предизвици за интеркултурниот и меѓурелигискиот дијалог“. Учесниците со свои презентации и говори учествуваа на подтемите: „Семејството – темелен извор и место за раст во верата“, „Човекот и неговото достоинство“ и „Употреба и злоупотреба на современите начини на електронска комуникација и социјални мрежи во религиски цели“.¹⁸ Посебно треба да се истакне дека одзивот на поканетите учесници на сите четири одржани конференции беше огромен, а на крајот на секоја конференција учесниците усвоија заеднички декларации. При организирањето на сите конференции беше формирано **Национално координативно тело и Оперативно тело** (составени од претставници на Министерството за култура, Министерството за надворешни работи, Министерството за образование и наука, Комисијата за односи со верските заедници и религиозни групи, Националната комисија за УНЕСКО, претставници на верските заедници во Македонија, Кабинетот на Претседателот на Владата, Кабинетот на Претседателот на државата и Православниот богословски факултет „Свети Климент Охридски“), а по завршувањето на секоја конференција се формираше и Меѓународен комитет за организирање на наредната светска конференција.

Втор карактеристичен пример за културно-дипломатска практика во функција на креирање мир, мирен соживот, разбирање и пријателска наклонетост е секако Меѓународната фондација „Форум на словенски

¹⁷ Достапно на <http://www.pppe.mk/2013/treta-svetska-konferencija-za-megjureligiski-dijalog/> (22. 8. 2022)

¹⁸ Достапно на <https://preminportal.com.mk/info-najava/18203-nacrt-programa-chetvrtasvetska-konferencija-za-megjureligiski-i-megjucivilizaciski-dijalog> (прегледано на 30. 8. 2022)

култури“, меѓународна организација основана во 2004 година на иницијатива на Република Словенија. Целите на организацијата се зближување и стимулирање на културната соработка меѓу словенските држави, како и заедничка афирмација на нивните култури во светот. Држави - членки на Форумот се Република Македонија, Република Словенија, Руската Федерација, Белорусија, Украина, Република Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Република Хрватска, Република Бугарија, Република Полска, Словачка Република и Чешката Република.¹⁹

Република Македонија, како една од земјите-основачи на Форумот на словенските култури (ФСК), преку Министерството за култура, од самиот почеток активно е вклучена скоро во сите иницијативи и активности на оваа еминентна организација, чија цел е зачувување на културните традиции на словенските народи и нивното промовирање како трајни и универзални вредности во глобални рамки. Македонското Министерство за култура дава свој постојан придонес во промовирањето и афирмирањето на културата на словенските народи, како и во решавањето на заедничките предизвици на Форумот на словенските култури. Треба да се одбележи дека во рамките на долгорочниот проект на ФСК „Одбележување на денот на словенската писменост во седиштето на УНЕСКО во Париз“, Министерството за култура, во изминатите години редовно учествуваше со свои содржини во заедничките изложби и тоа: „Светското културно наследство на словенските земји“ (2011 год. - носител НУ Завод и Музеј - Охрид), заедничката детска изложба „Мој портрет за музејот“ (2012 год. - НУ Музеј на Македонија), „Главните градови на словенските земји преку архивски материјал“ (2013 год. - Државен архив на РМ), „Словенските карневали“ (2014 год. – НУ Завод и Музеј - Битола). Во рамките на одбележувањето на 50-от јубилеен фестивал „Струшки вечери на поезијата“ во 2011 год. се реализираа два исклучително значајни настани: печатење и објавување на Антологија посветена на словенската поезија и Вечер посветена на поезијата на словенските народи. На промоцијата на Антологијата учествуваше и претседателката на ФСК, г-ѓа Андреја Рихтер и со ова за прв пат на оваа реномирана манифестација беше реализирана книжевна и воопшто културна активност поврзана со вмрежување на словенските народи и нивните култури. Еден од мошне значајните проекти на Форумот на словенски култури во кои нашата држава е најактивно вклучена е долгорочниот проект „100 словенски романи“, кој има за цел промовирање на современата словенска литература, напишана по падот на Берлинскиот ѕид и претставува многу успешен пример за книжевна размена меѓу словенските народи, воспоставувајќи блиски врски меѓу словенските писатели, преведувачи и читатели. Проектот се состои во тоа што секоја држава - членка има предложено листа со по 10 романи, подолна проширена на 12 и на реципрочна основа секоја држава преведува и објавува по еден или повеќе романи годишно. До 2015 година во овој проект само Словенија, Руската Федерација, Србија и нашата земја имаа

¹⁹ Достапно на <https://www.fsk.si/mk/> (прегледано на 29. 8. 2022)

прецизирано со кои романи би учествувале при взаемната размена на печатење и дистрибуирање на истите, а во 2017 год. се приклучија и Хрватска, Црна Гора и Словачка. На реципрочна основа преведени се и објавени следните романи од македонски автори:

Во Република Словенија: „Азбука за непослушните“ на Венко Андоновски (2007 год.), „Дива лига“ на Влада Урошевиќ (2009 год.), „Последните селани“ на Петре М. Андреевски (2011 год.) и „Смртта на дијакот“ на Драги Михајловски (2014 год.).

Во Република Србија: „Разговор со Спиноза“ од Гоце Смилевски (2008 год.), „Александар и смртта“ на Слободан Мицковиќ (2009 год.), „Бунар“ на Димитар Башевски (2010 год.), „Смртта на дијакот“ на Драги Михајловски (2011 год.), „Последните селани“ на Петре М. Андреевски (2016 год.), „Азбука за непослушните“ на Венко Андоновски (2017 год.) и „Вежби за Ибн-Пајко“ на Оливера Николова (2017 год.).

Во Црна Гора - „Дива лига“ на Влада Урошевиќ.

Руската Федерација отпочна со вклучување во овој проект 2013 г. и тоа со превод и објавување на романот „Вежби за Ибн-Пајко“ од познатата македонска писателка Оливера Николова, чија свечена промоција беше одржана во просториите на Серуската библиотека за странска литература „М.И. Рудомино“ во Москва. Во 2016 година беше преведен романот „Азбука за непослушните“ на Венко Андоновски, во 2019 год. - „Разговор со Спиноза“ од Гоце Смилевски, а во 2020 година и „Дива лига“ на Влада Урошевиќ.²⁰ Во 2018 год., на покана на Форумот на словенските култури и на Словенечкиот ПЕН центар, Димитар Башевски, како тогашен координатор на проектот „100 словенски романи“, учествуваше на јубилејната 50-та конференција на Словенечкиот ПЕН центар, која се одржа на Блед. Во контекст на соработката со Форумот, важно е да се напомене и учеството на нашата држава во проектот на Форумот на словенски култури „СЛАВА - Словенските автори на светот“ (“SLAWA - Slavic Authors to the World”), ко-финансиран од ЕУ фондовите, од програмата Креативна Европа 2014–2020, а е дел од колекцијата „100 словенски романи“. Имено во рамките на овој проект се вклучени македонскиот автор Димитар Башевски со романот „Бунар“ и српскиот автор Ласло Блашковиќ со романот „Накитот на Мадона“ кои се преведени и објавени на англиски јазик, потоа словенечкиот писател Драго Јанчар чиј роман „Смешен повтеж“ е преведен на португалски, словачкиот автор Антон Балаж, со романот „Логорот на паднатите жени“ и словенечкиот автор Јани Вирк, со романот „Последното искушение на Сергеј“ чии романи исто така се преведени на англиски јазик. Со цел промоција на овој проект, ФСК учествуваше на Саемот на книгата во Лајпциг. Република Македонија е вклучена и во заедничкиот проект „На маса со Словените“ во чии што рамки е издадена

²⁰ Достапно на

<https://www.fsk.si/mk/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8/100-%d1%81%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%b8-%d1%80%d0%be%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d0%b8/> (прегледано на 31. 8. 2022)

монографија на словенечки и англиски јазик, во која се претставени рецепти на три карактеристични јадења кои ја отсликуваат секоја словенска земја, прикажувајќи ги на тој начин сличностите и разликите во словенскиот кулинарски идентитет. Предвидено е и нејзино издавање на другите словенски јазици. Во 2016 година во седиштето на УНЕСКО во Париз се одржа и изложба на исклучителни фотографии и краток вовед во гастрономијата и кулинарската традиција на секоја земја членка на ФСК.²¹

Во рамките на организирањето на музејските работилници во земјите членки на Форумот, нашата држава беше домаќин на три музејски работилници во 2012, 2013 и 2014 година (на тема: „Некои нови практики во музеите - програми за посетителите“, „Постојаните музејски поставки и новите технологии“ и „Театарската музеологија во XXI век“). Во 2014 година Министерството за култура активно се вклучи во одбележувањето на јубилејот - 10 години од основањето на Меѓународната фондација Форум на словенски култури. За таа цел на 7 ноември 2014 година во Скопје, се одржаа: Трет музеолошки семинар „Театарската музеологија во XXI век“, отворање на изложбата „100 години театар во Скопје“ на Музејот на театарски уметности на Србија, Белград, првото свечено доделување на наградата на Форумот за најдобар музеј „Жива“ и концерт „Претставување на нематеријалното културно наследство на словенските земји“.²² Од особено значење е да се истакне дека за време на второто доделување на наградата „Жива“²³ за најдобар музеј од словенските држави, кое на 14 мај 2015 година се одржа во Санкт Петербург, Руска Федерација, каде македонски кандидат беше Музејот на македонската борба, на Музејот му беше доделена специјална Диплома за невообичаена презентација и поддршка за активностите и резултатите. Наградата која за првпат беше воведена оваа година, беше признание за иновативниот начин во презентацијата на музејските поставки. На Третото доделување на оваа награда во септември 2016 година во Задар, Р.Хрватска, македонски кандидат беше НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Штип, во 2017 година на Блед, Словенија кандидат беше НУ Завод за заштита на спомениците на културата и Музеј – Охрид, во 2018 година во Прага, Чешка Република - НУ Музеј - Куманово, во 2019 год. во Бар, Црна Гора македонски кандидат беше НУ Археолошкиот локалитет Стоби. Особено е важно да се истакне дека Музејот на македонската борба во септември

²¹ Достапно на

<https://www.fsk.si/mk/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8/%d1%81%d0%be-%d1%81%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d0%bd%d0%b0-%d1%82%d1%80%d0%bf%d0%b5%d0%b7%d0%b0/> (прегледано на 31. 1. 2022)

²² Достапно на <http://arhiva.kultura.gov.mk/index.php/odnosi-so-javnost/soopstenija/2486-republika-makedonija-uspesno-realizira-proekti-vo-ramkite-na-forumot-na-slovenski-kulturi> (прегледано на 21. 8. 2022)

²³ Достапно на

<https://www.fsk.si/mk/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8/%d0%b6%d0%b8%d0%b2%d0%b0/> (прегледано на 31. 8. 2022)

2017 година беше домаќин на престижната Конференција на Европската музејска академија – ЕМА, која е во партнерски однос со Форумот на словенски култури, а беше финансиски подржана од страна на Министерството за култура. Во 2019 година особено е важно да се истакне дека Форумот на словенски култури ја одбележа 15-годишнината од формирањето. Главниот настан под покровителство на претседателот на Словенија, Борут Пахор, на кој учествуваа голем број на гости се одржа на 11 јуни во Љубљана со концертот на отворено „Словенска рапсодија“. На настанот поранешните министри за култура на Хрватска и Црна Гора, Божо Бишкупик и Бранислав Микуновиќ беа назначени за почесни амбасадори на ФСК.²⁴

Третиот пример од македонската културно-дипломатска пракса кој во суштина исто така има обединувачка и миротворна концепција е поврзан со бројните чествувања поврзани со Мајка Тереза, инаку родена Скопјанка. Во најстрогиот центар на нејзиниот роден град изграден е „Спомен Домот на Мајка Тереза“²⁵, кој по отворањето на 30 јануари 2009 година, само во првите седум години го посетиле преку 800.000 посетители од целиот свет, сметајќи го како своевидно светилиште каде наоѓаат духовна поткрепа, утеха, мир и спокојство. Спомен Домот на Мајка Тереза во изминатите години реализираше низа на активности и проекти во нејзина чест како издавање на Фотомонографијата која претставува траен запис за идејата, архитектонското решение и изградбата на овој храм, потоа голем број на изложби, презентации на архивски документи и фотографии, проекции на документарни филмови, издавање на книгата Мајка Тереза – „Чудесни приказни“ на Лео Масбург, сликовница за деца „Мајка Тереза, приказна за добрината“, потоа реализацијата на претставата „Светица на темнината“ која беше дел од одбележувањето на СВ. Кирил во Рим, како и изложбата „Мајка Тереза од Калкута, Икона на милосрдие“ која беше претставена во базиликата „Свети Антоние Латерански“ во Рим како и бројни соработки со музејски институции од регионот и пошироко. Во 2016 година, кога Мајка Тереза станува светица, во Македонија беа реализирани низа на религиозни, културни и научни настани во организација на повеќе црковни, владини и државни институции, под наслов „Денови на света Мајка Тереза“. Сепак еден од централните настани во ова одбележување на канонизацијата на Мајка Тереза беше изложбата во духовното светилиште на црквата „Св. Станислав“²⁶, каде италијанската публика имаше можност да погледа неколку тематски целини, паноа на кои беа илустрирани впечатливи фотографии, документи и наративен текст придружен со најдлабоките размисли на Мајка Тереза, а пригоден наративен

²⁴ Достапно на

<https://www.fsk.si/mk/%d0%b3%d0%be%d0%b4%d0%b8%d1%88%d0%bd%d0%b8%d0%bd%d0%b8/%d0%bd%d0%b0%d1%88%d0%b8%d0%be%d1%82-15-%d1%82%d0%b8/> (прегледано на 31. 8. 2022)

²⁵ Достапно на <https://memorialhouseofmotherteresa.com/mk/> (прегледано на 27. 8. 2022)

²⁶ Достапно на <https://vlada.mk/node/12378?ln=mk> (прегледано на 22. 8. 2022)

текст и познати цитати од блажената мајка се поставени и на сите позначајни објекти низ Скопје, како начин да се поттикнат најубавите и највредни хумани и духовни вредности кај луѓето. Спомен Домот на Мајка Тереза во Скопје, во соработка со Министерството за култура, развива и културно-дипломатска акција за промовирање на хуманите и универзални вредности кои се оставштина на Светата Мајка Тереза, преку организирање изложби во многу европски метрополи, презентација на документарни филмови посветени на нејзиниот живот, а поконкретно, последниве години преку реализација на изложбите: „По чекорите на светицата Мајка Тереза“ во Лизје, Франција (2022 година), „Мајка Тереза, светица од Скопје, светица на светот“ во Риека (2020 година), Хрватска, изложбата „Мајка Тереза, Светица од Скопје, Светица на светот“ во Марибор, Словенија (2019 година), Истражување на животот и делото на Мајка Тереза во архивите во Луцерн и Женева, Швајцарија (2019 година), Реализација на изложбата „Мајка Тереза-светица од Скопје, светица на светот“ во рамки на одбележувањето на Европската година на културното наследство во Брисел, Белгија (2018 година)²⁷

Мајка Тереза, според величината, возвишеноста, благородноста и епохалноста на своето дело, без сомнение, влегува во редот на најмаркантните светски личности на XX век. Љубовта, мирот, толерантноста, борбата за поправедно и похумано општество, на турбулентив свет во којшто живееме, им се потребни повеќе од кога било порано. „Животната историја на Мајка Тереза покажува и потврдува дека на нашите простори живееле во мир, толерантност и заемно разбирање луѓе од различна национална и религиозна припадност, таа и самата била од семејство со мешана национална провениенција. Длабоките хуманистички пораки од делото и ангажманот на Мајка Тереза денес треба да бидат вткаени во сите сегменти и пори на нашето живеење – во обичниот живот, во науката, културата, во политиката“.²⁸ – ќе биде запишано на Свечената академија во МАНУ по повод прогласувањето за Светица на Мајка Тереза.

Заклучок

Македонската културна дипломатија во својата иманентна природа и суштина е карактеристична по една препознатлива мирољубива концепција, која е вткаена посебно во духовното културно наследство, подеднакво изразена во движното и недвижно културно наследство, верските обичаи и културната традиција посебно вградени во исклучително впечатливиот македонски фолклор, а и современото македонско творештво од областа на културата и уметноста кое ја следи истата таа линија на миро-

²⁷ Достапно на

<https://memorialhouseofmotherteresa.com/category/%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%be%d1%81%d1%82%d0%b8/> (прегледано 22. 8. 2022)

²⁸ Достапно на http://manu.edu.mk/category/eventi/?page_id_all=25 (прегледано на 29. 8. 2022)

љубивост во културната комуникација, како со своите сограѓани од различни етнички заедници во рамките на државата, така и во културно-дипломатските комуникации и акции со публиките во странство. Преку трите примери од поновата македонска културно-дипломатска пракса а, патем, во овој контекст можеа да бидат нотирани уште десетици и десетици други слични културни настани, со леснотија се покажува и докажува мирољубивата концепција која е несомнена константа и доминантна карактеристика на современата македонска културна дипломатија. Во услови на евидентни промени во меѓународните односи, во кои повторно на голема врата се враќаат во употреба средствата и инструментите на тврдата политичка моќ, во време на војна на европскиот континент посебно, препознавањето на неискористениот потенцијал на меката моќ во културите на народите и модерните држави, допрва ќе добива дополнителна вредност во севкупните меѓународни односи. Македонската, како и културните дипломатии од нашиот регион кој секогаш знае да биде и потенцијално нестабилен и регион на замрзнати конфликти, со своите мирољубиви концепции во меѓународната културна соработка можат да ја препознаат својата општествено и политички корисна мисија и да послужат како вистинско поле за културен натпревар помеѓу блиските народи и држави-соседи, кога наместо со дипломатијата на мускули и груба сила ја покажат моќта на убавото, допадливото и .универзално доброто од своите култури.

Користена литература и интернет веб локации:

- Nye, J. (2004) *Soft Power: The means to success in the world politics*, Public Affairs, New York
- Sounders, S.F. (1999) *The Cultural Cold War*, The New Press, New York
- Шутаров, В (2019) Културната дипломатија на СФРЈ и културните дипломатии на државите-наследнички, Печатница Софија, Богданци
- <https://www.alliancefr.org/en/>
- <https://www.britishcouncil.org/>
- <https://svp.org.mk/mk/>
- <https://ohridskoletto.com.mk/>
- <https://vardarfilm.mk/pred-dozhdot-igran-film-zlaten-lav-za-najdobar-film-1994-venecija/>
- <https://www.imdb.com/title/tt8991268/>
- <https://tanec.mk/>
- <https://www.kic.com.mk/>
- <https://kultura.gov.mk/>
- <http://arhiva.kultura.gov.mk/index.php/odnosi-so-javnost/soopstenija/411-potpisana-programa-za-sorabotka-vo-oblasta-na-kulturata-obrazovaniето-naukata-i-sportot-pomegu-vladata-na-ruskata-federacija-i-vladata-na-republika-makedonija>
- <https://mcms.mk/mk/za-nas/nasata-istorija/709-msm203-svetska-konferencija-za-megureligiski-dijalog-2007.html>
- <https://mk.voanews.com/a/ohrid-93063649/451551.html>
- <https://www.slobodnaevropa.mk/a/2035227.html>
- <http://www.pppe.mk/2013/treta-svetska-konferencija-za-megjureligiski-dijalog/>

<https://preminportal.com.mk/info-najava/18203-nacrt-programa-chetvrta-svetska-konferencija-za-megjureligiski-i-megjucivilizaciski-dijalog>
<https://www.fsk.si/mk/>
<https://www.fsk.si/mk/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8/100-%d1%81%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%b8-%d1%80%d0%be%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d0%b8/>
<https://www.fsk.si/mk/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8/%d1%81%d0%be-%d1%81%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%bd%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d0%bd%d0%b0-%d1%82%d1%80%d0%bf%d0%b5%d0%b7%d0%b0/>
<http://arhiva.kultura.gov.mk/index.php/odnosi-so-javnost/soopstenija/2486-republika-makedonija-uspesno-realizira-proekti-vo-ramkite-na-forumot-na-slovenski-kulturi>
<https://www.fsk.si/mk/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b5%d0%ba%d1%82%d0%b8/%d0%b6%d0%b8%d0%b2%d0%b0/>
<https://memorialhouseofmotherteresa.com/mk/>
<https://vlada.mk/node/12378?ln=mk>
<https://memorialhouseofmotherteresa.com/category/%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%be%d1%81%d1%82%d0%b8/>
http://manu.edu.mk/category/eventi/?page_id_all=25
<https://www.fsk.si/mk/%d0%b3%d0%be%d0%b4%d0%b8%d1%88%d0%bd%d0%b8%d0%bd%d0%b8/%d0%bd%d0%b0%d1%88%d0%b8%d0%be%d1%82-15-%d1%82%d0%b8/>

Vasko ŠUTAROV

MACEDONIAN CULTURAL DIPLOMACY IN THE FUNCTION OF PEACE

Summary

For more than a century, the cultural diplomacy has been an integral part of the contemporary diplomatic practices, indispensable module for recognition, approximation and cooperation of near and distant cultures. The unobtrusively attractive power of culture and cultural diplomacy is called “soft power” in the foreign political relations. The soft power allows to create lasting relationships of trust, affection, friendship and partnership in a wider political and social context. Culture, cultural policies and cultural diplomacy of the 21st century acquire the status of a strategic political determinant, both in internal political aspect and within the frames of foreign policies. Culture is a component of building relations of trust and approximation, but also a ground for misunderstandings and conflicts that may occur between different cultures and religions. The cultural diplomacy can be an extremely useful instrument for prevention of conflicts and crises, especially where the political and economic conflicts are followed by religious and cultural confrontations and crises. The role in the rehabilitation and the return to normal life in the regions of wars and armed conflicts is indisputable. Peace as the highest and most

valuable benefit of civilization has never been lasting and for ever-gaining global reality. For certain regions and districts the absence of peace has become their most deficient factor for decades. If the cultural diplomacy has the power to prevent and rehabilitate the serious disturbances of peace and peaceful international coexistence of peoples, states and religions, it certainly can be one of the most important components and instruments in building assumptions for lasting and sustainable peace on the contemporary international scene. This study, through concrete examples of building assumptions for sustainable peace, addresses characteristic actions of Macedonian cultural diplomacy.

Keywords: cultural diplomacy, Macedonian cultural diplomacy soft power, international perception, lasting and sustainable peace

Magdalena REKŠĆ

Univerzitet u Łođu, Poljska

magdalena.reksc@wsmip.uni.lodz.pl

ANTIRATNI DISKURS NA FEJSBUK GRUPI RUSI, UKRAJINCI, BELORUSI I SRBI ZAJEDNO PROTIV RATA

Fejsbuk grupa *Rusi, Ukrajinci, Belorusi i Srbi zajedno protiv rata* nastala je 24. 2. 2022, odmah nakon početka ruske invazije na Ukrajinu. Članovi grupe su Rusi, Ukrajinci i Belorusi koji žive u Srbiji, kao i Srbi koji nisu saglasni sa brutalnom i agresivnom politikom Vladimira Putina. Oni su inicirali protest protiv rata od samog početka i započeli onlajn kampanju protiv ruskih dezinformacija. Grupa je postala forum za razmenu informacija o Ukrajini, njenoj istoriji, kulturi, arhitekturi i ratnoj tragediji. Imajući u vidu da većina srbijanskih medija reprodukuje rusku argumentaciju, uključenost ovih aktivista suprotstavljenih Putinu je od velike važnosti.

Ključne reči: Ukrajina, Rusija, Srbija, fejsbuk, dezinformacija, rat u Ukrajini

Uvod

Srpska fejsbuk grupa *Rusi, Ukrajinci, Belorusi i Srbi zajedno protiv rata* (dalje u tekstu *Grupa*) je formirana 25. februara 2022, odmah nakon izbijanja rata (24. 2. 2022). U vreme pisanja rada ima više nego 5.000 članova, pa to nije malo u odnosu na stav većine Srbijanaca, o čemu će dalje biti više rečeno. Na sajtu čitamo: „Ova grupa je protiv rata u Ukrajini, dakle protiv diktatora Putina koji je počeo taj rat. Svaki član grupe koji podržava zločinca i ubicu Putina na bilo koji način ne ostaje u grupi ni suvišnjih pet minuta, jer taj čovek je po definiciji za rat i ubistva. Sa fašistima ne razgovaramo” i „Ovo je grupa protiv rata u Ukrajini i posvećena je informisanju ljudi o tom ratu i pomoći njegovim žrtvama. Objave koje nisu direktno vezane za rat u Ukrajini, uključujući objave o internoj srpskoj politici ili internoj politici drugih zemalja, biće uklonjene.”

Iz ovoga je vidljivo da je jedan od glavnih principa grupe digitalna aktivnost bez uvreda, govora mržnje, provokacija i rasprava o kontroverzama oko unutrašnje politike. Nije teško konstatovati da takve pretpostavke imaju za cilj odbacivanje potencijalnih optužbi o delovanju protiv srpskih vođa. Ova se pretpostavka, međutim, nije ostvarila, jer je antiautoritarni stav pripadnika Grupe u suprotnosti sa politikom Aleksandra Vučića, pa članovi padaju u iskušenje da komentarišu i aktualna zbivanja. Tako su na primer aktivisti Grupe protestovali zbog zakona o [srpskoj – M. R.] policiji¹.

¹ Udruženje Rusa, Ukrajinaca i Srba poziva na protest zbog zakona o policiji

Iz naziva Grupe vidljivo je da među osnivačima ima – osim Srba – Rusa, Ukrajinaca Belorusa, koji već godinama ili kratko žive u Srbiji i ne slažu se sa diktatorskom politikom Vladimira Putina. Jedan od njih, Rus poreklom iz Moskve, Petar Nikitin je priznao da „u Srbiji nema mnogo antiratnih glasova i ovde ima mnogo propagande o ratu” i da je ideja formiranja grupe je „da pokažemo da mi – Ukrajinci, Belorusi, Rusi – možemo zajedno da izgradimo zajednicu i da svi imamo zajedničkog neprijatelja (u Kremlju)”². On je u intervjuu za *Danas* izjavio da se nada da pripadnici ovih triju bratskih naroda, koji žive u Srbiji pokažu antiratni stav i da dobiju podršku građana Srbije³. Stoga je jasan i drugi princip Grupe, naime prevođenje svih objava na srpski. Bilo kako bilo u virtualnim prostoru, članovi često stavljaju postove na ruskom ili čak i ukrajinskom, ali odmah neko od srpskih pratilaca grupe poziva na prevod o čemu se radi.

Grupa je brzo postala jednim od najvažnijih antiratnih glasova u Srbiji, a mnogobrojnim inicijativama pridružuju se i druge organizacije i zajednice, kao npr. Žene u crnom, grupa „Oktobar”. U aktivnost tog neformalnog udruženja spadaju: informisanje o ratu, antiratni protesti, razmena informacija, borba protiv dezinformacija, promocija ukrajinske kulture, pomoć ukrajinskim izbeglicama i žrtvama rata. Krenimo redom.

Informisanje o ratu

Informisanje o pravim događajima u Ukrajini ima poseban značaj u državi, u kojoj se stalno širi dezinformacija, a u državnim medijima se reprodukuje ruska propaganda⁴. U srpskom javnom diskursu se često naglašava da je to jedno od najbolje informisanih društava zbog neutralnosti države, te i prenošenja raznih stavova. Nije teško konstatovati da to nije tačno. U Ukrajini nema srpskih ratnih dopisnika, pa se većina informacija citira preko stranih agencija ili novinara – uglavnom ruskih. Televizije *Happy* i *Pink* nude čisto proruski narativ. U drugim ozbiljnijim medijima, kao npr. *B92* ili *Politika* se govori na način koji je stilizovan tako da liči na objektivan, tako je većina Srba uverena da ima pristup istinitim činjenicama. Sa druge strane, mediji koje finansiraju Evropska Unija ili Sjedinjene Američke Države (npr. *N1*, *Radio Slobodna*

<https://n1info.rs/vesti/udruzenje-rusa-ukrajinaca-i-srba-poziva-na-protest-zbog-zakona-o-policiji/> [10. 5. 2023].

² R. Standish, *Ruski emigranti u Beogradu suočeni s novim životom i ratom u Ukrajini*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ruski-emigranti-beograd/32061711.html?fbclid=IwAR2SYjuyY9xs2ZP49jnnL8isRzymgrSE3S9mdNGLt46pbrSwcC1QjBUOnvM> [1. 3. 2023].

³ S. Čongradin, Petar Nikitin, *Fašizam Vladimira Putina je naš zajednički neprijatelj*, <https://www.danas.rs/vesti/politika/petar-nikitin-fasizam-vladimira-putina-je-nas-zajednicki-neprijatelj/> [10. 3. 2023].

⁴ P. Zigelkov, *Nemačke kompanije finansiraju dezinformacije srpskih medija*, https://www.dw.com/sr/nema%C4%8Dke-kompanije-finansiraju-dezinformacije-srpskih-medija/a-64992711?fbclid=IwAR0fL0411fXttDiOrtPDtA_9IprewS5ID-XbRu46ab7Lzd9Ed5hGUpAiSE [15. 3. 2023].

Evropa, Danas) većina Srba smatra zapadnom propagandom. Koliko su provladini mediji „objektivni” svedoči njihov jezik, u kojem se priča o „specijalnoj operaciji”, kao i bezbroj lažnih činjenica.

Nemajući mesta za kompleksnu analizu tog fenomena, autorka će se pozvati na primer zabeležen 12. novembra 2022. (dan nakon oslobođenja Hersona) na portalu *B92*, gde je objavljen članak pod naslovom *Kako Ukrajinci ubijaju Ruse?*, u kojim se optužuju ukrajinske snage da gađaju ruske ciljeve dronovima, pa kao ilustracija takvog napada na drugu stranu i ubijanje ruskih civila služi poznata fotografija iz Buče, koja predstavlja nekoliko leševa na ulici sa potpisom „*Dron proleće gotovo bešumno*”⁵. Autorka ovog rada je poslala komentar da to nije istina i da to nije slika iz ruskog sela pored Hersona, nego iz Buče, ali on nije objavljen. Istog mišljenja su i pripadnici Grupe, koji često dokazuju kako u srpskim državnim medijima dolazi do reprodukcije tvrdnji ruske propagande, npr. da je u Ukrajini zabranjen ruski jezik ili da su Ukrajinci 8 godina neprestano bombardovali Donbas.

Tako Grupa, pored spomenutih prozapadnih medija, pruža istinite činjenice, nudi alternativno viđenje realnosti, omogućava pristup informacijama nezagađenim propagandom. Naravno, bilo bi naivno tvrditi da relativno mala internet grupa može da postane važan glas u javnoj debati, ali uzimajući u obzir poznate teorije o društvenoj i diskurzivnoj konstrukciji identiteta, stavova, te i političkog gledišta⁶ svaki nezavisni izvor vesti dobija posebno značenje.

Fanovi stavljaju i dijele članke iz zapadnih, balkanskih, ili srpskih liberalnih (nekontrolisanih od strane vlade) medija, objavljuju informacije i snimke od prijatelja i rođaka koji žive u Ukrajini, dele fotografije, koje upoređuju gradove razorene ratom nekad i sad (kao npr. Mariupolj, Harkov, Dnjepar, Bahmut). To je posebno važno, jer se naglašava autentičnost sadržaja (pošto poruka dolazi direktno od žrtava). Posebna vrsta informacija su „mimovi” koji ismevaju Putina i ruski imperijalizam, koji donose malo humora.

Još uz to, aktivisti koriste poznatu u Srbiji metaforu „brat”, koja se odnosi na Rusiju i njenog predsednika, opisivanog kao brat. Samo da pomenemo mnogobrojne magnetne sa sintagmom „Brat Putin”, koje se prodaju u centru Beograda. Tako se članovi Grupe igraju sa ovom metaforom, naglašavajući slogane „bratska agresija”⁷ i „bratoubijački rat”⁸, dokazujući da Putin zapravo nije pravi brat ako je započeo agresiju na susednu zemlju.

Kako Ukrajinci ubijaju Ruse?,
https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=11&dd=12&nav_category=78&nav_id=2241529 [10. 3. 2023].

⁶ M. Halbwachs, *Spoleczne ramy pamieci*, Warszawa 2008, s. 4; T.A. van Dijk, *Discourse and Power*, Basingstoke–New York 2008, p. IX–X; Idem, *Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach*, Cambridge 2014, p. 82.

⁷ <https://www.youtube.com/watch?v=bnaXKdxP9-s> [22. 6. 2023].

⁸ *U Beogradu, uz poruku da Putin nije Rusija, protest protiv agresije na Ukrajinu*, <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/u-beogradu-uz-poruku-da-putin-nije-rusija-protest-protiv-agresije-na-ukrajinu/> [20. 6. 2023].

Antiratni protesti

Odmah nakon formiranja Grupe, antiratni protesti su postali jedna od njenih najvidljivijih i najglasnijih aktivnosti. Manifestacije su se odvijale, a i dalje se odvijaju na raznim lokacijama u Beogradu. Za pripadnike ruskog naroda je to mogućnost izražavanja negativnog stava prema ratu, koju nemaju u svojoj državi. Štaviše, demonstracije u dalekom Beogradu postaju šansa za Ruse koji su ostali u Rusiji, pa mole svoje prijatelje ili rođake u Srbiji da izađu na beogradske ulice u njihovo ime, da se naglasi da ne podržavaju svi Rusi rat i imperijalističku politiku Putina⁹.

Protestima (kao i drugim akcijama Grupe) se pridružuju i razne pacifističke organizacije (npr. Žene u crnom). Sa druge strane, desničarske grupe i nacionalističke organizacije uz podršku Srpske pravoslavne crkve organizuju svoje manifestacije. Prema srpskom zvaničnom stavu, paralelne demonstracije proukrajinskih i proruskih skupina su dokaz demokratije, neutralnosti države i slobode izražavanja mišljenja. Ali činjenica je da u proruskim marševima učestvuju hiljade ljudi¹⁰, a u proukrajinskim se vide uglavnom Rusi, Ukrajinaci, odnosno Belorusi, koji žive u Beogradu i malo alternativnih Srba. Sa druge strane, nije teško konstatovati da bi se bez aktivnosti Grupe, antiputinovski glas u Srbiji čuo još ređe. Time se stvara dokaz da postoji druga Srbija, Srbija koja posmatra panslavizam u širem kontekstu od srpsko-ruskog nekritičnog prijateljstva.

Razmena informacija

Od samog početka Grupa služi kao forum za razmenu informacija o ratnim događajima, kao i antiratnim akcijama. Osim gore spomenutih zapažanja na temu stavljanja i dijeljenja postova, treba naglasiti i da članovi redovno objavljuju informacije o aktivnostima i teškoćama vođenja borbe protiv Putinovog režima u Srbiji (neprijatnosti od strane srbijanskih proruskih stanovnika), kao i u Rusiji i Belorusiji.

U Grupi se takođe dijele informacije i „mimovi” koji pokazuju Putina kao autoritarnog vođu i koji ga upoređuju sa Hitlerom. Paralelno se stavljaju i fotografije iz ruske provincije, ukazujući na siromaštvo, lošu infrastrukturu, devastirane stambene blokove, čak i primitivizam. To je posebno važno uzimajući u obzir predstave o Rusiji u srpskim kolektivnim reprezentacijama, u kojima se poslednjih godina sve češće idealizuje ova država, te se ne spominju veliki kontrasti između Moskve, Sankt Peterburga i ostatka zemlje, ili rastuća brutalnost režima. Činjenica je da ogromna većina Srba nikad nije bila u Rusiji, pa veruje u mitove koji se reprodukuju u zvaničnom diskursu. Stoga je važna uloga Grupe osporavanje predstava oko ruskog El Dorada.

⁹ *Antiratni protest 'Rusi protiv rata' u centru Beograda*, <https://www.youtube.com/watch?v=0BFPyODgonc> [15. 3. 2023].

¹⁰ *Skup podrške Rusiji u Beogradu*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/skup-podrške-rusiji-u-beogradu/31736481.html> [15. 3. 2023].

Kako je već naglašeno, od početka je jedan od principa Grupe fokusiranje na rat u Ukrajini i izbegavanje drugih tema. Međutim, korisnici interneta često ne poštuju ova pravila, objavljuju postove o srpskoj unutrašnjoj politici, često izražavaju stav protiv Aleksandra Vučića ili komentarišu ključne događaje, kao na primer raspad Jugoslavije. Trećeg maja, kad je ceo svet govorio o pucnjava u Beogradu, pripadnici Grupe su šerovali informacije o ovoj tragediji. Posebnu pažnju zaslužuje post jednog od srpskih pripadnika, koji je podelio post iz profila ukrajinske ambasade na Tviteru: „Delimo tugu i bol srpskog naroda, izražavamo iskreno saučešće rodbini i prijateljima poginulih u strašnoj tragediji koja se danas dogodila u beogradskoj školi. Počivajte u miru oni čiji je život tako tragično prekinut na samom početku. Brz oporavak ranjenim”¹¹ sa komentarom: „Nijedna naša institucija, nijedan zvaničnik, nijedan naš predstavnik nikada do sada, za ovih 14 meseci, nije ovako ljudski reagovao na sve ono što se događa u Ukrajini. Po ovome se razlikuju ljudi od neljudi¹². Ovaj „internaut” je izrazio veoma važnu stvar, naime da zvanična neutralnost Srbije vodi do nedostatka saosećanja sa ukrajinskim žrtvama

Bilo kako bilo, Grupa je postala platforma za otvoreno, kritičko mišljenje i izražavanje liberalnih, demokratskih vrednosti. Za Ruse i Beloruse koji žive u Srbiji omogućuje da slobodno izraze svoja gledišta, Srbima nudi dodatnu zonu za alternativno informisanje ne samo o ratu u Ukrajini, već i o raznim političkim pitanjima. Ovde treba naglasiti da članovi grupe stavljaju kritička pitanja, promovišu kritičko mišljenje. Tako su „internauti” raspravljali oko smrti Darije Dugine ili marša Vargnerovca na Moskvu.

Borba protiv dezinformacija

U decembru 2020. godine je Evropski parlament objavio *policy paper*: *Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them*. Autori su došli do zaključka da se dezinformacija na Zapadnom Balkanu sve više širi i da nju stvaraju Balkanske političke elite, kao i strani akteri, uglavnom Rusija. Najčešće je zabeležena tokom izbora i izborne kampanije, pa je plodno tlo za reprodukciju lažnih vesti strvorila pandemija Covida-19¹³. Drugi izveštaji i studije su potvrdili ovu tezu. Tako je na primer u maju B92 objavio članak "Ukrajina postala sponzor terorizma", pozivajući se na izvor Sputnjik¹⁴. Međutim, činjenica je da poslednjih godina, za vreme vladavine Aleksandra Vučića, atmosfera promovisanja isto-

¹¹ <https://twitter.com/UKRinSRB> [3.05.2023].

¹² <https://www.facebook.com/groups/1089454248544048> [3.05.2023].

¹³ S. Greene, G. Asmolov, A. Fagan, O. Fridman, B. Gjuzelov, *Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them*, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU\(2020\)653621_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU(2020)653621_EN.pdf) [1. 5. 2023].

¹⁴ *Ukrajina postala sponzor terorizma*, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2023&mm=05&dd=14&nav_category=78&nav_id=2333375 [10. 5. 2023].

čnih (ruskih i srpskih) vrednosti, orijentacija, tačaka gledišta postaje sve vidljivija. Ovu atmosferu dopunjavaju naracije o čeličnom prijateljstvu sa Kinom, kao i mnogobrojnim problemima u zapadnim zemljama. Tako nije čudo da sve veći deo srpskog društva smatra integraciju sa Evropskom Unijom pretnjom, a ne šansom za razvoj i normalizaciju.

Stoga je važno podvući istraživanja sprovedena u maju 2022, u kojima se odgovara na pitanje: „Kako biste se osećali ako bi došlo do odustajanja od EU i formiranja saveza sa Rusijom” – 26% ispitanika je izrazilo zabrinutost, 24% ravnodušnost, 40% radost, te 10% nije izrazilo mišljenje¹⁵. Prema drugom izveštaju iz januara 2023, 66% građana Srbije smatra Rusiju najboljim prijateljem Srbije¹⁶. Tako ne sme da začudi činjenica da se u srpskom javnom prostoru često pojavljuju simboli ruske agresije (tumačene kao „specijalna operacija”) – latinična slova Z, pa u aktivnost Grupe spada i njihovo precrtavanje¹⁷.

Promocija ukrajinske kulture

Ne treba nikoga ubeđivati da je zbog istorijskih razloga, kao i snažno re-produkovanog i utvrđenog mita o rusko-srpskom prijateljstvu, ruska kultura u Srbiji dobro poznata. Sa druge strane, fascinacija ruskom kulturom je više zasnovana na emocijama, nego na realnom sagledavanju, o čemu svedoči slabo razumevanje ruskog jezika. Sa druge strane, poznavanje ruske kulture kod Srba je nesumnjivo šire u odnosu na poznavanje ukrajinske kulture. Stoga aktivisti Grupe imaju važan zadatak podizanja svesti o bogatstvu ukrajinskog kulturnog prostora. Ovde valja napomenuti da Ukrajina broji više od 43 miliona ljudi, da ima značajnu kulturnu baštinu, takođe zasnovanu na pravoslavnim vrednostima. Tako članovi Grupe organizuju dane ukrajinske kulture, promovišu kulinarske proizvode, rukotvorine, kao npr. delikatesni ponedeljak “Iz Ukrajine sa ljubavlju”¹⁸. Tokom ovih događaja skuplja se pomoć za ukrajinske izbeglice i žrtve rata. Naravno, slične inicijative preduzimaju i druge proukrajinske skupine, koje deluju u regiji, kao npr. Ukrajinsko kulturno-prosvjetno društvo “Ivan Franko” iz Vukovara¹⁹, ali činjenica je da takve manifestacije imaju poseban značaj u Srbiji gde dominiraju proruski narativi i rusofilstvo. Poseban značaj ima i dijeljenje informacija o ukrajinskoj kulturi, društvu, svakodnevicu, arhitekturi. Često je razlog za to, nažalost, razaranje ukrajinske baštine, kao npr.

¹⁵ *Demokratija na margini rata. Istraživanje javnog mnjenja, maj 2022*, <https://crta.rs/istrazivanje-demokratija-na-margini-rata/>, s. 30 [3. 6. 2023].

¹⁶ M. Samorukov, V. Vuksanović, *Untarnished by War: Why Russia's Soft Power Is So Resilient in Serbia*, <https://carnegieendowment.org/politika/88828> [25. 6. 2023].

¹⁷ *Aktivisti precrtali latinična slova Z u centru Beogradu, tvrde da je to simbol okupacije Ukrajine*, <https://insajder.net/prenosimo/aktivisti-precrtali-latinična-slova-z-u-centru-beogradu-tvrde-da-je-to-simbol-okupacije-ukrajine> [23. 6. 2023].

¹⁸ *Delikatesni ponedeljak 'Iz Ukrajine sa ljubavlju'*, <https://balkanekspresrb.rs/arhive/93869> [20. 6. 2023], V. Anđić, *Ukrajinski specijaliteti u Beogradu kao pomoć žrtvama ruske agresije*, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ukrajinska-kuhinja-beograd/31999717.html> [20. 6. 2023].

¹⁹ *Dani ukrajinske kulture: Svečani koncert 17. juna u Vukovaru*, <https://radio-borovo.hr/2023/06/15/dani-ukrajinske-kulture-svecani-koncert-17-juna-u-vukovaru/> [20. 6. 2023].

Manastira Svih Svetih. Ponovo, aktivnost Grupe približava Srbiji drugu, manje poznatu stranu sukoba.

Pomoć ukrajinskim izbeglicama i žrtvama rata

Prema podacima, u Srbiju je stiglo oko 20.000 izbeglica iz Ukrajine²⁰, ali mnogi su već otišli u druge zemlje, tako da ih verovatno ima oko 15.000. Sa druge strane, broj Rusa je 10 puta veći. Bilo kako bilo, pomoć ukrajinskim izbeglicama je postala važan zadatak atiputinovskih aktivista. Tako je npr. ukrajinska muzičarka Saša Polovinska (nadimak *Bad Sasha*) organizovala humanitarni koncert²¹. Nažalost, sličnih inicijativa nema mnogo, pa većina srpskog stanovništva saoseća sa Rusijom (inače sa Putinovim režimom). Članovi Grupe se stalno žale zbog pretnji i uvreda²².

Važno je podvući da srpska država pruža ukrajinskim izbeglicama mnogo manju pomoć nego druge zemlje, te tako najviše pomažu volonteri, kao npr. udruženje Ukrajinaca "Čini dobro"²³. Uzimajući u obzir činjenicu da u Srbiji dominira proruski stav, položaj ukrajinskih izbeglica je mnogo gori nego u zemljama koje otvoreno podržavaju Ukrajinu. Stoga pomoć koju pruža Grupa dobija poseban značaj. Osim podrške izbeglicama, pripadnici Grupe, zajedno sa drugim organizacijama, sakupljaju i humanitarne pakete za Ukrajinu, kao npr. za poplavljenu region Herson.

Zaključak

Srpska Fejsbuk grupa *Rusi, Ukrajinci, Belorusi i Srbi zajedno protiv rata* je postala važan antiputinovski glas u Srbiji, u državi koja je zvanično neutralna, ali se u suštini nalazi pod uticajem ruske meke moći. Aktivnost Grupe se manifestuje u raznim oblastima, ali najprepoznatljiviji aspekti su antiratni protesti, razmena informacija, borba protiv dezinformacija. Razne inicijative pomažu „Drugoj Srbiji”, služe kao dokaz da postoje alternativni krugovi, koji misle na kritički i evropski način.

²⁰ R. Ranković, *Život Ukrajinaca u proputinovskoj Srbiji*, <https://www.glasamerike.net/a/srbija-ukrajina-rusija-rat-izbeglice-putin-pomoc/6976040.html> [20. 6. 2023].

²¹ A. Davić, *Srbija kao sklonište od agresije – glasovi Ukrajinaca, Rusa i Belorusa protiv rata*, <https://talas.rs/2022/04/06/srbija-kao-skloniste-od-agresije-glasovi-ukrajinaca-rusa-i-belorusa-protiv-rata/> [20. 6. 2023].

²² *Srbija: Udruženje protiv rata u Ukrajini pod pretnjama ekstremista*, <https://www.rtklive.com/rtk2/?id=12&r=75251> [20. 6. 2023]; <https://twitter.com/ProtivRata/status/1621399590489423875> [24. 6. 2023].

²³ *Život ukrajinskih i ruskih izbeglica u Srbiji*, <https://www.glasamerike.net/a/srbija-migranti-izbeglice-ukrajina-rusija/7145541.html> [20. 6. 2023].

Literatura

- Aktivisti precrtali latinična slova Z u centru Beogradu, tvrde da je to simbol okupacije Ukrajine, <https://insajder.net/prenosimo/aktivisti-precrtali-latinicna-slova-z-u-centru-beogradu-tvrde-da-je-to-simbol-okupacije-ukrajine> [23. 6. 2023].
- Anđić V., Ukrajinski specijaliteti u Beogradu kao pomoć žrtvama ruske agresije, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ukrajinska-kuhinja-beograd/31999717.html> [20. 6. 2023].
- Antiratni protest 'Rusi protiv rata' u centru Beograda, <https://www.youtube.com/watch?v=0BFPyODgonc> [15. 3. 2023].
- Čongradin, S., Petar Nikitin: Fašizam Vladimira Putina je naš zajednički neprijatelj, <https://www.danas.rs/vesti/politika/petar-nikitin-fasizam-vladimira-putina-je-nas-zajednicki-neprijatelj/> [10. 3. 2023].
- Dani ukrajinske kulture: Svečani koncert 17. juna u Vukovaru, <https://radio-borovo.hr/2023/06/15/dani-ukrajinske-kulture-svecani-koncert-17-juna-u-vukovaru/> [20. 6. 2023].
- Davić A., Srbija kao sklonište od agresije – glasovi Ukrajinaca, Rusa i Belorusa protiv rata, <https://talas.rs/2022/04/06/srbija-kao-skloniste-od-agresije-glasovi-ukrajinaca-rusa-i-belorusa-protiv-rata/> [20. 6. 2023].
- Delikatesni ponedjeljak “Iz Ukrajine sa ljubavlju”, <https://balkanekspresrb.rs/arhive/93869> [20. 6. 2023].
- Demokratija na margini rata. Istraživanje javno mnjenja, maj 2022, <https://crta.rs/istrazivanje-demokratija-na-margini-rata/> [3. 6. 2023].
- van Dijk T.A., Discourse and Power, Basingstoke–New York 2008.
- van Dijk T.A., Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach, Cambridge 2014.
- Greene S., Asmolov G., Fagan A., Fridman O., Gjuzelov B., Mapping Fake News and Disinformation in the Western Balkans and Identifying Ways to Effectively Counter Them, [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU\(2020\)653621_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/653621/EXPO_STU(2020)653621_EN.pdf) [1. 5. 2023].
- Halbwachs M., Społeczne ramy pamięci, Warszawa 2008.
- Kako Ukrajinci ubijaju Ruse?, https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=11&dd=12&nav_categoria=78&nav_id=2241529 [10.03.2023].
- Ranković R., Život Ukrajinaca u proputinovskoj Srbiji, <https://www.glasamerike.net/a/srbija-ukrajina-rusija-rat-izbeglice-putin-pomoc/6976040.html> [20. 6. 2023].
- Samorukov M., Vuksanović V., Untarnished by War: Why Russia’s Soft Power Is So Resilient in Serbia, <https://carnegieendowment.org/politika/88828> [25. 6. 2023].
- Skup podrške Rusiji u Beogradu, <https://www.slobodnaevropa.org/a/skup-podrske-rusiji-u-beogradu/31736481.html> [15. 3. 2023].
- Srbija: Udruženje protiv rata u Ukrajini pod pretnjama ekstremista, <https://www.rtklive.com/rtk2/?id=12&r=75251> [20. 6. 2023].
- Standish R., Ruski emigranti u Beogradu suočeni s novim životom i ratom u Ukrajini, <https://www.slobodnaevropa.org/a/ruski-emigranti-beograd/32061711.html?fbclid=IwAR2SYjuyY9xs2ZP49jnnL8isRzymgrSE3S9mdNGLt46pbrSwcC1QjBUOnvM> [1. 3. 2023].
- U Beogradu, uz poruku da Putin nije Rusija, protest protiv agresije na Ukrajinu, <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/u-beogradu-uz-poruku-da-putin-nije-rusija-protest-protiv-agresije-na-ukrajinu/> [20. 6. 2023].

Udruženje Rusa, Ukrajinaca i Srba poziva na protest zbog zakona o policiji, <https://n1info.rs/vesti/udruzenje-rusa-ukrajinaca-i-srba-poziva-na-protest-zbog-zakona-o-policiji/> [10. 5. 2023].

"Ukrajina postala sponzor terorizma", https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2023&mm=05&dd=14&nav_category=78&nav_id=2333375 [10. 5. 2023].

Zigelkov, P., Nemačke kompanije finansiraju dezinformacije srpskih medija, https://www.dw.com/sr/nema%C4%8Dke-kompanije-finansiraju-dezinformacije-srpskih-medija/a-64992711?fbclid=IwAR0fL0411fXttDiOrtPDtA_9IprewS5ID-XbRu46ab7Lzd9Ed5hGUpAiSE [15. 3. 2023].

Život ukrajinskih i ruskih izbeglica u Srbiji, <https://www.glasamerike.net/a/srbija-migranti-izbeglice-ukrajina-rusija/7145541.html> [20. 6. 2023].

<https://crtars.rs/istrazivanje-demokratija-na-margini-rata/>, s. 30 [3. 6. 2023].

<https://www.youtube.com/watch?v=bnaxKdxP9-s> [22. 6. 2023].

<https://twitter.com/UKRinSRB> [3.05.2023].

<https://twitter.com/ProtivRata/status/1621399590489423875> [24. 6. 2023].

<https://www.facebook.com/groups/1089454248544048> [3. 5. 2023]

Magdalena REKŠĆ

ANTI-WAR DISCOURSE ON THE FACEBOOK GROUP *RUSI, UKRAJINCI, BELORUSI I SRBI ZAJEDNO PROTIV RATA*

Summary

The Facebook group *Rusi, Ukrajinci, Belorusi i Srbi zajedno protiv rata* was created on February 24, 2022, immediately after the start of the Russian invasion of Ukraine. The members of the group are Russians, Ukrainians and Belarusians living in Serbia, as well as Serbs who do not agree with the brutal and aggressive policies of Vladimir Putin. They initiated the protest against the war from the very beginning and started an online campaign against Russian disinformation. The group has become a forum for sharing information about Ukraine, its history, culture, architecture and wartime tragedy. Considering that most of the Serbian media reproduces the Russian argumentation, the involvement of these activists opposed to Putin is of great importance.

Keywords: Ukraine, Russia, Serbia, Facebook, disinformation, war in Ukraine

Vojćeh ŠĆEPANJSKI

Komisija balkanistike Poljske akademije nauka – Odeljenje u Poznanju.

woytasqu@o2.pl

KRITIKA PACIFIZMA, A ANTIRATNI STAV MEANDRI MISLI O. PROF. JOZEFA (INOĆENTIJA MARIJE) BOHENJSKOG (1902–1995)

U spektru aktuelnih naućnih, ali i drugih javnih rasprava o ratu, aćuriranih uzastopnim tragićnim događajima u Istoćnoj Evropi, u kojima se raspravlja o pogrešnosti i apsurdnosti rata i naćinima suprotstavljanja, istiću se stavovi mnogih intelektualaca koji osuđuju rat birajući najćešće kao polazište principe humanizma i levićarsko-liberalne misli. Ovako formulisana antiratna retorika koja dominira sada u mejnstrimu sporova o ratu i miru, često je *de facto* jednostavan izraz ili neka vrsta transformacije ideje pacifizma, razvijene u tradiciji zapadne filozofije s poćetka 20. veka. Stoga se ćini opravdanim obratiti paćnju na drugaćiju intelektualnu perspektivu koja moćda nešto dublje nijansira pitanja vezana za rat. Ova perspektiva takođe prepoznaje objektivno zlo rata kao takvog i ljudsku patnju koju on izaziva, kao i biološke, ekonomske i kulturne gubitke koji proistiću iz ratovanja – međutim, agresivni rat se u njoj jasno razlikuje od pravednog (ili opravdanog), te stoga, u sušćini odbrambenog rata (u nekim konceptima moguće i od preventivnog rata kao završnog koraka sprećavanja agresije). U takvim pozicijama, dakle, stav se zasniva na prihvatljivosti preduzimanja i podrćavanja takvog rata, koji je odgovor na agresivni rat, ili oblik njegovog sprećavanja, afirmišući i stav o uzdrćavanju od nasilja (*non violence*) kađ god to je moguće i dovoljno za odbranu lica podvrgnutih pod pretnje agresora. Izvanredan filozof, koji je stvarao uglavnom dela iz oblasti logike i analitićke filozofije, koji je posvetio relativno mnogo paćnje pitanjima rata i mira i ideji pacifizma, bio je povezan sa Frajburgom u Švajcarskoj, Poljak – Jozef (Inoćentije Marija) Bohenski (1902–1995) – katolićki sveštenik, koji je pripadao redu Svetog Dominika. Intelektualna dostignuća J. Bohenskog, što je takođe interesantno, obuhvatila su, osim filozofske refleksije vođene u gorenavedenim pravcima, takođe i teološka razmatranja, ali i polemološka i sovjetološka proućavanja (niz tekstova o sovjetskoj analitićkoj filozofiji i logici, razlikama između marksistićke misli i marksizma-lenjinizma, komunistićkom sistemu, sovjetskom totalitarizmu i imperijalizmu). U jednom tekstu pod naslovom *De Virtuti Militari* i u raznim pasusima razbacanim po drugim delima, J. Bohenski je temeljno kritikovao pojam pacifizma i definisao ga kao jedno od sujeverja savremenog sveta, zavedenog željom, često odvojenog od stvarnosti i od gvođenih logićkih principa. Kritikujući pacifizam (ili bolje rećeno laćni, loše instrumentalizovani pacifizam) i njegove nekritićeke propagatore, koji ne koriste nućno logićki koherentne argumente o ratu i metodama suoćavanja sa njegovim zlom, i suprotstavljajući se njemu – frajburški majstor logike nije se, međutim, uklapao u (pro)ratne retorike. Obrnuto – on je isticao svoje samostalno, drugaćije mesto u polju svojevrzne antiratne misli i retorike. U analizi misli J. Bohenskog valjda pamtiti i uslove u kojima je on došao do sopstvenih intelektualno originalnih i delimićno kontroverznih uverenja. On je proveo deo života u senci Velikog rata 1914–1918, zatim sticao i iskustva lićnog ućešća u naredna dva rata (ne samo u Drugom svetskom ratu, tokom kojeg je ućestvovao kako u odbrambenom ratu 1939. godine, tako i u kasnijim operacijama poljskih orućanih snaga na Zapadu, već i u ranijem poljsko-boljševićkom ratu 1920. godine, kojem se pridrućio kao dobrovoljac, braneći svoju otadžbinu od sovjetskog juriša u vreme kada je Moskva htela da pobuni i komunistuje Evropu, marširajući ka njoj „preko leša Poljske“). Ovaj prikaz meandara misli dominikanca J. Bohenskog, sušćinski nepoznatih na jućnoslovenskom prostoru, prema nameri autora bi trebalo da malo popuni ovu prazninu i da u

danas vođena razmatranja o pacifizmu, ratu i antiratnom diskursu, uključi ovu izvanrednu figuru pomalo zaboravljenog intelektualaca i predstavi široj publici njegove originalne poglede.

Ključne reči: Jozef Bohenski, pacifizam, rat, odbrambeni rat, sujeverje/praznoverje, katolička crkva, moralnost.

Jozef Marija Bohenski (1902–1995), takođe poznat kao Inoćentije Marija (ime Inoćentije usvojio nakon što je postao dominikanski fratar), svakako je jedna od najistaknutijih ličnosti poljske nauke 20. veka. Bio je svestrani intelektualac i veliki naučnik. Bio je takođe i primer naučnika koji ne samo da je uspeo da ostvari impresivnu akademsku karijeru u strogo istraživačkoj dimenziji, već je dostigao počasti kao što su bivanje rektorom uglednog univerziteta (Univerzitet u Frajburgu u Švajcarskoj) ili počasnim doktoratima sa univerzitetâ iz tri različita kontinenta (Evropa i obe Amerike)¹.

Paradoksalno, uprkos navedenom, profilu i nekim aspektima intelektualnih dostignuća ovog velikog logičara, filozofa, teologa, sovjetologa, kao i crkvenog čoveka i vatrenog poljskog rodoljuba, čija je sudbina većim delom bila vezana za Zapadnu Evropu, u domovini naučnika njegov život je donekle zaboravljen. Stoga je vredno ukratko predstaviti njegovu biografiju.

Jozef Bohenski je rođen 30. avgusta 1902. godine u Čušovu, u pokrajini Malopoljska (Małopolska). Preminuo je u Švajcarskoj, u Frajburgu, 8. februara 1995. godine. Budući izuzetni filozof bio je potomak poznate zemljoposedičke porodice, istaknute borbom za slobodu Poljske, što je svakako uticalo na njegov patriotski stav i životne izbore².

¹ J. M. Bohenski je postao doktor *honoris causa* univerziteta u Milanu (Italija), Buenos Airesu (Argentina) i Notr Dam (SAD). Godine 1990. dobio je priznanje doktor h. c. takođe od Akademije katoličke teologije u Varšavi.

² Njegov pradeda, Tadeuš Bohenski, učestvovao je u Napoleonovim ratovima. Deda Francišek Izidor je podržao anticarski Januarski ustanak 1863. godine i bio je posle toga potisnut od strane Rusa. Otac Adolf Jozef Bohenski (1870–1936), od koga je budući naučnik nasledio interesovanje za ekonomiju (takođe, u ovoj oblasti, J. M. Bohenski se obrazovao za vreme studija u Poznaju pre Drugog svetskog rata i razvio zapažene misaone radove, koji su se sastojali od publikacija posvećenih osnovama kapitalističke i socijalističke ekonomije, kao i filozofiji preduzeća i njegovom menadžmentu) – učestvovao je u poljsko-boljševičkom ratu kao dobrovoljac. Majka J. Bohenskog, Marija Malgožata, rođena grofinja Dunin-Borkovski (1882–1931), osnovala je Društvo narodnih škola u gradu Brodi i uređivala biografije svetaca – članova karmelićanskog monaškog reda. Ne samo J. M. Bohenski, budući monah i jedna od najistaknutijih ličnosti akademske filozofije, već i njegova braća i sestre nisu bežali od aktivnog angažovanja u društvenim stvarima i aktivnog suprotstavljanja zlu u ratnim uslovima. Njegova sestra Olga Antonina Zavačka (1905–2008), koja je posle rata bila učiteljica i predavala katoličku veroispovest, spasavala je Jevrejke iz Lavovskog geta tokom Drugog svetskog rata, za šta ju je 1992. god. izraelski institut *Jad Vašem* odlikovao medaljom „Pravednik među narodima sveta”, a predsednik Republike Poljske, Leh Kačinjski, 2008. godine komandantskim krstom Ordena preporoda Poljske. Zauzvrat, njegov brat Adolf Marija Bohenski (1909–1944) bio je izvanredan pisac i politički novinar, koji je poginuo kao vojnik 2. korpusa dok je razoružavao minu u blizini Ankone u julu 1944, gde je bio prisutan i J. M. Bohenski. Drugi brat, Aleksander Adolf Bohenski (1904–2001), proslavio se kao autor prodorne „Istorije gluposti u Poljskoj”, a istovremeno je zauzeo pomirljiv stav prema režimu komunista. Uporedi: P. Tomczyk, *120 lat temu urodził się Józef Maria Bocheński, żołnierz, dominikanin, teolog, logik, filozof* URL: <https://dzieje.pl/wiadomosci/120-lat-temu->

Oslanjajući se na obrasce koje su ostavili preci i intelektualna formacija i duhovnosti stečene kod kuće, mladi Jozef Bohenski je morao da napravi svoje prve velike životne izbore u posebnim uslovima koji su karakterisali Poljsku u prvim godinama posle Velikog rata 1914–1918. Poljska je tada tek uspela da se vrati na mapu Evrope, ali je odmah bila osuđena da se bori za bezbednost svojih granica i, uopšte, za očuvanje slobode, za koju je najtežu pretnju predstavljala sovjetska agresija. Godine 1920, Jozef Bohenski se prijavio u 8. konjički puk „Knez Jozef Ponjatovski”. Na dan 31. avgusta 1920. godine, budući akademik imao priliku da posmatra značajnu bitku sa boljševicima kod Komarova u blizini grada Zamość. Iste godine je počeo da studira pravo na Univerzitetu u Lavovu, zatim se preselio u Poznanj i počeo da tamo studira ekonomiju.

Tokom studija, budući monah i sveštenik tražio je i odgovore na pitanja o postojanju Boga i smislu vere, sve više interesujući se za instituciju Crkve. Potonje interesovanje mladog čoveka sa izuzetnim mentalitetom bilo je tada usmereno uglavnom na strukturu i potencijal crkvene zajednice kao intelektualne, organizacione i društvene alternative predlozima koje je formulisao komunistizam, ali i demokratija obeležena raznim slabostima. U to vreme, sam Jozef Bohenski je sebe okarakterisao kao agnostika³. Intelektualno istraživanje nateralo ga je da se pridruži Redu Sv. Dominika 1927. u Krakovu. U tom monaškom redu je naišao na svedočanstvo autentične vere i duboke, integrisane pobožnosti sa visokokvalitetnom intelektualnom formacijom. Studirao je na vodećim evropskim filozofsko-teološkim centrima – Univerzitetu u Frajburgu u Švajcarskoj i Papskom univerzitetu u Rimu „Angelicum”. Obećavajuća akademska karijera (doktorat u Rimu, habilitacija na Jagelonskom univerzitetu u Krakovu stečena 1938, funkcionisanje u međunarodnim naučnim telima koja su povezivala teologe i logičare – pošto je logika postala glavna filozofska ljubav Jozefa M. Bohenskog), ubrzo je prekinuta izbijanjem rata. Na nastavak akademske karijere talentovani dominikanac morao je da sačeka do kapitulacije Trećeg rajha i završetka Drugog svetskog rata. Nažalost, raspad nacističke Nemačke nije značio slabljenje staljinističkog SSSR-a, naprotiv – dogodio se ovo u okolnostima u kojima su Sovjeti zadobili poziciju saveznika Zapada, koji je od njega ovlašćen da vlada Centralnom i Istočnom Evropom. U takvoj situaciji, Jozef M. Bohenski, koji je imao nedvosmislene antikomunističke stavove, odlučio je da nakon rata ostane u Švajcarskoj.

Brojnim naučnim radovima Jozefa M. Bohenskog: filozofskim (uglavnom onima iz oblasti formalne logike) i teološkim, ili čak njegovim radovima

urodzil-sie-jozef-maria-bochenski-zolnierz-dominikanin-teolog-logik-filozof?fbclid=IwAR2bUKINKh NAanq8OA-5I6z3D1YLyQKeTz9OD_IT2ucRT-0lkhVJm2WDao (4. 9. 2022); A. Bocheński, *Między Niemcami a Rosją*, Varšava, 1937. (prvo izdanje); id., *Dzieje głupoty w Polsce: pamflety dziejopisarskie*, Varšava, 1947. (prvo izdanje); A. Kosicka-Pajewska, *Polska między Rosją a Niemcami. Koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Poznanj, 1992; K. M. Ujazdowski, *Żywotność konserwatyzmu. Idee polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Varšava, 2005; A. Orzełek, *Poszukiwanie modelu realizmu politycznego. Myśl i publicystyka Aleksandra Bocheńskiego*, Lublin, 2019.

³ *Między Logiką a Wiarą. Z Józefem M. Bocheńskim rozmawia Jan Parys*, Varšava, 1998, str. 272, 276.

iz istorije filozofije, ili iz oblasti etike ili ekonomije⁴, posvetili su se već mnogi poznavaoци njegovog životnog opusa, stoga nema posebne potrebe da ih detaljno predstavljamo u ovom prilogu. Međutim, zanimljivo je primetiti da se eminentni poljski naučnik bavio vojnim pitanjima, uključujući razmatranja o vojnoj etici i pitanje „pacifizam vs. pravo/dužnost vođenja (pravednog) rata“, izazvano ponavljajućim i, štaviše, „lično teškim“ pojavama ratnih iskustava u sopstvenom životu. Pored toga, takođe je od velikog značaja veza koja se pojavila kod Jozefa M. Bohenskog između njegovog intelektualnog promišljanja o gorenavedenim pitanjima, kao rezultatima ovih ličnih iskustava, i njegovog pokretanja, a zatim i razvoja sovjetoloških istraživanja u velikim razmerama, dopunjenih podvrgavanjem marksizma dubokoj kritičkoj analizi.

Tokom Drugog svetskog rata, nakon učešća u odbrambenom ratu koji je poljska strana izgubila u septembru 1939. godine, bivši vojni kapelan jedne od jedinica poljske vojske, kojom je komandovao general Francišek Kleberg, našao se na poljskom Ratnom koledžu u Škotskoj, gde je držao predavanja iz etike. Odatle ga je episkop Jozef Gavlina, zadužen za duhovno pokroviteljstvo oko poljskih oružanih snaga na Zapadu, doveo u London, čime je postao jedan od kapelana tog episkopa među poljskim vojnicima na zapadnom ratištu. Iz Velike Britanije, preko Gibraltara i Alžira, dominikanac je stigao do Italije, gde je, između ostalih, učestvovao u bici kod Monte Kasina⁵. Tu je služio na čelu kada je počeo odlučujući juriš na benediktinski manastir koji su okupirali Nemci. Tokom operacija kod Ankone doživeo je pogibiju gorepomenutog najmlađeg brata.

Jozef M. Bohenski je nedvosmisleno tretirao rat kao kršenje pravila postojanja koja je Bog ukazao čoveku, na čelu sa zakonom ljubavi i petom zapovesti Dekaloga, koja je usko povezana sa njim. Stoga je tugovao zbog ogromne štete i žrtava koje to prouzrokuje. Međutim, zadržavajući sa punom jasnoćom u svojim ocenama rata razliku između njegovog lošeg (juriš) i dobrog oblika

⁴ Glavni naučni radovi J. M. Bohenskog: *De cognitione existentiae Dei per viam causalitatis relatae ad fidem catholicam* (1936); *Elementa logicae Graecae* (1937); *Nove Lezioni di Logica Simbolica* (1938); *S. Thomae Aq.* (1940); *La logique de Théophraste* (1947); *Europäische Philosophie der Gegenwart* (1947); *On Analogy* (1948); *Précis de logique mathématique* (1949); *Der sowjetrussische dialektische Materialismus* (1950); *Ancient Formal Logic* (1951); *Formale Logik. Geschichte* (1956); *Die dogmatischen Grundlagen der sowjetischen Philosophie* (1958); *Ku filozoficznemu myšleniu* (1960); *Philosophy. An Introduction* (1962); *Logika religii* (1965); *Wissenschaft und Glaube* (1969); *Marxismus-Leninismus* (1973); *Was ist Autorität. Einführung in die Logik der Autorität* (1974); *Filozofia przedsiębiorstwa* (1985); *Sto zabobonów* (1987); *Autorität, Freiheit, Glaube. Sozialphilosophische Studien* (1988); *Gottes Dasein und Wesen. Logische Studien zur Summa Theologiae I*, qq. 2–11 (2003); *Współczesne metody myślenia* (1992); *Logika i filozofia. Wybór pism* (1993); *De Virtuti Militari. Zarys etyki wojskowej* (1938–1939; 1995); *Etyka* (2008); *Handbuch der weltlichen Weisheit* (2015); *Logika* (2016). Od velikog značaja za one koji žele da saznaju tajne razmišljanja J. M. Bohenskog su takođe, osim striktno akademskih radova, zbirke njegovih eseja (npr. *Sens życia i inne eseje*, objavljene 1993) i zapisnik intervjua koje je vodio sa J. Bohenskim sociolog (kasnije poznat uglavnom po svom političkom angažmanu) Jan Paris: *Między Logiką a Wiarą. Z Józefem M. Bocheńskim rozmawia Jan Parys*, Montricher 1988 (za ovaj članak korišćeno je najnovije izdanje te knjige, pomenuto već gore u napomeni br. 8: Varšava, 1998).

⁵ *Między Logiką a Wiarą...*, str. 288.

(odbrana bližnjeg, zajednice i njenih dobara, samoodbrana), on ni na trenutak nije odustajao ni od političkog realizma ni od principa gvozdene logike u sagledavanju ratnih sukoba. To je dovelo do njegove nedvosmislene klasifikacije različitih stavova koje bi pojedinac i društvo mogli da zauzmu pred ratom, i da je pacifizam smatrao jednim od najmanje prikladnih. Otisak na posednutu svest, psihičku, individualnu konstituciju, žig mnogih ličnih, intenzivno proživljenih ratnih iskustava, negativnih i pozitivnih (uključujući sve ono što se u takvim posebnim okolnostima povezivalo sa osećajem ljudske solidarnosti, vojničke hrabrosti i etosom aktivne borbe protiv zla traženjem načina delotvornog suprotstavljanja njemu) – svakako je imao značajan uticaj na razumevanje pitanja vojne etike Jozefa M. Bohenjškog i njegova objašnjenja nekih kontroverzi koje prate ovaj složeni problem. Međutim, pogrešno je doživljavati J. Bohenjškog kao apologeta rata. Kako je primetio Rišard Mordarski, čini se da je to jedva „u izvesnoj meri opravdano zamršenom sudbinom njegovog života, koja je često bila praćena ratom” i – već u posleratnim peripetijama – brojnim uspomenu vezanim za rat, koje su „bila utkane u sećanje Bohenjškog od detinjstva”⁶. S obzirom na odnos Jozefa M. Bohenjškog prema ratu i pacifizmu, u prvi plan treba staviti očiglednost njegovog utvrđivanja zla ratne agresije. Citirajući još jednom R. Mordarskog, treba naglasiti da:

„Bohenjski nikada nije smatrao da je rat samo sebi cilj, i nikada ga nije smatrao pravednim sam po sebi. Uvek je govorio da je rat zlo, ali zlo često neophodno da bi se izbeglo veće zlo. Ne morate biti pacifista da biste verovali da je mir dobar i poželjniji od rata.”⁷

Stoga bi bilo apsurdno videti u stavovima Jozefa M. Bohenjškog o ratu, uprkos njihovoj iluzornoj dvosmislenosti, formulisanje proratnih uverenja ili opravdavanje rata – bez razlikovanja između agresivnog rata i pravednog rata, koji se vodi u odbrambene svrhe. U učenju Katoličke crkve, stav da se napadaču suprotstavlja na način koji ne prevazilazi principe samoodbrane, nije usmeren na ubistvo ili povredu, već samo na odbijanje napada, nikada nije bio apsolutno potkopan. Međutim, treba sa realizmom pretpostaviti da moralno ispravan čin može proizvesti efekat koji donosi i stvarno dobro (efikasna odbrana ugroženog) i zlo (lišavanje druge osobe života – i to ne uvek samog agresora, već ponekad takođe nevinih osoba ili grupa nevinih ljudi). Razlikovati nepravedan i pravedan rat, odnosno vođen iz etički dostojnih (pravih) razloga, od fundamentalnog je značaja. Treba napomenuti da je to i danas važan predmet istraživanja ne samo teologa, već i pravnika i politokologa koji prate duh razmišljanja Huga Grocija (1583–1645), koji još uvek nisu zastareli, ili tvoraca pravnih propisa sadržanih u Ženevskim konvencijama na čelu sa Anrijem Diunantom (1828–1910)⁸.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Upoređi: M. Walzer, *Spór o wojnę*, Varšava, 2006; id., *Wojny sprawiedliwe i niesprawiedliwe. Rozważania natury moralnej z uwzględnieniem przykładów historycznych*, Varšava, 2010; S.

Hrišćanska doktrina pravednog rata, prilagođavajući drevnu, prehrišćansku ideju *bellum iustum*, već poznatu Ciceronu (106–43. p.n.e.), a zatim i Sv. Avgustinu (354–430), utvrđena je u XIII veku zahtevima postavljenim, između ostalog od Svetog Tome Akvinskog (1225–1274)⁹. Vredi istaći da, dok je episkop Hipone Avgustin, koji je smatrao svaki rat kao zlo, ali istovremeno u svom delu *De civitate Dei* prepoznavao neminovnost ratovanja u situaciji kada se vodi borba iz moralno ispravnih razloga (pre svega u cilju obnove mira) i podupirući se legitimnim autoritetom¹⁰ – Toma Akvinski, veliki teolog i tzv. „Doktor Crkve”, ističući sopstvena pravila priznavanja oružane borbe moralno ispravnom, nije završio svoje mišljenje o tome takvim opštim rečima. Naprotiv, on je precizno formulisao četiri osnovna kriterijuma pravednog rata, koji su za njega bili sledeći:

- šteta koju je prouzrokovao napadač mora biti dugoročna, ozbiljna i nepobitna,
- drugi načini za okončanje rata pokaali su se nerealnim ili neefikasnim,
- postoje razumni uslovi za uspeh u borbi protiv napadača,
- upotreba oružja ne stvara zabunu i zlo koje prevazilazi zlo koje zahteva uklanjanje¹¹.

Danas katolička crkva vidi u svakom ratu

„[...] krivično delo, osim ako nije opravdano apsolutnom neophodnošću samoodbrane, koja se ne može obezbediti na miran način, a umesto pravednog rata, uvodi kriterijum legitimne samoodbrane [...] preferirajući u svojim dokumentima] da opiše uslove koji moraju biti ispunjeni da bi se održao mir i izbegao rat“¹².

Gorenavedeno, međutim, nije u suprotnosti sa tradicijom Katoličke crkve da pravi razliku između pravednih i nepravednih ratova¹³, a stav sadržan u njenom zvaničnom učenju može se tretirati kao alternativa radikalnom i naivnom pacifizmu, shvaćenom kao skup teorija koje ljudskoj ličnosti uskraćuju bilo kakvo moralno pravo na upotrebu sile i nasilja. Uvođenje pravednog mira često zahteva aktivne akcije, a na kraju i ratovanje, što znači da hrišćanin koji u njima učestvuje može (a ponekad je to i neizbežno) žrtvovati čak i zemaljski život. U sučeljavanju dva suprotstavljena koncepta: s jedne strane, prava na vođenje pravednog rata, i s druge, pacifizma, definisanog na ranije opisani način, ovaj

Buzar, *Realizam i teorija pravednog rata*, Zagreb, 2020.

⁹ J. F. Chemain, *L'évolution de la notion de «bellum iustum» à Rome des origines à Saint Augustin*, Angers, 2015.

¹⁰ Snažan uticaj na ovo mišljenje sv. Avgustina o ratu imali su događaji sa opsadom Hipone od strane varvarskih Vandala. Episkop Hipone bio je posmatrač ovih dešavanja tokom nekoliko poslednjih meseci svog života.

¹¹ Rekapitulacija prema: F. Kucharczyk, *Chrześcijanin a wojna*, Gość Niedzielny, 36/2019 (URL: <https://kosciol.wiara.pl/doc/5877361/Chrzescijanin-a-wojna>, pristup: 28. 11. 2022).

¹² <https://polskieradio24.pl/5/1223/artykul/2935754,co-kosciol-mowi-o-wojnie-zobacz-jak-zmienialo-sie-stanowisko-papiezy> (pristupljeno 28. 11. 2022).

¹³ Vidi: T. Płoski, *Sprawiedliwość, wojna i pokój w nauczaniu Kościoła katolickiego*, Studia Warمیńskie, t. XLI/XLII, 2004/2005, str. 339–361.

drugi se čini nekoherentnim, naivnim, takvim da zanemaruje logičan i realističan pristup ljudskom svetu i moralnom stanju čoveka.

Odlučna reakcija na agresiju, na njenu destruktivnu prirodu i besmislenost, takođe ne isključujući upotrebu sile protiv nje (pod određenim uslovima koji zahtevaju ispunjenje), izgleda kao nešto sasvim prirodno. Iskustvo velikih vojnih sukoba, posebno dva svetska rata 20. veka, uslovalo je da se pacifizam počne tretirati kao suprotnost agresiji, da se u njemu vidi sila sposobna da zaustavi zlo. Pacifistička ideja, razvijena početkom prošlog veka (nakon što je svet zahvatio Veliki rat 1914–1918), voljno je uzeta kao koncept koji navodno raste na osnovu pravilnog prepoznavanja ljudske prirode i afirmacije ljudske ličnosti. Pacifizam je promovisan povezujući njegove slogane sa porukom ljudskog bratstva i jedinstva, suprotstavljajući se udruživanju država sa moći, čija bi izgradnja i upotreba zamenila izgradnju strategije solidarnosti i ljubavi. Ulažeći u filozofski okršaj sa nekritičkim hvalospevima pacifizma, Jozef M. Bohenjski morao je da se suoči sa pozitivnim shvatanjem toga, dominantnim među evropskim intelektualcima¹⁴. To nije bio lak zadatak. Njeno preduzimanje je garantovalo, pored svega, izazivanje kontroverzi, pa čak i nevoljnosti pojedinih akademskih krugova.

Kao filozof, logičar i teolog koji se borio protiv pacifizma, J. M. Bohenjski je započeo analizom značenja ovog pojma i objašnjenjem šta pacifizam zapravo jeste, a šta nije. Tako je pacifizam razlikovao „od raznih oblika suprotstavljanja svakoj vrsti nasilja izraženog u stavu nenasilja [...], stavu ljubavi prema miru, kao i od pragmatičnih nastojanja da se izbegne rat“¹⁵. Istovremeno, on je zaključio da:

„Iako pacifistički stav nužno podrazumeva moralni sud o ratu i usko je povezan sa ličnom posvećenošću miru, racionalna težnja za mirom može biti u potpunosti kompatibilna sa uverenjem da, iako je rat uvek pogrešan, on je ponekad neophodno zlo. Stoga pragmatični napori za mir ne mogu uvek ići ruku pod ruku sa odbojnošću prema ratu i nasilju, jer mogu biti motivisani uverenjem da rat uništava ekonomski razvoj i remeti ekonomski napredak u svetu.“¹⁶

Jozef M. Bohenjski je stoga predložio da se suprotstavi pacifizmu – zbirici koncepata koji proglašavaju nemoralnom upotrebu sile i nasilja – tradicionalnom koncepcijom o pravednom ratu, izvedenom iz doktrine sv. Tome Akvinskog. Logičar je prepoznao da je u osnovi „pacifistički stav usmeren protiv rata, odnosno vrste nasilja koje ima političko poreklo i koje sprovode vojnici neprijateljskih armija“. On je zatim pacifizmu pripisao sentimentalne osnove („bilo bi tako lepo da izbegnemo ratove“), navodeći da je to sujeverje, uprkos plemenitosti nekih njegovih pristalica, sklonih mešanju estetskih i moralnih sudova u suprotstavljanju bilo kojoj vrsti boreći se uz upotrebu snage¹⁷ (kao „sujeverje“

¹⁴ R. Mordarski, *op. cit.*, str. 121.

¹⁵ *Ibidem*, str. 122.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ J. Bocheński, *Sto zabobonów*, Pariz, 1987, str. 75.

J. M. Bohenski je shvatao nešto što je očigledno pogrešno ili besmisleno, ali se predstavlja kao dostojno vere i priznanja na svaki način, kao da je apsolutno ispravno).

U doslednom suprotstavljanju pacifizmu od strane J. M. Bohenskog, kome je ovaj naučnik ostao veran kroz celi svoj život i čitav naučni put, nalazilo se i njegovo shvatanje suštine totalitarnih političkih sistema koji su, kraći ili duži period, postojali u susednim zemljama – Nemačkoj i SSSR, i koji su, težeći hegemoniji nad drugima, izazvale pakao ratova u Evropi i svetu u 20. veku. U odnosu na invazijsku strategiju, koju predstavljaju dve gorenavedene zemlje, pacifizam bi zaista mogao da garantuje samo neefikasnost u obuzdavanju agresije. Prosto se ispostavlja da je on potpuno neadekvatan stav u odgovoru na neprijateljske poteze totalitarnih sila.

Naročito razumevanje koje je mislilac u dominikanskoj mantiji pokazao po pitanju sovjetskog totalitarizma u njemu se obrazovalo ranije nego kod mnogih zapadnoevropskih intelektualaca. Jozef M. Bohenski je imao priliku da lično posmatra pretnju koju ovaj sistem predstavlja za Poljsku i Poljake već na početku postojanja tzv. Druge (međuratne) Republike Poljske. Vremenom, nakon posmatranja i saznanja usredsređenih na sovjetsku pretnju, usledilo je prepoznavanje suštine totalitarizma izgrađenog na nemačkom tlu i zabrinutost filozofa i pažljivog posmatrača društvenih, političkih i ekonomskih procesa u pogledu koji se ticao prirode pretnji iz ovog pravca. Iz tog razloga, pišući o etici rata, istražujući teoriju pravednog rata i oštro kritikujući pacifizam, sposoban da seje pometnju i savlada one koji ne treba da „dremaju“ već da se suprotstave pretnji neprijatelja koji vrebaju njihovu slobodu, već u njegovim spisima s kraja tridesetih godina 20. veka¹⁸ – pokazao je pronicljivost i jasnoću rasuđivanja koja bi se naprasno mogla naći u delima mnogih njegovih savremenika. J. M. Bohenski je ipak uglavnom tokom celog života formulisao realistične procene sovjetskog sistema, koji je, za razliku od nacističkog, preživeo rat i mogao da nastavi da se razvija, dovodeći do zatočeništva nacija podređenih Moskvi. Savršeno shvatajući staru istinu da se „mora znati jezik neprijatelja“, u svojoj naučno-istraživačkoj delatnosti logičar i „otac“ frajburske sovjetologije posvetio je značajno polje analizi marksizma, marksizma-lenjinizma¹⁹ i sovjetske stvarnosti (naučne, političke, ekonomske i društvene). Ubrzo je Jozef M. Bohenski postao ne samo jedan od preteča sovjetskih studija na svom univerzite-

¹⁸ Studija *De virtuti militari* napisana je bila u godinama 1938–1939 i prvobitno štampana u odeljcima u vojničkom listu: „Rozkaz wewnętrzny Biskupa Polowego”. Kompletno izdanje u obliku knjige: J. M. Bocheński, *De Virtuti Militari. Zarys etyki wojskowej*, [u:] *Dziela zebrane. Tom V – Etyka*, Krakov, 1995.

¹⁹ J. Bohenski se može uporediti u ovome sa L. Kolakovskim, autorom temeljnog trotomnog dela: *Główne nurty marksizmu. Powstanie – rozwój – rozkład*, Pariz, 1976–1978; takođe briljantne zbirke eseja: *Kłopoty z socjalizmem*, [u:] *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Pondon, 1984.

tu, već i uopšte jedan od stubova zapadnoevropske sovjetologije, donoseći ozbiljan akademski uspeh u vidu mnogih redovno objavljivanih studija i periodika²⁰.

Već pomenuti R. Mordarski, koji je autor temeljne karakterizacije stavova Jozefa M. Bohenjškog o pacifizmu i pristupa koji su usvojile njegove pristalice, s pravom je primetio da:

„[...] treba imati na umu da jednostrani pacifistički stavovi ne vode uvek ka miru i promovisanje pacifizma. Pacifistički stav nekih agresora ih samo ogorčava i motiviše na rat, pa stoga nije efikasan ne samo moralno, već ni taktički. I u ovom kontekstu, Bohenski je smatrao pacifizam ekstremnom moralnom doktrinom, štetnom za dobro čoveka i bezbednost države, lišavajući je svake mogućnosti odbrane. [...] Pacifista tvrdi da nemamo pravo da se suprotstavimo nasilju i da se branimo. Istovremeno, on smatra upotrebu sile i nasilja toliko nepravdom i moralno pogrešnom da nikada ne želi da je upotrebi. Time on sebi i drugima uskraćuje pravo na legitimnu odbranu, prihvatajući, u ime svojih zapanjujućih principa, moralno sumnjiv status žrtve izložene proizvoljnoj volji agresora. Takav stav se Bohenskom čini u tolikoj meri nerazumnim i nedoslednim da ga može opravdati samo nekim krajnje neodgovornim idealističkim i sentimentalnim stavom. Pacifistički pogled na svet je potpuno intelektualno i moralno zbunjujući, i ne samo potpuno nerealan, već i ugrožava samo postojanje čoveka”.²¹

Razdvojivši sujeverje pacifizma, filozof iz dominikanskog reda je razlikovao njegova dva osnovna tipa – umereni i radikalni, ukazujući na to kakve argumente podržavaju pristalice prvog i drugog. Umereni pacifisti koriste argument većeg materijalnog zla i argument većeg moralnog zla da artikuliraju svoja uverenja. S druge strane, radikalni pacifisti koriste argumente: nominalističke, humanističke i apsolutizaciju ljudskog života. Ova pitanja mogu biti detaljna i opširno objašnjena. Meandri pacifističke misli koje je otkrio istaknuti logičar i

²⁰ Najvažnije studije J. M. Bohenjškog o marksizmu i marksizmu-lenjinizmu su već pomenute. Međutim, ovu listu treba dopuniti publikacijama kao što su: *Filozofia bolszewicka* (prvo izdanje: 1946, pod pseudonimom: Józef Miche); *Podręcznik komunizmu światowego; Lenin, czyli o znaczeniu tomizmu*, [u:] Z. Tkocz (ured.), *Chrześcijańska myśl...*, str. 332–338 (t. I serije: *Myśl społeczna i polityczna na emigracji*, ured. F. Gross, u lancu publikacija Poljskog naučnog instituta u Americi sa sjedištom u Njujorku, čiji su izdavači bili izdavačke kuće „Odnowa” u Londonu i „Norbertinum” u Lublinu); *Lewica – religia – sowietologia* (1996); *Marksizm-Leninizm. Nauka czy wiara* (1999). Mora da se podvući i uloga J. M. Bohenjškog kao osnivača i izdavača naučnog časopisa „Studies in Soviet Thought” i serije studija „Soviética” (desetine objavljenih tomova), zatim i stvaraoca Instituta Istočne Evrope u Frajburgu (Ost-Kolleg), osnovanog 1957, sa kojim su bili povezane u istraživačkim i izdavačkim inicijativama instituti u Minhenu i Bostonu (uporedi podatke u: *Między Logiką a Wiarą...*, str. 262–263; P. Tomczyk, *op. cit.*; *Dr Jan Parys o ojcu Józefie Marii Bocheńskim: w Polsce był zakazany, gdyż krytykował marksizm*, URL: <https://wpolityce.pl/historia/445326-dr-jan-parys-o-ojcu-jozefie-marii-bochenskim> (pristupljeno 4. 9. 2022).

²¹ R. Mordarski, *op. cit.*, str. 120–122.

njegova kontraargumentacija takođe donose zanimljivu referencu na promišljanje pacifizma preduzeto u duhu tomizma i moralne deontologije, na pitanje žrtvovanja i odgovornosti, na etiku vrednosti i odgovornosti (takođe u vezi sa pitanjem brige za bezbednost suseda i društva), što je važna komponenta odnosa pojedinac–zajednica, koju je J. M. Bohenski shvatao prilično slično kao i poznati francuski filozof-personalista Emanuel Munijs (1905–1950).

J. M. Bohenski je takođe snažno isticao uverenje da pasivnost prema zlu, koja može dovesti do usvajanja pacifističkih principa, predstavlja ogroman rizik. To je manifestacija slabosti, a kao posledica može postati podstrek za agresiju, nešto što je čak i izaziva. Ovo je, pak, krajnje neodgovorna igra, poigravanje sa sudbinom koja dovodi do ugrožavanja drugih, apsolutno nepromišljeno korišćenje bezbednosti datih društvenih grupa ili skoro čitavih društava. Cena koju društvo može da plati za bezobzirno razoružavanje svojih zaštitnih instinkta može biti prava katastrofa.

Konačno, glas treba dati i samom autoru razmatranja o vojnoj etici. U delu koji objašnjava principe ovoga, napisao je da:

„Nije tačno da bilo šta ljudsko ima najveću vrednost: svaka etika pretpostavlja da čovek postoji i da mora delovati za više, apsolutne i božanske vrednosti. Drugo, ni u okviru ljudskih vrednosti, zemaljski život se ne može smatrati najvišim dobrom, jer čovek ima besmrtni duh, čiji je zagrobni život mnogo važniji od života na zemlji. Međutim, postoje razne vrednosti koje su veće od zemaljskog života pojedinca. Takva vrednost je pre svega duhovni život njegovog naroda, odnosno njegova vera i kultura. To je ipak vremenski život samog društva, jer je čovek po telu deo društva i za njega treba da se žrtvuje. Konačno, životi pojedinih građana ugroženih od neprijatelja zahtevaju njegovo odbijanje čak i po cenu života agresora”.²²

Na drugom mestu, on je vrlo odlučno izjavio da zaista postoji:

„[...] dužnost ratovanja u odbrani ugrožene otadžbine. Naime, kao odgovorni za visoke duhovne vrednosti, odnosno nijansu kulture, ugrožene strancima, nalazimo se u položaju sličnom onom staratelja maloletnika, čije živote traži zlikovac. Svako pozivanje u ovom pitanju na *Besedu na gori* Hrista Gospoda je besmislica, jer se *Beseda na gori* tiče svojih, a ne tuđih dobara: niko, zapravo, nema pravo da se odrekne odbranu dobara koja su mu poverena – posebno dobara takve mere, koja su obeležja zavijačajne kulture – i mogućnosti njihovog negovanja. Dakle, u odbrani otadžbine ne samo da je dozvoljeno, već i obaveza ratovati, osim ako nema drugih sredstava odbrane.

Uz gred, vredno napomenuti da ako je dozvoljeno da zahteva živote svojih građana za odbranu otadžbine, još više je dozvoljeno koristiti smrtonosno oružje protiv osvajača...”²³

²² J. M. Bocheński, *De Virtuti Militari...*, s. 102-103 (citirano prema izdanju iz 1995).

²³ Idem, *O patriotyzmie...* [u:] Z. Tkocz (ured.), *Chrześcijańska myśl...*, s. 324.

Šta je u takvom stanju stvari sa tvojim životom? Čini se da u okolnostima određenih pretnji, čovek koji veruje u Boga i brine o večnom životu, a istovremeno štiti svoj zemaljski život kao tobože apsolutnu najvišu vrednost i zajedno apsolutnu meru svih stvari, tako da ga radi čuvanja opravdava pokornost svakom vremenskom jarmu – u istini saznaje moralnu demobilizaciju i kapitulaciju. Egoizam i materijalizam mogu ležati u nedvosmislenoj podršci takvom stavu, odnosno radikalnom pacifizmu, zasnovanom na argumentu apsolutizacije života. Izborom ovog stava ignoriše se i vrednost večnosti i važnost pripadnosti realnoj vremenskoj zajednici (npr. državnoj, nacionalnoj), prema kojoj bi trebalo imati određene obaveze. Prema Jozefu M. Bohenskom, zdrav etički osećaj zahteva prepoznavanje da građani ugrožene države treba, čak i rizikujući svoje živote, da se brane svom snagom i ubijaju neprijateljske vojnike koji ih napadaju, čak i bez obzira na moralne ili privremene materijalne posledice kojima to može rezultirati njima i njihovoj zemlji nakon završetka rata. Dozvoliti potčinjavanje od strane neprijatelja bilo bi po njegovom mišljenju mnogo gore, stoga je Jozef M. Bohenski jasno verovao da neuočavanje ovoga znači moralno slepilo i bolest.

Da sumiramo: racionalna kritika pacifizma koju je izložio u svojoj filozofiji J. M. Bohenski, je, dakle, potpuno ispravna i – kako bi logičar rekao – ostaje efikasna. Osim toga, upozorenje protiv mogućih katastrofalnih efekata pacifizma je otrežnjujuće, i stoga jednostavno neophodno²⁴. Čini se da politika odvratanja neprijatelja (takođe, ili prvenstveno, vojnog potencijala) ima budućnost²⁵, dok pacifistička kapitulacija ostaje u najmanju ruku rizičan stav. Ratovi nisu prestali da se dele na pravedne i nepravedne, iako, kako žustro kaže pacifista i sentimentalni idealista sa manirom estete, „bilo bi lepo da ih nema” – uostalom, svaki od ratova obično je ružan, a ne lep poput slika koje prikazuju stara jurišanja konjskih trupa. Svaki od ratova (pa i onaj koji je bio vođen iz moralno prihvatljivih motiva) takođe donosi zlo i patnju. Nažalost, i jedno i drugo ponekad postaje neophodno, iako se čini da je žrtvovanje (posebno žrtvovanje života za neke vrednosti, ali i stav žrtvovanja sebe za druge uopšte) za mnoge stvar prošlosti. To, međutim, ne znači da ne treba težiti njenom vraćanju u društveni diskurs i rehabilitaciji.

²⁴ Uporedi: J. M. Bocheński, *Katastrofa pacyfizmu*, Komorov, 1989.

²⁵ Treba, međutim, napomenuti da eskalacija politike odvratanja takođe može da nosi rizik povećanja pretnje – sve do pretnje potpunog uništenja, koje uznemiravaju, što je izraženo i u ovoj sugestivnoj frazi jednog od vatikanskih dokumenata: „Snage koje treba da služe razvoju slobode, služe i za povećanje pretnje. Instrumenti smrti, okrenuti jedni prema drugima, sposobni su da potpuno unište ljudski život na Zemlji” – Kongregacija Nauki Wiary, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu*, Rim, 1986, tačka 15, str. 10.

Bibliografija:

- Bocheński A.[dolf], *Między Niemcami a Rosją*, Warszawa 1937.
- Bocheński A.[leksander], *Dzieje głupoty w Polsce: pamflety dziejopisarskie*, Warszawa 1947.
- Bocheński I. M. [J.], *Lenin, czyli o znaczeniu tomizmu*, [u:] Z. Tkocz (ured.), *Chrześcijańska myśl społeczna na emigracji*, Londyn – Lublin 1991 [t. I serije Poljskog naučnog instituta u Americi, Njujork: *Myśl społeczna i polityczna na emigracji*, naučni ured. F. Gross], s. 332-338.
- Bocheński I. M. [J.], *O patriotyzmie*, [u:] Z. Tkocz (ured.), *Chrześcijańska myśl...*, s. 312-331.
- Bocheński J. *De Virtuti Militari. Zarys etyki wojskowej*, [w:] *Dzieła zebrane. Tom V – Etyka*, Kraków 1995.
- Bocheński J., *Lewica – religia – sowietologia*, Warszawa 1996.
- Bocheński J., *Marksizm-Leninizm. Nauka czy wiara*, Komorów 1999.
- Bocheński J., *Sto zabobonów*, Paryż 1987.
- Bocheński J., *Katastrofa pacyfizmu*, Komorów 1989.
- Buzar S., *Realizam i teorija pravednog rata*, Zagreb 2020.
- Chemain J.-F., *L'évolution de la notion de «bellum iustum» à Rome des origines à Saint Augustin*, Angers 2015.
- Kołakowski L., *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Londyn 1984.
- Kołakowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie – rozwój – rozkład*, Paryż 1976-1978.
- Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu*, Rzym 1986.
- Kosicka-Pajewska A., *Polska między Rosją a Niemcami. Koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Poznań 1992.
- Kostańczak S., *O obowiązkach filozofii względem narodu i państwa – Józef M. Bocheński w roli „sumienia” polskiej filozofii powojennej*, „*Filo-Sofja*”, no. 21 (2013/2), s. 231-248.
- Między Logiką a Wiarą. Z Józefem M. Bocheńskim rozmawia Jan Parys*, Warszawa 1998.
- Mordarski R., *Józefa M. Bocheńskiego krytyka pacyfizmu*, „*Filo-Sofja*”, no. 21 (2013/2), s. 119-134.
- Orzełek A., *Poszukiwanie modelu realizmu politycznego. Myśl i publicystyka Aleksandra Bocheńskiego*, Lublin 2019.
- Płoski T., *Sprawiedliwość, wojna i pokój w nauczaniu Kościoła katolickiego*, „*Studia Warmińskie*”, t. XLI/XLII, 2004/2005, s. 339-361.
- Rzegocki A., *Antytotalitaryzm zintegrowany Józefa Marii Bocheńskiego*, „*Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi XXXIII*”, t. XXXIII, 2011, s. 493-503
- Sipowicz C., *Pokój i trudności w jego realizacji*, [u:] Z. Tkocz (ured.), *Chrześcijańska myśl...*, s. 120-123.
- Ujazdowski K. M., *Zywotność konserwatyzmu. Idee polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Warszawa 2005.
- Walzer M. *Wojny sprawiedliwe i niesprawiedliwe. Rozważania natury moralnej z uwzględnieniem przykładów historycznych*, Warszawa 2010.
- Walzer M., *Spór o wojnę*, Warszawa 2006.

Internet izvori:

- https://dzieje.pl/wiadomosci/120-lat-temu-urodzil-sie-jozef-maria-bochenski-zolnierz-domini-kanin-teolog-logik-filozof?fbclid=IwAR2bUK1NKhNAanq8OA-516z3D1YLyQKeTz9OD_I T2ucRT-0lkhVJm2WDao
- <https://kosciol.wiara.pl/doc/5877361/Chrzescijanin-a-wojna>
- <https://polskieradio24.pl/5/1223/arttykul/2935754,co-kosciol-mowi-o-wojnie-zobacz-jak-zmie-nialo-sie-stanowisko-papiezy>
- <https://wpolityce.pl/historia/445326-dr-jan-parys-o-ojcu-jozefie-marii-bochenskim>: w *Polsce był zakazany, gdyż krytykował marksizm*

Wojciech SZCZEPAŃSKI

KRYTYKA PACYFIZMU A STANOWISKO ANTYWOJENNE MEANDRY MYŚLI JÓZEFA (INNOCENTEGO MARIJ) BOCHEŃSKIEGO OP (1902–1995)

Streszczenie

W spektrum obecnych naukowych, a także innych publicznych dyskusji o wojnie, aktualizowanych kolejnymi tragicznymi wydarzeniami w Europie Wschodniej, w których to dyskusjach rozprawia się o źle oraz niedorzeczności wojny i o sposobach przeciwstawiania się niej, akcentowane są stanowiska wielu intelektualistów, którzy piętnując wojnę za punkt wyjścia przyjmują najczęściej pryncypia humanizmu oraz myśli lewicowo-liberalnej. Tak sformułowana retoryka antywojenna, częstokroć będąca *de facto* nieskomplikowanym wyrażeniem czy też jakimś przetworzeniem idei pacyfizmu, rozwijanej w tradycji filozofii zachodniej od początku XX wieku, dominuje w głównym nurcie dzisiejszych dysput o wojnie i pokoju.

Wydaje się zatem zasadne zwrócenie uwagi na inną perspektywę myślową, która kwestie związane z wojną niuansuje. W perspektywie tej również dostrzega się obiektywne zło wojny jako takiej i wywoływanych nią ludzkich cierpień oraz stanowiących następstwo działań wojennych strat biologicznych, ekonomicznych, kulturowych – jednakże jednoznacznie rozróżnia się wojnę napastniczą od wojny sprawiedliwej (czy też usprawiedliwionej), a zatem, zasadniczo – wojny obronnej. W stanowiskach takich operuje się zatem poglądem o dopuszczalności podejmowania i popierania takiej wojny, która jest odpowiedzią na wojnę, afirmując także postawę powstrzymywania się od przemocy (*non violence*) zawsze wówczas, gdy jest to możliwe i wystarczające dla obrony własnej bądź innych, podlegających zagrożeniu ze strony agresora/ów.

Wybitnym filozofem, tworzącym głównie dzieła z dziedziny logiki oraz filozofii analitycznej, który poświęcił relatywnie dużo uwagi problematyce wojny i pokoju oraz idei pacyfizmu był, związany ze szwajcarskim Fryburgiem, Polak – Józef (Innocenty Maria) Bocheński, katolicki duchowny, dominikanin. Jego intelektualny dorobek, co również interesujące, obejmował poza refleksją filozoficzną, prowadzoną we wskazanych wyżej nurtach, nie tylko rozważania teologiczne, lecz także polemologiczne oraz studia

sowietologiczne (nad radziecką filozofią analityczną i logiką, różnicami między myślą marksowską a marksizmem-leninizmem, ustrojem komunistycznym, zagrożeniem totalitaryzmem i imperializmem sowieckim).

W rozprawie *De Virtuti Militari* oraz w różnych passusach rozproszonych po innych dziełach, J. M. Bocheński poddał wnikliwej krytyce pojęcie pacyfizmu i zdefiniował je jako jeden z zabobonów współczesnego świata, uwiedzionego myśleniem życzeniowym, nierzadko oderwanym od rzeczywistości oraz żelaznych zasad logicznych. Krytykując pacyfizm (zwłaszcza radykalny) i jego bezkrytycznych propagatorów, niekoniecznie posługujących się logicznie spójnymi wywodami na temat wojny i metod radzenia sobie z jej złem, przeciwdziałania temuż – fryburski mistrz logiki nie wpisywał się jednakże w retorykę wojenną, lecz zaznaczał swoje samodzielne, inne miejsce na polu myśli i retoryki antywojennej.

Do oryginalnych intelektualnie i w części rzeczywiście jawiących się jako kontrowersyjne przekonania J. M. Bocheński dochodził o czym warto pamiętać żyjąc niejako w cieniu Wielkiej Wojny lat 1914-1918 oraz zyskując doświadczenie osobistego uczestnictwa w kolejnych dwóch wojnach (nie tylko II wojny światowej, w trakcie której wziął udział zarówno w wojnie obronnej 1939 roku, jak i w późniejszych operacjach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, ale także we wcześniejszej wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku, do której dołączył jako ochotnik, broniący ojczyzny przed sowiecką nawałą, usiłującą zrewoltować i skomunizować Europę, maszerując ku niej „po trupie Polski”).

Prezentacja meandrów myśli J. M. Bocheńskiego o pacyfizmie i wojnie, powinna w zamierzeniu autora wypełnić choć nieco tę lukę oraz wpisać tę nietuzinkową postać i poglądy polskiego dominikanina w rozważania prowadzone dziś na temat dyskursu antywojennego. Niniejszy referat jest zatem próbą upomnienia się o zaznaczenie obecności w tymże dyskursie jego oryginalnego, nie-mainstreamowego, niestety nieco już zapomnianego uczestnika.

Słowa-klucze: Józef Bocheński, pacyfizm, wojna, wojna obronna, zabobon/przesąd, kościół katolicki, moralność.

Tamara LABUDOVIĆ

Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet Nikšić
tamarap@ucg.ac.me

ANTIRATNI DISKURS U ROMANU *HEROJ NA MAGARCU* MIODRAGA BULATOVIĆA

U referatu se bavimo tekstem Miodraga Bulatovića *Heroj na magarcu*. Bulatovićeve izuzetnost u južnoslovenskoj književnosti, osim u spisateljskom umijeću, leži i u karnevalizovanju umjetničke zbilje. Stoga proces karnevalizacije i stilski mehanizam groteske predstavljaju osnovno obilježje njegovog stvaralaštva. U ovom romanu proces karnevalizacije sproveden je na svim nivoima teksta. Karnevalizovanjem perioda italijanske okupacije jedne varoši na sjeveru Crne Gore 1943. godine Bulatović stvara snažan antiratni tekst.

Antiratni diskurs u ovom romanu je slojevit i kompleksan, a mi ćemo ga sagledati kroz desakralizaciju religijskih vrijednosti sprovedenu prvenstveno kroz likove duhovnika, odnosno sveštenih lica. Vjera, to jest religija u normativnom poretku stvari funkcioniše kao mehanizam odbrane od zla. Pod dejstvom karnevalizacije sve vrijednosti religije izvrnute su s lica na naličje i na taj način stavljene u službu kategorije zla.

Likovi predstavljaju oksimoronske konstrukcije gotovo nepojmljive na racionalnom nivou, odnosno u nekarnevalskom životu. U tom smislu naročito su interesantni likovi pop Vuk Vukić, hodža Merdanović i Padre, kao nosioci religijskih kodova u tekstu, koji su pod dominantnim uticajem procesa karnevalizacije, razgrađeni i desemantizovani.

Ključne riječi: karnevalizacija, groteska, antiratni diskurs, devastacija religijskih kodova.

1. Uvod

Složeni jezik karnevala kojim se izražava karnevalsko osjećanje svijeta može se uspješno transponovati na umjetnički jezik, odnosno na umjetničke tekstove. Transponovanje karnevala na jezik literature naziva se njenom karnevalizacijom. Proces karnevalizacije tipičan je za prozu Miodraga Bulatovića¹.

¹ Miodrag Bulatović rođen je 20. februara 1930. godine u Okladama kod Bijelog Polja. Osnovnu školu završio je u rodnom selu, potom gimnaziju u Kruševcu, a na Beogradskom univerzitetu studirao je psihologiju i književnost. Živio je u Ljubljani i Beogradu, ali je i izvjestan period života proveo u inostranstvu, najduže u Parizu i u Njemačkoj. Svojom prvom knjigom pripovijedaka *Đavoli dolaze* (1955), raskidajući sa tradicionalnim modelom pripovijedanja i dominirajućom socrealističkom poetikom, izazvao je veliko interesovanje čitalačke publike, ali i oštru podijeljenost književne kritike. Narednu knjigu, ciklus pripovijedaka *Vuk i zvono*, objavljuje 1958. godine, a godinu kasnije roman *Crveni petao leti prema nebu*. Zatim objavljuje najprevođenije romane *Heroj na magarcu* (1967, druga verzija 1981) i *Rat je bio bolji* (1969, druga verzija 1977). Četvrti roman *Ljudi sa četiri prsta* objavljen je 1975. godine. Iste godine za to djelo

Evolucijom njegovog književnog stvaranja povećava se i udio karnevalskog osjećanja svijeta u njegovim tekstovima, stoga je tumačenje procesa karnevalizacije i posljedica njegove primjene na organizaciju teksta jedan od osnovnih književno-teorijskih problema u izučavanju stvaralaštva ovog autora.

U romanu *Heroj na magarcu*, oslobađajući svoje junake svih ograničenja, kulturnih stega, osjećaja stida i stavljajući ih u slobodan, familijaran kontakt, Bulatović je romanesknu zbilju pretvorio u pornografsku pozornicu na kojoj se odvijaju najniži oblici bluda i na taj način jednu od tabu tema crnogorske patrijarhalne kulture uspostavio kao osnovni vid komunikacije među likovima. Ovakvim postupkom parodiran je rat koji se ne konstituiše kao herojski hronotop i kao sila koja bi i komunikaciju i djelovanje likova usmjerila u pravcu kategorija čojstva i junaštva. Rat se poistovjećuje sa težnjom ka zadovoljavanju seksualnih nagona. Ratni hronotop na ovaj način poprima obilježja lakrdijaške igre, a tekst dobija vrijednost antiratnog romana.

2. O karnevalu i procesu karnevalizacije

Analizirajući fenomen karnevala kroz smjehovnu kulturu srednjeg vijeka i renesanse i kroz tumačenje djela Dostojevskog, ruski književni teoretičar i filozof jezika, Mihail Bahtin formirao je jasnu filozofiju karnevala, odnosno karnevalizovane literature. On karneval tumači i tretira kao jedan od najsloženijih i najinteresantnijih problema u istoriji kulture. Karneval predstavlja zbir svih veoma raznovrsnih svečanosti, obreda i formi karnevalskog tipa. Naravno, karneval nije književna pojava, ali je njegov uticaj na književnost izuzetno značajna sfera književnoteorijske problematike. Uticaj karnevalskih obreda na književnost, odnosno transponovanje elemenata karnevala na jezik literature jeste ono što podrazumijevamo i tumačimo pod pojmom karnevalizacije. Prema Bahtinovim teorijskim stavovima, karneval kao vanknjiževna pojava je sinkretička predstavljачka forma obrednog karaktera, složena i raznovrsna, koja se kroz istoriju javljala u različitim varijantama zavisno od epohe, naroda ili određene vrste svečanosti. (Bahtin, 2000: 114) Iz opšte karnevalske osnovice i iz sveukupnosti raznovrsnih svečanosti i obreda karnevalskog tipa izgradio se jedan razudeni karnevalski jezik, kojim se izražava, opet sveukupna, specifična emocija svojstvena samo karnevalu. Karnevalski jezik svoju funkciju razvija od pojedinačnih karnevalskih pokreta pa do kompleksnih masovnih igara. Složeni karnevalski jezik izražava složeno karnevalsko osjećanje svijeta koje se prostire kroz sve karnevalske elemente, odnosno forme. Sve posebne varijante

Bulatović dobija NIN-ovu nagradu za najbolji roman napisan na srpskohrvatskom jeziku, a dvije godine potom i nagradu Narodne biblioteke Srbije za najčitaniju knjigu. Roman *Peti prst* objavljuje 1977. godine, a četiri godine kasnije (1981) i svoj poslednji roman *Gullo Gullo*. Napisao je i jednu dramu, tačnije dramu apsurda *Godu je došao*, koja je objavljena 1966. i sedam radio i TV igri (*Oči pune dima*, *Vojnik koji se udaljava*, *Pero i Jovo*, *Stara koža i dve komedije*, *Masakr kraljeva i Srce i noge*). Bulatović je bio aktivan saradnik u mnogim časopisima i novinama (*Ljetopis matice srpske*, *Naša stvarnost*, *Omladina*, *Studentski književni list*, *Politika*, *Pobjeda*, *Borba...*). Umro je u Igalu, 15. marta 1991. godine. Sahranjen je na Novom groblju u Beogradu u Aleji zaslužnih građana pored Miloša Crnjanskog.

karnevalskog jezika čvrsto ujedinjuje jedinstvena priroda snage koja iz njih proizlazi i koja se ogleda u katartičkoj funkciji, osnovnoj funkciji karnevala:

„Karneval – to je predstavljanje bez rampe i podele na izvođače i gledaoce. U karnevalu su svi aktivni učesnici, svi sudeluju u karnevalskoj igri. Karneval niko ne posmatra, niti, strogo govoreći, neko predstavlja. U njemu se živi, živi se po njegovim zakonima, dok ti zakoni važe, to jest živi se karnevalskim životom. A karnevalski život jeste život koji je skrenuo iz uobičajene kolotečine, to je, u izvesnoj meri, život okrenut naopačke, svet s druge strane.” (Bahtin, 2000: 116)

U karnevalizovanoj literaturi kroz realizaciju različitih karnevalskih kategorija (familijarnosti, ekscentričnosti, karnevalskih mezalijansi, profanacije, postupka *parodia sacra* i drugih) a uz prizvuk prigušenog karnevalskog smijeha konstituše se život okrenut naopačke, svijet s one strane kolosjeka. Dakle, sve norme i zabrane koje regulišu i oblikuju nekarnevalski život za vrijeme karnevala uvode su u minus-postupak. Upravo zbog toga stvaralačka sloboda u karnevalizovanim literarnim tekstovima ne zna za granice i ograničenja.

3. Groteskne figure kao nosioci religijskih kodova

U romanu *Heroj na magarcu* Bulatović junake gradi na principu menipske² sklonosti za prikazivanjem neobičnih i abnormalnih moralnih i psiholoških stanja i tako stvara manijakalnu tematiku koja podrazumijeva različite oblike ludila, udvajanje ličnosti, snove i fantastiku. Karnevalizacijom priče prikazujući različite oblike ludila autor kroz svoje junake ni u jednom aspektu ne prikriva njihove psihopatske porive, već ih „pojačava kroz neobične slike, bliske horor slikama gdje se u punoj mjeri, narušava moralno-sociološka norma:”

„To ne znači da su piščevi likovi bez identiteta. Oni imaju identitet, ali se on zna pomjeriti i ka granici šizoidnih situacija. Takva stanja su u romanu veoma razmnožena. Bulatović ih ne kroti, svjestan da se na psihološkim zastrañenjima fascinacija najuvjerljivije gradi.” (Đurović, 2013: 25)

Modelovani pod prevlašću postupka karnevalizacije, likovi predstavljaju oksimoronske konstrukcije, teško pojmljive na racionalnom nivou, odnosno u nekarnevalskom poretku stvari. Primjenom postupaka groteske i karnevalske

² Menipska satira ili menipeja vuče korijene iz karnevalskog folkora. Ova dijalogizovana forma u svojoj strukturi sadrži mnoge karnevalske elemente, pa je od izuzetnog značaja kao žanr koji u književnost uvodi elemente karnevala. Njenu vrijednost i značaj u tom pogledu Bahtin opisuje na sljedeći način: „Taj karnevalizovani žanr, neobično elastičan i podložan promenama, koji je poput Proteja kadar da prodiše i u druge žanrove, imao je ogroman, ni danas još dovoljno ocenjen značaj u razvitku evropskih književnosti. Menipska satira je postala jedan od glavnih nosilaca i prenosilaca karnevalskog osećanja sveta u literaturu sve do naših dana.” (Bahtin 2000: 108)

kategorije *parodia sacra*, što kao posljedicu proizvodi konstituisanje karikaturnih likova duhovnika, bespoštedno se razgrađuje i izobličava religijski kod u romanu što umnogome doprinosi stvaranju snažnog antiratnog diskursa.

Kao po pravilu, u romanu *Heroj na magarcu* prvi stepen u procesu modelovanja likova je spoljašnja tačka gledišta sa koje se daje fizički opis likova i tipične socijalne i individualno-karakterološke osobine pri čemu se stvara jedna realna slika junaka. Te osnovne informacije o likovima iznosi auktorijalni pripovjedač³ koji stoji na granici između romaneskne zbilje i čitaočeve stvarnosti, tj. realnosti ili neki od likova romana koji na sebe preuzima funkciju subjekta opisivanja. Takav način početnog prikazivanja likova povećava efekat iznevjerenog očekivanja u daljem procesu modelovanja, što možemo ilustrovati sljedećim primjerom:

„Spremao se da mu priđe pravoslavni pop, Vuk Vukić, grdosija s bradom do pojasa; major Peduto okrenu se prema komandi, a popina produži prema gradskoj česmi. Antonio je voleo tog pornografa i po život opasnog kockara u mantiji, ali danas nije imao snage za razgovor s njim.” (Bulatović, 2006: 15)

Dakle, prvu informaciju o popu Vukiću dobijamo od auktorijalnog pripovjedača: *pravoslavni pop, grdosija s bradom do pojasa*, pri čemu verbalna jedinica *grdosija* i augmentativ *popina* ne nose negativnu konotaciju, već se odnose na visinu i izgled junaka, što je posebno markirano u tradicionalnom crnogorskom sociokulturnom kodu u kom se čojstvo i junaštvo gotovo poistovjećuju sa visinom i stamenošću, odnosno sa fizičkom veličinom čovjeka, tako da *ljudina* teško može biti neko ko je nizak i sitne građe. U narednoj rečenici, opet sa tačke gledišta auktorijalnog pripovjedača, bespoštedno se razbija na osnovu prethodnog opisa formirana konstatacija i stvara karikatura u obliku *pravoslavnog popa kockara i pornografa* koja će se pod uticajem karnevalizacije u tom smjeru u tekstu dalje razvijati i produbljavati.

3.1. Pop Vuk Vukić

Lik *pornografa i po život opasnog kockara*, pravoslavnog sveštenika, popa Vukića predstavlja bogohulnu i bizarnu sliku groteskno deformisanog duhovnika. Svešteno lice *služi* Bogu, tj. kategoriji dobra koja se pod uticajem postupka karnevalizacije u ratnom hronotopu izjednačava sa kategorijom zla, pa na taj način svi *božji sljedbenici* u romanu postaju nosioci semantičkog niza zla. Sve ono što stoji u oponentnom odnosu prema umjerenosti, blagosti u riječima i djelu, skromnosti i duhovnosti jesu osobine koje krasi popa Vukića. Dakle, invertovane vrijednosti u odnosu na one koje uspostavlja nekarnevalski poređak (prvenstveno hrišćanski, pravoslavni model kulture koji počiva na strogim zabranama i pravilima ponašanja) predstavljaju temelj u građenju lika bjelopoljskog popa.

³ O tome vidjeti: Franc Štancl, *Tipične forme romana*.

U modelovanju lika duhovnog vođe okupiranog bjelopoljskog življa naročito je izražen Bulatovićev sprdalački ton prilagođen jednom crnogorskom prostoru u vremenu trajanja Drugog svjetskog rata. Naime, istorijski sukob između crkve i komunizma kao ateističke ideologije u liku popa Vukića karnevalskom slobodom uobličava se u niz uspješnih duhovitih i sarkastičnih scena i govornih partija. Tako major Peduto dok generala Bestu upućuje na *poznate bjelopoljske persone* o popu kaže:

„Generale, pred pravoslavnim popom, signor Vukićem, ne smete izgovoriti, ni zaustiti, nijednu reč koja počinje suglasnikom 'k' [...] Generale, samo se usudite da pred njim izgovorite: krava, kolvka, kurac, katolik, kometa, komercijalista – onesvestiće vam se pa ćemo svi morati da ga dižemo i budimo raki-jom. Sve to zbog neizbežnog suglasnika, zbog komunizma, koji mu je opsesija, hoću reći životno opterećenje. Tvrdi da bi crvene, partizane, on nikad ne kaže komuniste, zbog suglasnika žive razmicao zubima. Pio bi im vode iz vena, dodaje, ustežući se da kaže krvi. Za njega je kocka pravougaonik, zbog suglasnika, kaluđerska kamilavka – fes, Kotor mu je Budva, kokoška – petao [...] on karte zove – domine.” (Bulatović, 281)

Mihail Bahtin proučavajući smjehovnu kulturu srednjeg vijeka i renesanse i stvaralaštvo Fransoa Rablea, izlažući, tumačeći i tražeći izvore grotesknih slika u literaturi, između ostalog, govori i o logici obratnosti koja podrazumijeva dovođenje u međusobnu vezu gornjeg dijela tijela sa donjim dijelom tijela, pri čemu se stvara efekat izvrsne tjelesne hijerarhije. Pravoslavni pop u Bulatovićevom romanu, koji umjesto tamjana miriše na „rakiju, znoj, zagorele makarone i jagnjetinu” (Bulatović, 313) doživljava *infarctus testitis*: „Major Peduto saopštavao je generalu Besti da je siroti pop Vukić doživeo izliv krvi, ali samo u muda, u kese, infarctus testitis, ali da na nosilima, vojnim, dolazi k sebi.” (Isto) Dakle, umjesto srčane kapi (infarctus myocardi) ili moždanog udara (infarctus cerebri) Vuk Vukić doživljava izliv krvi u donji dio tijela, tj. u testise. Svakako da se radi o logici obratnosti. Izvrnuta tjelesna hijerarhija, tj. proces u kom donja strana zauzima mjesto gornje, u konkretnom primjeru dio polnog organa umjesto mozga ili srca, degradira svaki duhovni, umni, moralni, pa i emotivni akt u liku sveštenika čije se značenje time svodi isključivo na tjelesni, odnosno seksualni plan. Isticanje materijalno-tjelesnog, koje je dominantno i u građenju svih ostalih likova, u liku pravoslavnog sveštenika, koji se kroz tekst kreće *sa krstom u ruci, a bez gaća pod mantijom*, dekonstruiše, osporava i de-semantizuje jedan od osnovnih religijskih principa – podsticanje duhovnosti koje kao uslov nalaže strogo potiskivanje čulnosti.

Bulatovićev *pop-vuk* kroz cjelokupnu narativnu zbilju hoda gladan kao vuk:

„Pop Vuk Vukić sa apsurdnim i karikaturnim imenom. Vukić je pastir svog pravoslavnog stada koji, sudeći po imenu, svoje „ovčice ” neće čuvati nego satirati. Popa s vučjim imenom i vuka poetskim slikama pisac je izjednačio, tako vidimo popa-vuka sa jagnjećom plećkom u šapama i sa od zaklanog jagnjeta krvavom mantijom.” (Glušica, 2013: 79)

Vučja glad ovog božjeg izaslanika usmjerena je na blud, kocku, žderanje, opijanje i mržnju pa stoga možemo zaključiti da je autor je u ovom liku sjedinio sedam glavnih smrtnih grijehova koji stoje nasuprot glavnim hrišćanskim vrlinama u pravoslavnom kanonu, a to su 1. gordost, 2. srebroljublje, 3. razvrat – nečistota – blud, 4. zavist, neumjerenost u jelu i piću – lakomost, pijanstvo, 6. gnjev, 7. očajanje u lijenosti i nemarnost prema svom večnom spasenju.⁴ Ovakvim postupkom izvrtanja uobičajenog reda stvari u suprotnost roman *Heroj na magarcu* crnogorskoj književnosti podario je pravog karnevalskog popa, kojim se razaraju i hrišćanska etika i estetika.

Jedna od primarnih sveštenečkim pozivom određenih dužnosti u normativnom religijskom, tj. pravoslavnom poretku jeste očuvanje i širenje pravoslavlja koje se realizuje kroz stalno motivisanje na rađanje i širenje porodice, a što podrazumijeva kategorično anatemisanje abortusa. Abortus ili čedomorstvo kao grijeh sadržan je u šestoj božjoj zapovijesti: Ne ubij. Bulatović je kroz lik popa Vukića groteskno izobličio i ovu zapovijest. Naime, upućujući svoju suzama praćenu molitvu,⁵ ne Bogu nego okupatorskom pukovniku Alegretiju, pop Vukić karikaturalno vrši svoju sveštenečku dužnost usmjerenu na spas pravoslavnog hrišćanskog življa, vapeći pomoć u cilju očuvanja svog naroda pri čemu se stvara snažan komičan efekat:

„A što je najgore, dični naš Komadante i zaštitniče, Malić rastura i po parohiji i izvan nje, narodu u žicama i narodu van njih, proklet jedan lijek, abortin. Crnogorski živalj, ionako malobrojan i političkim strastima razdvojen i upropašćen, nezapamćenom brzinom se smanjuje. Kraljica Jelena će uskoro ostati bez braće i rođaka, kralj Vittorio Emanuele III bez tazbine!” (Bulatović, 44)

Briga popa, kolaboranta i pornografa, za odbranu sopstvenog naroda, crnogorskog življa, kao i sam lik deformisana je i na taj način njome se razgrađuje bilo koji vid očuvanja i odbrane koji treba da stoji u osnovi svake religije. O očuvanju kulturnog identiteta, odnosno o odbrani kao kulturnoj kategoriji kroz nosioce religijskog koda u ovom Bulatovićevom tekstu, Đurišić–Bečanović konstatuje:

„Odbrana, kao kulturna kategorija čvrsto je povezana sa religijom, jer religija deluje kao mehanizam odbrane određene kulturne paradigme, pa su njene funkcije analogne medicini, čija je osnovna svrha da odbrani organizam od naleta bolesti. Na isti način religija štiti kulturu od tuđeg uticaja zbog čega je, po pravilu, nesklona kulturnom poliglotizmu, a odbrana je po svojim formalnim obrascima po mnogo čemu obred koliko i religija. Stoga su nosioci religijskih kodova: pop Vukić, Padre, i hodža Merdanović groteskno izobličeni i deformisani, pa postaju nosioci srama i pornografije, to jest rata koji je izgubio svoju odbrambenu funkciju, dakle, uzvišenu funkciju. (Bečanović, 2015: 173)

⁴ O tome vidjeti u Crkvenom kalendaru, izdanje Svetog arhijerejskog sinoda srpske pravoslavne crkve.

⁵ U pravoslavlju, molitva praćena suzama smatra se najčistijom i najiskrenijom molitvom.

3.2. Hodža Merdan Merdanović

Drugi nosilac religijskog koda, ali i muslimanskog kulturnog modela, u tekstu je hodža Merdanović. Hodžin lik inferioran je u odnosu na gromoglasnog i nasilnog *popinu* Vukića, samim tim i manje izrazit, na šta jasno upućuje i stalni deminutiv koji koristi pripovjedač, *hodžica Merdanović*. I pored toga što nosi ime islamskog proroka i lik ovog božjeg čovjeka je daleko od bilo kog oblika duhovnosti i svetosti, što znači da se u potpunosti uklapa u karnevalizovani univerzum *Heroja na magarcu*. Muslimansko sveto ime Muhamed pripovjedač često upotrebljava u obliku deminutivnog nadimka Muhica, što degradira semantiku svetog imena, odnosno lik ovog romanesknog posrednika između Boga i ljudi. Degradacija ide do potpunog razgrađivanja spajanjem prorokovog, tj. hodžinog imena i prezimena Merdanović, iz koga proizlazi i drugi, u tekstu češće upotrebljivan, nadimak Merdan. Oksimoronski spoj svetog imena i prezimena, koje u prevodu znači – izmet, možemo posmatrati kao karnevalski postupak zvani *parodia sacra*. *Parodia sacra*, posebna vrsta profanacije – karnevalskog svetogrđa, predstavlja parodiju na svete tekstove i obrede, ali s obzirom na semantičku težinu i u okviru islamskog kulturnog modela posmatrano vrednovanje imena Muhamed možemo govoriti o njenoj realizaciji i u konkretnom primjeru. Postupkom *parodia sacra*, koja je kako Bahtin ističe u srednjem vijeku bila pod zaštitom ozakonjene slobode smijeha, kroz negaciju i ruganje izbija snažan karnevalski smijeh kojim se i hodžin lik, kao i cjelokupan roman, čvrsto smješta u kategoriju ozbiljno-smiješnog, pri čemu se i realizuje karneval kao praznik sveuništavajućeg i sveobnavljajućeg vremena.

Uplitanje auktorijalnog pripovjedača u vidu odrednica uz ime, odnosno lik hodže Merdana, u tekstu je konstantno, što jasno usmjerava čitaoca na određen put u donošenju vrijednosnog suda o datom liku. Neposredno prije hodžinih govornih partija u tekstu nailazimo na sljedeće i slične odrednice: *hodža kmeknu, zacvilje hodžica, hodžica se jedva usudi da zine, reče hodžica šmkćući* i slično. Da određeni sistem vrednovanja nameće izbor verbalnih jedinica zaključuje i Glušica:

„Za modelovanje lika hodže koriste se deminutivi koji pripadaju leksici subjektivne ocjene i koji označavaju nešto umanjeno, ali u slučaju hodže ne i hipokoristično, kako je inače uobičajeno, već pejorativno. Hodža je tanak, slab, mali i fizički i moralno „grančica od čoveka“ i u skladu sa drugom dvojicom božjih poslanika oko njega su smrad i krv „Merdanu se grkljan desni i nepca raspadaju. Valjda od molitvi od klanjanja. Kakav li mu je tek želudac, pankreas, žuč. Merdanovo srce sve što Merdan ima zaudara na plesan i rđu. Iz Merdanovih nozdrva, iz njegovih ušnih školjki, iz njegovih vojničkih cipela svira smrad.“ (Glušica, 2013: 83)

Dakle, pri modelovanju lika hodže Merdana Bulatović se nije zadovoljio samo nedoličnim, neuglednim i slabašnim fizičkim izgledom duhovnika, već je i poseban naglasak stavio na unutrašnji smrad i trulež koji izbijaju iz tijela ovog

junaka, što dodatno doprinosi potpunom moralnom i duhovnom srozavanju božjeg poslanika. Naglašavanjem smrada, buđi, rđe i truleži Merdanovog tijela, tačnije unutrašnjosti tijela, Merdanovih iznutrica, autor stvara grotesknu koncepciju tijela. Naime, groteskno tijelo, po Bahtinovom mišljenju, ne stvara se samo isticanjem pojedinih djelova površine tijela, tj. izbočina (kao u slučaju uha Mustafe Agića i polnog organa Grubana Malića) već i onim što vodi u dubine tijela: „Planine i bezdani, to je reljef grotesknog tela, ili, da se poslužimo jezikom arhitekture, tornjevi i podzemlja [...] Stoga groteskna slika ne pokazuje samo spoljašnji već i unutrašnji oblik tela: krv, creva, srce i ostale unutrašnje organe.” (Bahtin, 1978: 334) U skladu sa maksimom – *u zdravom tijelu zdrav je duh*, na ovaj način se i hodža, koji miriše *orijentalcem zadahom neprane kože, znoja i anusne truleži*, iako se u tekstu ne ističe u bludu i pornografiji, srozava na materijalno-tjelesni plan, plan smrada i truleži pri čemu se degradira, tj. potpuno ukida moralna čistota, umnost i duhovnost.

Značajniju ulogu u tekstu neugledni hodža dobija u prikazima svečanosti. Prva je velika svečanost realizovana na *svetu nedelju* povodom otvaranja uzvišene Kraljičine čenife, a druga je ona upriličena po rođenju hodžinog nasljednika. Na svečanosti povodom otvaranja javnog nužnika, hodža Merdanović, koji je uz popa Vukića i uz upravnika pošte Mustafu Agića treći ugledni član socijalne zajednice, drži svečani govor u kom je posebno markirana frazeološka tačka gledišta, odnosno govor ispunjen turcizmima. Do tog svečanog govora hodža se kroz romanesknu stvarnost kreće kao blijeda groteskna karikatura, malena i neizrazita, da bi u navedenoj sceni svojim dugim, poltronskim govorom upućenim generalu Besti preuzeo značajniju funkciju kojom će se utopiti u *gonorejični haos* okupirane bjelopoljske kasabe. U glavnom salonu Čenife, u smradu koji se širi od fekalija pod nogama najuglednijih ljudi, hodža niti cvili, niti kmeći, niti šmrkće, već stamen, kao nikad do tad, započinje svečani govor:

„Đenerale, orle talijanski, junače i binjadžijo, efendijo nad efendijama, vuče iz gore, hajduče, kadijo naš, sudijo, hvala ti će čuo i će ne čuo što si sletijo u ovaj naš dunjaluk, to jest svijet koji ne poznaje pravdu, poštenje i ponos, tunek će će tvoja mudra i tvrda talijanska riječ da presudi! Đenerale, jurišniče i vojskovođo, u dom mi se skromni i pošteni našlo dijete, muško, asker pravi, crno-košuljaš budući! Pa su me mufljuzi i farauni, barabe i pijandure, kockari i varalice, bludnici koje vođe u Kraljičin salon gledaš, prevarili i za srce muslimansko ujeli!” (Bulatović, 304)

Naglašena epska leksika u svečanim i uzvišenim govorima, koja je u crnogorskoj kulturi permanentna od usmene književnosti pa do naše sadašnjosti, poprimila je funkciju rituala. Sa frazeološke, turcizmima markirane tačke gledišta bjelopoljskog orijentalca autor po ustaljenom kulturnom obrascu kreira svečani govor čiji početak nedvosmisleno usmjerava na neku uzvišenu i značajnu temu. Međutim, karnevalskom lakoćom govor se nastavlja tako što se postupkom travestije uzvišenom leksikom izlaže nedolična tema preljube:

„Organizujući govor hodžice Merdanovića, autor narušava konvencije svećanih govora, pa uzvišenu leksiku, posebno markiranu u epskom diskursu, koristi u obradi teme preljube i nezakonito začetog hodžinog nasljednika, pri čemu se veoma informativna kombinacija elemenata disparatnih semantičkih nizova javlja kao rezultat dominantnog procesa karnevalizacije.” (Bečanović, 2015: 170)

U ovakvoj karnevalskoj kombinaciji razgrađuje se uzvišenost epske leksike, a proces razgradnje kulminira do desemantizacije kroz izbor prostora u kom se svečanost održava i govor realizuje. Javni nužnik, u nekarnevalskoj stvarnosti za bilo koji vid uzvišenosti i svečanosti nedostojna prostorna struktura, poprima funkciju svetišta, na šta jasno ukazuje i sam Merdan: „Đenerale, nema, prego, dok se ja žalim! I žaliću se, plakati, makar ti u ovaj hram i pred noge oslobodilačke krepo!”⁶ (Bulatović, 2006: 305) I ako isključimo odrednicu *Kraljičin*, kojom se ovaj prostor u tekstu posebno semantički opterećuje, javni nužnik kao mjesto susreta i kontakta raznih ljudi odgovara karnevalu i na taj način dobija dopunsko karnevalsko-tržno osmišljenje. U Kraljičinoj čenifi *birani, ugledni* ljudi iz okupirane varoši tvore pravu karnevalsku svečanost, skarednu i ekscentričnu, na kojoj hodža Merdanović iznosi fantastičnu priču o pilotu Barbagalu i njegovom fascinantnom umijeću koje je učinilo da ga u duhovnikovoj kući *zavole kao domaće čeljade*. Naklonost, poštovanje i ljubav hodže i njegovih ukućana Barbagalo je stekao zahvaljujući svom polnom organu. Takva činjenica nedvosmisleno nosi snažan element i bizarnog i šokantnog i smiješnog. To je upravo ona stvaralačka sloboda, inspiracija i maštovitost koja odlikuje menipski žanr u čijoj sferi ne postoje nikakva ograničenja. Odsustvo ograničenja uslovljava pojavu fantastičnog elementa u menipskoj satiri. Fantastika i avantura u menipeji je najsmjelija i najneobuzdanija. Priča o pilotu Barbagalu zasniva se na preuveličavanju do granica čudovišnog i nemogućeg, odnosno fantastičnog. Hiperbolizacija, kao jedno od suštinskih obilježja groteske, ovdje je usmjerena na donji dio tijela, polni organ, koji preuzima funkciju gornjeg dijela tijela, tj. ruku, ali i mozga, jer hodža kaže:

„Tijem cazzom pametnijem i pamtljivijem znao je čvor vezati, otpetljivati ga dok srkneš fildžan surutke, u iglu uvrsti konac, puljku prišiti na svako mjesto [...] Š njim je vrijeme predskazivo, mrtve dozivo, vazda po njemu i njegovim mudima znao kad će partizanski napad na bjelopoljsku kasabu.”⁷ (Bulatović, 306–307)

Proces hiperbolizacije u konkretnom slučaju ne odnosi se na veličinu određenog dijela tijela već na sposobnost i umijeće koje preuzima taj dio tijela. Fantastična i humoristična priča o nadljudskim sposobnostima italijanskog pilota savršeno se uklapa u romanesknu, karnevalizovanu koncepciju rata kao masovne pornografske igre, ali i u Bahtinovu koncepciju grotesknog tijela gdje

⁶ Podvukla T. L.

⁷ Podvukla T. L.

se određeni djelovi tijela hiperbolizacijom mogu odvojiti od tijela u cjelini i imati samostalan život.⁸

Tumačeći lik popa Vukića, govorili smo o čvrstoj vezi između očuvanja i odbrane kulturnog identiteta i religije, pri čemu smo zaključili da upravo nosioci religijskih kodova u tekstu u najvećoj mjeri ukidaju te kategorije. U jednom dijelu teksta, komentarišući samu okupaciju i prisustvo pripadnika italijanske divizije Venecija na prostoru Bijelog Polja, pop Vukić će reći: „Nikad nam nije bilo bolje! Raj na zemlji napaćenoj!” (Bulatović, 172) Na ovaj način, prvenstveno kroz likove koji su nosioci religijskih kodova, Bulatović je uspio da ukaže i oštro kritički sagleda kolaborantstvo kao najtežu bolest jedne sredine u jednom historijskom vremenu na jednoj strani, ali i da se naruga idejama fašističkog poretka „*kojima okupator tobož usrećuje porobljene narode*” (Pijanović, 2001: 175) na drugoj strani. Poniznost i poltronizam bjelopoljskog hodže izvire iz svake njegove pojave i iz svakog njegovog oglašavanja u tekstu, što je posebno naglašeno na svečanosti u Kraljičinoj čenifi gdje se hodža, *perverznojaku nad perverznjacima*, generalu Besti obraća kao spasitelju i oslobodiocu, *Đenerale oslobodioče, Talijano, brate bratski, Đenerale zaštitniče...*, gdje pristaje da pored svetog, ali i porodičnom tradicijom dodatno semantički opterećenog imena Muhamed, svom jedincu, nasljedniku – kopiletu, doda i ime Spartako u znak poniznosti i zahvalnosti. Iznoseći problematičnu priču o začecu svog nasljednika hodža generalu Besti govori i sljedeće:

„Kopiljani su oni, dok Muhica ima oca, to jest baba, me – ne, a od danas i te – be, koji ćeš mu koliko danas i pred svijema navući crne čarapice, obući crnu košuljicu, natući crnu kapicu, koji ćeš mu u usta, to jest u dušu kanuti kap – dvije crne varenike, koji ćeš ga tako zadojiti.” (Bulatović, 305)

Spajanje crne boje i novorođenčeta u nekarnevalskom poretku stvari je nezamislivo. Bijela boja stoji u saglasju sa simbolom novorođenog djeteta, odnosno simbolom života, nevinosti i čistote, pa je uobičajena i bijela odjeća za bebe, tj. – kako i hodža kaže – košuljice, kapice, čarapice i slično. Oblačenje djeteta u crnu boju predstavlja pravi karnevalski sklop. Crna boja, boja drugog oca malog Muhameda generala Beste, boja je fašizma kojom hodža želi da *zadoji* svog nasljednika, koji je ujedno i *talijansko kopile*. Pri tome, mlijeko (*varenika*) izuzetno pozitivan simbol, savršen simbol duhovne hrane i prema mnogobrojnim predanjima simbol plodnosti⁹ grotesknim spojem dobija vrijednost i značenje zle sile koja izvire iz fašizma.

Kroz hodžin lik na isti način degradira se još jedan simbol, a to je sablja dimiskija koju hodža poklanja *generalu oslobodiocu*. Sablja dimiskija je simbol junačkog statusa, a kao poklon – simbol zahvalnosti, divljenja i prijateljstva i kao takva predstavlja jedan od tipskih simbola narodne junačke poezije. U Kraljičinoj čenifi, prostoru čije zidove krasi najznačajniji simboli crnogorske tradicije i herojsko-patriotskog aksiološkog sistema, junačka sablja sa junačkom prošlošću biva oskrnavljena: „Jedna podnica popusti, nečija noga propade do

⁸ O tome vidjeti: M. Bahtin, 1978: 333.

⁹ O tome vidjeti: Alen Gerbran, Žan Ševalije, 2009: 581–582.

iznad gležnja. Smrad stade da piri... General povratu po sablji iz Damaska... Sablja iz Damaska, dimiskija, skliznu iz starčevih ruku i sunovratu se u fekalije.” (Bulatović, 311)

3.3. Padre

Naglasili smo da nosioci religijskih kodova u tekstu ni u čemu ne odstupaju od poretka koji uspostavljaju isključivo beščašće i pornografija pri čemu grotesknom inverzijom i *božji ljudi* postaju nosioci semantičkog niza zla i to bez opterećenosti sopstvenih svijesti zbog odsustva svih semantičkih struktura koje podrazumijeva kategorija dobra. U tom smislu najekstremniji je Padre, duhovni vođa italijanske divizije Venecija. Za razliku od pravoslavnog i islamskog duhovnika, Padre je aktivan u vršenju svojih sveštenečkih obaveza. Ovaj vojni sveštenik, „čovečuljak niskog čela, tupavih plavih očiju, dugih ruku” (Bulatović, 313), u romanu najviše govori o Bogu i vrši obrede u čast božju. Tupavi pogled i plave oči, kao početni signal u modelovanju ovog lika, prerašće u *krvave oči* fašističkog fanatika čiji su pokliči i djelovanje u posljednjim trenucima života u toj mjeri morbidni da čak poništavaju dejstvo prigušenog karnevalskog smijeha. Naime, u prvoj polovini romana Padre je marginalan lik. On relativno mirno djeluje vršeći svoju svetu misiju, šireći katoličanstvo, tj. pokrštavajući grupe „vrljavih grbavica, gušavaca, hromih, kljastih slepica s bebama u krpama, u naručju”. (313)¹⁰

Postupkom konstantnog prostornog povezivanja vojnog sveštenika i određenja Crnih košulja autor priprema eskalaciju fanatične vjere u crnu boju koja se kroz Padreov lik realizuje u drugoj polovini romana i koja se kao takva mora okončati samo na jedan način – njegovom smrću. On govori o Bogu sljedeće:

„Paolone, ne uznemiravaj Boga! Bog je sad zauzet našim poredama, crnom bojom! Paolone, dete moje, i bogu je teško i vruće, danas! Zato ne huli, već trpi! Bog se sad znoji i misli na celu diviziju Venecija, na svih pet hiljada njenih duša! Naš Bog nema vremena za sitnice! Trpi, sine, koji se približavaš Bogu! U trpljenju je smisao, a smisao je Bog! Bog je u tebi, a ti, koji se udaljuješ, u Bogu! A obojica ste istina, naša istina! Ne huli, već ponovi, da te čujem, da je Bog sadržaj svega! da je Bog znanje ljudsko! Da je Bog pravda, samilost, da je Bog ljubav prema svemu što je naše, naše, naše, i prema svemu što će tek naše naše naše biti!” (Bulatović, 136)

Dijabolični univerzum romaneskne stvarnosti, u tolikoj mjeri iščašen svijet bolesti, smrada, bluda i nemoralna, moguć je samo kao rezultat djelovanja isključivo destruktivnih sila. Zato autor kroz Padreov govor ističe *zauzetost boga crnom bojom*, što znači da Boga ima, ali da se „u grotesknoj konstelaciji i rasporedu sila dobra i zla, čak i bog našao na pogrešnoj, crnoj strani fašizma. (Bečanović, 138) Da je Bog zaista na strani fašizma u ratnoj stvarnosti romana

¹⁰ Primanje rimokatoličke vjere autor primjenjujući mehanizam postupka *parodija sacra* razgrađuje tako što njegovu realizaciju locira na posebno određen prostor, a to je „na ulazu u govornik”, tj. Kraljičin nužnik.

morao je u tekstu potvrditi i major Antonio Peduto, čija tačka gledišta na svijet nije formirana pod snažnim uticajem vjere u fašističku ideologiju kao kod Padrea. Kroz izvanredne replike Antonia Peduta, autor je uspio da desementizuje ne samo fašizam kao zlo, ne samo religiju i vjeru u dobro, već tako snažno i rat kao fenomen koji za sobom ostavlja krv i grobove:

„I ja sam tako mislio sve dok nisam pošao u rat! Sad vidim da i taj Bog voli barut, dinamit, tenkove, kamione, puške i mitraljeze, bombe! Bog mora da je dete, voli igračke koje mogu da se rasprsnu i počine zlo i nesreću! Salvatore, dugo sam mislio da je Bog gluv i bez pameti, ali sam se uverio da voli da sluša molitve, valjda ih je sam i sastavio, da voli suze, plač i jauke! Mislio sam, isto, dok sam u rat pošao, da Bog voli da pomogne, ali sam ratujući zaključio da Bog voli da čovek kleči pred njim, izgubljen i bespomoćan!... Bog se boji svega: ljudske sreće, smeha i veselja, radosti i pobjede! Bog voli samo poraze! Bog ljudskim suzama, ljudskom krvlju, umiva lice, pere ruke! ... Naš bog je bestide, mrak i pornografija!... Da, naš Bog ima veliko znanje, crno znanje: opredelio se za Dučea! Naš Bog je pauk, a Duče je krvava paučina!” (Bulatović, 362–363)

U svijetu gdje je i božje djelovanje usmjereno ka slavljenju crne boje, u prostoru na kom se karnevalskom lakoćom združuje sveto i profano, u okupiranoj varošici nad kojom sa neba vrebaju crno prase čekajući trenutak da proždere sve pod sobom¹¹, aktivacijom indeksnog znaka, do vrhunca će doći vjera Padreova, božjeg čovjeka u čijem su sistemu vrednovanja poistovječeni Bog i Duče. Padreovo ludilo razlikuje se od ludila ostalih likova u romanu. Naime, izdvajajući Grubana Malića i njegovu vjeru u revoluciju i Antonia Peduta i njegov rukopis, svi likovi su djelovanjem groteske i karnevalizacije oformljeni kao antijunaci, kao manijakalne lude, obuzete i opčinjene bludom. Za razliku od svih njih, Padre obuzima i do fatalnog ludila ne dovodi blud već vjera u crnu boju. Takvo ludilo i fanatizam duhovnika jasno aludira na sve ratove i pokolje vođene u ime krsta i Hrista:

„Komunisti komunisti komunisti! – lajao je Padre kog su Crne košulje držale za mišice: Izdajnici našega Boga, Boga uopšte! Nevernici, ako padne

¹¹ Za prostor nebeskog hronotopa u romanu vezan je motiv crnog praseta. Paolone, *vojnici bez smjene*, koji s puškom neumoljivo raste i strepi ka nebu vidi crno prase:

„Samo se udaljuj vojniče moj! Gore je lepše, ne?

Antonio, vidim crno prase... je li to u redu...

To je prase koje sam i ja video, zajedničko prase!” (Bulatović, 274)

Svinja u svim simboličkim sistemima simbolizuje proždrljivost i nezasićenost jer proždire sve na šta naiđe. Zajedničko prase simbolizuje zajednički rat, i okupatora i okupiranih, zajednički bezdan koji uništava sve, pa i nebo, tj. nadu i spas. Na osnovu toga možemo zaključiti da upravo motiv zajedničkog crnog praseta, iako u ovom romanu ne razvija svoju funkciju do vrijednosti lajtmotiva kao u romanu *Ljudi s četiri prsta*, jeste jedan od ključnih elemenata koji ovaj roman čine antiratnim romanom. Uvodem motiva crnog praseta i njegovim lociranjem na prostoru nebe u potpunosti je ukinuta mogućnost bilo kakvog djelovanja sila dobra, što ukazuje da rat kao fenomen sam po sebi ni u kom smislu ne može nositi dobro.

Rim – pašće i ceo svet! Rim je posljednji bastion! A svet mora biti naš naš naš! Za mnom, za krstom, za našim krstom – juriš! Spalimo sve što živi na njihov način! Pićemo neverničke krvi umesto vina! Vojsko divizije Venezia, Hristove žrtve, zar ne vidite da je svet lud i crven, da govori o slobodi, kao da ona, sloboda, nije prolazna?! Jedino je večan mrak! Mrak mrak mrak!” (Bulatović, 371)

Djelovi teksta u kojima je opisano Padreovo ludilo u trenucima pred smrt, predstavljaju poseban karnevalski spektakl, odnosno karnevalski obred (prinošenje Padreu crnog novorođenčeta) u kojem osim razjarenog i animalizovanog sveštenika učestvuju i *njegovi apostoli* crnokošuljaši. Eksplozija fanatizma vjere u crnu boju živopisno predstavljena u tim scenama, koje se približavaju scenama iz horor filma, morala se završiti samo Padreovom smrću, koji nalik razjarenoj životinji, sa zgrabljenim plijenom (cigankom i crnim novorođenčetom) završava u lokvi krvi.

2. Zaključak

U romanu *Heraj na magarcu* likovi vjerskih predstavnika umnogome doprinose uspostavljanju antiratnog diskursa. Njihovo djelovanje, destruktivno i iščašeno, uklapa se u dijaboličnu koncepciju romanesknog univerzuma. Mržnja, smrad i fanatizam karakteristike su koje čvrsto vežu tri nosioca različitih religijskih kodova u tekstu. Tri božja poslanika u ime pravoslavlja, islama i katoličanstva zlom vođeni desementizuju kategoriju dobra kojom bi u nekarnevalskom poretku stvari svojim svešteničkim pozivom trebali da se rukovode. Jedino postupkom karnevalizacije, koja ima moć da okrene svijet naopačke, da stvari izvrne sa lica na naličje, moguć je ovakav u potpunosti izokrenut sistem vrijednosti kojim se razgrađuje, negira, ruga, iz koga izbija prigušen, ali snažan i ozbiljan karnevalski smijeh kojim se uspostavlja antiratni diskurs.

Literatura:

- Bahtin 2000: Bahtin, Mihail. *Problemi poetike Dostojevskog*. Nolit. Beograd.
- Bahtin 1978: Bahtin, Mihail. *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Nolit. Beograd.
- Bulatović 2006: Bulatović, Miodrag. *Heraj na magarcu*. Vijesti. Podgorica.
- Bečanović 2015: Bečanović, Tatjana. *Semiotičke interpretacije*. Pegaz. Bijelo Polje.
- Đurović 2013: Đurović, Žarko. *Verzije i averzije života u romanu Heraj na magarcu*. U Zborniku *Književno stvaralaštvo Miodraga Bulatovića*. CANU. Podgorica.
- Gerbran, Ševalije 2009: Alen, Ševalije; Žan Gerbran. *Rečnik simbola*. Stylos Art. Novi Sad.
- Glušica 2013: Glušica, Rajka. *Stilski mehanizam groteske i leksikostilemi u Bulatovićevom romanu Heraj na magarcu*. U Zborniku *Književno stvaralaštvo Miodraga Bulatovića*. CANU. Podgorica.
- Pijanović 2001: Pijanović, Petar. *Poetika groteske*. Narodna knjiga/Alfa. Beograd.
- Štancel 1987: Štancel, Franc. *Tipične forme romana*, Književna zajednica Novog Sada. Novi Sad.

Tamara LABUDOVIĆ

ANTI-WAR DISCOURSE IN THE NOVEL *HEROJ NA MAGARCU* BY
MIODRAG BULATOVIĆ

Summary

In this paper we deal with Miodrag Bulatović's novel *Heroj na magarcu* [*Hero on a Donkey*]. In addition to his writing skills, Bulatović's exceptionality in South Slavic literature lies in the carnivalization of artistic reality. Therefore, the process of carnivalization and the stylistic mechanism of the grotesque represent the basic feature of his creativity. The process of carnivalization was carried out at all levels of the text in the novel in question. By carnivalizing the period of the Italian occupation of a town in the north of Montenegro in 1943, Bulatović creates a powerful anti-war text.

The anti-war discourse in this novel is layered and complex, and we will look at it through the desacralization of religious values carried out primarily through the characters of clergymen, that is ecclesiastics. Faith meaning religion in the normative order of things functions as a defense mechanism against the evil. Under the influence of carnivalization, all the values of religion were turned upside down and thus put at the service of the category of the evil.

The characters represent oxymoronic constructions that are almost incomprehensible on a rational level, that is in non-carnival life. In this sense, the characters of pop Vuk Vukić, hodža Merdanović and Padre are particularly interesting, who represent the religious code in the text, which was broken down and desemanticized by means of their being modelled under the dominant influence of the carnivalization process.

Keywords: carnivalization, grotesque, anti-war discourse, devastation of religious codes.

Bojana OBRADOVIĆ
Filološki fakultet Nikšić,
Univerzitet Crne Gore
mihabo2016@gmail.com

VELIKI MEHANIZAM CIVILIZACIJSKOG ZLA U ROMANU „DOKLE GORA ZAZELENI“ MIHAILA LALIĆA

U radu „Veliki mehanizam civilizacijskog zla“, autorka se bavi razmatranjem tematike i problematike romana „Dokle gora zazeleni“ Mihaila Lalića, koji je treći dio Lalićeve ratne tetralogije. Pretpostavka kojom se vodi uključuje sintetičko-analitičku interpretaciju besmislenosti ratovanja na primjeru ovog romana, čija analiza otkriva da se radi o tekstu u kojem se prikazuje ratno i mirnodopsko ludilo u začaranom krugu stvarnosti, istorije i umjetnosti, kao i veliki mehanizam zla koji je oličen u metafizičkom, fizičkom i moralnom zlu. Lalićeva slika svijeta modeluje simboliku tragizma oličenu u principu ponovljivosti velikih kataklizmi iz kojih čovjek ne izlazi naučen da ih u budućnosti izbjegne, ali se zadatak književnosti (sadržan u motivu pisanja) nameće kao otklon od zaborava i kao sudnica mitu i istoriji.

Ključne riječi: ratna tetralogija, revolucija, istorija, stvaralačke faze, integralna slika stvarnosti

Bogat opus Mihaila Lalića problematizuje temu revolucionarnih i društvenih vrijednosti, pri čemu se uočava da je u njegovim žanrovski i rodovski različitim djelima zajednički element specifičan odnos prema stvarnosti i prema temama koje je problematizovao, a koje se uvijek odnose na čovjeka i na filozofiju egzistencijalnog, što je Lalić ovako objašnjavao: „Rat je u stvari okvir moje priče. Ne piše se uvijek samo o ratu, no i o čovjeku u tom periodu, a čovjek je za pisca važna tema bez kraja i početka. Sve njegove nade, strepnje i patnje ne mogu se iskazati dok je svijeta, jer čovjek uvijek nečim ponovnim iznenadi.“ Dakle, pišući o čovjeku u hronotopu rata, Lalićeva stvaralačka energija je problematizovala primjere u kojima se dešava sunovrat svih ljudskih vrijednosti oličenih u kategorijama *dobra, ljepote i istine*, kada na površinu izlazi sve ono što je sadržano u pojmu vrhunskog civilizacijskog ludila oličenog u kategorijama *zla, nemoralna, istrage i izdaje*. U takvom modelu stvarnosti revolucija, koja je aktivan otpor zlu, nameće se kao opsesivna tema Mihaila Lalića, u čijem djelu je manihejska slika svijeta u službi prikaza vječite borbe dobra i zla, u kojoj čovjek bira stranu tako otkrivajući sva nesavršenstva (ili savršenstva) ljudske prirode, vrlo često pokazujući i dokazujući da nije u stanju da se odupre mehanizmu nasilja uprkos svojoj humanističkoj viziji sebe, što se da objasniti

onim što čini ideografsko središte Lalićevog djela: da svijet, bez obzira na civilizacijski, tehnološki i tehnički razvitak, uporno moralno nazaduje, a to je najočiglednije u surovim uslovima rata koji sve deformiše.

Kult revolucije u stvaralačkoj paradigmi Mihaila Lalića otkriva piščevu filozofiju stvaranja, o kojoj je u svojim dnevničkim zapisima i u razgovorima sa novinarima često govorio, a koja je sadržana u namjeri da prikaže *homo heroicus*-a, ali i njegovu degradaciju u ratnim uslovima koji stvaraju heroje, ali i izdajnike, pa se s obzirom na to izdvajaju faze u kojima je Lalić afirmisao, preispitivao ili kritikovao revolucionarne vrijednosti, ispitujući zapravo kako se ideja *jednakosti, pravde i slobode* na kojoj se zasniva revolucionarna misao može pretvoriti u svoju suprotnost u mirnodopskom ludilu i pod uticajem psihologije nasilja koje ne prestaje ni u miru:

Poznato je da sam ranije prikazivao ljude i motive iz dva rata: napore, patnje, požrtvovanja, hrabrost boraca, podlost izdajica, nadanja i perspektive koje su ljudima davale snagu da izdrže. Zadržao sam se na tim motivima godinama, decenijama, čekajući da se ostvare lijepe želje u koje smo vjerovali dok smo stradali. Umjesto tih ostvarenja, nizala su se razočaranja koja me nijesu inspirisala za pisanje. Pokazalo se, još jedanput – kao poslije godine 1918 – da je stihija jača nego sanjarija, i stvarnost jača od lijepih želja. Zaigrala je i pred našim prozorima „mečka krize“, kao što je prije igrala pred drugima, samo što je ova naša fatalnija, jer nije samo ekonomska. No, kakva god bila, dok se živi, mora da se trpi, a hroničar je dužan da zapiše ne samo uspjehe, no i promašaje i poraze.

Djelo Mihaila Lalića, bez obzira na to da li je u pitanju afirmacija, preispitivanje ili autokritika revolucionarnih vrijednosti, predstavlja dijalog sa istorijom i sa svijetom, pri čemu je cilj prije afirmativnog ili negativnog stava – tražanje za istinom, što književnu riječ čini moćnim oružjem u tumačenju čovjeka, kao i u tumačenju istorijskih, političkih ili društvenih prilika u određenom vremenu. Lalićevo djelo je umjetničko svjedočanstvo o vremenu u kojem je živio, a tokom višedecenijskog književnog rada mogao je da prati sve društvene mijene i uočava razvoj socijalističkog društvenog uređenja od rađanja do njegovog urušavanja, o čemu u knjizi *Prutom po vodi* kaže: „Element protiv koga ja pokušavam da vodim borbu moćniji je od svih drugih elemenata i bogova: vrijeme! Što ono ruši, ja obnavljam i ostavljam – ko bude htio da pogleda, naći će se bar neki trag.”

Prema klasifikaciji koju je izvršio lalićolog Radomir V. Ivanović, prva faza stvaralačke metamorfoze Mihaila Lalića obuhvata period od 1935. do 1970. i posvećena je *afirmaciji* revolucionarnih i društvenih vrijednosti. U ovoj fazi su nastali romani: *Svadba, Raskid, Zlo proljeće, Lelejska gora, Hajka* i *Pramen tame*, zbirke pripovjedaka: *Izvidnica, Prvi snijeg, Gosti* i *Posljednje brdo*, zatim zbirka pjesama *Staze slobode*, scenario o Njegošu, putopisi i reportaže *Usput zapisano* i knjiga književnih prvina *Međuratno književno stvaralaštvo* (1935–1941). Druga faza je period od 1971. do 1985. i posvećena je *preispitivanju* revolucionarnih i društvenih vrijednosti u ratnoj tetralogiji: *Ratna sreća, Zatočnici, Dokle gora zazeleni* i *Gledajući dolje na drumove*. Treća faza obuhvata

posljednju deceniju stvaranja (1985–1992) i posvećena je *autokritici* revolucije i postrevolucionarnog doba. Djela nastala u ovoj fazi su romani *Odlučan čovjek* i *Tamara*, drame *Poraženi* i *Dani mržnje*, knjiga pripovjedačke proze *Opraštanja nije bilo*, tri knjige meditativno-memoarske fragmentarne proze: *Sam sobom*, *Prelazni period (Dnevnik posmatrača)* i *Prutom po vodi* i autobiografija *Epistolae seniles (Staračke poslanice)*. Kao što vidimo, tema rata i revolucije je okvir u kojem se Lalić bavio preispitivanjem društvenih vrijednosti na primjerima integralne slike svijeta u kojoj se ogleda odnos između stvarnosti, istorije i umjetnosti koji je takav da se u njemu književnost nameće kao sudnica istoriji i mitu i kao otklon od zaborava, što je misao koja se pojavljuje kao lajtmotivska u ratnoj tetralogiji u drugoj stvaralačkoj fazi: *Razmišljajući sad o tome, čini mi se da pisanje i medicina imaju nešto zajedničko: odlaganje. Znamo da ćemo umrijeti, ali svejedno ne odustajemo od ljekarskih ustanova, znanja i zabluda; i znamo da će zaborav pokriti sve gdje smo bili i šta smo činili, ali taj njegov trijumf odlažemo pišući dnevnike i memoare i romane, silazeći u donji svijet da iz njega izvedemo sjenke mrtvih.* (Mihailo Lalić, *Gledajući dolje na drumove*)

U ratnoj tetralogiji Mihaila Lalića (koju čine romani „Ratna sreća“, „Zatočnici“, „Dokle gora zazeleni“ i „Gledajući dolje na drumove“) dolazi do naglašenog kritičkog i preispitivačkog odnosa prema istoriji (prema onome što je istorija krivotvorila ili što nije pomenula), prema etnologiji, društvenim odnosima, prema mitu, naslijeđenim kanonima i aksiološki povlašćenim temama, a sve sa ciljem prikaza stvarnosti u kojem dolazi do stapanja horizonta prošlosti i horizonta sadašnjosti da bi se dobila slika u kojoj se ogleda Crna Gora. Kao pouzdan učesnik, svjedok i interpretator događaja, Lalićev pripovjedač u prvom licu Pejo Grujović sve podvrgava provjeri i sumnja u sve u jednom umjetničkom obračunu sa bližom i daljom prošlošću koju poznaje iz sopstvenog iskustva i iz dokumentarne građe. Kompoziciona organizacija tetralogije raspoređuje događaje tako da se u sva četiri romana iz tačke gledišta lika-pripovjedača vrši paralelni prikaz narativne sadašnjosti (1941. i 1942) sa narativnom prošlošću (1905–1918), pri čemu je „retrospektivno kvaziautobiografsko pripovijedanje“¹ pravilno raspoređeno: a) na upoređivanje 1941. i 1905–1910. u romanu „Ratna sreća“, b) na upoređivanje 1941. i 1910–1913. u romanu „Zatočnici“, c) na paralelu između 1941. i 1913–1916. u romanu „Dokle gora zazeleni“ i d) na poređenje između 1942. i 1916–1918. u romanu „Gledajući dolje

¹ Prema Štancelovoj tipologiji romana, *retrospektivno kvaziautobiografsko pripovijedanje* je posebna varijanta romana u prvom licu, gdje narativna instanca nije jedinstvena, kao što je to slučaj u auktorijalnom ili personalnom romanu, već je podijeljena na dva subjekta: *ja koje pripovijeda* i *ja koje doživljava*. Dakle, u slučaju Lalićeve ratne tetralogije *pripovjedačko Ja* lika-pripovjedača (Peja Grujovića) funkcioniše u vremenu narativne sadašnjosti (1941. i 1942) odakle oživljava uspomene i sjeća se narativne prošlosti koju je neposredno iskusio (1905–1918) i čiji je akter ono mlađe *doživljajno Ja* lika-pripovjedača (Peja Grujovića). Mihailo Lalić u razgovoru sa Radom Seratlić o strukturalnoj povezanosti četiri toma romana i o poziciji lika-pripovjedača kaže: „U radu je četvrta knjiga nevesele, često tragične, crnogorske, a i ljudske, komedije ili rapsodije. Ljetopisac Pejo Grujović, koji se povremeno dočepava i uloge glavnog junaka, opterećen je predbjedenjem da se istorija često ponavlja, a odatle i manijom upoređivanja događaja koje gleda sa zbivanjima kojih se prisjeća.“

na drumove“. Paralelno pripovijedanje o događajima iz različitih ratova ima za cilj pokušaj pronalaženja uzroka velikih tragedija iz kojih čovjek ne izlazi naučen da ih ne ponovi, nego iznova podliježe mehanizmu nasilja:

*Pokušavam da priberem svoja iskustva, pa i tuđa ukoliko sam ih upoznao iz pričanja ili iz spisa, te da odredim je li ovo naše „sad i ovdje“ koje u stvari nije naše ni sad ni ovdje, nego jedna pokretna traka što nas bez milosti izbacuje iz vremena i prostora u totalno nepostojanje i jednoga i drugoga – je li to kaos u kojem ima svega i svačega, pa pored ostalog i slučajnih podudarnosti i ponavljanja čitavih kompleksa događaja, ili je ipak nekakva strukturno povezana kolotečina s kakvim-takvim ravnotežama, zavisnostima ili zakonima koji se mogu upoznati i bar donekle upregnuti u pravcu i k cilju linearnog napredovanja koje bi se sastojalo iz postepenih i skromnih nalaza osvojenih pipanjem po mračku i zapisanih prutom po vodi. (Mihailo Lalić, *Dokle gora zazeleni*, str. 245)*

Treći tom ratne tetralogije retorikom naslova „Dokle gora zazeleni“ naglašava temporalnu odrednicu označenu simbolom nade i revolucije i uspostavlja vezu sa naslagama kolektivnog pamćenja i nepristajanja na tragičnu koncepciju svijeta u kojoj ratni hronotop iznosi na površinu civilizacijsko zlo u pojavama zvjerskog ubijanja: „Muka će te uhvatiti ako vidiš. Zakorila se sukrvica, krv, mozgovi isprosipani, ima i kosti, razdrobljene, bijele se, a preko toga – neđe zakrpa, neđe opanak zinuo gumeni, sirotinjska kapa i poklopac od lobanje, frculeta, komadić košulje, parče žice u kojoj su bili vezani, a muve se usnudale i tice došle da kljucaju – očeraš ih, a one se odmah vrate... Eto, samo to je ostalo od sedamdeset i osam ljudi – pa mi ti sad pohvali čovjeka kao što umiješ!“ (*Dokle gora zazeleni*, str. 108). Lalić naturalističkim i ekspresionističkim slikama stradanja problematizuje sunovrat ljudskih vrijednosti u ratnom vremenu naglašavajući da su velike kataklizme stihijskim ponavljanjem čovjeka navikle na to da se istorija ponavlja u fragmentima i da je svaki rat metafora zla koje se javlja kao fizičko, metafizičko i moralno zlo. Motiv zla oličenom u ubijanju, mučenju, podjelama, izdaji i međuplemenskim krvnim razmiricama Lalić suprotstavlja njegoševski princip djelovanja, zasnovan na aktivnom otporu u vidu revolucionarnog odgovora koji se kao lajtmotivska misao očituje u vitalističkoj replici starog ratnika: „Čovjek padne pa se digni, i mi ćemo!... Trpjecemo ovo dok je zime, a to je svega dva mjeseca, tri najviše – dokle gora zazeleni, i koprive dokle niknu da se ima šta pojesti, a više ne!... Nijesmo mi nikad bili strpljiv narod, ni dao bog!“ (*Dokle gora zazeleni*, str. 403). Na taj način, Lalić sile dobra i sile zla dovodi u kakvu-takvu ravnotežu i principu razaranja suprotstavlja princip stvaranja, što u tragičnu sliku svijeta unosi element stoičko-optimističkog nepristajanja na zlo. Sa tim u vezi je i završetak posljednjeg – šestog poglavlja, koje nosi naslov „Za epilog – proročanstvo“ i podnaslov „Dokle gora zazeleni“ u kojem poslije scena albanske golgote u prethodnom poglavlju, obilježenih motivima gladi, stradanja, poraza i straha (*Ne ostaje im ništa drugo do da kruže kukajući, po zaleđenim sokacima zakrčenim konjskim strvinama. U kruženju se sudaraju – vojnici, bolnice, žene, starci, ranjenici, izgubljena djeca i psi, robijaši, apsandžije i ludaci – kao da su se svi oblici ljudske bijede i nesreće skupekali da se tu sastanu i otaboru. (Dokle gora*

zazeleni, str. 381)), lik-priповјedač u sjećanje priziva guslarsku melodiju, koja na epiloškoj granici romana kroz auditivni element sliku svijeta čini optimističnom i suprotnom prethodnim slikama:

Gusta guslarska melodija s arhaičnim krivinama pokrenu slike, dade im boje, namami gomilu uspomena ne samo mojih, no i nasljednih. S njima se digoše obećanja nejasnih, mogućih i čudesnih događaja, koja će se ispuniti –

Kad se gora zaodene listom

Crna zemlja travom i cvijetom

Ad s' u gori mogne noćivati

Bez bijela dvora i šatora... (Dokle gora zazeleni, str. 403)

Pravilna kompozicija romana koja se sastoji od šest poglavlja („Bosforske ribe vidovite“, „Brzačka sloga“, „Košmar“, „Ko će koga nadluđeti“, „Poslije poraza“ i „Ta epilog – proročanstvo“) simetrično raspoređuje događaje u naslovljenim odjeljcima, tako da je memoarsko-dnevnički dijalog sa istorijom likanaratora usmjeren na problematizovanje 1914. i početak Prvog svjetskog rata u prvom poglavlju, zatim na 1941. i Trinaestojulski ustanak u drugom poglavlju, na 1915. u trećem poglavlju, na zimu 1941. u četvrtom poglavlju, dok je šest posljednjih odjeljaka u dva posljednja poglavlja pravilno raspoređeno na pripovijedanje o 1941. i 1915/1916, što temporalnu strukturu ovog romana čini uporedno organizovanom oko motiva rata (iz dva različita vremena) iza kojeg se kriju svakodnevne situacije gladi, izgubljenosti i ljudskog stradanja uz naglasak na univerzalizaciju vremena i poruku da je svaki rat isti i da je svaki besmislen: „[...] to su utabane staze koje bira istorija u zabačenim krajevima. Više voli utabane, no da se zamara krčeći nove, a zato izgleda da se ponavlja i onda kad ima nešto novo da donese“ (*Dokle gora zazeleni*, str. 162).

Lalićev homodijegetički pripovjedač Pejo Vučkov Grujović, ostarjeli skeptik i kritičar, posvećen analizi i sintezi istorijskih, društvenih, običajnih i kulturoloških pojava sa ciljem da ukaže na zakonitosti koje se mogu utvrditi principom ponavljanja, ujedno postavlja i pitanje uloge pisane riječi, što je jedan od lajtmotiva u ovom romanu, i u cijeloj u tetralogiji, a takođe i oružje u ruci hroničara Peja Grujovića u borbi protiv zaborava u literarnoj sudnici istoriji i mitu o heroju². Riječi na prološkoj granici romana izdvajaju motiv pisanja kao otklon od zaborava i zapravo su uputstvo recipijentu kako roman o dva vremena i dva rata čitati, a u istovremeno su i najava teme vezane za *veliku koncentraciju*

² Radomir Ivanović u studiji *Enigme i paradigme u djelu Mihaila Lalića* koja se, između ostalog, bavi odnosom između istorije, stvarnosti i umjetnosti u tetralogijama romana posvećenim Velikom ratu (*Tihi Don – Ratna sreća - Vreme smrti*) razmatra pitanje rezultata istorijske, naučne, umjetničke i publicističke produkcije koja se bavi temom Prvog svjetskog rata i kaže da je došlo do neočekivane destrukcije tri mita – *istinitosti, provjerljivosti i ponovljivosti*. Razoren je mit da istoriju pišu pobjednici pa je prisutan sve veći broj revizija životnih, istorijskih, naučnih i umjetničkih istina o ratu, zatim je razaran i drugi mit o katalogu civilizacijskih vrijednosti koji je pretvaran u katalog zala (kolonijalizam, reifikacija, globalizacija, genocid, lažna demokratija, prividni progres...), a onda i mit o istoriji kao učiteljici života, pa su Lalić, Šolohov i Ćosić u svojim djelima nastojali da prođu kroz naslage pretjerane apologije, negacije ili revizije i da predstave iskonski čista jezgra istine.

ljudske zlobe, nasilja i poganluka: „Dok slušamo tutanj sile i prigušeno jadikovanje što ga prati, ili kad gledamo nesrećnike kako se grče kao crvi na ugljčevlju – naše saučesce nikad nije onako pasivno kao što izgleda. Ne može ni biti, jer podstiče – ako ne drugim, a ono strahom za svoju kožu. Bojimo se od onoga što i nas čeka ili se primiče iza brda, ta bojazan pokreće pripreme da se izdrži, ojačava želju da se odupre, podstiče mozganje da se jači nadlukavi i da mu se kakogod doskoči. Vazda je to davalo plodova, i zato bi moja priča, nesređena kao sve priče o ratovima, o velikim koncentracijama ljudske zlobe, nasilja i poganluka, možda mogla biti od koristi nekom ko bi bio dokon da je prati“ (*Dokle gora zazeleni*, str. 7). U toj *velikoj koncentraciji ljudske zlobe* lako dolazi do odstupanja od tradicionalnog crnogorskog obrasca junaka koji „radije gine glavom nego obrazom“, pa u Lalićevoj integralnoj slici svijeta, koja nije crno-bijeli prikaz heroja i izdajnika, nalazimo i one primjere koji dekonstruišu mit o heroju, a vežu se za plemensku neslogu, izdaju i za saradnju sa okupatorom: „Kažu da su komuniste prepoznali talijanski karabinjeri koji su bili zarobljeni u varoši, ali ja u to ne vjerujem; prije će biti da su ih naši sokolaši, jerezovci, ljotičevci potkazali da uhvate malo veze s pobjednikom jer – iako se istorija ne ponavlja u cjelini, ponavlja se u fragmentima, to jest u ljudima, a oni su ostali isti ili gori no što su bili. Kad neko ispeče zanat kod žandara, taj ga lako ne ostavlja“ (*Dokle gora zazeleni*, str. 8).

Lalić, baveći se temom ratnog i mirnodopskog ludila, temom odnosa stvarnosti, istorije i umjetnosti i temom velikog mehanizma civilizacijskog zla u tragičnoj slici svijeta i u hronotopu rata ujedno vrši analizu manipulacije čija je svrha žrtvovanje pojedinca „višim ciljevima“ stavljenim u službu ideologije, gdje se posebno nameće pitanje *maligne agresije* koja vodi razaranju i uništenju života, o čemu piše Erih From, koji naglašava da je maligna agresivnost unutrašnja potreba za uništavanjem i destrukcijom, nije filogenetski programirana, nije biološki svrsishodna i nije u službi života, nego je to težnja za razaranjem i uništenjem sama po sebi. Pripovijedanje lika-naratora u romanu „Dokle gora zazeleni“ dominantno je obilježeno ekspresionističkim i naturalističkim slikama stradanja i razaranja, scenama izdaje i podjela koje su nastale kao posljedica krvavih sukoba i u kojima se otkriva mehanizam nasilja karakterističan za sve ratove i univerzalan u svim vremenima, pa se Pejova dnevničko-memoarska proza čita kao Lalićev pokušaj da se razumije i dokuči priroda zla kako bi se ono u budućnosti spriječilo: „Ukratko rečeno: ovo što pišem – pokušavam da uhvatim jedini vidljivi vid Vremena, događaje, u ponavljanju, tapkanju i tumanjanju, te da dokučim kakvi su mu planovi, kalupi, moranja bar za do sutra određena“ (*Dokle gora zazeleni*, str. 247), što otkriva i zadatak književnosti o kojem je Lalić u svojoj dnevničkoj prozi često govorio kao o *obliku sinteze svijesti jednog vremena*, čime naglašava njenu saznavnu i prosvjetiteljsku ulogu.

Prema Fromu, strast za ubijanjem i mučenjem ukorijenjena je u čovjekovom karakteru, njen cilj je strasno uživanje u okrutnosti i destrukciji. S druge strane, From pravi razliku u odnosu na tzv. *revolucionarnu agresiju*, čija je svrha borba za slobodu:

Između svih ugrožavanja čovekovih vitalnih interesa ugrožavanje njegove slobode je od izvanredne važnosti, individualne i društvene. U suprotnosti sa široko rasprostranjenim mišljenjem da je želja za slobodom proizvod kulture i, još specifičnije, da je uslovljena obrazovanjem, postoji opsežna evidencija koja sugerise da je želja za slobodom biološka reakcija ljudskog organizma. To stajalište podupire činjenica da su se tokom istorije nacije i klase borile protiv svojih ugnjetača ako je postojala bilo kakva mogućnost pobeđe, pa čak i ako je uopšte nije bilo...

Ipak, u nastavku podvlači činjenicu da se ne sme se zaboraviti da uništavanje života uvek ostaje uništavanje, čak i kada je biološki opravdano; stvar je nećijih verskih, moralnih ili političkih principa verovati da je ljudski opravdano ili nije. No bilo kakvi da su u tom pogledu nećiji principi, važno je biti svestan kako se lako isključivo defanzivna agresija meša s (nedafenzivnom) destruktivnošću i sadističkom željom da se preokrene situacija kontrolisanjem drugih umesto da se bude kontrolisan. Ako i kada se to dogodi, revolucionarna agresija je podrovnata, te teži obnovi stanja koja je pokušala ukinuti.

Dakle, propadanje ljudskih vrijednosti praćeno agresijom, destruktivnošću i sadizmom, koje se najbrže i najočiglednije dešava u ratnim uslovima, i revolucionarni otpor tom zlu predmet je pripovijedanja Lalićeve tetralogije u kojoj se u paraleli između dva vremena pokušava naći korijen ljudskog zla. Poređenjem narativne sadašnjosti i narativne prošlosti (i u romanu „Dokle gora zazeleni“ i u ostalim romanima ratne tetralogije) demistifikuje se i dekonstruiše kako istorijska tako i sociološka stvarnost i na taj način se stiče kompletna slika modela crnogorske patrijarhalne kulture u ratnom hronotopu kada se dešava tragično iskušavanje *homo heroicus*-a, jer „vojska bez zla ne dolazi ni kad je svoja, a ne tuđa. Negdje su starca pridavili, negdje staricu ubacili u cisternu, negdje djevojci čast uzeli“ (*Dokle gora zazeleni*, str. 57). U tom iskušavanju izdvaja se Lalićeva binarna slika svijeta u kojoj je zlu suprotstavljeno dobro, izdajicama i ubicama heroji, a ratu revolucija, pri čemu se ta slika svijeta ne modeluje crno-bijelom tehnikom pripovijedanja, nego je ostvarena u integralnom prikazu dva različita vremena sa ciljem zaključka o tome da ništa nije crno-bijelo, da apsolutne istine nema, da književnost ima zadatak da traga za istinom i da između heroja i izdajnika postoji čitava lepeza ljudskih karaktera koji se prilagođavaju okolnostima i zahtjevima istorije:

Apsolutne istine nema, ili je mi nećemo znati. Istorijska istina prilično je relativna i ona se ustanovljuje više dokumentima, mada ima dosta razloga da se nekim dokumentima ne može vjerovati. Književna istina je još dubioznija, osporavana i od istoričara i od praktičara, pa ipak ona postoji i traje, čak djeluje i na moral, na podizanje ljudi, pa možda i nećemu ući. Ona se ne može dokumentovati, mada dokumente katkad iskorišćava i dokumentima se prilagođava. Ja sam pokušao da uspostavim neku istinu po dokumentima, po kazivanjima, po osjećanjima. Naravno, sve je to šupljikavo. Ali, eto, ljudi nalaze da tu ima sugestivnog i da liči na istinu, da je ubjedljivo [...] (Mihailo Lalić, iz intervjua 1982. godine).

Analizom Lalićevih stvaralačkih opredjeljenja (filozofije i psihologije stvaranja), stvaralačkih postupaka (estetike i etike), stvaralačkih vrijednosti (poetike i kritike), kao i kulturoloških i istorijskih uslovljenosti dolazi se do zaključka da je kod Lalića rat samo okvir, kao što je i istorijska pozadina okvir, a da je suština narativne zbilje svakodnevnost izgubljenosti čovjeka u ratnom, međuratnom i poslijeratnom vrtlogu koji nameće obavezu da se gine u ime viših ciljeva, da se zauzme strana što podrazumijeva i neminovnu podijeljenost u društvu, a što je u skladu sa slikom svijeta sadržanom u ideji da je *opis rata* zapravo Lalićeva *odbrana mira*, o čemu je on u jednom od razgovora sa novinarima ovako govorio: *Najzad, vrijeme je da sâm kažem kad drugi neće: Moji motivi nijesu ratni nego revolucionarni; moji junaci nijesu ratnici nego revolucionari ili kontraći. Rat me, možda, ne bi nimalo interesovao da u njemu nije bila dublja i trajnija sadržina: revolucionara borba i izgradnja čovječnijeg društvenog poretka koji otvara nadu da ratova više ne bude. Sve dok to jednom ne bude jasno, smatraću da se nijesam dovoljno dobro izrazio, da nijesam sišao u dubinu zbivanja, da nijesam napisao ono što sam želio, i zato neću moći da pređem na neke druge teme.*

Literatura:

- Bal, Mike: *Naratologija, Teorija priče i pripovedanja*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2000.
- Bart, Ronald: *Književnost, Semiologija*, Nolit, Beograd, 1979.
- From, Erih, *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Nova knjiga, Podgorica, 2016.
- Ivanović, Radomir, *Enigme i paradigme u djelu Mihaila Lalića*, Medeon, Podgorica, 2016.
- Pižurica, Krsto, *Problemi morala u prozi Mihaila Lalića*, Unireks, Podgorica, 2007.
- Štancl, Franc, *Tipične forme romana*, Književna zajednica, Novi Sad, 1987.
- Zbornik radova, *Mihailo Lalić, Sto godina od rođenja*, CANU, Podgorica, 2015.

Bojana OBRADOVIĆ

THE GREAT MECHANISM OF CIVILIZATION EVIL IN THE NOVEL
"UNTIL THE MOUNTAIN TURNS GREEN" BY MIHAILO LALIĆ

Summary

In the work "The Great Mechanism of Civilizational Evil", the author examines the themes and issues of Mihailo Lalić's novel "Until the Mountain Turns Green", which is the third part of Lalić's war tetralogy. The guiding assumption includes a synthetic-analytical interpretation of the senselessness of war on the example of this novel, the analysis of which reveals that it is a text that depicts wartime and peacetime madness in the vicious circle of reality, history and art, as well as the great mechanism of evil that is embodied in metaphysical, physical and moral evil. Lalić's picture of the world models the symbolism of tragedy embodied in the principle of repeatability of great cataclysms from which man does not come out learned to avoid them in the future, but the task of literature (contained in the motive of writing) is imposed as a departure from oblivion and the courtroom of myth and history.

Keywords: war tetralogy, revolution, history, creative phases, an integral picture of reality

NAUKA O JEZIKU

Rajka GLUŠICA
 Filološki fakultet Nikšić
 Univerzitet Crne Gore
 rajkag@ucg.ac.me

DRUŠTVENA ULOGA LINGVISTA – AKTIVISTIČKA LINGVISTIKA

U ovom radu se problematizuje uloga lingvista u društvu, tj. postavlja se pitanje da li naučnici koji se bave jezikom, *par excellence* društvenim fenomenom, treba da budu nevidljivi u društvu i “zatvoreni” u naučnom svijetu opisa i analize jezika, bez javnih reakcija i istupa čak i u slučajevima kada se dešavaju pojave koje predstavljaju jezičko nasilje, diskriminaciju, jezički nacionalizam, purizam, preskriptivizam, seksizam i slične negativne jezičke i društvene fenomene. Kao eksperti za materiju kojom se bave, lingvisti treba da se javno suprostavljaju i reaguju na sve anomalije i društvene nepravde povezane sa jezikom. Kritički pristup lingvista podrazumijeva njihovo aktivno i kritičko angažovanje i uključivanje u javne debate o jezičkim pitanjima, posebno onima koji izazivaju najviše manipulacija i proizvodnji neravnopravnih odnosa u društvu. Posebno lingvisti treba da reaguju na nenaučne stavove o jeziku koji se zastupaju iz političkih i ideoloških ciljeva radi postizanja vlasti i moći, te političke i jezičke dominacije jednih skupina nad drugima.

Cljučne riječi: lingvisti, društvo, jezička politika, jezički aktivizam, kritička lingvistika, aktivistička lingvistika

Uvod

Velika je i kompleksna tema o ulozi naučnika u društvu u kojem ostvaruju svoje naučnoistraživačke rezultate. Poseban aspekt ove teme odnosi se na ulogu naučnika koji se bave jezikom – i po Sosirovoj definiciji *par excellence* društvenim fenomenom. Da li lingvisti treba da budu nevidljivi u društvu i “zatvoreni” u naučnom svijetu opisa i analize jezika, bez javnih reakcija i istupa čak i u slučajevima kada se u ime nauke o jeziku propagiraju i zastupaju pojave koje predstavljaju manipulacije, jezičko nasilje, diskriminaciju, jezički nacionalizam, purizam, preskriptivizam, seksizam i slično. Kao eksperti za materiju kojom se bave, lingvisti treba da se javno suprotstavljaju i reaguju na sve anomalije i društvene nepravde povezane sa jezikom. Posebno lingvisti treba da reaguju na nenaučne stavove o jeziku koji se zastupaju iz političkih i ideoloških ciljeva radi postizanja vlasti i moći, te političke i jezičke dominacije jedne grupe ljudi nad drugima. Neutralnost i nepristrasnost, koliko god bila poželjna i obavezna u naučnim istraživanjima, teško je ostvariva u nekim disciplinama u kojima se zauzima stav u odnosu na neki fenomen, posebno u društvenim naukama. U nauci o jeziku, npr. teško je imati neutralnu poziciju u pogledima na

fenomene jezičke politike i jezičkog planiranja, jer svaki stav o tome šta bi sa jezikom trebalo činiti (kako ga imenovati, kakav status dati jezicima koji se koriste u jednom društvu, da li upotrebu službenog jezika propisati normativnim aktima – ustavom, zakonima, odlukama, koju osnovicu uzeti za standardni varijetet, kako usmjeravati proces standardizacije...) – ideološki je obojen, pitanje je samo koja i kakva ideologija stoji iza tih stavova.

Ideologija igra veliku ulogu i utiče na jezik, a lingvisti kao stručnjaci za jezik moraju prepoznavati negativne uticaje ideologije i politike na jezik i ukazivati na njih. Međutim, često imamo primjere dobrih lingvista u određenim oblastima i disciplinama nauke o jeziku koji u javnom djelovanju, kad je jezik i jezička politika u pitanju, imaju vrlo negativan uticaj jer zastupaju i propagiraju konzervativne i nacionalističke stavove. Posebno je opasno kad se jezičke predrasude i jezičke ideologije predstavljaju kao objektivni, neutralni i naučni pogledi na jezička pitanja. Na takve negativne pojave vezane za jezik, lingvisti, kao stručnjaci za jezik, dužni su da reaguju, da ih razotkrivaju, jer ako ne reaguju – svojim ćutanjem daju podršku i legitimitet nenaučnim pristupima jeziku.

Kritički pristupi u lingvistici

Razvoj lingvistike u XX vijeku bio je veoma dinamičan, ali je ona dugo bila formalistički orijentisana. Strukturalizam i generativna gramatika, kao dominantni pravci, ponudili su minuciozne i detaljne opise raznih jezika i jezičkih sistema, međutim, njihove jezičke analize su se završavale na nivou rečenice i vršile su se na izmišljenim i apstraktnim primjerima koji nijesu odražavali jezik kakav je on u upotrebi. Zanimanje za nadrečenični nivo počinje u drugoj polovini prošlog vijeka (Zeling Haris i članak *Discourse Analysis* iz 1952. godine), ali su analize i tog jezičkog nivoa formalističke prirode – proučavaju se samo formalni mehanizmi povezivanja rečenica u tekst, značenje je izostavljeno iz opisa. Početkom sedamdesetih godina tekst se pak definiše kao semantička jedinica i tada se pažnja usmjerava na pragmatičku i komunikativnu funkciju jezika, sa uočavanjem značaja uloge vanjezičkog konteksta. Dakle, jezik počinje da se izučava u upotrebi u realnom društvenom kontekstu i komunikaciji.

Kao posebna faza razvoja lingvistike uzima se pojava kritičke lingvistike koja, uz sve već rečeno, sagledava i društvenu ulogu jezika kao sredstva reprodukcije ideologije i moći. Nastaje sedamdesetih godina prošlog vijeka, inspirisana djelom Džordža Orvela (Orvelovo viđenje jezika – novogovora – u romanu *1984.* kao osnovnog sredstva pomoću koga totalitarna država efikasno održava svoju moć i sprečava neslaganja bilo koje vrste) i kritičkom teorijom i pragmatizmom njemačkog sociologa i filozofa Jirgena Habermasa. Kao godina začetka kritičke lingvistike uzima se 1979, kada je izašla knjiga – zbornik radova, *Jezik i kontrola (Language and Control)* R. Faulera (Fowler) i saradnika. To je svojevrсни manifest kritičke misli o jeziku na koji se velikim dijelom oslanja i kritička analiza diskursa koja se javlja kasnije.

Kritička lingvistika razlikovala se od postojećih pravaca u lingvistici po tome što se u analizama naglašava značaj društvenog konteksta u realizaciji i

razvoju jezika. Ugledajući se na američkog lingvistu Halideja (Halliday), ovi su lingvisti jezik posmatrali kroz njegove tri funkcije: 1. *idejnu* – doživljavanje svijeta i njegovih fenomena od strane govornika; 2. *interpersonalnu* – uspostavljanje odnosa između govornika i 3. *tekstualnu* – proizvođenje tekstova i njihovo dešifrovanje (Vuković 2014: 99). Kritička lingvistika predstavlja alternativnu orijentaciju u nauci o jeziku, koja insistira na međuzavisnosti i prepletenosti jezika i društva. Prepoznavši jezik kao integralni dio društvenih procesa, kritička lingvistika ne staje na opisivanju jezičkih i društvenih fenomena, nego im kritički pristupa. Odlikuje je “kritičnost prema jeziku, kritičnost prema jezičnim praksama i upotrebama i kritičnost prema lingvistici i njezinu formiranja jezika kao predmeta njezina istraživanja ili jezika kao društvene ustanove, kao što zna biti slučaj u jezičnoj politici i jezičnom planiranju” (Pupovac 2022: 180). Pridjev *kritički* se odnosi na usmjerenost ka razotkrivanju veza između jezika, moći i ideologije koje su najčešće neprimjetne i skrivene od jezičnih korisnika.

Važno je istaći da kritička lingvistika, kao ni druge kritički orijentisane discipline, nije nova poddisciplina u lingvistici, nova teorija, metoda ili nivo lingvističkog opisa, nego je to nova perspektiva proučavanju jezika. Njena glavna teorijska pretpostavka je da postoji veoma jaka veza između jezičke i društvene strukture, i to puno dublja od povezanosti društvenih grupa i jezičnih stilova (registara) kako to opisuje tradicionalna nauka o odnosu jezika i društva – sociolingvistika. Društveni odnosi između članova društvene zajednice imaju uticaj na jezičko ponašanje govornika, a društveno utvrđeni obrasci jezičkog ponašanja utiču na nejezičke obrasce ponašanja i izgradnju pogleda na svijet, pri čemu važnu ulogu igra ideologija, koje govornici najčešće nijesu svjesni i nijesu kritički postavljeni prema njoj, pa je onda obično ne primjećuju i ne preispituju. Jezičke ideologije su društvene tvorevine i dijeli ih čitava govorna zajednica ili veći dio njenih pripadnika,

Kritička perspektiva se u istom periodu u manjoj ili većoj mjeri javlja i u ostalim lingvističkim i srodnim disciplinama kao što su pragmatika, konverzacijska analiza, stilistika, sociolingvistika, etnografija, medijska analiza i sl. Tako će se i u sociolingvistici iskristalisati jedan od novijih pravaca – kritička sociolingvistika, koja se formira u skladu sa postmodernističkim pristupom naučnom istraživanju i koja uvodi kritičku svijest istraživača u tumačenje stvarnosti i „sagledava jezik kao varijabilan sistem čija uloga, funkcije i vrednovanje zavisi od niza socijalnih, političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih ekstralingvističkih faktora koji određuju njegov status, značaj i društvenu moć“ (Filipović 2009: 8).

Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošlog vijeka nastaje kritička analiza diskursa, za utemeljivača ovog pristupa smatra se Norman Fairclaf, dok su presudan uticaj za njegovu sudbinu imali knjiga *Jezik, moć i ideologija* (1989) urednice Rut Vodak i časopis *Diskurs & društvo* (1990) urednika Teuna van Dajka. Kritička analiza diskursa obuhvata interdisciplinarnu pristupe i raznovrsne metode kojima se ukazuje na povezanost između diskursne prakse, društvene prakse i socijalne strukture. Cilj analiza je da se razotkrije na koji se način jezik koristi kao instrument moći i kako se zloupotreba društvene moći,

dominacija i nejednakost realizuju i reprodukuju u tekstu i govoru, ali i kako se suprotstavljati i osvijestiti govornike kojima ti mehanizmi manipulacije nijesu lako prepoznatljivi.

Iz kritičke perspektive proučavanja jezika mogu se objasniti brojni jezički i društveni problemi s kojima se svi kao pojedinci unutar određenih društvenih grupa susrećemo. Ono od čega zagovornici kritičkog pristupa polaze jeste pretpostavka da je jezik sredstvo za izražavanje, ali i za stvaranje društvene nejednakosti, diskriminacije i manipulacije. Učesnici u komunikaciji nijesu društveno jednaki, što znači da neko ima moć nad drugima, bilo da je ona direktna, u smislu da može da kontroliše postupke drugih (npr. naredbama ili zabranama), ili indirektna, kada sa svoje pozicije moći utiče na mišljenje drugih pomoću jezika (ubjeđivanje, manipulacija). Radi se o brojnim, obično suptilnim oblicima zloupotrebe društvene moći, gdje je jezik glavno sredstvo za dominaciju nad drugima (Vuković 2014: 97).

Aktivistička lingvistika

U savremenim istraživanjima sazrelo je shvatanje da naučne analize nisu potpune ukoliko se samo objektivno konstatuje i opiše neka pojava ili problem. Zadatak je naučnika i da obezbijedi praktičnu primjenu svog rada u cilju napretka društva, što se može učiniti zauzimanjem određene pozicije i slanjem kritičke poruke i preporuke društvu o odnosu prema problemu koji se proučava. Tako se, kao reakcija na čisto formalistički pristup pojavio kritički, koji je socijalno angažovan. Ta angažovanost i aktivizam se ne odnose na učešće lingvистa u političkim kampanjama ili pružanje podrške određenim kandidatima na izborima, već se ona odnosi na obavezno reagovanje na nenaučne pristupe jeziku i zablude o jeziku i društvene nepravde povezane sa jezikom.

U kritičkim pristupima i analizama jezika: kritička analiza diskursa, kritička sociolingvistika, kritički pristup jezičkoj politici i lingvistički aktivizam, lingvisti-istraživači se bave izučavanjem načina produkcije odnosa moći između pripadnika neke društvene grupe putem jezika, a identifikovanjem i objašnjavanjem tih načina nastoje da utiču na eliminisanje društvenih nejednakosti. Svi ovi pomenuti kritički pristupi podrazumijevaju aktivno i kritičko angažovanje i uključivanje lingvистa u javne debate i polemike o jezičkim pitanjima, posebno onima koji izazivaju najviše manipulacija i proizvodnji neravnopravnih odnosa u društvu.

Lingvisti su dužni da reaguju kad se jezičke predrasude i jezičke ideologije predstavljaju kao objektivni, neutralni i naučni pogledi na jezička pitanja. Ako na takve negativne pojave vezane za jezik lingvisti ne reaguju, svojim ćutanjem daju podršku i legitimitet nenaučnim pristupima jeziku. U aktivističkoj lingvistici se insistira na potrebi da stručnjaci za jezik, koji znaju kako jezik funkcioniše, intervenišu kada u jednoj jezičkoj zajednici pojedinci sa pozicija moći u ime lingvističke stuke manipulišu i obmanjuju prosječne govornike o jezičkim, a naročito o jezičkopoličkim pitanjima. Nije prihvatljiva neutralnost i stajanje po strani jer „Loše se stvari u jeziku događaju kad dobri lingvisti šute“ (Starče-

vić, Kapović, Sarić 2019: 67–71). Aktivističkoj lingvistici pripada svaka reakcija lingvista protiv onih koji sa pozicija vlasti i moći zloupotrebljavaju jezik i koriste ga u svhu manipulacije i diskriminacije pojedinih društvenih grupa koje zbog toga trpe nepravdu. Koncept lingvističkog aktivizma podrazumijeva reakciju stručnjaka za jezik na sve negativne društvene pojave vezane za jezik koje se obično opravdavaju navodnim pozivanjem na “naučne činjenice i istine”. Lingvisti kao znalci i stručnjaci za jezik dužni su da društvu prenose naučne pristupe fenomenu koji proučavaju i zastupaju ih javno u medijima i drugim sredstvima komunikacije u nastojanju i borbi da se eliminišu jezičko nasilje, diskriminacija, nejednakosti i druge zloupotrebe. Međutim, treba imati na umu da postoje i lingvisti koji predstavljaju i zastupaju zvaničnu državu politiku i njenu (nacionalističku) ideologiju bez obzira na naučne činjenice. Iako uspješni u nekoj od lingvističkih oblasti, oni pod uticajem ideologije ili zbog sopstvenih privilegija i interesa, veoma negativno djeluju u javnosti, zastupajući nazadne i retrogradne jezičke politike i pojave (Kapović 2011: 105–106; Glušica 2020: 26–30).

“Kod lingvista na južnoslavenskim prostorima zapaža se zadnjih dvadesetak godina toliko izrazit trend približavanja političkome da se domaći jezikoslovci i političari više uopšte ne razlikuju ni po sadržaju ni po tehnikama koje primjenjuju kad govore o jeziku... Očito je trend na južnoslavenskim prostorima da se istina pripisuje ‘službenom’ stavu onoga tko je na vlasti. Lingvistika treba ukazivati na zastranjenosti politike na jezičnom planu nastale zbog nacionalističkih ciljeva: ‘Zar ne bi lingvistika kao disciplina ili lingvisti kao njeni predstavnici trebali preuzeti određenu odgovornost i reći političarima da njihove političke odluke ili njihova jezična politika mogu imati takve i takve posljedice na području obrazovanja, na području medija, na području kulturne politike itd?’” (Kordić 2010: 366–379).

Primjeri kritičke i aktivističke lingvistike

Kritički pristup fenomenima jezika uglavnom je kombinovan sa aktivističkim djelovanjem lingvista nastupima, polemikama i debatama u cilju smanjenja manipulacija u vezi sa jezikom i diskriminacije pojedinaca i grupa govornika jezikom. Lingvisti koji praktikuju kritički pristup jeziku, obično aktivno i angažovano propagiraju i predstavljaju rezultate svojih istraživanja u kojima analiziraju nejednakosti koje se pod uticajem ideologije prikazuju kao prirodno stanje društvenih odnosa. Na taj način oni osvješćuju govornike i utiču na to da se nejednakosti smanjuju, manipulacije razotkrivaju, a diskriminacija jezikom nestaje.

Deklaracija o zajedničkom jeziku

Jedan od najboljih primjera aktivističkog djelovanja u oblasti jezika jeste projekat *Jezići i nacionalizmi* (2016)¹ koji je za rezultat imao *Deklaraciju o zajedničkom jeziku* (mart 2017) kao odgovor na nacionalističke jezike politike vođene u državama nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika i političke manipulacije jezikom u njima. *Deklaracija* je školski primjer aktivističkog djelovanja grupa zainteresovanih i samoorganizovanih građana, među kojima su bili i lingvisti. Kod nas je uobičajeno da svaka akcija koja se tiče jezičke politike može da potekne samo od državnih organa ka građanima, dok je ovdje riječ o inicijativi tipa "odozdo nagore", od građana koji državi nude na razmatranje i moguću akciju svoja viđenja i predloge za poboljšanje situacije u oblasti jezika.

Polazeći od nove istorijske i sociolingvističke stvarnosti nastale raspadom federacije i administrativnim rastakanjem njenog najvećeg jezika, *Deklaracija* dobronamjerno ukazuje na neke štetne aspekte i praktične posljedice nacionalističkih jezičkih i identitetskih politika u državama bivše Jugoslavije. U korijenu tih problema je istrajavanje na, u svijetu davno prevaziđenom, "svetom trojstvu" jezika, nacije i države, koje dogmatski isključuje mogućnost da više naroda može dijeliti zajednički jezik i time olakšava manipulacije jezikom. Gledajući u jeziku sredstvo komunikacije i uzajamnog bogaćenja umesto podizanja prepreka, *Deklaracija* poziva na razgovore i saradnju umjesto nacionalističkog sijanja nepovjerenja i mržnje, naglašavajući slobodu izbora nasuprot rigidnom zatvaranju u nacionalne granice; ona priznaje razlike ali ističe ravnopravnost, i poziva na korištenje nesumnjivih a potpuno zapostavljenih prednosti zajedničkog jezika (Bugarski 2018: 105–123).

Deklaracija vrlo liberalno i demokratski propagira slobodu individualnog izbora, jezičku slobodu i toleranciju, a osuđuje diskriminaciju u jeziku, jezičku segregaciju, purizam u jeziku, jezički inženjering, stvaranje vještačkih razlika, bespotrebno prevođenje i niz negativnih praksi koje su razvile nacionalističke jezičke politike. Najbolnija poruka za sve nacionaliste jeste ona iz samog naslova *Deklaracije o zajedničkom jeziku*. Dovoljno je reći da se radi o zajedničkom standardnom jeziku pa da svi nacionalizmi spremno krenu u obračun sa neprijateljima nacije, države, jezika, vjere... iako se u *Deklaraciji* eksplicitno kaže da činjenica postojanja zajedničkog jezika ne negira posebne države, nacije, nazive jezika, standardizacije i jezičke specifičnosti. Ono što je posebno

¹ Projekat *Jezići i nacionalizmi* pokrenulo je kulturno udruženje Krokodil iz Beograda na čelu sa piscem Vladimirom Arsenijevićem i u saradnji sa još tri nevladine organizacije iz ostale tri države koje dijele zajednički jezik: Centra za građansko obrazovanje iz Podgorice, P.E.N. Centra iz Sarajeva i Udruge Kurs iz Splita. Inspirisani knjigom *Jezić i nacionalizam* Snježane Kordić, osmislili su projekat da se tokom te godine održe četiri regionalne ekspertske konferencije na kojima bi se kroz otvoren dijalog lingvista, književnika, novinara i drugih učesnika kojima je jezik dio profesije raspravljalo o aktualnoj jezičkoj situaciji u pomenutim državama. Projekat je imao za cilj da se artikulišu i u javnosti čuju mogući drugačiji pristupi jeziku od onih vladajućih nacionalistički. Konferencije su održane u Podgorici (21–22. 4. 2016), zatim u Splitu (19–20. 5. 2016, Beogradu (5–6. 10. 2016) i najzad u Sarajevu (23–24. 11. 2016), a detaljne izvještaje o debatnim temama, o učesnicima konferencija, najznačajnijim izvodima iz njihovih diskusija, te o odcjecima konferencija u medijima i društvu mogu se naći na sajtu projekta i u knjizi Ranka Bugarskog *Govorite li zajednički* (45–96).

važno i u skladu sa teorijom policentričnosti jeste da *Deklaracija* naglašava ravnopravnost standardnih varijanti, pa se ne može reći da je jedna od njih jezik, a da su druge varijante tog jezika, kao što pogrešno tvrde srpski jezički nacionalisti: jezik je srpski, a ostale varijante zajedničkog jezika su samo varijante srpskog jezika.

Deklaracija je na konkretnim primjerima jasno pokazala kako se može manipulirati minornim jezičkim razlikama u interesu vladajućih elita, i njen značaj je više u tome, nego u samoj afirmaciji jedne opštepoznate istine da dijelimo isti jezik. Društvena angažovanost *Deklaracije* evidentna je u spisku zahtjeva na njenom kraju a kojima se traži: 1. ukidanje svih oblika jezičke segregacije i jezičke diskriminacije u obrazovnim i javnim ustanovama; 2. zaustavljanje represivnih, nepotrebnih i po govornike štetnih praksi razdvajanja jezika; 3. prestanak rigidnog definisanja standardnih varijanti; 4. izbjegavanje nepotrebnih, besmislenih i skupih "prevođenja" u sudskoj i administrativnoj praksi kao i sredstvima javnog informisanja; 5. slobodu individualnog izbora i uvažavanje jezičkih raznovrsnosti; 6. jezičku slobodu u književnosti, umjetnosti i medijima; 7. slobodu dijalekatske i regionalne upotrebe; i, konačno, 8. slobodu "miješanja", uzajamnu otvorenost te prožimanje različitih oblika i izgovora zajedničkog jezika na sveopštu korist svih njegovih govornika.

Kao dokument koji poziva na pružanje otpora jezičkom nacionalizmu i političkim manipulacijama jezikom, kao što je vještačko razdvajanje varijanata zajedničkog policentričnog jezika, ili jezička segregacija djece i diskriminacija u javnim i obrazovnim ustanovama na osnovu navodno različitih maternjih jezika, ili besmislena prevođenja u administraciji i medijima, *Deklaracija* je izazvala veliku pažnju, negirana je od konzervativnih i nacionalističkih struktura, ali i podržana od velikog broja potpisnika iz cijelog regiona, ali i od stručnjaka za jugoslovenske jezike i kulture iz Velike Britanije, Poljske, Austrije, Holandije, Poljske, Grčke, SAD... Među potpisnicima je i niz poznatih lingvista na čijem je čelu Amerikanac Noam Čomski, najveći živi lingvista i intelektualac današnjice.

Kritika jezičkog nacionalizma

U primjere kritičke i aktivističke lingvistike možemo ubrojiti sve naučne radove, knjige², polemike i javne nastupe u kojima lingvisti ukazuju na nacionalizam u jeziku i njegovu štetnost po društvo i kulturu. O jezičkom nacionalizmu na teorijskom planu, ali i na praktičnom, sa primjerima iz aktuelnih jezičkih politika u državama nastalim na prostoru bivše Jugoslavije, postoji već dosta obimna literatura. O tim fenomenima na našem zajedničkom jeziku najbolje

² Milorad Pupovac navodi „četiri značajne knjige koje možemo svrstati u korpus kritičke lingvistike“ to su knjige Dubravka Škiljana *Govor nacije, jezik, nacija, Hrvati* (2002), Snježane Kordić *Jezički nacionalizam* (2010), Ranka Bugarskog *Govorite li zajednički?* (2018) i Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam* (2020). Zajednička im je kritika jezičkog nacionalizma i svih njegovih manifestacija od izjednačavanja jezika i nacije do uvođenja jezičkih razlika, purizma, arhaizacije, dijalektizacije ili neologizacije na leksičkom planu i drugo (Pupovac 2022: 175–221)

pišu Snježana Kordić i Ranko Bugarski. U svojoj izvanrednoj knjizi *Jezik i nacionalizam*, S. Kordić se naučno, kritički i hrabro bavi južnoslovenskim, prije svega hrvatskim jezičkim nacionalizmom. Argumentovano i precizno razotkriva nacionalizam u jeziku, razara falsifikate i mitove na kojima on počiva, pokazuje kako se instrumentalizuje i zloupotrebljava jezik u nacionalističke i političke ciljeve, te kako se na osnovu falsifikovane prošlosti i mitova izgrađuje ideološki poželjna slika stvarnosti. U knjizi se ruše zablude, laži i poluistine koje se javljaju u zvaničnoj jezičkoj politici i nacionalnoj filologiji, najprije u Hrvatskoj, a onda i u drugim novonastalim državama, i što je jako važno – u knjizi se razotkriva matrica po kojoj jezički nacionalizmi funkcionišu.

Niko prije Snježane Kordić nije tako ogolio i razotkrio vezu između nacionalizma i jezika na našim prostorima, niti upro prst na nacionalne preduzetnike i nacionaliste oportuniste, a posebno na lingviste koji su se uhvatili u nacionalističko kolo, podržavajući netačan stav da nacije ne mogu postojati, niti imati samostalnu državu ako nemaju jezik različit od drugih nacija. Ti stručnjaci za jezik su uvjerali i sebe i druge da govoreći bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski govore četiri strana jezika. Na taj način su jezik i oni koji se njime bave postali temelj države, a taj položaj je vrlo poželjan jer donosi privilegije, nagrade, novac i moć.

Ona kritikuje hrvatske lingviste da uz podršku političkih krugova šire i forsiraju purizam, detaljno analizirajući propagandno-agitatorske strategije purista. Ukazuje na pogubne posljedice nacionalističke jezičke politike u Hrvatskoj koja dovodi do sveprisutne jezičke cenzure i smanjenja konkurentnosti jezika, zatim, ukazuje na uzroke nacionalističke jezičke politike i dokazuje da purizam nema podlogu u naučnom pristupu jeziku niti proizilazi iz samoga jezika, dakle suprotan je nauci, pa utoliko više čudi i zabrinjava činjenica što na čelu purističke jezičke politike u Hrvatskoj stoje neki njeni istaknuti lingvisti.

Autorka zamjera lingvistima koji se ne pridržavaju u nauci utemeljenih termina i istina nego povlađuju nacionalističkoj politici, falsifikujući činjenice tako da se ne razlikuju od političara ni po sadržaju ni po tehnikama koje primjenjuju kada govore o jeziku. Oni se, za razliku od političara i naroda, profesionalno bave jezikom, pa bi shodno tome njihovo mišljenje o jezičkim temama moralo da bude naučno i profesionalno, a ne laičko. Jezički nacionalisti “među Hrvatima, Bošnjacima, Srbima (grupa oko Slova) i Crnogorcima su konstruiranjem ili održavanjem mitova o jezičnoj povijesti i širenju scenarija o ugroženosti jezika pridonijeli učvršćivanju predrasuda, stereotipa i neprijateljskih slika o susjednim narodima koji govore istim jezikom” (Gröschel, u Kordić 2010: 368).

Lingvisti kao predstavnici nauke morali bi se kritički odnositi na ove pojave i ukazivati na zastranjenosti politike na jezičkom planu nastale zbog nacionalističkih ciljeva i na posljedice koje ta politika ima u obrazovanju i kulturi. Međutim, mali broj lingvista se odlučuje za kritički pristup i aktivizam jer se izlažu jakoj propagandi protivnika, proglašavaju državnim neprijateljima i izdajnicima nacionalnih interesa, pa trpe opresiju i progon.

Ranko Bugarski je jedan od najboljih poznavalaca fenomena jezičkog nacionalizma na južnoslovenskom prostoru (napisao nekoliko knjiga³ u kojima se bavi ovom i bliskim temama) i jedan je od najangažovanijih lingvista koji javno reaguje i polemíše u medijima, naučno i argumentovano kritikuje nacionalizam, posebno onaj u jeziku i ukazuje na uticaj ideologije nacionalizma na jezik i jezičku politiku. Jezički nacionalizam definiše jednostavno kao nacionalizam izražen u jeziku. Za temeljnu odliku jezičkog nacionalizma uzima činjenicu da se jezik doživljava kao „nezamjenljivo i najvažnije obilježje nacije, garant njene posebnosti, pa i samog opstanka“ (Bugarski 2018: 20). On detektuje brojne i raznovrsne manifestacije jezičkog nacionalizma u državama bivše Jugoslavije u kojima već skoro trideset godina djeluju nacionalističke jezičke politike. Smatra da je uzrok prihvatanja nacionalističkih ideja strah i osjećaj ugroženosti od drugih: „nacionalizmi svoju mobilizacijsku moć i pogonsku snagu uveliko crpe iz osećanja ugroženosti; a bila ta ugroženost realna ili samo fiktivna, njome rutinski manipulišu samoproklamovani zaštitnici domaće nacije i njenog jezika“ (Bugarski 2018: 27).

Profesor Bugarski se kritički uključio i u sporenja vezana za upotrebu ćirilice i latinice u srpskom jeziku u Srbiji (Ustavom se propisuje samo ćirilica kao službeno pismo). Ovo zakonsko slabljenje statusa latinice nije pratila stvarna upotreba tog pisma koje se i dalje široko upotrebljava, pa ta činjenica postaje predmet žučnih rasprava. Javljaju se dvije vrste reakcija, prva pozitivna, koja polazi od činjenice da imati dva pisma jeste bogatstvo, druga negativna, za koju latinica predstavlja neprirodan i opasan upad u srpski identitet. Ovo drugo stanište ima jaka uporišta u političkim, kulturnim i crkvenim krugovima, odakle se lako širi među manipulacijama podložnim ljudima.

Profesor Bugarski objašnjava kako se bez egzaktnih analiza i podataka iznose paušalne ocjene o ugroženosti ćirilice koja je čak na samrti i prijeti joj iščeznuće. Taj zastrašujući scenario nestanka ćirilice je bez utemeljenja u stvarnosti, ali patriotski mediji rado daju prostora onima koji ga zagovaraju. Narativ o ugroženosti ćirilice u opticaju je decenijama i u zavisnosti od političke situacije i potrebe povremeno se aktualizuje i dramatizuje. Kao vid zaštite nacionalnog jezika i pisma, političke elite na vlasti posežu za represivnim zakonskim mjerama, pa se 2018. predlaže Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama u Republici Srbiji kojim bi se pod izgovorom čuvanja ćirilice, sprovela eliminacija latinice iz javnog prostora države. Nacrt zakona je pored odobravanja iz patriotskih krugova, dobio i opravdane kritike, najutemeljenije i najdetaljnije od profesora Bugarskog. On jasno pokazuje da je predloženi zakon neustavan, da je svaka službena upotreba jezika istovremeno i javna, ali ne i obrnuto, da je predlog zakona regresivan, antievropski i štetan za srpsku kulturu. Profesor Bugarski zaključuje da nije poželjno, niti moguće jednim zakonskim propisom dvopismeno društvo preobratiti u jednopismeno, te da oba pisma srpskog jezika

³ Navodimo neke od naslova knjiga sa sociolingvističkim temama među kojima je i tema o jezičkom nacionalizmu: *Lica jezika* (2001) *Nova lica jezika* (2002, 2009), *Jezik i kultura* (2005), *Jezik i identitet* (2005), *Portret jednog jezika* (2012), *Govorite li zajednički? Kako je nastala i kako je primljena Deklaracija o zajedničkom jeziku* (2018), *Saga o ćirilici Ogledi o jeziku i nacionalizmu* (2021).

moraju da ostanu u službenoj, javnoj i privatnoj upotrebi. Najviše zahvaljujući njegovim brojnim reagovanjima u medijima i kritičkim i argumentovanim pri-
lozima na predlog za izmjene i dopune Zakona o upotrebi jezika i pisama, taj
predlog nije proslijeđen u dalju proceduru, nego je ostao u obliku predloga.

Svjestan pogubnosti nacionalizma, R. Bugarski skoro trideset godina aktiv-
no upozorava na opasnost i štetnost nacionalističkih jezičkih politika na južno-
slovenskim prostorima i argumentima i naučnim činjenicama nastavlja borbu
protiv jezičkog nacionalizma i drugih negativnih pojava između politike i jezi-
ka. Zbog velikog naučnog ugleda koji uživa u akademskoj i naučnoj zajednici
postao je akademik Evropske akademije nauka i umjetnosti (*Academia
Scientiarum et Artium Europaea*) ali ne i Srpske akademije nauka i umjetnosti.

Kritika preskriptivizma i ideologije standardnog jezika

Za odličan primjer kritičkog pristupa jezičkim ideologijama kakva je ide-
ologija standardnog jezika i preskriptivizam možemo uzeti knjigu *Jeziku je sve-
jedno* (2019) čiji su autori hrvatski lingvisti Anđel Starčević, Mate Kapović i
Daliborka Sarić. Autori knjige koriste u radu metode i pristupe kritički orijenti-
sanih disciplina, među kojima su: kritička analiza diskursa, kritička sociolin-
gvistika, kritički pristup jezičkoj politici, nastojeći da identifikovanjem i objaš-
njavanjem štetnosti i nenaučnosti preskriptivizma i ideologije standardnog je-
zika utiču na eliminisanje diskriminacije govornika hrvatskog jezika kojima se
nameće stav da ne znaju vlastiti jezik. Pridjev kritički u ovim terminima odnosi
se najviše na kritičnost prema tradicionalnim, konzervativnim, pozitivističkim
stavovima i navodnim objektivnim, naučnim i apolitičnim pristupima struč-
njaka.

Knjigom *Jeziku je svejedno* njeni autori vlastitim primjerom pokazuju šta
je to kritički pristup i angažovanost, oni popularišu i zastupaju ideju *lingvistič-
kog aktivizma* koji se temelji na principu po kojem lingvisti pored toga što se
naučno bave fenomenom jezika, opisujući ga i analizirajući, treba da reaguju
na svaku društvenu pojavu vezanu za predmet njihovog izučavanja, a za koje
smatraju da imaju negativan uticaj u jezičkoj zajednici ili nijesu naučno zasno-
vane. Lingvisti kao stručnjaci za jezik moraju prepoznavati negativne uticaje
ideologije na jezik i ukazivati na njih. Međutim, vidjeli smo da često imamo
lingviste koji u javnom djelovanju, kad je jezik u pitanju, imaju vrlo negativan
uticaj jer zastupaju konzervativne ili nacionalističke stavove.

U knjizi se jasno suprotstavljaju pojmovi *preskripcija* (postupak uspostav-
ljanja norme standardnog jezika, što znači da svaku standardizaciju prati pre-
skripcija, koja jeste lingvistički proizvoljna, ali nije politički neutralna) i *presk-
riptivizam* – negativna pojava koja podrazumijeva nenaučno insistiranje na po-
jedinim oblicima i značenjima, a odraz je konzervativno-nacionalističke poli-
tičke ideologije. Preskriptivizam je posljedica ideologije standardnog jezika, tj.
ideje da je standardni jezik jedini ispravni i bolji varijetet od nestandardnih. Da
bi istakli stav da standardni jezik ne smatraju varijetatom boljim ili superiorni-
jim od drugih jezičkih idioma, autori koriste naziv *standardni dijalekt*.

Postupak kojim autori knjige minuciozno i detaljno razaraju nenaučne „argumente“ hrvatskih preskriptivista u brojnim jezičkim savjetnicima i drugim recentnim preskriptivističko-purističkim publikacijama je ogledni primjer kako treba djelovati na nenaučne stavove o jeziku. Pritom oni prave svojevrsnu anatomiju preskriptivizma, izdvajajući ključne ideologije koje preskriptivistima služe pri presuđivanju o (ne)pravilnosti i nepoželjnosti pojedinih jezičkih oblika ili pojava. Izdvojeno je sedam ideologija – kriterijuma po kojima su rasporedili primjere: 1. *ideologija tradicije i statičnosti* (starije riječi, oblici i značenja su bolji i nema razloga da se mijenjaju); 2. *ideologija standardnog jezika i formalnog stila* (standardni jezik se smatra boljim, logičnijim, vrednijim od ostalih jezičkih varijeteta); 3. *ideologija doslovnog značenja* (riječi i izrazi mogu imati samo po jedno značenje); 4. *ideologija logike i simetričnosti* (preskriptivisti se oslanjaju na svoj intuitivni doživljaj o tome šta je „logično“ i simetrično“ u jeziku); 5. *ideologija antiredudancije* (redundancija je ponavljanje iste informacije, uobičajena je u svim jezicima); 6. *ideologija purizma: monoglosije i monooriginije* (jezičko čistunstvo u jeziku je pandan nacionalizmu i ksenofobiji u društvu); 7. *ideologija izvornog jezika* (čuvanje izgovora, deklinacije ili značenja koje je imala riječ u izvornom jeziku).

Samo svrstavanje primjera u određene ideologije za autore knjige nije toliko bitno, koliko je važno demistifikovati i otkrivati nenaučni pristup jeziku i nauci o jeziku. Na početku svakog potpoglavlja autori objašnjavaju pojavu i ideologiju, da bi nakon toga znalački analizirali brojne primjere iz jezičkih savjetnika, ne da bi se obračunavali sa pojedincima – lingvistima, već da bi ukazali na nenaučnost i štetnost preskriptivističkog pristupa jeziku. Lingvisti anti-preskriptivisti se bore protiv preskriptivizma iz dva razloga: jedan je zato što je preskriptivizam naučno neutemeljen, a drugi – što je politički nazadan i proizvodi štetne posljedice u društvu: elitizam, rasizam, šovinizam, konzervativizam, strah od vlastitog jezika i nedemokratski (Starčević, Kapović, Sarić 209: 212). U zapadnim društvima javlja se sve više antipreskriptivističke i anti-savjetničke literature u kojoj se dekonstruišu štetni pogledi na jezik. Knjiga *Jeziku je svejedno* spada u takvu vrstu literature, kojom se hrvatsko jezikoslovlje pridružuje progresivnim tendencijama u nauci, a njeni autori postaju promoteri kritičkog pristupa jeziku i aktivističke lingvistike, pokazujući vlastitim primjerom kako ona funkcioniše. Knjiga *Jeziku je svejedno* autorskog trojca Starčević, Kapović, Sarić je, pored ostalog, trasirala put novim, ispravnijim shvatanjima standardnog jezika, lingvistike, jezičke politike i planiranja, standardizacije, jezičkih ideologija i jasno pokazala učinke i neophodnost kritičke i aktivističke lingvistike.

Zaključak

Pored prezentovani kritičkih pristupa moguće je u ovom kontekstu pomenuti i aktivizam protiv polne i rodne diskriminacije i seksizma. Da jezik možemo posmatrati kao primarni prostor perpetuiranja diskriminacije na rodnoj osnovi pokazuju brojni primjeri, kao i polemika o standardizaciji rodno osjetljivog jezika (ROJ) u Srbiji duga čitave tri decenije pri čemu su na jednoj strani

oni kojima je nacija na srcu, zagovornici jezičkog nacionalizma, a sa duge strane profesorka emerita Svenka Savić sa saradnicima⁴.

Iz navedenih primjera kritičke lingvistike možemo zaključiti da kritičko-aktivistički pristup proučavanju odnosa jezika i društva daje odlične rezultate i odgovore na brojna pitanja. Ova kritička perspektiva u analizi sociolingvističkih fenomena podiže osviještenost govornika i pomaže mu da prevazilazi nejednakost i diskriminaciju jezikom .

Kao eksperti za materiju kojom se bave, lingvisti treba da se javno suprotstavljaju i reaguju na sve anomalije i društvene nepravde povezane sa jezikom. Kritički pristup lingvisti podrazumijeva njihovo aktivno i kritičko angažovanje i uključivanje u javne debate o jezičkim pitanjima, posebno onima koji izazivaju najviše manipulacija i proizvodnji neravnopravnih odnosa u društvu. Posebno lingvisti treba da reaguju na nenaučne stavove o jeziku koji se zastupaju iz političkih i ideoloških ciljeva radi postizanja vlasti i moći, te političke i jezičke dominacije jednih skupina nad drugima.

Literatura:

- Bugarški, Ranko (2018), *Govorite li zajednički? Kako je nastala i kako je primljena Deklaracija o zajedničkom jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Bugarški, Ranko (2019), „Šta je jezički nacionalizam?“, Zbornik radova *Njegoševi dani 7*, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Nikšić, str. 137–144.
- Bugarški, Ranko (2021), *Saga o ćirilici, Ogledi o jeziku i nacionalizmu*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Filipović, Jelena (2009), *Moć reči, Ogledi iz kritičke sociolingvistike*, Zadužbina Andrejević, Beograd.
- Glušica, Rajka (2019), „Crnogorski jezički nacionalizam“, Zbornik radova *Njegoševi dani 7*, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Nikšić, str. 167–182.
- Glušica, Rajka (2020), *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Glušica, Rajka (2022), „Ideologija i jezička politika (crnogorski primjer)“, Zbornik radova *Njegoševi dani 8*, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Nikšić, str. 181–197.
- Kapović, Mate (2011), *Čiji je jezik?* Algoritam, Zagreb.
- Kordić, Snježana (2010), *Jezik i nacionalizam*, Durieux, Zagreb.
- Kryžan-Stanojević, Barbara (2016), „Stav prema jeziku kao kreator jezičke norme“ u *Jezična politika između norme i jezičnog liberalizma*, ur. B. Kryžan-Stanojević, Srednja Europa, Zagreb.
- Lakić, Igor (2009), *Diskurs, mediji, rat*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Požgaj Hadži, Vesna, Tatjana Balažić Bulc (2018), „Društvena uloga lingvisti: moć argumenata Ive Pranjkovića“, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Vol.42 No.62, Zagreb, str. 63–80.
- Pupovac, Milorad (2022), »Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*«, *Tragovi*, Vol. 5, No 2, Zagreb, str. 175–221.
- Starčević, Anđel, Mate Kapović, Daliborka Sarić (2019), *Jeziku je svejedno*, Sandorf, Zagreb.

⁴ Radovi prof.emer. Svenke Savić i dr Margarete Bašaragin u ovom Zborniku predstavljaju kritičko-aktivistički pristup problematici rodno osjetljivog jezika.

- Šipka, Milan (2006), *Jezik i politika*, *Sociolingvističke analize*, Beogradska knjiga, Beograd
- Škiljan, Dubravko (1988), *Jezična politika*, Naprijed, Zagreb.
- Škiljan, Dubravko (2002), *Govor nacije: jezik, nacija, Hrvati*, Golden Marketing, Zagreb.
- Vuković, Milica (2014), "Kritička analiza diskursa" u knjizi *Analiza diskursa: teorije i metode*, ur. S. Perović, Institut za strane jezike, Podgorica,

Rajka GLUŠICA

SOCIAL ROLE OF LINGUISTS – ACTIVIST LINGUISTICS

Summary

This paper examines the role of linguists in society, i.e. poses the question whether scientists who deal with language, a social phenomenon par excellence, should be invisible in society and "closed" in the scientific world of language description and analysis, without public reactions and statements even in cases where there are such phenomena which represent linguistic violence, discrimination, nationalism, purism, prescriptivism, sexism and other negative linguistic and social occurrences. As experts in the subject matter that they deal with, linguists should publicly confront and react to all anomalies and social injustices related to language. The critical approach of linguists implies their active and critical engagement and involvement in public debates on language issues, especially those that cause the greatest amount of manipulation and production of unequal relations in society. Linguists should specifically react to non-scientific attitudes on language that are advocated for political and ideological purposes in order to achieve power and authority, and for the political and linguistic dominance of some groups over others.

Keywords: linguists, society, language policy, language activism, critical linguistics, activist

Svenka SAVIĆ
 Filozofski fakultet
 Univerzitet u Novom Sadu
 svenka@sbb.rs

DISKURS POLEMIKA OKO RODNO OSETLJIVOG JEZIKA

Polemika o standardizaciji rodno osetljivog (srpskog) jezika duga je čitave 3 decenije u širem jugoslovenskom, a pre svega prostoru Reublike Srbije. Među srbistima i lingvistima jedni su protiv – drugi su za. Menjale su se ličnosti koje su protiv (neke više nisu među nama: Predrag Piper, Ivan Klajn, Bogdan Terzić, Egon Fekete, Milka Ivić), ali su u tu kolonu ušli drugi. Činjenica je da se nije značajno promenila naučna klima tokom 30 godina, što nužno podrazumeva da je potrebna detalja analiza uzroka i posledica uz primenu različitih tehnika metoda dekonstrukcije.

Oni u Srbiji koje zastupaju ideju da je standardizacija rodno osetljivog jezika neophodna i sa stanovišta zajedničkog jezika (dokumentovanog u Deklaraciji o zajedničkom jeziku iz 2017), ako imamo iskrenu nameru da se svi zajedno pridružimo zemljama EU u budućnosti. Ovu drugu stranu zastupaju uglavnom žene iz različitih interdisciplinarnih područja, koliko i one koje se bave srpskim jezikom. Vlada Republike Srbije je u tom smeru usvojila Zakon o ravnopravnosti polova i u okviru njega i odredbe koje se odnose na jezička pitanja, što je unelo dinamiku među pristalice ZA i PROTIV Zakona, najpre očitovano u medijskom prostoru (elektornskom i štampanom), a potom i u naučnim publikacijama.

U radu kritički preispitujem elemente pristupa nacionalno ‘osvešćenih’ srbista, objavljene u Zborniku Matice srpske “Položaj srpskog jezika u savremenom društvu”: Izazovi, problemi, rešenja” (2021), u kojem su štampana saopštenja s okruglog stola (održanog 3. jula 2021. u Novom Sadu), ukupno 39 (a među kojima su i saopštenja srbista iz Nikšića) koji osporavaju Zakon i traže njegovo ukidanje.

Ključne reči: rodno osetljiv jezik, Zakon o ravnopravnosti polova, polemika

1. Uvod

Diskurs polemika na temu jezika relativno je dug u srbistici, ali je tema rodno osetljivog jezika relativno nova. Ta nova tema u jeziku “dospela” je u isti kolosek u kojem su bile dosadašnje diskusije o srpskom jeziku – za jedne je pitanje jezika suštinsko za održivost nacije, dakle nacionalnog identiteta, dok je za druge jedno od povezujućih sredstava sa drugima u okruženju (regionu). Konstatujemo i shodno toj osnovnoj orijentaciji da su u polemikama učestvovali uglavnom muškarci (poznate polemike kad je crnogorski jezik u pitanju između Dragoljuba Petrovića i Vojislava Nikčevića, a u Srbiji između Pavla Ivića i Miloša Kovačevića i drugih). Ove polemike su primer kako ne treba da izgleda diskurs naučne polemike o jeziku,

Polemika o standardizaciji rodno osetljivog jezika (ROJ) duga je čitave 3 decenije, pre svega u prostoru u kojem je srpski jezik u pitanju. Činjenica je da se nije značajno promenila osnovna podela tokom ovog perioda: ostaju na jednoj strani oni kojima je nacija na srcu i pomoću polemika uglavnom obezvređuju one sa druge strane (da su nekompetentni, da su izdajice naroda i saradnici onih koji nas žele porobiti – neke sile Zapada). To je zapravo osnovna tema u toj fugi glasova.

Kao primer takve polemike u Zborniku Matice srpske je saopštenje Dragoljuba Petrovića koji već naslovom signalizira nasilje: *Teze o razaranju Srba i njihovog jezika* (dug ukupno samo 3 stranice):

“I tu su ‘nauku’, i kod nas, najbrže usvojile žene koje se feminizmom bave ‘u vidu zanata’ (tj. one koje su zaboravile da bi, ponekad makar, mogle biti i žene), upisale se u *ministarke*, pripremile zakon za ruženje i normalnih Srпкиnja i srpskog Parlamenta. I srpskog jezika. I potpisale dekret o ustanovljenju ‘jezičke kovačnice’ iz koje će, kad im se god to prohte, među nogama moći izneti ono što im je na primarnoj prirodnoj deobi bilo uskraćeno (a nova feministička pamet uredila da se bez toga ne može živeti). I ‘propisale’ da u Akademiji nauka mora biti 40% ‘njihovih *akademikuša*’[...] ‘Ne shvatajući da se pojavljuju kao sluškinje globalista koji su namerili da Srbima otmu i istoriju, i vinčansku kulturu na kojoj je utemeljena evropska civilizacija. I da im otmu i pravo na život’” (str. 247).

Autor nema argumente protiv ROJ (niti se bavi ovom temom u svom profesionalnom radu dijalektologa), a u 2021. godini primio je Nagradu Matice srpske za negovanje jezika i kulture govora (koju je mnogo godina ranije, u neko drugo vreme, primio i Ranko Bugarski).

Šta je sve sporno sa ovim saopštenjem dugim samo 3 stranice? Pre svega odsustvo uredničke moći da ne dozvoli saopštenje u kojem se vređaju žene i natera autora da takav diskurs zameni argumetima. Činjenica je, međutim, da je urednicima ovakav tekst pogodovao. Tako će za istoriju polemika ovaj ostati kao primer ruženja žena koje se bave jednim aspektom srbistike, kojom se niko drugi ne bavi.

Sa ovde druge strane su lingvisti od naučnog i moralnog integriteta koji istrajavaju u negovanju diskursa polemika kao relevantnog naučnog diskursa moći: Ranko Bugarski, Ivan Klajn. Tako ovde možemo podsetiti na shvatanje Klajna o dva pisma srpskog jezika (u emisiji Uvećanje Radija B92, 2006, saopštenje u medijima), povodom člana 10 novog Ustava “U Republici Srbiji u službenoj upotrebi su srpski jezik i ćirilčno pismo”. Klajn priznaje da je ćirilica kulturno dobro koje treba očuvati, ali isto tako ističe i da nema nikakvih iluzija da mi možemo postati isključivo ćirilčna zemlja. “Latinica je daleko jača, i uvek će biti takva, jer je to evropsko i međunarodno pismo, i uvek sam pominjao fiziku, hemiju, matematiku, i razne druge slučajeve, automobilske registracije i sve gde je upotrebljiva jedino latinica, a ne ćirilica”.

Simptomatično je za saopštenja u Zborniku Matice srpske iz 2021. koja organizuje okrugli sto sa, podsećam, Odborom za standardizaciju srpskog jezika, čiji je Klajn bio dugogodišnji predsednik, ne pominje se gotovo ni u jednom saopštenju! Očigledno je da su došle nove snage u Odbor danas.

2. Rodno osetljiv jezik

Oni koji imaju iskrenu nameru da se pridruže zemljama EU danas u Srbiji intenzivno polemišu o rodno osetljivom jeziku, na način da je standardizacija rodno osetljivog jezika u službenoj i javnoj upotrebi neophodna i sa stanovišta zajedničkog jezika (dokumentovanog u Deklaraciji o zajedničkom jeziku iz 2017). To su u Novom Sadu Svenka Savić sa saradnicama, a u Beogradu čitav niz priznatih naučnica sa Filološkog fakulteta. Dakle većinu čine žene. To je isto jedan od elemenata omalovažavanja zalaganja i ideja ovih inovatorki – zato što su nositeljke tih novih ideja žene.

Vlada Republike Srbije je u tom smeru usvojila Zakon o rodnoj ravnopravnosti (2021), koji treba da stupi na snagu 2023, i u okviru njega i odredbe koje se odnose na jezička pitanja, što je unelo dinamiku među pristalice ZA i PROTIV Zakona. Grupu ZA čine istraživačice jezika: Svenka Savić, Marjana Stevanović, Svetlana Tomić, Margareta Bašaragin, zatim, sa Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu: Jelena Filipović (hispaniskinja), pa Zorica Mršević (pravnica), Daša Duhaček (filozofkinja) i mnoge druge zaposlene u različitim državnim institucijama, koje svojim istraživačkim, empirijskim podacima pokazuju smer razvoja službene upotrebe srpskog jezika u institucijama i organizacijama, uz primenu rodno osetljivog jezika. To znači da ostaje konstanta u polemici (najpre u jugoslovenskom prostoru, a potom u pojedinačim državama nastalim iz njega), podvojenost u dva pristupa – jedan je da jezik služi nacionalnom identitetu, a drugi je da jezik služi komunikaciji sa svima drugima u regionu.

Donošenje Zakona o rodnoj ravnopravnosti u Republici Srbiji (2021) uzburkao je srbističku javnost i u regionu i pokrenuo organizovanje niza aktivnosti.

1. Najpre je Društvo sociologija Srbije objavilo radove u Sociološkom pregledu (2021(3) tematski blok: Rod, jezik, politika;

2. Matica srpska i Odbor za standardizaciju srpskog jezika organizovali skup (jula 2021. u Matici srpskoj u Novom Sadu), a potom su zajednički štampali saopštenja u Zborniku uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, da obezvrede donošenje Zakona. Dakle, Zakon o rodnoj ravnopravnosti donela je Vlada Republike Srbije, a skup i štampan Zbornik saopštenja kojima se Zakon obezvređuje finansiralo je Ministarstvo prosvete iste te Vlade. Haos!

Dekonstrukciju celog događanja oko rodno osetljivog jezika, potrebno je istražiti na više nivoa i dobiti odgovore na nekoliko pitanja, a suštinsko je ko vodi kolo u nastojanju da se Zakon ne primenjuje? Odgovor je jednostavan – srbisti u institucijama koje finansira Vlada.

3. Odbor za standardizaciju srpskog jezika

Ko čini Odbor? Odbor za standardizaciju srpskog jezika čine sledeći članovi: prof. dr Sreto Tanasić (predsednik), prof. dr Veljko Brborić (podpredsednik Odbora), akademik Branislav Ostojić (Nikšić), akademik Slobodan Remeć, prof. dr Miroslav Nikolić, prof. dr Milorad Dešić, prof. dr Duška Klikovac, prof. dr Dragoljub Petrović, prof. dr Mato Pižurica, prof. dr Sofija Miloradović, prof. dr Slobodan Marjanović, prof. dr Jelica Stojanović (Nikšić), prof. dr Miloš Kovačević, doc. dr Dragomir Kozomara, prof. dr Isidora Bjelaković.

Dakle, gotovo isti oni koji su i članovi i članice Odeljenja za jezik Matice srpske – mala i glasna grupa koja drži medijski prostor od kojih se uglavnom niko ne bavi istraživački temom rodno osetljivog srpskog jezika u službenoj i javnoj upotrebi danas, ali svi zajedno prihvataju metod stalnog prisustva u javnosti lažnim argumentima PROTIV.

Podsećamo se da je Odbor osnovan nakon procesa osamostaljivanja posebnih država nekad jedinstvenog jugoslovenskog prostora (1991), s ciljem da objedini stručnjake za srpski jezik u novoformiranim državama i u Srbiji, tada je donet i Zakon o službenoj upotrebi jezika. Odbor je trebalo da objedini sve snage iz tog jugoslovenskog prostora koje istražuju srpski jezik, sada u posebnim državama u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i u Hrvatskoj, pa su u njemu i predstavnici iz Crne Gore danas (Branislav Ostojić i Jelica Stojanović). Podsetimo se da je prvi predsednik bio Pavle Ivić (1924–1999), potom Ivan Klajn (1937–2021) i sada Sreto Tanasić, dijalektolog, penzionisani direktor Instituta za srpski jezik SANU u Beogradu.

Dakle, grupu koja je protiv Zakona o rodnoj ravnopravnosti čine danas srbisti koji su u državnim institucijama ili u raznim državnim telima (poput Nacionalnog saveta Srba), što im daje društvenu, političku, a samo delimično i profesionalnu moć. Za nas je važno da zaključimo kada procenjujemo ko se sve angažuje oko Zakona o rodnoj ravnopravnosti – i ko je o tome nešto pisao, istraživao, objavljivao i neko ko o tome ništa ne zna.

4. Predmet analize

Ovde će predmet analize biti saopštenja te grupe srbista objavljene u Zborniku Matice srpske (2021) čiji je cilj omalovažavanje i povlačenje iz upotrebe Zakona o rodnoj ravnopravnosti. Struktura Zbornika je bizarna, pa uvodni tekst piše episkop bački prof. dr. Irinej Bulović, koji je potpisan kao Srpska Pravoslavna Crkva, Eparhija bačka, Novi Sad. On se protivi Zakonu o rodnoj ravnopravnosti i konstatuje:

“Она (ideologija džender jezika), најзад, – или, пре ће бити, најпре, – угрожава хришћанску антропологију, па и веру и богословље Цркве у целини, вршећи свој материјалистички и механицистички „психоинжењеринг“ и нудећи програмираног, суженог и опатуљеног хомонуклеуса као сурогат за Човека, живу икону Живога Бога, онаквог каквим нам га приказује Откривење Божје и показује богочовечански

Лик Христов. Верујем да због свега тога овај глобални и глобалистички пројекат једне уморне, декадентне цивилизације – неће проћи“. (Irinej Bulović, Zbornik, Uvodni tekst, 2021, стр. 12).

Ovakav način komponovanja zbornika za jezik koji ima naučne pretenzije, podseća nas na doba iz Staljinovog perioda i praksu u Rusiji, kada je Staljin pisao o jeziku. U državi u kojoj u Ustavu piše da je crkva odvojena od države, sada uvodni tekst piše jedan crkveni verodostojnik koji obećava (preti, a možda i kune) „– neće proći!“

Slede radovi 39 autora i autorki od kojih su iz Nikšića Drago Perović (filozofija), tekst od nazivom *Nasilje nad jezikom*, i Jelica Stojanović (predaje staroslovenski jezik), potpisuju se oboje sa Filološki fakultet, Nikšić). Ona izlaze na temu *Položaj srpskog jezika u savremenoj Crnoj Gori – u kontekstu prošlog i budućeg*“ i konstatuje postojeće stanje:

„Posljednjih nepunih dvadeset godina u Crnoj Gori obilježio je pokušaj potpunog prevrednovanja svega onog što je imalo predznak srpski, sa ciljem da se promijeni identitet Crne Gore, odnosno da se stvori „novi čovjek“ u „novoj Crnoj Gori“, što se naročito intenzivno manifestovalo u dijelu koji se tiče srpskog jezika i njegovog nasljeđa, te vjekovnog pisma, ćirilice“.

Što se tiče budućnosti jezika u Crnoj Gori Stojanović smatra da treba odrediti „mjesto srpskog jezika u Ustavu Crne Gore“. I njegovo mesto u obrazovnom sistemu, naročito u nazivima udžbenika. Pri tom se Stojanović poziva na nauku:

„U nauci nema kompromisa. Nauka, ako je nauka, ostaje na naučnim pozicijama. Iz tog proishodi da je jezik na svim prostorima današnje Crne Gore bio srpski, i da to i danas jeste, da se jedino tako imenovao, te da prostor Crne Gore čine jedinstven areal sa cjelinom srpskog jezika“.

A onda, u napomeni autorka kaže:

„Tema... skupa koji je organizovala Matica srpska... bila je posvećena usvajanju Zakona o rodnoj ravnopravnosti. Nisam shvatila da tema treba da bude posvećena tom problemu, zato sam pisala na drugu temu“.

Napomenu je autorka očigledno namenila uredništvu Zbornika, a ono je nesmotreno, rekla bih, ostavilo i taj pasus u njenom tekstu, što govori, s jedne strane, o ozbiljnosti onih koji su Zbornik priredili, ali i o površnosti u dobrom obaveštavanju onih koje su u saradnju pozvali (za urednike su potpisani Dragan Stanić, predsednik Matice srpske i Sreto Tanasić, za Odbor za standardizaciju srpskog jezika). Svaki od ovih detalja važan je za rekonstrukciju ukupnog polja delatnosti onih koji kritikuju Zakon i u njemu odredbe o rodno osetljivom jeziku.

Svi se, i autori i autorke u Zborniku, jednoglasno slažu da je nedopustivo da se za kršenje donetog Zakona primenjuju novčane kazne. Podsećamo da struktura Zakona tako funkcioniše da se nakon izlaganja pravila ponašanja određuju mere kršenja pravila. Tako je bilo i sa Zakonom o pismu, kada je doneta odluka da je u Republici Srbiji u službenoj upotrebi srpski jezik, ćirilčno pismo, ekavski izgovor. Ko prekrši zakonsku odredbu plaća kazne (kazne su stepenasto iskazane u vrednosti novčanij).

Ono što je bitno naglasiti sada, kada je u pitanju Zakon o rodnoj ravnopravnosti, jeste da niko od ovih 39 autora saopštenja u Zborniku nikada nije protestovao protiv kazni za neupotrebu ćirilice (tj. upotrebu latinice). Drugim rečima, za njih je sasvim u redu da se kažnjavaju oni koji ne koriste ćirilčno pismo.

5. Zaključak

Nastavlja se polemika u dva pravca: jedan već utaban muškim sujetama, sa obiljem različitih strategija vredanja sagovornika, nenavođenjem stvarnih istraživačkih i novih podataka nego ruženjem autora koji drugačije misle.

Toliko o nauci, politici i nacionalnom identitetu, a ponajviše o moralu.

Literatura:

Deklaracija o zajedničkom jeziku (2017)

Stevanović, Marjana i Svenka Savić (2019), *Vodič za upotrebu rodno osetljivog jezika u lokalnoj samoupravi*, OEBS, Beograd.

Zbornik radova *Položaj srpskog jezika u savremenom društvu*: Izazovi, problemi, rešenja, (2021), Matica srpska i Odbor za standardizaciju srpskog jezika, Novi Sad.

Svenka SAVIĆ

DISCOURSE OF THE CONTROVERSY ABOUT GENDER SENSITIVE LANGUAGE

Summary

The polemic about the standardization of the gender-sensitive (Serbian) language has been going on for 3 decades in the wider area of Yugoslavia, but primarily in the Republic of Serbia. Among researchers of the Serbian language and linguists in general, some are pro – others are contra. Persons who are contra have been replacing one another (some of them are no longer among us such as Predrag Piper, Ivan Klajn, Bogdan Terzić, Egon Fekete, Milka Ivić), but others entered the circle. The fact is that the scientific climate has not changed significantly during 30 years, which necessarily implies that a detailed analysis of causes and consequences is needed with the application of various techniques of deconstruction methods.

Those in Serbia who advocate the idea that standardization of a gender-sensitive language is also necessary from the point of view of a common

language (documented in the 2017 Declaration on a Common Language), if we have a sincere intention to join the EU countries together in the future. This particular other side is mainly represented by women from various interdisciplinary fields, as well as those who research the Serbian language. The Government of the Republic of Serbia adopted the Law on Gender Equality as well as the provisions related to language issues within the Law, all of which opened a polemic between supporters PRO and CONTRA the Law, which was first manifested in the media (electronic and printed), and then in the scientific publications.

In this paper I critically examine the elements of the approach of nationally 'conscious' researchers the Serbian language. These were published in the Zbornik Matice srpske under the title "The Position of the Serbian Language in Contemporary Society: Challenges, Problems, Solutions" (2021), in which the announcements from the round table (held on July 3, 2021 in Novi Sad) were printed, a total of 39 of them (including statements given by the researchers of the Serbian language from Nikšić) challenging the Law and demanding its repeal.

Keywords: gender-sensitive language, Law on Gender Equality, controversy

Margareta BAŠARAGIN

Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ Novi Sad

Podružnica u Subotici

margareta.basaragin@gmail.com

DISKURS MIZOGINIJE: RODNO OSETLJIV JEZIK U DISKUSIJI¹

Razmimoilaženja u stavovima u odnosu na standardizaciju (normiranje) ROJ-a u javnosti u Srbiji i njegovu javnu i službenu upotrebu traju nekoliko decenija. Cilj rada je da na primeru jezičke upotrebe u diskusijama sa Okruglog stola „Položaj srpskog jezika u savremenom društvu: Izazovi, problemi, rešenja“ (3. jul 2021, N. Sad) pokažem prisustvo mizoginog jezičkog i nejezičkog ponašanja učesnika/ca diskusija. Korpus čine odabrani segmenti transkripta video zapisa Okruglog stola (6h 24' 29'') čiji sadržaji nisu uvršteni u Zbornik saopštenja. Rezultati analize segmenata diskusije sa Okruglog stola ukazuju na eksplicitnu i implicitnu jezičku i nejezičku diskriminaciju ženskih osoba, bilo kao učesnica ili onih o kojima se govori. Preporučujem transkripciju diskusija jer doprinosi boljem razumevanju odnosa diskursa i roda, naročito javnih.

Ključne reči: diskusija, mizoginija, rodno osetljiv jezik, transkripcija

1. Uvodna razmatranja

Mizoginija je prema *Rečniku osnovnih feminističkih pojmova* „organizovanu[a], institucionalu[a], mržnju[a], neprijateljstvo i nasilje prema ženama“.² Oblici mogu biti implicitni ili eksplicitni u jeziku, o čemu se u feminističkoj lingvistici detaljno razgovara u poslednjih nekoliko decenija i to u povodu jezičke upotrebe prema raznim grupama žena. Najmanje je o tome analize u naučim tekstovima (izlaganjima), što je tema ovog rada.

Diskusija je „raspravu[a], debatu[a], obično na javnom skupu ili u sredstvima javnog informisanja“.³ Pretpostavlja učešće više od dva sagovornika, tj. sagovornica na unapred utvrđenu temu, koja je društveno aktuelna, i može biti usmena (uživo) ili pisana (putem štampanih ili internet medija), biti ograničena vremenski (tokom trajanja jednog naučnog ili javnog skupa) ili se protezati na duži vremenski period sukcesivno. Pripada javnoj upotrebi jezika.

Svenka Savić u kontinuitetu nekoliko decenija otvara pitanje standardizacije rodno osetljivog jezika i zalaže se za njegovo uvođenje u javnu i službenu

¹ Zahvaljujem profesoricu Svenki Savić na korisnim sugestijama tokom izrade ovog rada.

² Mršević, Zorica et al., *Rečnik osnovnih femiističkih pojmova*, Beograd: „Žarko Albulj“, 1999, str. 85.

³ Klajn, Ivan i Milan Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Novi Sad: Prometej, 2006, str. 367.

upotrebu u okviru niza istraživanja u interdisciplinarnom području jezika i roda od ranih radova do danas (1968–2022). Obrazovala je, podsticala i uvećavala broj saradnica i istraživačica u ovoj oblasti sa govornog područja zajedničkog jezika: Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina itd.⁴

Od izuzetne važnosti je da ukažem da upotreba rodno osetljivog jezika (ROJ) ne podrazumeva samo doslednu primenu ženskog gramatičkog roda prilikom imenovanja ženskih osoba, njihovih zanimanja ili titula. Problematika je mnogo šira i obuhvata sve načine na koje koristimo jezičke izraze i diskursne strategije radi otklanjanja raznih vidova diskriminacije koje nastaju u jeziku, ali i one koje doprinose većoj vidljivosti žena i njihovom doprinosu društvu, nauci, kulturi, umetnosti i sl.⁵

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog Republike Srbije (ministarka Gordana Čomić) posle nekoliko godina odlaganja donosi Zakon o rodnoj ravnopravnosti u Srbiji (24. maj 2021). On, između ostalog, predviđa obaveznu upotrebu ROJ-a: „u udžbenicima i nastavnom materijalu, kao i u svedočanstvima, diplomama, klasifikacijama, zvanjima, zanimanjima i licencama, kao i u drugim oblicima obrazovno-vaspitnog rada“; (član 37, stav 1, tačka 4, podtačka 3) i „sredstvima javnog informisanja“ (član 44, stav 3), a „Primena stupa na snagu tri godine nakon donošenja ovog zakona.“ (član 73).

Razmimoilaženja u stavovima u odnosu na standardizaciju (normiranje) ROJ-a u javnosti u Srbiji i njegovu javnu i službenu upotrebu traju nekoliko decenija. Protivnici i protivnice normiranja (standardizacije) ROJ-a okupljenih oko Odbora za standardizaciju srpskog jezika, Instituta za srpski jezik i Matice srpske, Odeljenje za književnost i jezik, kao i pojedinke i pojedinci, daju niz zvaničnih saopštenja, izjava u medijima i organizuju skupove i konferencije. Značajno je da umeštaju pitanja rodne ravnopravnosti u jeziku u nacionalni i religijski diskurs, pri čemu upotreba ROJ-a predstavljaju kao opasnost po kulturni i nacionalni identitet.

Okrugli sto „Položaj srpskog jezika u savremenom društvu: Izazovi, problemi, rešenja“ (3. jul 2021, Novi Sad) organizovali su Odbor za standardizaciju srpskog jezika i Matica srpska kao reakciju na donošenje Zakona o rodnoj ravnopravnosti. Skup je posvećen prikupljanju argumentacije „u borbi“ protiv uvođenja rodno osetljivog jezika (ROJ) u javnu i službenu upotrebu u Srbiji. Učesnici/e su iz Republike Srbije, Crne Gore i Republike Srpske iz raznih društveno-humanističkih monodisciplina.

⁴ Spisak literature o rodno osetljivom jeziku iz Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Slovenije dostupan je na sajtu ŽSI: http://www.zenskestudije.org.rs/pdf/materijal/literatura_feministicka_lingvistika.pdf (nije potpun).

⁵ Bašaragin, Margareta, „Feministička lingvistika“, u: Anđonić, Ivana (ur.), *Svenka Savić: Između baletske i jezičke igre*, Novi Sad: Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije, 63–100, 2020, str. 64.

2. Cilj

Cilj rada je da na primeru jezičke upotrebe u diskusijama sa Okruglog stola „Položaj srpskog jezika u savremenom društvu: izazovi, problemi, rešenja” (3. jul 2021, Novi Sad) pokažem prisustvo mizoginog jezičkog i nejezičkog ponašanja učesnika/ca diskusija. U radu odgovaram na pitanja:

1. Kako je diskusija okruglog stola strukturirana jer udeo govorenih priloga moderatora i učesnika/ca otkriva ko dominira govorenim prostorom i na koji način⁶.
2. Kako se referiše na pobornice i pobornike normiranja (standardizacije) ROJ-a u javnoj i služenoj upotrebi tokom diskusije.

3. Metodologija istraživanja

Korpus čine odabrani segmenti transkripta (prema Savić 1993, Prilog 1) video zapisa Okruglog stola⁷ (6h 24' 29'') čiji sadržaji nisu uvršteni u Zbornik saopštenja (Dragan Stanić (ur.) i Sveto Tanasić (ur.), *Položaj srpskoga jezika u savremenom društvu: izazovi, problemi, rešenja*, Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Odbor za standardizaciju jezika, 2021).

Transkripcija diskursa je *metodološki postupak* za prikupljanje i/ili analizu, tačnije prenošenje govorenog materijala u pisanu formu⁸ kako bi se dinamika zvukovnih odnosno vizuelnih elemenata *interakcije* prenela u statične znakove i pojmovno razlikovala⁹. Važna je u mnogim interdisciplinarnim teorijama, među kojima su i rodne, jer jasno pokazuje kako se rod stvara, manifestuje, odnosno konstituiše tokom verbalne i neverbalne interakcije¹⁰.

Osnovne dve karakteristike transkripcije su da je u pitanju *proces* koji omogućava istraživačima/cama da prodru u prirodu razgovora i da je sama po

⁶ Govoreni prostor (eng. linguistic space) odnosi se na količinu govorenog materijala sagovornika/ca, njegovu funkciju u razgovoru i način na koji ga sagovornici/e koriste (prema Júle, Allyson, “A fair share: Gender and linguistic space in a language classroom”, *Multilingua*, No. 24, 25–37, str. 25).

⁷ Dostupni na jutub kanalu Matice srpske: I https://youtu.be/_tUfqPKU8S8, II <https://youtu.be/XmiZgu7P-bY>, III <https://youtu.be/0m95D7A1Erk> (pristupljeno 24. 8. 2022).

⁸ Savić, Svenka, *Analiza diskursa*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 1993, str. 54.

⁹ Nullmeier, Frank; Pritzlaff, Tanja; Weihe, Anne C.; Baumgarten, Britta, *Entscheiden in Gremien. Von der Videoaufzeichnung zur Prozessanalyse*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, GWV Fachverlage GmbH, 2008, str. 39.

¹⁰ Up. West, Candace; Zimmerman, Don H., “Doing Gender”, *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2 (jun, 1987), str. 125–151.

sebi već oblik *analize*¹¹. O transkripciji kao teorijskom pitanju u srpskohrvatskom razgovornom jeziku piše prva Svenka Savić i razvija transkriptni sistem „Novosadskog korpusa razgovornog jezika“¹² (Prilog 1) koji koristim u radu.¹³

3. Rezultati istraživanja i diskusija

Struktura okruglog stola. Okrugli sto predstavlja kombinaciju pisanog i govorenog diskursa,¹⁴ uz prisustvo moderatora/ke – pojedinačna izlaganja (saopštenja) učesnici/e su napisali/e prethodno i čitaju ih naglas po utvrđenom redosledu govorenja, nakon čega sledi diskusija.

Uloga moderatora/ke je da vodi tok diskusije: najavljuje početak, poziva osobe koje govore za vreme koje je određeno (10 minuta, ili duže), najavljuje kraj, uz zahvaljivanje za učešće, pazi na poštovanje vremena izlaganja, vodi diskusiju nakon izlaganja, daje reč ili prekida druge koji/e učestvuju u diskusijama. Moderator/ka ima moć da struktuiru i usmerava razgovorni tok, daje i oduzima reč, odnosno izbegava da dâ reč nekome za koga procenjuje da to ne treba da učini. To čini u javnosti, pred svima drugima.

Analizirani okrugli sto se sastoji iz dva dela (ukupno 3 sesije), a na kraju svakog je diskusija.

1. Prvi deo je „čisto lingvistički“ (Milanović, II 12’56’’) (2 sesije) a predavaju: Sreto Tanasić i Aleksandar Milanović. Izlaganja imaju pored uvodničara Dragana Stanića (Ivan Negrišorac) još 26: 10 muških osoba i 16 ženskih osoba, od kojih su 10 izlaganja čitale druge osobe: Isidora Bjelaković 5 (Jelice Stojanović, Sofije Miloradović, Vesne Lompar, Nataše Vuković i Marine Janjić), Viktor Savić 3 (Dragoljuba Petrovića, Milanke Babić, Zorice Nikitović) i Aleksandar Milovanović 3 (Predraga Pipera, Jordane Marković, Vladana Jovanovića).

Posle 7. izlaganja Irinej Bulović je kratko molio za rad skupa i dao mu blagoslov¹⁵ (pri tom su prisutne osobe ustale i usledilo je „Hvala!“ uglas), nakon čega je otišao. Pauza je organizovana na polovini, posle 14. izlaganja, a nakon 26. započinje diskusija. Diskusiju vodi Sreto Tanasić kao predsednik Odbora za standardizaciju. U njoj učestvuju redosledom: Milenko Radić, Jo-

¹¹ Duranti, Alessandro, *Linguistic anthropology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, str. 137.

¹² „Novosadski korpus razgovornog jezika“ je formiran dugogodišnjim radom na prikupljanju i transkripciji jezičkog materijala zasnovanog na spontanim govornim situacijama u okviru projekta Psiholingvistička istraživanja na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu (1977–2000) pod rukovodstvom profesorke emerite Svenke Savić. Transkriptni znaci u radu obogaćeni su znakom ǀ, koji služi za oznaku pojave kada se replike neposredno (bez ikakve pauze) nastavljaju jedna na drugu (a pritom nema preklapanja) (eng. latching).

¹³ Detaljni pregled postojećih transkriptnih sistemima i postupaka daje Margareta Bašaragin, *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*, Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija, 2019.

¹⁴ Savić, Svenka, *Analiza diskursa*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 1993, str. 49.

¹⁵ Nije govorio u mikrofon.

vanka Radić, Jovan Delić, Bogoljub Šijaković, Dragan Stanić, Obrad Koprivica, Viktor Savić, Aleksandar Milanović, Veljko Brborić, Milenko Radić, Jovanka Radić.¹⁶

2. Drugi deo (sesiju 3) čine „glasove iz (.) drugih struka (.) izvan lingvističke“ (Stanić, III. 0'14'' – 0'17''), ukupno 11: 9 muških i 2 ženske osobe, a Aleksandar Milanović je čitao 1 prilog (preminulog Aleksandra Jovanovića), Viktor Savić 2 (Boška Suvajdžića i Draga Perovića iz Crne Gore) i Isidora Bjelaković 1 (Ksenije Maricki Gađanski)

Moderiraju Dragan Stanić i Viktor Savić. Iako drugi deo skupa nije predviđao diskusiju, ona je ipak sadržana u poslednjem izlaganju Branislava Ristivojevića koju je on pokrenuo, vodio i u kojoj učestvuju: Viktor Savić i Sreto Tanasić za katedrom ispred mikrofona i 6 osoba iz publike (5 muških i 1 ženska, čija se izlaganja ne čuju).

Štampani Zbornik radova sadrži ukupno 39 saopštenja, 4 priloga i jedan prikaz, dakle više nego što je učesnika i učesnica Okruglog stola.

U početnoj preraspodeli „zaduženja“ čitanja referata odsutnih učesnika i učesnica primećujemo da Isidora Bjelaković čita najviše referata – 6 (pored svog izlaganja), što je poseban napor. Njeno govorenje je dakle prisutno, a nisu joj dali da moderira, tj. predsedava, daje i i oduzima reč – što je pozicija moći, iako je jedna od organizatorke okruglog stola. Dakle, možemo to posmatrati kao mizogin postupak u odnosu same strukture organizacije diskusije i okruglog stola, a ne samo prema onima o kojima su u diskusiji govorili.

Diskusija na Okruglom stolu. Same diskusije sa Okruglog stola nisu prenete u Zbornik, dakle pisani oblik jezika, pa je upravo transkripcijom moguće zabeležiti čega nema, a važno je za razumevanje i kontekstualizaciju teme standardizacije i javne upotreba ROJ-a, ali i mehanizama diskriminacije po rodu u jeziku.

Primer 1. Dragan Stanić učestvuje u diskusiji prvog dela Okruglog stola kao predsednik i predstavnik Matice srpske, sa pozicije moći. Obraća se prisutnima koristeći ROJ: „Poštovane koleginice i kolege“. Iako je i u Zborniku i u brojnim saopštenjima i medijima više puta ponovljeno da se srpskim jezikom bave isključivo „stručnjaci“, tj. „srbisti“, Stanić naglašava „proširenje razgovora izvan okvira lingvističkog esnafa“, „da budu svi ljudi kojima je stalo do srpskoga jezika, da bude crkva, (.) biće i druge verske zajednice“.

Tokom izlaganja na Okruglom stolu nekoliko puta su izlegači/ce imenovali Svenku Savić kao „protivnicu“, npr: „Svenka Savić i ostali autori u knjizi Rod i jezik“ (Rajna Dragičević, I, 1h 17' 34'' – 1h 20' 30''), „Gospođa Savić“ (Jovanka Radić, I, 1h 38' 03'' – 1h 54' 23''). Mada je Svenka Savić profesorka i to emerita, o njoj se govori kao o „autoru“ i „gospođi“, što je diskriminišuće.

Stanić je u svom izlaganju zajedno za saradnicama naziva „*agenti* [...] na terenu“ koji „*ne znaju* tačno o čemu govore [...] prave ideologiju [...] prave sebi biznis“. Ovo je u najmanju ruku uvredljivo i krajnje nipodoštavajuće. Uz to, umesto razgovora, dijaloga, razmene mišljenja Stanić predlaže jedini način ophođenja: „protiv *njih* treba da idemo đonom i to *stalno*, svakodnevno“.

¹⁶ Pojedini prilozi diskusiji su slabo razumljivi ili se uopšte ne čuju pošto su osobe koje govore udaljene od mikrofona.

S: (ide za govornicu): Poštovane kolegice i kolege! (..) Samo u jednoj rečenici. I moja uloga je bila inicijalna (osmeh) (..) i tu je// tu priznajem sebi zasluge Y i u//u ovom smislu **proširenja ê razgovora izvan okvira lingvističkog esnafa**. Mislim da// da smo to *odlično* uradili i (.) hvala pre svega za ovaj deo lingvistički koji je bio pre svega *sjajan* ali to sve *mora“ da ide dalje upravo ovako kako je i (.) ê više ljudi ovde reklo. *I ići će.* (..) ê Želim, Jovane, evo i tebe da obavestim ali i sve ovde da (.) s//sam (.) prateći vladiku dogovorio se već u nekoliko poteza šta ćemo mi uraditi sa tekstovima ovoga skupa da mu dostavimo i da usaglasimo sve akcije koje ćemo napraviti da bude dakle (nabraja prstima) **esnaf lingvistički, da budu svi ljudi kojima je stalo do srpskoga jezika, da bude crkva, (.) biće i druge verske zajednice**. Dakle, tu stvar može da se postavi na jedan ozbiljan temelj. *Gde* je naš glavni protivnik, ne bih mnogo razglabao. Naš glavni protivnik *nije* **Evropska unija** i ja sam zahvalan Isidori Sekulić što je uo (smeh) // *Mudrost* njena (haha) (hihi) na nivou izgleda. Ali Isidora je to tako sjajno pokazala zapravo što je i neko moje iskustvo iz vremena Bolonjske reforme. Mi smo o tome razgovarali nedavno ovde na istom skupu jednom koji je bio *odličan* ê ê o sudbini ê obrazovanja i odnosa nacije i obrazovanja. ê *Tada* je postalo evidentno da nama nije toliko ê protivnik ono što se formuliše u Evropskoj uniji, **nego *agenti*** ovde (pokazuje ispruženom rukom i šakom ka podu) **na terenu. *To* su nam pravi protivnici, protiv *njih* treba da idemo donom i to *stalno*, svakodnevno**, êê naporno pokazujući zapravo da **oni *ne znaju* tačno o čemu govore**, a lingvisti su nam danas ponudili *sjajne* argumente, biće ih svakako i još argumenata *zašto* je ovo jedna stvar koja apsolutno ne sme da se prihvati, mora da se potpuno preuredi. Ali protiv tih ljudi koji **prave ideologiju** (maše kažiprstom ka auditorijumu) od nečega od čega ne sme da se pravi ideologija. Oni tu **prave sebi biznis**. I to je osnovna stvar – *pokazati* samo razloge i motivaciju njihovu – to je dovoljno da se oni izbace iz igre. A to, mislim da smo dovoljno pametni i ozbiljni da možemo da uradimo. (II, 1h 43’ 46’ – 1h 45’ 38’’) (bold M. B.).

Primer 2. Tokom iste diskusije Veljko Brborić iznosi kakav je odnos prema ženama na javnim funkcijama u Srbiji.

B: [...] Ja mislim da je obaveza Matice srpske kao organizatora i Odbora za standardizaciju odnosno Dragana Stanića i Srete Tanasića (.) da to saopštenje napišu u jedno pismo predsedniku Republike **Srbije i da ignorišemo Jorgovanke, Jadranke, Ane, Gordane i i//**

(Neko upada, ne vidi se ko, muški glas): //Nemoj Jorgovanku hahaha//

B: //i ovu ê i **Zorane (.) i da se ode kod predsednika države i on može.** [...] (II, 1h 51’ 56’’ – 1h 52’ 21’’) (istakla M. B.).

Brborić predlaže zajedničko ignorisanje ženskih osoba koje su aktuelne ministarke (2021. godina, Jadranku Joksimović, ministarku za Ervopske integracije, Gordanu Čomić, ministarku za ljudska i manjinska prava i društveni

dijalog, ministarku bez porfelja prof. dr Zoranu Mihajlović) i premijerku Anu Brnabić u Vladi Republike Srbije. Pokazuje netrpeljivost prema njima jer imaju javnu funkciju, tj. moć i implicitno poručuje da ta državna i društvena moć može biti samo u rukama muškaraca.

Aktuelna guvernerka Narodne banke Srbije Jorgovanka Tabaković je tokom javnih nastupa i govora¹⁷ zahtevala da joj se obraćaju u muškom rodu kada je u pitanju njena javna funkcija kao „guverneru“ i zbog toga je govornici u Primeru 2 svojataju. U literaturi je dobro poznata pojava da ženske osobe koje su na nekoj poziciji moći, npr. javnoj funkciji smatraju da ako koriste muški gramatički oblik za svoje zvanje ili titulu ostvaruju ravnopravni(ji) status sa muškim osobama, kolegama na istoj poziciji. Objašnjenje je da patrijarhalni model vladavine muškaraca duboko i snažno postoji u svesti savremenika i savremenica danas.

Primer 3. Branislav Ristivojević, pravnik, ima poslednje izlaganje u drugom delu Okruglog stola i time se i snimak završava.

Na samom početku izlaganja otvara diskusiju, iako ona nije predviđena:

R: [...] Ali i činjenica da pokušavamo svi zajedno da učinimo određeni iskorak prema Ustavnom sudu a vodi nas sve u jednom pravcu a to je da moramo da pronađemo ona mesta u Ustavu gde se ovaj nesrećni zakon (.) ê o njega ogrešio. (.) I zato mi treba *tu* vaša pomoć (pogled prema Staniću) [...]. (III, 1h 36' 14'' – 1h 36' 26'').

U nizu objašnjenja koje Ristivojević nudi zašto je došlo uopšte do donošenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti iznosi i sledeće:

R: [...] Nego suština je ovo što je **Čomićka sad gurnula to očito ide sa istog projekta** (.) Znači to je pre išlo **preko nekog projekta novac je ušao u njeno ministarstvo** verovatno je od ranije od dve hiljade devete kad se kuva sad je samo neko novim novcem obnovio to. E ajd' sad da uvalimo možda su slabi. (.) Čuo sam jedno i zanimljivo mišljenje da je ovo *test* u stvari za Vučića (.) da oni testiraju *dokle* je spreman da ide. [...]. (III, 1h 51' 14'' – 1h 51' 27'') (bold M. B.).

Za ministarku Čomić upotrebio je jezički izraz „Čomićka“ koji je diskriminatoran pošto žensku osobu prikazuje kroz pripradnost nekom muškarcu – suprugu, ocu, bratu¹⁸. Drugo, javno je optužuje, s obzirom na to da Okrugli sto poseduje komponentu javnosti, da je motiv i razlog donošenja Zakona: „preko nekog projekta novac je ušao u njeno ministarstvo“. Ristivojević diskredituje Gordanu Čomić kao stručnjakinju po pitanjima kojima se bavi ministarstvo, a

¹⁷ <https://www.danas.rs/vesti/politika/jorgovanka-tabakovic-ili-sam-guverner-ili-nista-drugo/> (pristupljeno 31. 8. 2022).

¹⁸ Na prostoru srpskohrvatskog jezika ove teme otvara Svenka Savić još u poslednjoj deceniji 20. veka u radovima: Savić, Svenka, „Jezik i pol (I): istraživanja u svetu“, *Ženske studije*, br. 1, Beograd, 1995a, str. 150–169. i „Jezik i pol (II): istraživanja kod nas“, *Ženske studije*, br. 2/3, Beograd, 1995b, str. 228–244.

potom njenu etičnost kao osobe. To je nedopustivo po svim važećim uzusima u javnom diskursu.

Primer 4. Važnu ulogu u organizovanju i strukturiranju okruglog stola i diskusije ima i diskursna strategija oslovljavanja i podrazumeva selekciju, tj. odabir govornika/ce. U njenoj osnovi su semantički pokretači: solidarnost, distanca i društvena moć, koji „utiču na odabir jezičkih elemenata sagovornika u konkretnoj razgovornoj situaciji i datom socijalnom okruženju“¹⁹. Literatura obično navodi leksičke jedinice ili etikete (imena, prezimena, nadimci, nazivi za zanimanja, titule i sl.) i gramatička sredstva, tj. lične zamenice za 2. l. jd. i mn.²⁰

Svaki put kada moderator dodeljuje nekome reč tokom izlaganja on predstavi tu osobu uz zvanje i/ili funkciju koje ima. Tako je Dragan Stanić „Profesor Stanić, predsednik“, Viktor Savić „profesor Viktor Savić“, kao organizatori, ili „profesor Rajna Dragičević“, „profesor doktor Ksenija Maricki Gađanski“. Tom prilikom po pravilu se ROJ ne poštuje kada je u pitanju ženska osoba.

Izuzetak čini upravo najava „organizator skupa profesorka Isidora Bjelaković“ moderatora Aleksandra Milovanovića, što je pozitivno jer čak i u kontekstu nepovoljnom ili čak neprijateljskom po pitanjima ROJ-a, on se uprkos svemu koristi. S obzorim da je organizacija skupa čin viši po vrednovanju u odnosu na učesće, onda ostaje muški gramatički oblik „organizator skupa“ i za žensku osobu.

U situacijama kada Isidora Bjelaković izlazi za govornicu da čita izlaganja odsutnih učesnica najavljuje se: „koleginica Isidora“, dva puta imenom i prezimenom bez titule i jednom ličnim imenom“. Oslovljavanje *samo* ličnim imenom zabeležila sam u jednom obraćanju Viktoru Saviću (od upupno 5) dok isto ne važi za ostale organizatore i moderatore okruglog stola (Dragan Stanić, Sreto Tanasić, Aleksandar Milovanović) niti za učesnike/ce. Moderatori tako, kao i u slučajevima kada čita Viktor Savić prividno stvaraju atmosferu prisnosti, ali i jednakosti u profesiji (po definiciji nedopustivu na javnoj diskusiji, formalno) i implicitno diskriminišu: Isidoru Bjelaković po rodu, a Viktora Savića po uzrastu (juvenizam).

Međutim, Viktor Savić je u odnosu na Isidoru Bjelaković bio u poziciji da sam sebe najavi: „sada je na redu referat profesora Draga Perovića ê koju ću *ja* pročitati“ (III, 1h 17' 55''). Ponovo imamo podatak da se ženama ograničava pristup moći (u ovom slučaju uloga moderatorke i najava govornika) i pored toga što zastupa iste stavove, podržava skup i zaslužena za njegovu organizaciju.

¹⁹ Savić, Svenka i Danijela Stanojević, „Oslovljavanje i pozdravljanje u srpskom jeziku: pregled istraživanja (1979–2011), u: Savić, Svenka i Danijela Satnojević (ur.), *Iz riznice multijezičke Vojvodine. Oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*, Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 2012, 99–152, str. 102.

²⁰ Ibid, str. 103.

4. Zaključna razmatranja

Koristila sam u radu transkripciju diskursa kao metodološki postupak za prikupljanje i/ili analizu, tačnije prenošenje govorenog materijala u pisanu formu. U mnogim interdisciplinarnim teorijama ona je važna za razumevanje interakcije, a u okvirima rodnih pokazuje kako se rod stvara, manifestuje, odnosno, konstituše tokom verbalne i neverbalne interakcije.

Rezultati pokazuju da je transkripcijom moguće zabeležiti i ono čega nema u Zborniku saopštenja kao produktu Okruglog stola u pisanom obliku. To je važno za razumevanje i kontekstualizaciju teme standardizacije (normiranja) i javne upotrebe ROJ-a, ali i mehanizama diskriminacije po rodu u jeziku.

Analiza segmenata diskusije sa Okruglog stola ukazuje na eksplicitnu i implicitnu jezičku i nejezičku diskriminaciju ženskih osoba, bilo kao učesnica, bilo onih o kojima se govori. Inventar oblika mizoginije su ovde:

1. Sama struktura i organizacija Okruglog stola sadrži mizogine postupke u načinima oslovljavanja (najavljivanja) ženskih (ali i mlađih) osoba, potom dodeljenom statusu i preraspodeli zaduženja u javnom prostoru.

2. Tokom izlaganja i u diskusijama moderator i učesnici/e diskredituju, omalovažavaju, nipodoštavaju pobornice i zagovornice standardizacije (normiranja) ROJ-a bez obzira na stručnost. Nazivaju ih „agentima na terenu“, nekim po pitanjima jezika i odnosa roda i jezika, da promovišu ideologiju, opasnu i neprijateljsku za srpski jezik.

3. Drugačije mišljenje od onog koje se afirmiše na Okruglom stolu organizatori/ke i učesnici/e ne uvažavaju, ne predlažu razgovor i dijalog, već zajedničko ignorisanje ženskih osoba na pozicijama moći i javnim funkcijama, kakve su ministarke i premijerka, potom zagovaraju strategiju „da idemo donom i to stalno, svakodnevno“.

Standardizacija (normiranje) jezika trebalo bi da bude u vezi sa jezičkim planiranjem i jezičkom politikom. Kod nas je rašireno shvatanje da se ovim pitanjima bavi samo srbistička elita, a ne uključuju se naučnici/e i istraživačici/e iz nekih drugih oblasti koji se bave (upotrebom) jezika: medijavistike, ženskih i rodnih studija, etnologije, diskurs analize, kovnerzacione analize, itd. Razlika je glavna u teorijskom pristupu jeziku i metodologiji načina njegovog proučavanja.

Preporučujem transkripciju diskusija jer doprinosi boljem razumevanju odnosa diskursa i roda, naročito javnih.

Literatura:

- Bašaragin, Margareta, „Feministička lingvistika“, u: Antonić, Ivana (ur.), *Svenka Savić: Između baletske i jezičke igre*, Novi Sad: Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije, 2020, str. 63–100.
- Margareta Bašaragin, *Rod, kultura i diskurs razgovora u razredu*, Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija, 2019.
- Duranti, Alessandro, *Linguistic anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press. 1997.

- Júle, Allyson, "A fair share: Gender and linguistic space in a language classroom", *Multilingua*, No. 24, 2005, str. 25–37.
- Klajn, Ivan i Milan Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Novi Sad: Prometej, 2006.
- Mršević, Zorica et al., *Rečnik osnovnih femiističkih pojmova*, Beograd: „Žarko Albulj“, 1999.
- Nullmeier, Frank; Pritzlaff, Tanja; Weihe, Anne C.; Baumgarten, Britta, *Entscheiden in Gremien. Von der Videoaufzeichnung zur Prozessanalyse*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, GWV Fachverlage GmbH, 2008.
- Savić, Svenka, „Jezik i pol (I): istraživanja u svetu“, *Ženske studije*, br. 1, Beograd, 1995a, str. 150–169.
- Savić, Svenka, „Jezik i pol (II): istraživanja kod nas“, *Ženske studije*, br. 2/3, Beograd, 1995b, str. 228–244.
- Savić, Svenka, *Analiza diskursa*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 1993.
- Savić, Svenka i Danijela Stanojević, „Oslovljavanje i pozdravljanje u srpskom jeziku: pregled istraživanja (1979–2011)“, u: Savić, Svenka i Danijela Satnojević (ur.), *Iz riznice multijezičke Vojvodine. Oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*, Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine, 2012, str. 99–152.
- West, Candace; Zimmerman, Don H, "Doing Gender“, *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2, jun 1987, str. 125–151.

Prilozi:

Prilog 1: Znaci za transkripciju

S, B...	pojedinačni govornici/e
(.)	kratka pauza
(...)	duža pauza
(.n)	vrlo duga pauza
tekst između ova dva znaka	posebno naglašeno
-tekst između ova dva znaka-	glasno izgovoreno
=tekst između ova dva znaka=	tiho izgovoreno
<tekst između ova dva znaka>	brzo izgovoreno
>tekst između ova dva znaka<	sporo izgovoreno
∫	razmena bez pauze
∨	razdvajanje reči na slogove
***	ne čuje se ili se ne razume deo iskaza
ê	neartikulisani glas
Y	uzdah
aa	produžavanje krajnjeg vokala
//	nije završen započeti iskaz, (samo)ispravljjanje
(tekst u zagradi)	informacije koje se tiču šireg konteksta
=====	prekidanja/preklapanja

Margareta BAŠARAGIN

DISCOURSE OF MISOGYNY: GENDER SENSITIVE LANGUAGE IN
THE DISCUSSION

Summary

Differences in attitudes regarding the standardization (norming) of the gender sensitive language and its public and official use last several decades in the public in Serbia. The aim of this paper is to show the presence of misogynistic linguistic and non-linguistic behavior of the participants of the discussions on the example of language use in the discussions from the Round Table “Position of the Serbian Language in Contemporary Society: Challenges, Problems, Solutions” (July 3, 2021, N. Sad). The corpus consists of the selected segments of the discussions on the Round Table based on the video transcript (6h 24’ 29’’) which contents are not included in the published Proceedings. The results of the analysis of the discussion segments from the Round Table point to explicit and implicit linguistic and non-linguistic discrimination against women, either as participants or those who are discussed. I recommend the transcription of the discussions because it contributes to a better understanding of the relationship between discourse and gender, especially public ones.

Keywords: discussion, misogyny, gender sensitive language, transcription

Nataša JOVOVIĆ
Filološki fakultet – Nikšić
Univerzitet Crne Gore
natasaj@ucg.ac.me

KLASIFIKACIJA KOORDINIRANIH REČENICA NA PRIMJERU LALIĆEVIH ROMANA

U ovom radu ispituju se nezavisnosložene rečenice u romanima Mihaila Lalića, pri čemu se sintaksičko-stilska analiza zasniva na klasifikacionom modelu M. Kovačevića (1998) koja se dijelom udaljava od tradicionalne podjele M. Stevanovića, isključivanjem zaključnih i isključnih rečenica kao podvrsta sastavnih i suprotnih. Ispituju se frekventni modeli nezavisnosloženih rečenica u odabranom korpusu i njihov odnos prema standardnom jeziku.

Кljučне riječi: Mihailo Lalić, koordinacija, nezavisnosložene rečenice, klasifikacija.

0. Uvod.

Principi kombinovanja jezičkih jedinica u jedinicu višeg reda – rečenicu, predstavljaju centralni problem sintaksičko-stilskog osvrtu na jezik Mihaila Lalića. Sagledavanje i analiza složene rečenice uz vođenje računa o kontekstu u kojem se upotrebljava, pokazaće specifičnosti piščevog jezičkog izraza, koji je u težnji da dostigne najskladniji oblik često bio modifikovan, o čemu svjedoče brojna izdanja Lalićevih romana.

Koordinacija karakteriše nezavisno-složene, odnosno naporedne, rečenice koje su nezavisne po sintaksičkom odnosu, u čemu je ujedno i njihova osnovna razlika u odnosu na subordinirane, zavisno-složene rečenice.

Prije jezičko-stilske analize neophodno je napomenuti da se naša podjela nezavisno-složenih, koordiniranih, rečenica dijelom udaljava od tradicionalne¹ jer u okviru odnosa koordinacije posmatramo sljedeće tipove rečenica:

1. *sastavne (kopulativne) rečenice*, kojima se označavaju smisaono paralelni ili uzastopni sadržaji sa odnosom implikacije povezani veznicima: *i, pa, te, ni, niti*;

¹ Ovdje mislimo na podjelu M. Stevanovića koja uključuje zaključne i isključne rečenice, koje se posmatraju kao podvrsta sastavnih i suprotnih rečenica (1979: 747–781). Mi prihvatamo podjelu koju predlaže M. Kovačević koji smatra da nema nikakvog naučnog osnova izdvajati *zaključni i isključni semantički podtip* a da pri tom nije izdvojen neki od njemu nadređenih semantičkih podtipova (1998: 39). Prema njegovom mišljenju izdvajanje ovih rečenica u posebne grupe *kompromituje* samu klasifikaciju, jer ekskluzivna i konkluzivna značenja *ni po čemu nisu vrednija od drugih a neizdvojenih u vrste značenja nezavisnosloženih rečenica (kao npr. vremenskog, uzročno-posljedičnog, mjesnog i sl.) da bi rečenice s tim značenjima dobile status čak i podvrsta unutar pojedinih koordiniranih rečenica (Ibid., 58).*

2. *suprotne (adverzativne) rečenice* kojima se označavaju kontrastni ili nepodudarni paralelni sadržaji povezani veznicima *a, ali, nego, no* i *već*;
3. *rastavne (disjunktivne) rečenice* kojima se iskazuju paralelni sadržaji od kojih je po pravilu samo jedan ostvarljiv u datim okolnostima; povezani su veznicima *ili* i *bilo (da)*;
4. *gradacione rečenice* kojima se označavaju dva sadržaja pri čemu drugi ima veću komunikativnu vrijednost; povezuju se korelativnim veznicima *ne samo ... nego/no/već*, ili nekorelacionim *a kamoli, a nekmoli, a tim prije* itd.;
5. *objasnidbene (eksplanativne) rečenice* kojima se označavaju dva sadržaja, od kojih drugi vrši pojašnjivačku funkciju², pri čemu se najčešće povezuju veznicima *to jest* i *odnosno, a/i to*.

Navedena podjela nastaje na osnovu primjene kriterijuma jedinstva forme i semantike, kao sintaksički najrelevantnijeg u okviru odnosa koordinacije, pri čemu status određene vrste koordinirane rečenice dobijaju samo one koje imaju *specifične veznike koji postaju nosioci specifične semantike* (Kovačević 1998: 13).

1. Sastavne rečenice

Sastavne, tj. kopulativne rečenice su po svojoj sadržini istosmjerne. Između njih mogu biti uspostavljeni različiti smisaoni odnosi – *vremenski, uzročno-posljedični, mjesni, zaključni, dopusni* i dr. (Kovačević 1998: 45) Mogu biti *sindetske* (povezane veznicima *i, pa, te, ni, niti*) i *asindetske* (tj. bez veznika).

U jeziku Mihaila Lalića zastupljeni su svi navedeni semantički tipovi sastavnih rečenica, u *bezvezničkoj*, asindetskoj formi ili povezani karakterističnim veznicima. Upotreba određenih veznika, njihova reduplikacija u pojedinim slučajevima dovodi do ekspresivnosti jezičkog izraza, pa se može prihvatiti stav M. Čorca da su sastavne rečenice u jeziku našeg pisca katkad stilski obilježene, tj. ekspresivne, jer sadrže afektivne elemente, dok druge karakteriše neekspresivnost (1968: 57–60).

1.1. Veznik *i*. Prema stepenu zastupljenosti, najfrekventnije su rečenice sa veznikom *i* koji i najjedvosmislenije ima sastavni karakter u rečenicama koje označavaju radnje istog smjera, koje su vezane istovremenošću ili sukcesivnošću vršenja, na istom mjestu, od istog ili različitog subjekta (Stevanović 1979: 753). Naročita ekspresivnost svojstvo je sastavnih rečenica u nizovima koji su vezani ovim veznikom, dok se ona odriče asindetskim rečenicama, pri čemu njihovo nabranje uključuje veznik *i* između posljednjih rečenica tog niza.

Primjeri:

- 1) Krčme se pootvaraše *i* izbljuvaše potoke zelenih uniformi. (S, II, 19)³;
- 2) Izazivao ga je *i* svetio se nakrivivši glavu u stranu, podskakujući na jednoj nozi *i* prateći svoju igru kratkim stihovima pjesme rugalice (S, II, 18);
- 3) Zagrijevajući se osjećanjem slatke osvete, dječak je spretno *i* lako

² Tj. preformulatorsku, korektivnu, ulogu dodatnog komentara i sl.

³ U radu ćemo u daljem tekstu, prilikom navođenja odabranih primjera koristiti skraćenice sastavljene od početnog slova ispitivanih romana *Svadba, Raskid, Lelejska gora, Ratna sreća, Tamara* (S, R, LG, RS, T), dok će rimskim brojem biti označena prva ili druga verzija, uz broj stranice sa koje je primjer preuzet.

uzmicao pred zamasa kundaka, vraćao se, nalijetao *i* stalno u pokretu nabrajao (S, II, 18); 4) Pantalone su im ispeglane *i* lica su im izbrijana (R, II, 8); 5) Otvara katalog, zatvara oči, olovkom ubode neko ime, pročita *i* prozva: (T, 109); 6) Bili su ga jednom pustili iz zatvora, pokušao je da uspostavi vezu s komitetom – pismo su mu uhvatili, rebra su mu polomili *i* okovom ga opteretili (R, II, 11); 7) Sav je modar od udaraca, unutra trune od krvarenja *i* uboja (R, II, 11); 8) Zamišljao sam da su visoki *i* plećati, ovi su ih pisci prikazivali kao nekakve ogromne Švabe; ovi ovdje tek su osrednji; (R, II, 11); Čemerkić se namršti, nije mu bilo do šale. (S, II, 188).

Istovremenost radnje omogućava permutaciju klauza nezavisnosloženih sastavnih rečenica, pa bi npr. u našem 4. primjeru bez promjene na semantičkom planu mogao biti zamijenjen njihov redosljed – *Lica su im izbrijana i pantalone su im ispeglane*. Veznik *i* pri tome ne mijenja mjesto jer strukturno ne pripada ni jednoj ni drugoj klauzi, kao ni bilo koji drugi koordinirani veznik. Stoga je *i* nemoguće premještanje veznika na početak, ispred prve klauze, a da 'međuklauzna' pozicija ostane bez veznika (Kovačević 1998: 14). Na drugoj strani, moguća je reduplikacija veznika *i*, koja dovodi do stilske obilježnosti, naglašavajući sadržaj *i* jedne *i* druge.

1.2. Veznici *ni* *i* *niti*. Odricanje onoga što se kazuje predikatom jedina je osobenost koja sastavne rečenice sa veznicima *ni* *i* *niti* čini različitim od rečenica sa veznikom *i* *i* asindetskih kopulativnih rečenica, *i* koja ovim veznicima daje funkciju *rečeničkog negatora* (Kovačević 1998: 15). U ispitivanom jeziku nailazimo na sljedeće tipove upotrebe ovih veznika: predikat prve rečenice je u negiranoj, a druge u afirmativnoj (potvrđnoj formi); međutim, ukoliko se ovi veznici jave na početku svih sastavnih rečenica, njihovi predikati posjeduju obilježje istovrsnosti u odnosu negacije *i* afirmacije predikata.⁴

Primjeri:

- 1) Ne valja gledati kroz rešeto, *ni* spavati na raskršću. (LG, II, 214); 2) Neće da skrene, *ni* da stane, *ni* da požuri (LG, II, 219); 3) Više nijesam komunista, *ni* borac za slobodu, *ni* ništa (LG, II, 209); 4) Soli nemamo, *ni* panjaka, *ni* para (LG, II, 219);
- 5) ne visimo *i* nijesmo uzaludni, *niti* su nam zasluge velike (LG, II, 521);
- 6) Ne puštaju iz zatvora političke krivce, *nit* im sude (RS, II, 259); 7) nijesmo se Turcim' poklonili, *niti* smo im ruke poljubili. (LG, II, 295); 8) onda mu samoća ne može naškoditi *niti* ga navesti na pogrešan put. (LG, II, 178); 9) *Niti* koga da vidiš, *niti* koga da čuješ, nikom put da ne smeteš! (LG, II, 130); 10) *Niti* ga ja pitam, *niti* on sam priča. (LG, II, 122); 11) *niti* šta čuje, *niti* priča. (LG, II, 84); 12) *Niti* znam šta me drži, *niti* šta će me uzeti (LG, II, 560); 13) (...) *niti* me u vaše posle prizivajte, *niti* ću se u njih miješati.“ (LG, Poslanice, II, 332);

⁴ Tačnije, pri upotrebi veznika *niti* oba predikata su u afirmativnoj formi, dok su pri upotrebi veznika *ni* oba predikata ili u afirmativnoj ili u negiranoj formi. Naravno, sadržaj rečenice je uvijek odričan jer ulogu negacije preuzima sam veznik, koji ima vrijednost *i+ne* (Kovačević 1998: 45).

Naglašeniji odrični karakter, pa prema tome i ekspresivnu vrijednost, imaju rečenice na čijem se početku ponavljaju veznici *ni* i *niti* (primjeri 9–13).

Permutacija klauza pri jednostrukoj upotrebi veznika *ni(ti)* dovodi do transformacije njihove gramatičke strukture, pri čemu se ne narušava smislenost rečenice. Na drugoj strani, upotrebom ovih veznika na početku klauza, tj. njihovom reduplikacijom koja zahtijeva gramatičku afirmativnost predikata, u potpunosti je omogućena permutacija jer ne postoje ni semantičke ni sintaksičke prepreke.

1.3. Veznici *pa* i *te*. Veznici *pa* i *te* su po svom karakteru specijalizovani za izražavanje vremenskih, prije svega sukcesivnih vremenskih odnosa, ili pak onih koji su uzročno-posljedično uslovljeni. Stoga, sastavne rečenice povezane njima ne podliježu permutaciji.

Primjeri:

1) Opet mu staviše okov, *pa* je po tome bilo sasvim jasno šta mu misle. (S, II, 56); 2) Sve je tako vraški podijeljeno, (...) *pa* i jedna i druga strana gomilaju varku na varku (LG, II, 14); 3) usprave se stijene obasjane suncem, osmjehnu se ili iskeze, *pa* opet potonu. (LG, II, 19); 4) Dugo se u sebi lome, *pa* se odjednom slome (LG, II, 27); 5) Prvo stiže zatamnjenje, *pa* skoro sumrak, (LG, II, 29); 6) prolazi konjica preko proplanaka, *pa* karavani i cigani i vozovi pored uspavanih hanova. (LG, II, 35); 7) Istresli su mu vreću kraj ceste, *pa* su se zbunili (LG, II, 38); 8) Čeka da mu kažemo, *pa* da se prema tome upravlja. (LG, II, 48); 9) Naspavali smo se *pa* izašli (RS, II, 281); 10) Napolju sunce progrijalo između dva oblaka, trava mu se oveselila *pa* uzigrala (RS, II, 17); 11) Tadija uze tepsiju s hranom, razdijeli po parče hljeba, ostavi nešto za rezervu, *pa* pođoše. (S, II, 214); 12) Neki imaju suviše zuba, *te* se keze (R, II, 8); 13) Obro mu je ipak umakao, *te* on s utoliko većom srdžbom ščepa mene. (RS, II, 20); 14) Grane se ljuljaju kao na oluji – čini mi se da su iznenada postale svjesne, *te* pokušavaju da se istrgnu i pobjegnu. (R, II, 16).

U jeziku Mihaila Lalića bilježimo nisku frekvenciju upotrebe veznika *te*, koji se, i pored vremenskog odnosa uzastopnosti koji prirodno proističe iz odnosa posljedice prema njenom uzroku (Stevanović 1979: 759) u svim navedenim primjerima javlja kao apsolutna sinonimska opozicija vezniku *i*, budući da se isti odnos može označiti i ovim veznikom.

Rečenice sa veznikom *pa* u funkciji spoljnog znaka veze sastavnih rečenica, u našim primjerima (3, 4, 5, 6, 9, 11) najčešće označavaju radnje koje se uzastopno vrše jedna za drugom, bez ikakve nijanse bilo kog drugog značenja, što i jeste njihovo primarno obilježje u savremenom jeziku (Ibid., 755).

2. Suprotne rečenice

Suprotnost, odnosno nepodudarnost koja se uočava u odnosu između dvije klauze, najčešće se u našem korpusu označava veznicima *a*, *ali*, *nego*, *no* i *već*. Pored prave suprotnosti, koja funkcioniše po principu kontrastiranja klauza i

čini bitno svojstvo jezika umjetničke književnosti, postoji više podvrsta suprotnosti,⁵ koje katkad uključuju i rečenice koje su istog smjera, ali imaju različite konstitutivne rečenične elemente.

2.1. Veznici *a* i *ali*. Suprotnost iskazana veznikom *a* sadrži se u nepodudarnosti pojedinih rečeničnih djelova, subjekta i predikata, predikatskih odredbi ili dopuna, što znači da se drugom klauzom iskazuje nešto suprotno od onoga što bi se očekivalo s obzirom na sadržinu prve. Međutim, nailazimo i na primjere prave suprotnosti zasnovane na očitom kontrastiranju sadržaja prve i druge klauze.

Veznik *ali*, najfrekventniji adverbizativni veznik, vezuje rečenice koje označavaju *smetnju onome što se kazuje prethodnom rečenicom, ili ometanje cilja s kojim se vrši radnja prethodne rečenice* (Ibid., 776).

Primjeri:

- 1) Najzad pođoše i ta poslednja kola, *a* na izrovanoj cesti osta sam i neveseo dječak. (S, II, 19);
- 2) Vrijeme prolazi, *a* kod mene je sve po starom: (R, II, 8);
- 3) jedan konjanik je odmakao, *a* dva prazna konja kaskaju za njim (S, II, 230);
- 4) Svaki rat ima svoje dezertere, *a* svaki dezertter svoj put i način. (RS, II, 260);
- 5) Olgu P. su osudili, *a* pravog krivca zaštitili. (T, 115);
- 6) Za trenutak smo mu zavidjeli, *a* već u sljedećem trenutku strahujemo za njega. (R, II, 18);
- 7) Nije ga stigao, *ali* ga je uplašio (T, 151);
- 8) ne plaziš se spram ogledala i svakog dana se vraćaš kući, *ali* ispod toga kriješ ludilo (T, 151);
- 9) Zakoprcah se u vazduhu, *ali* to mi ne pomože. (RS, II, 20);
- 10) Guslar im je na svaku odgovarao, *ali* oni su htjeli da čuju i Tadiju. (S, II, 235);
- 11) Razlika ima, razumije se, vrijeme ih je nametnulo, *ali* su sličnosti još uvijek jake. (RS, II, 263);
- 12) Trebalo je da mi padne kamen sa srca, *ali* on se samo neosjetno pomakao. (RS, II, 292);
- 13) Mrtva usta ne govore, (...) *ali* vazda romore (RS, II, 337);
- 14) Naslov je pisan njegovom rukom, *ali* Vukčić se ne sjeća odakle povratak (T, 104);
- 15) Jeste da je imala oštar jezik, *ali* je tako natjerala naše seljačke vicaroše i studentske lijenštine da izvršavaju svoje zadatke, (T, 103–104);
- 16) Tako su druge prevarili, *ali* nas neće. (LG, II, 47);

U prvoj grupi primjera uočavamo uglavnom nepodudarnost rečeničnih djelova, subjekta i predikata, izuzev u posljednjem primjeru u kojem se smjenjuju emotivna stanja rečeničnih subjekata predstavljajući suprotnost (*zavidjeti mu – strahovati za njega*).

Pored označavanja smetnje onome što se kazuje prethodnom rečenicom, suprotne rečenice sa veznikom *ali* mogu katkad po smislu biti dopusne, tačnije kada se drugom klauzom označava da se nešto vrši i pored toga što se konstatuje u prvoj; npr. *i pored toga* što ga nije stigao, subjekat je uspio da nekoga uplaši (1. primjer); *i pored toga što* se Đuraš Vukčić *ne plazi spram ogledala*, ipak krije ludilo (2. primjer) itd.

⁵ O isključnim rečenicama, kao posebnoj podvrsti odnosa suprotnosti, ali ne i posebnoj podvrsti suprotnih rečenica, dao je svoja zapažanja M. Kovačević (1998: 48).

2.2. Veznici *nego*, *već* i *no*. Kao apsolutni sinonimi, veznici *nego*, *već* i *no* označavaju da se nešto drugo, drukčije vrši odnosno zbiva u odnosu na sadržinu prethodne rečenice. Klauze ovih rečenica nijesu podložne permutaciji usljed mogućeg narušavanja gramatičke i semantičke strukture rečenice, jer je predikat prve klauze u negiranoj, a druge u afirmativnoj formi.

Takođe, veznik *no* javlja se i kao supstituent veznicima *ali* i *a*, pa u tim slučajevima postoje i najmanje prepreke za permutaciju, ukoliko klauze predstavljaju *paralelne istovremene nepodudarne sadržaje*, koji ne podrazumijevaju *logičku suprotnost niti logičku međuslovljenost*. (Kovačević 1998: 16)

Prisustvo logičke uslovljenosti, označene u uzročno-posljedičnom, koncesivnom odnosu, ili pak vremenska sukcesivnost, stoje kao prepreke izvršenju permutacije.

Primjeri:

1) I mogli smo da izmaknemo, *nego* ludi Milovanovac hoćаше da sve bude pošteno, (S, II, 217); 2) Možda on stvarno ne postoji kao neko posebno biće *nego* samo kao sjenka zala (LG, II, 325); 3) Nije dobro, daleko je od dobra – *nego* neću njemu da se žalim, (LG, II, 328); 4) „Ja taj put nijesam tražio, (...) *nego* su me natjerali.” (LG, II, 329); 5) „Sigurno ga nije sama slomila, *nego* joj je to Mumlo nekako udesio.” (LG, II, 336); 6) „Nije to društvo, *nego* pliva ko može.” (LG, II, 348); 7) više nijesam onaj Lado što sam bio *nego* plav pramičak između dva plavetnila. (LG, II, 368);

8) Njihova tajna udruženja nijesu ih odgajala da poštuju protivnika, *no* da ga lome bez žaljenja, a marksizam ih nije učio da smanje sujetu i samoljublje, *nego* da ih i uvećaju u toj njihovoj konkurenciji bez poštete. (RS, II, 44);

9) „... te ih zato ne treba postavljati same na boku, *već* u centru našeg rasporeda, između naših trupa” (RS, II, 14); 10) Iako to kod nas još nije počelo, *već* nam je do neba dodijalo (RS, II, 38); 11) Oni znaju da su Njemci, da su Švabe, te da se od njih ne očekuje da nagađaju, *već* da gađaju. (R, II, 38);

12) „Nije zlo što je prihvaćena, *no* što nije na vješt način dočekana.” (RS, II, 275); 13) „Krivo mi je: neće brzo da nas pomlate, *no* vazdan gnjave.” (R, II, 13); 14) sad mi se pričinja da to više nije sjećanje, *no* samo nešto izmijenjen nastavak sna. (R, II, 48); 15) Odjednom, to nije nebo, *no* zasvođena tavanica hale pravnog fakulteta. (R, II, 325); 16) Ne govori, *no* šapuće. (R, II, 235); 17) bivoli su, i ne skaču, *no* se valjaju. (R, II, 294); 18) Nije samo moj utisak, *no* su mi i drugi potvrdili: (RS, II, 28); 19) – I ti ne umje da pređeš na njihovu stranu, *no* te đavo donese da ovdje izgubiš glavu (S, II, 106); 20);

20) „Bastalo bi nam, *no* ne bi zgođe.” (R, II, 87); 21) baš nijesu zadovoljni, *no* ne smiju da se bune, (R, II, 92); 22) Znaju ljudi kako treba, *no* ne mogu da se ne najedu. (LG, II, 502); 23) Bilo je dosta zgodnih mjesta, *no* mi smo im uvijek nalazili mane. (LG, II, 116).

Izrazita zastupljenost adverbzativnih rečenica u Lalićevom jeziku jedan je od pokazatelja specifičnih, oprečnih i zamršenih odnosa koji vladaju u narativnoj zbilji svih njegovih romana. Lalićevi likovi često su zarobljeni i onemogućeni da djeluju usljed sukoba koji se javlja na liniji dozvoljeno–nedozvoljeno, koja proističe na osnovu krutih zakona na kojima počiva njihova ideologija. Vjera u ostvarenje ideala često se pokazuje kao nepremostiva prepreka ka ostvarenju ličnih ciljeva i htijenja. Stoga je i vrlo opravdano mišljenje Ćorca, koji smatra da Lalić *nastojeći da izrazi kontraste u životu i društvu, u procesima i kretanjima, vrlo često upotrebljava suprotne rečenice* (1968: 62).

3. Rastavne rečenice

Alternativne sadržaje koji se označavaju rastavnim, odnosno disjunktivnim rečenicama, koji ukazuju na moguću realizaciju samo jednog od sadržaja u okviru složene rečenice, najčešće karakteriše veznik *ili*, kao spoljni znak vezivanja klauza. Njima se obilježavaju paralelni sadržaji, od kojih je samo jedan ostvarljiv (Kovačević 1998: 49).

3.1. Veznik *ili*. Najfrekventniji disjunktivni veznik *ili* upotrebljava se jednostrano ili reduplicirano, pri čemu njegova upotreba ni gramatički ni semantički ne ometa permutaciju klauza.

Primjeri:

1) Spustili smo se u plitku dolinu, *ili* bar u nešto što izgleda tako. (LG, II, 15); 2) nek ide zbogom, *ili* ga zatvorite u izbu! (LG, II, 38); 3) Selo nas poslije ne bi gonilo, *ili* bar ne tako složno (LG, II, 41); 4) Drugo sjeme se tu ne bi primilo – *ili* ga tle ne bi htjelo, *ili* bi ga prema svojoj čudi u nešto gore premetnulo. (LG, II, 41); 5) treba brzo da se zaustavim, *ili* bar da na nešto čvrsto padnem (LG, II, 46); 6) Ima nekog od svoje među našima, *ili* se nekom posebno ukivio zbog neke svađe (LG, II, 47); 7) Trebalo je sve te namirnice da razdijelimo seljacima, *ili* da ih pustimo da sve sami razgrabe. (LG, II, 90); 8) Bilo je dosta zgodnih mjesta, no mi smo im uvijek nalazili mane – *ili* je voda daleko, *ili* čobani mogu da naiđu, *ili* neki puteljak prolazi u blizini. (LG, II, 116); 9) *ili* su je zaklali četnici, *ili* su je zadavili muslimani, *ili* je pala u rijeku (T, 150); 10) *Ili* je to bila samozvana straža kojoj je dosadilo da samotuje budna, *ili* je neko nepoznato čulo nazrelo u daljini stvarnu opasnost (LG, II, 37).

Rastavne rečenice, kao što primjeri potvrđuju, strukturno se razlikuju od suprotnih, jer se javljaju i u nizu, tj. više njih može doći u istoj složenoj rečenici (8, 9, 10. primjer), dok se u suprotnim rečenicama kazuje samo jedna suprotnost. Međutim, ono što se u rastavnim rečenicama iznosi nije uvijek suprotno jedno drugom, može biti samo nejednako, kao što u prvom primjeru *plitka dolina* ili *nešto što izgleda tako*, nije prava suprotnost, ali govorno lice ne razabira tačno i u momentu govora ne razaznaje na pravi način mjesto na kome se odvija dotična radnja. Naglašenija suprotnost javlja se u drugom primjeru, u kojem su suprotstavljene dvije mogućnosti – *odlaska, tj. slobode (nek ide) ili zatvora*

(zatvorite ga), ali se uzimaju kao *suprotnosti istovjetne za datu priliku* (Stevanović 1979: 784). Pomenuta istovjetnost suprotnosti najočiglednija je u načinu opisivanja tragičnog kraja junakinje romana *Tamara* (9. primjer) jer se u datoj prilici može uzeti bilo koja od tri mogućnosti, budući da je ishod u sva tri slučaja doveo do kobnih posljedica.

4. Gradacione rečenice

Izdvajanje gradacionih koordiniranih rečenica kao posebne vrste, predstavlja novinu u odnosu na tradicionalne podjele složenih rečenica u okviru cjelokupne srpskohrvatske lingvističke literature. Naime, sve do ove klasifikacije koju predlaže Miloš Kovačević (1986: 103–115; 1987: 225–238; 1998: 45–57) složene rečenice sa veznicima *a kamoli/a nekmoli* svrstavane su u načinske i/ili poredbene zavisne rečenice pri čemu se kao osnovni semantički kriterijum navodi da služe za *isticanje velike razlike* (Brabec, Hraste, Živković 1963: 207) ili da služe za *poređenje po suprotnosti* (Vuković, Šipka 1969: 57) ili da su one *poredbene rečenice za izuzetnu nejednakost*. (Stevanović 1979: 887–889; Minović, Ajanović 1979: 246)

Polazeći od mišljenja M. Kovačevića, koji smatra da zasebna vrsta koordiniranih konstrukcija mora posjedovati *semantičku vrijednost* koja se ne može svrstati pod opšte značenje bilo koje druge izdvojene vrste, pri čemu mora posjedovati i karakteristične (koordinirane) veznike *specijalizovane za iskazivanje određenog semantičkog odnosa* (Kovačević 1998: 59), smatramo da su sve sintaksičko-semantičke osobenosti ovih rečenica jasan pokazatelj opravdanosti njihovog izdvajanja.

U jeziku Mihaila Lalića nailazimo na gradacione rečenice koje se grade pomoću relacionog gradacionog veznika *a kamoli* i korelacionog gradacionog veznika *ne samo ... nego/no*. Pored toga što navedeni veznici koordiniranim konstrukcijama u kojima se javljaju daju gradaciono značenje, te konstrukcije imaju i neke specifične strukturne osobine, koje proističu iz karakteristika samih gradacionih veznika. Konstrukcije ovog tipa odlikuje *dvočlanost gradacionog niza, strukturna zatvorenost, ustaljen raspored komponenata gradacije uz pojedine veznike i prisustvo intenzifikatora n(i) uz jedan element gradacionog niza* (Ibid. 57).

4.1. Veznik *a kamoli*. Rečenice s veznikom *a kamoli* povezane su sadržajima koji čine *gradacioni niz uzlaznog tipa* koji pretpostavlja odnos *očekivano* u prvom elementu niza i/ili *manje očekivano* u drugom, kada se ima u vidu mogućnost (ne)realizacije. Upravo zbog toga i raspored elemenata gradacionog niza ima ustaljen raspored, jer se prvim elementom ističe ono što se više očekuje u odnosu na element drugog niza, kada se nađu u međusobnom dodiru, odnosno suodnosu.

Primjeri:

1) više je otuda ne možeš izvući ni sa pet stotina i šezdeset dizalica, *a kamoli* tvojim zgužvanim papirima. (T, 150); 2) više se nijesu ni trudili da rano probude konagdžije, *a kamoli* da im brišu tragove. (RS, II, 115); 3)

Ilija to nije mogao ni da čuje ni da vidi, *a kamoli* da učini (RS, II, 301); 4) Takva su mjesta gdje ljudi naviknu da žive od gospodara, od krčmarstva, veresije i nerada, a ne od zemlje ili kakvog drugog rada: usitni se, sprčka, degradira, zaboravi i svoje ime, *a kamoli* bratstvo i pleme kojem se prije pripadalo. (RS, II, 311).

U okviru svih ekspliciranih složenih rečenica nailazimo na poređenje dva-ju elementa koji pripadaju *uvodnoj* i *usporednoj*⁶ rečenici. U prvom primjeru, u uvodnoj i usporednoj rečenici upoređuju se dalji objekti, u drugom cijela rečenica, u trećem predikati i u posljednjem bliži objekti. Elementi koji se uspoređuju predstavljaju jedine razlikovne leksičke elemente u strukturi gradacione rečenice. Prema tome, u uvodnoj rečenici svi rečenični konstituenti bivaju eksplicirani, dok se u usporednoj *popunjava samo pozicija razlikovnog konstituenta, a svi ostali, elidiraju se i prelaze u implicitne* (Ibid., 44). Npr. eksplicirani oblik usporedne rečenice dovodi do stilski nepotrebnog ponavljanja – *a kamoli da je možeš izvući tvojim zgužvanim papirima*. Na taj način, upotreba rečenica sa *a kamoli* doprinosi ekonomičnosti jezičkog izraza i predstavlja *stilski efektivnije sredstvo od svih srodnih ili sinonimskih konstrukcija* (50).

Intenzifikatori *ni*, odnosno *i*, koji se javljaju u uvodnoj rečenici, ukazuju na njenu *intonacionu i komunikativnu nedovršenost*, (47) pa najavljuju uvođenje nove rečenice i predodređuju tip i funkciju poredbenog elementa. Prvi intenzifikator se javlja kada je predikat uvodne rečenice negiran (1, 2, 3. primjer), a drugi i kada je afirmativan (4. primjer).

Kako je istaknuto na početku, u uvodnoj i usporednoj rečenici prisutni su poredbeni elementi, pa je vrlo važno pojasniti o kakvoj vrsti poređenja je riječ. Poređenje elemenata tiče se značaja koji im daje autor teksta, tj. pisac, pri čemu drugi element ima značenje jačeg, većeg stepena od onog koji ima element u prvoj rečenici, pa je prisutna gradacija *uzlaznog tipa*, koja je uslovljena upravo vezničkom konstrukcijom *a kamoli*.

S obzirom na prisustvo intenzifikatora i uzlaznu gradaciju, u ispitivanom jeziku uočava se i ustaljen raspored elemenata gradacijskog niza, jer se prvo navodi onaj čija je realizacija vjerovatnija, tj. očekivanija. *Usporedna rečenica predstavlja postojanje pitanja mogućnosti (ne)realizacije sadržaja prethodne, pa njena upotreba postaje stilski efektivnija u odnosu na zamišljeno pitanje i odgovor koji bi se dao kao njegova potvrda ili odricanje* (49).

4.2. Veznik *ne samo...nego/no*. Semantički i sintaksički najrodnije gradacionim rečenicama u našem korpusu, jesu one sa korelacionim veznicima *ne samo...nego/no*. Njih takođe karakteriše prisustvo intenzifikatora, ustaljen raspored elemenata dvočlanog gradacijskog niza, ali i usaglašenost predikata s obzirom na potvrđnost–odričnost i obrnut raspored elemenata niza u odnosu na gradacione rečenice. U Lalićevom jeziku uočavamo dominaciju konstrukcije *ne samo...nego* u romanima *Svadba*, *Raskid*, *Lelejska gora* i *Tamara*, dok je njegova stilaska varijanta *ne samo...no* osobenost romana *Ratna sreća*.

⁶ Uslovni termini koje uvodi M. Kovačević (Ibid., 42).

Primjeri:

- 1) Sve je neizvjesno sem opasnosti, a baš ona se vješto krije *ne samo* u nepoznatom, *nego* često i u onom što izgleda da je poznato. (LG, II, 19);
- 2) *Ne samo* što im muče stoku, *nego* ne daju ni trava u livadama da im bude ravnopravna; (LG, II, 55);
- 3) *Ne samo* glad i tjeskobu, zavist, mržnju i osvetu što upregne, *nego* on i ljubav umije da nasamari (R, II, 116);
- 4) *Ne samo* ljude i njihove pare, slamarice i košulje, *nego* je kocka osvojila čitavo vrijeme u logoru i stigla na radilišta. (R, II, 219);
- 5) *ne samo* što je smršavio *nego* se od nečeg okrastao. (R, II, 235);
- 6) I slažu se i pomažu i podvaljuju – *ne samo* braći Srbijancima *no* i svojim plemenima i precima (RS, II, 123);
- 7) Krčme su bile *ne samo* svratišta za putnike namjernike, *no* i neka vrsta konsolata za dalja plemena (RS, II, 84);
- 8) „Pa *ne samo* što nemaju, *no* ne umiju ni da traže...“ (RS, II, 113).

Poredbeni korelati koje u takav odnos dovode veznici *ne samo...nego/no*, pri čemu je prvi u ispitivanom tekstu znatno frekventniji, mogu biti pojedinačni članovi rečenice, njihove sintagme ili cijela rečenica. Razlika između usporedbe jednog elementa ili cijelog rečeničnog sadržaja jedino je u tome što su u prvom slučaju svi ostali rečenični članovi podudarni, pa su kao takvi *komunikativno redundantni i elidirani* (52).

U semantičkoj strukturi ovih rečenica, veći značaj ima antecedentni dio *ne samo*, sastavljen od odrične rječice *ne* i restriktora *samo*, pa negacija isključuje njegovo apsolutno djelovanje i predodređuje navođenje poredbenog korelata.

4.3. Veznici *ne toliko...koliko* i *a ne samo*. Srodnost na strukturnom i semantičkom planu sa prethodnim rečenicama uočava se i u vezi sa vezničkim konstrukcijama sastavljenim od zamjeničkog količinskog priloga *toliko* (koji ima funkciju restriktora) i priloga *koliko*. Za razliku od konstrukcija sa *ne samo...nego* koje se oslanjaju na model suprotnih rečenica, ovaj gradacioni model blizak je načinskim rečenicama. (Ibid., 55), pri čemu se negacijom priloga *toliko* ukazuje na nejednaku vrijednost kvantifikovanih sadržaja.

Primjeri:

- 1) *Ne toliko* zbog pjesme, kojoj se ne može poreći svaki drugi uticaj, *koliko* zbog drugih jačih razloga, te noći se nekolicina onih mladića stvarno sastaviše s puškama i zajedno sa Zarom Goričićem udvostručise Čemerkićevu grupu (S, II, 200);
- 2) Prepao se – *ne toliko* od naroda *koliko* od „usko-gaća“, „Palilulaca“, „srbijanskih đaka“ i „klupodera iz Biograda“ te zapeo da ih rastjera (RS, II, 309);
- 3) pošli su u borbu *ne toliko* da slobodu izvojuju *koliko* da se nadgornjaju: (R, II, 46);
- 4) Strah me uhvati – *ne toliko* od onih sela, što svakog časa mogu da stignu, *koliko* od moje ukočenosti (LG, II, 165).

Kombinacijom veznika *a* i korelacionog dijela *ne samo*, dva sadržaja predstavljaju se u odnosu *značajniji–manje značajan*, pa za razliku od svih dosad navođenih gradacionih modela, ovdje nailazimo na silazni gradacioni tip.

Primjeri:

1) Da imate malo mozga imali biste i nečeg drugog, *a ne samo* onoga kamena i obraza (R, II, 290); 2) Crni reče da bi volio da jednom nekoga oslobodi, *a ne samo* da zarobljava, gađa i bježi. (R, II, 326); 3) da se naše ljudstvo izmiješa sa svijetom, da zapjeva i druge pjesme, *a ne samo* glasvosječke i knjaževske (RS, II, 129).

Konstrukcije ovog tipa, koje su produkt postvukovskog, i to najnovijeg razvoja jezika, zastupljene su u vrlo ograničenom broju primjera u jeziku našeg pisca. To je i sasvim očekivano, budući da se ova konstrukcija po pravilu upotrebljava u naučnom stilu (57).

5. Objasnidbene rečenice

Objasnidbene rečenice izdvajaju se kao posebna vrsta koordiniranih rečenica na osnovu istih kriterijuma prema kojima su taj status dobile i sastavne, suprotne, rastavne i gradacione rečenice, a koji se tiču posebnog značenja koje se ne dovodi u vezu sa ostalim vrstama, i za čije izražavanje postoje posebna gramatička sredstva – a to su veznici *odnosno* i *to jest*.

U jeziku Mihaila Lalića uglavnom nailazimo na objasnidbene konstrukcije sa veznikom *to jest*, dok je veznik *odnosno* prisutan u vrlo ograničenom broju primjera. Niska frekvencija u ispitivanom tekstu je sasvim očekivana, budući da su konstrukcije ovog tipa uglavnom osobenost specijalnih stilova standardnog jezika: publicističkog, administrativno-pravnog i pogotovo naučnog stila (Kovačević 1998: 58–79).

5.1. Veznik *to jest*. U rečenicama ovog tipa, povezuju se *alternativni izrazi za isti referent*. Koordinirani element tako predstavlja samo *reimenovanje, tj. novu formulaciju za isti referent koji je imenovan prvim članom koordinirane veze*, pa nailazimo na *koordinaciju alternativnih oznaka za isto označeno* (Ibid., 63–64). Ove rečenice karakteriše zatvorena struktura, što znači da su dvokomponentne, i prema odnosu onog što se njima kazuje, veći značaj ima ono što je istaknuto prvom rečenicom, a manji onaj sadržaj koji predstavlja pojašnjenje.

Primjeri:

1) „Piši kao što govoriš“, *to jest* kako ti kad dođe (RS, II, 2); 2) Tim putem se iznad junaštva uzdigao pojam čojstva ili herojstva, *to jest* nešto skromnijeg viteštva oplemenjenog idealom zaštite čovjeka... (RS, II, 31); 3) te brčiće stavio je radi kamuflaže, *to jest* da ga žandari ne opaze (RS, II, 44); 4) Kaže Vuk Karadžić da su epske pjesme crnogorske ostale mršave i kržljave što se tiče poezije, *to jest* da je u njima više istorije nego poezije. (RS, II, 128); 5) Ja im više nijesam potreban, mogu da idem, *to jest* da produžim. (R, II, 345); 6) Naokolo su dvije doline, *to jest* liče na doline (LG, II, 154); 7) Bješe se i on pokolebao, *to jest* naslutio da se sudbina ne mijenja (RS, II, 261).

Opšteobjasnidbeni veznik *to jest* (kao i *odnosno*), u različitim kontekstima dobija različite značenjske nijanse – preformulacije, korekcije, eksplikacije, konkretizacije i sl. Pri tome, uočava se sličnost sa rastavnim rečenicama kojima se takođe povezuju alternativni izrazi, ali kod njih uvijek postoji mogućnost realizacije jednog sadržaja, dok kod objasnidbenih realizacija jednog nužno implicira i mogućnost realizacije i drugog sadržaja koji se i eksplicira radi pojašnjenja drugog – *piši kao što govoriš, odnosno radi kako ti kad dođe*.

6. Zaključak

Sintaksičko-stilska analiza nezavisno-složenih rečenica zasnovana na klasifikaciji M. Kovačevića pokazala je da su:

1. Prema stepenu zastupljenosti najfrekventnije i najekspresivnije sastavne rečenice sa veznikom *i*, pogotovo kada se javljaju u nizovima, opisujući složene odnose unutar romaneskne stvarnosti Lalićevog djela;

2. Zabilježena je niska frekvencija veznika *te* koji se u svim primjerima javlja kao apsolutna sinonimska opozicija vezniku *i*;

3. Izrazita zastupljenost adverzativnih rečenica u Lalićevom jeziku odraz je specifičnih, oprečnih i psihološki kompleksnih odnosa koji vladaju u narativnoj zbilji svih njegovih romana;

4. Najfrekventniji disjunktivni veznik *ili* upotrebljava se jednostrano ili reduplicirano, ne ometajući permutaciju klauza ni gramatički ni semantički.

5. Analiza gradacionih rečenica u potpunosti je potvrdila pretpostavku da konstrukcije ovog tipa odlikuje dvočlanost gradacionog niza, strukturalna zatvorenost, ustaljen raspored komponenata gradacije uz pojedine veznike i prisustvo intenzifikatora *n(i)* uz jedan element gradacionog niza.

6. Djelimično je opravdano uvođenje u analizu objasnidbenih rečenica, s obzirom na korpus iz književnoumjetničkog stila, budući da one zasigurno nisu jedna od njegovih odlika. Stoga je i bila očekivana niska frekventnost ovih rečenica u Lalićevom jeziku.

Izvori:

1. *Svadba*, Beograd: Prosveta, 1950. god.
Svadba, Ljubljana: Delo, 1973. god.
2. *Raskid*, Cetinje: Narodna knjiga, 1955. god.
Raskid, Beograd: Nolit, 1969. god.
3. *Lelejska gora*, Beograd: Nolit, 1957. god.
Lelejska gora, Beograd: Nolit, 1983. god.
4. *Ratna sreća*, Beograd: Nolit, 1973. god.
Ratna sreća, Beograd: Nolit, 1983. god.
5. *Tamara*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1992. god.

Literatura:

- Апресян, Ю. Д.: *Лексическая семантика, Синонимические средства языка*, Наука, Москва, 1974, 57–77.
- Bečanović, Tatjana: *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Posebna izdanja, Knjiga 53, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 12, Podgorica, 2006.
- Brabec, Ivan; Hraste, Mate; Živković, Sreten: *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1963.
- Ćorac, Milorad: *Jezik i stil Mihaila Lalića*, Priština, 1968.
- Ćorac, Milorad: *Metaforski lingvostilemi*, Beograd, 1982.
- Ćorac, Milorad: *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*, Univerzitet u Prištini, Naučna knjiga, Beograd, 1974.
- Katnić-Bakaršić, Marina: *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Prag, 1999.
- Katnić-Bakaršić, Marina: *Stilistika*, Sarajevo, 2001.
- Kovačević, Miloš: *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Beograd, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Srbinje, 1998.
- Kovačević, Miloš: *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Unireks, Nikšić, 1995.
- Kovačević, Miloš: *Stilske figure i književni tekst*, Trebnik, Beograd, 1998.
- Minović, Milivoje; Ajanović, Mustafa: *Srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik*, IX izdanje, I dopunjeno, Svjetlost, Sarajevo, 1979.
- Stanojčić, Živojin; Popović, Ljubomir: *Gramatika srpskoga jezika, Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, Novi Sad, 1992.
- Stanojčić, Živojin; Popović, Ljubomir: *Gramatika srpskog jezika za gimnazije i srednje škole*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2011.
- Stevanović, Mihailo: *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezička norma) I Uvod. Fonetika, Morfologija*, Naučna knjiga, Beograd, 1991.
- Stevanović, Mihailo: *Savremeni srpskohrvatski jezik, (Gramatički sistemi i književnojezička norma); II, Sintaksa*, Naučna knjiga, Beograd, 1979.
- Vuković, Jovan; Šipka, Milan: *Gramatika srpskohrvatskog jezika za VII razred osnovne škole*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1969.

Natasa JOVOVIĆ

CLASSIFICATION OF COORDINATED SENTENCES ON THE EXAMPLE OF LALIĆ'S NOVELS

Summary

In this paper, independent sentences in Mihailo Lalić's novels are examined, while the syntactic-stylistic analysis is based on the classification model of M. Kovačević (1998), which partially departs from the traditional division of M. Stevanović, by excluding concluding and exclusive sentences as a subtype of constituent and opposite sentences.

Keywords: Mihailo Lalić, coordination, independent sentences, classification.

Jelena MRKAIĆ
Filološki fakultet Nikšić
Univerzitet Crne Gore
lenocka4@gmail.com

LEKSIČKO-SEMANTIČKA I KONCEPTUALNA ANALIZA SOMATIZAMA U NJEGOŠEVOJ FRAZEOLOGIJI I PREVODNIH KORESPONDENATA U ENGLESKOM JEZIKU: KONTRASTIVNI PRISTUP

Predmet rada je kontrastivna analiza somatskih frazeologizama ekscerpiranih iz *Gorskog vijenca* i *Luče mikrokozma* i njihovih korespondenata u prevodima na engleski jezik. Kontrastivni opis analiziranog korpusa uključuje utvrđivanje razlika i sličnosti na leksičkom, morfološkom i semantičkom nivou, pri čemu osnovni segment analize čini utvrđivanje stepena semantičke (a)simetrije sa kognitivnog stanovišta. Drugim riječima, cilj je da se na temelju jedinica korpusa izvrši semantička sistematizacija, ukaže na (ne)podudaranja u pogledu načina metaforičke i metonimijske konceptualizacije u izvorniku i jeziku prevoda, ustanovi vrsta međujezičkog odnosa, sličnosti, razlike, te stepeni i vrste frazeološke ekvivalencije.

Ključne riječi: frazeologija, somatizam, (međujezička) ekvivalencija, kontrastivna i konceptualna analiza, Petar II Petrović Njegoš.

I Uvod

Frazeološki izrazi kod kojih jedna ili više sastavnica predstavlja naziv za dio ljudskog tijela nazivaju se somatskim frazeologizmima. Budući da po pitanju jedinica koje ulaze u spektar somatske frazeologije među frazeologizmima postoje neslaganja (u pogledu uključivanja jedinica sa komponentama kojima se imenuju unutrašnji organi, nazivi za djelove životinjskog tijela, jedinice sa sastavnicama poput „duša“, „pamet“, i sl.), u ovom radu se rukovodimo definicijom R. Glušice (2013: 15): „Somatski frazeologizmi su oni koji u svom sastavu sadrže komponentu kojom se imenuje neki dio tijela (glava, ruka, obraz), unutrašnji organ ili tjelesna tečnost.“ Budući da se radi o jedinicama visoke frekventnosti i univerzalnog karaktera, tj. rasprostranjenosti u jezicima svih govornih zajednica, somatski frazeologizmi mogu predstavljati „visoko reprezentativan pokazatelj vrste odnosa koji na jezičkom planu uspostavljaju dva jezika“ (Trivić, 2015: 121). Činjenica da najbrojniju grupu u okviru kategorije idioma analiziranog korpusa čine upravo izrazi koji kao jednu od komponenata sadrže somatizam, potvrđuje tezu da je frazeologija u biti antropocentrična, tj. usmjerena prvenstveno na čovjeka, negove fizičke i psihičke osobine, ponašanje i iskustva. U većini jezika ljudsko tijelo predstavlja jedan od najzastupljenijih i

najproduktivnijih izvornih domena kojim se putem metaforičkog transfera izražavaju veoma raznorodni ciljni koncepti. Prema Čermaku, razloge treba tražiti u vanjezičkoj stvarnosti, tj. činjenici da su samo tijelo i način njegove segmentacije isti u svim zajednicama svijeta (Čermak, 2000, navedeno u Trivić, 2015). S druge strane, imajući u vidu da na strukturisanje različitih koncepata utiče sveukupnost iskustava – ne samo fizičkih i mentalnih, već i kulturoloških, pokušaćemo da utvrdimo u kojoj mjeri načini metaforizacije u izvornom i ciljnom jeziku koreliraju u okviru date grupe. Kako međujezička ekvivalencija direktno zavisi od podudaranja načina prenosa značenja – metaforičkog ili metonimijskog, to ćemo ukazati na razlike i sličnosti koje se u tom smislu javljaju kod prevodnih korespondenata.

II Korpus i metodologija

Korpus rada sačinjavaju frazeološke jedinice sa somatskom sastavnicom ekscerpirane iz originalnog teksta *Gorskog vijenca* prema kritičkom izdanju Radmila Marojevića iz 2005. godine i njihovi korespondenti na engleskom jeziku potvrđeni u tri prevoda na engleski jezik: prevod Džejmsa Vajlsa iz 1930. godine, Daneta Mrkića iz 1985. i Vase Mihailovića iz 1997. godine, te somatski frazeologizmi posvjedočeni u originalnom tekstu *Luče mikrokozma* sa komentarima Anice Savić Rebac iz 1986. godine i korespondenti ekscerpirani iz tri engleska prevoda: prevod Klarensa Meninga iz 1953. godine, Anice Savić Rebac iz 1957. i Žike Prvulovića iz 2002. godine.

Teorijsko-metodološki okvir na kojem se zasniva istraživanje obuhvata metode i saznanja iz više naučnih disciplina: frazeologije, traduktologije, korpusne, kognitivne i kontrastivne lingvistike.

III Leksičko-semantička i konceptualna analiza jedinica korpusa

U odjeljku koji slijedi se, na osnovu ekscerpirane građe, tj. kontekstualizovanih primjera iz paralelnog književnog korpusa, vrši kontrastivna deskripcija izvornih jedinica i njihovih prevodnih korespondenata. Osnovne segmente deskripcije čine semantička sistematizaciju, analiza (ne)podudarnosti i frazeoloških specifičnosti, kao i identifikacija vrste intrajezičkog odnosa i stepena prevodne ekvivalencije. Kada je semantička sistematizacija u pitanju, osnovni kriterijum predstavlja konkretni formalno-leksički sastav frazeologizma, tj. konkretan naziv za dio ljudskog tijela koji služi kao izvorni domen u procesu frazeologizacije. Stoga, na osnovu somatske komponente koja ulazi u sastav frazeologizma izdvajamo potpoglavlja koja grupišu izraze sa somatskom sastavnicom *glava, srce, oko/oči, uho, koljeno, dlaka/kosa, krv, prst, šaka, ruka, nos, kost(i), koža, noga, vrat, zubi, usta i obraz*.

3. 1. GLAVA

Izraz *izgubiti glavu* preveden je u datom korpusu jednom leksički i dva puta frazeološki. Frazeološki analog izvorne jedinice u engleskom jeziku je upravo idiom koji je upotrijebio Mrkić – *lose one's life*. Izraz *lose one's head* predstavlja primjer odnosa asimetrične polisemije (formalnih) međujezičkih korespondenata: njegovo primarno semantičko ostvarenje u engleskom jeziku

je „izgubiti pribranost, smirenost”, a realizuje se i u značenju *lose one's head over (somebody)*, tj. u značenju bliskom izrazu *zavrtjeti kome glavu* u izvorniku. Iako u rječnicima idioma izraz *lose head* nije posvjedočen u značenju ekvivalentnom jedinici originala, u iWeb korpusu smo našli brojne primjere takve upotrebe, te smatramo da se i prevodno rješenje u konkretnom slučaju može prihvatiti, ako ne kao apsolutni ekvivalent (zbog polisemantičke strukture i stepena konvencionalizacije u navedenom značenju), onda kao relativni: *On 20 March 1549, Thomas Seymour lost his head for it; Teachs Hole is where Blackbeard the Pirate, aka Edward Teach, lost his head in 1718; The marriage was never consummated and quickly annulled by Parliament. Cromwell lost his head over the affair...; this ceiling was one of his last sights before he lost his head. The King was executed on a scaffold outside on Whitehall in 1649; ...Antoine Lavoisier, before he lost his head in the French Revolution...* (iWeb).

Primjer 1

(GV, 1840)	(Mrkić, 1840)	(Mihailović, 1881)	(Vajlz, 1909)
Polovina glave izgubite, ne ostavte Kosu u kavure;	Let half of you lose your lives, But do not leave Kosa to the infidels.	Even if half of you were to perish, don't let Kosa remain with the giaours!	Though half of all thy men should lose their heads, Thou shouldst not give o'er Kossa to the giaours

Idiom *poginuti/izginuti na glavu* – rusizam sa značenjem „potpuno izginiti” (Stevanović i dr., 1983: 115) semantički tačno i opisnim putem prenose Mrkić i Vajlz, dok se Mihailovićevo opisno rješenje *suffer a defeat* po značenjskom opsegu ne podudara sa izvornom jedinicom. Ovdje ćemo napomenuti da sva tri prevodioca tumače dati izraz onako kako je objašnjen i u Rečniku Njogoševa jezika, kao i kod Rešetara, Marojevića, Latkovića. Pored navedenog, u Njogošologiji postoji i tumačenje da izraz na glavu znači „na glavnom mjestu, na Cetinju” tj. „gdje su glavni, najjači” koje su, između ostalih, zastupali Banashević i Tomović. Budući da su svi prevodioci na engleski jezik na isti način semantizovali i prenijeli izraz u ciljni jezik, smatramo da prevodna analiza u ovom slučaju može biti i od izvjesnog značaja u rasvjetljavanju tzv. „tamnih mjesta” frazeologije *Gorskog vijenca*. Kao neka od mogućih prevodnih rješenja navodimo zamjenu frazeološkim analogom *wipe out* (kill in large numbers; eliminate completely without a trace; The Free Dictionary by Farlex), odnosno leksički ekvivalent *annihilate*.

Primjer 2

(GV, 2688)	(Mrkić, 2688)	(Mihailović, 2792)	(Vajlz, 2846)
Kako čusmo za boj na Cetinju, da na glavu pogiboše Turci	When we heard of the fight on Cetinje, That all the Turks have been killed	When we heard of the fight at Cetinje and of the Turks suffering a defeat	Of how we heard of what befell, I tell: At Cettigné, how when the Turks all fell

Idiom *poginuti s glave*, iako na formalnom nivou vrlo sličan, na semantičkom planu se realizuje kao „pogibe nam jedan od najboljih” (Marojević, 2005: 159). Kao što se može vidjeti na osnovu navedenog primjera, izraz je uglavnom opisno i semantički tačno prenijet u jezik prevoda. Konstrukcija *strike at the very head* koju je upotrijebio Vajlz predstavlja kombinaciju leksičkog i frazeološkog prevoda: sam izraz *at the (very) head* se po semantičkom sadržaju djelimično podudara sa izvornom jedinicom, a i u iWeb korpusu nalazimo 78 primjera upotrebe u datom obliku i navedenom značenju: *He was at the very head of Europe’s literary tribe; Of course at the very head of all of the nobles was the King himself; It not only stands at the very head of all the rules as rule number one, but...*(iWeb).

Primjer 3

(GV, 1968)	(Mrkić, 1968)	(Mihailović, 2060)	(Vajlz, 2089)
Oh do Boga, a oh dovijeka, da čudno li <i>s glave pogibosmo!</i>	Oh, to God and to eternity, <i>What a man was lost from our midst.</i>	O my dear Lord, forever and ever, <i>what an awful way to lose a leader!</i>	To God our cries ascend; He hears our centuries of sighs! <i>Ruin doth strike us at the very head!</i>

Idiom *stajati (kome) na glavi* koji se može javiti u varijantnim oblicima *biti/sjedjeti (kome) na glavi, izaći/popeti se navrh glave*: prisjesti, dosaditi kome; „postati nesnosan, težak“ (Matešić, 1982: 134–149) sva tri puta preveden je doslovno. Prevodni supstitut, tj. frazeološki analog koji se mogao upotrijebiti kao rješenje u datom kontekstu, a u svom sastavu takođe ima i somatizam je *get up (one’s) nose* – annoy or irritate someone very much (The Free Dictionary by Farlex).

Primjer 4

(GV, 949)	(Mrkić, 949)	(Mihailović, 990)	(Vajlz, 1004)
jer mi nije lakši, što ću kriti, nego da mi <i>na vrh glave stoji.</i>	He is not easier on me <i>Than if he stood on my head.</i>	why should I hide, for me he’s not lighter <i>than if he were perched on top of my head.</i>	I must confess it easier were for me, <i>If standing on my head were he!</i>

Na osnovu ponuđenih prevodnih rješenja za idiom *bježati glavom bez obzira* može se zaključiti da ga prevodioci nijesu pravilno semantizovali, tj. da su izraz dekomponovali i protumačili kao slobodan spoj riječi „bježati ne obazirući se” pri čemu nijesu pepoznali da je dominantna semantička komponenta izraza „strah”. U sve tri prevodne verzije javlja se manje ili više uspješan opisan prevod, pri čemu je i sadržaj jedinice ekspliciran na različite načine. Adekvatan prevod ekvivalentnom frazeološkom jedinicom u engleskom jeziku je mogao glasiti *let him run for his (dear) life*:

Primjer 5

(GV, 2692)	(Mrkić, 2692)	(Mihailović, 2795)	(Vajlz, 2850)
Ko ne misli na Koran pljunuti, Neka <i>bježi glavom bez obzira</i> .	"Who does not think of spitting on the Koran, <i>Let him take to flight without a thought</i> ".	"He who doesn't wish to spit at the Koran, <i>Must run away without e'er turning back!</i> "	Who wisheth not to spit upon the Koran <i>"Let him take flight, nor hesitate too long"</i> .

Ipak, kontekstualna ograničenja ne dozvoljavaju da se varijacija datog izraza – ***uteći bez obzira*** u narednom primjeru prevede istim analogom, te Mrkićevo i Mihailovićevo rješenje u vidu frazeološke jedinice čiji se semantički sadržaj unekoliko poklapa sa izvornim, smatramo adekvatnim: *to disappear/vanish without (a) trace* (To disappear without any indication to one's or something's whereabouts; The Free Dictionary by Farlex). S druge strane, Vajlzovo (opisno) prevodno rješenje se zbog različitih stilskih implikacija u odnosu na izvorni izraz ne može uzeti kao prihvatljivo:

Primjer 6

(GV, 846)	(Mrkić, 846)	(Mihailović, 885)	(Vajlz, 899)
Vrag <i>uteče nekud bez obzira</i> , A ozdravi snaha Anđelija	The devil <i>disappeared without a trace</i> , And so recovered Angelia.	The devil <i>fled somewhere without a trace</i> , Anđelija, in turn, regained her health.	<i>The Devil said Adieu</i> ; he came not back; And so was heal'd Angelia!

Idiom ***utjerati (kome) pamet u glavu*** preveden je doslovno. Primjere za konstrukciju koju koristi Mihailović nijesmo našli ni u rječnicima, ni u korpusu iWeb. Upotrebom slobodnog spoja riječi *put wisdom into somebody* koji koriste Mrkić i Vajlz ne prenose se (sve) konotativne vrijednosti izvorne jedinice, što se može vidjeti i na osnovu primjera koji smo našli u iWeb korpusu (...*the Lord put wisdom into the heart of King Solomon so that he could judge his people wisely*). Na nivou leksikografske obrade izraza moglo bi se zaključiti da je frazeološki korespondent u engleskom jeziku idiom *knock sense into somebody/somebody's head*. Razlika se na semantičkom planu ogleda u tome što glagolska komponenta *knock* u velikoj mjeri čuva i svoje doslovno značenje, uzrokujući i višeznačnost samog izraza u ciljnom jeziku: urazumiti/opametiti koga i opametiti (koga) uz upotrebu fizičke sile (1. to assist or persuade someone to start thinking sensibly (about something); 2. to strike one, making one smarter, or at least obedient / try to persuade somebody to stop behaving in a stupid way, sometimes using rough or violent methods; The Free Dictionary by Farlex). U prilog tvrdnji o djelimičnom semantičkom „pražnjenju” idu i podaci o varijantnim oblicima izraza posvjedočeni u iWeb korpusu *knock/slap/beat/smack/bang/kick/smash/punch/blow sense into someone*. Na osnovu navedenih podataka zaključujemo da primjer može poslužiti kao ilustracija činjenice da se ekvivalentne jedinice na nivou dva jezička sistema usljed različitih konotativnih dimenzija ne mogu uvijek, i u svakom kontekstu,

zamijeniti jedna drugom. Kao (prikladnije) prevodno rješenje mogao upotrijebiti i frazeološki analog *teach somebody a lesson*, kao i da su primjeri doslovnog prevoda u datom kontekstu razumljivi i prihvatljivi.

Primjer 7

(GV, 1172)	(Mrkić, 1172)	(Mihailović, 1212)	(Vajlz, 1230)
otada smo viši prijatelji, <i>u glavu mi pamet učeraste.</i>	Since then we are greater friend <i>You put wisdom into my head.</i>	we have become much better friends since then. <i>You have driven wisdom into my head.</i>	Friends at a distance since are we; <i>Into my head some wisdom have put ye!</i>

Idiom *(ni) glave ne okretati (ne okrenuti / ne obrtati / ne obrnuti)* u značenju „ne mariti, ne hajati, ne voditi računa o komu ili čemu” (Matešić, 1982: 143) dva puta je bukvalno i jednom doslovno prenesen u jezik prevoda. Mrkićev i Mihailovčev prevod sa *turn one’s head* nije adekvatan budući da se radi o idiomu koji je u engleskom jeziku višeznačan, te se realizuje u značenjima bliskim izvornim jedinicama *okretati glavu od koga/čega*, te *zavrtjeti pamet/mozak kome* (1. to avoid paying attention to something uncomfortable, undesirable, unsafe, or inconvenient; 2. To cause someone to suddenly become fixated or infatuated; The Free Dictionary by Farlex). Napomenućemo još i da u engleskom jeziku postoji frazeološki analog u čijem se sastavu takođe nalazi somatska sastavnica *lift/stir a finger/hand*, tj. ekvivalent izraza *ne mrdnuti prstom* u izvorniku, ali se on, kako vidimo, nije našao među prevodnim rješenjima.

Primjer 8

(GV, 489)	(Mrkić, 489)	(Mihailović, 527)	(Vajlz, 530)
Trag po tragu meni poginuo da je bješe Srbin ugrabio <i>ako hoćah glave obratiti [...]</i> Ema kad čuh e ode u Turke	May every trace of my lineage perish, Had a Serb taken her, <i>If I would have turned my head [...]</i> But when I heard she went into Turks	Had she run off with any Serbian man May all my trace be wiped out forever <i>If I had then so much as turned my head [...]</i> But when I heard she had gone with a Turk,	Might all my stock be blotted out, Had any Serb run off with her, <i>And I had simply glanc'd to see [...]</i> But when I heard she'd gone with Turks

Idiom *svijet se (kome) oko glave vrti* po značenju blizak idiomu *zavrtjeti (kome) mozak/ glavu*, prenesen je bukvalno u jezik prevoda. Takvu kategorizaciju prevodnih rješenja obrazložimo primjerima iz iWeb korpusa na osnovu kojih se vidi da se konstrukcije koje su upotrijebili prevodioci prenose samo denotativno značenje frazeologizma, ali ne i globalno značenje jedinice (*As I held the telegram in my hand, the room seemed to whirl around me, and if the attentive maitre d'hotel had not caught me, I think I should have fallen. / Things*

whirl around me, yet I do not lose consciousness. / I never had problems with being dizzy or getting the feeling of vertigo until I was pregnant. From day one, the world seemed to be spinning around me and I couldn't get my brain to catch up to what my eyes were seeing). Kao jedno od mogućih frazeoloških rješenja navodimo izraz *lose one's head over* (to become confused or overly emotional about someone or something. The Free Dictionary by Farlex). Značenjski i prema metaforičkom prenosu značenja izvornoj jedinici je blizak već pomenuti idiom *turn one's head*, ali se u datom kontekstu može upotrijebiti samo uz izvjesne modifikacije teksta.

Primjer 9

(GV, 1279)	(Mrkić, 1280)	(Mihailović, 1321)	(Vajlz, 1340)
Kad je viđu da se smije mlada, <i>svijet mi se oko glave vrti.</i>	When I see her smile, The earth turns around me	When I see her smiling, that young beauty, <i>The world begins to whirl fast around me</i>	If I just catch her smile, this girl, <i>I feel the whole world around me whirl</i>

3. 2. SRCE

Idiom *pukne/puca (kome) srce* sa značenjem „osjetiti duševnu bol, biti vrlo žalostan/nesretan/očajan” (Matešić, 1982: 634) preveden je na različite načine. Za izraz u stihu 2026, Vajlz i Mrkić su upotrijebili relativni ekvivalent *break (someone's) heart* koji se u jednom od svojih značenja podudara sa izvornom jedinicom (if an event or situation breaks your heart, it makes you feel very sad; Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus), dok je Mihailović takođe pronašao frazeološko rješenje kontaminirajući navedeni idiom izrazom *break apart*. Kod primjera u stihu 2781, Mrkić je upotrijebio isto frazeološko rješenje, kod Mihailovića se javlja opisan prevod, dok je Vajlz parafrazu upotpunio sintagmom *in twain* (in two): *torn in twain* koja je u iWeb korpusu posvjedočena sa 8 primjera. Bliskoznačan idiom koji se u datom kontekstu mogao upotrijebiti je *tear (one's) heart*: to cause one to be extremely or inconsolably sad; to devastate one (The Free Dictionary by Farlex).

Primjer 10a

(GV, 2026)	(Mrkić, 2026)	(Mihailović, 2119)	(Vajlz, 2138)
<i>no joj puče srce u prsima a obrnu svijet naopako za onijem sivijem sokolom</i>	<i>Her heart broke within her bosom And her world was overturned Because of that grey falcon</i>	<i>The maiden's heart broke apart in her breast, The world for her was turned all upside down in her grief for her gray falcon brother</i>	<i>Her heart did break with in her breast The world for her was all overturned; Thinking of her falcon grey</i>

Primjer 10b

(GV, 2781)	(Mrkić, 2781)	(Mihailović, 2885)	(Vajlz, 2940)
<i>Nama živa srca popucaše</i>	<i>Our living hearts were breaking</i>	<i>Our heaving chests were bursting with anguish</i>	<i>Our heaving breasts were torn in twain</i>

Za izraz **ponijeti srce (kome)** Mihailović i Vajlz upotrijebili su relativni frazeološki ekvivalent *capture one's heart* koji se, uz variranje glagolske komponente javlja još u obliku *win/steal one's heart (away)*. U Mrkićevom prevodu postupak kalkiranja u jednom slučaju rezultira doslovnim prevodom (*How did she take your heart away?*), dok se kombinacija dva doslovno prenesena izraza *take the living heart*, tj. *take the heart away* u navedenom kontekstualnom okviru (*from within me*) manifestuje kao bukvalan prevod.

Primjer 11a

(GV, 1267)	(Mrkić, 1267)	(Mihailović, 1307)	(Vajlz, 1327)
<i>živo mi je srce ponijela!</i>	<i>She's taken the living heart from within me.</i>	<i>Yet she captured my whole heart completely.</i>	<i>She's simply captured all my heart!</i>

Primjer 11b

(GV, 1268)	(Mrkić, 1268)	(Mihailović, 1308)	(Vajlz, 1328)
<i>Rašta ti je srce ponijela?</i>	<i>How did she take your heart away?</i>	<i>How is that she has captured your heart</i>	<i>How 'simply captured all thy heart'?</i>

Idiom **zaviti na srce** „jako zaboleti, teško ražalostiti koga” (Stevanović i dr., 1983, I: 224) preveden je semantički tačno kod sva tri prevodioca. Mrkić i Vajlz se koriste parafrazom, dok se kod Mihailovića taj postupak javlja u kombinaciji sa frazeološkim prevodom *touch someone's heart*. Pored navedenog izraza, u okviru datog konteksta prevodiocima su na raspolaganju bili još i analogi *touch to the bottom of one's heart* ili *tear at someone's heartstrings* koji se javlja sa leksičkim varijablama *pull/tug/ (at) heartstrings* (to elicit strong feelings of sympathy or fondness; make somebody feel strong emotions of sadness and pity; The Free Dictionary by Farlex), a koji se kao prevodno rješenje mogao koristiti i za izraz *ujesti za srce* u stihu 1301. Kod pomenutog izraza u dvije prevodne verzije upotrijebljen je frazeološki analog *tear somebody's heart (out) / tear at somebody's heart*. U datom kontekstu adekvatan je i Mrkićev doslovni prevod *sting (at) one's heart*. Primjere takve upotrebe našli smo u iWeb korpusu, ali imajući u vidu relativno nisku frekvenciju (7 primjera), dato rješenje ne možemo okarakterisati kao frazeološki prevod: *On days of rain on days of shade I feel this needle of pain that stings my heart every time I think of you; I'm doing my best to give this all to God, but it really stings at my heart. I still love him; My palms close tightly, and my chest is tight. Just remembering her stings my heart, and I try desperately to keep my chin from wobbling;*(iWeb).

Primjer 12a

(GV, 2020)	(Mrkić, 2020)	(Mihailović, 2114)	(Vajlz, 2133)
Ada ova nesrećna nevjesta, te se danas ubi među nama, <i>ljuče mi je na srce zavila</i> no nesrećna glava Batrićeva.	Alas, this unhappy girl, Where she slew herself in our midst today, <i>My heart is pained more for her,</i> Then the head of the unfortunate Batric.	But this maiden, ill-fated and luckless, who killed herself before our eyes today <i>has touched my heart with much deeper sorrow</i> than the death of unfortunate Batric.	Alas, for this unhappy maid, Self-slain amongst us all this day. For her my heart hath keener sorrow Than for the head of her unhappy brother!

Primjer 12b

(GV, 1301)	(Mrkić, 1301)	(Mihailović, 1341)	(Vajlz, 1361)
Tuži mlada, za srce ujeda	Lament stings my heart	The young woman's lament tore at my heart.	This girl's laments, they tore my heart;

Izraz ***pokositi srce (kome)*** u jezik prevoda prenesen je doslovno i opisno. Frazeološki analog bliske slikovitosti koji je prevodiocima bio na raspolaganju je *tear one's heart out*:

Primjer 13

(GV, 1992)	(Mrkić, 1992)	(Mihailović, 2085)	(Vajlz, 2114)
<i>Živo mi je srce pokosio</i> i našu je zemlju ocrnio!	<i>He had smitten away my living heart</i> And put our country into sorrow	<i>he's cut sharply right into my own heart</i> thrown the whole land into deepest mourning!	<i>He's caught away my living heart.</i> And all our country weepeth truest tears.

Još jedan frazeologizam sa somatskom sastavnicom srce – ***lafsko (lavlje) srce*** preveden je ekvivalentom *lion's heart*. Iako u obliku *lion('s) heart* izraz ima relativno nisku frekvenciju (54 primjera u iWeb korpusu), prevod je ostvaren na konceptualnom nivou (motivacija putem simbola na kojoj se zasniva i značenje lekseme *lionheart* i poređenja *as brave as a lion*).

Primjer 14

(GV, P: 18)	(Mrkić, 18)	(Mihailović, 18)	(Vajlz, 18)
Evo tajna besmrtnika: dade Srbu stalne grudi;	Behold the mortal's secret: he gave the Serb a resolute breast,	He is the Immortal's secret: he gave the Serbs the chests of steel	Secret of fame immortal - arous'd to nobler part,

od viteštva odviknuta u njim <i>lafska srca</i> budi.	To knighthood estranged, he wakes in them <i>lion hearts</i>	and awakened the <i>lion's heart</i> in those who had lost their courage	When knighthood was languishing brought his people <i>lion heart</i> .
---	--	--	--

3. 3. OČI

Idiom *da (kome) oči iskoče/ispadnu/prsnu* upotrebljava se kao intenzifikator značenja, tj. „za isticanje koncepta bola, nečega strašnog i nepodnošljivo mučnog, nekog nepijatnog iskustva, i izrazito je negativno konotiran” (Trivić, 2015: 271). U prevodnim rješenjima za primjer iz stiha 1311 izraz je dekomponovan, te na engleski jezik prenesen kombinacijom doslovnog i opisnog prevoda. U stihu 1413 Vajlz je upotrijebio frazeologizam *by the sweat of one's brow* (through or because of one's own efforts or hard work; The Free Dictionary by Farlex) koji nema isto značenje kao izvorna jedinica, ali bi se u konkretnom slučaju mogao prihvatiti kao kontekstualni analog. Sa druge strane, Mihailovićevo frazeološko rješenje (*one's eyes are popping out* (of one's head) nije prihvatljivo budući da se radi o prividnoj ekvivalenciji, odnosno tzv. lažnim prijateljima: engleski izraz se javlja u značenju *razrogačiti/iskolačiti oči (u čudu)*; iznenaditi se (one's facial expression indicates surprise or extreme interest in what one is looking at; The Free Dictionary by Farlex). Bliskoznačan izraz u engleskom jeziku je *more than flesh and blood can stand/endure*: too painful or unpleasant to tolerate: *Sometimes the pain is so bad that it is more than flesh and blood can stand* (The Free Dictionary by Farlex).

Primjer 15a

(GV, 1311)	(Mrkić, 1311)	(Mihailović, 1353)	(Vajlz, 1371)
sunce peče <i>da oči iskoče</i>	The sun <i>burns the eyes from one's head</i>	The scorching sun <i>made our eyes a-burning</i>	Scorching the sun, <i>burning one's eyes from head</i>

Primjer 15b

(GV, 1413)	(Mrkić, 1413)	(Mihailović, 1455)	(Vajlz, 1474)
mučahu se, <i>da im oči prsnu</i> , da oderu koru leba suha.	Stricken with poverty <i>till their eyes burst</i> , Just to earn a dry crust of bread.	<i>toiling until their eyes were popping out</i> to earn a crust of meager, dried-out bread.	<i>Toiling hard with sweat of brow</i> , Simply to earn a crust of bread.

Idiom *zamaštati oči (kome)* jednom je preveden relativno slobodnom parafrazom i dva puta uz upotrebu frazeološkog analoga *cast a spell on (somebody)*, pri čemu Mihailovićevo rješenje predstavlja svojevrsnu kombinaciju doslovnog i frazeološkog prevoda. Iz analize prevodnih rješenja vidi se da je ovakav postupak svojstven Mihailovićevoj prevodnoj strategiji, a najčešće se javlja kod primjera kod kojih se njegov frazeološki prevod podudara sa Vajlzovim ili Mrkićevim. Neka od mogućih objašnjenja su da se proširenja javljaju kako bi

se pratila metrička forma originala, ili kako bi se „udaljilo” od prvobitnog prevoda, što bi u datom segmetu išlo u prilog hipotezi o retradukciji. Frazeološki analog koji u svom sastavu ima istu somatsku sastavnicu a blizak je izvornoj jedinici i na konceptualnom nivou je *pull wool over (someone’s) eyes: If you say that someone is **pulling the wool over your eyes**, you mean that they are trying to deceive you, in order to have an advantage over you;* (Collins Cobuild Advanced Learner’s Dictionary).

Primjer 16

(GV, 1579)	(Mrkić, 1579)	(Mihailović, 1620)	(Vajlz, 1640)
To ne može bit istina, Draško, nego su ti oči zamaštali.	This cannot be true, Drasko, But <i>they must have cast a spell on you.</i>	That cannot be the truth, my dear Drasko, They <i>must have cast a spell over your eyes.</i>	O Drashko, can this all be true! <i>Conjuring tricks they did for you!</i>

Izraz **vaditi (žive) oči (kome)** sa značenjem „odnositi se (postupati) prema kome neprijateljski, krvnički” (Stevanović i dr. 1983, I: 570), prevodioci su prenijeli doslovno, i u jednom slučaju bukvalno (to blind). Imajući u vidu da u engleskom jeziku postoji izraz bliskog značenja i slikovitosti – *scratch one’s eyes out* (to fight or argue with someone in a very angry and cruel way; Macmillan Dictionary), te da Živorad Kovačević u svom frazeološkom rječniku navodi oblike uz variranje glagolske komponente *tear/pick claw one’s eyes out* (za koje nijesmo pronašli potvrde u rječnicima idioma), smatramo da su data prevodna rješenja razumljiva, bez obzira na to da li im se može pripisati status frazeološke jedinice. Reprezentativne primjere za izraze sa glagolskom komponentom *tear/gouge* u datom značenju u iWeb korpusu nijesmo pronašli, te je to još jedan argument u prilog tezi da se ne radi o frazeološkom, već o doslovnom prevodu. Pored navedenog ekvivalenta, u kontekstu stiha 202 bi se mogao upotrijebiti i izraz *to jump/fly at someone’s throat*, ili *(to be) at daggers* koji kao korespondent izvorne jedinice u svom *Srpsko-engleskom rečniku idioma* navode Margot i Boško Milosavljević.

Primjer 17a

(GV, 202)	(Mrkić, 202)	(Mihailović, 240)	(Vajlz, 234)
Naši cari zakon pogaziše, počeše se krvnički goniti, jedan drugom vadit oči žive	Our emperors trampled the law And began to fight each other- <i>Blinded one another</i>	Our kings and tsars trampled upon the Law. They began to fight each other fiercely and <i>to gouge out each other’s very eyes.</i>	Our Rulers trampled underfoot all law, With bloody hatred fought each other down. <i>Tore from fraternal brows the living eyes</i>

Primjer 17b

(GV, 1200)	(Mrkić, 1200)	(Mihailović, 1240)	(Vajlz, 1258)
Oko šta se oni dva poklaše, <i>jedan drugom oči iskopaše?</i>	What do they fight over, <i>And tear each other's eyes out?</i>	Why do they fight each other so fiercely, <i>and why are they gouging each other's eyes?</i>	Wherefore fight they thus each other. <i>And tear out so each other's eyes?</i>

Idiom **ne uteče (živa) oka (ni svjedoka)** sa značenjem „niko se nije spasao, svi su stradali, nestali” (Stevanović i dr., 1983, I: 572), na ciljni jezik preveden je nefrazeološki i uglavnom netačno, tj. bukvalno. Mrkić je izraz defrazeologizovao i prenio samo leksičko značenje sa kojim sastavnice ulaze u sastav frazeologizma, te je kao rezultat nastao bukvalan prevod. Sličan postupak nalazimo kod Mihailovića, s tim što on u potpunosti izostavlja somatsku, a prenosi doslovno značenje ostalih sastavnica, pa se u (bukvalnom) prevodu dobilo „nijedan svjedok nije pobjegao”. Vajlzovo rješenje je daleko uspješnije od dva prethodno navedena: somatsku sastavnicu je preveo sintagmom *seeing eye*, a zatim je po sličnom principu metonimijskog prenosa značenja komponentu svjedok zamijenio sa *tongue of Turk*, pa se u prevodu umjesto ustaljenog izraza dobio originalan, autorski. Po našem sudu, kao kontekstualni analog mogao se upotrijebiti idiom (*there is*) *neither hair nor hide (of someone/something)*: no trace or evidence of someone or something (The Free Dictionary by Farlex) koji u svom leksičkom sastavu takođe ima somatizam, odnosno dva somatizma budući da *hide* čuva svoje arhaično značenje „skin”.

Primjer 18

(GV, 2597)	(Mrkić, 2596)	(Mihailović, 2701)	(Vajlz, 2735)
Koliko je ravnoga Cetinja, <i>ne uteče oka ni svjedoka,</i>	However broad is the plain of Cetinje, <i>Not an eye, not a witness escaped.</i>	As wide and long that Cetinje Plain is, <i>not one witness was able to escape</i>	Though broad enough Cettigné's Plain, <i>No single seeing eye, no tongue of Turk</i>

Idiom **ne dati (kome) oka otvoriti** sa značenjem „ne dati (kome) da predahe, da se odmori, stalno zasipati vatrom, uznemiravati” (Stevanović i dr., 1983, I: 572), bukvalno su prenijela sva tri prevodioca *Luče mikrokozma*. Bliскоznačan izraz u engleskom jeziku je (*not to*) (*give someone*) *a breathing spell* (an opportunity to prepare for or have a respite from a difficult situation; The Free Dictionary by Farlex). Po našem sudu, adekvatno rješenje bi mogla predstavljati zamjena izvorne jedinice međujezičkim antonimom (*not to*) *leave someone in peace* (avoid disturbing or bothering someone; The Free Dictionary by Farlex).

Primjer 19

(LM, I: 8)	(Mening, str. 17)	(Savić-Rebac, str. 265)	(Prvulović, I: 8)
<p>de užasne bure gospodstvuju, <i>oka smrtnu otvorit ne daju,</i> već ga gone u mračno žilište, Bog zna kakvom sudbom naznačeno.</p>	<p>And <i>close the eyes of every mortal man</i> And drive him on into that dark abode, Predestined by a fate we cannot know</p>	<p>To mortals <i>to unclose a trembling eye,</i> And drive them back into the dark abode, Assigned to them by that strange destiny.</p>	<p>Which <i>close the eye of every mortal being,</i> And drive him into the dark abode Assigned as such by some strange fate.</p>

3. 4. UHO

Za izraz (*nema*) *turskog uha*, nastao metonimijskim prenosom značenja, primjer bukvalnog prevoda nalazimo kod Mrkića, dok su ostala dva prevodioca uspješno upotrijebila korespondent *not a single*. Primjer je karakterističan i po pojavi dvostrukog prevoda kod Vajlza: *even one single Turk / any Turkish ear*. Moguće je da je prevodilac zbog kataforičkog konteksta (headless bodies, ashes) shvatio da izraz pored globalnog značenja koje je dobro prenio analogom, čuva i svoje doslovno značenje, pa je stoga nastao i bukvalan prevod.

Primjer 20

(GV, 2720)	(Mrkić, 2720)	(Mihailović, 2823)	(Vajlz, 2878)
<p>sad ti nema u našu nahiju obilježja od <i>turskoga uha</i> do trupine ali razvaline</p>	<p>Now there is no more in our country Even a trace of the <i>Turkish ear</i>, Except for corpses and ruins</p>	<p>There is no trace of <i>e'en one single Turk</i> if you did search our entire district now, save for headless corpses or a ruin.</p>	<p>And now for thee throughout our parts Is not a trace of <i>e'en one single Turk</i> - At least thou'll find not any <i>Turkish ear</i> - Bodies headless, ruins, ashes views man here!</p>

Idiom *podignuti uši* – „osiliti se, osmeliti se” (Stevanović i dr., 1983, II: 57), frazeološki su preveli Vajlz i Mihailović sa *lift up / raise one's head* (to be very confident and proud; Cambridge Dictionary of English), dok je Mrkić, zadržavajući somatsku sastavnicu izvornog idioma, bukvalno preveo izraz.

Primjer 21

(GV, 1793)	(Mrkić, 1793)	(Mihailović, 1835)	(Vajlz, 1863)
Ne zaborav' sablje i miždraka i tvojega biča paklenoga, jer su Vlasi <i>uši</i> <i>podignuli</i>	Do not forget your sword and lance, Also your infernal whip, For the Serbs havs <i>lifted their ears.</i>	Do not forget your sabre and your lance, nor leave behind your hell-inspiring whip, for the Vlachs <i>herhave</i> <i>raised their heads</i> <i>again.</i>	Forget thee not thy sabre, nor thy lance; Thy scourge infernal lake with thee withal, Seeing the raya <i>lifts</i> <i>again his head</i>

Prevodna rješenja za izraz **put za uši** sa značenjem „odlazi, odlazite” (Stevanović i dr., 1983, I: 200) po našem mišljenju, mogu se svrstati u frazeološki prevod, iako analog u ustaljenom obliku (*be on your way*) koristi samo Mihailović. U Mrkićevom prevodu elidirana je glagolska komponenta *take (take to the road)*, ali je, kao i kod Mihailovića, preneseno značenje izvorne jedinice. Vajlz u svom rješenju modifikuje, tj. aludira na izraz *show one's/a clean pair of heels* koji ima značenje odjuriti, pobjeći. Iako se po semantičkom sadržaju razlikuje od izvorne jedinice, smatramo da se izraz u navedenom primjeru može prihvatiti kao kontekstualni analog. Kao jedno od mogućih rješenja navodimo idiom *hit the road* koji je, kao izvorna jedinica kolokvijalno markiran, te bi se njegovom upotrebom ostvarila ekvivalencija kako na značenjskoj, tako i na stilskoj ravni.

Primjer 22

(GV, 1173)	(Mrkić, 1173)	(Mihailović, 1213)	(Vajlz, 1231)
Eto pismo, pa sad <i>put za uši!</i>	Here is the letter, and <i>now to the</i> <i>road</i>	Here's your letter. <i>Now on your way</i> <i>quickly!</i>	There is the letter, and <i>now let's see</i> <i>your heels!</i>

3. 5. KOLJENO

Izraz **pogano koljeno** koji se odnosi na porodičnu lozu, rod, tj. soj, semantički tačno su preveli Mrkić i Vajlz, dok se Mihailovićev opisni prevod udaljava od značenja izvorne jedinice. Vajlzovo prevodno rješenje mogli bi okarakterisati kao frazeološko, jer je izraz (*to be of certain stock*, sudeći po primjerima iz iWeb korpusa, prilično frekventan (of peasant stock 28, of noble stock 16, of European stock 59, of Irish stock 30, of American stock 28, of English stock 24, of Jewish stock 18 itd.).

Primjer 23

(GV, 221)	(Mrkić, 221)	(Mihailović, 259)	(Vajlz, 253)
Brankoviću, <i>pogano koljeno</i> , tako li se služi otačastvu	Branković of <i>debased lineage</i> Does one serve one's fatherland so?	Vuk Brankovic, o you <i>shameful</i> <i>scoundrel</i> , was that the way to serve your fatherland?	Thou Brankovitch, <i>of stock despicable</i> , Should one serve so his Fatherland

3. 6. DLAKA/KOSA

Za izraz *kosa se (kome) naježila* koji se javlja još i u varijantnom obliku *sve se dlake naježe (čovjeku)* upotrijebljena je ekvivalentna frazeološka jedinica u engleskom jeziku – *make (someone's) hair stand on end / set hair on end*. Sa strogo semantičke tačke gledišta, amplifikacija konotativne vrijednosti izraza dodavanjem fraze “from fright” u Mihailovićevom prevodnom rješenju za stih 1560 nije opravdana, tj. predstavlja dvostruki prevod frazeološke jedinice, te smatramo da je u konkretnom slučaju uslovljena težnjom da se prati metrička forma originala. Budući da u korpusu iWeb nalazimo nekoliko varijacija glagolske komponente *set/raise/stand (one's hair on end)*, smatramo da se i Vajlzovo rješenje za jedinicu u stihu 1650 može okarakterisati kao frazeološki prevod.

Primjer 24a

(GV, 1560)	(Mrkić, 1560)	(Mihailović, 1602)	(Vajlz, 1623)
Usred dana da ga čovjek sretne, <i>Sva bi mu se kosa naježila.</i>	If a man had met them in midday, <i>His hair would stand on end.</i>	If you met them in broad daylight, by chance <i>Surely your hair would stand on end from fright.</i>	If one had met them in broad day <i>His very hair had stood on end!</i>

Primjer 24b

(GV, 1650)	(Mrkić, 1650)	(Mihailović, 1694)	(Vajlz, 1719)
A gadno je na put pogledati - <i>sve se dlake naježe čovjeku</i>	It is unseemely even to see one on the road, <i>All one's hair stands on end.</i>	It's sickening to see them on the road - <i>one's hair does stand on end at such a sight.</i>	Not e'en to see them do our people care; <i>They put on end our people's every hair!</i>

Izraz *za dlaku* koji se kod Njegoša javlja u modifikovanom, tj. proširenom obliku radi dodatne intenzifikacije značenja, semantički je tačno preveden u sva tri slučaja. Vajlz i Mrkić opredijelili su se za nefrazeološki, tj. opisni prevod, dok je Mihailović upotrijebio frazeološki analog *just about*. Prevod je, dakle, u suštini tačan, ali je u dva od tri slučaja ekspresivna komponenta frazeologizma neopravdano zanemarena budući da u engleskom jeziku postoji apsolutni ekvivalent *by a hair ('s breadth)* čija upotreba nije ograničena datim kontekstom.

Primjer 25

(GV, 350)	(Mrkić, 350)	(Mihailović, 405)	(Vajlz, 430)
<i>U malu se dlaku</i> ne isklasmo, da pas pasu dovijek kažuje	<i>A little more</i> and there would have been a slaughter So that men after us would tell	We <i>just about</i> flew at each other's throats. Generations would tell one another	<i>A little more,</i> and Death had all in reach!

za krvavo naše sastavanje.	Of our bloody meeting.	the tale of our bloody get-together.	Then, down the ages had men told the story Of our affray and how it had been gory!
----------------------------	------------------------	--------------------------------------	--

3. 7. KRV

Idiom *prosuti/proliti krv* apsolutnim frazeološkim ekvivalentom *shed blood* preveli su Mrkić i Mihailović, dok je kod Vajlza posvjedočen opisan prevod. I izvorna jedinica i njen prevodni korespondent mogu se javiti u značenju proliti svoju krv, tj. žrtvovati se, ili proliti čiju krv, pa otuda i Vajlzov prevod *outpour my blood* koji u datom kontekstu nije adekvatan.

Primjer 26

(GV, 2404)	(Mrkić, 2404)	(Mihailović, 2499)	(Vajlz, 2520)
Kad <i>krv prospem</i> radi svoje vjere, ne bojim se kletve, ni drugoga.	When <i>I shed blood</i> for my faith, I do not fear my oath nor another's.	When <i>I shed blood</i> for my own faith freely, I do not fear a curse or anything.	When for my faith <i>I do outpour my blood</i> , No fear have I 'bout, oaths or aught beside!

Izraz *krvlju okupan* Savić-Rebac i Mening su preveli opisno, dok je Prvu- lović upotrebijebio idiom *drenched in something* (abundantly covered or supplied with; The Free Dictionary by Farlex). Budući da se imenica *blood* kao kolokat datog izraza u iWeb korpusu javlja u 363 primjera, rješenje ćemo okarakterisati kao frazeološki analog. Izvorna jedinica u engleskom jeziku ima leksički ekvivalent *blood-soaked* (involving or characterized by bloodshed or cruelty: "the blood-soaked history of the Crusades"; Oxford Living Dictionaries) koji se i u datom kontekstu mogao upotrijebiti. Istu pozadinsku sliku ima leksički korespondent *bloodbath* (indiscriminate slaughter; a massacre; The Free Dictionary by Farlex), koji se uz upotrebu mehanizma modulacije mogao upotrijebiti kao prevodno rješenje u konkretnom primjeru:

Primjer 27

(LM, V: 80)	(Mening, str. 62)	(Savić-Rebac, str. 289)	(Prvu- lović, V: 80)
Na ravnine među redovima, Dvije vojske <i>krvlju okupate</i>	Upon the fields between the warring lines, Where still their troops are <i>pouring forth their blood</i> .	Of the two armies <i>heaving on the ground</i>	Upon the plains, among the rows Of the two armies, <i>drenched in blood</i> .

Idiom *nemati krvi u obrazu* prevodioci su prenijeli direktno ili opisno. Neka od mogućih frazeoloških rješenja su *pale as death / as white as a sheet*. Ovdje treba ukazati i na idiom *the blood drains from someone's face* koji ima značenje preblijedjeti od straha ili iznenađenja (used for saying that someone immediately becomes pale because they are shocked or frightened; Macmillan Dictionary) i koji u konkretnom slučaju može poslužiti kao dobra ilustracija prividne međujezičke ekvivalencije.

Primjer 28

(GV, 1428)	(Mrkić, 1428)	(Mihailović, 1470)	(Vajlz, 1488)
Ama bješe muke i nevolje: ćeskota ih nesretnja davljaje [...] te <i>nemahu krvi u obrazu</i> .	But there was pain and misfortune in them too, Crowded with throings of the poor [...] <i>There was no blood in men's cheeks</i>	But it is not without pain for people they are stifled by terrible closeness[...] <i>In their faces people had no colour</i>	But with it all is pain and need; All closely pack'dare they together[...] <i>Pale and bloodless, too, their faces</i>

Idiom *okaljati ruke (krvlju)* u engleskom jeziku ima frazeološki ekvivalent *stain one's hands with blood*, tj. analog *(to) have blood on one's hands*. Među prevodnim rješenjima zabilježena su dva primjera doslovnog prevoda, i jedan primjer zamjene frazeološkim analogom *shed blood*:

Primjer 29

(LM, VI: 232)	(Mening, str. 86)	(Savić-Rebac, str. 300)	(Prvulović, VI: 232)
<i>Prva se je krvlju oskvernila bezakona ruka Kainova</i>	<i>The lawless hand of Cain first shed men's blood</i>	<i>The first of hands with blood polluted was the hand of Cain.</i>	<i>Cain's lawless hand was the very first to be desecrated by human bloodshed</i>

3. 8. PRST

Kao jednu od vrsta (semantičke) nepodudarnosti međujezičkih frazeoloških korespondenata, Dmitrij Dobrovoljski (2010: 20) navodi „asimetričnu polisemiju” koja se ogleda u tome što se polisemičan izraz u nekom jeziku u jednom od svojih značenja podudara sa monosemičnim izrazom u jeziku sa kojim se poredi. Takav je slučaj i sa izrazom *pokazivati/kazivati (na) koga prstom* koji se u datom slučaju javlja u obliku *po prstu kaživati*. Osim u značenju „optužiti koga” na osnovu kojeg stupa u ekvivalentan odnos sa izrazom *to point a finger at someone*, realizuje se i u značenju izvrgavati koga poruzi, „ukazivati kao na što nedostojno, sramotno” (Stevanović i dr., 1983, I: 194). Budući da se u Gorskome vijencu idiom javlja upravo u ovom drugom značenju, ponuđena prevodna rješenja ne smatramo adekvatnim. Po našem mišljenju, kao (kontekstualni) analog mogao bi se koristiti izraz *to bring shame upon somebody* uz element

rime *to bring shame upon his (family) name* ili prevod leksemom (*to*) *pillory* (staviti na stub srama): *to be forever pilloried by the people*.

Mrkićevo frazeološko rješenje upotrebom izraza *point something out* u značenju ukazati na nešto, pokazati (prstom), kao i nefrazeološka (opisna) prevodna rješenja, za izraz u 1053. stihu su prihvatljiva u kontekstu stiha koji slijedi (ka nevjernoj kući Brankovića). Čak i kada čitalac nije upoznat sa istorijskom pozadinom, kontekstualno okruženje – *traitor/unfaithful house* u velikoj mjeri osvjetljava značenje izraza. Prema našem sudu, najuspjelije rješenje je Vajlzov opisan prevod: parafrazom prenosi izvorno značenje, dok istovremeno, u smislu kompenzatorne tehnike zbog izgubljene ekspresivne komponente značenja, u prethodnom stihu koristi modifikovani izraz *cast a word of (shame)* nastao po analogiji sa frazeologizmom *cast a (first) stone (baciti kamen (na koga), osuditi)*.

Primjer 29a

(GV, 2415)	(Mrkić, 2415)	(Mihailović, 2518)	(Vajlz, 2539)
od njega se izlegli gubavci da ih narod <i>po prstu kažu</i>	May from him only lepers be bredi At whom <i>people will point their fingers</i>	May his offspring all turn into lepers, and may people <i>point their finger at them!</i>	Or let his progeny be lepers! - <i>Then shall the people point at them with finger!</i>

Primjer 29b

(GV, 1053)	(Mrkić, 1053)	(Mihailović, 1094)	(Vajlz, 1108)
Ne kće Srbin izdati Srbina da ga svijet mori prijekorom trag da mu se <i>po prstu kažu</i> ka nevjernoj kući Brankovića.	No Serb betrayed Serb there, That afterward the world may rebuke him And his <i>descendants be pointed out</i> Like the unfaithful Brankovic house.	No Serb wanted to betray another, so that people would not blame him later and <i>point at his descendants as they do</i> at the traitor house of Brankovics.	No Serb by Serb was falsely there betray'd; At none shall After-time <i>cast word of shame,</i> Nor <i>speak with scorn of one dishonour'd name</i> - Not shame as that to Brankovitch once came! -

Idiom *krst od tri prsta* – pravoslavni hrišćanin, onaj koji se krsti sa tri prsta, nastao metonimijskim prenosom značenja, u dva navrata je preveden je bukvalno. Za razliku od Mrkića i Vajlza u čijem prevodu se javlja „krst sa tri prsta”, Mihailović je dobro semantizovao i opisno preveo izraz sa “the one who crosses himself with three fingers”.

Primjer 30

(GV, 290)	(Mrkić, 290)	(Mihailović, 326)	(Vajlz, 326)
zatrije se ime crnogorsko, <i>ne ostade krsta od tri prsta!</i>	The Montenegrin name has disappeared, <i>the cross with three fingers is no more.</i>	wiped out is now the Montenegrin name, <i>no one crosses himself with three fingers</i>	The Montenegrin Name is underground, <i>the Cross with fingers three is no more found!</i>

3. 9. ŠAKA

Idiom *zapanuti/pasti šake* „doći u priliku, dobiti priliku za obračun s kime” (Stevanović i dr., 1983, II: 512) na različite načine je prenošen u ciljni jezik. Mihailović izraz zamjenjuje leksemom *to come*, čime se značenje navedenog stiha značajno mijenja. Kod Vajlzovog rješenja nijesmo sigurni da li je u pitanju slovna greška (*fill* umjesto *fall*) ili pogrešna upotreba izraza *fill in*, ali ono što jeste sigurno je da prevod svakako nije precizan. Naime, *idiom fall into (one's) hands* u semantičkom smislu je je blizak izvornoj jedinici, ali nije i isto značan. U tom pogledu je, u datom kontekstualnom okviru prikladnije upotrijebiti izraz *get/lay hands on someone* (get someone or something in one's grasp, especially to do harm; The Free Dictionary). Idiom koji koristi Mrkić, a vjerovatno i Vajlz, u našem jeziku ima ekvivalent *dospjeti u čije ruke*, pri čemu se u oba jezika najčešće javlja u obliku proširenom pridjevskom komponentom *prave* ili *pogrešne*.

Primjer 31

(GV, 433)	(Mrkić, 433)	(Mihailović, 471)	(Vajlz, 472)
pa s Turcima kako koji može, a ja znadem, <i>de mi šake padne.</i>	And with the Turks let each as he can, I know what I will, <i>should one fall into my hands.</i>	and let each one cope with the Turks alone. I myself know what to do <i>should they come.</i>	Now, with the Turks, let each do how he may, I myself shall know, <i>should one fill in my hand!</i>

3. 10. RUKA

Idiom *od srednje ruke* u ciljni jezik prenesen je opisno – *of middle/ordinary size*. Smatramo da je ekvivalentan prevod mogao biti ostvaren upotrebom idioma *fair to middling*. Frazeološke jedinice koje, poput navedenog idioma, predstavljaju tautološke spojeve (*fair/middling* – prosječan, zadovoljavajući, prihvatljiv) odlikuju se visokim stepenom ekspresivnosti. Imajući u vidu kataforički kontekst (*da ne bješe pod onim imenom, ne šćaše se bojat od uroka*), smatramo da bi upotreba datog idioma predstavljala uspješno prevodno rješenje.

Primjer 32

(GV, 1626)	(Mrkić, 1626)	(Mihailović, 1667)	(Vajlz, 1693)
Bješe čovjek te <i>od srednje ruke</i> ; da ne bješe pod onim imenom. ne šćaše se bojat od uroka.	<i>A man of ordinary size</i> ; If he did not have his title, He should not fear envy.	<i>Common looking, a man of middle size.</i> Had he not held such a high position, he would not have to fear the evil eye.	Why! <i>just a man of middle size!</i> If his position weren't so high. Sure he need fear no jealousy!

3. 11. NOS

Idiom *na nos skakati (kome)*: skupo plaćati (što), zlom se vraćati (kome) (Stevanović i dr., 1983, I: 292), bukvalno je preveden na engleski jezik. I dati primjer može se upotrijebiti kao ilustracija asimetrične polisemije međujezičkih korespondenata: izvorna jedinica *izaći/izbiti/skočiti na nos (kome)* pored navedenog, može se realizovati i u značenju „presesti/dozlogrditi nekome, onespokojiti nekoga, ne davati mira nekome” (Ristić, 2013: 147), a u tom značenju javlja se i engleski izraz iste forme *go up one's nose*. Upravo iz tih razloga doslovan prevod koji se javlja u prevodnim rješenjima u datom kontekstu ne možemo okarakterisati kao adekvatan. Blisko značni idiomi u engleskom jeziku koji su se mogli upotrijebiti su *pay dearly* zastupljen u iWeb korpusu sa 1236 sa primjera i varijantim oblikom znatno niže frekvencije, ali veće ekspresivnosti *pay and pay dearly*, te idiom *pay a/the price* koji se može javiti proširen različitim pridjevskim komponentama. Prema zadatoj formuli PAY [ART] [ADJ] PRICE u iWeb korpusu dobili smo sljedeće kombinacije koje se značenjski (djelimično) podudaraju sa izvornom jedinicom: *pay a high price* (706 primjera), *pay a heavy price* (497), *pay the high price* (180 primjera), tj. *pay the highest price* (164 primjera), *pay a terrible price* (92 primjera), *pay a huge price* (92) primjera, *pay a dear price* (23 primjera), *pay a bitter price* (10 primjera). Kao neka od mogućih rješenja još navodimo zamjenu izraza izrekama *What goes around, comes around, reap what one sows* i sl.

Primjer 33

(GV, 1139)	(Mrkić, 1139)	(Mihailović, 1181)	(Vajlz, 1199)
Krv je ljudska rana naopaka, <i>na nos vam je počela skakati</i> ; prepuniste mješinu grijeha!	Human blood is an unnatural food, Already it is coming up through your nose, You have overfilled the cup of your sins.	Human blood is dangerous nourishment. <i>It has started gushing out of your nose.</i> You have stuffed your belly with many sins!	The blood of men is monstrous nourishment, <i>Already to the nose it choketh up</i> ; O'erfull the measure of your sins!

3. 12. KOSTI

Idiom *ostaviti (gdje) kosti* „poginuti, umrijeti” (Matešić, 1982: 265), Mrkić i Mihailović su preveli sa *leave bones (somewhere)*. Iako izraz nijesmo našli u rječnicima idioma, u iWeb korpusu smo pronašli 20 primjera upravo u navedenom značenju, pa pretpostavljamo da se radi o idiomu slabe frekventnosti: *...men who have fought (and some who have left their bones) on the most famous battlefields in history; fortune hunters have come and gone, most of them poorer than they arrived or have left their bones in remote graveyards; They left their bones on the mountains they had come to subdue.* (iWeb). U korpusu smo pronašli i 7 primjera za izraz *leave one's bones to bleach (somewhere)* koji Milosavljevići (2007) navode u svom Srpsko-engleskom rečniku idioma kao ekvivalent izvorne jedinice: *...to shed their blood and leave their bones to bleach in a foreign land, in defence of the Canadian line of boundary / when fierce Indians left their enemy's bones to bleach in a tropical wilderness, naming the island Bone Key.* (iWeb); Budući da semantički sadržaj navedenog idioma obuhvata i komponentu „daleko od zavičaja”, smatramo ga, u okviru datog konteksta, adekvatnim prevodnim supstitutom. Vajlzov frazeološki prevod predstavlja uspješnu kontaminaciju dva izraza: *leave bones (somewhere)* i *lay someone to rest (to bury someone's body in a ceremony after they have died; Macmillan Dictionary)*.

Primjer 34

(GV, 1442)	(Mrkić, 1442)	(Mihailović, 1484)	(Vajlz, 1502)
Da jednoga ne bi prijatelja [...] svoga doma već ne čah gledati, nego <i>kosti tamo ostaviti</i> .	If there had not been a friend [...] Never again would I see my home, And would surely have <i>left my bones there</i> ;	Had it not been for a very good friend [...] I wouldn't have seen my home again ever, but I would have, rather, <i>left my bones there</i> .	If I had not met a friend [...] I ne'er again had seen this land; There sure had <i>left my bones to rest</i>

3. 13. KOŽA

Idiom *guliti kožu* koji je učestaliji u obliku sa glagolskom komponentom „derati/oderati”, a može se javiti i dopunjen predložkom sintagmom (*s leđa*), ima globalno značenje „nemilosrdno iskorišćavati, pljačkati” (Stevanović i dr., 1983, I: 355). Semantički tačan prevod ostvaren je u Vajlzovoj i Mihailovićevoj prevodnoj verziji. Vajlz je izraz prenio opisno, dok je Mihailović na veoma uspješan način kombinovao doslovan i leksički prevod: zbog polisemantičke strukture lekseme *fleece* (primarna sematička realizacija: šišati vunu; sekundarna semantička realizacija: pljačkati, varati), Mihailović je uspio da u prevodu postigne slikovitost i ekspresivnost blisku izvornoj jedinici. Frazeološki analog u engleskom jeziku je idiom (*to rip (someone) off*), pri čemu su glagolske komponente izvornog izraza i prevodnog korespondenta vrlo slične semantike. U

konkretnom slučaju, pažnju je potrebno skrenuti na Mrkićevo prevodno rješenje, budući da su izrazi *skin someone (alive)* i *guliti kožu (kome)* prividni ekvivalenti, međujezički paronimi, odnosno tzv. lažni prijatelji – leksikalizovano značenje engleskog idioma je (oštro) kritikovati/kazniti koga, tj. po semantičkom sadržaju ekvivalent je je izvornog idioma *izgrđiti (koga) na pasja kola/ime*.

Primjer 35

(GV, 1166)	(Mrkić, 1166)	(Mihailović, 1206)	(Vajlz, 1223)
Jošt imate zemlje i ovacah, pa harajte i kože gulite!	You have your own land and sheep, <i>Then kill and skin alive if you will;</i>	You have other lands and sheep besides ours. <i>Go oppress them and fleece their skin instead!</i>	Of sheep and fair domain ye have enough. <i>Yet still ye would both man and beast despoil!</i>

3. 14. NOGA

Izraz ***zabadati trn u zdravu nogu*** doslovno je prenesen u jezik prevoda. Frazeološki analog sa istom somatskom sastavnicom koji se u ovom slučaju mogao upotrijebiti u prevodu je *shoot oneself in the foot*. Idiom *cut one's nose to spite the face*, (to use self-destructive means in an attempt to solve a problem or fix a situation; The Free Dictionary by Farlex; to carry out a vengeful action that hurts oneself more than another; Collins English Dictionary) iako se po semantičkom sadržaju dijelom razlikuje, takođe bi se mogao upotrijebiti kao kontekstualni analog.

Primjer 36

(GV, 871)	(Mrkić, 871)	(Mihailović, 912)	(Vajlz, 924)
Što zborite? Jeste li pri sebi? <i>Trn u zdravu nogu zabadate!</i>	What speech. Are you out of your mind? <i>Sticking a thorn into a healthy foot.</i>	What do you say? Have you all lost your wits? <i>You drive a thorn into a healthy foot!</i>	Is't so? Is't so? - Ye surely are all mad? <i>Would ye give noxious prick to healthy leg!</i>

Izraz ***visiti nogama u grobu***, tj. Njegoševu modifikaciju ustaljenog oblika *biti jednom nogom u grobu*, prepoznali su i relativnim frazeološkim ekvivalen- tom prenijeli u jezik prevoda Mihailović i Vajlz. Budući da se idiom u gotovo istom obliku javlja u izvorniku i u ciljnom jeziku, te da su ga dva već pomenuta prevodioca na taj način i prenijela, pretpostavljamo da je Mrkićev bukvalan prevod nastao usljed nemogućnosti da se u autorskoj modifikaciji prepozna ustaljeni izraz:

Primjer 37

(GV, 2166)	(Mrkić, 2166)	(Mihailović, 2263)	(Vajlz, 2284)
A kako bih danas pridizala <i>kada visim nogama u grobu?</i>	How could I lie, at my age, today, <i>When I am already above my grave?</i>	Why should I add new lies to the old ones <i>When I've one foot in the grave already?</i>	How dare I run beyond the truth, <i>When I have one foot in the grave?</i>

3. 15. VRAT

Idiom **stati (kome/čemu) nogom za vrat** sa značenjem „savladati što, potpuno uništiti, pobediti, obuzdati” (Stevanović i dr., 1983: 102) preveden je frazeološki, varijantnim oblikom izraza *have (one's) foot at someone's neck* (to be in a position of control or power over someone else; to have another person in a vulnerable position; The Free Dictionary by Farlex). Iako na formalnom planu izrazi predstavljaju ekvivalente, njihove značenjske komponente se (u potpunosti) ne podudaraju, te ćemo ih smatrati frazeološkim analogima. Pored navedenog analoga, mogao se upotrijebiti i bliskoznačan idiom *bring someone/something to their knees* (to destroy or defeat someone or something; The Cambridge Dictionary).

Primjer 38

(GV, 620)	(Mrkić, 620)	(Mihailović, 656)	(Vajlz, 668)
Al' tirjanstvu <i>stati nogom za vrat,</i> dovești ga k poznaniju prava, to je ljudska dužnost najsvetija!	But <i>to place a foot on the tyrant's throat,</i> Bring him to the knowledge of the law, That is man's most sacred duty!	<i>To place foot upon tyrany's neck,</i> to lead tyrants to knowledge of the right, this is the most sacred of man's duties!	<i>But foot to place upon the Tyrant's neck,</i> To bring him to the consciousness of Right - This of all human duties is most sacred!

Izraz **tovariti (sebi) (šta) na vrat** sa značenjem opterećivati se nečim (Stevanović i dr., 1983, I: 102) u sve tri verzije preveden je bukvalno. Kao moguće frazeološko rješenje navodimo izraz *burden one's head* (To worry or concern oneself with something; The Free Dictionary by Farlex) koji je kako po semantičkom sadržaju, tako i po načinu metaforizacije blizak izvornom idiomu.

Primjer 39

(GV, 503)	(Mrkić, 503)	(Mihailović, 541)	(Vajlz, 543)
neke misli <i>na vrat tovarimo</i> ka da posla do mislit nemamo.	<i>We load thoughts on our necks As if we have no work above thinking</i>	<i>We are loading these thoughts upon ourselves as if to think were all we have to do</i>	<i>Mere thoughts we load upon our neck, As if to think were all our business</i>

3. 16 ZUBI

Idiom *oštriti zube za/na koga*, koji se još javlja u obliku sa glagolskom komponentom brusiti u značenju „napadati/napasti koga, pripremiti se / pripremati se na svađu” (Matešić, 1982: 793), dekomponovan je i prenesen u jezik prevoda kao zbir značenja sastavnica, tj. doslovno. Treba napomenuti da je Vajlzov prevod u izvjesnom smislu izuzetak, budući da se dijelom oslanja na kontekstualni okvir (prevedenog) stiha, ali i dalje ne predstavlja semantički adekvatno rješenje. Neki od bliskoznačnih frazeoloških analoga koji su se u datom kontekstu mogli upotrijebiti su: *brace/steel oneself for (something)* (prepare mentally or emotionally for something unpleasant; The Free Dictionary by Farlex); *gird one’s loins* (to prepare to do something difficult or dangerous; Merriam Webster Dictionary); kao kontekstualni analog bi se, po našem sudu, mogao upotrijebiti i idiom *to be out for one’s blood* (very angry and wanting to kill someone or to cause them pain; Merriam Webster Dictionary). Izrazi *oštriti zube (na/za koga)* i *cut teeth (on something)* su međujezički paronimi: *cut teeth on something* ((to gain experience with something, especially at a young age (when one’s teeth would be coming in); The Free Dictionary)).

Primjer 40

(GV, 1161)	(Mrkić, 1161)	(Mihailović, 1201)	(Vajlz, 1219)
U njih sada druge misli nema do što <i>ostre zube za susjede</i>	In our youth there is no other thought But to <i>sharpen their teeth against robbers</i>	I am sure they have no other thoughts now than to <i>sharpen their teeth for their neighbours.</i>	I know full well ye have no other thought Than <i>greedy tooth to sharpen on your neighbours.</i>

3. 17. USTA

Idiom *na usta* nastao pod uticajem ruskog jezika – *наизустъ*, te ima značenje „napamet” (vidi Marojević 2005: 708), a ne „usmeno, izgovorenim riječima” kako je objašnjeno u Rečniku jezika Petra II Petrovića Njogoša. Imajući to u vidu, razumljivo je zašto su probleme pri semantizaciji izraza imali i prevodioci, o čemu svjedoče dva nulta prevoda, kao i jedan opisni prevod koji u potpunosti odstupa od izvornog izraza. Frazeološki analog koji u svom sastavu takođe ima somatizam je *by heart*, te je prevod mogao glasiti *I sing it out like a song I know by heart*.

Primjer 41

(GV,2090)	(Mrkić, 2090)	(Mihailović, 2187)	(Vajlz, 2203)
Amanat mi, ja je i ne čitam, niti mi je knjiga za potrebu[...] Napamet sam je dobro utvrdio [...]	By my faith, I do not read it, Nor do I even need the Book; [...] I’ve learned it all by heart: [...]	In the Lord’s name, I don’t read it either. Nor do I have any need for the book. [...]	To speak the truth, no Liturgy I read; Nor do I need for service any sort of book; [...]

pa kad mi je koje za potrebu ispojem ga ka pjesnu <i>na usta</i> .	And when I need any of these, I sing it all out like a song.	I've learned it all by heart quite thoroughly: [...] So whenever I need any of it, I sing it out just as I sing a song.	I've learnt it all by heart quite well - [...] Thus when for things like these demand is made <i>I can them all sing out like tuneful bird in glade</i>
--	--	---	---

3. 18. OBRAZ

Idiomi koji sadrže komponentu *obraz* na različite načine su prevedeni na engleski jezik. U ovom slučaju su, pored ekvivalenata *lose face / save face*, prevodioci imali na raspolaganju čitav niz frazeoloških rješenja koja su po značenju i slikovitosti vrlo slična izvornim jedinicama, a koja su se, u zavisnosti od konteksta, mogla upotrijebiti i u primjerima koji slijede. *Blacken/tarnish/sully/besmirch the name/image/reputation, drag one's name through mud/dirt, (cast) a blot on one's escutcheon* neka su od mogućih rješenja, koja su, kako vidimo, koristili i prevodioci.

Kao primjer uspješnog frazeološkog prevoda navodimo upotrebu ekvivalentnog izraza *save face* u stihu 1130. Ovdje napominjemo da ćemo, budući da *obraz/lice* stoje u odnosu meronim–holonim, ekvivalent smatrati apsolutnim, a ne relativnim, budući da, kako smo već isticali, po pitanju određivanja stepena frazeološke ekvivalencije prihvatamo mišljenje D. Dobrovoljskog koji smatra da su određena morfološka i leksička odstupanja dozvoljena i kod apsolutnih ekvivalenata. Kao ilustraciju Dobrovoljski navodi parove gdje se razlika ogleda na formalnom planu (jedinina–množina: njemački: *ganz Ohr sein* (jedinina), engleski: *to be all ears* (množina), ali i na leksičkom, npr ruski: *призреть змею на зпыду* i engleski *cherish/nourish a snake in one's bosom* (Dobrovoljski, 2011: 8).

Primjer 42

(GV, 1130)	(Mrkić, 1130)	(Mihailović, 1170)	(Vajlz, 1186)
Otpiši mu kako znaš, vladiko, i čuvaj <i>mu obraz</i> ka on tebi!	Answer him as well as you can, Vladika, And <i>save his face</i> , as he has saved yours.	Please answer him, Bishop, as best you know, and <i>save his face</i> just as he has saved yours!	Make answer, Vladika - as well thou canst - And <i>save his face</i> as he hath savèd thine!

Budući da su svi prevodioci uspješno zamijenili izvorni izraz ekvivalentom *save face*, bilo je za očekivati da će se kao prevodni supstitut javiti i antonim *lose face*, koji bi u narednom primjeru predstavljao adekvatno rješenje:

Primjer 43

(GV, 698)	(Mrkić, 698)	(Mihailović, 737)	(Vajlz, 749)
Staniša je <i>obraz ocrnio</i> , pohulio na vjeru Hristovu.	Stanisa <i>blackened his face</i> , He turned his back on Christ's faith.	<i>All his honour lost</i> her son Stanisa by blaspheming at the true Christian faith	Stanisha <i>play'd false to Faith and Honour</i> , Prov'd traitor unto Christ's holy Name.

Umjesto toga, dobijen je jedan bukvalan prevod *blacken the face* (iako su se po toj analogiji mogli upotrijebiti izrazi bliskog značenja i slikovitosti *blacken the name/image*), jedan opisan prevod – *lost all his honour*, kao i jedan frazeološki prevod. Sa semantičke tačke gledišta, Vajlz je pronašao dobar ekvivalent uklopivši idiom *play false* (iznevjeriti, pogaziti) dobro u kontekst (*play false to (faith and) honor*), te nema većeg odstupanja od izvornog značenja. Sa druge strane, nepodudarnost frazeoloških prevodnih korespondenata manifestuje se na stilskoj ravni, budući da je engleski izraz obilježen kao arhaičan.

Primjer 44

(GV, 497)	(Mrkić, 497)	(Mihailović, 535)	(Vajlz, 537)
Tu smo <i>grdno obraz ocrnili</i> i od Boga dio izgubili.	<i>There we blackened our face</i> , And forfeited God's grace in part.	Because of that <i>we've besmirched our honour</i> and lost our grace with the Almighty God.	So horribly <i>our reputation's blacken'd</i> Henceforth from God we wait no grace or favour.

Frazeološki ekvivalent *lose face* u engleskom jeziku najčešće se javlja upravo u kontekstu u kome je izvorni izraz upotrijebljen u stihu 382 (among, with / before / in front of / in the eyes of someone), te se mogao upotrijebiti kao adekvatno prevodno rješenje: *If I reported the dishonest commander, I would be compromising this trust and would lose face among my peers; Abner is quite a general, and David causes him to lose face in front of 3,000 of his troops;... King Richard could not lose face with his men by giving it up; ...careful not to do or say anything that will embarrass them or cause them to lose face in the eyes of their peers; Just remember that Asian people do not like to lose face in front of others.* (iWeb); Među postojećim prevodnim rješenjima posvjedočeni su jedan primjer bukvalnog, te dva opisna prevoda sa *dishonour oneself*.

Primjer 45

(GV, 382)	(Mrkić, 381)	(Mihailović, 420)	(Vajlz, 420)
Ti izdao prijed i poslijed, <i>obrljao obraz</i> pred svijetom	You betrayed then and betray still <i>Dishonour your face</i> before the world	you were traitor then and you are one now. <i>You've dishonoured yourself</i> before the world	But thou hast ever traitor been, both first and last; <i>Thyself hast thou dishonour'd</i> 'fore the world

Primjer koji slijedi interesantan je zbog Mrkićevog prevodnog rješenja – ne toliko samog izraza, koji je, kao i ostale sa istom somatskom sastavnicom, preveo doslovno (ili bukvalno), već zbog bukvalnog prevoda stiha u cjelini usljed loše sintaksičke rekonstrukcije. Mihailović i Vajlz nijesu imali sličnih problema pri rekonstrukciji, a i sam izraz su preveli frazeološkim analogom *stain one's honor*.

Primjer 46

(GV, 769)	(Mrkić, 769)	(Mihailović, 808)	(Vajlz, 821)
Strah životu kalja obraz često	Fear <i>disgraces the face of life</i> often.	The fear in life often <i>stains one's honour</i> .	<i>Life's honour may be stain'd</i> through fear of death.

U narednom primjeru posvjedočen je jedan doslovan i dva opisna prevoda. Kao neke od predloga za prevodno rješenje možemo navesti idiome *drag one's name through mud/dirt* i/ili *cast a slur on/upon somebody*.

Primjer 47

(GV, 1897)	(Mrkić, 1897)	(Mihailović, 1938)	(Vajlz, 1967)
Bezobrazne, obrljane kurve, povukuše te nam <i>obraz grde!</i>	Shameless, sullied whores, Turncoats who now <i>dishonor our face</i> .	Shameless, brazen, and stinking-dirty whores! Those plate-lickers, <i>bringing us dishonour!</i>	Most impudent and dirty rascals With all indecency <i>do us dishonour!</i>

Frazeološki analozi koje smo već pominjali mogli su se upotrijebiti i kao prevodni korespondenti za jedincu *gaziti obraz*, bez obzira na činjenicu što je u osnovi izvornog izraza različita, tj. prostorna metafora. Među prevodnim rješenjima je jedan opisni prevod, kao i kombinacija doslovnog i opisnog kod Mrkića i Mihailovića.

Primjer 48

(GV, 308)	(Mrkić, 308)	(Mihailović, 346)	(Vajlz, 345)
Kakva braća, ako Boga znate, kada <i>gaze obraz crnogorski</i>	What 'brothers' if you know for God, When they <i>insult the Montenegrin face</i>	In great God's name, what kind of brothers they who <i>dishonour the Montenegrin face</i>	What 'brothers' these? – 'tis God alone can tell! <i>Who mock and scorn our very honour</i>

Primjer koji slijedi karakterističan je zbog pojave nultog prevoda idioma kod Mrkića. Kod Mihailovića i Vajlza prevod je ostvaren semantički tačno (*guard/defend the honor*), pri čemu je kolokacija sa glagolom *guard* u iWeb korpusu zastupljena sa više primjera (34 u odnosu na 8).

Primjer 49

(GV, 855)	(Mrkić, 855)	(Mihailović, 895)	(Vajlz, 908)
No primajte vjeru prađedovsku, da <i>branimo obraz</i> otačastva.	But take you back your forefather's faith, That together we may defend fatherland.	Accept the faith of your own forefathers! <i>Guard the honour</i> of our dear fatherland!	But take ye once again your Fathers' Faith In order with us to <i>defend our honour!</i>

IV Zaključne napomene o uporednom korpusu idioma sa somatskom sastavnicom

Zaključci koji se mogu formulirati na osnovu analize u prethodnom poglavlju u najširem smislu obuhvataju sljedeće: brojnost ekscerpiranih primjera potvrđuje tezu o univerzalnoj antropocentričnosti frazeologije; na osnovu analiziranih primjera može se govoriti o relativnoj intrajezičkoj podudarnosti frazeološkog sloja izvornika i jezika cilja, ali su u značajnoj mjeri prisutne nepodudarnosti u pogledu načina metaforičke i metonimijske konceptualizacije koje su mahom kulturološki uslovljene. Detaljniji pregled utvrđenih (ne)podudarnosti za svaku tematsku cjelinu dat je u tekstu koji slijedi.

Kada su idiomi sa sastavnicom *glava* u engleskom jeziku u pitanju, najbrojniju grupu čine jedinice čije se značenje strukturiraju putem pojmovne metafore. Ukoliko to imamo u vidu, nije iznenađujuće što idiomi izvornika koji nemaju frazeološke ekvivalente nastaju upravo metonimijskim (sinagdoškim) prenosom značenja GLAVA → ČOVJEK (*miriti glave, muška glava, samohrana glava* i sl.). Na osnovu iste metonimije nastaje i referentna vrijednost glave – „život”, kao u slučaju izraza *izgubiti glavu*. Vidjeli smo da i kod tog primjera postoje nepodudaranja u smislu asimetrične polisemije, tj. višeznačnosti engleskog izraza. Pored toga, značenje jedinice izvornika ne predstavlja primarnu semantičku realizaciju jedinice jezika cilja. Kada govorimo o metaforičkim asocijacijama koje nastaju na osnovu mjesta, tj. položaja (*glave*): *poginuti s glave, poginuti na glavu*, primjetna je djelimična međujezička podudarnost. Kada je u pitanju ciljani domen dosađivanje/uznemiravanje, u engleskom jeziku se izvorni domen vezuje za nos, dok je u osnovi ista prostorna metafora (*popeti se na glavu / get up one's nose*). Izraz *bježati glavom bez obzira* čiji semantički sadržaj obuhvata kako komponentu straha, tako i brzine pri izvršenju radnje, a zasniva se na metafori STRAH JE BJEŽANJE, u engleskom jeziku nema ekvivalent, ali mu je na konceptualnom nivou blizak izraz *run for one's life*. U slučaju izraza *utjerati pamet u glavu / knock sense into somebody*, kojima se imenuje radnja „opametiti se / urazumiti se” radi se o međujezičkoj kvazisinonimiji, budući da se sve (periferne) komponente semantičkog sadržaja jedinica ne podudaraju. Kada je u pitanju kinezički, tj. idiom gestovno-mimičkog porijekla (nastaje simbolizacijom gesta koji motiviše izraz) *ne okretati glave*, u engleskom jeziku postoji korespondent istog porijekla koji se u izvornom domenu vezuje za prst/ruku – *not to lift/stir a finger/hand*, a koji je ekvivalent izraza (*ni*) *prstom ne mrdnuti* u polaznom jeziku. Idiom *svijet se (kome) oko glave vrti* koji se zasniva na metafori LJUBAV JE FIZIČKA SILA, nema u engleskom

jeziku formalno-značenjski korespondent. Po značenju i načinu metaforizacije mu je blizak izraz *turn one's head*, ali im se kontekstna upotrebljivost razlikuje. Kao analog smo naveli idiom *lose one's head* koji se zasniva na metafori LJUBAV JE GUBITAK KONTROLE / LJUBAV JE SMRT.

Idiomi sa somatskom sastavnicom *srce* u značajnoj mjeri koreliraju u jeziku izvorniku i cilju. Uglavnom nastaju metaforičkim putem pri čemu se somatizam u izvornom domenu u većini slučajeva konceptualizuje kao sadržatelj emocija, tj. lomljiva posuda – Lejkof i Džonson (1980), a sama emocija (tuga/ljubav) pomoću metafora LJUBAV JE FIZIČKA SILA (Lakoff and Johnson, 1980) / TUGA JE NASILNA FIZIČKA SILA/MOĆ (Barcelona, 1986). Idiom *lafska srca* primjer je motivacije putem simbola (Dobrovol'skij i Piirainen, 1995), gdje se veza između domena ne uspostavlja na osnovu sličnosti, već na osnovu određenih konvencija koje uključuju kulturne pretpostavke. Iako je stepen ekvivalencije kod izraza sa takvom vrstom (kulturološki uslovljene) motivacije nešto niži, u konkretnom slučaju se radi o međujezičkim ekvivalentima.

Za jedan posvjedočeni primjer idioma sa somatskom sastavnicom *koljeno* (*pogano koljeno*) u engleskom jeziku ne postoji formalno-značenjski korespondent. Frazeološko značenje izvorne jedinice se u konkretnom primjeru zasniva na sljedećoj semantičkoj realizaciji lekseme koljeno: „5a porodica, porodična loza, rod, genealoško potomstvo. b. poreklo, društveni položaj s obzirom na poreklo: gospodska kolena. v. potomak, izdanak porodične loze: junačko ~, viteško ~.” (RSJ, 2011: 538) Leksema *knee* u jeziku cilju ne razvija slično značenje, pa ekvivalencija izostaje i na frazeološkom planu.

Izraz *kosti ostaviti* (*gdje*) iz semantičkog polja „smrt” takođe je jedini posvjedočeni primjer sa datom somatskom sastavnicom. U engleskom jeziku ima apsolutni ekvivalent koji takođe nastaje metonimijskim prenosom značenja: *leave bones* (somewhere) koji se još javlja i u obliku *leave bones to bleach*.

Jedan primjer zabilježen je i kada je somatska sastavnica *vrat* u pitanju. Izraz *tovariti* (*sebi*) *šta na vrat* i analog *burden one's head* razlikuju se na formalnom planu, ali se podudaraju na značenjskom. Ekvivalencija je prisutna i na konceptualnom nivou budući da se oba izraza zasnivaju na ontološkoj metafori BRIGA JE TERET.

Sa po jednim primjerom zastupljeni su i idiomi sa somatskim sastavnicama *koža*, *nos* i *zub(i)*, pri čemu je interesantan podatak da za svaki od njih u jeziku cilju postoji formalni korespondent sa kojim stupaju u odnos prividne ekvivalencije. Izraz *oštriti zube* pripada ciljnom domenu „prijetnja, opomena” dok njegov formalni korespondent u engleskom jeziku *cut teeth* pripada domenu „sposobnost, iskustvo”, a njegovo značenje (sticanje vještine, znanja, tj. iskustva) motiviše slika izbijanja prvih zuba kod djece, tako da možemo govoriti samo o grafičkoj/formalnoj podudarnosti, dok se na semantičkom/konceptualnom planu javljaju razlike. Izraz *izaći/izbiti/skočiti na nos nekome* u značenju „biti uznemiren, preresti/dozlogrditi nekome, onespokojiti nekoga, ne davati mira nekome čije se značenje strukturira putem metafore UZNEMIRENOST JE NEPRIJATELJ / NEPRIJATELJSKO BIĆE / NAPAD NEPRIJATELJA” (Ristić, 2013: 147), u engleskom jeziku ima korespondent *get up*

(*one's*) *nose* sa kojim se podudara na formalnom, značenjskom i konceptualnom nivou. Budući da je primarno semantičko ostvarenje izvorne jedinice upravo ono kojim se javlja u *Gorskom vijencu*: „prisjesti komu, stajati koga skupo“ (Matešić, 1982: 391), govorimo o nultoj prevodnoj i parcijalnoj sistemskoj ekvivalenciji. Izraz *derati/oderati kožu s koga* i *skin someone (alive)* takođe su u odnosu prividne ekvivalencije. Mušović (2002) smatra da je izraz motivisan starim surovim načinom kažnjavanja, što i odgovara značenju izraza u ciljnom jeziku. Daljom metaforizacijom bazne sintagme u jeziku izvorniku razvija se značenje nemilosrdno iskorištavati/tlačiti koga. Pojmovna metafora u pozadini frazeologizma glasi: PRIJETNJA/OPOMENA JE OŠTEĆENJE POSUDE/SADRŽATELJA. (Ristić, 2013: 112).

Za posvjedočene izraze sa somatizmom *krv* kao komponentom dobili smo oprečne rezultate. U slučaju izraza *proliti krv* koji se zasniva na strukturalnoj metafori SMRT JE GUBITAK KRVI prisutna je ekvivalencija i na konceptualnom i formalno-značenjskom nivou, tj. u engleskom jeziku postoji apsolutni ekvivalent *to spill blood*. Sličnu metaforičku pozadinu ima i izraz *okupan krvlju* koji u engleskom jeziku ima apsolutni ekvivalent *bathed in blood*. Sa druge strane izraz *nemati krvi u obrazu* sa asocijativnim značenjem imeničke komponente *krv* (životna sila, vitalnost) u engleskom jeziku ima formalni korespondent *blood drains from one's face*. Budući da izraz u jeziku cilju pripada semantičkom polju straha i zasniva se na metafori STRAH JE GUBITAK KRVI, radi se o prividnoj ekvivalenciji. Kulturno-specifičan izraz *miriti krvi* koji nastaje metonimijskim prenosom značenja u engleskom jeziku nema semantičko-formalni ekvivalent.

Potvrđeni izrazi sa somatskim sastavnicama *dlaka/kosa* i njihovi korespondenti pokazuju visok stepen podudarnosti. Izrazi za *dlaku / (at) a hair's breadth* kod kojih se metaforičke asocijacije zasnivaju na semama oblika, apsolutni su ekvivalenti. Izraz (*na*)*ježiti se (kome) kosa na glavi* koji se, uz variranje glagolske komponente može javljati i kao *dizati/dići/podići se kome kosa na glavi* i u čijoj je osnovi je strukturalna metafora STRAH JE HLADNOĆA, jedan je od primjera internacionalne frazeologije: *make somebody's hair's stand up on end* (engleski), *poner los pelos de punta* (španski), *die Haare zu Berge stehen* (njemački), *faire dresser les cheveux (sur la tête)* (francuski), *волосы дыбом встают* (ruski).

Kod dva posvjedočena izraza sa somatskom sastavnicom *prst* zabilježena je djelimična podudarnost. Izraz *po prstu kaživati / point finger at someone* su gestovno-mimičkog porijekla, tj. nastaju semantičkom transpozicijom bazne sintagme kojom se imenuje gest. Kao što smo već navodili, razlike između korespondenata odnose se na semantički opseg, tj. polisemantičku strukturu izvorne jedinice. Gest se nalazi i u osnovi kulturno-specifičnog izraza *krst od tri prsta* koji je daljim metonimijskom prenosom značenja počeo označavati čovjeka pravoslavne vjeroispovijesti, a koji u engleskom jeziku nema formalno-značenjski korespondent.

Izraz *dopasti kome šaka* koji se vezuje za koncept fizičkog obračuna podudara se sa engleskim izrazom *fall into someone's hands* na formalnom i metaforičkom planu (KONTROLA/MOĆ JE GORE, BITI POD KONTROLOM /

U ČIJOJ MOĆI JE DOLJE – Lejkof i Džonson (1980)). Diskrepance se manifestuju na semantičkom planu – izraz se u jeziku cilju vezuje za semantičko polje vlast/kontrola. Bliskoznačan korespondent u jeziku cilju je *lay hands on someone*, sa kojim sličnost postoji i na metaforičkom, tj. planu motivacije: u oba izraza se u izvornom domenu šaka javlja kao instrument kažnjavanja, a u osnovi je i ista prostorna metafora. Idiom *od srednje ruke* koji se javlja u atributivnoj funkciji i služi za kvalifikovanje vrijednosti/sposobnosti, u engleskom jeziku nema formalno-značenjski korepondent, već se kao bliskoznačan izraz javlja tautološki spoj *fair to the middling*. Idiom *ukaljati ruke (čijom krvlju)* koji počiva na metafori MORALNO LOŠE JE PRLJAVO, te GUBITAK KRVI JE SMRT u engleskom jeziku ima ekvivalent *stain one's hands with blood*.

Djelimična podudarnost na međujezičkom planu javlja se i kod idioma sa somatskom sastavnicom *noga*. Ekvivalencija na semantičkom, formalnom i konceptualnom nivou zabilježena je kod izraza *zabadati trn u zdravu nogu* i *visiti nogama u grobu*, tj. njegovog kanoničkog oblika *biti jednom nogom u grobu*. Za idiom *zabadati trn u zdravu nogu* u engleskom jeziku postoji ekvivalent, pri čemu se razlike ogledaju na formalnom planu (leksičkom sastavu), dok se po semantičkom sadržaju, odnosno načinu metaforizacije (PRIJETNJA JE NEPRIJATELJ / FIZIČKO OŠTEĆENJE) podudaraju. Izuzev navedenog ekvivalenta, izvornom izrazu je na značenjskoj i konceptualnoj ravni blizak i idiom *cut the nose to spite the face* koji se u izvornom domenu vezuje za dvije (različite) somatske sastavnice. U slučaju idioma *biti jednom nogom u grobu* imamo združeno djelovanje metafore SMRT JE PUTOVANJE/ODLAZAK i metonimije (GROB→SMRT). Kod izraza *stati (kome) nogom za vrat*¹ i prevodnog korespondenta *bring someone to his knees* podudarnost je djelimično ostvarena na semantičkom i konceptualnom nivou: oba izraza pripadaju semantičkom polju pokornost/poniznost i zasnivaju se na “ukrštenim pojmovnim metaforama PONIZNOST/POKORNOST JE DOLE I PONIZNOST/POKORNOST JE POBEDA NEPRIJATELJA” (Ristić, 2013: 141).

Kod posvjedočenih idioma sa somatskom sastavnicom *oči* i korespondentata u jeziku cilju zabilježen je nizak stepen podudarnosti. Za izraz biblijskog porijekla *u trenuć(e) oka*, nastao metaforizacijom gesta, u engleskom jeziku, očekivano, postoji apsolutni ekvivalent. Izrazi *zamaštati oči (kome)* i *pull wool over eyes* bliski su po značenju i načinu metaforizacije (ZNATI JE VIDJETI), a razlikuju se po leksičkom sastavu, tj. na formalnom planu.

Idiom *vaditi oči (kome)* pripada grupi izraza (sa ovom somatskom sastavnicom) kojima se iskazuju neprijateljstvo, neblagonaklonost i antagonizam: *ne moći gledati/vidjeti očima nekoga; gledati krivim/prijekim okom; bosti oči (jedan drugom); biti sa nekim kao luk i oči, bježi / bježite / gubi se / gubite se / idi / idite ...mi sa / ispred oči/očiju!* i sl. (Trivić, 2015: 243–246). Korespondent u engleskom jeziku je izraz *scratch one's eyes out* koji, uz manje razlike na leksičkom planu, gradi sa izvornim izrazom odnos ekvivalencije na formalno-značenjskom i konceptualnom nivou (u osnovi je metafora KONFLIKT JE FIZIČKO OZLJEĐIVANJE / NANOŠENJE FIZIČKOG OŠTEĆENJA). Budući

¹ Kako izraz ima dva somatizma u sastavu, a može se javiti i u varijantnom obliku sa somatizmom *grlo* (stati nogom pod grlo) to smo ga svrstali u grupu idioma sa sastavnicom *noga*.

da se radi o izrazu nešto niže frekvencije, ne govorimo o odnosu apsolutne ekvivalencije. Pored navedenog, izrazu je po semantičkom sadržaju i načinu metaforizacije blizak idiom *fly/jump at someone's throat* koji se u izvornom domenu vezuje za različitu somatsku sastavnicu (*throat*). Idiom *da oči iskoče* koji se vezuje za koncepte bol, umor, napor, gradi sa engleskim izrazom *eyes are popping out (of one's head)* iz semantičkog polja začuđenost/čuđenje odnos prividne ekvivalencije. Izraz *ne uteče oka ni svjedoka* koji nastaje metonimijskim prenosom značenja u engleskom jeziku nema ekvivalent. Bez ekvivalenta je i izraz *ne moći oka otvoriti* koji se zasniva na metafori (NE MOĆI) VIDJETI JE BITI U (NE)POVOLJNOM POLOŽAJU.

Budući da je idiom *na usta* preuzet, tj. nastao pod uticajem ruskog jezika, to ovdje ne upoređujemo načine metaforizacije u jeziku cilju i izvorniku. Analog date jedinice u engleskom jeziku se u izvornom domenu vezuje za različitu somatski sastavnicu – heart (*by heart*).

Stepen korelativnosti za posvjedočene izraze sa sastavnicom *uho/uši* takođe je nizak. Izraz *tursko uho* koji nastaje metonimijskim prenosom značenja u jeziku cilju nema formalno-značenjski korespondent. Idiom *podignuti uši*, kojim se upućuje na ponos, gordost, samopouzdanje, ima u engleskom jeziku analog *lift/raise one's head*, sa kojim ostvaruje ekvivalenciju na semantičkom i konceptualnom planu (u osnovi je prostorna metafora PONOS JE GORE), a koji je ekvivalent izvornih jedinica (*uz*)*dići glavu*, *držati glavu visoko*. Izraz *put za uši* u engleskom jeziku ima analog sa kojim se podudara na značenjskoj i stilskoj ravni (*hit the road*), ali on u svom sastavu nema somatsku komponentu.

Kod jedinica u čijem je sastavu somatizam *obraz*, zabilježen je najniži stepen podudarnosti. U engleskom jeziku se koncept časti, kada se u izvornom domenu vezuje za somatsku sastavnicu *face* koja se konceptualizuje kao objekt, strukturise putem metafore ČAST JE PREDMET KOJI SE MOŽE IZGUBITI / KOJI TREBA ČUVATI, pa tako dobijamo antonimski par *lose face / save face*. Način metaforizacije i semantički sadržaj istovjetni su kod izvorne jedinice *čuvati obraz*. Razlike na formalnom planu ogledaju u tome što se u izvornom domenu polaznog jezika javlja sastavnica *obraz*, a u engleskom jeziku *face*. Budući da one stoje u odnosu meronim-holonim, izraze smatramo ekvivalentnim. Za sve ostale primjere ne mogu se ponaci formalno-značenjski korespondenti. Sličnosti koje su zabilježene odnose se na konceptualni nivo, tj. na metaforizaciju svojstava bijele/crne boje: bijelo/svijetlo semantičkom reinterpretacijom počinje označavati (moralnu) čistotu i ispravnost (otuda *čist obraz / svijetao obraz*), dok se za drugi član binarne opozicije vezuju antonimski parnjak *crn obraz*, *te ocrniti/okaljati/obrljati obraz*. U jeziku cilju to su izrazi *tarnish/sully/besmirch the name/image/ reputation*, *drag one's name through mud/dirt*, (*cast*) *a blot on one's escutcheon*. Izrazi *gaziti obraz* i *braniti obraz*, koji se zasnivaju na prostornoj metafori GUBITAK ČASTI JE DOLJE u slučaju prvog, tj. ČAST JE PREDMET KOJI SE MORA ČUVATI I BRANITI kod drugog, u engleskom jeziku, nemaju odgovarajuće ekvivalente.

Litrratura:

- Barcelona, A. S. (1986) *On the concept of depression in American English: A cognitive approach*. Revista canaria de estudios ingleses, 12. Universidad de La Laguna: San Cristóbal de La Laguna. 7–34.
- Bassnet, S. (1991) *Translation studies*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Bassnet, S., Lefevere, A. (1990) *Translation, History and Culture*. London: Pinter Publishers.
- Bassnet, S., ed. (1997) *Translating Literature*. Cambridge: D. S. Brewer.
- Berman, Antoan (1999) *Prevođenje i slovo ili konačište za dalekog*. Beograd: Rad.
- Colson, J. P. (2008) *Cross-linguistic Phraseological Studies: An overview*. In: Granger, S., F. Meunier, eds.: *Phraseology. An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 191–206.
- Cowie, A. (1998) *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Oxford: Clarendon Press.
- Cowie, A. P. (1994) *Phraseology*. In: Asher, R. E., ed.: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 3168–3171.
- Crystal, D. (1980) *A first dictionary of linguistics and phonetics*. London: Andre Deutsch.
- Dešić, M. (1990) *Iz srpskohrvatske leksike*. Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Dobrovol'skij, D., Piirainen, E. (1995) *'Keep the wolf from the door'. Animal symbolism in language and culture*. Proverbium 16. Burlington: University of Vermont. 61–93.
- Dobrovol'skij, D., Piirainen, E. (2005) *Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. Amsterdam: Elsevier.
- Dobrovol'skij, D. (2011) *Cross-Linguistic Equivalence of Idioms: Does it Really Exist?* In: Pamies, A., Dobrovol'skij, D., eds.: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*. Baltmannsweiler, Schneider Verlag Hohengehren. 7–24.
- Dragičević, R. (2010) *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Everaert, M. et al., eds. (1995) *Idioms: Structural and Psychological Perspectives*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Fernando, C. (1996) *Idioms and Idiomacity*. Oxford: Oxford University Press.
- Gläser, R. (1984) *The Translation Aspect of Phraseological Units in English and German*. Papers and Studies in Contrastive Linguistics, 18. Poznan: Adam Mickiewicz University. 123–134.
- Glucksberg, S. (2001) *Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- Glušica, R. (2013) *Somatski frazeologizmi sa sastavnicom glava u Gorskom vijencu (Kognitivnolingvistički pristup)*, Riječ, 10. Nikšić: Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta. 11–28.
- Goy, E. D. (1995) *The Sabre and the Song. Njegoš: The Mountain Wreath*. Belgrade: Serbia P.E.N. Publications.
- Granger, S., Paquot, M. (2008) *Disentangling the phraseological web*. In: S. Granger, F. Meunier, eds.: *Phraseology: An Interdisciplinary Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 27–51.
- Gries, Th. S. (2008) *Phraseology and linguistic theory: A brief survey*. In: Granger, S., Meunier F., eds.: *Phraseology: An interdisciplinary perspective*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 3–27.
- Hlebec, B. (1989) *Opšta načela prevođenja*. Beograd: Naučna knjiga.

- Hrnjak, A. (2005) *Geste i mimika kao izvori frazeologije: (na primjeru hrvatske frazeologije)*. Filologija, 44. Zagreb: HAZU, Razred za filološke znanosti. 29–50.
- Jovanović, A. (2015) *Osnovi teorije prevođenja sa kritičkim poređenjem prevoda*. Beograd-Zagreb: Factum izdavaštvo.
- Lakoff, G. (1988) *Cognitive semantics*. In: Eco, U., Santambrogio M., Violi, P., eds.: *Meaning And Mental Representations*. Bloomington, IN: Indiana University Press. 119–154.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980) *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press.
- Langlotz, A. (2006) *Idiomatic Creativity. A Cognitive Linguistic Model of Idiom Representation and Idiom Variation in English*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Marojević, R. (1988) *Lingvistika i poetika prevođenja*. Beograd: Naučna knjiga.
- Marojević, R. (1999) *Gorski vijenac. Izvorno čitanje*. Beograd: Unireks.
- Menac, A. (1994) *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- Mršević-Radović, D. (2008) *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo
- Nida, E., Taber, C. (1969) *The Theory and Practice of Translation*, Leiden: Brill.
- Pamies, A. (2009) *National Linguo-Cultural Specificity vs. Linguistic Globalization: The Case of Figurative Meaning*. In: Korhonen, J., Mieder, W., Piirainen, E., Piñel, R., eds.: *Phraseologie - Global - Areal - Regional*. Tübingen: Gunther Narr. 29–42.
- Pejanović, A. (2010) *Frazeologija Gorskog vijenca*. Podgorica: CANU.
- Piirainen, E. (2008a) *Figurative phraseology and culture*. In: S. Granger, F. Meunier, eds.: *Phraseology: an Interdisciplinary Perspective* Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins. 207–228.
- Piirainen, E. (2008b) *Phraseology in a European Framework: A Cross-Linguistic and Cross-Cultural Research Project on Widespread Idioms*. In: Granger, S., Meunier, F., eds.: *Phraseology: an Interdisciplinary Perspective* Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins. 243–258.
- Piirainen, Elisabeth (2011) *Idiom Motivation From Cultural Perspectives: Metaphors, Symbols, Intertextuality*. In: Pamies, A., Dobrovol'skij, D., eds.: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren. 65–74.
- Ristić, G. (2013) *Somatizmi u nemačkoj i srpskoj frazeologiji (kontrastivna istraživanja)*, Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Sabban, A. (2007) *Culture-Boundness and Problems of Cross-Cultural Phraseology*. In: Burger, H., Dobrovol'skij, D., Kühn, P., Norrick, N. R., eds.: *Phraseologie / Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*, 1. Berlin: Mouton de Gruyter. 590–604.
- Sabban, A. (2008) *Critical Observations on the Culture-boundness of Phraseology*. In: Granger, S., Meunier, F., eds.: *Phraseology: An Interdisciplinary Perspective* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. 228–241.
- Stevanović M. (1990) *O jeziku Gorskog vijenca*. Beograd, Naučna knjiga.
- Trivić, A. (2015) *Leksičko-semantička analiza somatizama u frazeologiji savremenog španskog i srpskog jezika: kontrastivni pristup*. Doktorska disertacija. Kragujevac: Univerzitet u Kragujevcu.
- Venuti, L., ed. (2000) *The Translation Studies Reader*. London and New York: Routledge.

Rječnici:

- Ammer, C. (1997) *The American Heritage Dictionary of Idioms*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Bujas, Ž. (2005) *Veliki englesko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Cowie, A. P., Mackin, R. (1975) *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English*. Oxford: Oxford University Press.
- Flavel, L., Flavel, R. (1992) *Dictionary of Idioms and their Origins*. London: Kyle Cathie Limited.
- Flonta, T. (2012) *A Dictionary of English and Romance Languages Equivalent Proverbs*. North Charleston SC: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Kovačević, Ž. (2002) *Srpsko-engleski frazeološki rečnik*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Long, H. T. ed. (1979) *Longman Dictionary of Idioms*. Harlow: Longman.
- Matešić, J. (1982) *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Milosavljević, B. (2007) *Srpsko-engleski rečnik idioma*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Milosavljević, B., Viliijams-Milosavljević, M. (2007) *Srpsko-engleski rečnik idioma*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mieder, W., ed. (1992) *A dictionary of American Proverbs*. New York-Oxford: Oxford University Press.
- Speake J., Simpson, J.R. (2003) *The Oxford Dictionary of Proverbs*. Oxford: Oxford University Press.
- Stevanović, M., Vujanić, M., Odavić, M., Tešić, M. (1983) *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša. Knjiga Prva: A-O*. Beograd-Cetinje: Vuk Karadžić – Narodna knjiga- Obod-Prosveta-SANU- Srpska književna zadruga -CANU.
- Stevanović, M., Vujanić, M., Odavić, M., Tešić, M. (1983) *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša. Knjiga Druga: P-Š*. Beograd-Cetinje: Vuk Karadžić – Narodna knjiga- Obod-Prosveta-SANU - Srpska književna zadruga –CANU.
- Strauss, E. (2012) *Dictionary of European Proverbs, Volume I*. London and New York: Routledge.
- Vujanić, M. i dr. (2007) *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica Srpska.
- Vrgoč, D., Fink-Arsovski, Ž. (2008) *Hrvatsko-engleski frazeološki rječnik: Croatian-English Dictionary of Idioms*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Cambridge Academic Content Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
- Cambridge Academic Dictionary: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
- Cambridge Advanced Learner's Dictionary and Thesaurus: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
- Cambridge Dictionary of English: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>
- Cobuild Advanced English Dictionary: www.collinsdictionary.com
- Collins Cobuild Advanced English Dictionary: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
- Collins Cobuild Dictionary: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
- Collins English Dictionary: <https://www.collinsdictionary.com/>
- Collins Thesaurus: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english-thesaurus>
- Dictionary.com: <https://www.dictionary.com/>
- Longman Dictionary of Contemporary English: <https://www.ldoceonline.com/>
- Macmillan Dictionary: <https://www.macmillandictionary.com/>
- Merriam Webster Dictionary: <https://www.merriam-webster.com/>
- Online Etymology Dictionary: <https://www.etymonline.com/>
- Oxford English Dictionary Online: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
- The Free Dictionary by Farlex: Dictionary, Encyclopedia and Thesaurus: <https://www.thefreedictionary.com/>

Izvori:

- Marojević, R. (2005) *Gorski vijenac. Kritičko izdanje. Tekstologija*. Podgorica: CID
- Mrkić, D. (1985) *Mountain Laurel*. Ottawa: Commoners' Publishing.
- Petrović, P. Nj. (1997) *The Mountain Wreath. Translated into English by Vasa D. Mihailovich*, Beograd: Serbian Europe.
- Prvulović, Ž. (2002) *The Ray of the Microcosm*. Beograd: Njegoševa zadužbina.
- Savić- Rebac, A. (1986) *Njegoševa Luča Mikrokozma*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Petrović, P. Nj. (2006) *The Rays of Microcosm. Translation from the Serbian Original by Professor Clarence A. Manning*. Beograd: BIG štampa.
- Wiles, W. J. (1930) *The Mountain Wreath*. London: George Allen & Unwin, Ltd.
- Elektronski korpus engleskog jezika iWeb: <https://www.english-corpora.org/iweb/>

Jelena MRKAĆ

LEXICO-SEMANTIC AND CONCEPTUAL ANALYSIS OF NJEKOŠ'S SOMATIC PHRASEOLOGY AND THE CORRESPONDING TRANSLATION SUBSTITUTES IN THE ENGLISH LANGUAGE: A CONTRASTIVE APPROACH

Summary

This paper examines somatic phraseolexicon of *The Mountain Wreath* and *The Ray of the Microcosm* from the perspective of lexical, semantic and conceptual analysis. In view of the fact that phraseologisms are such lexical units that offer insight into extralinguistic codes of culture underlying their semantics and reflect the ways of metaphorical conceptualization of different domains of experience, our focus is set on somatic units that, due to their universality, stability, high frequency and a complex semantic structure, occupy an important place in any linguistic picture of the world. In terms of methodology, the analysis of phraseological units retrieved from the parallel corpus (comprised of Njegoš's works and their existing translations and retranslations to English) is performed using methods of several (sub)disciplines. The fundamental discipline this paper largely draws on in terms of classification of phraseological units is lexicology, or more particularly, phraseology. The degrees of equivalence and the accompanying typology of translation substitutes are defined using a holistic approach integrating the principles of translation theory and corpus linguistics methods. Given the figurative nature of the studied units, the methods of cognitive linguistics are also employed. Moreover, due to inherent relatedness of translation studies and contrastive linguistics, the methods of the latter are used as well. Given combination of the theories and methods made it possible to analyze somatic representations associated with cultural archetypes and to identify related differences and similarities between the source and the target languages.

Keywords: phraseology, somatic phraseolexicon, interlinguistic equivalence, contrastive and conceptual analysis, Petar II Petrović Njegoš.

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ

Institut za jezik i književnost „Petar II Petrović Njegoš”
Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica
jelenab@canu.ac.me

SLOJEVITOST LEKSIKE U ROMANU *ILI KUČ* I MOGUĆNOSTI NJENE LEKSIKOGRAFSKE OBRADE

U radu se bavimo analizom i klasifikacijom karakteristične leksike u romanu koji se odlikuje ne samo osobenom kompozicijom nego i bogatstvom riječi i izraza, koje pisac najčešće crpi iz leksičkog fonda zavičajnog govora i crnogorskih narodnih govora uopšte. Iz obilja leksike na kojoj počiva roman *Ili Kuč* izdvojili su se, sa aspekta savremenog standardnojezičkog izraza, slojevi markirani prema kriterijumu vremenske i teritorijalne pripadnosti, kriterijumu porijekla, te kriterijumu ekspresivnosti. Kao interesantan pokazatelj osobenosti leksičke riznice romana i kreativnih potencijala pisca na tvorbeno-morfološkom planu, izdvojile su se i tvorenice nastale u rezultatu različitih tvorbenih procesa. Kako je Dučić dominantno pisao jezikom svog kraja i kako leksika romana uglavnom ima potporu u narodnom govoru, uz napomenu da je značajan njen dio obilježen stranim uticajem, najviše osobenosti u romanu *Ili Kuč* pokazuje teritorijalno markirana leksika. Sagledavanjem ukupnosti te leksike, u romanu su se kao najbrojniji izdvojili leksički dijalektizmi, od kojih su mnogi markirani stranim uticajem, lekseme koje su ostatak slovenskog leksičkog nasljeđa, kao i lekseme dobijene u različitim tvorbenim procesima (od postojećih osnova i afiksa ili lekseme nastale slaganjem). Analizom leksike karakteristične sa stanovišta savremenog standardnog jezika, zapaža se i da je višeslojna leksika romana *Ili Kuč* istovremeno sociokulturna slika jednog prostora i vremena, pa se u ovom radu roman ne analizira samo kao riznica leksičkog blaga nego i etnografskih i kulturoloških podataka. Istovremeno, analizom se sagledavaju potencijali leksikografske obrade zabilježene leksike po principu izrade deskriptivnih rječnika i ukazuje se na potrebu izdvajanja rječnika kao dodataka književnim djelima čiji je jezik utemeljen na narodnoj osnovi.

Ključne riječi: Stevan Dučić, *Ili Kuč*, leksema, leksika, leksički sloj, istorizam, arhaizam, dijalektizam, ekspresiv, leksikografija, rječnik, kvalifikator

Uvod

1. Roman *Ili Kuč*, čiji je autor Stevan Dučić (1874–1918), najbliži saradnik Marka Miljanova Popovića, prvi put je objavljen 1997. godine. Godina završetka romana nije poznata – jedni pretpostavljaju da je roman napisan 1912, a drugi da je pripremljen za štampu 1918, te da je pisac na njemu radio gotovo do smrti. Neobjavljivanje romana u vremenu njegovog nastanka prilično je uticalo na njegovu recepcijsku sudbinu, a zakasnjelo objavljivanje prvog izdanja (u odnosu na period njegovog završetka) problematizuje i njegovo mjesto u kontekstu crnogorske književnosti. Da je roman objavljen blagovremeno – u međuratnom periodu naše književne produkcije (1919–1941), imao bi primjereniju recepciju, budući da je „posvećen jugoslovenskom i balkanskom književnom i kulturnom prostoru (Crnoj Gori, Srbiji, Albaniji, Makedoniji, Bugarskoj

i Grčkoj) i da je pisac pokazivao nesvakidašnju toleranciju prema drugim vjerskim zajednicama (islamskoj, katoličkoj i jevrejskoj)” (Ivanović 2022: 45).

1.1. No, bez obzira na kasno objavljivanje, ovaj „voluminozni historijsko-psihološki roman” (Ivanović 2022: 64) nije ostao izvan kruga interesovanja naše književne historiografije, u kojoj ipak preovladava mišljenje da je *Nevidbog* Rista Ratkovića (iz 1933) prvi roman crnogorske književnosti, iako pojedini istraživači ističu da se posljednjih godina pojavilo nekoliko izdanja koja mogu da problematizuju to mišljenje (v. o tome Radoman 2015: 234–239). Između ostalog, riječ je i o romanu *Ili Kuč* Stevana Dučića, koji izvjesno pripada „ranom crnogorskom romanu” i treba ga, po mišljenju književnih historioografa, tretirati i proučavati kao „početni tip” romana u crnogorskom romanesknom lancu (Đurišić-Bečanović 2015: 14).

2. Iako je kao pisac afirmaciju doživio tek nakon „konačnog stvaralačkog i životnog kraja” (Ivanović 2022: 9), Dučićevo djelo danas je značajna karika u procesu uobličavanja slike o crnogorskoj kulturnoj i književnoj baštini, ali i građa podesna za različito usmjerena istraživanja. Tome i te kako doprinosi objavljivanje piščevih *Sabranih djela* u šest knjiga, u izdanju Fonda za razvoj Kuća „Marko Miljanov” i Nacionalne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević”, „što za čitalačku i naučnu javnost predstavlja pravi književni događaj” (Ivanović 2022: 10). Poseban doprinos afirmaciji i daljem proučavanju djela Stevana Dučića predstavlja drugo objavljeno izdanje romana *Ili Kuč*.¹ Današnje iščitavanje književnog djela koje je napisano prije više od sto godina, a u kojem sam intenzivno učestvovala kao jedan od priređivača izdanja iz 2019, može da upotpuni dosadašnja zapažanja ne samo o romanu nego i o autoru koji se kao samouki narodni istraživač i zapisivač primarno bavio sakupljanjem etnografske građe o zavičajnim Kućima, ali je imao i književnih ambicija² pa bi se mogao profilisati kao pisac-etnograf, u čijem se djelu prilično uspješno prepliću pripovjedačko i etnografsko. Izvjesno je i da današnje iščitavanje književnog djela koje je napisano prije više od sto godina i u kojem je obilato zastupljen dijalekatski jezički potencijal može da remeti razumijevanje teksta, jer je tekst koji je napisan početkom XX vijeka kulturno veoma udaljen od današnje čitalačke publike, što može negativno da utiče na procjenu njegovog estetskog kvaliteta (Đurišić-Bečanović 2015: 30–31).

2.1. Iako roman *Ili Kuč* nije u svim segmentima zadovoljio kriterijume književne kritike, pa mu se, u vezi sa tim, pripisuju manjkavosti u dijelu kompozicije, utisak nedovršenosti, opširnost, naročito u nekim glavama, koja ide nauštrb umjetničke ljepote teksta, u njemu je dovoljno vrijednosti koje ne treba

¹ Stevan Dučić, *Ili Kuč*, Sabrana djela, knj. 5, priredile: dr Jelena Bašanović-Čečović, dr Danijela Radojević, Fond za razvoj Kuća „Marko Miljanov”, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević”, Podgorica, 2019.

² U širokom spektru piščevih interesovanja značajno mjesto ima zapisivanje epskih narodnih pjesama i pisanje pripovjedaka, ali i interesovanje za proučavanje zavičajnoga govora Kuća i jezika uopšte, u čijem rezultatu su nastale knjige *Kući – građa za rječnik* i *Kući u Crnoj Gori*, čiji je drugi dio posvećen jezičkim osobinama i leksici govora Kuća. Obje knjige je Dučić ustupio Srpskoj kraljevskoj akademiji, ali su nažalost izgubljene. Iako građa sakupljena u tim knjigama nije odraz trenutnog stanja u govoru Kuća, njihovo objavljivanje bilo bi korisno za buduće komparativne studije i analize.

zanemarivati tokom predstojećih jezičkih istraživanja, među kojima, zbog slojevite, oblički osobene i značenjima nadojene leksike, zapaženo mjesto treba da imaju leksikološki i leksikografski aspekt. Roman *Ili Kuč*, kao riznica čistog, nenatrunjenog narodnog jezika, slojevitog leksičkog blaga, koje istovremeno čuva i identitetske informacije, u cjelini je satkan od elemenata narodnog izraza i karakteriše ga naglašena upotreba lokalnog jezičkog idioma određenog područja (uglavnom govora pišćevih zavičajnih Kuča, ali i drugih crnogorskih narodnih govora – Vasojevića, Riječke nahije, Bratonožića). Tako su izbor i upotreba jezičkih jedinica pretežno iz dijalekatskog registra rezultirali raznovrsnošću oblika na svim nivoima jezičke strukture, a lokalni kolorit i autentičnost jezika pisac postiže i upotrebom karakteristične leksike. Stoga se leksički aspekt romana mora izdvojiti kao osobenost koja nesumnjivo bogati pišćev jezički izraz, ali i otežava današnje čitanje budući da je jezik romana „zasićen” manje poznatim i gotovo zaboravljenim riječima, orijentalizmima i romanizmima, koje poput leksičke bujice zapljuskuju današnjeg čitaoca. Poseban leksički sloj romana svakako je i tvorbeno-semantički raznovrsna leksika, koja pripada fondu crnogorskih narodnih govora, a kojom se uspjelo predočava mentalitet sredine i naroda koji se njome služi. Kako za većinu tih leksema današnji čitalac ne zna – nekad zbog njihove zastarjelosti, a nekad zbog ograničenosti na lokalni idiom – drugo izdanje romana obogaćeno je *Rječnikom nepoznatih i manje poznatih riječi*, koji sadrži mnogo više odrednica od rječnika priloženog uz prvo izdanje romana iz 1997. godine. I prvi pogled na taj rječnik, koji sadrži 786 leksema, upućuje na zaključak da je efektivnost u slikanju pojmovnog svijeta nosilaca dijalekta na čijem temelju počiva jezička struktura romana postignut upravo na polju leksike, koju Dučić primarno nalazi u leksičkoj riznici zavičajnih Kuča, čije su mu podneblje, duh i mentalitet ljudi, način života uopšte, pružili tematsko-motivsko jezgro iz kojeg se i razvio kao pisac.

Leksička slojevitost romana *Ili Kuč*

3. Izuzimajući leksiku opšte upotrebe, koja je za naše istraživanje irelevantna kategorija, leksički inventar romana *Ili Kuč* može se predstaviti po slojevima, koji bi se izdvojili prema vremenskom kriterijumu, teritorijalnoj pripadnosti, kriterijumu porijekla i ekspresivnosti. U vezi sa tim, očekivana su zapažanja da je, ukoliko aktuelnost leksike romana sagledavamo u odnosu na opšti leksički fond, zastarjele leksike znatno više budući da je roman nadojen leksemama koje su pripadale prošlim razdobljima, a danas su gotovo potisnute iz upotrebe. One se pri današnjem čitanju romana ocjenjuju kao stilski obilježena i veoma funkcionalna jezička sredstva, a prilikom leksikografske obrade zahtijevale bi upotrebu kvalifikatora tipa arh. (arhaizam, arhaično), ist. (istorizam) ili zast. (zastarjelo). „Aktiviranjem” već zaboravljenih ili davno iščezlih riječi književnom djelu daje se draž starine i stvara atmosfera prošlosti. Naglašena zastupljenost arhaizama i istorizama markira jezički izraz romana *Ili Kuč* više formalno, a sporadično i semantički, budući da smo u analiziranom korpusu

češće bilježili lekseme koje su zastarjele na nivou forme nego na semasiološkom planu (npr. rijetki su semantički arhaizmi: da ve (...) na mnogaja ljeta podrži (539); Ja sam, Turčine, hajdukova žena, a to nije prazno slovo. (677)).

5. Iz obilja karakteristične leksike na kojoj počiva roman *Ili Kuč*, često „nepoznate u jezičkoj raznolikosti koja se smatra standardom” (Zgusta 1991: 197), prvo ćemo izdvojiti lekseme markirane prema kriterijumu vremena, tj. zastarjelosti (*arhaizmi* i *istorizmi*). Naglašeno prisustvo zastarjele leksike u romanu *Ili Kuč* podrazumijeva primjenu društveno-istorijskog principa pri klasifikaciji stilski markirane leksike, koji je, uz funkcionalno-stilski i komunikativni (pragmatički) princip, jedan od tri principa za utvrđivanje stilske obilježenosti leksičkih jedinica (Ristić 2006: 94). Tako ovim principom biva izdvojen najupečatljiviji leksički sloj romana sa stanovišta savremenog jezičkog izraza, koji ne svjedoči samo o jezičkim osobenostima nego i o društveno-istorijskom kontekstu vremena u kojem je roman nastao.

5.1. Istorizmi i arhaizmi kao zastarjele leksičke jedinice bogate leksički inventar romana, ali i otežavaju njegovo današnje čitanje budući da je savremeni čitalac prilično kulturno udaljen od vremena njegovog nastanka, te se mnoge od ekscerpiranih leksema danas opiru semantičkom dešifrovanju. Zato su radovi ovog tipa nužni, a leksikološka istraživanja danas skoro zaboravljene leksike prijeko potrebna – ona su povod da se „oživi stara riječ” (Radulović 2011: 77), ali i potencijalni izvori bogaćenja leksičkog fonda standardnog jezika.

5.2. Očekivano je da roman koji je nastao na početku XX vijeka obiluje leksičkim slojem kojim se označavaju realije koje danas više ne postoje, odnosno nestali istorijski pojmovi i pojave. Činjenica da su istorizmi kao leksički sloj danas iščezli iz aktivne upotrebe, na šta su uticali brojni procesi, obavezuje na potrebu leksikološkog pristupa književnom djelu koje je svjedočanstvo aktivne upotrebe leksema čiji se status u opštem leksičkom fondu danas promijenio – postavši dio pasivnog leksičkog fonda, istorizmima se u književnom djelu pripisuju svojstva stilski markirane leksike koja nema adekvatnu zamjenu u savremenom jeziku, a koja vještom čitaocu pruža informaciju ne samo o pišćevoj jezičkoj kompetenciji nego i o materijalnoj, duhovnoj i socijalnoj kulturi vremena u kojem obitavaju junaci romana. U ekscerpiranoj građi zabilježili smo više primjera leksema koje su se povukle iz aktivne upotrebe i koje od potpunog nestajanja mogu sačuvati upravo istraživanja ovog tipa.

5.3. Kao „nominativna sredstva za imenovanje danas nepostojećih pojava, predmeta, stvari” (Vulović 2010: 23), a bez odgovarajućeg sinonima u savremenom jeziku, u romanu *Ili Kuč* istorizmima se najčešće označavaju zvanja, titule, neka zanimanja i njihovi nosioci, vršioći dužnosti, nosioci vlasti, određeni administrativno-pravni pojmovi, pojmovi iz oblasti administrativno-teritorijalne uprave, pojmovi kojima se označavaju danas iščezle novčane valute, vojna terminologija:

- kao *čifčija*, stao na *čifluk* jednoga age (58); najbolji *dahija* (67); višnjemu *sajbiji* (173); rumelijski *beglerbeg* (345); a ujam će uzet *valija* (588); udari na kuću *buljugbaše* katilskog (194); zapetom puškom motri jednoga *zaptiju* (454); na mostu se pojavi *juzbaša* (244); stimavaše

ga *kadija* (131); nosio neku naredbu *kajmekanu* (553); ne usudi *kajmakan* dizati vojsku (578); i *kaldžija* ako si, ovo nije za tebe (534); seoski *kodžobaša* (268); kakav je ispanuo raji *muzur Destan-beg* (814); dodade *mulazim* (561); neki mladi *ombaša* (368); ordija velikoga *padišaha* (379); imamo vojsku *kâ serašćeri* (345); reče da on pričekava dok on njegovu ženu dostavi *čaušu* (425); golema *arbija* (870); *Fistanlije* su! (185); još od sultana Mehmeda (282); vojsci Skadarskoga *sandžaka* (815); ču se najednapi glas *bimbaše* (403); toliki *fermani* cara vašega (517); uze tapiju kod *spahije* (52); Stari *kodžobaša* (269); paša naredi *laveru* (427); glasovi *bozadžija* (316)...

5.4. Naša analiza potvrdila je da znatan dio zastarjelog leksičkog fonda romana *Ili Kuč*, pored istorizama, čine i arhaizmi – naročito leksički. Stilska markiranost leksema iz ovog leksičkog sloja, koje su se aktivno upotrebljavale u nekim prošlim razdobljima razvitka jezika, sadržana je u činjenici da arhaičnije leksičke varijante uspjelije dočaravaju duh minulih vremena i atmosferu prošlosti, ali i u opredjeljenju³ pisca za formu koja zbog svoje arhaičnosti postaje nosilac dodatnih informacija. Kao lekseme koje danas imaju adekvatnu zamjenu u savremenom jeziku, arhaizmi su lako uočljivi u leksičkom inventaru romana *Ili Kuč*. Njih pisac ne upotrebljava diskretno – naprotiv, njihova upotreba pretežnija je od upotrebe njima sinonimnih, ali stilski neobilježenih i neutralnih leksema. Za mnoge od tih leksema postupak arhaizacije već je završen i one su danas dio pasivnog leksičkog fonda opšteg leksikona, koji u svakodnevnoj govornoj praksi ne poseže za njima, osim u slučajevima kada je jezički izraz potrebno markirati. Kao pouzdani svjedoci prošlih vremena i pokazatelji kulturnih i identitetskih tokova, ove zastarjele leksičke jedinice i te kako su upečatljiv leksički sloj Dučićevog romana, koji ovako izdvojen može biti konkurentan drugim leksičkim slojevima u procesu bogaćenja opšteg rječničkog fonda:

- promuca *trdžoman* (245); *Ćatip* uze hartiju (427); Ide u karavan s *ćiradžijama* (245); pije rakiju na *oke* (813); *terzijski* šav i krojenje (350); on se *vas* obliven znojem (726); taj san *istolkovaše* (138); nalakćen *tolkovaše* san (445); ka što oganj rastvori stanac *kami* (763); spodbi *kami* i drvo, pa juriš u Turke (73); Na golu zemju ležat, a studen *kami* pod glavu imat (119); najdonji *kami* od kuće (191); hvatajući se za drvo i *kami* (298); da ga u bježanju ne smeta ni drvo ni *kami* (301); cijeli *nâd* (60); fijuk vjetra koji je zapljuskivao *kami* i drvo kišom i gradom (604); *kami* je *kami*, a čoek valja da je i drvo i *kami* (607); studeni *kami* (636); upućuje mlada *slovesna* srca na ljubav (178); *pendžerima* s rešetkom (279)...

³ Postojanje različitih oblika jedne riječi podrazumijeva i obavezu piščevog izbora jer tamo gdje nema „mogućnosti izbora, nema ni osnova za uspostavljanje stilističkog konteksta” (Kristal 1996: 67). O izboru ovog tipa, kao osnovnom uslovu „stilističke polarizacije”, govori i M. Kovačević (2003: 22).

5.5. U romanu *Ili Kuč* arhaičnost je očigledna ne samo na leksičkom planu nego i na planu gramatičke strukture, što njegov jezik čini materijalom podestim za ispitivanja i na drugim nivoima jezičke strukture.

6. Raznovrsnosti i slojevitosti leksike romana *Ili Kuč* doprinosi i produktivna upotreba teritorijalno raslojene leksike. Tačnije, značajan dio leksičkog fonda romana čine dijalektizmi i pokrajinske riječi (pokrajinizmi), kojima se potvrđuje da je Dučićev jezik i te kako utemeljen na narodnoj osnovi i govoru njegovog zavičaja. Budući da je za određenje leksike pisca kao dijalekatske odnosno pokrajinske presudno sa kojeg stanovišta se ta leksika promatra – „da li je to sadašnja perspektiva ili vreme kada je pisac stvarao” (Vulović 2010: 28), leksiku romana *Ili Kuč* tretirali smo polazeći od stanja u leksikonu savremenog jezika. Vođeni leksikološkim i leksikografskim principima pri analizi ekscerpirane građe, teritorijalno raslojena leksika bila bi u postupku leksikografske obrade obilježena kvalifikatorima dij. (dijalektizam) ili pokr. (pokrajinizam), kojima bi se ova teritorijalno omeđena leksika determinisala kao nestandardna.⁴

6.1. Dijalektizme kao poseban leksički sloj u romanu⁵ registrovali smo u svim morfološkim kategorijama – od imenskih preko glagolskih do nepromjenljivih vrsta riječi. Brojni primjeri dijalekatsko markiranih oblika sa fonološkim i tvorbeno-morfološkim varijacijama još jednom upućuju na nadojenost jezičkog izraza romana nanosima iz govora pišćevog zavičaja i crnogorskih narodnih govora uopšte, ali i na činjenicu da se jezik romana *Ili Kuč* može sagledavati i kao izvor podataka za dijalektološka ispitivanja. Naime, iako je temeljni korpus za istraživanje nekog dijalekta materijal sakupljen na terenu, nijesu rijetki radovi u kojima se analizira „jezik dijalekatske književnosti” (Zubčić 2015: 98). Cilj takvih radova najčešće je ispitivanje podudarnosti jezika pisca sa njegovim zavičajnim govorom, a ne dobijanje dijalekatske građe. Djelo Stevana Dučića, zbog čvrste veze sa dijalekatskom bazom, izuzetno je bogat izvor za dijalektološka ispitivanja. Neka od obilježja tog jezika karakteristična su za čitavu (staro)crnogorsku govornu teritoriju, ali ima i onih uskolokalnih, koja čine „bitnu dijalekatsku specifičnost” (Ostojić 2003: 97) jer se vezuju za govorno područje pišćevih zavičajnih Kuća. U posvjedočenom materijalu najbrojniji su leksički dijalektizmi:

- neka bude i *'arambaša* (55); *sadanjijeh* ljudi (59); *'oću*, babo, *'oću!* (61); ja ga (...) *'ranim* za Turčina (61); jedući *'leb* (63); *kâ mu 'a* miran (65); sijedi *'odžica* (65); *đetinjske* riječi (68); s *vr'* Sutormana (69); u isti *ma'* (72); Za to se ne *'oće* mnogo pameti. (76); pa opali i *bjež'* (76); ljuti prepukli *siroma'* (77); Hajduk je svaki *beskutnik* (78); Učinite mi, *ljudi*, mjesto! (80); Ja sam se *vej dofatio* gore (94); tu *božu pusta 'iju* (94); *'Raniću* se travom (100); oružjem i *ođelom* (176); u moje stare

⁴ Deskriptivni rječnici u kojima metodologija leksikografske obrade podrazumijeva upotrebu kvalifikatora *dijal.* i *pokr.* kao dijalektizme tretiraju riječi „koje oblikom ili glasovnim sklopom odstupaju od standardnog književnog jezika”, dok su pokrajinizmi riječi koje se „upotrebljavaju u narodnim govorima pojedinih krajeva” (Ristić 2014: 127).

⁵ „(...) ako se o dijalektizmima u leksici može govoriti” (Ostojić 2003: 149) jer se leksika ne može normirati gramatičkim sredstvima i određuje se kao dijalekatska primarno na nivou fonetsko-fonoloških i morfoloških elemenata u njoj“.

dnevi (183); *sinotnjom* krvlju (185); sirak i *beskutnjik* (239); kao *kutnji* ukras vise (277); niti sam se čeperio da *fatam tiće* i razuram *tičinja* gnijezda (72); *nekadanje* Srpske carevine (49); *pčenicom* zobio turske kornje (51); nije *ščela* (52); rosno *džbunje* (54); *brcka* plemena (57); *ljucko* biće (6); jesu li vi *jednaci* (59); najbolji *čojak* (67); i da *nete* dugo (67); od prošloga Ilina *dne* (76); Ja *mnim* (76); *zdrak* (78)...

7. Obilje leksema koje su odlika većine crnogorskih narodnih govora a posljedica su djelovanja pojedinosti koje „utiču na lik vokabulara kao što su (...) kulturne i privredne veze, običaji, vjere, vjerovanja, konfiguracija terena” (Ostojčić 2003: 237) bilježimo u kategoriji pokrajinske leksike, koja ima ili uža areal upotrebe ili glasi isto u više crnogorskih narodnih govora. Za većinu tih leksema potvrdno smo našli u *Rječniku Kuća* (Petrović i dr. 2013), ali i u ostalim rječnicima crnogorskih narodnih govora, što upućuje na zaključak da one nijesu uskolokalnog karaktera i da imaju nešto širi areal upotrebe. Ove lekseme značajno bogate leksičku riznicu romana, a prilikom leksikografske obrade bile bi obilježene kvalifikatorom pokr., uz napomenu da se neke od njih, etimološki gledano, dovode u vezu sa stranim leksičkim nasljeđem, uglavnom orijentalnim. Ekscerpirani primjeri upućuju i na morfološku i semantičku raznovrsnost posvjedočene leksike:

- nema nikakve *akrebe* (185); Ili Kučev *paragun* i *breška* Đurićeva pukoške (251); Zar se nijeste *avizali* (346); uz pjesmu i *alak* (482); I ja sam nekad bio mlad, *barabar* kao koji od vas. (696); Ali takvome momčetu, koje je *rzlija* i *bastadur* (154); *bastadurno* stade (211); čini je, *vagani*, a ređe pokoji *bakrač* (277); zadade seoskome stanovništvu *vesvesu* (310); noću tek nastaje pravi *gajret* (521); *mijeh* s vinom i *žbanj* s rakijom (115); *Zanago*, i ja molim Boga tako (203); More, jest to, *dati* nije drugo! (397); on je ispunio svoj *zarok* (177); kako je radio, tako je i *obršio* (511); što mu jedno đaurče *omazuli* pušku (80); domaćin jednoga musafirskogoga *odžaka* (276); poče *prskoćati* snijeg (398); Zar ne vidiš kakav je *svratak* u ljucvo (315); hajduci ostaviše krvavu *rasputnicu* (512); ugljiev koji mu na *sipsiju* dodade Cijana (690); Bogata je kuća iz čije *torine* je ovi *ugič* bio... (773); a gorom su (...) *ćafkali zagari* (87); pa niže pare u *ćemer* (333); psi se većim dijelom *utajgaše* (510); evo će je on *utafrio* (118); još jednu *ciglu* rič (223); niti sam se *čeperio* (72); ništa drugo sem *džas* i strahovanje (94); davati *dževap* višnjemu sabjiji (173); uzme staklo s rakijom i *fildžan* (273); *Sač* i *crepulju* ima svaki dom (277); odsječe mladi *šibutovak* pa ga skresa (299); Aja, *mašala!* (87); Divanite što nikakav *matuf* ne bi pričao (191); ključ bi ostavljen u *panjegu* (376); dva-tri drvena *vagana* iz kojih se jede (115); zajedno s *načvama* (277); s dvije pećske *kumburlije* (769); dugu pušku *kremenjaču* (115); Učinje se (...) graja do *petra*. (73)...

7.1. U ekscerpiranoj građi naročito se kao produktivna izdvojila morfološka kategorija pokrajinski obilježenih priloga i priloških konstrukcija, koji je-

zički izraz romana markiraju oneobičenošću na fonetsko-fonološkom i tvorbeno-morfološkom planu. Mnogi od posvjedočenih primjera bi prilikom leksikografske obrade, pored kvalifikatora teritorijalne pripadnosti pokr., mogli biti obilježeni i stilskim kvalifikatorom neob.:

- *drugojače* ne može biti (55); on je *zarana* vidio (59); nije *isprv* ni slutio (59); odgovori Turo *zloradice* (67); Đevojka se *bono* osmjehnu (75); Iliji se *isprv* učini (113); da se *tadarake* izgori jedan fišek (131); *ma-oručke* vraćeni iz počere (140); S Ilijom nije trebalo *dvaš* govoriti. (151); Ali si mi bio *izmalena* drug (159); *alaburde* k vlahu (206); *strmoglavice* se svališe na konja (147); *iznebuha* dođe (370); *izobila* podastrijeti svega što treba (50); sa mnom se *izubašno* batiše (763); *jedanak* banuše u hajdučki stan (298); oni što bi šćeli *muftu* slavu (546); da *nazorice* ide za počerom (99); Snijeg je velik, a *nališ* u planinu (599); *po-baučke* pređe preko mosta (285); *sustopice* jurili prema golemoj vojsci (380); *taječke* nikoše dva čo'eka (588); pa *odavleka* u (...) zeleni grm. (54); *onodar* mi kaži (67); *ondader* mi se nadnese (73); Njega je zato *onomlanin* vrnuo Đurić (104); *ovođen* (105); *kolikaš* mi je puti rekla majka (118); Mene je *sadakane* nešto mnogo na glavu palo. (130); *rašta* je to adet (131); neka ti nije *zazor* (160); *barabar* ka tebe danas (160); *bono* izusti (211); *Ovođekane* je samo pedeset i dva komata (164)...
- *po turski* misli cilom glavom (134); Besa Sul Kamiševa je *po šaljski* tvrda! (142); Njegov otac je *od babazemana* nivio junake. (143); mi ćemo se onako *po hajdučki* postarati (153).

7.2. Napomenimo i da su gotovo sve teritorijalno obilježene lekseme koje smo zabilježili u romanu *Ili Kuč* u najvećem broju slučajeva posvjedočene u dijalekatskim rječnicima sa istim ili bliskim značenjima, što upućuje i na zaključak da je pisac romana, kao izvorni dijalekatski govornik, obilato koristio leksiku uklopljenu u bazu matičnog mu dijalekatskog sistema.

8. Iako oslonjeni na narodni jezik, a nerijetko i na zavičajni govor pri organizaciji svog jezičkog izraza, pisci druge polovine XIX i prve polovine XX vijeka posežu i za upotrebom, obično društveno-istorijskim kontekstom uslovljenih, pozajmljenica i tuđica, bogateći na taj način leksički fond svog književnog djela. Vjerovatno su „oskudnost narodne leksike” (Vulović 2010: 12), ali i okolnosti u kojima je nastajalo njihovo djelo, pogodovale tome da njihov jezik kao materijal književnosti bude široko otvoren za prodor leksike strane provenijencije. U vezi sa tim, i u leksičkom inventaru romana *Ili Kuč* može se, prema kriterijumu porijekla, izdvojiti poseban leksički sloj. U tom sloju najbrojnije su riječi koje izvorno pripadaju orijentalnim jezicima, primarno turskom kao jeziku davaocu opštebalkanskog leksičkog fonda. Turcizmi⁶ koji su najbrojniji sloj teritorijalno obilježenih leksema često pokazuju visok stepen semantičke

⁶ Iako bi prilikom tumačenja turcizama bilo neophodno da se navede njihovo izvorno porijeklo, sa stanovišta srpskohrvatskog jezika nije presudno da li je neka riječ turskog, arapskog ili persijskog porijekla. Ona je u srpskohrvatski jezik ušla posredstvom turskog i zbog toga je treba smatrati turcizmom. Analiza daljeg porijekla te riječi predmet je proučavanja etimoloških rječnika. V. o tome Zbornik radova 2013: 91.

ekstenzije, tj. imaju hijerarhijski razvijene semantičke strukture. Vođeni tematskim kriterijumom, registrovali smo više grupa tih leksema, a kao produktivne izdvojile su se one sa značenjem zvanja, zanimanja i titula:

- i jenidže što ga *veziri* puše. (50); na čifluk jednoga *age* (58); najbolji *dahija* (67); a ujam će uzet *valija* (588); udari na kuću *buljugbaše* katilskoga (194); U kući nije bilo ni *evnuha* (306); vjerni *kajmekanov izmećar* (578); na mostu se pojavi *juzbaša* (244); stimavaše ga *kadija* (131); njemu su u svako doba otvorena i *agina*, i *begova*, i *spahijina*, i *kadijina*, pa čak i *pašina* vrata. (413); nosio neku naredbu *kajmekanu* (553); pravovjernijeh ‘*odža*, ‘*adžija*, *mujezina*, *derviša* i *kadija* u kaftanima (566); neki mladi *ombaša* (368); ordija velikoga *padišaha* (379); imamo vojsku *kâ seraščeri* (345); *Ćatip* uze hartiju (427); dostavi *čaušu* (425); *Kavaz* mu reče da on pričekta (425)...

8.1. Među turcizmima zabilježenim u leksičkom fondu romana izdvajaju se i⁷:

- a) lekseme iz vojne terminologije, npr.:
samo jedan *fišek* (74); s ručicom pećskoga *handžara* (870); ranili tri-četiri *askera* (554); dok raspasa sablju i opačke ju *balčakom* dodade (430); krasnijem *džeferdarom* (769); grlić zapetoga *paraguna* (499); i u *silaf* po čivat ledenica s *handžarom* i *arbijom* (115);
- b) lekseme kojima se označavaju objekti, građevine, odnosno djelovi građevine, npr.:
Svaka *odaja* je imala svoj ne samo *amam* za kupanje, no i *ćenef*. (308); niz *basamake* slazio (569); Svi bolji sudi kao kutnji ukras vise na najvidniji *duvar* (277); *Džamija* je (...) po *munaretu* osvijetljena (522); *pendžerima* s rešetkom (279); gradeći nov *saraj* (278);
- c) lekseme kojima se označava pokućstvo, namještaj, odnosno djelovi namještaja, npr.:
meka *šiljteta* (190); uzdignut *minder* s *šiljtetima* i *jastucima* (307); namjestio svoju ložnicu s (...) jednom prslom *asurom*. (722); dva mjedena *sahančića* (329); primakni se *sofri* (691); krnja *testija* s vodom i komadić ‘leba (458); uzme staklo s rakijom i *filđžan* (273);
- d) prostorna leksika, odnosno leksika kojom se označavaju administrativne jedinice, npr.:
podržaje običaj staroga *vilajeta* (436); komunski *begluk* (217); na *avliju* dečanskog manastira (166); do međe kosovskoga *valiluka* (428); vrata što iz *đulistana* uvode u *konak* (569); do dukadinskoga *kadiluka* (427); proz tursku *mahalu* (522); dvadeset *čifluka* (815);
- e) kulinarska leksika (leksika kojom se označavaju hrana i piće), npr.:
tijem *šerbetom* (64); *kajmaka*, *kafe* i jenidže što ga *veziri* puše. (50); grickajući *gurabije* (309); bješe iznuđen prepek *rakijom* (539); Ili Kuč popi vruć *salep* (628); izdijeljen tovar *simita* (136);

⁷ Etimologiju analizirane leksike provjeravali smo u rječniku turcizama A. Škaljića (1966) i, po potrebi, u šestotomnom *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* MS (i MH).

- f) leksika kojom se označava doba dana, npr.:
Prvi im je obrok o *akšamu* (521); pod ovijem *karanlokom* (600); bilo je neđe oko *ićindije* (135); već je blizu *sabah* (110);
- g) leksika iz oblasti religije, npr.:
Kako bi ovo *đaurče* bilo *šejtan* (69); *dženet* (92); kojima omotavaju glave turske *adžije* kad na *adžiluk* kreću (126); Mlada pruži Ili Kuču *boščaluk* (487); *boščaluk* koji po običajima pripada mladoženji (488); Neće, *dina* mi! (185); probudi troicu Turaka da klanjaju *ićindiju* (249); žurno grabi kući na *iftar* (522); ni *jaciju* nije propuštio da ni ne reče da po našem zakoniku klanjamo (249); klanjahu *sabah* (258); posti *ramazan* (292); namješćen na *sedžadu* đe ‘odža klanja (523); Bilo je to oko *sredoposnice* (360); prestaje *sufur* (526); još od *dženeveza* (134); đaurice čeka *dženem* (508); turski *džumah* i glasoivi mujezima (567);
- h) naročito produktivna leksika sa značenjem odjeće, obuće, njihovih djelova, odnosno leksika iz domena narodne nošnje, čija upotreba doprinosi naglašenom etnografskom karakteru romana, npr.:
turskijem *fesom* (47); polusvilenom *aladžom* (308); *fesovi* omotani *turbanima* (126); trže *duvak* s nevjestina lica (701); njegova duga *jalama* se zatrese (462); otrije oči *jašmakom* (652); Haljina mu je bila, kako *čalvare*, tako *džamadan*, *jelek* i *mintan*, od crvene *čoje*, a *fes* i *jemenije* to se već zna da su te boje (506); u *kaftanima* (566); carigracki *trambulos* pojas (506); veliki *tunos fes* s ogromnom kitom (281); skide *turban* i metnu ga na koleno (507); tankijem vezanijem *čelepashom* (507); niže pare u *čemer* (333); mala bijela kapa od vune, na formu *čulafa* (471); lepršnuše *fistani* (199); široke crvene *čalvare* (425); brišući *čevrom* znoj (577); u vezenoj *džupeleti*, *zubunu* s kitama, *iramu* (96)...

8.2. Izvjesno je da su neke od prethodno navedenih leksema i dalje dio aktivnog leksičkog fonda savremenog jezika, te da se i ne osjećaju kao pozajmljenice. No, u leksičkom fondu romana *Ili Kuč* posvjedočena je i leksika koja se ne koristi aktivno u domaćem leksičkom fondu i koja danas pripada kategoriji pasivne leksike. Naglašenom upotrebom leksema koje ne pripadaju sferi odomaćene leksike i za čiju je etimološku procjenu potrebno konsultovati etimološke rječnike uspjele se evociraju neka davna vremena, što joj u današnjim leksikološkim istraživanjima daje status markirane leksike, koja bi prilikom leksikografske obrade, pored etimološkog, morala da ima i kvalifikator vremenske pripadnosti, npr.: Ne znaju, *džanum*, takvi (67); cio *butum* svit zna (64); čuven je u sve *butum* sedam kraljevina (77); *Đunah* je poganiti oruže (65); *đidi* Turčin (73).

8.3. Među pozajmljenicama potvrđeni su i *romanizmi* (npr. Pa i mene je jedna *balotica* strugnula (396); Ili Kučev paragon i *breška* Đurićeva pukoše (251); četiri *bokole* baruta (309); što podsjeća na inkvizitorski *kazamat* (279); zveketanje zvona i *cingare* (71)), *hungarizmi* (npr. Tu za svakojege mora imati zaseban pust, *guba* i jastuci za spavanje (50); *nađinđušenu* česu s novcem

(346)), *germanzmi* (npr. samo objesi *flintu* o ramenu (414); u džamije i *mošeje* iz kojih je izbijao ‘odžin glas (567)), *albanizmi* (npr. čaršavom od svilena *arkata* (309); *Besa* ti je Ili Kučeva (485)). Roman čini osobenim i upotreba riječi, izraza pa i čitavih rečenica na albanskom, makedonskom, bugarskom, grčkom jeziku, te jezik kod Dučića nije samo sredstvo karakterizacije likova nego i sredstvo hibridizacije romaneskne forme. U vezi sa tim, akademik Radomir V. Ivanović s pravom zaključuje da se u romanu *Ili Kuč* ne odvijaju samo procesi „hibridizacije kultura” i „hibridizacije žanrova” nego i proces „hibridizacije jezika” (v. o tome Ivanović 2022: 46).

9. Posebno se u leksičkoj riznici romana *Ili Kuč* izdvaja leksika koja se u teorijskim pristupima obuhvata terminom ekspresivna leksika, a koja bi prilikom leksikografske obrade bila obilježena kvalifikatorom tipa ekspr. (ekspresivno). Ovaj leksički sloj, koji je „pokazatelj naročitih socijalnih i individualno-psiholoških procesa u jeziku” (Ristić 1996: 120), doprinosi emotivno-ekspresivnoj markiranosti jezika. U našem korpusu izdvojile su se lekseme koje pokazuju osobenosti kako na semantičkom tako i na tvorbena-morfološkom planu. Semantički sadržaji ovih leksema, koje pripadaju imenicama kao najproduktivnijoj morfološkoj kategoriji, upućuju na dominaciju modela kojim se kvalifikuje osoba po fizičkim, moralnim ili karakternim osobinama. S obzirom na to da leksika ovog tipa, pored denotativne, sadrži i konotativnu komponentu značenja, u ovom leksičkom sloju posebno se izdvaja „emotivna” informacija koju ta leksika sadrži (v. o tome Ristić 2004: 46), a koja podrazumijeva iskazivanje određenog emocionalnog odnosa prema tom svojstvu – u smislu odobravanja ili neodobravanja. U ovom semantičkom modelu ekspresivne leksike sadržan je i ekspresivni odnos jezičke zajednice prema onome što ta leksema znači (Dragičević 2010: 60), te bi njihovu leksikografsku obradu trebalo, po potrebi, dopuniti i kvalifikatorima tipa šalj. (šaljivo), pejor. (pejorativno) ili hip. (hipokoristično). I u ovom leksičkom sloju naročito su produktivne lekseme markirane stranim jezičkim uticajem:

- ja nijesam *fukara*⁸ niti od *fukare*! Moj nikad niko od Alava doba nije bio *fukara*! (77); Ilija se smiri kad ču da riječ *fukara* znači siromah. (77); Kako bi ovo đaurče bilo šejtan, bilo bi *dženabet* (69); postao isuviše *meraklija* na igru (70); Daj ti bože što *bestija* misli (375); od najposlednje *golice* do najuglednijega građanina (535); ubogoga *gerelja* (463); Bog te *elać* učinio (83); taj turski *ladolež* (...) sa svojom tevabijom slušao svirku i pjesmu turskijeh sviračica. (280); Neobičnom brzinom doigraše turski *lakci* (82); što ga je opet odavalo za *lišisahana* (418); ta *mataruga* prizdrenska (505); Divanite što nikakav *matuf* ne bi pričao (191); *orlija* za sve jade (131); bijesne *pustahije* (48); momčetu koje je *rzlija* i *bastadur* (154); razbježaše se od te *avetinje* (295); Dvonogi *ajvan* kad stane tući (351); oku njegovu se hajduk učini *adžamija* (282); *Baftlija* je mimo braću! (149); ne griješite ruke na tu

⁸ Kod A. Škaljica za turcizam *fukara* nalazimo objašnjenje *siromah*, *sirotinja*. Bilo bi zanimljivo sagledati semantičko kretanje ove imenice od izvornog značenja (u arapskom i turskom jeziku) do onog koje bilježe neki rječnici, a koje je posvjedočeno i u romanu *Ili Kuč* (*loš čovjek*, *ništarija*).

božu nevolju, na toga *gariba!* (466); oku njegovu se hajduk učini (...) *đetište* (282); pasja *zganija* (524); *Igbalija* je, beže (247); Ti si *jedinak* u oca i majke (75); Nemo', *jado!* Nemo', *mrčo!* (75); Nema se kad, *jado* ojađeni! (94); mali si, *nebavniče* (118); Poginućeš, *ugasniče!* (74); Ne li, *jadna?!* (158); E, *jadan*, vidiš pa ne vidiš (74)...

10. O Dučićevim stvaralačkim sposobnostima govori ne samo odabir i tip leksike nego i način njenog korišćenja. Tako se leksički potencijal i mogućnosti jezika kojim pisac piše predočavaju vještim nizanjem leksema kojima se „razotkrivaju” djelove ženske narodne nošnje (*džupeleta*, *zubun*, *iram*, *okice*) ili pokućstvo (*đugum*, *kotroba*, *rukatka*, *vagan*, *bakrač*, *kuzijača*, *sahan*, *sač*, *crepulja*). Prilikom rušenja kuće Dževad-spahije, piscu se ukazala prilika da predstavi njenu raskoš navođenjem naziva namještaja i ostalog pokućstva. Na drugoj strani, odabranom leksikom Dučić opisuje i sirotinjsku kuću u jednom makedonskom selu, a narodne običaje, vjerovanja, vjerske obrede, igre i ostale momente iz narodnog života slikovito prikazuje u pauzama između hajdučkih podviga. Iako se ovim postupkom pisac još jednom predstavlja kao dobar poznavalac narodne kulture, gomilanjem leksema iz etnografskog registra sporadično se narušava hronologija pričanja, a romanu se mjestimično daje prenačajan etnografski karakter.

11. Iako leksika romana *Ili Kuć* uglavnom ima potporu u narodnom govoru, uz zapažanje da je značajan njen dio obilježen stranim uticajem, obično orijentalnim, u romanu se izdvojio i priličan broj riječi koje su nastale u rezultatu različitih tvorbenih procesa – slaganjem, prefiksacijom i sufiksacijom (od domaćih ili odomaćenih tvorbenih osonova i postojećih afiksa). Ekscerpirani primjeri obično imaju prozirnu motivaciju, a specifičnosti koje uočavamo tiču se zastupljenosti tvorbenih modela koji su slabije produktivni u savremenom jeziku. Oni svjedoče o piščevim inventivnim traganjima na jezičkom planu, ali i o slojevitosti leksičke riznice romana:

- *bogobojzna* Turkinja (52); *ponajstariji* od svijeh (55); *kradikoze* i *tužibabe* (59); njegov *jedinak* (59); ovo je *fukaraja* (64); takao *slavoljubivu* ponositost Sul Kamiševu (67); prikopala *zlosreća* (67); *slobodumno* dijete (69); kao kakvi strani *zlopatnici* (71); s *golotrbom* rajom (73); *gologlavije* bula (73); Ti si *jedinak* u oca i njake. *Samoglavac* si. (75); *prostosrdačna* đevojka (77); *tvrdoglavče* (80); *smetikolo* ždrale (84); *ljuto rišče* (92); *jedinče* moje (93); *teškosjenom* dijanijom (94); *vidogledno* mjesto (94); *tvrdoglavac* (97); da se (...) jedva *jedvice* čovjek vidio okrenuti. (98); da ga sačuva od *vidovne* i *nevidovne* sile (98); da mi natrag *povratišta* nema (100); hodio *besputicom* (100); sirotinjski *kućerak* (102); neprijatnom pojavom u *nedoba* (105); staru batalnu *puščerinu* (105); *bestališna* sina (106); *krdić* stoke (117); *zlopatnik* (120); s *tijem đaurčetom* (130); *ženskadija* (...) poprati mrtvace (136); *poštenjak* i pouzdan da mu je valjalo i para tražiti. (140); naš *krvopija* (142); po jednu *bjelošumovu* granu s uvelijem liščem (145); Ilija je bio (...) *jednومac* (156); *mnogoljudni* dom (274); Draguš je bio *đetinjski* stidljiv i *mekobrazan* (358)...

Zaključak

12. Stevan Dučić pripada plejadi pisaca koji su, unoseći lokalni kolorit u svoje djelo i vođeni onim da „široka osnovica narodnih govora treba da bude izvor bogaćenja književnog jezika” (Jerković 1991: 116), doprinosili njegovom naddijalekatskom karakteru. Danas, izbor i upotreba leksičkih jedinica pretežno iz dijalekatskog registra ne umanjuju značaj njihovog djela. Naprotiv, ta su djela svjedočanstvo jednog (minulog) vremena i mogu se analizirati ne samo kao riznice leksičkog blaga nego, zbog stjecišta etnografskih i kulturoloških podataka, i kao jedna vrsta dijaloga sa kulturnom i društveno-istorijskom tradicijom. Izdvajanjem leksičkih osobnosti romana *Ili Kuč* po slojevima, nastojalo se pokazati koliko leksika bogati jezički izraz ovog samoukog pisca, ali i koliko su nam danas prijeko potrebni leksikološki pristupi književnim djelima ovog tipa. Leksika romana *Ili Kuč* dio je sveukupnog leksičkog fonda piščevog maternjeg jezika, ali i jezika vremena u kojem je pisac stvarao, te se „poređenjem leksike pojedinih pisaca, iste ili druge epohe, može mnogo štošta reći o odlikama i razvoju leksike jednog jezika” (Tešić 1982: 301). U vezi sa tim, piščeva leksika pokazatelj je lingvističkih, ekstralingvističkih pa i sociolingvističkih aspekata određenog perioda razvitka jezika na kojem je njegovo djelo napisano.

12.1. Izvjesno je da se u radovima ovog tipa ne može u cjelini predstaviti leksička slojevitost osobenom leksikom nadojenog romana *Ili Kuč*, kao ni mogućnosti leksikografske obrade nekih leksema, obično onih koje nijesmo zabilježili ili čije značenje nije posvjedočeno u dijalekatskim rječnicima. Međutim, književna djela zasićena leksikom koja se pri današnjem čitanju opire semantičkom dešifrovanju aktuelizuju pitanje prijeko potrebne izrade rječnikâ kao dodataka književnim djelima (v. o tome Muratagić-Tuna 2008), koji su koristan prilog čak i kada predstavljaju samo popis markirane leksike sa protumačenim značenjima (korisniji bi, naravno, bili kada bi se njima obuhvatili i podaci o upotrebnoj raslojenosti te leksike). I to ne samo radi spasavanja od zaborava leksičkog blaga koje izvjesno iščezava pred naletima vremena, nego i radi otvaranja mogućnosti za kontinuirano bogaćenje rječničkog fonda standardnog jezika, koje upravo može biti ostvareno prožimanjem sa leksički slojevitim narodnim govorima. U vezi sa tim, danas se u istraživanjima ovog tipa ukazuje na značaj i potrebu „reanimacije” opšteg leksičkog fonda na bazi dijalekatskih sistema. Zbog toga je potrebno posvetiti veću pažnju leksikološkim i leksikografskim opisima književnih djela izgrađenih na temeljima narodnog jezičkog izraza. Možda su ti opisi i jedan od načina da se jeziku književnog djela, odnosno jeziku pisca, vrati status uzora u procesu ne samo proširivanja i obogaćivanja rječničkog fonda, nego i kontinuiranog produblivanja leksičke slojevitosti standardnojezičkog izraza.

Literatura:

- Danojlić 1990: Milovan Danojlić, *Muka s rečima*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Dragičević 2010: Rajna Dragičević, *Leksikologija srpskog jezika*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Đurišić-Bečanović 2015: Tatjana Đurišić-Bečanović, “Epski model romana u crnogorskoj književnosti”, *Riječ (časopis za nauku o jeziku i književnosti)*, Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore, Nikšić, 29–45.
- Muratagić-Tuna 2008: Hasnija Muratagić-Tuna, „O rječnicima kao dodacima književnim djelima“, *Sedmi lingvistički skup „Boškovićeve dani”*, CANU, Podgorica, 71–88.
- Ivanović 2022: Radomir V. Ivanović, *Umjetnička baština Stevana Dučića*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – „Medeon“, Podgorica.
- Jerković 1991: Jovan Jerković, *Jezik i pisci*, Matica srpska, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta, Novi Sad.
- Kovačević 2003: Miloš Kovačević, *Gramatičke i stilističke teme*, Banja Luka.
- Kristal 1996: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd.
- Ostojić 2003: Branislav Ostojić, *O crnogorskom književnojezičkom izrazu III*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Petrović i dr. 2013: Dragoljub Petrović, Ivana Đelić i Jelena Kapustina, *Rečnik Kuća*, SDZb, LX, SANU i Institut za srpski jezik SANU, Beograd.
- Radoman 2015: Aleksandar Radoman, *Studije o starijoj crnogorskoj književnosti*, Matica crnogorska, Podgorica.
- Radović-Tešić 2009: Milica Radović-Tešić, *S rečima i rečnikom*, Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Radulović 2011: Zorica Radulović, “O leksici u romanima Čeda Vukovića”, *Ogledi, prikazi, stavovi*, Unireks, Podgorica, 74–84.
- Ristić 1996: Stana Ristić, “Ekspresivna leksika u deskriptivnom rečniku”, *Deskriptivna leksikografija standardnog jezika i njene teorijske osnove* (zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa o leksikografiji i leksikologiji), SANU, Matica srpska, Institut za srpski jezik SANU, Novi Sad – Beograd, 89–103.
- Ristić 2004: Stana Ristić, *Ekspresivna leksika u srpskom jeziku, teorijske osnove i normativno-kulturološki aspekti*, Monografije, knj. 1, Institut za srpski jezik SANU, Beograd.
- Ristić 2006: Stana Ristić, *Raslojenost leksike srpskog jezika i leksička norma*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd.
- Ristić 2014: Stana Ristić, “Kvalifikatori u srpskoj leksikografiji”, *Savremena srpska leksikografija u teoriji i praksi* (kolektivna monografija), Filološki fakultet, Beograd, 113–130.
- Tanasković 2018: Tanja J. Tanasković, *Teritorijalno raslojena leksika u književnom delu Dragoslava Mihailovića* (doktorska disertacija), Univerzitet u Kragujevcu, Filološko-umetnički fakultet, Kragujevac, 2018.
- Tešić 1982: Milosav Tešić, “Rečnik jezika pisaca u odnosu na opšti rečnik”, *Leksikografija i leksikologija*, Zbornik radova, Matica srpska, Beograd — Novi Sad, 301–304.
- Škaljić 1966: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, „Svetlost”, Sarajevo.
- Vulović 2010: Nataša Vulović, *Leksika u pripovetkama Laze K. Lazarevića*, Institut za srpski jezik SANU, Monografije, knj. 8, Beograd, 2010.

- Zbornik radova 2013: *Ka izvorima reči (Trideset godina Etimološkog odseka Instituta za srpski jezik SANU)*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd.
- Zgusta 1991: Ladislav Zgusta, *Priručnik leksikografije*, „Svjetlost” — Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
- Zubčić 2015: Sanja Zubčić, “Hrvatsko glagoljski tekstovi kao izvor podataka za povijesnu dijalektologiju hrvatskoga jezika”, *CROATICA*, br. XXXIX, Zagreb, 95–106.

Izvor:

- Stevan Dučić, *Ili Kuč*, Sabrana djela, knj. 5, priredile: dr Jelena Bašanović-Čečović, dr Danijela Radojević, Fond za razvoj Kuća „Marko Miljanov”, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević”, Podgorica, 2019.

Jelena BAŠANOVIĆ-ČEČOVIĆ

THE LAYERING OF THE LEXICON IN THE NOVEL *ILI KUČ* AND THE POSSIBILITIES OF ITS LEXICOGRAPHIC PROCESSING

Summary

In this paper, we deal with the analysis and classification of the characteristic lexis in the novel, which is characterized not only by its unique composition, but also by the richness of words and expressions, which the writer usually draws from the lexical fund of the native language and Montenegrin folk languages in general. From the abundance of the lexicon on which the novel *Ili Kuč* rests, layers marked according to the criterion of temporal and territorial affiliation, the criterion of origin, and the criterion of expressiveness were distinguished from the aspect of contemporary standard linguistic expression. As an interesting indicator of the peculiarity of the lexical treasury of the novel and the creative potential of the writer on the creative-morphological level, creations created as a result of various creative processes stood out. As Dučić dominantly wrote in the language of his region and as the lexicon of the novel is mostly supported by the vernacular, with a note that a significant part of it is marked by foreign influence, the most peculiarity in the novel *Ili Kuč* is shown by the territorially marked lexicon. Looking at the totality of that lexicon, the most numerous lexical dialectics, many of which are marked by foreign influence, lexemes that are the rest of the Slavic lexical heritage, as well as lexemes obtained in different creative processes (from existing bases and affixes or lexemes created by combining) stand out as the most numerous in the novel. Analyzing the lexicon characteristic from the point of view of the contemporary standard language, it is also noted that the multi-layered lexicon of the novel *Ili Kuč* is at the same time a socio-cultural image of a space and time, so in this paper the novel is analyzed not only as a treasury of lexical treasures, but also of ethnographic and cultural data. At the same time, the analysis looks at the potentials of lexicographic processing of the recorded lexicon based on the principle of creating descriptive dictionaries and points

out the need to separate dictionaries as supplements to literary works whose language is based on the folk language.

Keywords: Stevan Dučić, *Ili Kuč*, lexeme, lexicon, lexical layer, historicism, archaism, dialecticism, expressive, lexicography, dictionary, qualifier

Милена БУРИЋ

Филолошки факултет Никшић
Универзитет Црне Горе
milenab@ucg.ac.me

СТАЛНИ ЕПИТЕТ *МИО* У НАРОДНОЈ ЕПСКОЈ ПОЕЗИЈИ И ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ – ЛИНГВОСТИЛИСТИЧКА АНАЛИЗА

Након осврта на књижевнотеоријска и лингвостилистичка одређења сталног епитета, у раду се ова стилска фигура посматра и објашњава из перспективе интрафолклорне цитатности, као доминантног поступка у моделовању народне епске десетерачке пјесме, и фолклорне цитатности својствене Његошевом умјетничком проседеу. Примјерима сталног епитета *мио* у народној епизи и “Горском вијенцу” илуструје се дистинкција између концепата интрафолклорни и фолклорни цитат. Анализом етимологије и семантике, као и контекстуално и перспективно условљених стилских обиљежја референтне фигуре, реконструише се њено етно-културолошко значење, с посебним акцентом на стилистичкој анализи јединог случаја њене употребе у “Горском вијенцу”.

Кључне ријечи: стални епитет, интрафолклорни цитат, фолклорни цитат, народна епска поезија, „Горски вијенац“, придјев *мио*.

1. Стални епитет се углавном дефинише као придјев који се увијек јавља уз исти појам као његово нераздвојиво обиљежје. Примијећено је да је врло фреквентан у нашим усменим епским пјесмама, у којима је грло увијек бијело, оружје свијетло, те да сталном употребом може „*podici sadržaj imenice do afektivnoga značenja*“ (РКТ 1986: 757), али да може бити и механички употријебљен, нпр. када се за *љубу* каже да је *вјерна* и у случају кад она то није (РКТ 1986: 757). Стални епитет се, уз поређења, стереотипне почетке, завршетке, описе, сталне бројеве, убраја у општа мјеста, односно топосе народне књижевности (РКТ 1986: 511).

1.1. Говорећи о епитету, Драгиша Живковић напомиње да његова умјетничка љепота зависи од тога колико је пјесник њиме успио да открије особине предмета које одговарају одређеној ситуацији, симболици и емоционалном тону дјела. Сходно томе, уколико се пјесник служи често коришћеним епитетима, они постају банални. Од баналних, међутим, треба разликовати сталне епитете у народној пјесми, који су, по његовим ријечима, постали „*sastavni delovi tradicionalnog pesničkog izraza u narodnoj poeziji*“ и које треба посматрати као „*ozakonjen umetnički postupak narodnog revača*“ (Живковић 1988: 69–70). Тај поступак је, тврди Живковић,

намјерно усвајан као израз народног духа у вријеме стварања наше националне умјетничке поезије, коме припада и Његошево стваралаштво. „Ali kada je ta epoha bila prevaziđena, pred našim pesnicima se postavljao zadatak da stvaraju nove, originalne umetničke epite“⁴, закључује исти аутор (Живковић 1988: 69), а ми бисмо додали да су они најинвентивнији успијевали учинити стилски носивим и сталне епитете преузете из народне епике. Међу таквим ствараоцима свакако је и Његош, те ћемо овом приликом настојати да објаснимо умјетнички поступак којим је он то постигао.

1.2. Стални епитети, и по Лешићу, представљају „važno stilsko sredstvo vezivanja poetskog teksta za određenu tradiciju“ (Лешић 2017: 185). Очигледно инспирисан Лорд–Перијевом формулном теоријом, он констатује да су стални епитети у нашој народној поезији заправо формуле које усменом ствараоцу стоје на располагању и „које му omogućavaju da svoj izraz brzo i efikasno prilagodi zahtjevima stihovnog govora“ (Лешић 2017: 185).

1.3. Поменули смо већ да се стилској фигури о којој говоримо приписује једноличност и одсуство стилске функције. Њену типизираност акцентује и Лука Зима када у свом познатом дјелу каже: „U našem narodnom pjesništvu razvila se osobita vrsta stereotipnih pridjevaka ili epiteta (подв. М. Б.)“ и додаје да има именица које се ријетко јављају без „становитих епитета“ тако да се чини да су именица и придјев „od ramtivjeka u nar. pjesmi srasli“ (Зима 1988: 171). Томо Маретић иде још даље кад каже да су стални епитети у нашој епизи „примитивни“ у односу на Хомерове „умјетне“ и „сложене“, при чему има у виду два аспекта, формалнограматички (најчешће су реализовани простом ријечју, за разлику од Хомерових сложеница, попут *сребронога* Тетида) и стилски (ријеч у функцији сталног епитета се и у свакодневној комуникацији употребљава с истим значењем) (Маретић 1966: 72–75).

2. Већина проучавалаца референтне фигуре, како смо видјели, истиче да се ради о једном од топоса народног пјесништва, но без обзира на то што опште мјесто у случају овог типа умјетности не подразумеива клишетирано, банално изражавање општепознатих истина, већ стална стилска средства и поступке на којима се темељи усмено стваралаштво (РКТ 1986: 511), при помену сталног епитета увијек је присутна асоцијација на клише. У намјери да ову стилску фигуру ослободимо негативних конотација подразумеиваних терминима опште мјесто, епска формула или стереотип, помоћу којих се она најчешће дефинише и, још више, стога што цитатност сматрамо доминантним умјетничким поступком којим се моделује епска народна пјесма – на шта упућују Вукове биљешке о постанку пјесама и народним пјесницима–пјевачима, Пропова теорија бајке, Лорд–Перијева формулна теорија (о чему смо већ говорили на Његошевим данима, али и у другим приликама) – ми смо стални епитет дефинисали као врсту интрафолклорног цитата (Бурић 2019: 262). Његова висока фреквенција и специфичност комуникативне функције прибављају му најзначајније мјесто у интрафолклорној цитатности.

2.1. Овдје ћемо подсјетити на то да интрафолклорни цитат представља језичку јединицу коју народни пјесник–пјевач преузима из познатих

му народних пјесама и инкропорира у своју креацију или интерпретацију (Бурић 2016: 207–209). Будући да се цитатна релација успоставља између остварења народне књижевности, ови цитати су интрасемиотички у најужем смислу, тј. карактеристика су искључиво фолклорне умјетности ријечи, те смо им стога, а и инспирисани теоријом цитатности Дубравке Ораић-Толић (Ораић-Толић 1990: 16–31), дали назив интрафолклорни, наглашавајући затвореност цитатног поступка који је детерминисан жанровски, тј. принципима усменог стварања који укључују, између осталог, и испуњење колективног очекивања рецепијената. Интрафолклорни цитат се формално реализује као ријеч, синтагма, реченица или јединица надреченичног нивоа, будући да се читави дјелови једне пјесме без измјене могу пренијети у другу, слично бајци (Проп 2012: 14; Бурић 2016: 203–214). Када се, међутим, истим цитатима послуже пјесници писане књижевности, која почива на сасвим другачијим стваралачким начелима, онда такав цитат није више интрафолклорни, он више не припада народној књижевности, измјештен је из ње. Сада је цитатна релација измијењена, тј. ради се о односу усмена – писана, односно народна – умјетничка књижевност, те би цитатима те врсте одговарао термин фолклорни, пошто је прототекст фолклорна творевина. Тако се за поједина мјеста у „Горском вијенцу“ може рећи да су фолклорни цитати, у које сврставамо и сталне епитете, а међу њима и придјев *мио*.

2.2. У формално-граматичком смислу стални епитет, као интрафолклорни цитат, најчешће се реализује у форми придјева (Антош 1972: 70; Зима 1988: 171–172), али, како смо то показали у ранијим радовима, и именице, предлошко-падежне везе и прилога (Бурић 2019: 262), на шта су скретали пажњу само поједини проучаваоци стилских фигура у нашем народном пјесништву (Пешић–Ђорђевић 1986: 81; Маретић 1966: 75; Лешић 2017: 184).

2.3. Погледајмо сада синтагме с епитетом *мио/мила/мило* посвједочене у народној епској поезији:¹

мила зета (М2, 34, 71); *мила* сина (М3, 614); *мила* снахо (М3, 874); *милих* шура (М2, 32, 764); *милу* шћеру (М3, 200);

¹ Као извор су нам послужиле друга, трећа и четврта књига оригиналног издања „Српских народних пјесама“, посљедњег објављеног за живота Вука Стефановића Караџића, в. <http://serbia-forum.mi.sanu.ac.rs>. За пјесме Старца Милије користимо скраћенице М2 Бановић Страхиња (II, 262–288) и М3 Женидба Максима Црнојевића (II, 524–567), а за пјесме Тешана Подруговића: Т2 Женидба Душанова (II, 132–154); Т3 Марко Краљевић и Љутица Богдан (II, 219–223); Т4 Марко Краљевић и Вуча генерал (II, 245–255); Т5 Цар Лазар и царица Милица (II, 288–295); Т6 Женидба Марка Краљевића (II, 330–339); Т8 Марко Краљевић и кћи краља Арапскога (II, 376–379); Т16 Женидба Ива Голотрба (III, 94–102); Т19 Женидба Ивана Ришњанина (III 245–254); Т22 Поп Црногорац и Вук Копривица (IV, 12–19). Примјери из “Огледала српског” навођени су према „Епска народна поезија Црне Горе“, Избор и редакција: Др Видо Латковић и Јован Чађеновић, „Графички завод“, Титовград, 1964: О1 Освета Батрића Перовића (204–209); О2 Петар Бошковић (210–219); О3 Овце Никца од Ровина (242–251); О4 Ђуровић Живко и паша од Пљеваља (257–267).

мила кумо (Т6, 213); *мила* снаха (Т4, 111; Т 6, 175); *мила* ћерца (Т8, 41); *мила* шћерца (Т16, 31); *миле* браће (Т5, 11); *мили* нећаче (Т2, 684); *мили* ујаче (Т2, 678); *мило* кумче (Т22, 145); *милог* брата (Т19, 55);

мила браћо (О3, 15); *милијем* сином (О1, 44); *мили*...побратими (О2, 30); *милих* братах (О1, 25); бога *милога* (О4, 105).

2.3.1. На основу примјера ексцерпираних из пјесама Вукових најзнаменитијих народних пјесника из Црне Горе, Старца Милије и Тешана Подруговића, као и из пјесама “Огледала српског”, закључујемо да се референтни придјев јавља као константни детерминативни члан фразеологизираних синтагме са промјенљивим главним чланом: *мио Бог, мио брат, мио зет, мила кћи, мио кум, мила мајка, мио нећак, мио побратим, мио син, мила снаха, мио ујак, мио шура*. Дакле, придјев се везује – осим уз концепт Бог у узречицама и то најчешће у иницијалној реченичној позицији (Пејановић 2010: 112–113) – само уз именице које означавају сродника, припадника уже или шире породице, побратима и кума. Једино оно што је у свијести припадника заједнице свето и вољено – Бог, чланови породице, кум, побратим – вриједно је да се у поезији назове *мили*. Морамо напоменути да су у херојско-патријархалној средини кумство и побратимство институције које су по значају у рангу породице, или чак изнад ње, јер веза с кумом и побратимом почива на светости пријатељства и задате ријечи (Геземан 2003: 201–202). Поезија заправо рефлектује стање у заједници која његује култ творца и предака и у којој чување породичне и личне части, као и држање задате ријечи, представљају највеће моралне врлине.

2.3.2. У “Горском вијенцу” придјев *мио* у служби сталног епитета потврђен је само једном, као детерминатив именице *син*, у чувеном фрагменту познатом под називом сан Вука Мандушића. Његов најближи семантички синоним био би придјев *вољени*, како је протумачено и у рјечницима (РМС 2007: 712), али је он не само метрички неприкладан већ његова употреба не би наишла на одобравање рецепијената који припадају ондашњем херојско-племенском друштву. Овдје се нећемо бавити значајем мушког потомства у некадашњој, а и савременој Црној Гори, као ни умјетничком обрадом те теме, о чему је у више наврата и из различитих перспектива писано (в. Пејановић 2010: 127–134; Геземан 2003: 196–198), већ ћемо цитирати ближе окружење предметне фигурације:

...тужи млада ђевера Андрију,
мила сина Милоњића бана
који му је лани погинуо
од Турака у Дугу крваву
па се снахи не дао острићи:
жалије му снахин вјенац било
него главу свог сина Андрије... (1294–1300)²

² Стихови из “Горског вијенца” навођени су према Маројевић 2005.

2.4. Придјеву *мио* у контексту о ком је ријеч у нашем раду, Стевановић приписује значење *драг*, док му, као и прилогу *мило* у случајевима када су употријебљени у функцији предикатива (такође нотираним у “Горском вијенцу”) приписује значење *пријатан*, *угодан* (Стевановић 1983: 438). Слично и Лалевић код одреднице *мио* наводи три синонима: *драг*, *љубак* и *пријатан*. Док за *драг* објашњава да означава особину онога који на другога дјелује тако да овај према њему осјећа наклоност и љубав, за *мио* употријебљен у значењу *драг* тврди да значи исто али носи нијансу значења веће срдачности и присности (Лалевић 1974: 348). *Мио* у смислу *љубак* казује особину онога који „*miło deluје, kad se pri gledanju oseća miłina, priјatnost*“ (Лалевић 1974: 332) и, коначно, у смислу *пријатан*, означава способност појма којему се приписује да „*deluје umiruјуće na seo organizam, na duševno stanје*“ (Лалевић 1974: 618). Дакле, оно што је пријатно, драго, што је *мило* – дјелује умирујуће, тј. доводи до *мира*. И обрнуто, медитативно стање, стање *мира* доводи до осјећања безусловне љубави, до преплављености милином. Фасцинантно је што то потврђују и налази Скокове етимолошке анализе предметног придјева, по којој је *мил* првобитно изражавало исто што и *мир*, односно *мил* и *мир* су индоевропски дублети од индоевропског коријена **mei* (са формантима -ло и -ро) што значи благ, мекан, њежан (Скок II 1972: 428).

2.4.1. Скок помиње и секундарно значење именице *мир*, која је у старијем језику означавала свијет. То првобитно значење потиснуто је и очувано у сложеници *свемир* (Скок II 1972: 427), али је и оно Његошу познато, што је посвједочено у “Горском вијенцу” (Вукчевић 2005: 202). Омамљен љепотом жене, и Вук Мандушић помиње *свијет* у фразеологизму „кад је виђу ђе се смије млада,/ свијет ми се око главе врти“. Остали описи снахе Бана Милоњића такође остају у оквирима народне традиције, тј. путем супериорног поређења (Симеон II 1969: 100) љепота жене надређена је љепоти пламена, небеског свјетла и митског створења („очи горе живје од пламена,/ чело јој је љепше од мјесеца“, „Љепша му је од виле бијеле“), а *свијет* се у истој дионици (1269–1274. стих) јавља још два пута: у варијацији фолклорног цитата („рашта друге нема на *свијету*“) и колоквијалном фразеологизму („бих му младу снаху уграбио/ па с њом бјежа *главом по свијету*“).

2.4.2. Његош се, као што видимо, обилато служи фолклорним цитатима, али одабрани примјер показује да су му естетски модели које нуди народна епика ипак тијесни. Стални епитет који је преузео из народне поезије он додатно стилски маркира употребом паронима, односно етимолошке фигуре и специфичне перспективе. Довођењем придјева *мио* у везу с истокоријеним патронимом Милоњић (*мила* сина *Милоњића* бана), он га аудитивно и семантички истиче. С друге стране, премда у патријархалној, конзервативној средини у којој се одвија радња “Горског вијенца” етички кодекс налаже да мушкарац мора скривати најњежнија осјећања, остати емоционално недоступан, аутор драме ипак успијева представити оно што његов лик Вук Мандушић осјећа, нашавши једини прихватљив модус, сновиђење, током ког се потискивана емоција вербализује и, дијелом,

приписује трагичном губитнику оцу, односно свекру. Као што у народној поезији супруга, тј. жена не може бити мила, а син и снаха, како показују наведени примјери, могу, тако се и у друштвеној заједници опјеваној у Његошевом дјелу, у којој се жалост за погинулим сином морала прикривати – ипак толерише жал свекра за изгубљеном љепотом младе снахе. Мандушић стога своја осјећања пројектује у онога коме је једино могуће да их искаже а да не буде осуђен (“жалије му снахин вјенац било / него главу свог сина Андрије”).

2.5. Угледни њемачки слависта Герхард Геземан давно је констатовао да се наш народ одликује снажном чулношћу, али да се над великим његовим дијелом надвија „вео еротског уздржавања“ које „иде готово до његовог порицања“ (Геземан 2003: 179), а рекли бисмо и да је чулност предмет исмијавања од стране заједнице, о чему свједочи комика којом је уоквирен познати лирски сегмент “Горског вијенца” у којем је лоциран опсервирани епитет. Присјетимо се како Вук Мандушић након буђења каже: „Ни што снио, ни причат умијем, / но сам сву ноћ као заклан спава“ (1375–1376). Опште правило херојског понашања, тврди даље Геземан, подразумева и обуздавање јавног испољавања не само осјећања страха и туге за синовима и мужевима погинулим у боју већ и радости, и закључује да је строго самосавлађивање у колизији са страственом природом, односно динарском виолентношћу нашег човјека. Пошто се и “љубав као приватно уживање ... ту обуздава и одбацује”, Мандушићеви „саговорници“ прекидају незгодан разговор с уснулим јунаком у намјери да му омогуће да сачува достојанство које се, како Геземан примјећује, мора сачувати по сваку цијену (Геземан 2003: 180–182).

2.5.1. Можемо рећи да ако је за стилогеност епитета неопходно да открива битну особину предмета за одређену ситуацију, што апострофирају његови проучаваоци (Живковић 1988: 68), онда је сталном епитету наше народне епике својствено да открива доминантну особину појма битног за одређени етно-културни миље (у овом случају то су Бог, чланови уже и шире породице, кум и побратим). Због тога је стални епитет спона, о којој говоре Пешић–Ђорђевић, између ствараоца и реципијента, која им омогућава апсолутно разумијевање јер припадају истој средини и имају заједничке асоцијације на познате општељудске и за ту средину специфичне појаве (Пешић–Ђорђевић 1996: 82).

3. У народној епизи пониклој у патријархалном амбијенту који баштини традиционалне вриједности, анализирани стални епитет посвједочен је као интрафолклорни цитат у споју са дванаест именица које, уз изузеће једног примјера, искључиво означавају крвно или ријечју везане, блиске и драге особе. У Његошевој драми, пак, забиљежили смо само један примјер сталног епитета *мио* који такође детерминише појам из круга очекиваних лексема, тј. вољеног члана најуже породице, односно, када је ријеч о црногорском миљеу, може се тврдити и највољенијег. Онеобичен је употребом етимолошке фигуре и контекстуализован тако да се њим сигнализирана емоција привидно не може довести у везу с ликом тајно жуђене жене која је узрокује, јер како је већ речено, у поезији и животу

народа који је све подредио принципу хероизма, нема мјеста за експлицитно исказивање љубави и страсти према жени. Поменута осјећања, претпостављамо, нијесу била страна ни младом аутору “Горског вијенца”, али је он, и као духовни владар херојско-племенске заједнице, морао да их контролише, таји и сузбија. Свјесна или несвјесна трансформација сопствене располућености у непоновљиво ефектан умјетнички поступак, још једна је потврда генијалности нашег пјесника.

Литература:

- Антош 1972: Antica Antoš, „Osnove lingvističke stilistike“, Zagreb;
- Бурић 2016: Милена Бурић, „Интертекстуалност народне епске десетерачке пјесме као лингвостилистички феномен (у свјетлу Вукове теорије)“, у: *Девети лингвистички скуп „Бошковићеви дани“*, ЦАНУ, Подгорица, 203–214;
- Бурић 2019: Милена Бурић, „О једном сталном епитету у *Горском вијенцу* (у поређењу са интрафолклорним цитатом)“, у: *Његошеви дани 7 – Зборник радова*, Никшић, 259–267;
- Вукчевић 2005: Др Здравко Вукчевић, “Фреквенцијски речници Горског вијенца и Луче микрокозма”, ЦАНУ, Подгорица;
- Геземан 2003: Герхард Геземан, „Црногорски човјек – прилог књижевној историји и карактерологији патријархалности“, (превео Томислав Бекић), ЦИД, Подгорица;
- Живковић 1988: Dragiša Živković, „Теорија књижевности са теоријом писмености“, *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd;
- Зима 1988: Luka Zima, „Figure u našem narodnom pjesništvu s njihovom teorijom“, Zagreb;
- Лалевић 1974: Miodrag Lalević, „Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika“, Beograd;
- Лешић 2017: Zdenko Lešić, Теорија књижевности, https://kupdf.net/download/teorija-knji-382-evnosti-zdenko-le-scaron-i-263_59083c9fdc0d60641f959e7b_pdf
- Лорд 1990: Albert V. Lord, „Pevač priča“ (1. i 2), prev. Slobodanka Glišić, Beograd;
- Маретић 1966: Томо Маретић, „*Naša narodna epika*“, Beograd;
- Маројевић 2005: Петар II Петровић Његош, „Горски вијенац“, Редакција и коментар Радмила Маројевић, ЦИД, Подгорица;
- Ораић-Толић 1990: Dubravka Oraić-Tolić, „Теорија цитатности“, Zagreb;
- Пејановић 2010: Ана Пејановић, „Фразеологија Горског вијенца“, Подгорица;
- Пешић–Ђорђевић 1996: Пешић Радмила и Милошевић–Ђорђевић Нада, „Народна књижевност (речник)“, Београд;
- Проп 2012: Vladimir Prop, „Morfologija bajke“, prev. Petar Vujičić, Beograd;
- РКТ 1986: Zdenko Škreb i dr., „Речник књижевних термина“, Nolit, Beograd;
- РМС 2007: „Речник српског језика“, Матица српска, Нови Сад;
- Симеон II 1969: Rikard Simeon, „Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva II“, Školska knjiga, Zagreb;
- Скок 1972: Petar Skok, „Етимолошки рјечник хрватског или српског језика“ (књига друга), JAZU, Zagreb;
- Стевановић 1983: Михаило Стевановић и др., „Речник језика Петра II Петровића Његоша (књига прва А–О)“, Београд – Титоград – Цетиње.

Milena BURIC

THE PERMANENT EPITHET *MIO* IN THE FOLK EPIC POETRY AND
THE MOUNTAIN WREATH – A LINGUO STYLISTIC ANALYSIS

Summary

The paper determines the distinction between the concepts of intra-folkloric and folkloric quotation on the examples of the permanent epithet *mio* in folk epic decasyllabic poetry and The Mountain Wreath by Petar II Petrović Njegoš. By analyzing the etymology and semantics, as well as contextually and perspective conditioned stylistic features of the reference epithet, its ethno-cultural meaning is reconstructed. In particular, we focus on the stylistic analysis of the only example of a referential epithet in The Mountain Wreath.

Keywords: the permanent epithet, intra-folkloric quote, folkloric quote, folk epic poetry, The Mountain Wreath, adjective *mio*.

Danijela RADOJEVIĆ

Institut za jezik i književnost „Petar II Petrović Njegoš“
Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica
dristic@canu.ac.me

STILSKO-JEZIČKE KARAKTERISTIKE RAZLIČITIH TIPOVA TUĐEG GOVORA U CRNOGORSKOJ MEĐURATNOJ PRIPOVJEDAČKOJ PROZI

U radu su analizirani različiti tipovi tuđeg govora na korpusu crnogorske međuratne pripovjedačke proze, preciznije njena četiri reprezentativna predstavnika: Nikole Lopičića, Milovana Đilasa, Mihaila Lalića i Dušana Đurovića. Pošlo se od najdominantnijeg tipa – autorskog govora, potom je analizom obuhvaćen neupravni (indirektni) govor, kao vrsta autorskog prepričanog, interpretiranog direktnog govora, zatim upravni dijaloški i upravni monološki govor, kao i – u književnoumjetničkim tekstovima posebno značajan – slobodni neupravni ili doživljeni govor. Stilsko-jezičkom analizom obuhvaćena je i posebna vrsta slobodnog neupravnog govora tzv. Ti-forma (Du-Form). Ova forma podrazumijeva tip, u literaturi slabo poznatog, solilokvijskog govora. Najdominantniji tipovi tuđeg govora potkrijepljeni su odgovarajućim primjerima iz analiziranog korpusa, gdje vrše funkciju govorne karakterizacije likova i istovremeno su diferencirani, prema kriterijumu stilističnosti, na stilski neutralne i stilski manje ili više obilježene tipove. Analizom je ukazano na sintaksičko-stilističke osobenosti navedenih tipova tuđeg govora u crnogorskoj međuratnoj pripovjedačkoj prozi, s posebnim akcentom na onim stilski markiranim tipovima koji ne prenose samo logički sadržaj, već i afektivnu vrijednost izraza. Takvi primjeri su najrelevantniji u analiziranom korpusu budući da kroz izraženu komponentu ekspresivnosti ostvaruju stilski potencijal u književnoumjetničkom tekstu.

Ključne riječi: crnogorska međuratna pripovjedačka proza, Nikola Lopičić, Mihailo Lalić, Milovan Đilas, Dušan Đurović, upravni dijaloški govor, upravni monološki govor, neupravni (indirektni) govor, slobodni neupravni govor, stilski markiranost

1. Književnost između dva svjetska rata nastala na tlu Crne Gore iznjedrila je dosta značajnih imena, primarno među pjesnicima, ali zapažen trag ostavili su i pripovjedači, među kojima se ističu Nikola Lopičić, Mihailo Lalić, Milovan Đilas i Dušan Đurović. Upravo smo na korpusu pripovjedačke proze ova četiri pisca analizirali stilsko-jezičke karakteristike tipova tuđeg govora¹ i njihov

¹ „Pod *tuđim govorom* podrazumijeva se prikazani govor (engl. termin *represented speech*), tj. govor/iskaz nekog emitenta poruke što ga prikazuje drugi emitent poruke u vlastitom govoru/iskazu. Drugim riječima, to je govor u govoru i govor o govoru (Bahtin 1980: 128), što znači da mu je priroda uvijek dijaloška i metatekstualna“ (Katnić-Bakaršić 1999: 39). Više autora ističe dvojestvo komponenti tuđeg govora, apostrofirajući da je tuđi govor „dvojedna sintaksička jedinica“ (Hadžiefendić-Parić 2011: 353), odnosno da su „konstrukcije s upravnim govorom dvoplani iskazi u kojima su jasno odijeljeni plan autorskog govora i plan tzv. tuđih riječi“ (Pranjković 1993: 200), ili da je upravni govor „dvokomponentna“ jedinica (Kovačević 2000).

uticaj na ostvarivanje ekspresivne vrijednosti u književnomjetničkim tekstovima.² Ovom temom pažnja se usmjerava na tekst, diskurs i komunikaciju, tačnije na komunikacijske aspekte jezika.³

Učestalost dijaloških sekvenci, često prenošenje misli, emocija i unutrašnjih preživljavanja likova u analiziranoj prozi, omogućili su široku lepezu primjera iz ove tematske oblasti i njihovu lingvostilističku analizu.

2. U književnomjetničkom tekstu razlikuju se dva osnovna tipa govora: autorski govor i govor likova, pri čemu govor likova uključuje i slučajeve postojanja pripovjedača u tekstu, i to u različitim varijacijama tog oblika – od pripovjedača u nekim segmentima teksta pa do dosljedne „Ja-forme“ u vidu skaza (kazivanja), gdje je uveden pripovjedač kao fikcionalni lik koji pripovijeda u prvom licu jednine, uz dosljedno prenošenje svih obilježja njegovog individualnog stila (Katnić-Bakarsić 1999: 39).

Autorski govor je najdominantniji i najznačajniji u književnim djelima i najčešće je nemarkiran u odnosu na druge tipove govora (Kovačević 2012: 312), što je slučaj i u našem analiziranom korpusu. On nerijetko u sebe uključuje i nepravni (indirektni) govor, koji je zapravo „autorski prepričani, interpretirani direktni govor“ (Kovačević 2012: 313). „Autorskim se govorom (funkcionira kao remarka ili tzv. autorska didaskalija) upravni govor zapravo 'priključuje' ostalom dijelu teksta, pri čemu se upravni govor prema autorskom odnosi kako se (u sintaksi) objekatska klauza (objekat, objekatska konstrukcija) odnosi prema upravnoj u zavisnosloženoj rečenici“ (Hadžiefendić-Parić 2011: 354).

3. U analiziranom korpusu pripovjedačke proze stilistički relevantniji je upravni govor preko kojeg se realizuje govor likova. Upravni (direktni) govor predstavlja „tačno navedeni i pod navodnike stavljeni govor nekoga lika u pripovjedačkom tekstu“ (Kovačević 2012: 314), dakle, doslovno prenošenje tuđih riječi. Na gramatičkom planu, on je dat uvijek u prvom licu, a na planu leksike karakteriše ga prisusutvo dijalekatski markiranih elemenata. Postoji upravni dijaloški i monološki govor. U crnogorskoj međuratnoj pripovjedačkoj prozi koju smo analizirali upravni govor se mahom diferencira od jezika autora zbog prisustva dijalekatski markiranih oblika.

Iako ne dosljedno sprovedna, upravo je upotreba dijalekatski markiranih riječi *differentia specifica* govora likova u odnosu na govor autora u našem korpusu. Kada je narator jedan od likova, dijalekatski sloj se ne pojavljuje samo u dijalogima, već i u naraciji. U većini analiziranih pripovjedaka Dušana Đurovi-

² Korpus za ovo istraživanje čine sljedeća izdanja: Nikola M. Lopičić, 2002: *Sabrana dela I, II, III, VI*. Beograd: Stručna knjiga; Milovan Đilas, 2000: *Rane pripovetke 1930–1940*, Beograd: Nova; Mihailo Lalić, 2014: *Međuratno književno stvaralaštvo, proza, poezija i kritika (1935–1941)*. Kragujevac: Zavičajno udruženje Komovi. Udruženje pisaca Kragujevca; Dušan Đurović, 1936: *Među brđanima*, Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A. d.; Dušan Đurović, 1964: *Ljudi s kamena*, Sarajevo: Svjetlost. Radi ekonomičnosti, u radu su korišćene skraćenice (Lop. I, II, III, VI; Đil.; Lal.; Đur. I; Đur. II) umjesto punog naziva izdanja iz kojeg je primjer preuzet.

³ „Neupitna je i tijesna povezanost gramatike (gramatičkih kategorija) i komunikacije, a osvješćivanje tih spona ključni je kriterij za razlikovanje formalnih i funkcionalnih pristupa jezičnim opisima“ (Badurina 2021: 9).

ća autorski govor se od govora likova diferencira i na relaciji ekavski – ijekavski izgovor, budući da je on pisac koji je pisao ekavicom, a u karakterizaciji govora onih likova koji potiču sa crnogorskog područja koristio je često i ijekvicu, i to sa prisutnim dijalekatski markiranim likovima.

Dijalekatske crte očituju se na gotovo svim gramatičkim nivoima (kod Lopičića i Lalića gotovo dosljedno, a kod Đilasa i Đurovića u zavisnosti od tematike pripovijetki i u zavisnosti od toga da li likovi potiču sa crnogorskog govornog područja). Izrazita dominacija dijalekatskih crta u govoru literarnih junaka upućuje na tendenciju izučavanih pripovjedača da koloriziraju sredinu koju prikazuju slikajući njen mentalitet, običaje i navike. Oni su primarno vezani za crnogorsko područje i unosili su, svaki na svoj način, odlike i svojih dijalekatskih govornih područja u jezik pripovjedaka. Nikola Lopičić u svoju pripovjedačku prozu unosi odlike svoga cetinjskog govornog područja, i to najviše ono što u datom slučaju ima jasnu funkciju govorne karakterizacije likova i sredine. Mihailo Lalić takođe u znatnoj mjeri inkorporira dijalekatski markiran govor i leksiku svog zavičajnog govornog podneblja, što nije činio kasnije, u svojim najpoznatijim proznim djelima. Milovan Đilas je koristio dijalekatski markirane odlike i to i svog užeg zavičaja i crnogorskih govora uopšte, kao i Dušan Đurović u određenoj mjeri. Iako dijalektizmi u Đurovićevoj pripovjedačkoj prozi nijesu prisutni u onoj mjeri kao što je to slučaj sa prozom Lopičića i Lalića, pa i Đilasa – ali opet su u dovoljnoj mjeri zastupljeni da se može govoriti o opredijeljenosti sva četiri izučavana pripovjedača za inkorporiranje dijalekatskog podsistema u izučavanu narativnu prozu kada je govor likova u pitanju.

Izbor dijalekatskog u govoru likova je, dakle, podređen zahtjevima umjetničkog oblikovanja, preciznije, u funkciji je kreiranja lokalnog, zavičajnog ambijenta, a upotrijebljen u kontekstu piščevog dijalekatski nemarkiranog jezičkog izraza, sa sobom nosi stilski naboj i upečatljivost.⁴ Dijalekatska markiranost je, dakle, najupečatljivija odlika upravnog dijaloškog govora u analiziranoj prozi.

4. Dijaloške sekvence u korpusu koji je bio predmet naše analize imaju izražene odlike sažetosti, jezgrovitosti i eliptičnosti. Ilustracije radi, izdvajamo primjer iz poznate antologijske Lopičićeve pripovijetke „Domaće ognjište“ gdje se bolest i kasnije smrt vola smatra kao velika tragedija jer se vo, koji služi da ore zemlju i prehrani porodicu posmatra gotovo kao njen član i gdje se očituje upotreba dijalektizama (*ijo*, *'oće*, enklitički oblik lične zamjenice 1. lica množine u akuzativu u dijalekatski markiranom liku *ne* umjesto standardnojezičkog *nas*, veznik *ka*, umjesto *kao*):

- Što ti je? – zapita on.
- Ne pitaj, vo ništa nije ijo.
- Ništa nije ijo? – začudi se Ilija.
- A, Bože moj, 'oće li ne nagrđit'? [...]
- Neće ništa?
- Đavolji zaloga'! [...]

⁴ „Dijalekatskim elementima se dá izbeći tendencija ustaljenosti i okamenjenosti iskaza književnoga jezika“ (Jović 1985: 90).

- Ne tuči se, – rekoše, – nije čeljade.
- Ne, no bolji no čeljade, – odvrati Marko [...]
- A, što ne nagrdi – reče Marko, drmusajući ga za trbuh.
- Jesi li ga živoga zastala? – zapita sestru Jovan.
- Ka' što ga vidiš, – reče djevojčica kroz suze...
- E, zlo...zlo, – odvrati Marko. (Lop., I, 143)

Takođe ilustrativan, ali sa drugačijim funkcionalnostilskim učinkom u odnosu na prethodni, izdvaja se primjer dijaloškog upravnog govora iz Đurovićeve pripovijetke „Ljudi“ – gdje se postupkom oneobičavanja, kroz motiv prvog viđenja mašine i života u gradu iz perspektive čovjeka sa sela nenaviknutog na „proizvode“ modernog doba, i ujedno, kroz postupak začudnosti – izaziva humoristički efekat:

- Pa kako to, zar taj svet tamo u gradu živi bez rada i bez sluga? – umeša se u razgovor oca i sina Krcun Perišin.
- Ne živi.
- Pa kojega đavola nema, ko će seći drva, neći ona valjda raditi takav prost i težak posao. Kad bi sekli drva, oni više ne bi bili gospoda nego Krnići.
- Imaju oni mašinu.
- Mašinu! – zgranuše se nekoliko Krnića.
- Jes', kažu to njih jevtinije dođe.
- I odista mašina seče?
- Ne seče, nego pili, reže, fijuče; šikti jedan zupčasti točak i kao munja proleti kroz najdeblje i najtvrđe drvo, pa makar to bila i drenovina... Ja sam video svojim očima.
- Bog s nama, pa to se sam đavo pretvorio u mašinu! – opet se javi Radoje. (Đur. I, 95).

5. U analiziranom korpusu česti su primjeri i upravnog monološkog govora koji odslikava unutrašnja preživljavanja likova i najčešće je solilokvijskog karaktera. Takvi primjeri su nerijetko izdvojeni i na grafičkom planu upotrebom navodnika. To su, u stvari, neizrečeni dijalozi u kojima se sučeljavaju junakovi „nesaglasni glasovi“ o nekom pitanju, s tim da ti „glasovi“ nemaju sintaksički status replika upravnog govora (Kovačević 2012: 316). Izdvajamo neke od primjera:

„Šta on 'oće od mene? Šta on 'oće?“ (Đil., 46); „To se sad smiju meni, oh! I smijaće mi se do groba; i poslije groba...Oh! Oh! A mučio sam se, postio, gladovao dok sam je odnjihao... Pa sad...“ (Đil., 56); „Oni pevaju a i ne misle kako je meni teško, kako me namučio život, ljudi, misli. Kako sam se skrhao nemoćan da se oslobodim života, a nemoguć da se podam i ljudskim kalupima, pravilima...“ (Đil., 101); Šta da radim?... Ipak moram u

tome posljednjem času biti lečnik. Moram pokušati da mu srce ojačam. Ali zašto? (Đur. II, 22),

Kao što navedeni primjeri pokazuju, rečenice upravnog govora mogu biti izjavne, uzvične, upitne/upitno-uzvične. Njima se direktno prenose afektivni sadržaji i na taj način se dinamizira radnja, u čemu je srž njegove stilske markiranosti.

6. Neupravni (indirektni) govor predstavlja prepričani upravni govor, a pri transformaciji upravnog u neupravni govor dolazi do „promjene gramatičkog lica i glagolskog oblika“ (Kovačević 2012: 267). Navodimo neke od mnogobrojnih primjera iz analizirane pripovjedačke proze:

Gazda kaže da izađete (Đil., 86); Otac je savjetovao sina da se ženi (Đil., 415); [...] a putar ih je, kada bi naišao, ubjeđivao da se put mora popraviti, da se na njemu moraju izvršiti velike opravke (Đur. I, 84); Kad siđoh u selo pričaju mi da su i Pendža i Staniju Lukinu vodili po planini ka Cigani mečke pa ih opet pustili natrag (Lal., 83); [...] otac je rekao da će se to platiti vlastitim gladovanjem (Lop. III, 287).

Primjeri pokazuju da su ovdje posrijedi mahom šablonizirani načini prenošenja tuđeg govora. U njima nema direktnog prenošenja afektivnih sadržaja, niti dinamiziranja radnje, tako da su takvi primjeri sa aspekta stilske markiranosti neutralni u odnosu na gorenavedene primjere upravnog govora.

7. U književnoumjetničkim tekstovima posebno se izdvaja tzv. *slobodni neupravni govor* ili *doživljeni govor*, koji je najkompleksniji i na izvjestan način povezuje upravni i neupravni govor; on podrazumijeva „izgovaranje tuđih riječi kao da su vlastite, a razlikuje se od običnoga neupravnog govora time što nije uvršten kao zavisna rečenica, što nije ni upravni, a od upravnoga razlikuje se time što su prema njemu tri lica primijenjena kao u neupravnome“ (Katičić 1986: 268), a može biti ostvaren sa uvodnim glagolom ili bez njega. Dakle, u ovom tipu dolazi do miješanja osobina upravnog i neupravnog govora, odnosno „do njihovog stapanja u specifično stilsko dvoglasje“ (Katičić-Bakaršić 1999: 40). Miloš Kovačević ističe da je slobodni neupravni govor „privilegija romaneskne umjetničke proze“ (Kovačević 2012: 268).

U analiziranom korpusu međuratne crnogorske pripovjedačke proze bilježimo raznovrsne primjere ovog tipa prenošenja tuđeg govora, za koji se može reći da je stilski jarko obojen:

Pa što na kraju Mrgud i da vodi računa o tome što Jovan priča? Svako zna da nije on, star već čovjek, oženio se što mu je nevjesta popila svijest [...] Oženio se što je to bila majčina želja!... Niz cijelu dolinu neprestano je on ovako gundao (Lop. I, 249); Vuča osjeti da u njemu umrije cijela radost. „Što je tako sjela kao sinja kukavica, kada je, lukava duša, za vrijeme dok se on mučio u dalekom svijetu, dovela u kuću sebi drugoga da ne ostane bez muške glave i milovanja? – prosto riknu Vuči iz same dubine srca (Lop. II, 268); Ispuni ga misao: kako je on sad lopov i kako niko, u kući,

i ne pomišlja da Ilija Marković, domaći prijatelj, krade njihov novac, srebrno posuđe, pozlaćeno kandilo pred ikonom (Đil., 99); [...] bi joj krivo kad vidje kako joj list zadrhta pod prstima. Zašto da drhti i šta se to sve nje tiče? (Đil., 320); Ali se trgao: ko zna, kako te njegove riječi mogu da shvate ostali zvaničnici i praktikanti? (Đil., 329); Ali bi oni počesto otuda sašli i dole kod kuće Radojeve da se raspitaju: je li on šta čuo, hoće li ili neće počinjati taj belaj ove godine (Đur. I, 80); I starac se često pitao: kako već taj krvnik nije pao, šta rade njegovi sinovi, kako uhode, kako se prikrajaju! (Đur. II, 83); Zapravo, po njegovu mišljenju, povratka mu nije bilo. Kud da se vrati? (Lal., 67).

Analiza primjera potvrđuje da je slobodni neupravnog govor doživljeni govor budući da se njime „pripovjedač uživlja u govor junaka zadržavajući svoju gramatičku poziciju“ (Kovačević 2012: 270). S obzirom na to da kod upravnog i neupravnog govora imamo „gramatikalizovane postupke prenošenja tuđeg govora“, o njima možemo govoriti kao o sintaksičkim kategorijama, a o slobodnom neupravnog govora kao o sintaksičko-stilističkom postupku, tj. prelaznoj pojavi između sintaksičke kategorije i stilističkog postupka (Kovačević 2012: 330). Kao što primjeri pokazuju, ovaj govor nije odvojen navodnicima, niti bilo kakvim obilježjem prelaska sa autorskog govora na govor lika. Takođe, dat je u formi trećeg lica, ali sa očuvanim emocionalnim obilježjem autentičnog iskaza lika, tj. sa očuvanom ekspresivnošću i emocionalnošću „svojstvenom stanju lika, njegovom unutarnjem monologu“ (Katnić-Bakaršić 1999: 40). Ovaj tip govora bi se mogao opisati kao „prodiranje govora lika u autorski kontekst“ (Katnić-Bakaršić 1999: 40). Njegova stilska obilježenost nerijetko je isticana u literaturi, sa navodima da je „efikasniji i efektniji u prenošenju afektivnosti čak i od upravnog govora“ (Vuletić 1976: 195). Takvu stilsku nadmoć slobodnog neupravnog govora nad upravnim potvrđuje i Marina Katnić-Bakaršić ističući da je to i logično s obzirom na činjenicu da je uvijek stilogeniji, tačnije stilski informativniji „onaj postupak koji nije jenoznačan, koji čuva ambigvitetnu prirodu, a takav je slučaj sa slobodnim neupravnog govorom“ (Katnić-Bakaršić 1999: 41).

Slobodni neupravnog govor koristi se za prenošenje realizovanih, ali i zamišljenih a neostvarenih radnji ili doživljaja. Bitna njegova komponenta je ekspresivnost, koju unosi narator, a paralelno sa njom figuriraju i afektivnost i impresivnost („emocionalni prijem govora kod sagovornika“) (Kovačević 2012: 349).

8. Posebnu vrstu slobodnog neupravnog govora o kojem je malo govoreno u literaturi predstavlja tzv. *Ti-forma* (Du-Form). Ova forma „podrazumijeva realizaciju diskursa slobodnog neupravnog govora s tripartitnom koreferentnošću (i govornika i sagovornika i naratora), s tim da se pojedine od tih uloga strogo diferenciraju i/ili gramatički i/ili naratorski“ (Kovačević 2012: 345). Ovo je tip u literaturi slabo poznatog solilokvijumskog govora (Kovačević 2012: 345). Ilustruju ga sljedeći primjeri koji su rasprostranjeni u pripovjedačkoj prozi Milovana Đilasa:

„A sve je to laž, laž... – prasnu mu svesti jasno kao dan. – Ti bežiš od nečega, ti bežiš i – hvataš se za sitnice, varaš sama sebe“ (Đil., 61); „Ti si pio dok je ona... ti si pio dok...“ – govoraše u sebi Kekan nekome... – „Jes' ti si pio dok je... – i na njega padaše, lagano, sjen kajanja. „Kome ja to govorim, kome?...“ tiho se upita on... „Sebi, sebi...“ govoraše on opet nekome... „Sebi govoriš, sebi... A šta si ti mislio?...“ – i tako u beskraj. (Đil., 73); Samo neki škriptavi, neljudski glasovi, kao da mu se pod sinjim bremenom muče prsi... Hej, šta misliš nije lako uzeti dušu ljudsku? (Đil., 79); „Ostani ti, samo ti, u beskrajnom mraku, pod modro zaleđenim nebom. Sam, sam, jedino s radošću, ludom i bezmernom, u sebi“, došaptavaše mu, iz njega, neka zapenjena, neugasiva snaga (Đil., 96–97); A otac, ko će da ga podnese, a ne smeš da pisneš, plakati ne smeš! Ja ne mogu više ovako, ne mogu! (Đil., 320–321).

Ovaj tip prenošenja tuđeg govora ima odlike izražene afektivnosti i emocionalne ekspresije izražene kroz oneobičeni unutrašnji monolog, gdje se lik „distancira“ od svoga „ja“, tako što razgovara sa svojim unutrašnjim dvojnikom i pritom koristi „ti“ formu, gdje je u stvari, pojednostavljeno rečeno, sagovornik samom sebi. U našim prvim primjerima pojačana je stilska markiranost i kroz izražen stilski postupak pauze u govoru, koji je obilježen i na grafičkom planu trima tačkama.

9. Marina Katnić-Bakaršić (1999) ističe da je problem tuđeg govora tijesno povezan i sa pitanjem tačke gledišta i, pozivajući se na Bahtina (1980), ističe da, kada u tekstu dominiraju jezička obilježja tuđeg govora, po pravilu se radi i o uvođenju tuđe tačke gledišta na frazeološkom planu. Ista autorka tvrdi da se tekstovi čak mogu gradirati prema stepenu zastupljenosti i dominaciji autorskog govora u njima, te da se na osnovu toga mogu diferencirati dva dominantna stila u prenošenju tuđeg govora: linearni stil, koji se odlikuje oštrom razgraničenošću autorskog konteksta i tuđeg govora i slikarski stil, koji se odlikuje slabljenjem granica između autorskog i tuđeg govora (Katnić-Bakaršić 1999: 41).

U analiziranom korpusu prisutni su različiti tipovi prenošenja tuđeg govora kod sva četiri pripovjedača. Možemo govoriti i o interferenciji različitih tipova prenošenja tuđeg govora i kod istog pisca. Kao frekventan ističe se upravni govor u dijaloškoj i u monološkoj formi i on je stilski markiran u odnosu na stilski neutralne primjere neupravnog govora. Najupečatljiviji su primjeri slobodnog neupravnog govora, koji ima karakteristike oba tipa govora (i upravnog i neupravnog), ali se ne može svesti ni na jedan od njih, upravo zbog svoje „dvočasne strukture“ (Kovačević 2012: 348). Posebno mjesto pripada i podvrsti slobodnog neupravnog govora – tzv. Ti-forma govora – koja je takođe zabilježena u našem korpusu, primarno u narativnim tekstovima Milovana Đilasa. Zbog izražene stilističnosti i ostvarene funkcionalnostilske i ekspresivne vrijednosti u tekstu, slobodni nepravni govor i pomenuta Ti-forma, kao njegova podvrsta, zavrijedili su posebnu pažnju u ovom radu.

Literatura:

- Badurina 2021: Lada Badurina, *Od gramatike prema komunikaciji*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
- Bahtin 1980: Mihail Bahtin, „Prilog istoriji formi iskaza u konstrukcijama jezika“, u: *Marksizam i filozofija jezika*, Beograd: Nolit, 123–186.
- Hadžiefendić-Parić 2011: Remzija Hadžiefendić-Parić, „Vokativ i gramatika tuđeg govora“, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Bihaću*, br. 4, Bihać: Univerzitet u Bihaću, Islamski pedagoški fakultet u Bihaću, 347–369.
- Jović 1985: Dušan Jović, *Jezički sistem i poetska gramatika*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Katičić 1986: Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Zagreb: JAZU, Globus.
- Katnić-Bakaršić 1999: Marina Katnić-Bakaršić, *Lingvistička stilistika*, Budimpešta: Open Society Institute, 1999 (e-izdanje).
- Katnić-Bakaršić 2019: Marina Katnić-Bakaršić, “Pitanje tuđega govora u kritičkoj stilistici”, *Zbornik radova Njegoševi dani 7*, Univerzitet Crne Gore, Filološki fakultet, Nikšić. str. 213–219.
- Kovačević 2000: Miloš Kovačević, „Pregnancija u autorskoj didaskaliji“, u: *Stilistika i gramatika stilskih figura*, 3. dopunjeno i izmenjeno izdanje, Kragujevac: „Kantakuzin“.
- Kovačević 2012: Miloš Kovačević, *Lingvostilistika književnog teksta*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Pranjković 1993: Ivo Pranjković, *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Vuletić 1976: Branko Vuletić, *Fonetika književnosti*, Zagreb: Liber.

Izvori:

- Đilas, Milovan (2000): *Rane pripovetke 1930–1940*, Beograd: Nova.
- Đurović, Dušan (1936): *Među brđanima*, Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A. d.
- Đurović, Dušan (1964): *Ljudi s kamena*, Sarajevo: Svjetlost.
- Lalić, Mihailo (2014): *Međuratno književno stvaralaštvo, proza, poezija i kritika (1935–1941)*, Kragujevac: Zavičajno udruženje Komovi; Udruženje pisaca Kragujevca.
- Lopičić, M. Nikola (2002): *Sabrana dela I, II, III, VI*. Beograd: Stručna knjiga.

Danijela RADOJEVIĆ

STYLE-LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF DIFFERENT TYPES OF
FOREIGN SPEECH IN THE MONTENEGRO INTERWAR NARRATIVE
PROSE

Summary

The paper analyzes different types of other people's speech in the corpus of Montenegrin interwar narrative prose, more specifically its four representative representatives: Nikola Lopičić, Milovan Đilas, Mihailo Lalić and Dušan Đurović. It started from the most dominant type – the author's speech, then the analysis included non-directive (indirect) speech, as a type of author's repeated, interpreted direct speech, then direct dialogic and direct monologue speech, as well as – particularly significant in literary and artistic texts – free non-directive or experienced speech. The stylistic-linguistic analysis also includes a special type of free non-administrative speech, the so-called You-form (Du-Form). This form implies a type of soliloquy speech, little known in the literature. The most dominant types of other people's speech are supported by appropriate examples from the analyzed corpus, where they perform the function of speech characterization of the characters and at the same time are differentiated, according to the criteria of stylistics, into stylistically neutral and more or less stylistically marked types. The analysis pointed out the syntactic-stylistic peculiarities of the mentioned types of foreign speech in Montenegrin interwar narrative prose, with special emphasis on those stylistically marked types that convey not only the logical content, but also the affective value of the expression. Such examples are the most relevant in the analyzed corpus, since they realize the stylistic potential in the literary and artistic text through a pronounced component of expressiveness.

Keywords: Montenegrin interwar narrative prose, Nikola Lopičić, Mihailo Lalić, Milovan Đilas, Dušan Đurović, directed dialogic speech, directed monologue speech, non-directive (indirect) speech, free non-directive speech, stylistic marking

Марина СПАСОВСКА

Филолошки факултет, Универзитет во Тетово
marina.spasovska@unite.edu.mk

Марина ДАНИЛОВСКА

Филолошки факултет, Универзитет во Тетово
marina.danilovska@unite.edu.mk

**ЗА СЛОЖЕНИТЕ ГЛАГОЛСКИ ФОРМИ ВО
ЦРНОГОРСКИОТ И ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК
(врз примери од романот „Хансеновите деца“ од Огнен
Спахик)**

Во овој труд ќе направиме контрастивен преглед на сложените глаголски форми во црногорскиот, од една, и во македонскиот јазик, од друга страна. Нашата цел е преку ексцерпирани примери од романот „Hansenova djeca“ и нивните еквиваленти во македонскиот превод да ги прикажеме апсолутната и релативната употреба на аналитичките глаголски форми и во двата јазика. Правиме функционалната анализа на сложените глаголски форми, со осврт на нијансите во семантиката што ги изразуваат одделните парадигми во двата контрастирани јазика¹.

Клучни зборови: перфект, глаголски форми, плусквамперфект, јазик.

Иако црногорскиот и македонскиот јазик се блискородни јазици коишто ѝ припаѓаат на иста словенска група, покрај сличностите, имаат и разлики, не само во поглед на значењата што се искажуваат со овие форми туку и во поглед на степенот на нивната употреба. Македонскиот стандарден јазик се изделува не само од црногорскиот, туку и од останатите словенски јазици, со својот специфичен глаголски систем, развиен по балкански модел. Голем број од граматичките категории на глаголот во овој јазик се развиле или се преобразувале како резултат на долговековната јазична интерференција со балканските несловенски јазици. Така, додека во останатите словенски јазици (освен во бугарскиот и во јужните српски говори), аористот и имперфектот воопшто не се употребуваат, или, пак, нивната употреба е сведена на минимум, во македонскиот јазик овие две прости минати времиња се зачувани, а истовремено се чуваат и формите што го континуираат стариот словенски перфект, граден врз основа на

¹Анализата ја правиме врз основа на примери коишто ги издвоивме од општи граматички и на двата јазика

глаголот *сум* и *л*-формите. Во оваа прилика ги разгледуваме само сложените глаголски форми во двата јазика (перфект, плусквамперфект, идно време, минато-идно време и идното прекажано време).

Со перфектот во македонскиот стандарден јазик се искажува дејство што се случило воопшто во минатото, без точно да се определи моментот на неговото извршување. Во современиот црногорски јазик за означување дејство што му претходи на моментот на зборувањето најчесто се користи перфектот.² Всушност, тој се наметнува како општ претерит, како општо минато време. Се образува и од свршени и од несвршени глаголи по вид. Семантичките варијанти на перфектот во македонскиот и во црногорскиот јазик се разликуваат, но, како што ќе видиме понатаму во текстот, постојат и голем број слични функции што ги врши ова време и во двата јазика.

Оваа аналитичка форма во македонскиот литературен јазик се користи и за директно кажување и за прекажување. Притоа, основна функција ѝ е прекажувањето, бидејќи лицето коешто зборува не е сведок на настанот, и го предава онака како што му го кажале или пак, како што посочува.

Конески (1967а: 477) истакнува дека ваквите форми најмалку се поврзани со првото лице, затоа што, всушност, „тоа соопштува за дејство што самото го вршело“. Авторот додава дека и со првото лице понекогаш можеме да искажуваме незасведочени дејства, а тоа е најчесто кога некој ни раскажувал за нас, а ние не се сеќаваме на случката: *Мајка ми ми кажала дека кога сум била мала еднаш сум се изгубила* (јас не се сеќавам на случката). Сепак, употребата на перфектот за прекажување е најкарактеристична за третото лице, како во примерите:

- *Zato su gubavci u prošlosti često **zarađivali** sitne novce gutajući komade žara ili jedući staklo.* (20)
- *Zatoа лепрозните во минатото често **заработувале** ситни пари голтајќи парчиња жар или јадејќи стакло.* (25)
- *Gubavci su ubrzo **zagospodarili** gradom zauzimajući udobne domove velikodostojnika.* (25)
- *Лепрозните набрзо **загосподариле** со градот заземајќи ги удобните домови на великодостојниците.* (33)
- *Davno **je nestalo** plodno gumenje koje pamti teške stope dakijskih vitezova...* (7)
- *Дамна **исчезнале** плодните грутки што ги помнат тежките стапки на дакиските витези...* (7)
- *Procedura liječenja lepre **nije se** suštinski **izmijenila** kroz nekoliko milenijuma registrovanog postojanja bolesti.* (24)
- *Процедурата за лекување на лепрата суштински **не се изменила** низ неколкуте милениуми на регистрираното постоење на болеста.* (31)
- *Srednji vijek **je, katkad, gubavce podgrijavao** na lomačama.* (24)
- *Средниот век лепрозните понекогаш ги **подгревал** на клади.* (31)

² В. Gramatika crnogorskoga jezika, 2010: 175

Од горенаведените примери може да се заклучи дека сите македонски примери, коишто се, всушност, превод од црногорски оригинални реченици, се предадени со перфект. Констатираме дека преведувачот направил вистински избор, а тоа значи дека незасведочени дејства, односно дејства на коишто говорителот не бил директно присутен ги предава како посредник, односно ги преведува со перфект.

Во продолжение ќе наведеме примери во кои перфектот е употребен за прекажување, но во кои, покрај граматички показатели за прекажаноста, има и лексички показатели (глаголи како: *вели, се сеќава, дознава, каже* и сл.). Сепак, како што посочува Тофоска (2011: 44), иако во ваквите примери има употребено два показатели за прекажаност, тие „не означуваат поголема дистанца во однос на соопштеното, туку тие се надополнуваат“:

- *Nepotrebno je naglašavati da leprozna tijela nisu dočekala jutro. Tako kaže legenda.* (66)
- *Непотребно е да се нагласува дека лепрозните тела не го дочекале утрото. Така вели легендата.* (97)
- *Sjeća se da je uši pritiskao rukama ali nije uspijevaо da заustavi jezivi šum.* (91)
- *Се сеќава дека ушите ги притискал со раце, но не успеал да го спре страшниот шум.* (134)
- *Saznajem da su Kinezi prije više od tri hiljade godina sintetizovali neku vrstu antibiotika iz lišća danas izumrle vrste hrasta, којом су се борили против bakterija.* (96)
- *Дознавам дека Кинезите пред повеќе од три илјади години синтетизирале некаков тип антибиотик од лисјето на денес изумрен вид на даб, со кој се бореле против бактериите.* (142)
- *Legenda kaže da je šetao prostranim trgovima Zabranjenog grada uživajući u zveketu teških lanaca kao u pjesmi crnog slavuја.* (122)
- *Легендата вели дека шетал низ пространите плоштади на Забранетиот град уживајќи во свекотот на тежките синџири како во песната на црниот славеј.* (180)

Од примерите можеме да забележиме дека е направен соодветен превод, односно е употребен перфект за прекажување на дејства на коишто говорителот не бил сведок.

Како што истакнавме погоре, покрај за прекажување, перфектот во македонскиот литературен јазик може да се користи и за директно кажување, односно за предавање на засведочени дејства. Ваквото предавање на дејството е најчесто поврзано со првото лице, кое е директен учесник во настанот и токму затоа го искажува дејството како сведок:

- *Međutim, nikada nisam njegovao sklonost prema тој врсти mistifikacija.* (103)
- *Меѓутоа, никогаш не сум негувал склоност кон тој тип мистификации.* (153)

- *Kada je polusan narušen piscijavom, **pomislio sam** da me u leprozorijumi nikada **nije probudio** normalni zvuk...* (115)
- *Кога полусонот беше нарушен од пукотници, помислив дека во лепрозорииумот никогаш **не ме разбудил** нормален звук...* (171)
- *Srećno, kazao je, a ja **sam pomislio** da tu riječ odavno **nisam čuo**.* (132)
- *Среќно, рече, а јас помислив дека тој збор одамна **не сум го слушнал**.* (195)
- *Oduvijek **sam želio** da vidim Beč, kaže.* (137)
- *Отсекогаш **сум сакал** да ја видам Виена, вели.* (202)

Всушност, во ваквите случаи се гледа поврзаноста меѓу ова време со аористот и со имперфектот, за кои е карактеристично учеството на говорителот во минатиот настан, кој го предава како сведок. За перфектот и во македонскиот и во црногорскиот јазик е карактеристично и модалното значење севременост, односно омнитемпоралност, кое ќе го илустрираме преку примерите:

- *Будала **дал**, итар **јал**.*
- *Po što **kupio**, po to i **prodao**.*

Со формите на перфектот во македонскиот јазик може да се изрази и претпоставка или заклучок, како во примерите:

- *Očito je imao loš učinak.* (97)
- *Očигледно немал добар учинок.* (143)
- *Robert kaže da **su** ga možda ostavili kao zamjenu.* (108)
- *Роберт вели дека можеби го **оставиле** како замена.* (160)
- *Pretpostavljam da su ostali samo sitniji komadi.* (114)
- *Претпоставувам дека останале само помалки парчиња.* (169)
- *Prije toga **je vezao** noge radi sigurnijeg ishoda, pretpostavljam.* (104)
- *Пред тоа **си ги врзал** нозете заради посигурниот исход, претпоставувам.* (154)
- *Pretpostavljam da je čuo lupkanje čizmi o metalne prečke te je instinktivno napravio beskorisni korak dalje penjući se do rezervoara za vodu.* (117)
- *Претпоставувам дека слушнал тропанье на чизми врз металните скали та инстинктивно **направил** бескорисен чекор потаму качувајќи се до резервоарот за вода.* (172)
- *Vjerujem da ovakve pacijente nisu imali već dvjesto godina, rekao sam tada.* (137)
- *Верувам дека вакви пациенти **немале** веќе двесте години, реков тогаш.* (202)

Со ова време во македонскиот јазик можеме да искажеме и констатација во моментот на зборувањето за нешто што станало во минатото, но е со очигледен резултат во сегашноста. Всушност, историски погледнато,

основната функција што ја искажувал стариот перфект и во двата јазика била состојба и резултативност од извршено дејство³, како во примерите:

- *One budale su me pristojno izdevetale, dodaje Robert i šmrče.* (90)
- *Будалине пристојно ме **изначукале**, додава Роберт и имрка.* (1)
- *Ostali su izašli vani, na sunce.* (84)
- *Останатите **излегле** надвор, на сонце.* (124)
- *Svijeće su se ugasile.* (105)
- *Свеките **се изгаснале**.* (156)

Општо познато е дека за македонскиот перфект се карактеристични повеќе контекстуални варијанти, меѓу кои е и адмиративот со којшто се изразува чудење, неверување, иронија, изненадување:

- *Znamo šta se događalo? Kriminalci **su pokušali** da unište fabriku.* (56)
- *Знаеме што се случувало? Криминалци **сакале** да ја уништат фабриката.* (80)

Дека перфектот во црногорскиот јазик се наметнал како општо минато време се покажа и во нашиот случај, бидејќи авторот својата приказна ја пренесува токму со формите на ова аналитичко минато време, за разлика од македонскиот јазик, каде што, како што веќе истакнавме, аористот и имперфектот се употребуваат паралелно со перфектот. Во продолжение посочуваме само неколку примери во коишто преведувачот употребил аорист и имперфект за предавање засведочени дејства:

- ***Volio sam** da stojim na prozoru dok se po mojoj lobanji valjaju ulomci istorije...* (8)
- ***Сакав** да стојам крај прозорецот додека низ мојот череп се тркалаат одломки од историјата...* (8)
- ***Odvajao sam** ih od zemlje lomeći stabljike centimetar iznad površine.* (12)
- *Ги **одвојував** од земјата криејќи ги стебленцата сантиметар над површината.* (12)
- *No stvari **su** kadkad **izmicale** kontroli što **je uključivalo** primjenu radikalnih mjera uz pristanak ostalih bolesnika.* (13)
- *Но, работите понекогаш **бегаа** од контрола, што **вклучуваше** примена на порадикални мерки, со прифаќање на другите болни.* (14)
- *U tom leprozorijumu, uz jedanajest muškaraca, **boravilaje** i gotovo jedna žena.* (15)
- *Во мојот лепрозориум, покрај единаесет мажи, **живееше** и речиси една жена.* (18)

Со плусквамперфектот и во македонскиот и во црногорскиот јазик се искажува дејство што се извршило пред некое друго дејство во минатото. За илустрација на основното значење на предминатото време во македонскиот јазик ги посочуваме следните примери:

³ Дури подоцна, под влијание на турскиот јазик, формите на перфектот ја презеле „функцијата на прекажаност“ (Илиевски, 1988: 240)

- *Odustajanjem od tijela kojem **je** svesno **uručila** отказ nadajući se samilosti kolega Margareta Josipović **je** poslednjih deset godina **utrošila** plutajući crnim morem...* (16)
- *Откажувајќи се од телото кому свесно му **беше** врачила отказ, Маргарета Јосиповиќ последните десет години ги **потроши** плутажки по Црното Море...* (19)
- *Ogledala i sobata leprozorijuma **vidjela su** užase dostojne pakla.* (17)
- *Огледалата во собите на лепрозориумот **беа** **виделе** ужаси достојни за неколот.* (19)
- *Robert **je primijetio** i da **su** kamermana nacionalne televizije dva policajca **odvela** iza zgrade.* (52)
- *Роберт забележа дека и камерманот на националната телевизија двајца полицајци го **беа** **одвеле** зад зградата.* (74)
- *Fioka **je ostala** otvorena, a u njoj tamna praznina života koji se gasio zajedno sa usopenata.* (59)
- *Фиоката **беше** останала отворена, а во неа темната празнина на животот кој се гасеше заедно со спомените.* (84)
- *Već **su otišli** da koraju raku, dolje pored kapele.* (65)
- *Веќе **беа** заминале да го копаат гробот, долу крај капелата.* (94)
- *Psi **su** prethodne noći **osjetili** ukus ljudskog mesa i sada u njima vjerovatno tinja neutoljiva žed za novim zalogaјima.* (66)
- *Кучињата претходната ноќ го **беа** **осетиле** вкусот на човечко месо и сега во нив веројатно тлее неодолива жед по нови залаци.* (95)

Како што можеме да забележиме, во оригиналните примери од црногорскиот јазик е употребен перфект, со што се поткрепува тезата дека плусквамперфектот во зависните реченици обично се заменува со перфектот и дека и ова минато време ретко се употребува во современиот црногорски јазик. Во романот што ни беше предмет на анализа најдовме само еден пример во којшто ова време е употребено во своето основно значење:

- *Već **su bili posjedali** око stola i kovčega на нјети.* (67)
- *Веќе **беа** испоседнале околу масата и ковчегот врз неа.* (97)

Во врска со ова, Конески (1967а: 483) посочува дека и плусквамперфектот во македонскиот јазик понекогаш може да се замени со формите на перфектот, но во тој случај „стилскиот впечаток нема да биде ист“, бидејќи со формата за предминато време исказот добива „едно посебно истакнување на фактот“. Евидентно е дека преведувачот сакал да го постигне токму тоа, бидејќи и во современиот македонски јазик, како и во црногорскиот, ова време има поограничена употреба.

Што се однесува на идното време, односно футур први, со него и во двата јазика се искажува дејство кое ќе се случи по моментот на зборува-

њето. Во најголемиот број примери што ги ексцерпиравме од нашиот материјал, а кои се однесуваат на идното време, ова време се употребува во неговото основно значење или т.н. 'апсолутна будукност'⁴:

- *Kaže da **ću se** vremenom **navići** iako **će mi nedostajati** prijatno peckaње vrellog čaja.* (20)
- *Veli дека со време **ке се навикнам**, иако **ке ми недостасува** пријатното пецкање на врелиот чај.* (25)
- *Proljeće 1969. **ramitiće** i po dugim šetnjama sa Marthom Goldberg...* (37)
- *Пролетта 1969 **ке ја помни** и по долгите прошетки со Марта Голдберг...*(51)
- *Armija **ће финансирати** vaše liječenje...* (45)
- *Армијата **ке го финансира** вашето лекување...* (64)
- *Do kada **ćemo trunuti** na ovom mjestu sa Evropom skrivenom ispod madraca?* (65)
- *До кога **ке гние** на местово со Европа скриена под душекот?* (95)
- *Robert kaže da **ће skloniti** krst. **Napraviće** lijeru kamenu ploči sa ugraviranim imenom.* (67)
- *Роберт вели дека **ке го тргне** крстот. **Ќе направи** убави камена плоча со изгравирано име.* (97)
- *A sada **ću te zamoliti** da se skloniš kako bi mogli da prođemo...* (75)
- *A сега **ке те замолам** да се тргнеш за да можеме да помине...*(110)
- ***Dobićemo** dvije krasne rupe, sa lijeve i desne strane Zoltánovog groba.* (77)
- ***Ќе добиеме** две убави дупки, од левата и десната страна на гробот од Золтан.* (113)
- *Nadao sam se da **ће Robert** svakog časa **banuti** na vrata, opsovati nekoliko puta i otići na doručak.* (81)
- *Се надевав дека Роберт секој момент **ке се појави** на вратата, *ке опцуе неколку пати и **ке отиде** на појадок.* (118)*
- *Mora da **ће бити** ukusno, kaže.* (102)
- *Сигурно **ке биде** вкусно, вели.* (151)

И во македонскиот и во црногорскиот јазик идното време во релативна употреба може да означува минатост, како во примерите:

- *Robert W. Duncan **ће docnije primijetiti** gorku ironiju upoređujući imena staklene leće na kameri i termina koji je označavao istinsko stanje stvari, tok događaja.* (52)
- *Роберт В. Данкан подоцна **ке ја забележи** горчливата иронија споредувајќи го името на стаклената леќа на камерата со терминот кој ја означува вистинската состојба на нештата, текот на настаните.* (74)

⁴ В. Gramatika crnogorskoga jezika, 2010: 176

Со идното време се искажува дејство што ќе се изврши ако се исполни некој услов:

- *Ako ravnopravno podijelimo sljedovanje, **trajaće** do kraja ljeta.* (62)
- *Ako рамноправно ја поделиме пратката, **ќе трае** до крајот на летото.* (89)
- *Ako nam nije previše hladno, **završice** cigaretu na otvorenom.* (127)
- *Ako ne ni e премногу студено, **ќе ја заврши** цигарата на отворено.* (187)

За црногорскиот јазик е карактеристичен и втор футур, т.н. егзактен, но во нашиот материјал не најдовме примери во коишто е употребена оваа аналитичка временска форма. Во глаголскиот систем на македонскиот јазик се вбројуваат уште две аналитички глаголски форми образувани со партикулата *ќе*, а тоа се минато-идното и идното прекажано време. Нивниот развој е поврзан со влијанието на балканските несловенски јазици.

Во врска со основното значење на минато-идното време во македонскиот јазик, Конески (1967а: 491) вели дека „со ова време се означува минато дејство што се одредува како идно од гледна точка на некој друг минат момент, бидејќи му следува“. Пановска-Димкова (2007: 242) истакнува дека употребата на ова време во неговата основна употреба е значително помала во однос на неговата модална употреба. Дека е тоа така, се докажа и во нашиот случај, бидејќи најдовме малку примери:

- *Kraj leprozorijum **bi** **izrastao** ljupki memorijalni centar, a zgrada **dobila** centralno grijanje.* (32)
- *Покрај лепрозориумот **ќе пораснеше** убав меморијален центар, а зградата **ќе добиеше** централно греење.* (43)
- *Lakše **bih** **podnio** masni pendrek na nosu nego ono ustaljeno: prokleti gubavci.* (57)
- *Полесно **ќе** го **поднесев** тешкиот пендрек по носот отколку во обичаеното: Проклети лепрозни.* (81)
- ***Preskakao** **bih** kamenje i gazio mladu pšenicu osvajajući beskrajni mrak rumunske ravnice.* (71)
- ***Ќе** ги **прескокнував** камењата и **ќе** ја газев младата пченка освојувајќи го бескрајниот мрак на романската низина.* (103-104)

Минато-идното време во македонскиот јазик е аналитичка глаголска форма, која, покрај за вршење други функции, служи за изразување на минати дејства, и тоа на такви дејства што се повторувале во минатото:

- ***Prislonio** **bih** čelo o izlizano kamenje na podu uživajući koja se penje kroz koljena.* (85)
- ***Ќе** го **номпрев** челото врз изгризаните камења на подот уживајќи во морниците што се креваат низ колената.* (125)
- *Martin **bi** **prihvatao** bocu domaće rakije ili votke, otpijao gutljaj, pozdravljao ljude sa dva prsta i nastavljao da vozi...* (126)

- *Мартин ќе прифатеше* шише домашна ракија или водка, отпиваше голтка, ги поздравуваше луѓето со два прста и продолжуваше да вози... (186)
- *Prozorčić u dnu naših vrata otvarao se jednom dnevno. Provirila bi kvrgava ruska šaka koja je uzimala ispražnjenu činiju vraćajući je puni čorbaste mješavine komada napola skuvane ribe.* (134)
- *Прозорчето на дното на нашата врата се отворише еднаш дневно. Ќе супнеше* оттаму кржавата руска шака која ја земаше испразнетата чинија враќајќи ја полна со чорбеста мешавина на парчиња напољу сварена риба. (197)

Исто така, со ова време се искажуваат дејства чие извршување во минатото не се случило, поради тоа што не бил исполнет одредениот услов:

- *Da sam petom kročio na prostranoj transilvanijsku ravnici i stopalo usmjerio ka zapadu, moji prsti bi se zaustavili na liniji između Bonna i Frankfurta.* (59)
- *Со петицата да стапнев врз пространата трансилваниска рамница и стапалата да ги насочев кон запад, моите прсти ќе се сонреа* на линијата меѓу Бон и Франкфурт. (85)
- *Da sam u tom trenutku imao kakvu motku ili bodež vjerujem da bih ga bez razmišljanja ubio.* (70)
- *Во тој момент да имав некаков стап или бодеш, верувам дека без размислување ќе го убиев.* (102)
- *Da se nije utiješao hinjeni Cionov smijeh, vjerujem da bih reagovao drugačije.* (86)
- *Да не се замешаше натегнатата смеа на Цион, верувам дека ќе реагирав* поинаку. (127)

Во сите погоренаведени примери можеме да заклучиме дека на црногорски јазик за овие функции се употребува потенцијалот (можниот начин).

Што се однесува на идното прекажано време, Конески (1967а: 497) посочува дека со него „се прекажуваат дејства што му одговараат како на идно време така и на минато-идно“, при што ги посочува примерите: *Тој ќе ни дојдел утре на гости. Тој ќе ни дојдел тогаш на гости, да не се разболел.* Во продолжение ќе посочиме пример во којшто ова времево македонскиот јазик се употребува за означување прекажаност:

- *Unaprijed će dobiti polugodišnju platu i prvim sjutrašnjim letom biti vraćen u Arizonu.* (43)
- *Однапред ќе ја добиел* полугодишната плата и со првиот утрешен лет ќе биде вратен во Аризона. (61)

Можеме да забележиме дека во оригиналниот пример е употребено идно време.

И идното прекажано време, како и минато-идното, во македонскиот јазик почесто се употребува во своето модално значење, отколку во осно-

вното значење. Анализирајќи ги хабитуалните *ќе*-конструкции во македонскиот јазик, Пановска-Димкова (2007: 241) истакнува дека едно од значењата на ваквите конструкции е повторливост на глаголското дејство или итеративно-хабитуална употреба. Во ексцерпираниите примери од нашиот корпус наидовме на ваква употреба на идното прекажано време:

- *Kad god je silazio niz dobro uređena berlinska stubišta, koračao niz zadnje stepenike stanica metroa, lijeva noga **bi se** neprimjetno trznula...* (35)
- *Секогаш кога се симнувал низ добро уредените берлински скалишта, кога чекорел по последните скали од метро станицата, левата нога незабележително **ќе** му **затреперела**...* (49)

Со ова време во македонскиот јазик може да се искаже и иреален услов, како во примерите:

- *Gledao **bi pažljivije** da je znao i ne bi dopustio snu da spusti njegovu glavu na metalnu utrobu stroja dok su prolazili iznad Kipa slobode.* (34)
- ***Ќе** гледал повнимателно да знаеше и **не ќе** му **допуштел** на сонот да ја спушти неговата глава врз металната утроба на машината додека минувале над Статуата на слободата.* (47)

Она што го констатираме од примерите е дека сите тие во оригиналот се дадени во можен начи, односно потенцијал. Во својата релативна употреба, потенцијалот во црногорскиот јазик најчесто означува услов, но и итеративност, па можеме да го оправдаме изборот на преведувачот. И со можниот начин во македонскиот јазик се искажува услов, без оглед дали формите со *би* се во главната или во подредената условна реченица.

Врз основа на анализата на материјалот, односно врз основа на сето она што го изнесовме во врска со сложените глаголски форми во црногорскиот и во македонскиот јазик, можеме да констатираме дека постојат сличности во поглед на функциите што ги вршат овие времиња, но основната разлика е првенствено во сферата на нивната употреба. За разлика од црногорскиот јазик, каде што перфектот се наметнал како општ претерит, односно како основно време за изразување минатост, перфектот во македонскиот стандарден јазик функционира паралелно со минатите определени времиња, коишто имаат утврдена позиција во глаголскиот систем и, во определени контексти, задолжителна употреба. Тоа се потврди и при нашата анализа, бидејќи, како што истакнавме погоре во текстот, во македонската верзија се позастапени формите на минатите определени времиња, се разбира, за предавање засведочени дејства. Плусквамперфектот има поограничена употреба и во двата современи јазици, но при анализата на ексцерпираниот материјал утврдивме дека ова време е далеку позастапено во македонскиот превод, најверојатно заради постигнување поголем стилски впечаток. Што се однесува на аналитичките форми со *ќе*, и во двете варијанти доминираат примерите со идното време, наспремно оние со минато-идното и идно прекажано време, коишто во црногорската оригинална верзија се дадени во потенцијал. Секако дека нашата намера

не е да носиме заклучоци за стандардните јазици врз основа на примери ексцерпирани од роман (оригинална и преведена верзија), туку само да посочиме на сличностите и разликите во функциите на анализираните временски парадигми, помалку на број во црногорскиот и побројни во македонскиот јазик под влијание на балканската јазична средина.

Литература:

- Čirgić, Adnan; Ivo Pranjković; Josip Silić. 2010. *Gramatika crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica.
- Асенова, Петя. 1989. *Балканско езикознание, основни проблеми на балканскиот јазиков сџюз*, Издаелство наука и изкуство, Софија.
- Бојковска, С., Минова-Ѓуркова, Л., Пандев, Д., Цветковски, Ж. 2008. *Опита граматика на македонскиот јазик*, Просветно дело, Скопје.
- Гајдова, Убавка. 2008. „За историјата и за семантиката на перфектот“. XXXIV научна конференција на XL меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, Скопје, 113–126.
- Гајдова, У., Лаброска, В. 2011. „О неким специфичностима употребе прошлих времена у српском и македонском језику“. *Српска књижевност и језик у јужнословенском контексту* (зборник), уредио Михајло Пантић, Чигоја штампа, Београд, 156–175.
- Илиевски, Хр. Петар. 1988. *Балканолошки лингвистички студии*, ИМЈ „Крсте Мисирков“, Скопје.
- Конески, Блаже. 1967а. *Грамматика на македонскиот литературен јазик*, Култура, Скопје.
- Конески, Блаже. 1967б. *Историја на македонскиот јазик*, Култура, Скопје.
- Минова-Ѓуркова, Лилјана. 2000. *Синтакса на македонскиот стандарден јазик*, Магор, Скопје.
- Пановска-Димкова, Искра. 2007. „Хабитуални морфосинтаксички структури“. *Меѓународен зборник на научни трудови*, „Филолошки студии“, 5, vol. 2, Перм – Скопје – Љубљана – Загреб, 240–247.
- Тополињска, Зузана. 1995. *Македонските дијалекти во Егејска Македонија*, Синтакса Идел, МАНУ, Скопје.
- Тополињска, Зузана. 2001. „Балкански карактер на македонскиот глаголски систем“. *Зборник на трудови од собирот Македонскиот глагол синхронија и дијахронија*, Скопје, 17–24.
- Тофоска, Сташа. 2011. „Verbadicendикако лексички показатели на евиденцијалноста и нивниот сооднос со граматичките показатели на евиденцијалност во македонскиот јазик“. *Морфосинтаксички студии* 2, МАНУ, Скопје, 41–53.

Ексцерпирана литература:

- Spahić, Ognjen. 2010. *Hansenovite деца*, Темплум, Скопје;
- Spahić, Ognjen. 2005. *Hansenova djeca*, Nova knjiga, Podgorica

Marina SPASOVSKA, Marina DANILOVSKA

ABOUT COMPLEX VERB FORMS IN MONTENEGRIN AND
MACEDONIAN LANGUAGE

(through examples of the novel „Hansen`s children“ by Ognen Spahic)

Summary

In this paper, we will make a contrast overview on the complex verb forms in Montenegrin from one side and Macedonian language from the other. Our objective is, with overexcerpted examples in the novel "Hansen's children" ("Hansenova Djeca") and their equivalents in the macedonian translation, to show the absolute and relative use of analytical verb forms in both languages. We are doing a functional analysis of complex verb forms with a reference on the nuances of semantics expressed by the individual paradigms in both contrast languages.

Keywords: perfect, verb forms, plusquam perfect, language

Bojan MINIĆ
 Filološki fakultet Nikšić,
 Univerzitet Crne Gore
 bojan.min@ucg.ac.me

STILSKI POTENCIJAL ZADNJONEPČANIH KONSONANATA U SAMOSTALNOJ UPOTREBI I MEĐUSOBNOJ VEZI

Članak je nastavak istraživanja stilskog potencijala glasova i njegovog ostvarenja, i slijedi već objavljena istraživanja o stilematičnosti i stilogenosti vokala i sonanata¹, te najavljuje buduće radove o nevelarnim konsonantima. Svaki glas našeg jezika je skup fizičkih obilježja koja ga čine zasebnim od bilo kojeg drugog glasa, a istovremeno i srodnim sa nekim drugim glasovima. Zadatak rada pred nama jeste da na jednoj grupi srodnih glasova, naime – grupi zadnjonepčanih konsonanata, pokažemo koje su to osobine koje pojedinačni glas iz ove grupe izdvajaju od ostalih, koje ih povezuju sa sličnim glasovima i kako se može iskoristiti njihov potencijal i koliko je u primjerima u kojima je taj potencijal iskorišćen stilski postupak zapravo uspio i zašto jeste, odnosno nije. Cilj nam je da dokažemo da svaki velar ima jasan stilski potencijal, kao i da se često dodatno ističe ili raslojava kada su velari povezani jedan s drugim.

Gljučne riječi: fonostilistika, zadnjonepčani konsonanti, stilsko udruživanje glasova, intencionalnost stilskog postupka, stilogenost i stilematičnost

Uvod

Glasovi u našem jeziku su međusobno podijeljeni svojom fizičkom strukturom, obilježjima kakva su dubina, visina, nazalnost, treperenje, frikacija, napetost, kompaktnost, frekvencija i slično. Sva ta obilježja čine neki glas jedinstvenim, ali ga u isto vrijeme, onim osobinama koje nijesu samo njemu svojstvene, svrstavaju u grupe njemu srodnih glasova: tako su svi samoglasnici međusobno srodni makar po obilježju vokalnosti, svi strujni glasovi imaju frikativnost kao jedno od obilježja, okluzivi podrazumijevaju potpunu prepreku pri obrazovanju i tako dalje. Kao što se u fonetici i fonologiji pomenutim obilježjima glas izdvaja kao zasebna artikulaciona i akustička cjelina i dobija mogućnost da djeluje kao fonema, tako se po ovim obilježjima glasovi izdvajaju i u fonostilistici i dobijaju mogućnost da postanu stileme. Naš zadatak je da u ovom radu, kroz fizički opis velara u mjeri u kojoj nam je to nužno za rad, zatim kroz

¹ U pitanju su radovi *O stilematičnosti i stilogenosti pojedinačnih i združenih vokala* (Minić 2018) i *Opis sonanata crnogorskog jezika kroz lingvostilističku prizmu* (Minić 2019).

ocjenu njihovog stilskog potencijala na bazi tog opisa i, najzad, adekvatne konkretne primjere, prikazemo makar osnovne načine na koje se njihova stilematičnost može iskoristiti i ostvariti kao uspio stilski postupak. U cilju što bolje preglednosti, podijelićemo glavni dio rada na tri cjeline, jednu za svaki glas ponaosob, a onda ćemo u svakoj od njih navesti primjere, odnosno mogućnosti njihove samostalne upotrebe i zajedničke upotrebe različitih velara u istom kontekstu.

Velar *k*

Konsonant *k* je bezvučni zadnjonepčani eksploziv sa odlikama kompaktnosti, gravisnosti i napetosti. Vjerujemo da upravo zahvaljujući spoju okluzije, gravisnosti i napetosti, odnosno stvaranju jake zvučne sile u dubini spektra pri njegovoj artikulaciji i posljedičnom prasku pri izgovoru, pri samostalnoj upotrebi ovog guturala najčešće primjećujemo njegovu osobinu da (kao i ostali praskavi glasovi), dočarava udare. Antica Antoš na primjeru rečenice *Katkada bi koja krupnija kaplja odskočila od stakla* pokazuje sposobnost konsonanta *k* da dočara udare kiše (Antoš 1974: 46), a u našoj literaturi potvrdu za takav postupak nalazimo i kod Gojka Dapčevića: *Kapi kiše kasne kaplju život krti / kraj oka što sniva sjenka mrtvog krina* (prema Minić 1973: 81). Dakle, osnovna stil-ska snaga ovog velara je, rekli bismo, glasovni udar kojim se može oslikati stvarni udar, ritam, otkucaj, takt... Pored praskavosti, samostalno se nalazi i u fonestemama koje vezujemo za blizinu grla: *kašalj, krkljanje, klanje, kikotanje, klokotanje, kikalo* i slično, o čemu će ubrzo biti više riječi.

Udružen sa sličnim glasovima, glas *k* evidentno pojačava svoje mogućnosti i ostavlja mnogo jači utisak nego zasebno. Budući da smo ograničeni širinom ovog rada i samom temom, dominantno ćemo govoriti o međuodnosima samih guturala, ali ovdje ćemo dozvoliti sebi da se na momenat udaljimo od glavne teme i prikazemo ekspresivnost ovog glasa u vezi sa drugim eksplozivima. U pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“, koju je napisao jedan od najdarovitijih Vukovih pjevača, Starac Milija, autor osjeća prirodnu povezanost praskavih glasova i udarca (kažemo *prirodnu* zbog toga što je Starac Milija, sudeći po Karadžićevim zapisima, umro najkasnije 1823, a Nikolaj Trubecki, utemeljivač fonostilistike u okviru koje se ta veza izučava, rodio se tek 1890, preko pola vijeka nakon smrti Starca Milije) i koristi njihov potencijal, što primjećuje i Novo Vuković:

Tako, npr. u pjesmi Starca Milije „Ženidba Maksima Crnojevića“ stih „Krv pokapa konju po kopiti“ sadrži vjerovatno intuitivnu, u svakom slučaju neintencionalnu, glasovnu kombinaciju velike stilske vrijednosti. (Vuković 2000: 72)

Ne tvrdimo sa sigurnošću, niti možemo, naravno, mada za razliku od N. Vukovića i ne isključujemo u potpunosti mogućnost, naročito imajući u vidu i

prethodni stih pjesme (*Puče koža konju po sapima*²), da je Starac Milija bio svjestan činjenice da glasovni sklop sa dominantnim uticajem bezvučnih eksploziva, među kojima dominiraju *k* i *p*, sjajno dočarava topot konjskog trka, na jedan rijetko prirodan i asocijativan način, sličan onome prisutnom već i kod veoma mlade djece koja topot konja dočaravaju ponavljanjem matrice *pkt-pkt*, *tpt-tpt*, *kpt-kpt* ili neke slične. Nije isključeno da možda baš zbog toga i riječi *kopito* i *topot* danas imaju baš takvu strukturu kakvu imaju. I u ovom slučaju, ovi glasovi pored stvaranja fonestezijske akustičke slike imaju i ritmičku funkciju.

Blizina mjesta tvorbe velarnih glasova i grla je jedan od bitnih momenata pri određivanju uspjeha ostvarenja stilskog potencijala ovih konsonanata u kontekstu opisa stanja, radnji i lokacija u vezi s grlom. Pogledajmo nekoliko primjera u kojima se zadnjonepčano *k* nalazi u okruženju drugih zadnjonepčanih glasova:

U ponoć zaptije dovukoše nekoga, ni mrtva ni živa, jer je dopirao iz njega samo ropac, kao da ne izlazi iz nosa i usta, već iz nekog nedoklanog i otvorenog zakoljka na grkljanu. (Bašić 1980: 286),

*Što su ga svi ćerali i ćutkali
I stiskali za kikalo,
A čim mu pomaknu nogu s grkljana
On zakrklja ćeraćemo se još*
(Bečković 2003/1: 97)

i

Ali to nije jednostavno, no se čovjek krivi, grca, koprca se i krkljuša dokle ga njegova krv zaguši. (Lalić 1979: 94)

I površna analiza navedenih citata je dovoljna da se zaključi kako imaju jednu zajedničku osobinu, a to je nagomilavanje zadnjonepčanih glasova u vezi s opisom dešavanja povezanih sa grlom (u prvom slučaju je u pitanju rana na grlu, u drugom stiskanje grla, a u trećem gušenje). U tekstu H. Bašića ostavljamo mogućnost da je pojava *g* na kraju riječi *nekog*, *nedoklanog* i *otvorenog* možda i slučajno uslovljena padežnim oblikom, ali dvije od te tri riječi sadrže velar i mimo toga, a nesvakidašnji nastavak rečenice, *zakoljka na grkljanu*, za nas otklanja sumnju u autorovu namjeru da upotrebom brojnih zadnjonepčanih glasova dočara sliku ovoga *ropca*. Bečkovićev primjer je zanimljiv kako zbog

² Prema nama dostupnoj verziji ovi stihovi glase nešto drugačije nego kod profesora Vukovića: *puče koža konju po sapima / a pokapa krvca po kopiti* (Miličić 2013: 261), te stavove van citata N. Vukovića temeljimo na toj verziji, pri čemu ostavljamo rezervu u pogledu mogućnosti različitog timačenja pojma intencionalnosti: ni mi ne vjerujemo da je Starac Milija imao namjeru da postigne stilski učinak, estetsku i stilsku impresiju, ali u skladu sa svim gore rečenim smatramo da izbor riječi koje sadrže ove glasove nije bio (sasvim) slučajan i proizvoljan već najvjerojatnije svjesno odabran u cilju dočaravanja topota konja.

ponavljanja grupe *rklj*, kakofoničnog spoja s otežanom artikulacijom, u riječima *grkljan* i *zakrklja*, tako i zbog neobičnog izbora drugog naziva za grlo – *kikalo*, riječi koja sadrži dva velara, kao i riječ *grkljan*. U prilog našoj ocjeni o intencionalnosti ovog postupka govori i činjenica da nije u pitanju usamljen primjer u opusu ovog autora, navešćemo ovdje i stihove *Uskiptaše jazovi, zabalušashe obale. / Sve što žnje, tre, nogulja, kakariže, / Zapišta iz procepa kao na živoj vatri, / Kao da im jezik prigaju na suvoj masti. / Kao zmijska glava zašišta beskrajna gluš. / Azbuka spade na tri poslednja slova.* (Bečković 2003/2: 14), gdje kulminaciju predstavlja nagomilavanje frikativa u pretposljednem navedenom stihu (njima se planiramo baviti u nekom narednom članaku), ali i aluzija na zvuk glasova *č*, *dž* i *š*, posljednjih glasova azbuke, odnosno redom glasova sa obilježjem stridentnosti, bili frikativi ili afrikate. Kod Mihaila Lalića je još eksplicitnije vidljiva namjera pisca da ostvari pomenuti postupak, pojava ovako dugog niza leksema u kojima svaka duža od dva glasa ima makar po jedan velar, sa dominantnim *k* (*čovjek krivi, grca, koprca se i krkljuša dokle ga njegova krv zaguši*) jasno ilustruje namjeran izbor takvih riječi. Najzad, i odabir neobičnih riječi kao što su *zakoljak*, *kikalo* i *krkljušati*, pokazuje želju autorâ da skrenu pažnju čitaoca na taj segment teksta.

Velar g

Konsonant *g* je zadnjonepčani, kompaktni, gravisni i zvučni eksploziv. Već iz samog opisa bazičnih osobina tog glasa, primjetno je da fizički nosi različite mogućnosti stilske upotrebe, ali da je takođe primaran udar, što je i logično, budući da je ovaj glas zvučni parnjak već pomenutog velara *k*. Pogledajmo jedan način na koji se može istaći stilematičnost i prikazati stilogenost ovog glasa: *Ide četa, penje se, puže, gamiže, gavelja, giga se, i vijuga poput gujanice na glibu* (Nevesinjski 1914: 214). U navedenom citatu je očita namjera autora da učestalošću upotrebe konsonanta *g*, koje ujedno postaje – gledajući sa fonostilističkog aspekta – i glavni kohezioni element rečenice, svede semantičko težište na riječ *gujanica* (drugi naziv za kišnu glistu), želeći da slikovito opiše krivudavu putanju čete, poredeći je sa vijugavim tijelom pomenutog člankovitog crva i njegovim gmizanjem.

Glas *g* može imati i izrazito negativne konotacije, što pokazuju primjeri fonestezijske: *gad, gadan, glotan, grdan, grdoba, grubijan, glib, gmaz, glingo, gnušanje, grozota, gnjida, gnjio, gnjecav, ogavan, rugoba, rigati, degutant, geveljati* i slično. Pretpostavljamo da je uzrok tome kombinacija gravisnosti i mjesta tvorbe ovog glasa (pomenuta blizina grla), što asocira na mučninu koju izazivaju neprijatni i odbojni pojmovi, a koja se takođe formira u grlu. U svakom slučaju, i ova osobina čini glas *g* stilematičnim, što otvara put za mnogobrojne načine njegove primjene u formiranju stila. Dalje, ovaj glas se, budući da nastaje sasvim blizu grla, na zadnjem nepcu, često i neutralnijom fonestezijom povezuje sa grlom, gušom, grkljanom, gušenjem, gutanjem, grgoljenjem, grcanjem i sl., potpuno zaslužujući mjesto u oznakama ovih pojmova. Često se susrijeće i slučaj udvajanja ovih riječi sa drugom koja takođe sadrži konsonant

g, nerijetko uz pojačavanje nekim drugim velarnim glasom, a mi ćemo, fokusirajući se na grcanje koje nastaje upravo u grlu, to pokazati na sljedećim primjerima:

Mina je grcala i gušila se u krvi. (Popović 2009: 153);
[...] *grdan grcav smijeh koji je zaguši* [...] (Sijarić 1962: 203);
[...] *gotovo grcajući* [...] (Šćepanović 1994: 160).

U prvom primjeru je grcanje praćeno gušenjem, koje se takođe dešava u grlu, zbog čega opis biva naročito efektan, naročito kada se uzme u obzir da je udvostručeni velar *g* praćen još jednim velarom, glasom *k* u *krvi*. Još je efektiniji drugi primjer, koji nije samo u jednu sliku spojio gušenje i grcanje, već udvajanjem konsonantske grupe *gr* iz pridjeva *grdan* i *grcav*, dodatno pojačava utisak, i u ovom slučaju naročito uz činjenicu da su prisutni i velari *k* i *h* (što ide u prilog našoj tezi da su, van monoaliteracije koja je sama sebi svrha, generalno uzev, velari po pravilu ekspresivniji u zajedničkoj upotrebi nego samostalno).

Posljednji primjer smo uvrstili ovdje iz naučnih razloga i težnje ka objektivnosti, da bismo pokazali koliko se često i lako može potkrasti greška površnim radom i bez uzimanja konteksta i sveukupnog piščevog izraza u obzir. Naime, iako se taj primjer ne razlikuje mnogo od ostalih ovako samostalno izdvojen, vrlo je bitno uzeti u obzir da ovdje po svoj prilici ne može u pitanju biti stilski postupak o kojem smo govorili, i to prije svega zato što, makar po našem mišljenju, nije evidentan namjeren izbor, nije dokazana intencionalnost postupka. Analizirajući ostatak Šćepanovićevog djela *Iskupljenje*, došli smo do zaključka da je odabir riječi *gotovo* uobičajeni izbor ovoga pisca, zapravo, u ovom tekstu je upotrijebljena 40 puta, dok su oblici *skoro* i *bezimalo* upotrijebljeni samo po jednom. Da bismo se dodatno uvjerali u to, analizirali smo i novelu *Smrt gospodina Goluže*, u kojoj isti pisac prilog *gotovo* koristi trideset puta, a *skoro* i *bezimalo* uopšte i ne koristi. Dakle, ovdje nije u pitanju svjesno spajanje priloga *gotovo* uz *grcajući* samo zbog toga što sadrži slovo *g*, čime bi se pojačao utisak samog grcanja, već jednostavno – sticaj okolnosti. Drugim riječima, iako je glas *g* evidentno stilematičan, kako smo pokazali u opisu tog suglasnika i prvim primjerima, on u navedenom Šćepanovićevom primjeru nije i stilogen. Ipak valja naglasiti: uprkos piščevom maniru da dosljedno koristi oblik *gotovo* i u noveli *Smrt gospodina Goluže*, ne smijemo dopustiti da se tek tako pod slučajnost podvede i primjer kakav je: *Nije, nije – vikao je gospodin Goluža gotovo se gušeći u gnevu.* (Šćepanović 1977: 22). Kumulacija glasa *g* u inicijalnoj poziciji pet ovako bliskih riječi povezanih sa grlom (gušenjem) svakako pojačava stilski dojam, čak i ne računajući zadnjonepčano *k* u glagolu *vikao*.

Na kraju, kao još jedan usputni primjer mogućnosti samostalne stilske upotrebe ovog glasa, pomenućemo i da se svojevrsna stilogenost glasa *g* pri stilskom markiranju i književnoj karakterizaciji lika kroz govor može postići i upotrebom ovog konsonanta u primjerima supstitutivnih fonometaplazmi poput

onih u oblicima *siromag*, *dalekijeg*, *rekog*, *big*, *odog* i slično, gdje ovaj glas zauzima poziciju glasa *h* u standardnim oblicima.

Velar *h*

Glas *h* je bezvučni, zadnjonepčani frikativ, a stilematički potencijal ovog glasa u odnosu na nezadnjonepčane glasove povećava i činjenica da, kao i druga dva velara, podliježe palatalizacijama, te da je moguće stilsko oslikavanje likova (ne)vršenjem palatalizacije pri opisu njihovih idiolekatskih osobina. Jedan od osnovnih stilističkih postulata sugerše da je stil zapravo otklon od norme, a odbijanje pisca da izvrši glasovnu promjenu tamo gdje joj je mjesto samim tim upućuje na stilski postupak i to je u slučaju palatalizacija još jedno objedinjavanje velara u zasebnu grupu sa zajedničkim stilskim potencijalom. Upotrebom oblika *orahi* umjesto *orasi*, primjera radi, mogao bi se dočarati govor stranca, neukog čovjeka i sl. Suprotno tome, postoji i mogućnost vršenja glasovne promjene na neočekivan način i tamo gdje joj nije mjesto – poznat je primjer A. G. Matoša koji pribjegava sibilizaciji u građenju množine imenice *vrh* pa umjesto oblika *vrhovi* dobija *vrsi*, što je stilistički opravdano činjenicom da glas *s* ima desetak puta veću frekvenciju od glasa *h*, te da, kao uopšte najviši glas, bolje odgovara oslikavanju vrha planine (naročito uz visoki vokal *i*), što potvrđuje i K. Pranjić, govoreći o Matoševom postupku:

Sjetimo se opet Dufrenneove definicije o izražajnosti: označeno (= pojam: ovdje vrh, vis) i te kako je osjetno prisutan u označitelju (= zvučnoj ilustraciji pojma: ovdje: vrsima) gdje dominira tonski najviši od svih glasova, glas s te tako supstancijalno predočava i sadrži ono što značenjski simbolizira. (Pranjić 1968: 67)

Naravno, stilematičnost ovog glasa je šira od toga. Pogledajmo kako se ona praktičnom primjenom pretvara u uspio stilski postupak, analizirajući kako B. Pekić³ znalacki koristi činjenicu da je *h* zadnjonepčani glas da izgovor alveolarnog *r* „povuče“ ka zadnjem nepcu, prikazujući time govornu manu kao postupak modelovanja lika pomoću opisa njegovog govora:

Nemilice kotrljajući „r“ po grlu pa ga zatim jezikom loveći pri samom ušću ždrele, starica oklevajući odgovori da je ženehral Nego- van, hvala miloshrdnome Bogu, uglavnom dobhro, te bi se moglo hreći i sasvim dobhro [...] (Pekić 2002: 41).

Ovaj postupak je utoliko efektniji kada se uzme u obzir da je prvi dio rečenice, koji predstavlja autorski, naratorski govor, popunjen upotrebom čistog glasa *r* u pozicijama u kojima mu je mjesto i bez ijedne riječi koja sadrži glas *h*, da bi se iz toga prešlo na pomenutu glasovnu kombinaciju *hr* i postigao kontrast koji ističe ovaj umjetnički postupak u prvi plan.

³ O fonostilističkim postupcima Borislava Pekića smo više govorili u Minić 2020.

Činjenica da je ovaj glas strujni upravo zbog toga što nastaje strujanjem vazduha kroz tjesnac između mekog nepca i jezika, a da pri tome glasne žice ne trepere, čineći ga i bezvučnim, prave ga pogodnim za dočaravanje strujanja vjetra (naročito uz druge frikative), što pokazuje primjer posljednje strofe pjesme *Vjetar* Lesa Ivanovića:

*Ali ga čuješ kad grune iznebuha,
s fijukom kad ti prohuji pored uha,
uz cvokot grana i pisku lišća suha.* (Ivanović 2011: 31)

Ovdje ne uzimamo u obzir samo broj riječi u kojima je zastupljen glas *h* već i činjenicu da se on u ovoj mjeri pojavljuje tek u posljednjoj strofi (i to na istaknutom mjestu, u rimi), baš kada se opisuje zvuk vjetra, u šta nas uvode prve tri riječi ove strofe, a da smo na pravom putu potvrđuje paralelizam između *lišća suha* u posljednjoj, ali *lišća suva* u prvoj strofi iste pjesme, u kojoj je uopšte i dominantniji glas *v*, koji takođe može, doduše manje prozirno, dočaravati vjetar, budući neprekidan i stridentan glas. Činjenica da pjesnik u jednoj strofi iste pjesme koristi oblik sa *v*, a u drugoj (opisujući vjetar) sa *h* ukazuje na namjeran stilski postupak, jer je stil prije svega, kako smo već rekli – izbor. Nije slučajnost što ovim glasom počinju riječi kakve su *huk*, *hujanje*, *huka*, *hučanje*... Da su lingvisti i ranije prepoznavali potencijal ovog glasu u onomatopejskim sklopovima, a naročito u vezi sa onomatopejom koja dočarava vjetar, potvrđuje i ovaj citat:

Onomatopejski uzvici čijim se glasovnim sklopom imitiraju zvukovi iz ljudske okoline, i to oni zvukovi prirodnoga porijekla, u Grozdani-nu kikotu nisu brojni – nalazimo samo dva primjera u kojima se suglasnikom h i triplikacijom dubokog vokala u rekreira hujanje vjetra te zvuk koji se čuje pri lomljenju stabala. (Puriš 2007: 83)

U kombinaciji sa ostalim zadnjonepčanim glasovima ovaj velar stvara imitativnu harmoniju koja dočarava osjećaj mučnine, gušenja, nedostatka daha i slično, pošto je aktivnost grla i zadnjeg nepca pojačana. Već smo govorili o tome kod drugih guturala u ovom radu, ali i ovdje ćemo navesti dva primjera povezivanja ovih glasova na način koji dočarava pomenute osjećaje: *kako je u hropcu prokrkljala*, iz djela *Rodonačelnik* (Vešović 1982: 95) i *Nešto hropti i krklja kao da neko nekoga davi*, iz romana *Miris oskoruša* (Đurović 2005: 353).

Ne smijemo ovdje, pri kraju opisa glasa *h*, zaboraviti ni istorijski razvoj ovog velara kod nas, upravo zbog toga što je i to način da se upotrebom ili svjesnim odricanjem od upotrebe ovog (i ne samo ovog, naravno) glasa daju nove informacije o liku, vremenu, prostoru i sličnim elementima djela. Miro Vuksanović piše:

*Kako ćemo na h kada ga nemamo? Nikada ga ovuda nije bilo.
Uzaludno ćeš cijeli Semolj pretarakati – nigdje ga nećeš naći. H nam se nije kotilo.*

U novije doba, ako je išta novo, čuli smo ga od učitelja i prvi put ga na tabli napisana vidjeli. Kleli smo se da je tuđe, da nam ga je neko podmetnuo.

Jadi su nas našli kada je h stiglo. Kamo sreće da ga nijesmo nikad izgovorili! Ako smo ga izgovorili! Ako nas je naš Anto dobro naučio! (Vuksanović 2000: 462)

Ovo je jedini slučaj u čitavom Vuksanovićevom „azbučnom romanu u 878 priča o riječima“ da se u priči, a istovremeno i objašnjenju naslovnog pojma na koji se priča odnosi, neki glas ne pominje ni u jednoj riječi, zastupljen je isključivo kao sâm pojam koji se opisuje (naslov ove priče-definicije, koju smo u primjeru naveli u cjelosti, jednostavno je: *H*). Veoma su česti, sa druge strane, obratni slučajevi, da opisujući neku riječ u istom djelu, pisac gomila druge pojmove koji počinju tim slovom ili ga sadrže (ilustracije radi, redom iz svakog narednog slova iza *h*: u priči *Crnjo*: *crnilo, ucrnjelo, crna, crnina, crnji*; u priči *Čaviti*: *čamiti, čavka, čajati, čaldisati, čamotinji*; u priči *Džadžurak*: *džaklja, džara, džora*; u priči *Ščavonjak*: *ščućureno, škamutavo, nenaštivano, šlanjavo, šuluvetno, šanatano, ušvagano, šešuljavo, zašlamljeno* i tome slično). Na ovaj način, uvođenjem glasa *h* u minus-postupak, književnoteorijskom terminologijom rečeno, pisac nam poručuje da to o čemu konkretna priča govori nije samo stav literarnog subjekta, i na praktičnom primjeru nam, izbjegavanjem glasa *h*, želi pokazati da zaista toga *h* – nema. Ono što ovim pokušavamo da kažemo jeste sljedeće: izbjegavanjem konsonanta *h* (recimo: *oću, ajde, ljeb, fala*), njegovim dodavanjem (*valah, hastal, ženah, momakah*) ili već pomenutom zamjenom (*mišljag, gledag, duk*) mogu se iznijansirati vremenski (ako su u pitanju arhaizmi), prostorni (ako su u pitanju oblici koji se vezuju za govor neke teritorije), individualni (ako se time pokazuje da neko ima specifičan idiolekt ili da ne poznaje jezička pravila i sl.) i neki drugi književni elementi, što je takođe svojevrstan stilski postupak.

Zaključak

Iz obrađenog segmenta fonostilistike velara, evidentno je da, kao uostalom u manjoj ili većoj mjeri i svi ostali glasovi našeg jezika, zadnjonepčani glasovi sadrže dobru osnovu za primjenu u građenju stilski markiranih formi. Takođe, utvrdili smo da je, u svim onim segmentima u kojima jedan velar dijeli specifične osobine sa drugim, njihov udruženi stilski odraz ne samo jasniji (jer potvrđuje namjeru postupka), već i ekspresivniji i snažniji. Iako ne nastaju u samom grlu (kao faringalni ili laringalni glasovi, recimo), velari se zbog blizine grla pri mjestu tvorbe najčešće fonestematski povezuju ili sa njim samim (*grlo, grkljan, kikalo, guša*) ili sa pojmovima u vezi s njim (*krkljanje, hropac, gušenje, kašalj, grgoljenje*) i upravo u tim situacijama je veza ovih glasova stilski najplodnija, čak i u prenesenom značenju, gdje bi se neki vođeni izvor mogao opisati kao *grlo rijeke* što *hući* i *klokoće* ili štogod slično.

Drugi segment njihovog zajedničkog potencijala jeste podložnost palatalizaciji i sibilizaciji, brojne su mogućnosti karakterizacije likova kroz dosljedno vršenje promjene gdje joj nije mjesto, nedosljedno vršenje tamo gdje jeste ili potpuno nasumično vršenje svojstveno širokom rasponu likova od stranaca, preko neukih do onih koji vjeruju da su učeniji ako kažu *jozi* ili *dozi* umjesto *jogi* ili *dogi*, primjera radi. Podrazumijeva se (i stoga se, iz praktičnih razloga, nijesmo naročito bavili tim segmentom odnosa među velarima) da ova tri glasa imaju neke osobine po kojima se izdvajaju od ostalih, pa će tako u nekom kontekstu zvučno *g* samo narušiti sliku koju bi *k* ili *h* eventualno mogli graditi sa drugim bezvučnim glasovima, *h* kao frikativ ne može doprinijeti slici udara koju imaju u svom fizičkom opisu okluzivi *g* i *k*, ali upravo zbog toga svaki od njih ima sopstvene stilematске mogućnosti: *k* i *g* ne mogu dočarati zvuk vjetra, a za glas *h* nema bitnog mjesta u *kotrljanju koturova koji kamenjem kaldrme klopavaju*, recimo. Smatramo da je naveden i analiziran dovoljan broj primjera da bi se u jednom radu ograničene forme mogao steći jasan utisak o mjestu zadnjonepčanih konsonanata u lepezi stilematičnosti glasova našeg jezika, ali i neke od mogućnosti čiju ćemo potvrdu morati sačekati. Ovim radom nijesmo iscrpili sve aspekte naše naučne znatiželje u vezi sa velarima u fonostilistici, ali smatramo da smo jedan dio svog interesovanja u tom domenu njime zaokružili.

Literatura i izvori:

- Antoš 1974: Antica Antoš, *Osnove linvističke stilistike*, Zagreb: Školska knjiga.
- Bašić 1980: Husein Bašić, *Tuđe gnijezdo*, Sarajevo: Svjetlost.
- Bečković 2003/1: Matija Bečković, *Ćeraćemo se još*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Đurović 2005: Dušan Đurović, *Miris oskoruša*, Novi Sad – Bijelo Polje: Zmaj – Pegaz.
- Ivanović 2011: Aleksandar Leso Ivanović, *Jutra jugova*, Cetinje: Otvoreni kulturni forum.
- Lalić 1979: Mihailo Lalić, *Prvi snijeg*, Beograd: Nolit.
- Minić 1973: Vojislav Minić, *Od etike do poetike*, Titograd: Grafički zavod.
- Minić 2018: Bojan Minić, „O stilematičnosti i stilogenosti pojedinačnih i združenih vokala“, *Riječ*, nova serija, br. 15, Nikšić: Institut za jezik i književnost, Filološki fakultet, str. 131–142.
- Minić 2019: Bojan Minić, „Opis sonanata crnogorskog jezika kroz lingvostilističku prizmu“, *Riječ*, nova serija br. 16, Nikšić: Institut za jezik i književnost, Filološki fakultet, str. 103–118.
- Minić 2020: Bojan Minić, „Одабрани фоностилистички поступци Борислава Пекића“, *Часопис за књижевност, језик и културу ЛИК*, бр. 10, Андрићград–Вишеград: Андрићев институт, стр. 157–175.
- Nevesinjski 1914: Radovan Tunguz-Perović (pseud. Nevesinjski), *S orlovskih krševa*, Beograd: Geca Kon.
- Pekić 2002: Borislav Pekić, *Hodočašće Arsenija Njegovana*, Novi Sad: Solaris.
- Popović 2009: Ksenija Popović, *Dječak iz vode*, Beograd – Podgorica: Laguna – Nova knjiga.
- Pranjić 1968: Krunoslav Pranjić, *Jezik i književno djelo*, Zagreb: Školska knjiga.
- Puriš 2007: Bernisa Puriš, „Fonostilistička interpretacija „Grozdanina kikota“ Hamze Hume“, *Književni jezik 23/1*, Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu i Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

- Sijarić 1981: Ćamil Sijarić, *Kuću kućom čine lastavice*, Sarajevo: IRO „Veselin Masleša”.
- Šćepanović 1994: Branimir Šćepanović, *Iskupljenje*, Cetinje: Obod.
- Šćepanović 1977: Branimir Šćepanović, *Smrt gospodina Goluže*, Beograd: Rad / Narodna knjiga / BIGZ.
- Vešović 1982: Marko Vešović, *Rodonačelnik*, Sarajevo: Svjetlost.
- Vuković 2000: Novo Vuković, *Putevi stilističke ideje*, Podgorica – Nikšić: Jasen.
- Vuksanović 2000: Miro Vuksanović, *Semolj gora*, Beograd: Prosveta.

Bojan MINIĆ

STYLISTIC POTENTIAL OF THE POSTERIOR PALATAL
CONSONANTS IN INDEPENDENT USE AND INTERCONNECTION

Summary

The article is a continuation of research into the stylistic potential of voices and its realization, and follows already published research on the stylematicity and stylogeny of vowels and sonants, announcing the upcoming articles aimed at non-velar consonants. Each voice of our language is a set of physical characteristics that make it separate from others, and, at the same time, related to some other voices. The objective of the paper is to highlight, on one group of related consonants, namely - the group of posterior palatal consonants, the characteristics that distinguish an individual voice from the others that connect them with similar voices and how their potential can be used. Therefore, the article indicates the number of examples in which this stylistic process is used, explaining the reasons why the stylistic potential actually succeeded or, in some cases, did not. The author aimed at proving that each velar has got a clear stylistic potential, as well as that it is often stressed or layered additionally when the velars are connected to each other.

Keywords: phonostylistics, posterior palatal consonants, stylistic association of voices, intentionality of stylistic procedure, stylogeny and stylematicity

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-694-38-8
COBISS.CG-ID 27107076